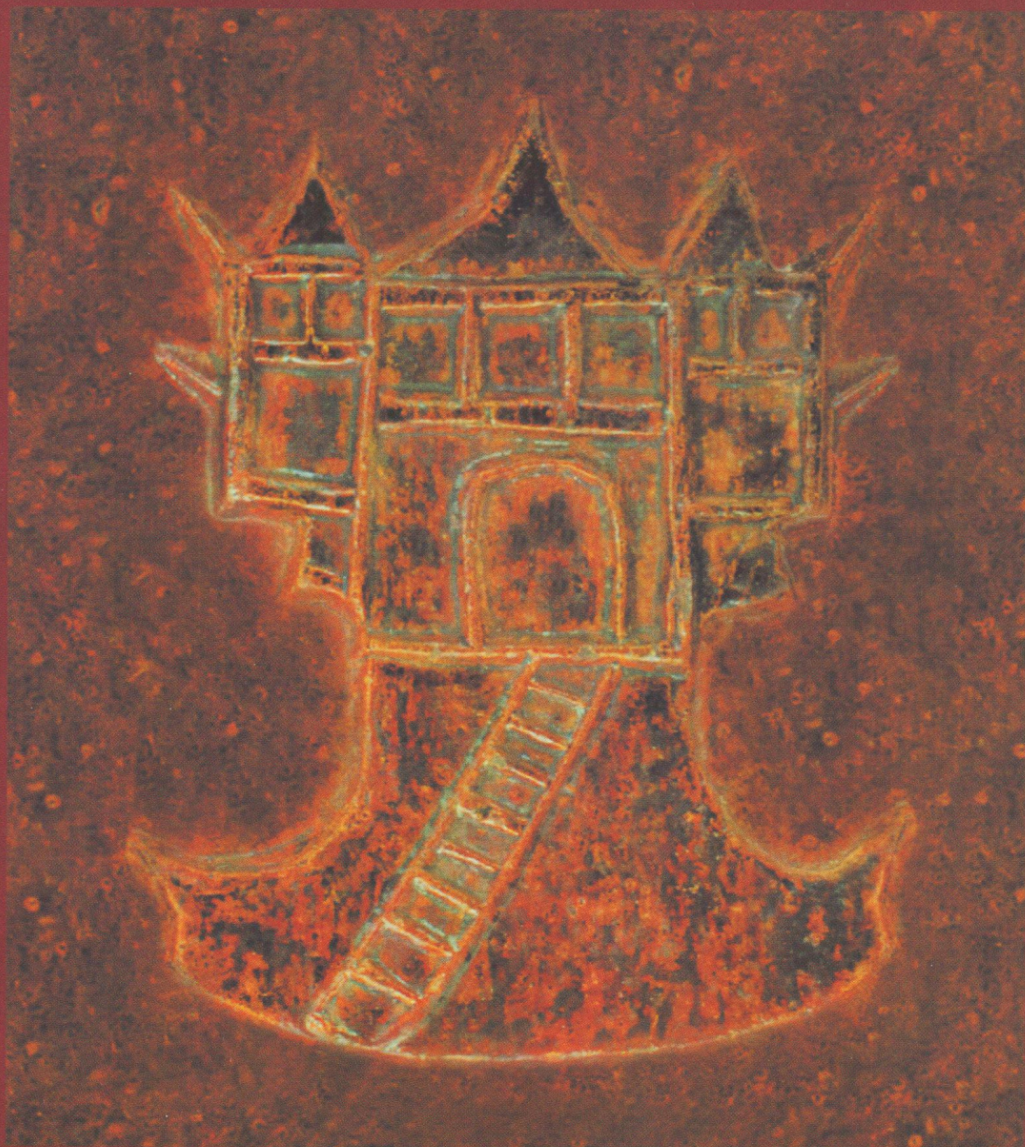

Anna Marciniak-Kajzer

Średniowieczny dwór rycerski w Polsce

Wizerunek archeologiczny

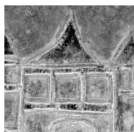
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Łódź 2011

Anna Marciniak-Kajzer

Średniowieczny dwór rycerski w Polsce

Wizerunek archeologiczny

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Łódź 2011

RECENZENT

Grażyna Krystyna Sulkowska-Tuszyńska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Ewa Siwińska

OPRACOWANIE TECHNICZNE I SKŁAD

Jolanta Gajda

KOREKTORZY

Katarzyna Gorzkowska, Dorota Stępień

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Joanna Apanowicz

Na okładce został wykorzystany motyw z kafla odnalezionego podczas badań archeologicznych zamku w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego

© Copyright by Anna Marciniak-Kajzer, 2011

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
2011

Wydanie I
Ark. druk. 32,0. Papier kl. III, 80 g, 70 × 100
Zam. 104/4773/2011

ISBN 978-83-7525-543-0
e-ISBN 978-83-7969-867-7
<https://doi.org/10.18778/7525-543-0>

Spis treści

I.	Wstęp	5
	I.1. Dwór rycerski – desygnaty archeologiczne	9
	I.2. Terytorialny i chronologiczny zakres pracy	15
II.	Historia badań i kształtowania się poglądów	18
III.	Dwór – identyfikacja miejsca i zabudowań	47
IV.	Formy zabudowań dworów rekonstruowane na podstawie badań archeologicznych	82
V.	Wypożyczenie dworów	111
	V.1. Elementy wyposażenia trwale związane z budynkiem	111
	V.2. Elementy wyposażenia wnętrza	129
	V.3. Wyposażenie kuchni i stołu	145
	V.4. Narzędzia i przedmioty codziennego użytku	172
	V.5. Militaria	205
	V.6. Przedmioty użytku osobistego	226
VI.	Próba rekonstrukcji wizerunku średniowiecznego dworu rycerskiego w Polsce	238
VII.	Podsumowanie	274
VIII.	Katalog stanowisk badanych wykopaliskowo	313
IX.	Bibliografia	466
	IX.1. Opracowania niepublikowane	466
	IX.2. Prace publikowane	469
X.	Wykaz skrótów	500
XI.	Spis ilustracji	502
	Medieval Knight's Manor House in Poland. Archaeological Image (Summary)	504
	Od Redakcji	511

I. Wstęp

Zadaniem, jakie postawiłam przed sobą, przystępując do pisania tej książki, było prześledzenie przemian dworu rycerskiego od początku do czasów, gdy nowe realia społeczno-gospodarcze spowodowały jego przemianę w wygodny dom szlachecki. Przemiany, o których tu mowa, to zaledwie ten ich niewielki wycinek, który dostępny jest naszym obserwacjom, przy zastosowaniu metod badawczych stosowanych w archeologii historycznej. Miałam nadzieję stworzyć model dynamiczny, prześledzić przemiany, które kształtowały obraz domu, jego otoczenia i wyposażenia. Skupić się na obserwacji przedmiotów, ich wzajemnych relacji i ich zmienności, rozumianej jednak nie typologicznie, ale jako odpowiedź na zmieniające się potrzeby użytkowników je ludzi.

Początkowo inspiracją były, pojawiające się w rozważaniach metodologicznych, nawoływania do zwrotu ku materialności – powrotu do rzeczy. Zauważyłam bowiem w archeologii późnego średniowiecza dwa nurty, zdecydowanie różniące się od siebie przede wszystkim podejściem do rzeczy właśnie. Pierwszy z nich, który uznać należy za bardziej „symetryczny”, uwidocznił się zwłaszcza podczas badania miast. Publikacje, będące wynikiem tych badań, zajmują się człowiekiem – jego teoretyczną refleksją, dzięki której powstały skomplikowane układy urbanistyczne, poziomem społecznego zróżnicowania i ewoluowania aparatu władzy, ale i samorządu (np. cechowego), jego potrzebami, które zaowocowały chociażby tworzeniem infrastruktury drogowej czy wodno-kanalizacyjnej, jak i przedmiotami, które zarówno człowiekowi służyły, ale również tworzyły pewną rzeczywistość, stymulując zmiany w wielu dziedzinach życia. Jednocześnie, dużą wagę przywiązuje się do odkrywanych zabytków ruchomych, których czasami bardzo bogate zbiory są profesjonalnie analizowane i publikowane.

Nieco inaczej rozwija się nurt badający siedziby obronne czy rezydencjonalno-obronne i może w nieco mniejszym stopniu, klasztory. Tutaj fascynacja relikami architektonicznymi, poszukiwania formalne i genetyczne zdominowały końcowy – hermeneutyczny etap tych studiów. Przedmioty w tym wypadku schodzą na plan dalszy, nierzadko są całkowicie pomijane w publikacjach bądź wymieniana się jedynie kategorie pozyskanych artefaktów. Pojawia się więc pewna dysproporcja w poznaniu kultury materialnej różnych grup społecznych, gdzie najlepiej poznanemu mieszczaństwu przeciwstawić trzeba prawie zupełny brak badań wsi, a pośrodku pozostaje zamieszkujące w zamkach możnowładztwo i, będące przedmiotem tej pracy, rycerstwo.

Intensyfikacja działalności terenowej, a co za tym idzie, olbrzymie nagromadzenie materiałów, daje pełne podstawy, aby stwierdzić, że czas utworzenia przez jednego badacza „korpusu dworów rycerskich” dla terenu całej Polski już, niestety, minął. Nie sposób wykonać tej pracy w sposób tradycyjny, podróżując „rzemiennym dyszlem”, nie tyle od dworu do dworu, jak czynił to niegdyś G. Leńczyk, co od jednego wojewódzkiego urzędu konserwatora zabytków do drugiego. Można jednak mieć nadzieję, że czas taki jeszcze nadejdzie – jego pojawienie się zależy od digitalizacji wyników badań i udostępnienia ich badaczom *on line*.

Wydaje się jednak, że omówione w tej pracy materiały zarówno publikowane, jak i pozostające w archiwach konserwatorskich, lub nawet w prywatnych zasobach badaczy, są reprezentatywnym zbiorem dla zaprezentowania zarówno stanu badań, poczynienia ogólniejszych obserwacji dotyczących kultury materialnej, jak i wysunięcia pewnych postulatów, które w przyszłości pozwolą na rozwinięcie tego tematu badawczego. Dlatego też chciałabym tu poczynić jedno zastrzeżenie. Praca ta nie pretenduje do roli „korpusu” czy „kompedium” zbierającego informacje o wszystkich badanych obiektach. Znaczny obszar naszego kraju, różne miejsca przechowywania dokumentacji z badań oraz fakt, że ostatni „Informator Archeologiczny” uwzględnia stanowiska badane w 1997 roku, czyli ponad 13 lat temu, jest tego dostatecznym wytłumaczeniem¹. Dlatego też zamieszczony na końcu tej książki *Katalog* traktować należy jako swego rodzaju ilustrację stanu badań, a zarazem efekt mojego, w pewnym sensie subiektywnego, doboru stanowisk.

Ważną decyzją, która w zdecydowany sposób zaważyła na sposobie przedstawienia wyników przeprowadzonych studiów, było wybranie sposobu uporządkowania omawianych artefaktów w ramach poszczególnych rozdziałów. W praktyce archeologicznej opisy pozyskanych w czasie wykopalisk zabytków uszeregowane są najczęściej na podstawie kryterium surowcowego. Opisywane są przedmioty ceramiczne, metalowe, kościane i „inne”. Z pewnością głębokie, i nie do końca uświadomione, korzenie takiego postępowania sięgają „złotego” podziału dziejów na epoki kamienia, brązu i żelaza, opartego właśnie na kryterium surowcowym. Na gruncie polskim nie przyjęła się klasyfikacja, zaproponowana przez jednego z pierwszych teoretyków archeologii historycznej S. Southa. Tutaj również kryteria podziału są nie do końca ujednolicone, a zasadność wydzielenia niektórych grup dyskusyjna². Do naszych realiów

¹ Z radością należy powitać inicjatywę powstania internetowej wersji Informatora – czas pokaże, jaki procent przeprowadzanych badań wykopaliskowych uda się w nim odnotować.

² Należy podkreślić, że rozważania tego autora dotyczą przede wszystkim czasów „historycznych” Ameryki Północnej; S. South, *Method and Theory in Historical Archaeology*, New York 1977, tab. 3 i 4. Por. uwagi przedstawione przez K. M. Kowalskiego w pracy *Artefakty jako źródło poznania*, Gdańsk 1996, s. 29–34.

znacznie bardziej przystaje podział zaproponowany przez V. Brycha³, choć i ten, wobec odmiennych tradycji badawczych, zapewne nie zostanie na gruncie polskiej archeologii zaszczerpiony. Zagadnienia te omówione zostały dokładniej w *Podsumowaniu*.

Refleksja metodologiczna w archeologii polskiej rozwija się głównie na podstawie badań pradziejów. Dla archeologii „historycznej”, która oprócz „zabytków” borykać się musi również z „tekstem”, brak jest osobno adresowanych propozycji refleksji metodologicznej. Zauważyłam fakt jeszcze bardziej dla mnie znamienity. Coraz częściej badacze zajmujący się metodologią, prezentując swe poglądy, starają się używać określenia „prahistoria”, nie zaś „archeologia”. Pocieszający jest fakt, że badacze ci zauważają odmienność archeologii czasów historycznych⁴.

Wielość kierunków badawczych w źródłoznawstwie historycznym, a tym bardziej w etnologii, również nie zachęca do samodzielnych poszukiwań, które dla archeologa, na co dzień niezajmującego się teorią nauki, są po prostu zbyt trudne.

Jak się wydaje, w praktyce, przyjęcie określonej postawy badawczej jest zazwyczaj wypadkową zmiennych losów przewijającej się w polskiej metodologii dyskusji – czy archeologia jest nauką o rzeczach, czy o minionych społecznościach⁵. Jak już wspomniałam, archeologia średniowiecza w Polsce nie wypracowała jeszcze na własne potrzeby procedur poszukiwania „złotego środka”. Tutaj zauważyć wypada, że jakkolwiek większość archeologów zdaje sobie sprawę z faktu, że źródłem archeologicznym jest (może być potencjalnie) każdy przejaw działalności człowieka, to jednak spektrum zazwyczaj opisywanych – *ergo* – zauważanych form działalności jest stosunkowo niewielkie. Nie wynika to z braku odpowiednich faktów źródłowych, lecz z naszej ograniczonej zdolności obserwacji. Jak się wydaje, poszukujemy śladów takiej działalności człowieka na badanym stanowisku, jakiej się spodziewamy. Często również zdarza się, że część poczynionych w czasie badań obserwacji, zwłaszcza tych „niestandardowych” i trudnych do interpretacji, pozostaje na zawsze w dzienniku polowym. Bojąc się krytyki naszych wyjaśnień, nie udostępniamy tych obserwacji czytelnikom, ograniczając pole dyskusji, ale i zubażając możliwości poszerzenia naszych potencjalnych oczekiwań. Tak więc, w książce tej znalazły omówienie jedynie te przejawy działalności człowieka, które opisali badacze.

³ V. Brych, *Hmotná kultura středověké tvrze v Čechách*, [w:] *Encyklopedie českých tvrzí*, t. 1, Praha 1998, s. 47–83.

⁴ O rozpadzie więzi między badaczami w obrębie jednej dyscypliny i funkcjonującym faktycznie podziale na praktyków i teoretyków patrz A. Zalewska, *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*, Lublin 2005, zwłaszcza cz. I/1, *Refleksje nad źródłem – polem spotkania teorii i praktyki*, s. 13–18.

⁵ Por. uwagi H. Mamzer, J. Ostojka-Zagórski, *Orientacje badawcze w polskiej archeologii*, „Nauka” 2007, nr 1, s. 131–148.

Zastosowany w tej pracy podział na takie, a nie inne rozdziały miał na celu pokazanie sfer życia, które stały się przedmiotem badań archeologów, opierając się na odkrywanych w czasie badań układach stratygraficznych i zabytkach ruchomych. Wynika to z przekonania, że archeolog nie jest kolekcjonerem tworzącym skomplikowane ciągi typologiczne i klasyfikującym odnalezione przedmioty. Zdecydowanie najbardziej, w odniesieniu do archeologii historycznej, przekonuje mnie rola archeologa jako badacza życia codziennego, którego ogranicza jedynie, skądinąd szeroki, margines milczenia źródeł pisanych. Podstawową koniecznością jest tu jednak uświadomienie sobie roli archeologa jako koordynatora i interpretatora danych pozyskiwanych za pomocą badań przyrodniczych. I tu pozwolę sobie jeszcze na jedną konstatację. Od lat 80. XX w. sporo pisze się w Polsce o Braudelowskich⁶ koncepcjach badań nad historią kultury materialnej⁷. Znacznie gorzej jest jednak z wykorzystaniem tych koncepcji w praktyce badawczej. Taki stan rzeczy trafnie podsumował W. Wrzosek: „Badania nad sferą zwaną w Polsce kulturą materialną stanowią jedynie fragment dociekań, które we Francji można by nazwać życiem codziennym, cywilizacją materialną. Nie stanowią one jednak samodzielnej dziedziny badań historycznych”⁸. Opinia ta, wypowiedziana ponad 15 lat temu, nie straciła do dziś na swojej aktualności. Na gruncie mediewistyki polskiej coraz częściej pojawiają się wprawdzie prace z „kulturą materialną” w tytule, jednak podejście badaczy do opisywanych zagadnień nie zmieniło się. Historycy mediewiści najczęściej nadal analizują teksty, w których mowa jest o przedmiotach, ulegając złudzeniu, że obiektem badania jest sam przedmiot. Tutaj rola archeologii jest całkowicie niedostrzegana. Nie można powiedzieć, że niedoceniana, wydaje mi się bowiem, że możliwość partnerskiej (nie interdyscyplinarnej!) współpracy z archeologami nie została dostrzeżona przez część środowiska historyków⁹. Nawet w dziełach zaprojektowanych jako wielkie syntezы stanu naszej wiedzy, takich jak *Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV wiek*¹⁰, wśród autorów części poświęconej kulturze materialnej (liczącej niespełna 60 stron na ponad 1 tys.) nie ma ani jednego archeologa (sic!).

⁶ F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm, XV–XVIII wiek*, red. J. Kochanowicz, Warszawa 1992, [org. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV–XVIII siècle*, vol. 1–3, Paris 1979].

⁷ Dyskusji na ten temat, w której wzięło udział wielu wybitnych badaczy, poświęcono zeszyt 2, KHKM z 1994 r.

⁸ W. Wrzosek, *Braudelowska idea kultury materialnej*, KHKM, 1994, R. 42, z. 2, s. 167.

⁹ Ciekawe uwagi na ten temat przedstawiła M. Bogucka, *Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu*, [w:] *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 71, Warszawa 2006, s. 31–34.

¹⁰ *Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV wiek*, red. B. Geremek, Warszawa 1997.

Najbardziej istotny wydaje się tutaj brak wspólnej dla archeologów i historyków płaszczyzny wymiany, nie tyle danych merytorycznych, ile informacji o odmiennościach warsztatu naukowego i wynikających z tego innych możliwości interpretacyjnych. Wydaje się jednak, że sytuacja ta stopniowo się poprawia, a najlepszym tego miernikiem jest rosnąca liczba archeologów biorących udział w kolejnych kongresach mediewistycznych.

I na koniec jeszcze jedno zastrzeżenie. Nie będę się w tej książce zajmować badaniami genezy siedziby typu *motte*. Jest to olbrzymie zagadnienie – niezmiernie, zwłaszcza w ostatnich latach, popularne wśród badaczy – zarówno archeologów, jak i historyków architektury i sztuki. Nurt ten wiedzie bezpośrednio w stronę murowanych pałaców wieżowych, będąc węższą „odnogą” przeobrażeń średniowiecznego dworu rycerskiego, w jego ewolucyjnej drodze od siedziby na kopcu do klasycyzującego dworu polskiego.

1.1. Dwór rycerski – desygnaty archeologiczne

Historyk, który rozpoczynałby pracę na temat kultury materialnej dworu rycerskiego w średniowieczu, przede wszystkim musiałby odpowiedzieć na pytanie, czym był ów dwór rycerski. Zająłby się gromadzeniem opisów, badaniem dziejów właścicieli i ich siedziby. Historyk sztuki odniósłby się do stylistyki zabudowy i wymowy ideowej siedziby pańskiej. Archeolog, przystępując do takiej pracy, musi jednak najpierw znaleźć odpowiedź na nieco inne pytania. Czym średniowieczny dwór rycerski jest dzisiaj, a właściwie – czym są jego pozostałości, jak je zidentyfikować, zweryfikować i przebadать. Naturalną odpowiedzią archeologa na te pytania jest stwierdzenie, że desygнатem dworu jest tzw. gródek stożkowaty, czyli stanowisko archeologiczne mające wyodrębnioną formę terenową, najczęściej w postaci kopca lub przestrzeni zamkniętej dookołnymi obronnymi wałami¹¹. Definicja ta, choć niewątpliwie prawdziwa, jest chyba jednak zbyt wąska. Oczywiście jest, że stanowiska z wyodrębnioną formą terenową są łatwiejsze do znalezienia. W wyniku przeprowadzonych na nich badań wykopaliskowych docierają do naszych rąk zestawy przedmiotów określanych niekiedy jako „materiał dworski”, który zarówno jakością, różnorodnością, jak i wysokim poziomem wykonania odróżnia się chociażby od zabytków odnajdywanych w czasie badań osad wiejskich¹². To potwierdza rozpoznanie tych stanowisk jako reliktyw siedzib przedstawicieli uprzywilejo-

¹¹ Określenia „gródek” i „grodzisko”, jako przyjęte potocznie, używane będą w tej pracy wymiennie.

¹² Specyfiką tak określonego materiału zabytkowego zajmiemy się w kolejnych rozdziałach tej pracy.

wanych klas społecznych – rycerstwa czy możnowładztwa. Kierowanie się jednak tylko obecnością wyraźnej formy terenowej znacznie zubaża możliwości poznania pełnej gamy typów siedzib omawianej grupy społecznej. Jakże często, w czasie archeologicznych badań powierzchniowych, odnajdujemy „materiał dworski”, a nie znajdujemy formy terenowej, z którą według przyjętych kano-nów powinien być związany. Oczywiście, istnieje możliwość, że forma taka istniała, ale została zniszczona, a pozostał jedynie ruchomy materiał zabytkowy. Domniemanie, że siedziby uprzywilejowanej klasy społecznej powinny wyróż-niać się na tle domostw chłopskich, jest z pewnością słuszne. Powszechnie podkreśla się, że były to najczęściej siedziby obronne. Powstaje jednak pytanie, jakie były wyróżniki owej obronności?

W swej książce o siedzibach książęcych i rycerskich księstwa glogowskiego D. Nowakowski przytacza niezwykle interesujące zapisy z tzw. Zwierciadła Saskiego – zwodu prawa, które w średniowieczu obowiązywało na znacznych obszarach Europy Środkowej. Według tego źródła za obiekty obronne uważano między innymi: wieże, kopce i wyspy otoczone wodą, mury, które wznosiły się wyżej niż zdołał sięgnąć mieczem rycerz siedzący na koniu, oraz budowle z drewna lub kamienia, które mają więcej niż dwie kondygnacje ponad zagłę-bionym przyziemiem, a wejście do których znajdowało się powyżej wysokości kolan. Obronny był również rów, głębszy niż ten, jaki zdoła wykopać jeden człowiek bez zastosowania platform roboczych¹³.

Obronność, w przypadku dworów na kopcach czy cyplach, zapewniać miało przewyższenie terenu, przeszkoda wodna lub, w innych przypadkach, obecność dookolnych wałów. Czy były to jednak jedyne sposoby ulokowania obronnej siedziby? Niestety, na to pytanie, przy obecnym stanie badań, nie potrafimy dać pełnej odpowiedzi. W praktyce badawczej i konserwatorskiej, przy znacznym ograniczeniu możliwości finansowych, logiczne jest, że jako pierwsze badane są stanowiska bardziej „okazale” zarówno w terenie, jak i w spodziewanych wynikach badawczych. Taka sytuacja zapewne sprawiła, że badania stanowisk określonych jako dwory rycerskie, a niemające własnej formy terenowej są raczej rzadkie¹⁴. Wyjątkiem mogą tu być jedynie relikty średniowiecznych obiektów tkwiące pod późniejszymi zabudowaniami, zwykle murowanymi. Ich otoczenie w czasie długotrwałego użytkowania zostało najczęściej w znaczący sposób przeformowane, co zatarało ślady pierwotnego ukształtowania terenu.

Kilka słów poświęcić trzeba nazewnictwu stosowanemu przez archeologów do opisywania pozostałości średniowiecznych dworów. Zwykle ich relikty określamy mianem grodziska. Za synonim dworu rycerskiego powszechnie

¹³ *Sachsenspiegel oder Sächsisches Landrecht*, Hrsg. C. R. Sachße, Heidelberg 1848 (Reprint Verlag Leipzig 1998), cyt. za D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa glogowskie-go w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 282. O innych ograniczeniach wydawanych przez panów feudalnych czytamy też: P. Contamine, *Wojna w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 117.

¹⁴ W zamieszczonym w tej pracy katalogu do takich zaliczyć można np. Strzyżewo Paczkowe.

uważany jest gródek stożkowaty, choć już wielokroć zwracano uwagę, jak duże jest to uproszczenie. Określenie „gród” ma przecież zupełnie inne konotacje. Grody zamieszkiwały znacznie większe wspólnoty ludzkie, zwykle powstawały najpierw z inicjatywy plemienia, potem władcy, grody wreszcie często rozwijały się w miasta. Określenie „gród” kojarzy się z organizmem państwowym, czasem z miastem, chyba jednak nie z domem, nawet dużym, jednej rodziny. Znacznie bardziej stosownym określeniem byłoby „dworzysko”, nazwa ta jednak nie przyjęła się w terminologii archeologicznej. Tak więc, na potrzeby tej pracy, za archeologiczną pozostałość dworu rycerskiego, zgodnie z przyjętymi poglądami, uznawać będę przede wszystkim tzw. gródki lub grodziska stożkowate, cypłowe czy pierścieniowate¹⁵ i ze względów stylistycznych posilkować się „dworzyskiem”. Nie tylko w polskiej literaturze przedmiotu często pojawia się określenie „obiekt typu *motte*”. Wbrew pozorom, nie jest ono jednak do końca jednoznaczne. Część badaczy uważa, że w ten sposób należy określać jedynie siedziby położone w terenie nizinnym i dodatkowo wzniesione na całkowicie sztucznych, usypanych przez człowieka kopcach¹⁶. Inni badacze, zwłaszcza czescy, uznają, że wyróżnikiem jest tu jedynie sama forma nasypu. Tak więc, określenie to również wymagać może doprecyzowania. W tej pracy używać go będą w szerszym z używanych znaczeń.

Rozpoznanie wzmianek o dworach w źródłach pisanych rozpocząć trzeba od zastanowienia się, jakich określeń, zarówno polskich jak i łacińskich, używano, by je opisać. Jeśli chodzi o łacinę, sprawa wydaje się prosta. Po wszechnie za synonim nazwy „dwór” uznaje się słowo „*curia*”, które jest najczęściej używane, ale ma jeszcze wiele innych znaczeń¹⁷. Czasami opatrzone jest on różnymi przymiotnikami, np. *curia unicum militaris*, *curia bene aedificata*, *curia pulchra habens aedificia*...¹⁸. Zapiski historyczne przedstawiają nam jednak całą gamę innych określeń, czasami dosyć złożonych¹⁹. Szczególnie

¹⁵ Próby ustalenia typologii grodzisk omówione będą w jednym z kolejnych rozdziałów.

¹⁶ H. Hinz, *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Köln 1981, s. 23.

¹⁷ Znaczeń tych jest kilkanaście, dla nas najważniejsze są: dwór – gospodarstwo ziemskie – posiadłość; miejsce pobytu i siedziba władzy, zarówno świeckiej, jak i kościelnej; budynek mieszkalny wraz z podwórzem; gospodarstwo chłopskie; dziedziniec, a nawet obora (*Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 2, Wrocław 1967, z. 10(18), red. M. Plezia, s. 1502–1510).

¹⁸ Próbę odnalezienia desygnatów archeologicznych tak określonych obiektów przedstawiłam w artykule: A. Marciniak, *Budownictwo obronne w Liber beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL, 1991, FA 12, s. 161–198.

¹⁹ Zagadnienie to było kilkakrotnie omawiane w literaturze przedmiotu, por. T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979, s. 11 i n.; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 19 i n.; A. Marciniak, *Budownictwo obronne w Liber beneficiorum*..., s. 162 i n.; S. Kołodziejski, *Rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 11 i n.

wiele miejsca poświęcili temu zagadnieniu T. Nowak i J. Szymczak, omawiając obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim²⁰.

Ciekawymi przykładami nazw, jakie można tu przytoczyć, są określenia zawarte we wzmiankach o dworach: w Jankowicach koło Proszowic – „*curiaculum dictum dworzecz*” (1432)²¹; w Bartochowie – „*mons seu fortalicium*” (1446); w Kobylej Górze – „*castrum seu fortalicium*” (1420)²² czy wreszcie w Gierałtowicach – „*curia seu fortalicio aliasz czwyerdzq*” (1527)²³ i wiele innych. Często również spotykamy określenie „*turris*”. Polskie nazwy pojawiają się w źródłach nieco później, a najbardziej nas interesujące to przede wszystkim wzmianki o „kopcach” i „przekopach”, choć te ostatnie, ze względu na szeroki zakres znaczeniowy, mogą być mylące.

Kolejnym zagadnieniem wiążącym się z wykorzystaniem źródeł pisanych jest kwestia własności omawianych obiektów. W tytule pracy widnieją „dwory rycerskie”, czyli prywatne. Z założenia więc w tej pracy (w miarę możliwości poprawnej identyfikacji) pominięte zostaną obiekty należące do duchowieństwa i władców. Czy jest to postępowanie zasadne? Domniemywać można, że zarówno część duchowieństwa, jak i rycerstwo – możnowładztwo, i może w nieco mniejszym stopniu książę czy król, posługiwali się podobnymi przedmiotami: naczyniami, bronią, narzędziami, ozdobami itd. Rozsiane po kraju stacje królewskie czy prywatne siedziby możnych duchownych prawdopodobnie nie odbiegały zarówno formą, jak i wyposażeniem od dworów rycerskich. Tak możemy przypuszczać na podstawie dotychczasowych badań²⁴. Aby jednak domysł zamienić na twierdzenie, należałoby przeprowadzić analizę porównawczą. Mam nadzieję, że praca o dworach rycerskich będzie pierwszym elementem umożliwiającym takie rozważania w przyszłości. Niestety, nie będzie to łatwe. Przede wszystkim brak badań historycznych w przypadku wielu miejscowości uniemożliwia określenie przynależności własnościowej. Jednak ewentualność złego zakwalifikowania poszczególnych obiektów nie jest chyba aż tak istotna. Jak wynika z szacunków dokonanych przez L. Kajzera dla centralnej Polski, obiekty prywatne stanowiły ponad 90% wszystkich dworów o cechach obronnych, wybudowanych przed rokiem 1500²⁵.

²⁰ T. Nowak, J. Szymczak, *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. J. Horbacz i L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 81–95.

²¹ SP 2, 2399.

²² Cyt. za T. Nowak, J. Szymczak, *Obiekty obronne...*, s. 81.

²³ SHGKr. I/4, s. 733 – hasło *Gierałtowice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa; J. Bogdanowski, *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach polskich*, AAC, 1966, nr 8, s. 146, rys. 20.

²⁴ T. J. Horbacz, *Nowożytny dwór w Brodnie Dolnej koło Łasku*, [w:] *Między Północą a Południem...*, s. 303–307.

²⁵ L. Kajzer, *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Łódź 1988, s. 19.

Inną, nie mniej istotną przeszkodą są trudności z precyzyjnym datowaniem stanowisk archeologicznych, a co za tym idzie, z przypisaniem konkretnych obiektów do kolejnych właścicieli. Powoduje to, że ustalenie fundatora, a nawet późniejszych użytkowników nie jest rzeczą łatwą. Sprawa komplikuje się jeszcze bardziej, kiedy mamy do czynienia z siedzibami, które np. przeszły z rąk królewskich czy książęcych do właścicieli prywatnych. Znakomitym przykładem jest tu chociażby gród w Rozprzy-Łochyńsku, niewątpliwie pierwotnie państwowy, który jednak przeszedł później we władanie rycerskie. W przypadku dworu w Zdunach nominalnie był on własnością biskupów wrocławskich, jednak przez cały interesujący nas okres miejscowość ta pozostawała w dzierżawie rycerskiej²⁶. W takich wypadkach, zwłaszcza przy obiektach, których badanie przyniosło wyjątkowo interesujące dane, starałam się je uwzględniać choćby jako analogie. Omawiając obiekty rozsiane po całym kraju, niestety, nie byłam w stanie przeprowadzić pełnej kwerendy historycznej do omawianych stanowisk. Opierałam się więc przede wszystkim na danych przytaczanych przez autorów opracowań. Na szczęście, w ostatnich latach badacze coraz częściej dostrzegają potrzebę uzupełnienia działań archeologicznych kwerendą w źródłach pisanych.

Określenie „dwór rycerski” niesie ze sobą jeszcze jedną dyskusyjną kwestię – kogo zaliczymy do kręgu rycerzy²⁷. W omawianym kontekście pytanie to jest szczególnie ważne dla archeologów, którzy w większości wychowali się na, przewijających się w publikacjach do dziś, poglądach Janiny Kamińskiej łączących tzw. grodziska stożkowate ze „średnim rycerstwem”²⁸. Kwestię tę, na podstawie znacznie już bogatszego materiału z badań zarówno terenowych, jak i archiwalnych, starał się rozstrzygnąć L. Kajzer²⁹. Wykazał on, że obronne

²⁶ T. Jurek, *Właściciele rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta*, Łódź 1999, s. 243 i n.

²⁷ Przez określenie „rycerz” rozumiemy zwykle osobę zobowiązaną do konnej służby wojсковей i posiadającą ziemię na prawie rycerskim. Jednak z różnorodności definicji tej grupy społecznej możemy zdać sobie sprawę, przeglądając choćby monografie, które ukazały się w ostatnich latach, por. R. Barber, *Rycerze i rycerskość*, Warszawa 2000; J. Flori, *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, Poznań 2003; Na gruncie polskim zob. też: K. Buczek, *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 1 [przy zapisie bibliograficznym czasopism posłużono się zasadami edytorskimi stosowanymi w serii AUL, FA – przyp. red.], s. 23–46; A. Bogucki, „*Strenuus*” jako tytuł rycerzy pasowanych (XIII–XV w.), tamże, 1986, t. 77, z. 4 (1987), s. 625–647; A. Bieniak, *Tytuł rycerski jako kryterium identyfikacji osób w średniowieczu*, [w:] *Personae – colligationes – facta*, Toruń 1991, s. 66–73; A. Bogucki, *Rycerz i panosza w źródłach polskich XIV i XV wieku*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, red. S. K. Kuczyński, t. 7, Warszawa 1996, s. 165–200; H. Samsonowicz, *Struktura społeczna późnego średniowiecza Polski w badaniach historycznych*, [w:] tamże, s. 267–282.

²⁸ J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PIMMAiEwŁ, 1966, Seria Archeologiczna, nr 13, s. 43–78.

²⁹ L. Kajzer, *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa”?*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 105–126.

siedziby „na kopcu” początkowo wznoszone były przez elity możnowładcze, stopniowo jednak stawały się one coraz bardziej popularne i dostępne nawet dla „drobnego rycerstwa”. Tak więc, właścicielami omawianych przeze mnie obiektów byli przedstawiciele wszystkich warstw stanu uprzywilejowanego, tyle że różni w różnym czasie. Tutaj najistotniejszym problemem jest fakt, że najwcześniejsze z omawianych dworów zapewne należały jeszcze do możnowładztwa, a nie do rycerstwa. Niestety, mało precyzyjnie ustalana chronologia i prawie zupełny brak datowań za pomocą technik fizyko-chemicznych czy dendrochronologii nie pozwalają na przeprowadzenie takiej klasyfikacji.

Przy szerokim rozumieniu rycerstwa, gdybyśmy określenie „dwór” potraktowali bardziej jako pojęcie kulturowe niż zjawisko ściśle materialne, konieczne stałoby się również omówienie siedzib możnowładztwa w tym czasie, kiedy porzucili już oni niewielkie domostwa na kopcach i przenieśli się do murowanych ścian zamków. Takie postępowanie nie wydaje się jednak zasadne. Zjawisko to obserwowane jest powszechnie w XV w. Wówczas jednak rozwarstwienie stanu rycerskiego, a zwłaszcza pogłębiające się różnice majątkowe, powodowało, że zestawy mobiliów znajdujących się w domach najbogatszych i najbiedniejszych „rycerzy” mogły różnić się w sposób zasadniczy. To również powinno się stać przedmiotem przyszłych badań. W związku z tym, nie będą uwzględnione w tej pracy prywatne zamki, które wprawdzie w sensie ideowym były „dworami rycerskimi”, ale formalnie znacznie się od nich różniły. W oczywisty sposób wyłonił się tu kolejny problem – rozróżnienia dworu i zamku w sensie materialnym. Na szczęście kwestię tę rozstrzygnęli już autorzy *Leksykonu zamków w Polsce*³⁰. Tak więc obiekty, które znalazły swe miejsce w owej pracy, nie będą tu omawiane.

Dla archeologa nieodłącznym składnikiem dworu rycerskiego są związane z nim przedmioty, a najczęściej zaledwie ich relikty, które odnajdywane są w czasie badań wykopaliskowych. Zwykle nazywane są „zabytkami ruchomymi” lub „kulturą materialną”. Ten drugi zwrot używany jest oczywiście w wąskim znaczeniu.

Zagadnienia dotyczące pojmowania, definiowania i wreszcie badania kultury materialnej (w szerszym znaczeniu) doczekały się już ponad 15 lat temu obszernego omówienia na łamach „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”³¹.

³⁰ L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001.

³¹ Asumpt do powstania większości publikacji dała czterdziesta rocznica powstania Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii), por. J. Topolski, *Fernand Braudel a koncepcja historii kultury materialnej*, KHKM, 1994, R. 42, nr 2, s. 159–165; W. Wrzosek, *Braudelowska idea kultury...*, s. 167–172; L. Kajzer, *Archeologia a historia kultury materialnej*, tamże, s. 173–175; J. Ostojka-Zagórski, *W kwestii znaczeniowych treści kultury materialnej*, tamże, s. 177–179.

Dyskusja, dotycząca zarówno podstaw teoretycznych, jak i konkretnych badań, była bardzo szeroka i nie będę jej tu omawiać. Przede wszystkim interesować mnie będzie kultura materialna w znaczeniu, jakie F. Braudel określał mianem „struktur codzienności”³² i to ograniczonych zaledwie do funkcjonowania dworu rycerskiego. Ponieważ ta praca jest studium archeologicznym, oczywiste jest, że interesować mnie będą przede wszystkim zabytki odnalezione w czasie badań wykopaliskowych. Jednak do rąk archeologów dociera niewielka część przedmiotów, jakie funkcjonowały w dworach, stąd konieczne będzie posiłkowanie się źródłami pisanymi czy ikonograficznymi, aby wypracowany na podstawie wykopanych mobiliów obraz kultury materialnej uzupełnić.

I.2. Terytorialny i chronologiczny zakres pracy

Złożoność przebiegających w średniowieczu na obszarze historycznych terenów polskich procesów politycznych, etnicznych i gospodarczych zmusza badaczy, aby za każdym razem, przystępując do analiz jakichkolwiek zjawisk historycznych, określali zasięg terytorium, które w tym konkretnym przypadku uznają za „ziemie polskie w średniowieczu”. Problem zbyt swobodnego poruszania się archeologów po terenach należących kiedykolwiek do terytorium Polski poruszył już w 1981 r. J. Kruppé w swej znakomitej monografii dotyczącej średniowiecznego garncarstwa³³. W pracy tej zaproponował również konkretny model granic, w przekonujący sposób wyznaczających obszar, który w przypadku analiz większości zjawisk historycznych najlepiej odpowiada ówczesnej rzeczywistości politycznej i społeczno-gospodarczej. Przedstawiając ten model, autor miał złudną nadzieję, że wywoła on wśród archeologów twórczą dyskusję. Niestety, tak się nie stało. Przygotowaną propozycję granic wraz ze znakomitą uzasadnieniem środowisko przyjęło z radością i poczuło się częściowo zwolnione od własnych prób ich definiowania. J. Kruppé w zaproponowanych przez siebie granicach zamknął takie historyczne jednostki terytorialne, jak: Wielkopolska, Pomorze Gdańskie, ziemie chełmińska i dobrzyńska, Kujawy, ziemie łęczycka i sieradzka, Mazowsze, Małopolska oraz Ruś Czerwona. Tak zarysowane terytorium stanowi znakomity punkt wyjścia do analiz wszelkich przejawów historii średniowiecznej kultury materialnej. W tym jednak przypadku, gdy zawężamy analizę

³² Jest to podtytuł pierwszego tomu: F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm, XV–XVIII wiek*, t. 1, *Struktury codzienności. Możliwe i niemożliwe*, red. J. Kochanowicz, Warszawa 1992.

³³ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981, s. 17–20.

jedynie do dworów rycerskich, terytorium to musi, niestety, ulec pewnym modyfikacjom. Przede wszystkim, większy nacisk położyć należy na granice polityczne, które powodowały, że zupełnie inne były możliwości wybudowania prywatnej warowni w Królestwie Polskim niż na terenie państwa krzyżackiego. W takiej sytuacji poza obszarem naszych zainteresowań znajdzie się ziemia chełmińska i Pomorze Gdańskie³⁴, które w czasie, kiedy znakomita większość interesujących nas dworów powstawała, podlegały znacznie bardziej rygorystycznym prawom państwa zakonnego.

Narzucone w ten sposób ograniczenia terytorialne powodują, że z podjętej analizy wypadają kilka bardzo dobrze zachowanych i, co ważniejsze, dobrze przebadanych i opracowanych stanowisk archeologicznych. Stratę tę postaram się uzupełnić, traktując odkrycia z terenów ziemi chełmińskiej, Pomorza Gdańskiego i Śląska jako wartościowe tło porównawcze.

W przypadku naszych rozważań znacznie mniej kontrowersyjne wydają się granice chronologiczne omawianych zjawisk. Dolną granicę w sposób naturalny wyznacza pojawienie się prywatnych dworów rycerskich, co miało miejsce począwszy od drugiej połowy wieku XIII³⁵. Nieco więcej trudności nastręcza natomiast ustalenie granicy górnej. Jak wykazał w wielu swoich pracach L. Kajzer, atrakcyjność modelu „dworu na kopcu” lub „za wałem” przetrwała znacznie poza granice średniowiecza, czyli przyjmowany umownie przełom wieku XV i XVI³⁶. Tak więc tą granicą nie może być moment zaniku interesujących nas siedzib, co miało miejsce znacznie później. S. Kołodziejski, zajmując się średniowiecznymi rezydencjami na terenie Małopolski, przedstawił bardzo trafną i przekonująco uzasadnioną górną granicę funkcjonowania średniowiecznych siedzib możnowładczych³⁷. Opierając się na wcześniejszych propozycjach periodyzacji rozwoju zamków B. Guerquina³⁸, uznał, że datą tą powinien być rok 1530. Jako najważniejszy powód przemawiający za takim datowaniem uznał zamieranie w pierwszej ćwierci XVI w. średniowiecznego modelu budownictwa obronno-rezydencjonalnego i zarazem kształtowanie się nowego, zgodnego

³⁴ Na terenie Pomorza Gdańskiego badań nad dworami rycerskimi prowadzono zadziwiająco mało. Badania sondażowe przeprowadzono zaledwie na pięciu tego typu stanowiskach, por. D. Piasek, *Obronne i quasi-obronne siedziby rycerskie i szlacheckie na Kociewiu w XII–XVII w. Inwentaryzacja wstępna*, Gdańsk 1999 [mps pracy magisterskiej w posiadaniu autora]; tenże, *Rycerskie siedziby obronne na Pomorzu Gdańskim w XII–pol. XVII w.*, Gdańsk 2006 [mps pracy doktorskiej w posiadaniu autora].

³⁵ Uwagi o wcześniejszych siedzibach rycerskich patrz A. Wędzki, *Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI–XII wieku*, Slav.Ant., 1978, t. 25, s. 173–187.

³⁶ L. Kajzer, *Studia nad świeckim...*, s. 147–160; tenże, *Grodziska średniowieczne i nowożytnie*, PiMMAiEwŁ., 1989–1990, Seria Archeologiczna, nr 36, s. 35 i n.

³⁷ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 15–17.

³⁸ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 25–26.

z prądami odrodzenia typu nowożytniej rezydencji³⁹. Praca S. Kołodziejskiego w równym stopniu oparta jest na źródłach pisanych, jak i wynikach badań archeologicznych. Stąd potrzeba ustalenia precyzyjnej granicy rocznej, ograniczającej kwerendy źródłowe. W naszym przypadku tak duża dokładność nie jest konieczna. Wynika to przede wszystkim z małej precyzji datowania badanych stanowisk archeologicznych. Tradycyjne datowanie, oparte w głównej mierze na określeniu wieku ceramiki, kafli (zwłaszcza naczyniowych) czy fragmentów uzbrojenia, pozwala na dokładność sięgającą ćwierćwiecza. Jednak, zwłaszcza w przypadku starszych badań, konieczne jest zweryfikowanie podawanych przez badaczy określeń chronologicznych. Zbiorowe doświadczenie kilkudziesięciu już lat badań archeologicznych nad późnym średniowieczem przekonuje, że początkowo chronologia obiektów była raczej zaniżana, stąd niektóre stanowiska są z pewnością młodsze niż ówczesnie sądzono. Niestety, ponowne określenie wieku niektórych stanowisk wymagałoby podjęcia osobnych studiów. W takim wypadku podawane datowania są przytaczane za autorami badań lub opracowań. W kilku wypadkach pozwoliłam sobie na wyrażenie wątpliwości, czy w świetle nowszych ustaleń nie należałoby pokusić się o przesunięcie granic chronologicznych konkretnych obiektów, jednak w katalogu podane są datowania, które autorzy umieścili w swych publikacjach.

Reasumując, za okres kończący niniejsze rozważania przyjąć należy szeroko rozumiany początek wieku XVI.

³⁹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 17. Podkreślić również należy, że podobnie tę cezurę widział J. Kruppé w odniesieniu do etapów rozwoju późnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej (J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981, s. 49).

II. Historia badań i kształtowania się poglądów

Historia wykopaliskowych badań grodzisk średniowiecznych w Polsce, jak się okazuje, sięga czasów, kiedy one powstawały. Już bowiem w roku 1390 książę brzeski Ludwik I (1311–1398) nakazał przeprowadzenie wykopalisk na grodzisku w Ryczynie na Śląsku¹. Nie zachowały się żadne przekazy, które wyjaśniałyby intencje księcia. I. i J. Kramarkowie sądzili, że poszukiwał on pozostałości rezydencji biskupów wrocławskich, którzy w XI w., po zniszczeniach w kraju w wyniku najazdu Brzetysława, prawdopodobnie nawet przez kilkadziesiąt lat urzędowali w Ryczynie. Odmiennego zdania był L. Kajzer, który uważał, że celem tych wykopalisk było poszukiwanie relikwii, tak pożądanych i cenionych w średniowieczu². Prawdopodobnie, prawdziwe intencje księcia na zawsze już przykrył kurz historii, co nie zmienia jednak faktu, że możemy w badaniach grodzisk pochwalić się ponad sześćsetletnią tradycją.

Powróćmy jednak do dworów rycerskich. W znacznej ilości przypadków bez stacjonarnych badań nie jest możliwe stwierdzenie, czy odnalezione w terenie stanowisko jest pozostałością grodu wczesnośredniowiecznego, małego zamku czy też dworu rycerskiego. Stąd też wzmianki o interesujących nas obiektach znaleźć można ukryte w katalogach czy na mapach, które w tytułach mają zarówno wczesne średniowiecze, jak i architekturę obronną, na którą zdecydowanie najwcześniej zwrócono uwagę. Już w połowie XVII w. grecko-unicki biskup chełmski Jakub Jan Susza (1600–1687) zainteresował się kamiennymi wieżami i wałami znajdującymi się w okolicach Chełma, a szczególnie tą znajdującą się w Stołpiu. Zbierał na ich temat wiadomości i dokonał ciekawych obserwacji, słusznie podejrzewając, iż to „jakieś propugnacula były”³.

Pierwsza ogólnokrajowa akcja inwentaryzowania „starożytnych zamków obronnych, warowni lub innych gmachów...” spowodowana była wydaniem w 1827 r., w imieniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, zarządzeniem

¹ J. Kramarek, *Pierwsze wykopaliska archeologiczne na Śląsku*, ZOW, 1958, R. 24, nr 1, s. 25–333; I. i J. Kramarkowie, *U źródeł archeologii*, Wrocław 1972.

² L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996, s. 33–34.

³ S. Skibiński, *Jan Jakub Susza, archeolog i historyk ziemi chełmskiej z XVII w.*, ZOW, 1961, R. 27, z. 3, s. 270–272; A. Abramowicz, *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*, cz. I, *Od średniowiecza po czasy saskie i świt Oświecenia*, Wrocław 1983, s. 102–105.

generała Maurycego Hauke. Przerwana po powstaniu listopadowym na skutek represji władz rosyjskich, podjęta następnie została przez Kazimierza Stronczyńskiego⁴. Na ten czas przypada również działalność W. H. Gawareckiego związanego z Towarzystwem Naukowym Płockim, które realizowało szeroki program badań przeszłości regionu⁵.

Nieco później, naprzeciw zainteresowaniom społecznym, wyszła inicjatywa Towarzystwa Naukowego Krakowskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego, które to instytucje wydały w 1850 roku *Odezwę...* „w celu archeologicznych poszukiwań wraz ze skazówką mogącą posłużyć za przewodnika w poszukiwaniu tego rodzaju”, zawierającą pewne instrukcje dla osób zajmujących się poszukiwaniami starożytności. Zwrócono tam również uwagę na inwentaryzację grodzisk⁶. W tym czasie zaczęto prowadzić pierwsze, na miarę ówczesnej świadomości historycznej, metodyczne badania stanowisk średniowiecznych – głównie zamków.

Pojawiły się też wówczas pierwsze wydawnictwa, gdzie publikowane były wiadomości o „starożytnych warowniach”⁷. Znacznie wcześniej, bo już w początkach wieku XIX, o grodziskach pisał Zorian Dołęga Chodakowski (Adam Czarnocki)⁸. Znakomitym źródłem do dziejów zabytków pozostaje do dziś dzieło M. Balińskiego i T. Lipińskiego *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym...*⁹.

Jak już wspomniałam, zdecydowana większość stanowisk uznawanych za pozostałości dworów rycerskich to tzw. grodziska stożkowate. Terminu tego

⁴ M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w Królestwie Polskim (1827–1862)*, Warszawa 1931.

⁵ W. H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Wyszogrodzkiej*, Warszawa 1823; tenże, *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Warszawa 1825; patrz też A. Stogowska, *W. H. Gawarecki realizator programu Towarzystwa Naukowego Płockiego*, „Notatki Płockie” 1995, nr 1/162; T. Kordala, *Dzieje badań archeologicznych na Mazowszu Płockim*, Płock 2000.

⁶ S. Nosek, *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, „Prace Komisji Archeologicznej”, nr 7, Wrocław 1967, s. 19 i n.; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 31 i n.

⁷ Ciekawe wzmianki można znaleźć m. in. w następujących wydawnictwach: „Pamiętnik Fizyograficzny” wydawany w Warszawie od 1881 r.; „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” w Krakowie od 1886 r.; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” w Krakowie od 1889 r.; „Album Zabytków Przedhistorycznych” w Poznaniu od 1893 r.; „Biblioteka Warszawska” wydawana w latach 1841–1914 w Warszawie.

⁸ J. Maślanka, *Zorian Dołęga Chodakowski*, „Prace Komisji Historyczno-Literackiej PAN Oddz. w Krakowie”, nr 13, Wrocław 1965; Z. Dołęga Chodakowski, *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem, oraz inne pisma i listy*, oprac. J. Maślanka, Warszawa 1967, s. 43–48.

⁹ *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. 1–3, Warszawa 1843–1844.

użył po raz pierwszy w 1930 r. W. Łęga¹⁰. W swojej monumentalnej pracy, podsumowującej wcześniejsze, jeszcze XIX-wieczne badania, opisał około 400 grodzisk z terenu Pomorza. Wśród nich wyróżnił grupę obiektów, które swoim kształtem przypominały płasko ścięty stożek. Zwrócił uwagę, że czasami otacza je fosa i zewnętrzny wał oraz wysunął przypuszczenie, że grodziska te są śladem obronnych grodów pochodzących z czasów historycznych, podobnie jak inne, opisane przez niego – wyróżniające się regularnym czworobocznym kształtem. W. Łęga nie łączył jednak tych obiektów z fundacjami rycerskimi. Następnie termin „grodziska stożkowate” pojawił się w pracy W. Kowalenki¹¹. Zajął się on, m.in., szczegółową analizą form grodów Wielkopolski, która w tym czasie zdecydowanie wyprzedzała inne części kraju, jeśli chodzi o badania grodzisk z epok historycznych. Już w połowie XIX w. Towarzystwo Zbieraczyw Starożytności Krajowych w Szamotułach prowadziło planową inwentaryzację grodzisk¹². Po rozwiązaniu Towarzystwa w 1846 r. prace kontynuowali, m.in., badacze skupieni w powołanym w 1857 r. Towarzystwie Przyjaciół Nauk Poznańskim. Pierwsze inwentarze grodzisk wielkopolskich pochodzą już z przełomu XIX i XX wieku¹³. W tym też czasie przedsięwzięto pierwsze badania wykopaliskowe grodzisk. Były to najczęściej prace sondażowe, których największą ilość przeprowadził R. Virchow, a także W. Schwartz, A. Götze, R. Koch, B. Erzepki, K. Jażdżewski, E. Blume i J. Kostrzewski¹⁴. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości tą tematyką zajęli się intensywnie polscy historycy i archeolodzy. Dysponowali już wówczas pracą K. Potkańskiego, traktującą o ustroju grodowo-plemiennym¹⁵. Zagadnieniami terenowej lokalizacji i rozmieszczenia grodzisk zajął się J. Dylik¹⁶, a nad zmianami krajobrazu i osadnictwem średniowiecznym studia prowadził K. Hładyłowicz¹⁷.

¹⁰ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, cz. II, „Rocznik TNT” 1930, R. 36, s. 295–327.

¹¹ W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 60.

¹² Por. tamże, s. 6.

¹³ W. Schwartz, *I. Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen (Zusammenstellung der Funde und Fundorte)*, „Beilage zum Programm des Königl. Fr. Wilh. Gymnasiums in Posen”, Poznań 1879 i trzy kolejne tomy o tym samym tytule, wydawane w Poznaniu w latach 1880, 1881, 1882 (*non vidimus*, cyt. za: Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1983, t. 32, s. 26).

¹⁴ Por. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe...*, s. 6; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk...*, s. 26.

¹⁵ K. Potkański, *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, „Sprawozdania PAU”, Kraków 1905.

¹⁶ J. Dylik, *Analiza położenia geograficznego grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Poznań 1936.

¹⁷ K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932.

Wcześniej „starożytnymi warowniami” zajęli się również badacze małopolscy. Z początku jednak największe zainteresowanie budziły średniowieczne zamki, których malownicze ruiny wydawały się znacznie ciekawsze od niepozornych ziemnych kopców¹⁸. I tak działania J. Łepkowskiego czy W. Łuszczkiewicza skupiały się raczej na katalogowaniu zamczysk¹⁹, podobnie jak S. Tomkowicza²⁰. Trudne do przecenienia są także wyniki naukowych poszukiwań W. Demetrykiewicza²¹ oraz jego ucznia J. Żurowskiego. Jako konserwator dla zabytków archeologicznych na województwo krakowskie, śląskie i kieleckie dokonywał on licznych inwentaryzacji w terenie i publikował je w swoich rocznych sprawozdaniach zamieszczanych w „Wiadomościach Archeologicznych” i w „Sprawozdaniach Polskiej Akademii Umiejętności”²². Zajmował się on również, razem z R. Jakimowiczem, warowniami śląskimi²³.

Początki systematycznych działań archeologicznych w celu zinwentaryzowania i badania grodzisk średniowiecznych miały miejsce w Małopolsce w okresie międzywojennym. Ich inicjatorem był znakomity badacz i utalentowany rysownik G. Leńczyk. Planową inwentaryzację grodzisk i zamczysk podjął on w 1932 r., a działania te przerwał dopiero wybuch II wojny światowej. W wyniku prowadzonych prac poszukiwawczych powstały opisy poszczególnych obiektów, wraz z rysunkami, planami i przekrojami²⁴. Część z tych ma-

¹⁸ Początki tych zainteresowań sięgają I połowy XIX w., kiedy działali tacy „badacze starożytności”, jak: J. Potocki, A. Czarnocki (Zorian Dołęga Chodakowski), J. Lelewel, W. H. Gawarecki, F. M. Sobieszczański, A. H. Kirkor, E. Tyszkiewicz, K. Tyszkiewicz, R. Zienkiewicz i inni.

¹⁹ J. Łepkowski, *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863; W. Łuszczkiewicz, *Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskiem*, z. 1, Kraków 1864; z. 2–3, Kraków 1866; z. 5, Kraków 1876.

²⁰ Wyniki prowadzonych przez siebie weryfikacji zawarł m. in. w: S. Tomkowicz, *Powiat gorlicki*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 1, Kraków 1900; tenże, *Powiat grybowski*, tamże; tenże, *Powiat krakowski*, tamże, t. 2, Kraków 1906.

²¹ W. Demetrykiewicz, *Dunajcem z niziny nadwiślańskiej w Tatry. Przewodnik dla wycieczki krajoznawczej XI Zjazdu Polskich Lekarzy i Przyrodników*, Kraków 1911.

²² Por. J. Żurowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Zachodnio-Małopolski za rok 1922*, WA, 1923, t. 8, s. 84–99; tenże, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zachodnio-Małopolskiego za rok 1923*, WA, 1924–1925, t. 9, s. 331–342; tenże, *Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zachodniomałopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926*, WA, 1929, t. 10, s. 213–229; tenże, *Sprawozdanie z badań archeologicznych pogórza karpackiego Małopolski zachodniej*, „Sprawozdania PAU” 1933, t. 38, s. 33–35. Podobne sprawozdania publikowali również konserwatorzy z innych regionów kraju, np.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA, 1924, t. 9, s. 305–331 i następne publikowane do 1935 r.

²³ J. Żurowski, R. Jakimowicz, *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, z. 1, Kraków 1939.

²⁴ Zainteresowania autora obejmowały znacznie większy teren niż historyczna Małopolska. Wyniki swych prac opublikował w kilkunastu artykułach; por. G. Leńczyk, *Sprawozdanie*

teriałów, przechowywanych w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, zebrał, opracował i wydał drukiem S. Kołodziejski²⁵. G. Leńczyk był też pierwszym archeologiem, który na terenie Polski przeprowadził w pełni metodycznie badania na średniowiecznym grodzisku²⁶. W 1932 r. na zlecenie PAU rozpoczął wykopaliska w Piekarach pod Krakowem²⁷. W późniejszej publikacji tych prac²⁸ udowodnił, że nie tylko w terenie zastosowano nowatorskie metody, również prace kameralne prowadzono wszechstronnie, do analiz typowo archeologicznych dołączając interpretacje źródeł pisanych dokonanych przez historyka²⁹.

W centralnej części naszego kraju równie wcześniej pojawili się zainteresowani grodziskami badacze. Na przełomie XIX i XX w. malarz, etnograf i archeolog M. Wawrzeniecki odbywał naukowe wycieczki, w czasie których szkicował i opisywał napotykanne przez siebie grodziska³⁰. Na szczególną uwagę zasługują dokonania M. Rawity Witanowskiego, J. Szaniawskiego, A. Parczewskiego i innych. W początkach XX w. pierwsze naukowe badania prowadzili: W. Demetrykiewicz i historyk K. Potkański (gród łączycycki), M. Wawrzeniecki

z inwentaryzacji i planowania grodzisk w okolicy Krakowa, „Sprawozdania PAU” 1932, t. 37, s. 36–40; tenże, *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. krakowskim w r. 1933*, tamże, 1934, t. 39, s. 28–33; tenże, *Trzecie sprawozdanie z badań archeologicznych w woj. krakowskim w r. 1935*, tamże, 1935, t. 40, s. 317–319; tenże, *Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie wołyńskim*, tamże, 1937, t. 42, nr 8, s. 227–229; tenże, *Kopce historyczne w powiecie sieradzkim*, tamże, s. 229–231; tenże, *Zamki i grodziska nad Wisłokiem*, ZOW, 1938, R. 13, s. 99–104; tenże, *W sprawie atlasu grodzisk. Uwagi na marginesie doświadczeń w woj. krakowskim*, ZOW, 1950, R. 19, s. 130–132; tenże, *Na śladach miejsc obronnych*, „Dawna Kultura” 1956, R. 3, s. 122–127; tenże, *Elementy obronne w miejscach umocnionych*, „Studia Archeologiczne” 1967, t. 2, s. 73–116.

²⁵ G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983.

²⁶ Wcześniej, jako stypendysta PAU, brał udział w wykopaliskach na wikińskim grodzisku w Haitabu pod Szlezwikiem.

²⁷ G. Leńczyk, *Grodzisko w Piekarach w powiecie krakowskim*, ZOW, 1932, R. 7, s. 77–85; tenże, *Tymczasowe sprawozdanie z badań terenowych na grodzisku w Piekarach pod Krakowem*, „Sprawozdania PAU” 1932 (1933), t. 37, s. 23–24.

²⁸ R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*, „Prace Prehistoryczne” 1939, nr 2.

²⁹ K. Dobrowolski, *Uwagi o grodach wczesno-historycznych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem grodziska w Piekarach*, „Sprawozdania PAU” 1932 (1933), t. 37, s. 24–26.

³⁰ M. Wawrzeniecki, *Rysunki kopca we wsi Wrocimowice*, „Wisła” 1893, t. 7, s. 175–176; tenże, *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 roku przez Maryana Wawrzenieckiego i Szczęsnego Jastrzębowski*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1908, Seria Archeologiczna, t. 10, s. 46–63; tenże, *Materiały do mapy archeologicznej Królestwa Polskiego*, tamże, 1910, t. 11, s. 64–98; tenże, *Poszukiwania zabytków przedhistorycznych w Królestwie Polskim*, tamże, 1912, t. 12, s. 34–52; M. Wawrzeniecki, S. Jastrzębowski, *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane przez Maryana Wawrzenieckiego i Szczęsnego Jastrzębowski w sierpniu 1902 roku*, tamże, 1904, t. 7, s. 149–160.

(odkrycie grodzisk w Radomsku i Skrzyńsku). Poszukiwania prowadził tu także S. Tomkowicz³¹. W okresie międzywojennym na szczególną uwagę zasługuje działalność R. Jakimowicza (głównie Mazowsze)³², a także J. Fitzke (grodziska w łęczyckim), W. Kasińskiego, R. Jamki oraz geografa, ale i archeologa, J. Dylika. Również G. Leńczyk prowadził swoje poszukiwania na terenie Sieradzkiego³³.

Po II wojnie światowej nastąpił gwałtowny liczebny przyrost instytucji zajmujących się badaniami archeologicznymi. Pojawiły się próby skoordynowania tematyki i zasięgu prowadzonych wykopalisk. W roku 1949 powołano do życia Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (działało do 1953 r.). W tym czasie nastąpiła znaczna intensyfikacja badań stanowisk wczesnośredniowiecznych. Jednak za najistotniejsze osiągnięcie Kierownictwa uznać trzeba fakt, że wówczas to doszło do ścisłej współpracy archeologów i historyków, co pozwoliło znacznie poszerzyć problematykę zainteresowań przedstawicieli zarówno jednej, jak i drugiej dyscypliny. Od tego też czasu archeolodzy znacznie odważniej zajęli się późniejszymi okresami, do tej pory uznawanymi za wyłączną domenę historyków. Podjęto również próbę skatalogowania wszystkich grodzisk z terenu Polski. W ramach Kierownictwa powołano Pracownię Inwentaryzacji Grodzisk, którą kierowała Z. Warołowska. W 1964 r. ukazała się *Mapa grodzisk w Polsce*³⁴. Wprowadzie zamieszczono na niej aż 2312 obiektów, jednak był to dopiero początkowy okres badań. Jak podała w tej publikacji Z. Warołowska, zaledwie około 10–15% stanowisk miało ustaloną chronologię, a zaledwie 2% było przebadanych. W tej sytuacji ograniczono się do zaznaczenia wszystkich obiektów na mapie, bez podawania nawet przybliżonego datowania. W rezultacie, o ile archeolodzy zdają sobie sprawę z faktu, że odnaleźć tam można grodziska pochodzące już z epoki brązu, o tyle zdarza się, że przedstawiciele innych nauk historycznych korzystają z niej w sposób bezkrytyczny, uznając, że wszystkie te obiekty pochodzą z wczesnego średniowiecza³⁵.

³¹ S. Tomkowicz, *Z wycieczki do Królestwa Polskiego*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1907, t. 8, z. I–II, Kraków 1912, s. 146–199.

³² R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA, 1924, t. 9, s. 305–331 i następne publikowane do 1935 r.

³³ G. Leńczyk, *Sprawozdanie z wakacyjnych wycieczek na Wołyn i powiat sieradzki*, „Sprawozdania PAU” 1937, t. 42, nr 8, s. 122–124; tenże, *Kopce historyczne w powiecie sieradzkim...*, s. 229–231; por. na ten temat: T. J. Horbach, *O archeologicznej wycieczce sprzed lat i kilku kopcach sieradzkich*, „Na sieradzkich szlakach” 1993, R. 8, nr 2 (30), s. 14–16; tenże, *O niektórych „kopcach historycznych” w Sieradzkim w kilkadziesiąt lat później*, AHP, 1997, t. 5, s. 69–82.

³⁴ *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Warołowska, Wrocław 1964.

³⁵ Typowym przykładem takiego bezkrytycznego podejścia do omawianej pracy jest: J. Janowski, *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1988, nr 960, Historia 67; por. [rec.] A. Marciniak, KHKM, R. 37, nr 3–4, s. 649–654; [rec.] E. Kowalczyk, tamże, s. 653–661.

W Wielkopolsce w 1950 r. W. Hensel rozpoczął wydawanie *Studiów i Materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*³⁶, w których zawarte są również wiadomości dotyczące średniowiecznych grodzisk. Zdecydowanie jednak przeważają w tym czasie różnego typu lokalne akcje weryfikacji stanowisk archeologicznych. Z. Kurnatowska i A. Łosińska³⁷ wyróżniły kilka takich działań: 1) weryfikacja grodzisk w okolicach obiektów badanych stacjonarnie; 2) weryfikacja grodzisk na mniejszych terenach (w dorzeczu dolnej i środkowej Obry³⁸, kasztelanii gieckiej³⁹, byłym województwie konińskim⁴⁰, byłym powiecie inowrocławskim⁴¹, dorzeczu Orli⁴²); 3) akcje ratownicze i konserwatorskie obejmujące pewne obszary (byłe województwo zielonogórskie, kilka powiatów województwa poznańskiego, zagłębie konińskie). W roku 1976 Z. Kurnatowska i A. Łosińska rozpoczęły akcję weryfikowania grodzisk z terenu Wielkopolski. W wyniku przeprowadzonych działań wydano dwie bardzo interesujące publikacje⁴³. Niestety, zawarte w nich tabelaryczne zestawienia weryfikowanych obiektów zawierają, z konieczności, jedynie podstawowe informacje o stanowiskach. Stanowią one jednak doskonały punkt wyjścia do dalszych poszukiwań i dają pogląd na stan badań. W 1988 r. ukazała się praca E. Krausego o siedzi-
bach rycerskich w Wielkopolsce i Polsce środkowej⁴⁴, w której autor zawarł próbę usystematyzowania dotychczasowej wiedzy. Między innymi, na podstawie wspomnianych publikacji powstał wydany w 1995 r. katalog grodzisk województwa poznańskiego⁴⁵. Od kilkunastu lat akcję weryfikacji grodzisk kaliskich prowadzą G. Teske i J. Tomala⁴⁶.

³⁶ W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1–3, Poznań 1950, 1953, 1959; następne tomy: W. Hensel, Z. Kurnatowska, *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4–6, 1972, 1980, 1987.

³⁷ Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich...*, s. 27.

³⁸ W latach 1967–1968 prowadził ją S. Kurnatowski. Objęła ona kilkanaście grodzisk.

³⁹ Badania prowadziła E. Naumowicz-Śmigielska, por. K. Dębska-Luty, E. Naumowicz-Śmigielska, *Osiągnięcia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w badaniach nad wczesnym średniowieczem*, FAP, 1976, t. 27, s. 54–62.

⁴⁰ Badania prowadziło Muzeum w Koninie w latach 1975–1982.

⁴¹ A. Cofta-Broniewska, *Badania archeologiczne w Inowrocławiu i powiecie inowrocławskim w latach 1967–73*, WA, 1975, t. 40, z. 3, s. 411–417.

⁴² Badania w latach 1977–1982 prowadził D. Kosiński.

⁴³ Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk na półmetku...*; też, *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984*, FAP, (1982–1985), t. 34, s. 77–84.

⁴⁴ E. Krause, *Średniowieczne siedziby rycerskie w Wielkopolsce i Polsce środkowej*, [w:] „Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków” 1987, z. 2, Warszawa 1988, s. 44–60.

⁴⁵ B. Kirschke, A. Prinke, *Grodziska w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych*, „Poznańskie Zeszyty Archeologiczno-Konserwatorskie” 1995, nr 2.

⁴⁶ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995.

W Małopolsce po wojnie swoje prace weryfikacyjne kontynuował G. Leńczyk⁴⁷. Znaczącą liczbę grodzisk przebadano również w ramach prac prowadzonych przez Karpacką Ekspedycję Archeologiczną stworzoną przez A. Żakiego⁴⁸. Obiekty obronne, w tym grody rycerskie, stały się w tym czasie przedmiotem zainteresowań osób działających w różnych częściach Małopolski. I tak, w dolinie Dunajca badania prowadził A. Jodłowski⁴⁹, w Tarnowskim M. Szope⁵⁰, w Rzeszowskim A. Kunysz i J. T. Frazik⁵¹, na terenach południowo-zachodnich J. Reyniak⁵², Kielecczyźnie Z. W. Pyzik i E. Gąssowska⁵³, Sądeczyźnie M. Cabalska⁵⁴, w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej W. Błaszczak, a w Radomskim E. Ćwiertak⁵⁵. Publikacje o stanowiskach w Karpatach zawdzięczamy również J. Marszałkowi⁵⁶, na Rzeszowszczyźnie M. Florkowi⁵⁷, Lubelszczyźnie A. Huniczowi⁵⁸, Zamojszczyźnie E. Banasiewicz⁵⁹, a o północ-

⁴⁷ Poza sprawozdaniami z badań poszczególnych obiektów wydał kilka prac ogólniejszych: G. Leńczyk, *Na śladach miejsc obronnych*, „Dawna Kultura” 1956, R. 3, s. 122–127; tenże, *Na śladach miejsc umocnionych*, ZOW, 1961, R. 27, s. 108–109; *Elementy obronne w miejscach umocnionych...*, 73–116.

⁴⁸ Działania Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej omówione zostały ostatnio w następujących pozycjach: J. Machnik, *Legenda Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków–Krosno 2003, s. 65–82; J. Kurczab, *O działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej*, [w:] tamże, s. 83–120.

⁴⁹ A. Jodłowski, *Osadnictwo obronne w dolinie Dunajca*, MA, 1967, t. 8, s. 5–23.

⁵⁰ M. Szope, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981; patrz też L. Kajzer, [rec.] M. Szope, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981, ZOW, 1982, R. 48, nr 4, s. 191–192.

⁵¹ A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 25–87; J. T. Frazik, *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków 1971.

⁵² J. Reyniak, *Osadnictwo obronne w dorzeczu górnej Wisły*, AAC, 1980, t. 20, s. 73–92; tenże, *Dawne miejsca obronne w dorzeczu górnej Wisły*, „Karta Groni” 1980, nr 9–10, s. 55–64.

⁵³ E. Gąssowska, *Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski w Kielcach. Plan działania*, „Peregrinus” 1990, nr 1, s. 5–26.

⁵⁴ Patrz bibliografia.

⁵⁵ E. Ćwiertak, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1985, t. 22, z. 1–2, s. 63–100; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, Seria Archeologiczna, nr 34, s. 241–249.

⁵⁶ J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993.

⁵⁷ M. Florek, *Rozpoznanie grodzisk na terenie województwa Podkarpackiego*, „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 2, Rzeszów 2000, s. 7–39.

⁵⁸ A. Hunicz, *Katalog wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych grodzisk południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, „Biuletyn Informacyjny Pracowni Konserwacji Zabytków” 1970, [R. 5], nr 19, s. 163–179; patrz też J. Gurba, *Grodziska Lubelszczyzny*, Lublin 1976.

⁵⁹ E. Banasiewicz, *Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny*, Zamość 1990.

no-zachodnim pograniczu Małopolski pisali B. i M. Gedlowie⁶⁰. Zdecydowanie najwięcej dla poznania siedzib możnowładczych na terenie Małopolski, a przede wszystkim województwa krakowskiego, zrobił S. Kołodziejski, który od wielu lat zajmuje się tą problematyką⁶¹.

Na terenach centralnej Polski, bezpośrednio po II wojnie światowej, penetracje terenowe połączone z weryfikacją grodzisk prowadził ośrodek łódzki pod kierownictwem K. Jażdżewskiego. W II połowie lat 40. na tym terenie rozpoczęła swoją działalność Janina Kamińska. Niewątpliwie można ją uznać za prekursora nowoczesnych badań grodzisk, także stożkowatych na terenie Polski. Badaczka wprowadziła do tych badań całkowicie nowe standardy, a wyniki przeprowadzonych przez nią w latach 1965–1966 badań w Siedlątkowie do dziś kształtują postawy badawcze archeologów i wyobrażenia o gródkach jako „siedzibach średniego rycerstwa”⁶². Godnym następcą Janiny Kamińskiej jest Leszek Kajzer, którego prowadzone wraz ze współpracownikami działania doprowadziły do zweryfikowania większości grodzisk późno-średniowiecznych na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, Wieluńskiego, Łęczyckiego i Sieradzkiego⁶³.

⁶⁰ B. Gedl, *Erforschung der mittelalterlichen Wehranlagen im nördlichen Teil des schlesischkleinpolnischen Grenzgebietes*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1976, Prace Archeologiczne, z. 23, s. 97–103; M. Gedl, *Studien bei die Entwicklung der Frühmittelalterlichen Besiedlung im Nordteil der kleinpolnisch-schlesischen Grenzgebiete*, [w:] *Rapports du IIIe Congres International d'Archelogie Slave*, t. 1, Bratislava 1979, s. 271–276.

⁶¹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, i liczne inne publikacje – patrz bibliografia.

⁶² J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, [rec.] M. Młynarska, KHKM, 1956, R. 4, s. 131–140; [rec.] Z. Hilczerówna, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1956, t. 2, z. 1, s. 307–313; J. Kamińska, *Sprawozdanie z badań nad grodami i osadnictwem otwartym wczesnego średniowiecza na terenie Polski środkowej w 1955 r.*, Spraw.Arch., 1959, t. 5, s. 185–188; *taż*, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiEwŁ, 1968, Seria Archeologiczna, nr 15, s. 15–88 [rec. A. Wędzki, Slav., Ant., 1970, t. 18, s. 312–314]; J. Kamińska, *Radomsko-Dobryszycze*, [w:] *Na granicach archeologii*, red. A. Nadolski, Łódź 1968, s. 67–72; *taż*, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu „stożkowatego” w pow. poddębickim, w 1965 r.*, Spraw.Arch., 1968, t. 6, s. 216–219; J. Kamińska, A. Golczyńska, *Kopiec w Witowie*, [w:] *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą VI–XIV w.*, red. J. Kamińska, Wrocław 1970, s. 162–165.

⁶³ L. Kajzer, *Z badań nad budownictwem rezydencjonalno-obronnym ziemi łęczyckiej i sieradzkiej w XVI w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1979, t. 24, z. 4, s. 373–382; *tenże*, *Studia nad świeckim budownictwem...*; *tenże*, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII w.*, AUL, 1984, FA 6; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986; L. Kajzer, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, cz. II, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, red. L. Kajzer, Łódź 1991; *tenże*, *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, [w:] *Materiały*

Na Mazowszu i ziemiach sąsiednich badania nad grodziskami prowadzono głównie w ramach prac Zakładu Polskiego Atlasu Historycznego Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i kontynuowano studia rozpoczęte w ramach Pracowni Inwentaryzacji Grodzisk. Prace badaczy warszawskich doprowadziły w 1976 r. do wydania katalogu grodzisk dla terenu dawnego województwa warszawskiego⁶⁴.

Pokrótkie omówiłam wysiłek terenowy badaczy zainteresowanych średniowiecznymi grodami. Trzeba jednak podkreślić, że zwłaszcza w początkowych latach badań większość grodzisk traktowana była jednakowo – jako pozostałość plemiennych lub wczesnopiastowskich ośrodków władzy. Dlatego też w części publikacji znajdujemy wzmianki o wszystkich grodziskach z danego terenu, pochodzących zarówno z epoki brązu, jak i z późnego średniowiecza, a nawet czasów wczesnonowożytnych, poprzez grody plemienne i wczesnopaństwowe. W zestawieniach dotyczących grodów średniowiecznych także najczęściej niezbyt wyraźnie postawiona jest granica między wczesnym i późnym średniowieczem. Wytlumaczeniem tego jest oczywiście fakt, że omawiane przez nas obiekty częstokroć badane były tylko sondażowo. Poza tym część z nich użytkowana była w kilku fazach i ich datowanie jest dosyć skomplikowane.

Refleksja historyczna, dotycząca zarówno chronologii, jak i zadań pełnionych przez te obiekty, rodziła się stopniowo, a spory o genezę i funkcje niektórych typów grodów zarówno wczesno-, jak i późnośredniowiecznych trwają do dziś. Warto więc przypomnieć, jak rozwijały się poglądy i krystalizowały poszczególne ustalenia. W zamieszczonym poniżej omówieniu wybrałam z kolejno publikowanych prac te elementy, które wносиły nowe spostrzeżenia i w sposób istotny kreowały kierunki przyszłych naukowych dyskusji.

R. Jakimowicz wiązał powstanie gródków stożkowatych z okresem rozbicia dzielnicowego, kiedy to: „Prawo budowy małych grodów było nadawane przez książąt różnym możnowładcom, zasłużonym i godnym zaufania rycerzom”⁶⁵. G. Leńczyk, którego zasługi dla badań grodzisk średniowiecznych trudno jest przecenić, nie zdawał sobie jeszcze sprawy z odrębności funkcjonalnej i chronologicznej gródków. Badane przez siebie obiekty opisywał różnie. I tak

do *dzieł rezydencji w Polsce*, red. T. S. Jaroszewski, t. 2, Warszawa 1994; L. Kajzer, A. Horonziak, *Archeologiczna weryfikacja grodzisk i kopców podworskich na obszarze Kujaw Brzeskich i ziemi dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1997, t. 11.

⁶⁴ I. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław 1976 [rec. A. Gieysztor, KHKM, R. 25, z. 4, s. 550–551]; por. L. Gajewski, J. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, *Badania sondażowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968*, *Spraw. Arch.*, 1970, t. 22, s. 151–172.

⁶⁵ R. Jakimowicz, *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939–1948, s. 378.

dla przykładu, grodzisko w Wielowśi pod Tarnobrzegiem określił jako port nadwiślański⁶⁶.

We wstępie do pierwszego tomu *Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej* W. Hensel pisał, że przez określenie „grodzisko stożkowate” – „rozumieć należy podstawy ziemne zameczków”, ale według tego badacza brak materiałów nie pozwala na stwierdzenie, czy grodziska pochodzą „przynajmniej z fazy E okresu wczesnodziejowego”, czy czasów późniejszych⁶⁷. Dostrzegał ich związek „z gospodarczą organizacją terenu i feudalnym rozdrobnieniem”. Zwracał również uwagę, że występują one często w pobliżu dawnych zabudowań dworskich⁶⁸. Podobne spostrzeżenie znajdziemy również w pracy Z. Rajewskiego pt. *O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych wiejskich zespołów osadniczych*⁶⁹. Natomiast J. Kaźmierczyk w 1965 r., omawiając grodziska śląskie, zwrócił uwagę na dwa zagadnienia. Po pierwsze, zauważył, że przy zredukowanym obwodzie wałów – kopcu – w większym niż dotychczas stopniu funkcję obrony musiała przejąć fosa. To miało być przyczyną powiększania rozmiarów fos w XIII–XIV w. Po drugie, lokowano grody na ziemiach mniej przydatnych do uprawy, za to w pobliżu użytków zielonych⁷⁰.

J. Kamińska w swojej książce o grodach wczesnośredniowiecznych z ziem „Polski Środkowej” zamieściła wzmianki o 28 grodziskach pierścieniowatych i 70 stożkowatych. Powiązała wówczas powstanie tych ostatnich z „dalszym procesem feudalizacji społeczeństwa, ze skupianiem przez możnych dla gospodarki rolnej coraz większych obszarów i organizowania ich obrony”. Tej trafnej definicji towarzyszyło jeszcze wówczas błędne datowanie. Badaczka uznała, że grody takie mogły powstawać w Polsce już w końcu XI w.⁷¹ Generalnie jednak datowała fragmenty naczyń z tych obiektów na wiek XIII, zwracając również

⁶⁶ G. Leńczyk, *Obronny port nadwiślański*, „Dawna Kultura” 1956, R. 1, s. 220–222; tenże, *Na śladach miejsc umocnionych*, ZOW, 1961, R. 27, s. 108–109; tenże, *Katalog grodzisk...*, s. 33; por. też A. Marciniak-Kajzer, *Fundacje architektoniczne małopolskich Leliwitów*, Łódź 2001, s. 53–55.

⁶⁷ W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 2.

⁶⁸ Tamże, autor powołuje się na analogie z innych terenów, które zaczerpnął z pracy: H. Bollnow, *Ein Heimatbuch des Kreis Randow*, Magdeburg 1933, s. 59.

⁶⁹ Z. Rajewski, *O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych wiejskich zespołów osadniczych*, WA, 1955, t. 22, z. 2, s. 117–141.

⁷⁰ J. Kaźmierczyk, *Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku*, „Archeologia Polski” 1966, t. 10, z. 2, s. 680–681.

⁷¹ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 122–123. Bardzo wczesne datowanie grodzisk stożkowatych było w tym czasie powszechne, patrz: J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, Wrocław 1947, s. 88; W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1965, s. 366; S. Zajączkowski, [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, „Roczniki Historyczne” 1956, t. 21, s. 322.

uwagę, że często znajduje się na nich także ceramikę młodszą z XIV i XV w.⁷² W późniejszych swoich pracach to właśnie J. Kamińska jako pierwsza powiązała gródki stożkowate z fundacjami rycerskimi⁷³. Podała też charakterystyczny zestaw cech formalnych takich obiektów:

- a) położenie w dolinie rzecznej lub na jej skraju,
- b) kolisty lub zbliżony do kołistego rzut podstawy o średnicy około 30 m,
- c) z kotlinką lub powierzchnią prawie płaską na szczycie stożka ściętego,
- d) z fosą i wałem okrężnym (nie zawsze zachowanym)⁷⁴.

Jednocześnie, analizując badania zamków na terenie Śląska i Pomorza Zachodniego, dostrzegła podobieństwo znacznie mniejszych gródków do murowanych wież obronnych, zwłaszcza z terenu Śląska. Z tych analiz wyprowadziła stwierdzenie, że w czasie ich eksploracji należy spodziewać się:

- a) w centrum stożka śladów konstrukcji drewnianych, ewentualnie ceglanych lub kamiennych;
- b) umocnień zewnętrznych w postaci palisady, fos i wałów;
- c) pozostałości osad przygodowych, spełniających funkcje gospodarcze w stosunku do skromnej w swoich rozmiarach budowli obronnej⁷⁵.

Można zatem podziwiać niezwykłą intuicję badaczki, która takie oczekiwania sformułowała na samym początku badań tych obiektów na terenie Polski.

Od czasu wspólnego opracowania dziejów grodu w Piekarach przez archeologów G. Leńczyka i R. Jamkę oraz historyka K. Dobrowolskiego⁷⁶ znacznie wzrosło zainteresowanie tą tematyką u historyków. Już w 1956 r. S. Zajączkowski, recenzując pracę J. Kamińskiej o grodach, wówczas uważanych za wczesnośredniowieczne, rozważał związki gródków stożkowatych z posiadłościami rycerskimi. Uważał on, że gródki były „niewątpliwie siedzibami feudałów, właścicieli odnośnych wsi”, lecz jednocześnie uważał, że „w rozwoju osadnictwa nie odegrały żadnej ważniejszej roli”⁷⁷. Zagadnienie to badał szerzej syn wspomnianego badacza S. M. Zajączkowski, który początek omawianych obiektów widział w połowie XIII w., kiedy kształtowały się włości rycerskie „bądź z nadania książęcego, bądź z rozczłonkowania starych posiadłości rodowych”⁷⁸. Opis Pieskowic pod Parzęczewem – „fortalitium et curia” – przy-

⁷² J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 123.

⁷³ J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich...*, s. 43–78.

⁷⁴ Tamże, s. 43.

⁷⁵ Tamże, s. 47–48.

⁷⁶ R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, *Badania wykopaliskowe w Piekarach...*

⁷⁷ S. Zajączkowski, [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 322–323.

⁷⁸ S. M. Zajączkowski, *Własność rycerska w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do połowy XIII w.*, „Rocznik Łódzki” 1961, t. 4(7), s. 139–169; tenże, *Wielowioskowa własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w drugiej połowie XIII i w XIV w.*, tamże, 1964, t. 9(12), s. 119–143.

toczony przez S. Zajączkowskiego⁷⁹ sprowokował trwające do dziś rozważania na temat funkcji tak opisanych obiektów. J. Kamińska w 1966 r. pisała: „te niewielkie twierdze wznoszono w pobliżu dworów rycerskich lub zabudowań gospodarczych. Mogło jednak być i tak, iż sama wieża stanowiła bardzo prosty typ dworu obronnego i stąd połączenie obu terminów w przekazie źródłowym”⁸⁰. Podobnie jak G. Leńczyk była jednak skłonna przypisywać gródkom różne funkcje, przede wszystkim jednak militarne. I tak, referując wyniki badań grodziska w Witowie, pisała: „Umieszczenie budowli na szczycie kopca miało znaczenie strategiczno-kontrolne, a usytuowanie w pobliżu przeprawy przez rz. Wartę u skrzyżowania dróg lądowych potwierdza koncepcję o pełnieniu roli strażniczej”⁸¹. Podobną funkcję miał pełnić gród w Tyczynie, położony „u spływu Widawki z Wartą”, w miejscu określonym jako „charakterystyczne i wiele mówiące o strategicznym położeniu tej niewielkiej twierdzy”⁸².

Nie mogąc ostatecznie wypowiedzieć się na temat funkcji pełnionych przez badane małe grody, już wówczas ta badaczka przedstawiła prostą receptę na wyjaśnienie tego problemu, a mianowicie „konieczność poszerzenia badań w kierunku kompleksów osadniczych, otaczających owe twierdze, tak mało jeszcze znanych z zapisek źródłowych”⁸³.

Następnym istotnym pytaniem, które postawiła J. Kamińska, była kwestia początków grodów rycerskich, utożsamianych z gródkami stożkowatymi. W swojej pracy z 1966 r. zreferowała badania podobnych obiektów na obszarze Europy, zwłaszcza na terenach niemieckich i czeskich⁸⁴. Ponieważ podobnie obszernie omówienie tych zagadnień zawarł również w kilku swoich pracach L. Kajzer⁸⁵, tu ograniczę się tylko do przytoczenia najważniejszych ustaleń. W zachodniej Europie początki prywatnych małych warowni sięgają niekiedy VIII/IX w. Najwcześniej ich pojawienie się odnotowano w Nadrenii. Ich masowe występowanie datuje się jednak dopiero na wiek XI–XII, a na terenach czeskich na XII. Stopniowo najbardziej typową formą prywatnej siedziby obronnej stają się założenia typu „*motte*” – czyli wieży na kopcu ziemnym, najczęściej otoczonym wodą fosy czy stawu. I tu zrodziło się pytanie, czy początki wieży obronnej wzniesionej na nasypie były w Polsce zjawiskiem lokalnym, czy też forma ta powstała pod wpływem obcym? Nie mogąc dać wiążącej odpowiedzi na to pytanie, autorka postulowała intensyfikację badań, ale nie tylko terenowych, co wydawało się oczywiste, lecz także analizowanie

⁷⁹ S. Zajączkowski, [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 322–323.

⁸⁰ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich...*, s. 60.

⁸¹ Tamże, s. 57.

⁸² Tamże, s. 54.

⁸³ Tamże, s. 60.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem...*, s. 25 i n., 135 i n.

rozwoju prywatnej własności ziemskiej i rozpatrywanie lokalizacji i funkcji grodów w konkretnych warunkach gospodarczych i strategicznych.

Już kilka lat później J. Kamińska udowodniła, że oprócz zgłaszania trudnych naukowych postulatów jest w stanie realizować je, prowadząc własne badania. W roku 1968 ukazało się opracowanie badań grodziska w Siedlątkowie⁸⁶. Oprócz głównej publikacji jej pióra ukazał się również cykl artykułów towarzyszących. Specjalizujący się w różnych zagadnieniach naukowcy, zaangażowani do opracowania wyników działań terenowych, znacznie wzbogacili możliwości interpretacyjne i obraz funkcjonowania badanego grodu⁸⁷. Stanowisko w Siedlątkowie pozostaje do dziś jednym z najciekawszych i najlepiej przebadanych. Istotnym elementem omawianej publikacji jest również próba wpisania małej siedziby rycerskiej w panoramę dziejów gospodarczych i politycznych regionu i kraju. Znakomicie zachowana stratygrafia spalonego obiektu, odnalezienie bardzo bogatego zespołu zabytków ruchomych i wzorcowa publikacja badań sprawiły, że obraz „obronnej siedziby rycerskiej z XIV w.” w Siedlątkowie zdominował wyobraźnię większości archeologów badających podobne obiekty i stał się swego rodzaju wzorcem, do którego odnoszone są wyniki nowszych badań.

W tej samej pracy autorka dokonała również porównania 10 wież obronnych z terenu Polski, Czech i Słowacji. W zestawieniu tym znalazły się trzy obiekty drewniane z terenu Polski, dwa (ceglany i kamienny) ze Śląska i sześć kamiennych wież z terenu Czech i Słowacji. Jak widać, jest to zestaw budowli znacznie różniących się od siebie zarówno skalą, jak i rodzajem budulca, jednak nawet taki dobór stanowisk pozwolił autorce na zaobserwowanie kilku prawidłowości. Zauważyła ona, że wieże były z reguły jedno- lub dwuprzestrzenne. Większość z nich była podpiwniczona i zaopatrzona w paleniska otwarte lub/i w piece kaflowe. Na zewnątrz posiadały dodatkowe urządzenia obronne: wały i fosy⁸⁸. W publikacji tej autorka już zdecydowanie podkreśla, oprócz obronnego, mieszkalny charakter omawianych obiektów⁸⁹. Pomimo tego, w recenzji omawianej pracy A. Wędzki zarzucił J. Kamińskiej przecenianie znaczenia militarnego omawianych siedzib. Jego zdaniem funkcje militarne miały tu charakter wtórny, a zasadnicza rola wież polegała na zabezpieczeniu właściciela i jego dobytku przed poddanymi czy sąsiadami i z pewnością nie była wpisana

⁸⁶ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 15–86.

⁸⁷ A. Nadolski, *Helm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, PiMMAiEwŁ, 1968, Seria Archeologiczna, nr 15, s. 89–93; E. Nosek, *Czternastowieczna kuźnia w Siedlątkowie*, tamże, s. 95–131; W. Susłowska, T. Urbanowicz, *Materiały osteologiczne ssaków z Siedlątkowa, pow. Poddębice*, tamże, s. 133–134; J. Kamińska, *Zespół przedmiotów żelaznych z Siedlątkowa, pow. Poddębice*, KHKM, 1968, R. 16, nr 2, s. 430–433.

⁸⁸ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 39 i n., tab. 2.

⁸⁹ Choć oprócz samego gródka J. Kamińska sugerowała istnienie „dworu” na pobliskim wzniesieniu – tamże, s. 18.

w żaden publiczny system obrony. Zwracał również uwagę na powszechność tej formy zabudowy na znacznych terenach Europy⁹⁰.

Wypowiadając się na temat genezy wieżowej formy budynku, J. Kamińska opowiadała się za jej rodzimym pochodzeniem, wnioskując, że była ona wynikiem konieczności wybrania jednego spośród elementów zabudowy zamkowej – najbardziej przydatnego, zarówno do mieszkania, jak i do obrony – czyli wieży. Natomiast geneza przepisów prawnych, umożliwiających powstawanie prywatnych warowni, jej zdaniem, pochodziła z zasad stosowanych wcześniej w Europie zachodniej⁹¹.

W. Szymański, porównując wyniki badań dwóch dworzysk (Orszymowo i Wilkanowo) i popierając w pełni interpretację gródków jako reliktyw „centralnego ośrodka rycerskiej włości”⁹², zwrócił jednocześnie uwagę na zróżnicowanie ich formy i prawdopodobnych zadań – od funkcji rezydencjonalnych do refugialnych⁹³.

Zagadnienie funkcji siedzib ulokowanych na kopcach od samego początku wzbudzało duże zainteresowanie badaczy i wiele kontrowersji. Przeciwno przypisywaniu małym grodom funkcji rezydencjonalnych zdecydowanie protestował A. Żaki⁹⁴. Natomiast za ich mieszkalną i reprezentacyjną funkcją opowiadała się T. Kiersnowska. Przytaczając popierające to twierdzenie opisy dworów ze źródeł pisanych, zwróciła uwagę na określenie „słup”, opisujące główny budynek gródka w Sarnowie na Zawkrzu⁹⁵. Ponieważ, jak stwierdziła, nazwa ta powstała zapewne ze względu na wysokość i kształt budynku, była prawdopodobnie powszechnie używana w średniowieczu „jako potoczne oznaczenie wieży mieszkalnej”. Idąc tym śladem, autorka sugerowała, że nazwa „słup” przeniknęła do toponomastyki, „stanowiąc zachowany do dziś ślad siedzib wyposażonych niegdyś w taką budowlę”⁹⁶. Rozpoczęła tym samym długą, trwającą do dziś dyskusję na temat tzw. toponimów obronnych⁹⁷. Wiążąc

⁹⁰ A. Wędzki, [rec.] J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, Slav.Ant., 1970, t. 17, s. 312–314; por. też wcześniejsze uwagi tego autora, J. Wędzki, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XVI wieku*, tamże, 1966, t. 13, s. 126.

⁹¹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 70.

⁹² W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 69.

⁹³ Tamże, s. 69–71.

⁹⁴ A. Żaki, *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, AAC, 1966, t. 8, s. 43–44.

⁹⁵ T. Kiersnowska, „Słupy” rycerskie w Polsce średniowiecznej, KHKM, 1972, R. 20, nr 3, s. 439. Wcześniej na opis Sarnowa zwróciła też uwagę A. Borkiewicz-Celińska w pracy: *Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym*, [w:] *Studia i materiały do dziejów ziemi zawkrzeńskiej*, t. 1, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1971, s. 51.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Szczegółowe omówienie tzw. toponimów obronnych znajdziemy w książce: E. Kowalczyk, „Nazwy obronne” *Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.

nazwy miejscowe typu Słup/Słupia z funkcjonowaniem w tak nazwanych miejscowościach grodów obronnych, odrzuciła jednak wcześniejsze poglądy interpretujące te obiekty jako strażnice graniczne, rozlokowane przy granicach, zwłaszcza kasztelanii⁹⁸.

W tym samym co omawiana praca T. Kiersnowskiej zeszycie „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” ukazał się artykuł L. Kajzera, poświęcony „genealogii wiejskiej siedziby obronnej” w Polsce. Wychodząc od podziału zamków zaproponowanego przez J. Rozpędowskiego⁹⁹, autor ten widział w gródkach stożkowatych wynik przystosowania do możliwości uboższego właściciela zamku z wieżą mieszkalną. Jednocześnie, przyrost ilości badanych stanowisk, a co za tym idzie bardziej szczegółowych informacji o stratygrafii i ruchomym materiale zabytkowym, pozwolił mu na wysunięcie następujących wniosków. Wielkość wież wznoszonych na kopcach na terenie Polski nie odbiega od podobnych obiektów na terenach sąsiednich państw. Podobne też jest rozplanowanie budynku i rekonstruowane funkcje poszczególnych pomieszczeń. Z reguły były to budowle jednoprzestrzenne z gospodarczo-usługowymi pomieszczeniami dolnymi i górnymi, mającymi charakter mieszkalno-reprezentacyjny. Te spostrzeżenia pozwoliły na wysunięcie kolejnych wniosków: wieże na kopcach były obiektami typowymi dla znacznych obszarów Europy, ich powstanie i funkcjonowanie można powiązać z określoną fazą rozwoju społeczeństwa feudalnego. Pewną odmiennością może być to, że na terenach polskich (poza Śląskiem), a zwłaszcza na niżu, zdecydowanie dominowały obiekty drewniane¹⁰⁰. W dalszej części swojej pracy autor zajął się ewolucyjnym rozwojem warownej siedziby rycerskiej od drewnianej wieży na kopcu, przez murowany dwór wieżowy, do wczesnonowożytnego obronnego dworu szlacheckiego.

Dalsze badania nad gródkami stożkowatymi szczególnie intensywnie rozwijały się na terenie centralnej Polski. Być może wpłynęła na to udana współpraca między archeologami i historykami przy studiach nad ziemiami łączyczką i sieradzką. Omówienie tych badań pióra L. Kajzera ukazało się w 1975 r.¹⁰¹ W pracy tej położono szczególny nacisk na wykorzystanie źródeł pisanych, dostarczających niezbędnych danych do dziejów konkretnych włości rycerskich. Przykładem były tutaj studia znakomitego łódzkiego historyka S. M. Zajączkowskiego. Badacz ten zwrócił uwagę na fakt, że w starych posiadłościach rycerskich gródki mają znacznie wcześniejszą metrykę, natomiast w miejscowo-

⁹⁸ Por. poglądy S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. II, Kraków 1927, s. 81.

⁹⁹ J. Rozpędowski, *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1965, t. 10, z. 3–4, s. 149–179.

¹⁰⁰ L. Kajzer, *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, KHKM, 1972, R. 20, nr 3, s. 454.

¹⁰¹ L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łączyczkiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 589–603.

ściach pozostających dłużej w rękach władcy gródki powstawały w wiekach XIV–XV, czyli w okresie, kiedy ziemia przechodziła na własność prywatną¹⁰². Posiłkując się danymi historycznymi, L. Kajzer omówił kilkanaście miejscowości, w których znajdowały się centra majątków rycerskich, a w których archeolodzy poszukiwali obronnych średniowiecznych dworów. Tym samym zilustrował kilka prawidłowości; m.in. to, że grodziska często znajdują się w sąsiedztwie dawnych zabudowań dworskich lub w miejscowości, w której funkcjonuje nowożytny pałac lub dwór. Zwrócił również uwagę na fakt, że niektóre kopce ziemne, uznane za grodziska stożkowate, mogą być nasypami pod nowożytne siedziby murowane, czego nie można stwierdzić bez badań wykopaliskowych¹⁰³.

Istotnym głosem na temat morfologii i typologii grodzisk późnośredniowiecznych był opublikowany w 1977 r. artykuł E. Krausego pt. *Z problematyki badań tzw. grodzisk stożkowatych w Polsce*¹⁰⁴. Po raz pierwszy zwrócono w nim uwagę na fakt, że określenie „grodzisko stożkowate” w powszechnym rozumieniu stało się synonimem małego grodu z okresu średniowiecza, czyli że przypisuje mu się oprócz formalnego, również znaczenie chronologiczne i funkcjonalne. Jednocześnie autor podał przykłady małych gródków średniowiecznych, których forma w znacznej mierze odbiegała od stożkowatego kopca. Zaproponował więc używanie nowego określenia „grodziszczko”¹⁰⁵, które oznaczać mogłoby stanowisko archeologiczne będące śladem po małej obronnej siedzibie feudalnej, nie mając w nazwie odniesienia do jego formy. Nazwa ta jednak nie przyjęła się w literaturze przedmiotu, podobnie jak zaproponowany kilka lat później przez S. Kołodziejskiego, termin „grodziec”¹⁰⁶. Częściej stosowane jest zaproponowane w 1980 r. (a zapożyczone z inwentarzy majątkowych) przez L. Kajzera określenie „dwór na kopcu”¹⁰⁷, co jednak implikuje pierwotną funkcję opisywanego reliktu jeszcze przed jego rozpoznaniem. Uznać więc trzeba, że nazwa ta bardziej pasuje do określenia rodzaju średniowiecznego domostwa niż typu stanowiska archeologicznego.

¹⁰² S. M. Zajączkowski, *Własność rycerska w dawnych ziemiach...*, s. 163 i n.

¹⁰³ Więcej uwag na temat datowania grodzisk stożkowatych patrz: L. Kajzer, *W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych”*, HKHM, 1977, R. 25, nr 3, s. 389–394.

¹⁰⁴ E. Krause, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce*, „Informacje Bieżące PKZ. Archeologia” 1977, nr 13:77; por. tenże, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce*, Spraw. Arch. 1976, z. 28, s. 283–284.

¹⁰⁵ Termin zaczerpnięty z XIX-wiecznej pracy I. Zakrzewskiego, *O grodach Wielkopolski*, „Zapiski Archeologiczne”, z. I, Poznań 1887, s. 5, 10.

¹⁰⁶ S. Kołodziejski, *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych*, „Problemy Studentckiego Ruchu Naukowego” 1981, nr 2 [54], s. 27–29; tenże, *Problematyka badań średniowiecznych grodzców w zachodniej Małopolsce*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 1982, t. 24/2, s. 303.

¹⁰⁷ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem...*, s. 84–89.

Po przeanalizowaniu dotychczasowych badań wykopaliskowych E. Krause zaproponował również prosty podział typologiczny gródków:

1a – małe gródki „pierścieniowate”, w których wieża i ewentualne zabudowania stały na poziomie pierwotnego gruntu i otoczone były wałem, a często także fosą (Jeziersko, Podłężyce, Dąbrówka).

1b – małe gródki „pierścieniowate” bez wieży, w obrębie majdanu otoczonego także wałem (Wilkanowo). Niekiedy gródek taki nie miał wału, a otoczony był tylko fosą i palisadą (Kunowo).

2a – gródki „stożkowate” posiadające sztuczny nasyp w kształcie stożka lub ostrosłupa górą ściętego, z wieżą obronną na szczycie (Siedlątków, Pęczniew).

2b – gródki „stożkowate”, do budowy których wykorzystano duże naturalne wyniesienia, odcinając w niektórych przypadkach część wzgórza fosą, czasem też podwyższając naturalną wyniosłość wzgórza (Szamotuły, Witów, Mrówki, Bestwina).

3 – gródki wznoszone na terenach wyżynnych i podgórskich, wykorzystujące naturalną niedostępność miejsc (Piekary, Chrostowa).

Z analiz typologicznych autor wysunął hipotezę, że gródki „pierścieniowate”, jako redukcja grodów wczesnośredniowiecznych do możliwości fundatora, są chronologicznie wcześniejsze¹⁰⁸ od stożkowatych, których forma dotarła do Polski około połowy XIII wieku z zachodu. W tym czasie podjęto również próby klasyfikacji obiektów na Śląsku i Pomorzu i nieco później na ziemi chełmińskiej¹⁰⁹.

Rok później ukazał się kolejny artykuł J. Kamińskiej, będący próbą podsumowania dotychczasowych badań grodzisk stożkowatych i krytycznego omówienia metod badawczych, a przede wszystkim ich publikowanych wyników¹¹⁰. Autorka zgromadziła (z terenu całej Polski) kartotekę 85 stanowisk, opisanych przez 46 autorów. Krytycznej ocenie poddała opublikowane rezultaty badań wykopaliskowych, sprawdzając, w jakim stopniu na ich podstawie możemy znaleźć odpowiedzi na podstawowe pytania, które powinniśmy sobie postawić, badając grodzisko stożkowate. Kwestionariusz pytań ułożony przez J. Kamińską nie stracił do dziś aktualności¹¹¹. Składał się on z sześciu punktów, omawiają-

¹⁰⁸ E. Krause, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych”*..., s. 10–11; gródki „pierścieniowate” datuje bardzo wcześnie, bo już od XI w.

¹⁰⁹ J. Olczak, K. Siuchniński, *Typologische Klassifikation der frühmittelalterlichen Burganlagen in Mittelpommern*, „Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift” 1975, Bd. 16, s. 443–474; A. Pawłowski, *Z badań grodzisk średniowiecznych województwa wrocławskiego*, *Spraw. Arch.*, 1978, t. 30, s. 241–257; tenże, *Grody stożkowe, ostrosłupowe i wieże mieszkalno-obronne na Śląsku w średniowieczu* [mps w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej], *non vidimus*; A. Kola, *Z badań nad typologią późnośredniowiecznych wiejskich dworów obronnych na terenie ziemi chełmińskiej*, „Zapiski Historyczne TNT” 1985, t. 50, z. 4, s. 127–147.

¹¹⁰ J. Kamińska, *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, *PiMMAiEwŁ*, 1978, Seria Archeologiczna, nr 25, s. 169–177.

¹¹¹ A. Marciniaś-Kajzer, *Recepta wciąż aktualna, czyli Janiny Kamińskiej poglądy na metody badań średniowiecznych dworów*, [w:] *Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne*

cych: 1) topografię stanowiska, 2) kształt zewnętrzny grodziska, 3) budowę wewnętrzną kopca, 4) chronologię obiektu, 5) zaplecze gospodarcze, 6) informacje o historycznym właścicielu. Analizując sprawozdania z badań, autorka zauważyła, że najczęściej możemy znaleźć informację o datowaniu stanowiska (pytanie 4). Nieco ponad 60% sprawozdań daje odpowiedzi na pytania 1, 2 i 4, czyli oprócz chronologii opisuje topografię i kształt zewnętrzny grodziska. Zdecydowanie najrzadziej znajdujemy wiadomości o zapleczu osadniczym gródka i jego historycznym właścicielu (pytania 5 i 6). Na wszystkie pytania omawianego kwestionariusza odpowiedziało zaledwie 28% analizowanych opracowań. Krótkie podsumowanie uzyskanych informacji, w wyniku przebadania wspomnianych 85 stanowisk, wykazało, że wcześniejsze poglądy dotyczące preferencji lokowania grodów, ich datowania i formy generalnie się potwierdzają.

W tym czasie wyniki archeologicznych badań średniowiecznych gródków zaistniały też w świadomości przedstawicieli takich nauk historycznych jak historia sztuki i architektury. Świadectwem tego może być wydana w 1979 r. książka T. Jakimowicz pt. *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*¹¹², gdzie sporo miejsca poświęcono genezie domu wieżowego i gródkom rycerskim. W pracy tej autorka początkowo traktowała wieże na kopcach jako budynki spełniające podrzędną rolę w stosunku do właściwego dworu, który miał się znajdować nieopodal, i odmówiła im funkcji mieszkalno-reprezentacyjnych. Służyć one miały celom gospodarczym, a w momencie zagrożenia również jako schronienie dla mieszkańców¹¹³. Jednak kilka stron dalej czytamy: „wieża mieszkalna – uproszczenie bądź redukcja zamku, pełniąca funkcje mieszkalne, obronne i reprezentacyjne. Sens ten nadawano najwidoczniej i prostym, drewnianym często wieżom »gródków rycerskich«, skoro wyraził się on nawet w nazwach tych miejscowości”¹¹⁴. Widzimy tu oczywistą niekonsekwencję prezentowanych poglądów. Jeśli chodzi o genezę tego typu budowli, opowiedziała się ona generalnie za zapożyczeniem schematu typu „*motte*”, jednak z drugiej strony złagodziła tę koncepcję. „Rodzime”, w sensie zgodności z lokalnymi normami życia oraz tendencjami i nawykami kształtowania architektury (zależnymi od artystycznych tendencji czasu), były poszczególne realizacje, lecz sama „idea” domu wieżowego była powszechna¹¹⁵. Polemikę z poglądami T. Jakimowicz podjął L. Kajzer w artykule pt. *O wieży, kamienicy*

wędrówki. *Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, Łódź 2007, s. 96–100.

¹¹² T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa 1979.

¹¹³ Tamże, s. 56–57.

¹¹⁴ Tamże, s. 69.

¹¹⁵ Tamże, s. 72.

*i kasztelu w Polsce XVI wieku*¹¹⁶. Zwrócił tam uwagę, że na skutek słabej znajomości wyników badań archeologicznych (wynikającej z przyczyn obiektywnych – mała ilość pełnych publikacji) autorka upraszcza problem funkcji i zadań spełnianych przez poszczególne realizacje, nie zwracając uwagi na jednostkowe uwarunkowania i zmienność chronologiczną, która mogła wymuszać zmianę przeznaczenia pojedynczych wież na kopcach, funkcjonujących przez dłuższy czas w obrębie ewoluujących zabudowań dworskich¹¹⁷.

Obie omówione publikacje wywołały dalszą dyskusję, do której nowe elementy wniosła praca T. J. Horbacza i Z. Lechowicza – *Jeszcze o siedzibie rycersko-szlacheckiej w Polsce*¹¹⁸. Na podstawie przebadanych przez siebie stanowisk zlokalizowanych w trzech kompleksach włości rycerskich (Dmosin, Burzenin, Wrzos), autorzy ci przedstawili nieco odmienne spojrzenie na genezę i funkcję omawianych obiektów. Przede wszystkim, podkreślali ich rolę militarną, twierdząc, że „tzw. gródek stożkowaty nie był powszechną formą siedziby”, „wzniesienie wieży na kopcu nie było samodzielną inicjatywą właściciela-rycerza, lecz jego obowiązkiem, wynikającym zapewne z charakteru nadania na *ius militaris*, bądź też przedsięwzięcie to wymagało przynajmniej akceptacji władzy”¹¹⁹. Zwrócili również uwagę na fakt zbieżności chronologicznej następujących zjawisk, mających miejsce pod koniec XIII w.: powstawania gródków stożkowatych, upowszechniania nadań na prawie wojskowym i zaniku sieci grodów kasztelańskich¹²⁰. To zaowocowało stwierdzeniem, że inicjatywę wznoszenia gródków stożkowatych w znacznej mierze łączyć trzeba z inicjatywą władcy, co było związane „z potrzebami zabezpieczenia strategicznych punktów obrony terytorialnej”. Podkreślali również częstą lokalizację gródków w miejscach najbardziej przydatnych do obrony sieci drożnej, nie zgadzając się z twierdzeniem, jakoby lokowano je zwykle w centrach gospodarczych dóbr ziemskich¹²¹. Jednocześnie opowiedzieli się za rodzimą genezą formy dworu na kopcu, będącego, ich zdaniem, redukcją niewielkich grodów z XI–XIII w., określanych mianem „grodzisk kopcowatych”¹²².

¹¹⁶ L. Kajzer, *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, KHKM, 1980, R. 28, nr 2, s. 231–246.

¹¹⁷ Tamże, s. 237.

¹¹⁸ T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Jeszcze o siedzibie rycersko-szlacheckiej w Polsce*, AUL, 1984, FA 5, s. 69–106. Patrz też L. Kajzer, *Uwagi na marginesie pracy T. J. Horbacza i Z. Lechowicza*, tamże, s. 107–116.

¹¹⁹ Tamże, s. 93.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Tamże, s. 94–95.

¹²² Tamże, s. 93.

Spektakularne wyniki wykopalisk prowadzonych w Siedlankowie, a potem w Plemiętach w ziemi chełmińskiej¹²³ sprawiły, że w latach 70. i 80. XX w. nastała swego rodzaju moda na badania tego typu stanowisk. Brak odpowiednich funduszy i chęć rozpoznania jak największej ilości stanowisk spowodowały, że na większości z nich przeprowadzono jedynie badania sondażowe. Niezbyt dobrze przedstawiała się również sprawa publikacji wyników tych badań. Nie ukazały się drukiem nawet referaty wygłoszone na pierwszej sesji poświęconej wyłącznie grodziskom stożkowatym, która odbyła się w 1980 r. z inicjatywy J. Gromnickiego w siedzibie Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego w Warszawie.

W tym czasie pojawiły się dla różnych terenów Polski zbiorcze publikacje, prezentujące wiadomości na temat istniejących tam zamczysk i grodzisk. Zwykle jednak relacjonowały one, zaledwie połowicznie, wysiłki terenowe badaczy, ograniczając się do opisu formy terenowej i datowania, rzadziej prezentując pełen zbiór zabytków ruchomych czy omówienie źródeł pisanych, dotyczących badanych stanowisk. Większość tych publikacji wymieniłam we wcześniejszej części tego rozdziału, omawiając postępy prac terenowych. Od początku lat 80. XX w. pojawiały się również pierwsze próby całościowych analiz funkcjonowania dworów na określonych terenach. Za pierwszą taką publikację należy uznać wydaną w 1980 r. książkę L. Kajzera pt. *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*¹²⁴. W pracy tej autor posłużył się wszelkimi dostępnymi źródłami. Zebrał wzmianki pisane o włościach rycerskich i funkcjonujących w nich dworach z terenu Łęczyckiego, a następnie skonfrontował je z historycznymi danymi kartograficznymi i wreszcie z wynikami poszukiwań archeologicznych, na które, oprócz nielicznych badań wykopaliskowych, złożyły się badania weryfikacyjne, powierzchniowe i wywiady z miejscową ludnością. W wyniku tych działań otrzymaliśmy zestawienie stanowisk, liczące 78 obiektów, z czego około 25 miało potwierdzoną metrykę późnośredniowieczną. W podobny sposób zrealizowano kolejne wydawnictwa dla terenu Polski Centralnej: L. Kajzera, *Dwory obronne Wieluńskiego w XIII–XVII wieku* oraz L. Kajzera, J. Augustyniaka, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*¹²⁵. Publikacje te wyznaczyły nowy standard tego typu badań, udowadniając niezbędną prowadzenia kwerendy w źródłach pisanych i studiów nad dziejami miejscowości i ich historycznymi właścicielami.

¹²³ Badane w latach 1975–1977, patrz: *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa 1985.

¹²⁴ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem...*

¹²⁵ L. Kajzer, *Dwory obronne Wieluńskiego...*; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*; patrz też L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, 1984, R. 32, nr 3, s. 395–405.

W roku 1985 odbyła się kolejna ogólnopolska konferencja poświęcona badaniom siedzib rycerskich. Wprawdzie w tytule sesji widniała, przede wszystkim, ziemia chełmińska, jednak tematyka wystąpień dotyczyła siedzib rycerskich z terenu całej Polski¹²⁶. Poza interesującymi referatami poświęconymi badaniu konkretnych grodów pojawiły się tam prace rzucające nowe światło na interesujące nas zagadnienia. Przede wszystkim trzeba wspomnieć artykuł L. Kajzera, *Czy tzw. gródki stożkowe były fundacjami „średniego rycerstwa”?*¹²⁷. Od czasu opublikowania w 1966 r. pierwszej pracy o grodach rycerskich autorstwa J. Kamińskiej¹²⁸ powszechnie przyjął się pogląd, będący jednak zbytnim uproszczeniem poglądów tej znakomitej badaczki, że grodziska stożkowe to pozostałości obiektów wznoszonych przez „średnie rycerstwo”. Jak już wspomniałam we wstępie, próbę zweryfikowania tej tezy znajdziemy w omawianym artykule. Dokonano tam porównania wzmianek źródłowych z badaniami archeologicznymi, typując potencjalnych fundatorów kilkudziesięciu dworów na kopcu z terenu Centralnej Polski. W wyniku przeprowadzonej analizy autor doszedł do wniosku, że w większości byli to właściciele kilkuwioskowych kluczy majątkowych, piastujący zwykle intratne urzędy ziemskie. Zaobserwował również, że dwory na kopcach budowano jeszcze w czasach nowożytnych, choć zmieniała się nieco ich forma (kopce stały się większe i bardziej rozległe) i inni byli już wówczas ich właściciele. „Tak więc od XIII do XVIII w., czyli na przestrzeni ponad 500 lat, zwyczaj fundowania obronnej siedziby drewnianej, wzniesionej na nasypie ziemnym i otoczonej przeszkodą wodną, przewędrował od szczytów hierarchii feudalnej do jej dołu. Na przestrzeni tych lat zmieniała się więc nie tylko forma siedziby, lecz i jej fundatorzy”¹²⁹. Zwrócono tutaj wyraźnie uwagę na zróżnicowanie, zarówno formalne, jak i chronologiczne, grodzisk stożkowych, do tej pory traktowanych dosyć jednolicie. Kolejnym artykułem podkreślającym ową różnorodność, tym razem formalną, jest praca T. Łaszkiwicza i P. Wawrzyniaka *Popów – przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków stożkowych*¹³⁰. Autorzy zwrócili tu uwagę na odmienną budowę wieży na kopcu, której pierwsza kondygnacja, znajdująca się poniżej powierzchni stożka, była całkowicie wypełniona gliną, co można uznać za dodatkowe wzmocnienie jej konstrukcji. Fakt ten został zinterpretowany jako przesłanka do wysunięcia hipotezy, że tak umocniony

¹²⁶ *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987.

¹²⁷ L. Kajzer, *Czy tzw. gródki stożkowe były fundacjami „średniego rycerstwa”?*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej...*, s. 105–126.

¹²⁸ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich...*

¹²⁹ L. Kajzer, *Czy tzw. gródki stożkowe były fundacjami „średniego rycerstwa”?*, s. 122–123.

¹³⁰ T. Łaszkiwicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków stożkowych*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej...*, s. 137–145.

budynek mógł być znacznie wyższy niż inne wieże rekonstruowane zwykle jako trzykondygnacyjne, czyli liczące sobie około 10 m wysokości.

Kolejnym artykułem zasługującym na bardziej szczegółowe omówienie jest praca S. Kołodziejskiego *Średniowieczne rezydencje obronne w zachodniej Małopolsce*¹³¹. Autor zwrócił uwagę na fakt, że ze względu na odmienność geomorfologiczną Małopolski, w zasadzie brak jest tam typowych grodzisk stożkowatych. Prywatne warowne rezydencje lokowano w miejscach z natury obronnych – cyplach płaskowzgórzy czy odnogach łańcuchów górskich, wchodzących w doliny zalewowe. Kolejnym istotnym zagadnieniem poruszone przez tego autora jest postulat zintensyfikowania studiów nad początkami prywatnych siedzib obronnych na podstawie prac historyków badających prawo rycerskie i regale grodowe. Ten wątek przewija się również w większości późniejszych prac tego autora. Na podstawie modelu erozji ustroju prawa książęcego, opracowanego przez K. Modzelewskiego¹³², S. Kołodziejski zdecydowanie opowiedział się za zachodnią genezą zarówno przemian ustrojowych, jak i „morfologicznego i ideowego wzorca zachodnich gródków typu *motte*”¹³³. Wyraźnie też zanegował związek lokalizacji omawianych siedzib z systemem obronnym państwa. Uważa on, że w związku z utratą przez możnowładztwo zysków płynących z podziału scentralizowanej renty feudalnej wzrosło zainteresowanie majątkami ziemskimi, to z kolei spowodowało, że możnowładztwo zaczęło lokować rezydencje w centrach swoich dóbr¹³⁴.

Archeolog zajmujący się średniowieczem, w swoich działaniach zmierzających do zrekonstruowania minionej przeszłości, jest w zasadzie zmuszony do dopasowywania wyników swoich prac do obrazu funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki stworzonego przez historyków. O ile w swoich pracach S. Kołodziejski wzorował się przede wszystkim na modelu K. Modzelewskiego, o tyle L. Kajzer rozważania o genezie gródków stożkowatych oparł na wizerunku funkcjonowania państwa stworzonym przez H. Łowmiańskiego¹³⁵. Zainspirowany wczesnym datowaniem takich obiektów stożkowatych jak Piekary czy Błonie

¹³¹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne w zachodniej Małopolsce*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej...*, s. 167–179; jest to rozwinięcie wcześniejszego artykułu tego autora: S. Kołodziejski, *La problématique des études sur les résidences fortifiées féodales sur le territoire de la Petite-Pologne occidentale*, AAC, 1983, t. 22, s. 161–198.

¹³² K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek)*, Warszawa 1975.

¹³³ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne w zachodniej Małopolsce...*, s. 170.

¹³⁴ Patrz też: S. Kołodziejski, *Początki średniowiecznych rezydencji obronnych możnowładztwa w Małopolsce*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 1983 (1986), t. 27/1, s. 16–18; tenże, *Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1990, s. 275–282.

¹³⁵ L. Kajzer, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych (Uwagi na marginesie lektury VI tomu Początków Polski prof. Henryka Łowmiańskiego)*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 331–339.

zasugerował możliwość „państwowej” genezy tej formy siedziby, czyli budowania pierwszych dworów na kopcach przez dzielnicowych książąt, z których potem przykład brali możnowładcy¹³⁶.

W 1988 r. w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi zorganizowano wystawę *Archeologiczny rodowód dworu*. Ekspozycji tej towarzyszyło wydanie popularnonaukowej książki autorstwa L. Kajzera¹³⁷. W przystępny sposób przedstawiono w niej dotychczasowe ustalenia badawcze na temat przemian siedzib obronno-rezydencjonalnych, zaczynając od genezy, a kończąc na ich stopniowym zaniku w czasach nowożytnych.

W latach 80. XX w. archeologia późnego średniowiecza zaczęła, początkowo z trudem, zdobywać dla siebie miejsce w akademickich programach nauczania. W tym też czasie pojawiły się pierwsze wydawnictwa typu podręcznikowego, przybliżające studentom wiedzę o średniowieczu, a między innymi o siedzibach różnych grup społecznych. Najwcześniej, bo już w 1984 r. ukazał się *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych* pióra L. Kajzera¹³⁸. Ten sam autor, kilka lat później, proszony przez wydawnictwo o poprawki do planowanego drugiego wydania *Wstępu...*, stwierdził, że postęp badawczy wymaga już napisania nowej pracy. W ten sposób powstał *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*¹³⁹. W międzyczasie, bo w 1987 r., ukazała się książka S. Tabaczyńskiego, *Archeologia średniowiecza. Problemy. Źródła. Cele badawcze*¹⁴⁰. W tej publikacji znacznie więcej miejsca poświęcono zagadnieniom metodologicznym prowadzenia przez archeologów badań nad epoką w pełni historyczną.

Ważnym wydarzeniem podsumowującym dotychczasowe badania była sesja *Stan i potrzeby badań archeologicznych nad późnym średniowieczem i okresem nowożytnym w Polsce*¹⁴¹, w czasie której wiele miejsca poświęcono interesującym mnie zagadnieniom. Wydaje się, że jednak najcenniejszym przedsięwzięciem było skatalogowanie badanych stanowisk średniowiecznych i nowożytnych (w tym grodzisk) i zamieszczenie informacji o nich na mapach poszczególnych rejonów naszego kraju. W czasie tej sesji, po raz kolejny, grodziskami zajął się L. Kajzer. W pracy *Grodziska średniowieczne i nowożytne*¹⁴² zwrócił

¹³⁶ Jako inspirację tych sugestii L. Kajzer przywołał niepublikowaną wypowiedź Z. Kurnatowskiej na konferencji w Bachotku w 1985 r.

¹³⁷ L. Kajzer, *Archeologiczny rodowód dworu...*

¹³⁸ L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984.

¹³⁹ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce...*

¹⁴⁰ S. Tabaczyński, *Archeologia średniowiecza. Problemy. Źródła. Cele badawcze*, Wrocław 1987.

¹⁴¹ *Materiały z ogólnopolskiej konferencji: Stan i potrzeby badań archeologicznych nad późnym średniowieczem i okresem nowożytnym w Polsce*, PiMMAiEwŁ, 1993, Seria Archeologiczna, nr 36 (1989–1990).

¹⁴² L. Kajzer, *Grodziska średniowieczne i nowożytne*, PiMMAiEwŁ, 1993, Seria Archeologiczna, nr 36 (1989–1990), s. 33–43.

uwagę na podwójną rolę wieży obronno-mieszkalnej. Oprócz funkcji czysto użytecznych miała ona również wymowę ideologiczną, tworzącą, razem z wykształcającymi się w tym czasie znakami heraldycznymi, manifest ambicji i wyjątkowej pozycji rycerstwa jako uprzywilejowanej grupy społecznej. Podsumowując dotychczasowe poglądy na genezę gródków stożkowatych, autor ten podniósł znacznie słabiej rozpoznany problem ich zaniku. Na podstawie przeprowadzonych analiz badanych lub tylko weryfikowanych stanowisk przedstawił schemat przemian formy dworu na kopcu. W XIV w., kiedy liczyło się przede wszystkim bezpieczeństwo siedziby, dominowały wieże wzniesione na stromych stożkowatych nasypach. W II połowie wieku XV, gdy średniowieczne rycerstwo ewoluowało w stronę ziemian-producentów rolnych, wygoda mieszkańców i potrzeby gospodarcze stawały się ważniejsze od, i tak w znacznym stopniu iluzorycznej, warowności siedziby. Powstające wówczas dwory miały już horyzontalne rozplanowanie i lokowane były na większych i bardziej płaskich kopcach, mieszczących również zabudowania gospodarcze. Był to efekt dopasowania formy siedziby do funkcjonowania w systemie folwarczno-pańszczyźnianym. O ile zespół takiej zabudowy został dodatkowo otoczony wałem, pozostające po nim relikty ziemne mają niekiedy postać „grodziska pierścieniowego”, co może powodować ich błędne przypisanie do okresu wczesnego średniowiecza. Autor zwrócił też uwagę na długi, sięgający aż w głąb XVIII w., czas przeżywania się takich siedzib. W artykule tym pojawiają się po raz pierwszy dwa określenia, które spotykamy w późniejszej literaturze – „grodzisko folwarczne” i „grodzisko sarmackie”.

Podczas tej sesji S. Kołodziejski przedstawił referat *Późnośredniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa ziemi krakowskiej i sandomierskiej*¹⁴³. Na podstawie przemian w społeczno-gospodarczym ustroju Polski, rekonstruowanych przez K. Modzelewskiego¹⁴⁴, podjął próbę wyjaśnienia genezy powstania prywatnych warowni w okresie funkcjonowania regale grodowego. Uznał, że możnowładztwo korzystające z uprzywilejowanej pozycji, zamieszkujące w państwowych grodach, nie było zainteresowane zmianą istniejącego ustroju. Wobec tego, za siłę, która dążyła do przełamania regaliów, uznał duchowieństwo, a za pierwszy wyłom w funkcjonowaniu regale grodowego – przejmowanie warowni w obrębie kasztelanii majątkowych przekazywanych Kościołowi. Również duchowieństwo zapoczątkowało walkę o immunitety, które sprawiały, że majątki ziemskie uwolnione od danin i posług zaczęły przynosić znaczne korzyści. W tak zmienionej sytuacji ciężar swych zainteresowań możni przenieśli do własnych posiadłości ziemskich i tam zaczęli budować nowe siedziby. Ponieważ przypadki wydawania przez władcę pozwolenia na budowę obronnej

¹⁴³ S. Kołodziejski, *Późnośredniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa ziemi krakowskiej i sandomierskiej*, PiMMAiEwŁ, 1993, Seria Archeologiczna, nr 36 (1989–1990), s. 45–55.

¹⁴⁴ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego....*; tenże, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.

siedziby są w źródłach pisanych niezwykle rzadkie, autor stwierdził, że w miarę przemian ustrojowych regale grodowe stało się niejako martwym prawem i nie było przez możnowładztwo przestrzegane, choć nigdy nie zostało oficjalnie odwołane. Do takich wniosków skłoniło S. Kołodziejskiego porównanie liczby datowanych już na II połowę wieku XIII ufortyfikowanych siedzib i znikomej liczby dokumentów zezwalających na budowę prywatnego zamku¹⁴⁵. W tej samej pracy autor ten rozwinął swoje poglądy na rolę prywatnych warowni w ogólnopaństwowym systemie obronnym. Analizując lokalizację możnowładczych siedzib w Małopolsce, stwierdził, że lokowane one były w centrach prywatnych majątków i nie widział możliwości wpisania ich w hipotetyczne państwowe „linie obronne”, tworzone przede wszystkim przez historyków. Zauważył też, że znacznie częściej przyczyniały się one do anarchizowania życia publicznego, niż stały na straży publicznego porządku.

W 1993 r. ukazała się kolejna książka L. Kajzera omawiająca meandry dziejów i przemian budownictwa obronnego. Jej tytuł należy traktować dość umownie. *Zamki i społeczeństwo*¹⁴⁶ to szeroko zarysowana historia rozwoju wszystkich typów *architektury militaris*, zaprezentowana na szerokim tle przemian społeczno-gospodarczych i politycznych Polski i Europy. Książka ta, pisana bardzo przystępnym językiem, ma charakter wykładu dla studentów, pozbawionych dotychczas publikacji omawiających w syntetyczny sposób dzieje budownictwa na ziemiach polskich.

S. Kołodziejski wyniki dotychczasowych swoich studiów zawarł w opublikowanej w 1994 r. rozprawie doktorskiej – *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*¹⁴⁷. W pogłębiony sposób zajął się zagadnieniem powstania i funkcjonowania rezydencji możnowładczej. Postulował, m.in., przesłedzenie preferencji wyboru miejsca na siedzibę, opierając się na granicach włości, na terenie której powstawała, a co za tym idzie, wzięcie pod uwagę ilości i rodzaju dostępnych form terenowych. Podkreślał ścisły związek lokalizacji z dostępnością wody – najczęściej z pobliskiego, niezbyt dużego ciek. W przypadku lokalizacji wyżynnej zwrócił uwagę, że najczęściej wybierano nie kulminacje wzgórza, ale stoki o ekspozycji południowej lub południowo-zachodniej. Preferowane były tereny o stosunkowo dobrych glebach. Zauważył też brak w Małopolsce kopców o nasypach ukształtowanych w czworobok. Jeśli chodzi o lokalizację, autor podzielił zgłaszane wcześniej poglądy o lokowaniu siedzib w pobliżu ważniejszych dróg. Do tej pory jednak przypisywano warowniom funkcje strażnic na szlakach komunikacyjnych. S. Kołodziejski twierdzi, że lokowanie siedzib w ich pobliżu miało raczej utylitar-ny charakter. Drogi, prowadzące przeciwieństwo do pobliskich miasteczek – lokalnych

¹⁴⁵ S. Kołodziejski, *Późnośredniowieczne rezydencje obronne...*, s. 48.

¹⁴⁶ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993.

¹⁴⁷ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*

rynków zbytu – umożliwiały wygodny transport nadwyżek produkcyjnych. W sprzyjających okolicznościach umożliwiało to również dzierżawę komór celnych, co przynosiło znaczne dochody. Zasugerował również częste występowanie na gródkach warsztatów kowalsko-metalurgicznych. Autor nie poprzestał na omówieniu zagadnień ogólnych i opisanu poszczególnych obiektów, przeprowadził również analizę działalności fundacyjnej najważniejszych rodów małopolskich. Problematykę tę rozwijał w kolejnych latach, publikując poszerzone studia nad małopolskimi rezydencjami Lisów, Gryfitów i Półkoźców¹⁴⁸.

Zainteresowanie historycznymi rezydencjami zaowocowało w latach 90. XX w. kilkoma inicjatywami, które ukierunkowały badania i przede wszystkim znacznie zwiększyły ilość publikowanych wyników prac terenowych. Do takich przedsięwzięć zaliczyć należy wydawaną przez Państwową Służbę Ochrony Zabytków we Wrocławku serię *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, której redaktorem jest L. Kajzer. Ukazało się już sześć tomów o zróżnicowanej tematyce¹⁴⁹. W wyniku tej działalności wspomniany rejon uznać należy za jeden z lepiej przebadanych, a co najistotniejsze, mający największą ilość publikacji źródłowych.

Również w 1990 r., z inicjatywy Stowarzyszenia Historyków Sztuki, wydano pierwszy tom *Materiałów do dziejów rezydencji w Polsce*¹⁵⁰. Seria ta pomyślana jako kontynuacja monumentalnego dzieła R. Aftanazego, objąć ma swym

¹⁴⁸ S. Kołodziejski, *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 59–76; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów. Uwagi do problematyki badawczej*, tamże, 1996, nr 20, s. 79–95; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne Półkoźców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, tamże, 1998, nr 22, s. 147–166.

¹⁴⁹ W serii „Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej”, ukazały się: cz. I, *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990; cz. II, T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, red. L. Kajzer, Łódź 1991; cz. III, *Kościelna Wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994; cz. IV, L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, red. L. Kajzer, Wrocław 1995; cz. V, A. Andrzejewska, *Średniowieczny zespół osadniczy w Złowięczce na Kujawach*, Wrocław 1996; cz. VI, *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2004; cz. VII, *Zamek w Radzikach Dużych na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2009.

¹⁵⁰ *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, w porządku terytorialno-chronologicznym ukazało się sześć tomów wydawanych przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki i kolejnych pięć wydanych przez Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, są to następujące tomy: *Województwo sieradzkie*, t. 1, red. i oprac. autorskie W. Puget, Warszawa 1990; t. 2, red. i oprac. autorskie L. Kajzer, Warszawa 1994; *Województwo poznańskie*, t. 1, oprac. autorskie M. Strzałko, red. J. Skuratowicz; *Kujawy Wschodnie*, red. S. Kunikowski, t. 1, cz. 1, Wrocław 2000; *Kujawy Wschodnie*, red. S. Kunikowski, t. 1, cz. 2, Wrocław 2001; *Ziemia dobrzyńska*, t. 2, cz. 1, red. S. Kunikowski, Wrocław 2002; *Ziemia dobrzyńska*, t. 2, cz. 2, red. S. Kunikowski, Wrocław 2003; *Dawne województwo kaliskie*, t. 1, oprac. M. Strzałko, Warszawa 1994; *Dawne województwo kaliskie*, t. 2, oprac. M. Strzałko, Warszawa 1997; *Dawne województwo rawsko-mazowieckie*, t. 1, red. W. Puget, Warszawa 1995.

zasięgiem terytorium Polski przedrozbiorowej, a w pierwszym rządzie obszar Korony. Ukazało się 11 tomów tego wydawnictwa, o różnej jednak dla archeologa wartości informacyjnej, ponieważ w przeważającej większości opisywane rezydencje to realizacje nowożytnie. Dzieje się tak również dlatego, iż najczęściej autorami opracowań poszczególnych obiektów są historycy sztuki, nie zawsze zdający sobie sprawę z odległych tradycji opisywanych obiektów i nie doceniający wartości informacyjnych warstw ziemnych, a co za tym idzie, badań archeologicznych.

W 1991 r. przy Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu powstało Uniwersyteckie Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności. Z jego inicjatywy regularnie organizowane są konferencje naukowe, jednak bardziej istotnym osiągnięciem jest powstanie periodyku poświęconego archeologii epok młodszych – „Archaeologia Historica Polona”. Powstało więc nowe forum, na którym badacze mogą prezentować wyniki swoich prac. W tym też czasie pojawiło się wydawnictwo podsumowujące stan badań nad późnośredniowiecznymi grodami w ziemi chełmińskiej¹⁵¹.

Powiększająca się liczba przebadanych stanowisk, doskonalenie metody i dopracowywanie merytorycznych konkluzji powinno zaowocować powtórным przeanalizowaniem rezultatów starszych badań. Jako pierwszy taką „autokorektę” przeprowadził L. Kajzer, analizując powtórnie wyniki swoich prac nad dworami w województwie łęczyckim¹⁵². W tej samej konwencji – weryfikacji starszych prac – utrzymany jest artykuł T. J. Horbacz *O niektórych „kopcach historycznych” w Sieradzkim, w kilkadziesiąt lat później*¹⁵³. Tym razem autor porównał wyniki dawnych studiów G. Leńczyka z danymi uzyskanymi w wyniku przeprowadzenia nowszych badań terenowych.

Przełom wieków, wraz z powszechnie znanymi kłopotami finansowymi i zmienioną (a praktycznie uszczuploną) polityką ochrony zabytków archeologicznych, kładącą nacisk na badania ratownicze, przyniósł znaczny spadek ilości terenowych badań średniowiecznych grodzisk. Jednocześnie obserwować można wyraźny postęp badań interdyscyplinarnych. Z jednej strony widoczny jest wzrost zainteresowania wynikami badań archeologicznych wśród mediewistów, historyków sztuki i architektury, z drugiej, archeolodzy zaczęli w pełni doceniać znaczenie profesjonalnie przeprowadzonej kwerendy źródłowej, co zaowocowało ściślejszą współpracą z historykami. W efekcie pojawiło się znacznie więcej publikacji, gdzie historia zapisana w źródłach i wyniki badań wykopaliskowych uzupełniają się, tworząc pełniejszy obraz badanych dworów¹⁵⁴. Znakomitym

¹⁵¹ A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Toruń 1991.

¹⁵² L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 111–122.

¹⁵³ T. J. Horbacz, *O niektórych „kopcach historycznych”*..., s. 69–82.

¹⁵⁴ Są to publikacje wspólne archeologów i historyków, np. L. Kajzer, *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, cz. III, *Kościelna Wieś na Kujawach*..., J. Tomala,

impulsem do poszerzenia zakresu studiów i punktem wyjścia do badań interdyscyplinarnych są również sympozja i konferencje, w których biorą udział przedstawiciele większości nauk historycznych. W roku 2001 odbyły się aż dwa takie spotkania, w wyniku których otrzymaliśmy interesujące zbiory artykułów. Pierwsze odbyło się w ramach poznańskich Seminariów Mediewistycznych i nosiło tytuł *Zamek i dwór w średniowieczu. Od XI do XV wieku*¹⁵⁵. Wygłoszone referaty dotyczyły nie tylko mediewistyki, historii sztuki, architektury, ale także archeologii oraz historycznego wizerunku dworu i zamku w literaturze. Druga z omawianych publikacji jest wynikiem sesji *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*¹⁵⁶, zorganizowanej z inicjatywy środowiska warszawskich historyków. Do podobnego nurtu zaliczyć trzeba kolejną książkę L. Kajzera o zamkach i dworach obronnych w Polsce centralnej, wydaną w 2004 r.¹⁵⁷

Cieszy coraz większa popularność średniowiecza, a zwłaszcza kultury rycerskiej wśród młodzieży. Liczne bractwa rycerskie popularyzują wiedzę, a bywa, że przyczyniają się także do poprawy opieki konserwatorskiej, zwłaszcza nad zamkami i grodziskami. Coraz częściej też studenci zainteresowani wiekami średnimi organizują własne konferencje naukowe, których publikowane efekty zasługują na wysoką ocenę¹⁵⁸.

Nie do przecenienia dla archeologów są studia niektórych historyków mediewistów, omówienie ich jednak zabrałoby tu zbyt dużo miejsca. Najczęściej cytowane przez archeologów publikacje pojawiają się w przypisach tej książki.

Podsumowując zaprezentowany powyżej przegląd stanu archeologicznych badań wykopaliskowych i ich opracowań, trzeba przede wszystkim podkreślić, że ich największe nasilenie zdecydowanie mamy już za sobą. Obecne ograniczenia, wynikające nie tylko z uwarunkowań finansowych, ale przede wszystkim ze zmienionej doktryny konserwatorskiej, powodują, że najważniejszy etap tych prac należy uznać za zakończony, co prowokuje do podjęcia próby wstępnego ich podsumowania.

Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku, Poznań 1995; R. Grygiel, T. Jurek, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996; ciż, *Zduny...*; oraz prace napisane przez archeologów, w których jednak poczesne miejsce zajmują wiadomości zaczerpnięte ze źródeł pisanych: M. Proksa, *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemyśl 2001; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002.

¹⁵⁵ *Zamek i dwór w średniowieczu. Od XI do XV wieku*, red. J. Wiesiołowski, przy współpracy J. Kowalskiego, Poznań 2001.

¹⁵⁶ *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński i T. Wiślicz, Warszawa 2001.

¹⁵⁷ L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004.

¹⁵⁸ Dla przykładu: *Kultura materialna średniowiecza w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej, Toruń 24–25 kwietnia 2008 roku*, red. P. Kucyper, S. Wadył, Toruń 2008.

III. Dwór – identyfikacja miejsca i zabudowań

W przypadku późnego średniowiecza, porównując z epokami wcześniejszymi, w badaniach osadniczych o wiele mniej istotna wydaje się być problematyka określana najczęściej jako determinizm geograficzny. Z kronikarskiego obowiązku wspomnieć tylko wypada, że zagadnienia te dyskutowane są w naukach historycznych co najmniej od czasów F. Ratzla¹. Natomiast krytykę monistycznego traktowania zagadnień osadniczych podjęła zwłaszcza francuska szkoła socjogeograficzna², co doprowadziło do dalszych dyskusji ewoluujących między determinizmem przyrodniczym a humanistycznym³, na bazie których wykształciła się nowoczesna geografia historyczna⁴. Zwięzły przegląd problematyki dotyczącej relacji człowiek a środowisko w średniowieczu znajdujemy w pracach J. Tyszkiewicza⁵. Nie wnikając dalej w rozważania metodologiczne, stwierdzić możemy, że na przestrzeni dziejów najważniejszym czynnikiem, który decydował o miejscu osiedlania człowieka, były zasoby środowiska. Rozumieć je należy bardzo szeroko, od klimatu, poprzez jakość gleb, dostępność wody i budulca, ale też możliwości zdobywania pożywienia, a także eksploatacji bogactw naturalnych. W przypadku późnego średniowiecza możliwości podejmowania decyzji o miejscu osiedlenia zostały mocno ograniczone poprzez prywatną własność ziemi.

Nawet przedstawiciele elity społecznej wybór swój ograniczać musieli do posiadanych przez siebie gruntów. Oczywiście, możliwość wyboru była tym większa, im większe dobra ziemskie były w posiadaniu poszczególnych rodów czy osób. Zastanawiając się więc nad preferencjami przy wyborze miejsca usytuowania siedziby, zwrócić należałoby uwagę na faktycznie istniejące i w ramach poszczególnych majątków dostępne formy terenowe. Tu jednak możliwości nasze są znacznie ograniczone. Rzadko udaje nam się ustalić fundatora siedziby, którą badamy. Nawet jeżeli uda się ograniczyć krąg potencjalnych inwestorów do konkretnej rodziny, pojawiają się trudności z ustaleniem

¹ F. Ratzel, *Antropogeographie*, Bd. 1–2, Stuttgart 1921 (wyd. I z 1882 r.), *non vidimus*.

² P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, Paris 1948 (wyd. I z 1922 r.).

³ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, Warszawa 1967, s. 15.

⁴ G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, s. 5–56.

⁵ J. Tyszkiewicz, *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej*, Warszawa 1981, s. 7–33.

granic ich majątku, na terenie którego siedziba powstała. Jeszcze trudniejsze i wymagające współpracy historyka jest określenie ilości i rozmieszczenia wszystkich majątków, jakimi w tym czasie rodzina dysponowała. Dopiero zebranie wszystkich tych informacji dałoby nam pojęcie o tym, jakie tereny były do dyspozycji wówczas, gdy podejmowano decyzję o miejscu budowy rodzinnego gniazda. Taka wiedza stworzyłaby pełniejsze podstawy do rozważań nad preferencjami w wyborze optymalnego miejsca do osiedlenia. Niezmiernie przydatne dla archeologa są w tym wypadku monografie poszczególnych rodów napisane przez historyków mediewistów. Wspomnieć tu trzeba chociażby, jedno z pierwszych, prace W. Semkowicza⁶, Z. Wdowiszewskiego⁷ czy S. Kozierowskiego o rycerstwie wielkopolskim⁸, S. Gawędy o możnowładztwie małopolskim⁹, W. Dworzaczka o Leliwitach¹⁰, monografię Tęczyńskich pióra J. Kurtyki¹¹, Łabędziów J. Bieniaka¹², Grzymałów A. Szweda¹³, Lisów Krzelowskich B. Śliwińskiego¹⁴, Lanckorońskich z Brzezia S. Cynarskiego¹⁵, Rawiczów J. Wroniszewskiego¹⁶, i wiele innych¹⁷. Istotne są również publikacje omawiają-

⁶ W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1917, t. 44; tenże, *Ród Pałuków*, Kraków 1907.

⁷ Z. Wdowiszewski, *Ród Bogoriów w wiekach średnich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1928/1929, t. 9.

⁸ S. Kozierowski, *Studia nad pierwotnym rozsieleniem rycerstwa wielkopolskiego*, publikowane sukcesywnie w „Miesięczniku Heraldycznym” w latach 1913–1920.

⁹ S. Gawęda, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1966, Prace historyczne, z. 18; tenże, *Początki i rola rodziny Lanckorońskich do końca średniowiecza*, tamże, 1989, z. 89.

¹⁰ W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XIV–XV*, Warszawa 1971; tenże, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985; tenże, *Leliwici Tarnowscy od schyłku XVI wieku do czasów współczesnych*, Tarnów 1996.

¹¹ J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997.

¹² J. Bieniak, *Ród Łabędziów*, [w:] *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniaczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, Toruń 1987.

¹³ A. Szwed, *Ród Grzymałów w Wielkopolsce*, Toruń 2001.

¹⁴ B. Śliwiński, *Lisowie Krzelowscy w XIV–XV w. i ich antenaci*, Gdańsk 1993.

¹⁵ S. Cynarski, *Dzieje rodu Lanckorońskich z Brzezia*, Warszawa–Kraków 1996.

¹⁶ J. Wroniszewski, *Ród Rawiczów. Warszowice i Grotowice*, Toruń 1992; tenże, *Ród Rawiczów. Współrodowcy Warszowiców i Grotowiców*, Toruń 1994.

¹⁷ J. Pakulski, *Ród Zarembów w Wielkopolsce w XIII i początkach XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1975; tenże, *Należce wielkopolscy w średniowieczu. Genealogia, uposażenie i rola polityczna w XII–XIV wieku*, Warszawa 1982; S. Sroka, *Rodzina Kurowskich w XIV–XV wieku. Ze studiów nad dziejami możnowładztwa małopolskiego w średniowieczu*, Kraków 1990; M. L. Wójcik, *Ród Gryfów do końca XIII wieku. Pochodzenie – genealogia – rozsielenie*, Wrocław 1993; A. Tarnas-Tomczyk, *Ród Wierzbnow do końca XIV wieku. Genealogia i rozsielenie*, Wrocław 1993; B. Możejko, *Ród Świnków na pograniczu polsko-krzyżackim w średniowieczu*, Gdańsk 1998; J. Sperka, *Szafrancowie herbu Stary Koń. Z dziejów kariery i awansu w późnośredniowiecznej Polsce*, Katowice 2001; J. Karczewska, *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*,

ce stan posiadania poszczególnych rodzin na danym terytorium. Tutaj najpełniej opracowana jest ziemia sieradzka dzięki znakomitym pracom S. M. Zajączkowskiego i A. Szymczakowej¹⁸. Znajdujemy też publikacje dotyczące innych ziem, łęczyckiej, dobrzyńskiej¹⁹.

Niestety, nawet uzyskanie pełnych danych na temat stanu posiadania historycznych właścicieli nie jest tutaj wystarczające. Przez ostatnie kilkaset lat intensywna działalność gospodarcza człowieka doprowadziła do znacznych przeobrażeń środowiska. Rekonstrukcja jego obrazu z czasów średniowiecza wymaga znacznego nakładu pracy całego sztabu przyrodników i geografów różnych specjalności.

Nie chciałabym, aby przedstawienie piętrzących się lawinowo trudności było odebrane jako próba tłumaczenia, dlaczego tego typu dociekań w archeologii w zasadzie się nie prowadzi²⁰. Chciałabym natomiast zwrócić uwagę na istniejące uwarunkowania, które w miarę pojawiających się możliwości należy badać. Najważniejszą rzeczą jest chyba jednak uświadomienie sobie faktu, że poszukujemy wyjaśnienia przyczyn działań i decyzji, które doprowadziły do powstania badanych przez nas siedzib, na podstawie mocno ograniczonego zasobu informacji. Skłaniać to powinno raczej do szukania wyjaśnień wariantowych.

S. Kołodziejski w swojej pracy poświęconej średniowiecznym rezydencjom obronnym możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego, przeprowadził wnikliwą analizę preferencji wyboru miejsca ulokowania siedziby. Za najważniejszą uznał dostępność wody, a kolejną była możliwość zapewnienia bezpieczeństwa²¹. Wprawdzie tereny Małopolski są pod wzglę-

Poznań–Warszawa 2003; R. Trawka, *Kmitowie. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce*, Kraków 2005; M. Wolski, *Trzeciescy herbu Strzemię. Małopolska rodzina szlachecka XIV–XVI wieku*, Kraków 2005.

¹⁸ S. M. Zajączkowski, *Wielowioskowa własność szlachecka w województwie sieradzkim (XV i pierwsza połowa XVI w.)*, „Rocznik Łódzki” 1973, t. 18(21), s. 25–50; tenże, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rolę w osadnictwie*, KHKM, 1966, R. 14, nr 2, s. 179–208; tenże, *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1969, ser. I, z. 60, s. 79–104; tenże, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI wieku*, Slav.Ant., 1972, t. 19, s. 19–80; A. Szymczakowa, *Urzędnicy łęczyccy i sieradzcy do połowy XV wieku*, AUL, 1984, FH 20; też, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998.

¹⁹ T. Nowak, *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003; J. Bieniak, *Elita ziemi dobrzyńskiej w późnym średniowieczu i jej majątki*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Hozonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 23–60.

²⁰ Por. uwagi na temat lokalizacji siedzib: S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 29–30.

²¹ Tamże, s. 30–31.

dem geomorfologicznym zdecydowanie odmienne od wielu innych części naszego kraju, jednak spostrzeżenia tego autora należy przyjąć jako aktualne dla całej Polski.

Średniowieczny dwór rycerski zaistniał początkowo w świadomości archeologów jako „gródek stożkowaty”, czyli kopiec otoczony fosą, stawem lub bagnem. O tym, że zaważyło to na prawidłowym rozpoznawaniu dworów, po których pozostały relikty o innych formach terenowych, pisał już S. Kołodziejski²². Powróćmy jednak do „gródków stożkowatych”, które w dalszym ciągu są najczęściej rozpoznawanym reliktem dworu rycerskiego.

O sposobach budowania dworów na kopcu pierwsze porządkujące uwagi ogłosił E. Krause²³. Truizmem będzie przytaczanie powtarzanych wielokrotnie poglądów, że gródki takie lokowano w miejscach z natury obronnych i trudno dostępnych. Zwykle jednak wykorzystywano do budowy nasypu istniejące już naturalne formy terenowe. S. Kołodziejski w swojej pracy podał przykład wykorzystania do tego celu pagóra lub ostrogi meandrowej i opublikował nawet schemat ich powstawania²⁴. Od tego czasu takie określenie formy terenowej znacznie częściej pojawiać się zaczęło w opracowaniach archeologicznych, wypierając ozy i kemy, opisywane wcześniej. Archeolodzy, samodzielnie próbujący określić genezę formy terenowej, mają chyba jednak niewielkie szanse, aby zrobić to prawidłowo. Indagowani przez mnie geomorfolodzy stwierdzali, że wymaga to zwykle przeprowadzenia sondowań geologicznych i dokładnego przeanalizowania ukształtowania powierzchni na znacznie większym terenie niż bezpośrednie sąsiedztwo badanego stanowiska. Wydaje się więc, że podawanie specjalistycznych określeń geomorfologicznych bez przeprowadzenia takich badań nie jest uzasadnione i może wprowadzać do literatury błędne informacje. Chyba znacznie bardziej celowe jest używanie określeń może mniej „fachowych”, ale lepiej rozumianych i pozwalających na dokładny opis wyglądu miejsca, bez odgadywania jego paleograficznej genezy, znacznie przecież starszej niż czasy nas interesujące.

Niektórzy autorzy badań w swoich publikacjach nie podają lokalizacji interesujących nas stanowisk, ograniczając się do opisu samego dworzyska. Opisy te różnią się dodatkowo ilością szczegółów i chociażby sposobem określania wielkości. Niektórzy podają średnice nasypów, inni, mocno przybliżone

²² S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne w zachodniej Małopolsce*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 167–169.

²³ Artykuł ten ukazał się niestety tylko w formie powielaczowej „do użytku służbowego”, E. Krause, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce*, „Informacje Bieżące PKZ. Archeologia”, nr 13: 77, Warszawa 1977, s. 6–9.

²⁴ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 34–36.

długości boków, a kolejni metry kwadratowe zajmowanej przez stanowisko powierzchni. Z tej przyczyny przytaczane przeze mnie poniżej opisy poszczególnych stanowisk też znacznie różnią się od siebie. Do przeprowadzonej w tym rozdziale analizy starałam się wykorzystać te stanowiska, które zostały wystarczająco precyzyjnie datowane i opisane w sposób umożliwiający ich werbalną rekonstrukcję. W przypadku braku odpowiedniego opisu niezmiernie przydatna jest wizualizacja położenia stanowiska na mapie topograficznej, ale takie mapki zamieszczane są w publikacjach stosunkowo rzadko, a ich przydatność czasami iluzoryczna ze względu na fakt, że w czasie przerysowywania z oryginalnych planów geodezyjnych często usuwane są niektóre szczegóły, np. warstwie. W takim przypadku zamieszczony szkic może posłużyć jedynie do poszukiwania reliktów (niestety, nie tylko archeologom, ale i „eksploratorom” często niszczącym stanowiska archeologiczne) w terenie, ale nie pozwala na interpretacje dotyczące wykorzystanych pod budowę siedziby, określonych form terenowych.

Powróćmy jednak do zagadnień preferencji w wyborze konkretnego miejsca. Za najbardziej typową lokalizację uznawana jest zabagniona dolina małego ciek. Takie ułożenie siedziby spełniało zarówno warunek dostępu do wody, jak i bezpieczeństwa. Niosło jednak ze sobą liczne niedogodności samego procesu inwestycyjnego. Usypanie kopca wysokiego na kilka metrów, o średnicy często przekraczającej 40 m, wymaga dostarczenia na miejsce znacznej ilości materiałów budowlanych. Nie chodzi tu rzecz jasna o ziemię, gdyż tę pozyskiwano przy okazji formowania fosy. Przytoczyć tu można spostrzeżenia A. Pawłowskiego, który obliczył, że „urobek” z wykopywanej fosy odpowiada w przybliżeniu ilości ziemi potrzebnej do uformowania nasypu²⁵. Świeżo usypany stożek był zazwyczaj mało stabilny, o ile nie wykonano go z gliny. Stąd często spotykane zabiegi stabilizowania nasypu za pomocą konstrukcji drewnianych czy kamiennych. O ile teren był bagnisty, należało utwardzić drogę, po której dostarczano materiał do budowy. Zapewne czyniono to za pomocą drewnianych kładek, które po zakończeniu budowy należało rozebrać, a komunikację z siedzibą zapewnić przez konstrukcje możliwe do łatwego zniszczenia w obliczu groźby wrogiego najazdu. Racjonalnym działaniem było więc poszukiwanie w terenie podmokłym miejsc nieco wyniesionych. Niestety, w sprawozdaniach nie zawsze pojawiają się informacje, czy nasyp powstał bezpośrednio na terenie podmokłym, czy też może wykorzystano niewielkie wyniesienie, choćby piaszczystą łachę.

Przyjrzyjmy się teraz typowym „stożkom” ulokowanym w terenie podmokłym, nie tylko w dolinie małego ciek.

²⁵ A. Pawłowski, *Jak budowano obronne siedziby rycerskie?*, ZOW, 1980, R. 46, nr 1, s. 80; por. też T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Fikcja czy rekonstrukcja?* (w związku z artykułem A. Pawłowskiego), ZOW, 1982, R. 48, nr 4, s. 175–177.

Grodzisko w Będzieszynie znajduje się na pograniczu pól ornych i łąk, w odległości około 50 m na południe od niewielkiego cieku wodnego. Nasyp o średnicy u podstawy 32 m i wysokości około 4 m otoczony jest fosą o szerokości 3,5–4 m wypełnioną wodą²⁶. W Golicach wśród podmokłych łąk znajduje się kopiec o średnicy 30–35 m i wys. 3,5–4 m, otoczony relikтами fosy²⁷. Również wśród łąk, na wschodnim brzegu Lutyni w miejscowości Karmin zlokalizowano nasyp grodziska o wysokości około 2 m i średnicy zbliżonej do 26 m, który otoczony jest fosą szeroką na około 7 m. Od strony północno-zachodniej po zewnętrznej stronie fosy znajduje się wyniesienie (około 0,5 m) przypominające wał²⁸. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w sąsiednim Karminku. Tam również wśród łąk na wschodnim brzegu Lutyni, w pobliżu nowożytnych zabudowań podworskich znajduje się kopiec o wysokości około 3,5 m i podstawie średnicy 32 m. Otoczony jest fosą o szerokości 5–7 m, która łączy się z bezimiennym ciekim, dopływem Lutyni²⁹. Kolejny dwór ulokowany w łąkach znajdował się w Kościerzynie (st. 1). Częściowo zniszczony obecnie nasyp na planie elipsy na 11 m (dawniej 15 m) szerokiej i 18 m długiej ma wysokość około 1,5 m i otacza go fosa obecnie znacznie zniszczona, której szerokość nie przekracza 6 m³⁰. Grodzisko w Działkowie znajduje się w dolinie niewielkiego obecnie strumienia. Owalny stożek nadsypany na naturalnym wyniesieniu ma średnicę *plateau* 17 m, wysokość 8–9 m, a otacza go fosa szerokości 3–5 m i głębokości 1–1,5 m. W tym przypadku autor sugeruje jednak możliwość istnienia częściowo zachowanego reliktu drugiej fosy, za który można uznać rów o szerokości 5–6 m³¹. Nasyp grodziska wśród łąk w dolinie rzeki Kuroch znajduje się na gruncie wsi Nabyszyce. Obecnie osiąga 1 m wysokości i ma około 65 m średnicy. Z wcześniejszych opisów wynika jednak, że jest on w znacznej mierze zniszczony³². W Oleksowie kopiec w kształcie ściętego stożka zlokalizowany jest wśród podmokłych łąk doliny Wisły. Obecna średnica podstawy to 56 m, a górnego *plateau* 24 m, wysokość wynosi około

²⁶ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 61–62.

²⁷ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 216–217.

²⁸ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 112–113.

²⁹ Tamże, s. 113–114.

³⁰ E. Ćwiertak, L. Kajzer, B. Muzolf, *Kościerzyn, gm. Wróblew, woj. sieradzkie, stanowisko 1. Kopiec w łąkach, tzw. grodzisko stożkowe*, Łódź 1983 [mps w WKZ w Sieradzu]; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 133–135.

³¹ L. Wojda, *Weryfikacja siedzib mieszkalno-obronnych na terenie Kowalskiego*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 160–161.

³² J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 117–118.

5 m. Całość otacza fosa o szerokości około 10 m³³. W Pelczyskach relikty grodziska zachowały się w nadrzecznych łakach nad Nerem. Jest to nasyp o średnicy dolnej 30 m i wysokości 3 m, dookoła którego widoczne są ślady fosy³⁴. Wśród podmokłych łąk w dolinie Ryksy, na jej prawym brzegu w miejscowości Wilkanowo znajduje się kopiec o średnicy podstawy 27 m i wysokości 2 m. Jest on otoczony płytkim zabagnionym rowem o szerokości około 6 m³⁵.

Warunki obronne przeszkód wodnych doskonale wykorzystano w przypadku dworu w Taczowie. Na podmokłej łące w zlewisku dwóch strumieni, w pobliżu dwóch stawów znajduje się stożkowaty kopiec. Obecna średnica podstawy to 26–27 m, *plateau* 14–15 m, a wysokość około 3,5 m. Otoczony jest fosą o szerokości 5 m, która przechodzi od strony zachodniej w staw rozszerzając się do 32 m³⁶. Brak szerszych badań nie pozwala niestety na rekonstrukcję pierwotnego rozmieszczenia stawów. Podobnej pierwotnej lokalizacji, jak w przypadku opisanych powyżej, możemy domyślać się również w przypadku grodziska w Pniewach. Jego nasyp o średnicy u podstawy 45 m, u góry 17 m, osiąga wysokość 4 m. Szerokość fosy jest zbliżona do 6 m, a jej głębokość to około 0,3 m. Stanowisko znajduje się obecnie w parku, 200 m od Jeziora Pniewskiego. Na załączonej w publikacji mapie widać jednak otaczające park podmokłe łąki, leżące w pobliżu ciekę wpadającego do jeziora³⁷. W Smyczynie kopiec o średnicy około 40 m i wysokości 1–3 m z zakłnięciem pośrodku znajduje się obecnie na terenach leśnych³⁸, jednak jest to dolina rzeczki Samicy, więc być może w średniowieczu były to nadrzeczne łąki. W Tylewicach relikty dworu znajdują się w pobliżu stawu, co może wskazywać, że pierwotnie był to teren podmokły. Grodzisko w postaci owalnego u podstawy nasypu o wymiarach 18 x 20 m i wysokości do 3 m ma *plateau* o wymiarach 10 x 13 m. Nasyp otoczony jest fosą, zachowaną na 2/3 obwodu, która ma szerokość około 3 m i głębokość około 0,5 m³⁹.

Często relikty średniowiecznych dworów znajdują się w pobliżu nowożytnych założeń dworsko-parkowych, które ulokowano na wysoczyznach. Świad-

³³ E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 246–247; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 170–172.

³⁴ L. Kajzer, *Pelczyska st. 2, gm. Wartkowice, woj. sieradzkie*, AZP 61–47/2, IA B 1996, s. 274.

³⁵ *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 155.

³⁶ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 230–232.

³⁷ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 86–88.

³⁸ M. Wróbel, *Nieznane grodzisko średniowieczne i nowożytny dwór na kopcu ze Smyczyny, gm. Lipno, woj. wielkopolskie* (AZP 62–23/35; *Smeczyna, stan. 20*), „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2003, t. 6, s. 403–404.

³⁹ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 114–116.

czy to o przywiązaniu do pierwotnie wybranego miejsca. Wspomnieliśmy już grodzisko w Karminku. Pozostałości siedziby obronnej w Kterach znajdują się wśród łąk, na zachód od zespołu dworsko-parkowego. Stożek o średnicy podstawy 27,5 m, *plateau* średnicy około 8 m i wysokości około 4 m, otoczony fosą szeroką na 5 m i niewysokim wałem, został zniszczony przez ułożoną na *plateau* lodownię⁴⁰. Z podobną lokalizacją (łąki w sąsiedztwie zespołu dworsko-parkowego) mamy do czynienia w przypadku Małkowa. Kopiec na lewym brzegu odnogi Warty miał wysokość 3,5 m, a jego górna średnica wynosiła około 9 m. Otoczony był nawodnioną fosą⁴¹. Pozostałością grodziska w Strzałkowie jest kopiec w łąkach, którego średnica podstawy ma około 40 m, a wysokość osiąga 2 m. Jest on otoczony fosą o szerokości około 12 m. Nie wiemy jednak, czy nie został on przeformowany w drugiej fazie użytkowania, tj. na przełomie XVI i XVII w.⁴² Z podobną sytuacją mamy do czynienia w Szczytach. Kopiec o średnicy podstawy 70 m, wysoki na 5 m i o średnicy *plateau* 40 m położony jest na brzegu małego strumienia. Posiada częściowo zachowaną fosę o szerokości od 15 do 25 m i głębokości około 0,5 m⁴³. Obecnie znajduje się tu pobudowany na początku XX w. drewniany dworek, w związku z czym nie wiemy, jakim przeformowaniom ulegał nasyp w czasie nowożytnych przebudów.

Zajmijmy się teraz grodziskami, których kształt jest nieco odmienny od omówionych powyżej. Mają one jednak podobną lokalizację – w dolinach zbiorników wodnych, najczęściej w terenie podmokłym.

Badacze, opisujący kopcowate nasypy otoczone fosami, wspominają niekiedy o resztkach wałów. Niestety, trudno jest stwierdzić, czy rzeczywiście wał usypano intencjonalnie jako linię obrony, czy jest to ślad formowania fosy lub tylko jej późniejszego pogłębiania i oczyszczania. Zdarzają się jednak stanowiska, które relikty wałów upodabniają do grodzisk „pierścieniowatych”.

W Książu Wielkim na podmokłych łąkach w dolinie zalewowej strumienia znajduje się kolisty nasyp o średnicy około 50 m, otoczony nawodnioną fosą o szerokości 15 x 20 m i wałem ziemnym o szerokości około 20 m, obecnie znacznie zniwelowanym⁴⁴. Podobną sytuację zrekonstruowano po badaniach w Wielowsi. Kopiec położony wśród łąk, o wysokości około 1,5 m i średnicy u podstawy około 20 m, otacza dodatkowo wał o szerokości około 6 m, który jest obecnie zniwelowany i wznosi się ponad poziom łąk jedynie na około 0,2 m⁴⁵.

⁴⁰ J. Tomala, *Ktery, gm. Krzyżanów, woj. plockie*, IA B 1983, s. 200.

⁴¹ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s. 155–156.

⁴² J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 140.

⁴³ E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną...*, s. 247.

⁴⁴ G. Leńczyk, *Obronny dwór średniowieczny w Wielkim Książu w pow. miechowskim*, ZOW, 1948, R. 17, z. 5–6, s. 81–82; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 153–154.

⁴⁵ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 248.

Nieco bardziej skomplikowany obraz lokalizacji dworu wyłonił się w wyniku badań w Krajowie. Podobnie jak omawiane powyżej, gródek ulokowany jest na niewielkim wzniesieniu wśród podmokłych łąk. Ludność określa go jako „Szwedzki Okop” lub „Krajewska Góra”. Ścięty stożek, obecnie o średnicy podstawy około 34 m, a wysokości 2,2 m otoczony jest mokrą fosą o szerokości 6–8 m i głębokości 1,5 m. Prawdopodobnie jednak w czasie od przełomu wieku XIII i XIV aż do końca wieku XIV na niższym niż obecnie nasypie wybudowano drewnianą siedzibę, otoczoną wałem drewniano-ziemnym. Podwyższenie nasypu nastąpiło dopiero w XVI w., kiedy szykowano miejsce pod kolejny dwór⁴⁶.

O pozostałościach wałów wspominają też badacze w przypadku innych stanowisk. W Prażkach, na łąkach na lewej terasie zalewowej Wolbórki do niedawna zachowały się resztki stożka o średnicy około 21 m u podstawy i wysokości 1,5 m. Od strony zachodniej widoczne były resztki wału⁴⁷. W Radzyminie na łąkach nad bezimienną strugą, będącą lewym dopływem Naryszewki, grodzisko zachowało się w postaci stożkowatego nasypu o średnicy podstawy 25 m. Wysokość obiektu od dna fosy wynosi około 3,5 m, a otoczony jest on bardzo dobrze zachowaną nawodnioną fosą szerokości około 8 m. Od północy i północnego zachodu widoczne są resztki wału sięgające 0,5 m⁴⁸.

Nieco rzadziej badacze opisują relikty nasypów, które obecnie mają kształt czworoboczny. Grodzisko w Czulzycach znajduje się na podmokłych łąkach nad Uherką. Z opisu wiadomo, że jego powierzchnia użytkowa wynosi 300 m², na nieregularnym czworoboku z zaokrąglonymi narożnikami o wysokości około 3,5 m. Nasyp otacza szeroka na 7 m fosa⁴⁹. Podobnie prezentuje się grodzisko w Goszczewicach. W dolince małego cieku, wśród podmokłych łąk znajduje się nasyp na planie prostokąta o przybliżonych wymiarach 28 x 45 m, otoczony fosą o szerokości 10–28 m⁵⁰. W przypadku tych dwóch stanowisk nie wiemy, czy czworoboczny kształt został narzucony przez naturalną formę ukształtowania powierzchni, czy został on intencyjnie w ten sposób ukształtowany przez budowniczych. W przypadku kolejnego grodziska – w Potkannej – możemy przypuszczać, że kształt został zdeterminowany przez ukształtowanie terenu. Tutaj pod budowę wykorzystano przykrawędną część terasy rzeki Wiązownicy, której fragment odcięto formując fosę o szerokości 25 m, podsypując jednocze-

⁴⁶ E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą...*, s. 245–246; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 165–166.

⁴⁷ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 98 (jako Praszki); P. Gajda, *Prażki gm. Będów woj. piotrkowskie*, IA B 1989, s. 90.

⁴⁸ *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 118–119.

⁴⁹ J. Cichomski, *Czulzyce gm. Sawin woj. chełmskie*, IA B 1980, s. 191.

⁵⁰ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 125.

śnie *plateau*, któremu nadano kształt czworoboku o wymiarach 60 x 70 m i wysokość około 2 m⁵¹.

Powyżej omówiłam typowe „nizinne” grody, znajdujące się zazwyczaj w podmokłym terenie w pobliżu naturalnych zbiorników wodnych. Innym, również bardzo popularnym sposobem konstruowania kopcowatego nasypu było wykorzystanie fragmentów (najczęściej cyplów) wysoczyzn wcinających się w dolinę rzeczną. Bardzo często określa się takie obiekty jako „cypłowate”. Przy opisywaniu podobnych lokalizacji archeolodzy (w tym również pisząca te słowa) nie do końca dają sobie radę z określeniami geomorfologicznymi, których definicje słownikowe nie zawsze odpowiadają obserwowanej w terenie sytuacji. Jak do tej pory nie powstała żadna wyczerpująca klasyfikacja form terenowych i sposobu ich wykorzystania do budowy nasypów grodzisk. O tym, że jest to niezmiernie trudne, przekonuje choćby opis gródka w Bebelnie. Niewątpliwie jest on położony na cyplu między dolinami niewielkich cieków. Jednak wybudowano go tak jak gródki w dolinach – nie wykorzystano naturalnych stoków, wykopano fosę i usypano kopiec⁵². W takim wypadku określenie tego obiektu jako cypłowy mogłoby wprowadzać w błąd.

Jako typowo „cypłowate” powszechnie określa się te obiekty, które powstały w wyniku odcięcia przekopem fragmentu cypla wysoczyzny wcinającego się w dolinę rzeczną. Takie lokowanie siedzib jest stosunkowo częste. W wielu przypadkach prace można było ograniczyć jedynie do wykonania przekopu. Czasami dodatkowo sypano wał lub wykopywano jeszcze jedną fosę. Zwykle jednak zależało to od zastanej sytuacji terenowej.

Jak się wydaje, ważniejszym zagadnieniem jest jednak stwierdzenie, dla czego konkretny cypel został wybrany pod budowę siedziby obronnej. Odpowiedź wydaje się pozornie prosta – miał zapewniać bezpieczeństwo poprzez to, że zbudowane na nim domostwo było trudno dostępne. I tu istnieje kilka możliwości. Po pierwsze, wykorzystywano fakt istnienia przeszkody wodnej – rzeki, jeziora czy też, jak w przypadku omówionych wcześniej przykładów – podmokłego, trudnego do przejścia terenu. Bardzo często jednak cypel, który wprawdzie wcinał się w dolinę rzeki czy nieckę jeziorną, był na tyle wysoki, że istnienie przeszkody wodnej nie miało większego znaczenia. Bezpieczeństwo zapewniała przede wszystkim znaczna wysokość i strome zbocza. I tu pojawia się kolejny kłopot interpretacyjny. W publikacjach autorzy, podając, że pod budowę dworu wykorzystano cypel, często nie opisują dokładniej sytuacji terenowej. Jeśli zatem nie wiemy, jak wysokie było zaadaptowane wyniesienie,

⁵¹ Tamże, s. 178–180.

⁵² C. Hadamik, *Bebelno koło Włoszczowy. Wieś i siedziba rycerska w wiekach średnich*, Kielce 2004, s. 72–127; tenże, *Średniowieczne dwory obronne w powiecie włoszczowskim*, Włoszczowa 2005, s. 15–16.

nie możemy domyślać się, z jakich względów zdecydowano się na ulokowanie siedziby w tym właśnie miejscu. Jedynie czasami udaje się to odczytać z dołączonej do publikacji mapki, jednak podanie *explicite*, jak wysoko w stosunku do dna doliny usytuowano dwór, znacznie ułatwia interpretację zaplanowanego przez fundatora systemu obrony.

Kontynuując opisy dworów „nizinnych”, przejdźmy do tych, których ulokowanie na cyplach w założeniu, jak się możemy domyślać, miało wykorzystywać przeszkodę wodną. Niestety, wybór stanowisk jest czysto subiektywny i oparty jedynie na opisach opublikowanych przez badaczy, stąd też istnieje tu znaczna możliwość nadinterpretacji.

Z taką lokalizacją mamy do czynienia w przypadku grodziska w Kłocku usytuowanego w łąkach rozciągających się w starorzeczu rzeki Myji. Kopiec o rzucie podstawy zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, wysoki na 3,5 m powstał na naturalnym wyniesieniu przez odcięcie od nasady końcowej części cypla. Początkowo wypiętrzony był w stosunku do łąk od 0,5 do 1,8 m. Podwyższony został w okresie nowożytnym, kiedy pełnił zapewne funkcję kopca granicznego⁵³. W Orszymowie opisywane grodzisko znajduje się na krawędzi niewielkiego wzniesienia prawego brzegu doliny strumienia Ryksa, prawego dopływu Wisły. Okrągły kopiec o średnicy podstawy 36–38 m i wysokości około 6 m ma na szczycie zagłębioną platformę o średnicy 15 m. Powstał on przez odcięcie od reszty wzniesienia rowem o głębokości 1 m⁵⁴. W miejscowości Wistka kopiec położony wśród podmokłych łąk uformowano przez odcięcie końca niskiego cypla wysoczyzny. Ma on obecnie średnicę 25–28 m i wysokość około 2,5 m. Otoczony jest dodatkowo wałem glinianym o szerokości podstawy 6 m i wysokości 2,5 m i fosą przechodzącą od strony północnej w staw⁵⁵. W Zagórzcu (Sosnowiec) na skraju trójkątnego cypla wcinającego się w podmokłe łąki znajduje się kolista kopiec o średnicy podstawy 25 m i wysokości około 7 m. Powstał on przez odcięcie cypla rowem, z którego ziemia posłużyła do uformowania stożka. Od strony wschodniej widoczne są reliktu ziemnego wału i mokrej fosy⁵⁶. W Woli Książęcej, na krawędzi doliny na północno-wschodnim brzegu Lutyni, znajduje się grodzisko stożkowate w kształcie kopca. I tutaj nasyp zbudowano przez odcięcie cypla od krawędzi doliny, w ten sposób w części północnej powstała sucha fosa z dodatkowymi wałami, widocznymi od wschodu i zachodu. Średnica kopca

⁵³ B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbacz, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowate w Kłocku pod Sieradzem*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1992, t. 8, s. 136.

⁵⁴ W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 55.

⁵⁵ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 233–235.

⁵⁶ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 200–201.

u podstawy to około 60 m, plateau 25 m, wysokość od strony wysoczyzny wynosi 5,5 m, a od strony krawędź doliny osiąga 14,5 m⁵⁷.

Istnieje również spora grupa grodzisk lokowanych na cyplach, gdzie możemy obserwować znacznie bardziej skomplikowane układy systemów obronnych. I tak, w Krzykawce do budowy wykorzystano cypel wcinający się w podmokłe łąki. Jest on odcięty głęboką na 7 m i szeroką na 28 m fosą, zwieńczoną po obu stronach wałami ziemnymi (wewnętrzny długości 31 m i szerokości u podstawy 14 m, zewnętrzny długi na 37 m i szeroki na 6 m). Koniec cypla w kształcie stożka odcięty jest mniejszą fosą (szerokości 4,2 m i głębokości 1,5 m). Ma on średnicę podstawy około 15 m; drugi, większy człon ma kształt zbliżony do trójkąta równoramiennego o długości boku około 40 m. W wewnętrznej fosie odkryto pozostałości mostu o szerokości mniej więcej 2 m⁵⁸. W nieco inny sposób uzyskano podobne położenie grodu w Szamotułach. Pod budowę wykorzystano północny cypel wzniesienia, odcinając go fosą od strony południowej i podwyższając warstwami nasypowymi o grubości około 2 m. Wewnętrzny brzeg fosy wzmocniono wbijanymi co 2 m palami, o które oparto poziomo ułożone dranice, stanowiące rodzaj szalunku zabezpieczającego stoki przed rozmywaniem. Gród otoczony był dodatkowo wałem ziemnym o szerokości 7–8 m. Według danych z 1936 r. grodzisko miało kształt ściętego ostrosłupa o podstawie zbliżonej do kwadratu (29 x 32), wysokość 4–5 m i otoczone było fosą szeroką na 8–12 m i głęboką na 0,5 m, dodatkowo otaczał je zniszczony obecnie wał⁵⁹.

Czasami przyroda oszczędzała pracy ludziom i pozwalała wykorzystywać naturalne formy. Tak najprawdopodobniej było w przypadku grodziska w Gozdowie, które usytuowane jest w południowej partii meandrowego cypla (w obrębie terasy dennej Huczwy), naturalnie odciętej, stanowiącej wyniesienie o wymiarach 38 x 58 m i wysokości dochodzącej do 5 m⁶⁰. Niestety, pomimo badań nie wiemy, czy ludzie w jakikolwiek sposób przyczynili się do udoskonalenia tej formy. W Imielniku Starym pod budowę wykorzystano częściowo odcięty przez starorzecze fragment terasy nadzalewowej – pierwotnie wydłużony owal o długości około 50 m i szerokości około 25 m. Przekopem zmniejszo-

⁵⁷ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 269–270.

⁵⁸ J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 1994, t. 3, s. 125; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 152–153.

⁵⁹ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 324–327; E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszczka w Szamotułach w woj. poznańskim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle podobnych obiektów na ziemiach polskich...*, Toruń 1987, s. 131–132.

⁶⁰ E. Prusicka-Kolcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, t. 4, s. 191–196; też, *Drugi sezon badań na tzw. gródku stożkowatym w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Południowowschodniej” 2001, t. 6, s. 142–145.

no go od zachodu, uzyskując formę prostokąta o zaokrąglonych rogach i wymiarach u podstawy 25 x 34 i szczytowych 15 x 22 m. Plateau nadsypano o około 1 m tak, że całość wznosi się 3,2–3,6 m od dna fosy, szerokiej od 4 do 9 m⁶¹.

Wykorzystywano również cyple, które powstały w miejscu połączenia się dwóch cieków. Jako przykład mogę tu podać choćby wspomniane już Bebelno. Gródek położony jest w pobliżu kulminacji rozległego, niskiego cypla, wciśniętego między niewielkie doliny dwóch cieków. Ma kształt kwadratu z zaokrąglonymi narożami i otoczony jest fosą o głębokości około 1,5 m i szerokości od 4 (w partiach środkowych) do 10 m na narożach. Fosa była stale lub prawie stale nawodniona, dziś jest od strony północnej zasypana. Kopiec na poziomie dna fosy ma wymiary: 24 x 24 m, zaś majdan 18 x 18 m⁶². W Siennie kolisty kopiec, o zachowanej średnicy podstawy 45 m i wysokości 2,5 m, położony jest w widłach rzeczki Wolanki i jej bezimiennego dopływu. Od strony północnej otacza go półkolista fosa, o zachowanej szerokości 5 m, która odcina cypel wysoczyzny wchodzący klinem w widły cieków⁶³.

Do lokowania średniowiecznych grodów, jak się wydaje, stosunkowo rzadko wykorzystywano półwyspy jezior. Być może było to spowodowane brakiem odpowiednich form terenowych. Lokalizację taką ma grodzisko w Głuszynku – mały stożkowy nasyp na niewielkim cyplu, na wschodnim brzegu Jeziora Głuszyńskiego, po nadsypaniu wznosił się 3 m nad poziom wody i miał stosunkowo niewielkie plateau, którego średnica wynosiła około 10 m⁶⁴. Kolejny gród – w Mrówkach – ulokowano na półwyspie Jeziora Kownackiego. Kopiec powstał przez odcięcie i nadsypanie końca półwyspu, który osiągnął w ten sposób średnicę około 20 m i wysokość 5,5 m nad poziom wody. Zachowały się ślady fosy, która była połączona z jeziorem⁶⁵. W Kleszczynie Starym grodzisko usytuowane jest na wysuniętym ku północy cyplu znajdującym się w południowo-wschodniej części Jeziora Kleszczyńskiego. Pierwotnie mogła to być wyspa, zapewne niezbyt oddalona od brzegu. Sam nasyp to wysokie na około 6 m naturalne wzniesienie, zajmujące północno-wschodnią partię półwyspu. Stożek ze ściętym wierzchołkiem ma formę owalu o wymiarach podstawy 35 x 45 m i górnego plateau 16 x 22 m. Ponieważ z trzech stron otaczały go wody jeziora,

⁶¹ B. Muzolf, *Działania ratownicze konserwatora zabytków archeologicznych na woj. łódzkie w 1996 roku*, PiMMAiEwŁ, 1997–1998, nr 40, s. 222, 227.

⁶² C. Hadamik, *Wyniki archeologicznych badań sondażowych przeprowadzonych w maju 2002 roku na gródce stożkowatym w Bebelnie, pow. włoszczowski, woj. świętokrzyskie*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne” 2002, R. 7, t. 1, s. 9–35.

⁶³ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 202–203; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą...*, s. 247.

⁶⁴ L. Kajzer, *Głuszynek, gm. Topółka, woj. włocławskie*, IA B 1986, s. 179.

⁶⁵ Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki, pow. Konin*, IA B 1971, s. 254.

jedynie od południa i południowego-wschodu wykonano sztuczne odcieście, tworzące nawodnioną fosę o szerokości około 5 m⁶⁶. W przypadku kolejnego stanowiska – Lubstówka – autor badań nie lokalizuje dworu *explicite* na półwyspie, jednak zaprezentowany opis pozwala przyjąć taką lokalizację. Nasyp grodziska (zniszczony w 2/3) znajduje się na podmokłych łąkach na zachodnim krańcu Jeziora Lubstowskiego i ma wysokość 7,5 m nad poziom łąk. Nie stwierdzono tutaj śladów fosy, bo prawdopodobnie początkowo z trzech stron nasyp otaczało jezioro⁶⁷.

Równie nieliczne są przykłady budowania grodów na wyspach naturalnych zbiorników wodnych. Jedynym wśród omawianych tu stanowisk, które do dziś znajduje się na wyspie, jest Ledniczka. Relikty dworu odkryto na owalnej (dłuższa oś około 150 m) wyspie na Jeziorze Lednickim w odległości około 200 m na południowy zachód od Ostrowa Lednickiego i 100 m od brzegu jeziora. W części wschodniej wyspy znajduje się wzgórze o kolistej podstawie (40,5 m średnicy) wyniesione na około 6 m (7 m nad poziom wody). Płasko uformowany szczyt ma średnicę około 20 m. Od strony północno-zachodniej widoczny jest półokrągły garb ziemny o maksymalnej wysokości 1,8 m i szerokości osiągającej 20 m. Między nim a wzniesieniem znajduje się pięciometrowej szerokości obniżenie (fosa?), którego dno zlokalizowane jest około 0,7 m poniżej lustra wody⁶⁸.

Grodzisko w Lubieniu Kujawskim obecnie położone jest na półwyspie o orientacyjnych wymiarach 35 x 35 m. Jest on wyniesiony około 2 m nad poziom wody, a od zachodu łączy go obecnie z lądem bagnisty, obniżony teren długości około 70 m. Pierwotnie gród zlokalizowany mógł być na wyspie (przynajmniej okresowo, przy wyższych stanach wody), przy zachodnim brzegu Jeziora Lubieńskiego. Zachowała się tradycja o istnieniu pali wbitych w dno jeziora na wschód od półwyspu, co może świadczyć o funkcjonowaniu w tym miejscu pomostu prowadzącego na drugi brzeg jeziora⁶⁹. W Petrykozach gród ulokowano na wyspie otoczonej przez ramiona rzeczki Drzewiczki. Obecnie znajduje się on przy brzegu i ma formę elipsoidalnego kopca o wymiarach podstawy 20 x 32 m i wysokości 5 m⁷⁰.

⁶⁶ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. IV, red. L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 148–149.

⁶⁷ M. Ciesielski, *Lubstówek, gm. Sępólno, woj. konińskie. Stanowisko 1*, IA B 1983, s. 201.

⁶⁸ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce*, [w:] *Studia lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, s. 201.

⁶⁹ L. Kajzer, *Dwór obronny w Lubieniu Kujawskim. Badania terenowe 1984 roku*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne...*, s. 118.

⁷⁰ W. Długoszewska, *Petrykozy, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1990, s. 105.

Znacznie bardziej złożoną formę miał natomiast gród w Rybojadach znajdujący się na wyspie u zachodniego brzegu jeziora Rybojadło. Obecnie stanowisko zlokalizowane jest na półwyspie Przysieka. Dwór od strony południowo-wschodniej broniony był podwójnymi wałami i fosą. Stożek ma wymiary 33 x 40 m i wysokość 2,5 m, a długość całego założenia mierzona po osi z północnego zachodu na południowy wschód wynosi około 80 m. Szerokość wału wynosi 8–10 m, a fosy około 6 m. Nie wiemy, w jakim stopniu wykorzystano pozostałości funkcjonującego tu uprzednio wczesnośredniowiecznego grodziska⁷¹. Podobnie dworzysko w Siedlcu znajduje się obecnie na zabagnionych łąkach, jednak badacze sugerują, iż pierwotnie dwór zlokalizowano na wyspie jeziora⁷². Natomiast w Szydłowcu gródek ulokowany był na sztucznie usypanej wyspie, umocnionej grubymi dranicami, wspartymi palami, którą utworzono wśród rozlewisk rzeki Korzeniówki⁷³. Jeszcze innym przykładem lokalizacji jest dwór w Zdunach. Obecnie jest to płaskie, owalne wyniesienie o wysokości około 1,5 m ponad otaczający teren, o średnicach podstawy około 40 i 46 m. Zlokalizowane jest wśród podmokłych łąk, na prawym brzegu rzeki Borownicy. Pierwotnie jednak dwór oblany był wodą, którą spiętrzano poprzez wybudowanie grobli na rzece⁷⁴. Ze źródeł pisanych znamy wzmiankę o dopływanu do dworu na łodziach⁷⁵.

Omówiliśmy te lokalizacje grodów, przy których ważną rolę w konstruowaniu systemu obronnego odgrywała woda. Przejdźmy teraz do omówienia tych, które miłośnicy ścisłych klasyfikacji nazwaliby, być może, „wyżynnymi”. W tym przypadku zasadnicze znaczenie w zapewnieniu bezpieczeństwa miało przewyższenie siedziby w stosunku do otaczającego terenu.

I tu także mamy do czynienia z typem „cypłowej” lokalizacji, lecz w tym wypadku wykorzystywano cypłowato ukształtowane części wzniesień górujących nad okolicą. Znamy kilka przykładów tak ulokowanych grodów. W Kopalinach Pogwizdowskich wykorzystano cypłowate zakończenie wzgórza o stromych zboczach, noszące obecnie wiele mówiącą nazwę „Zamczysko”. Od strony grzbietu górskiego wykopano rów o głębokości 3–4 m i szerokości 10–12 m. W ten sposób powstał owalny majdan o wymiarach 48 x 60 m i powierzchni około 0,2 ha. Gród dodatkowo ochraniał podwójny pierścień wałów. Jeden z nich biegnie krawędzią plateau, drugi – 5 m poniżej wału pierwszego. Górny wał miał skomplikowaną drewniano-kamienną konstrukcję. Ponieważ jednak na grodzisku odnaleziono pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej, nie mamy

⁷¹ *Studia i materiały*..., t. 5, s. 455–456.

⁷² *Studia i materiały*..., t. 6, s. 50–51.

⁷³ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne*..., s. 215–224.

⁷⁴ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytnie rezydencje właścicieli miasta*, Łódź [1999], s. 28–29.

⁷⁵ T. Jurek, *Właściciele rezydencji*..., s. 255.

zupelnej pewności, że system umocnień powstał dopiero w czasie budowy średniowiecznego dworu⁷⁶. Grodzisko w Chrostowej znajduje się na cypłowatym zakończeniu grzbietu górskiego, ciągnącego się wzdłuż lewego brzegu Stradomki. Jego część oddzielono rowem, obecnie niszczone przez wybieranie kamienia tak, że nie można rozpoznać jego pierwotnej głębokości. Otrzymany w ten sposób teren w kształcie owalu o wymiarach 20 x 28 m otoczony był wałem o konstrukcji kamienno-ziemnej z drewnianymi elementami wzmacniającymi, szerokim na 3–4 m i wysokim na około 3 m. Drugi wał znajdował się na stoku w odległości 17–23 m od górnego i miał szerokość około 3 m, a jego wysokość nie przekracza obecnie 1 m. Od strony doliny Stradomki, w narożnikach północno-wschodnim i południowo-wschodnim znajdowały się dodatkowe umocnienia w postaci „bastionów”, z których była dobra widoczność na dolinę rzeki⁷⁷.

W podobny sposób wykorzystano naturalne wzniesienie nad Wisłokiem w miejscowości Łączki Jagiellońskie. Jego cypłowato ukształtowane zakończenie położone jest bardzo wysoko, gdyż znajduje się nieomal 100 m ponad poziomem wody. Od strony wzgórza wykonano głęboki na 5 m odcinający przekop, uzyskując tym samym owalne *plateau* o średnicy około 50 m. Wokół niego rozpoznano reliktów zniszczonego wału⁷⁸. W Będkowicach dwór ulokowano na owalnym występie skalnym – cyplu o wymiarach 20–40 m, odciętym od zaplecza przez wykopanie suchej fosi o szerokości około 10 m i usypanie dwóch wałów: pierwszego o szerokości podstawy około 15 m i drugiego mniejszego o podstawie około 7 m⁷⁹. W Mrukowej nad potokiem Szczawa znajdują się reliktów dworu zlokalizowanego na cypłowatej odnodze wzgórza zwanego „Zamczysko”. Teren pod jego budowę uzyskano przez wykopanie suchej fosi o głębokości około 4 m, co utworzyło na końcu wzgórza owalną płaszczyznę o wymiarach 22 x 50 m⁸⁰. Grodzisko w Słupi znajduje się również na wzgórzu nazwanym „Zamczysko”, wznoszącym się na lewym brzegu Tarnawy. Cypel wzniesienia odcięto od zaplecza rowem szerokości 9 m, umocnionym po obu stronach ziemnymi wałami. Pozostałości wału oraz rowu widoczne są także na zachodnim zboczu. *Plateau* wzgórza tworzy owal o wymiarach 8 x 10 m⁸¹. W Sobolowie cypel wzgórza wznoszącego się na prawym

⁷⁶ A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach, pow. Bochnia*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w roku 1971”, Kraków 1972, s. 11, 14; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 108.

⁷⁷ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej, pow. Bochnia*, *Spraw. Arch.*, 1974, t. 26, s. 318, 332.

⁷⁸ A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, *MiSROA* za rok 1960, 1968, s. 59; J. Marszałek, *Katalog grodzisk...*, s. 135.

⁷⁹ S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 114.

⁸⁰ A. Żaki, *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalice w Beskidzie Niskim*, *AAC*, 1963, t. 5, s. 77–84.

⁸¹ G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejcki, Kraków 1983, s. 30, 99; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 176–177.

brzegu Stradomki został oddzielony od zaplecza rowem, pogłębiającym naturalne obniżenie, który następnie otoczył cały, powstały w ten sposób stożek. Eliptyczne *plateau* ma obecnie wymiary 15 x 19 m. Część wierzchołka została zniszczona potem przez kamieniołom. W południowej części do dziś rysuje się słabo zachowany wał, który pierwotnie otaczał prawdopodobnie cały majdan⁸².

W Krępie grodzisko znajduje się na skraju cypla wysoczyzny wcinającej się w dolinę Chelmicy. Wywyższone jest ono ponad otaczający teren o ponad 15 m. Dodatkowo od strony wysoczyzny wykonano dwa odcinające rowy. Powstałe w ten sposób *plateau* ma wymiary 10 x 18 m⁸³. W Suminie grodzisko znajduje się na zachodnim brzegu Jeziora Sumińskiego w obrębie parku podworskiego, na krańcu wzniesienia, otoczonego od strony północnej głębokim jarem, przez który przepływa strumień. Stożek uformowano poprzez odcięcie cypla wysoczyzny. Podstawa ma wymiary 40 x 44 m, górne *plateau* 16 x 18 m, a wysokość, która od strony odcięcia (suchej fosy) nie przekracza 4 m, od północy i wschodu sięga 12 m. Relikty dworu w Tarnawie znajdują się na wzgórzu zwanym Trutowiskiem położonym w widłach Tarnawy i jej prawobrzeżnego dopływu. Cypel wzgórza został odcięty od zaplecza podkowiastym rowem o szerokości 15 m i głębokości 4 m, który umocniono po obu stronach ziemnymi wałami. Pozostałości rowu są widoczne także na południowym zboczu. Uformowany w ten sposób majdan ma wymiary 15 x 25 m⁸⁴. Pozostałości dworu w Zakrzowie znajdują się na krańcu pasma wzniesień, po lewej stronie rzeczki Cedron. Kolisty majdan o średnicy 20 x 25 m otacza fosa odcinająca go od pozostałej części cypla. Widoczne są również relikty okrężnego wału ziemnego⁸⁵. Grodzisko w Mymoniu zajmuje koniec cypla utworzonego przez Wisłok i jego beziemienny dopływ (około 30–35 m nad lustrem wody), rozciągając się na przestrzeni 60 x 120 m. Szerokość cypla w jego najwyższym, wschodnim krańcu wynosi 26,5 m. W odległości około 40 m od krańca cypla widoczny jest pierwszy wał o wysokości 1–1,5 m. Za wałem znajduje się szeroka fosa, głębokości około 8 m. Wyodrębniona tak wschodnia część wzgórza zwana jest „Zamczyskiem”. Dalej na zachód, w odległości 85 m, widoczne są pozostałości drugiego wału, za nim następna fosa o głębokości około 4 m. Jeszcze dalej w tym samym kierunku, w odległości od 20 do 40 m, widoczne jest wzniesienie oznaczone przez badaczy jako wał trzeci⁸⁶. W Sułkowie, na krawędzi wysoczyzny opadającej stromym zboczem w dolinę strumienia Koceniec, uformowano stożkowaty nasyp o średnicy podstawy 35–40 m i wysokości 4 m. Zakłnięte *plateau* ma średnicę około 25 m. Od północy i wschodu stożek

⁸² K. Reguła, *Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sobolowie-Sieradze, pow. Bochnia*, „Badania Muzeum Żup Krakowskich w r. 1967”, s. 61–63.

⁸³ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne...*, s. 152–156.

⁸⁴ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 183.

⁸⁵ Tamże, s. 201.

⁸⁶ J. Marszałek, *Katalog grodzisk...*, s. 149–150.

otoczony jest fosą szeroką dołem na 2–3 m, górą osiagającą 10 m, która powstała w wyniku formowania nasypu. Za fosą znajduje się „wał” (będący pozostałością dawnej formy terenowej), a od zachodu i południowego zachodu stoki kopca opadają ku poziomej półce na krawędzi doliny rzecznej. Tutaj przewyższenie sięga 17 m. W Zembrzycach, na wzgórzu Zameczysko, cypel wydzielony jest dwoma strumieniami wpadającymi do Skawy. Został on odcięty od zaplecza rowem o szerokości 3 m i głębokości 2 m, który dochodzi do południowego zbocza. Od strony południowo-zachodniej i południowej widoczny jest na stoku ziemny wał o szerokości u podstawy 8 m i wysokości 2 m⁸⁷.

Jak widać z przedstawionych przykładów, sposoby przygotowania miejsca pod budowę dworów ulokowanych na wysokich cypłach są znacznie bardziej zróżnicowane, poczynając od odcięcia fragmentu wysoczyzny rowem – suchą fosą, po wielorakie układy nawet kilku wałów i przekopów. Oczywiście, tak lokowane dwory mogły wykorzystywać specyficzne ukształtowanie terenu, które na obszarze, objętym przez niniejszą pracę, występuje przede wszystkim w Małopolsce i na Kujawach. Częściej też, niż obiekty lokowane na nizinach, mają one nieregularne kształty, na co wpływała specyfika adaptowanej formy terenowej. Znacznie bardziej zróżnicowane są także ich rozmiary. Tutaj jednak zdecydowanie dominują grodziska duże lub nawet bardzo duże, takie jak w Kopalinach Pogwizdowskich, gdzie majdan ma wymiary 48 x 60 m, Łączkach Jagiellońskich (majdan o średnicy 50 m) czy Mrukowej (22 x 50 m). Obiektów zdecydowanie małych jest niewiele; jako przykład możemy podać Słupię, gdzie plateau ma wymiary 8 x 10 m i Krępę (10 x 18 m).

Najbardziej typowym „wyżynnym” położeniem dworu było jednak wykorzystanie pod budowę wzgórz dominujących nad okolicą. Z taką lokalizacją mamy do czynienia w przypadku kilku niżej opisanych grodzisk. I tak, w Bąkowej Górze dwór wzniesiono na górnej partii stoku wzgórza górującego nad doliną Pilicy w miejscu, gdzie później wybudowano zamek. W wyniku przeprowadzonych tu badań wykopaliskowych udało się ustalić, że średnica pierwotnie zlokalizowanego tu stożkowatego nasypu to około 30 m, a wysokość, zdaniem autora badań, sięgała 4,5 m⁸⁸. W Jankowie Dolnym pod budowę dworu wykorzystano wzgórze otoczone doliną i jarami. Wydzielony w ten sposób teren miał wymiary 35–40 x 15–20 m⁸⁹. W Kowali Stępcinie kopiec, którego średnica podstawy wynosi obecnie około 40 m, a plateau 25 m, zaś wysokość sięga 4 m, usytuowany jest również na szczycie wzgórza. Otacza go sucha fosa o szerokości 8 m i wał szeroki na 6 m, zachowany do wysokości 1,5 m⁹⁰.

⁸⁷ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 203–204.

⁸⁸ M. Głosek, *Dwór murowany w Bąkowej Górze*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1998, nr 42, s. 55.

⁸⁹ C. Strzyżewski, *Kafle gotyckie z ruin dworu w Jankowie Dolnym, gm. Gniezno, woj. poznańskie, stan. 21*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1993, t. 2, s. 263.

⁹⁰ E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą...*, s. 245.

W Żywcu wyniosły grzbiet wzgórza o wymiarach około 30 x 100 m otoczono rowem i ziemnym wałem. Tu jednak w wyniku badań wykopaliskowych stwierdzono, że część konstrukcji obronnych powstała w okresie przedrzymskim, a w średniowieczu jedynie podwyższono wał i wzmocniono nasyp drewnem i kamieniami⁹¹. Grodzisko w Rzeczkowie zbudowano również na szczycie naturalnego wzgórza. Otoczone jest wałem i suchą fosą o szerokości 6–12 m. Średnica założenia mierzona po zewnętrznym obrysie wałów wynosi 40–50 m. Sam wał zbudowano w konstrukcji skrzyniowej i od zewnątrz umocniono gliniano-ziemnym przedpiersiem⁹². W Sromowcach Wyżnych na wzgórzu Zamczysko pod zabudowę wykorzystano trójkątny wierzchołek góry (60 x 60 x 70 m) o stromych zboczach. Od strony zachodniej widoczne są pozostałości wału o wysokości dochodzącej do 2 m, a w południowym narożniku rów długości 20 m⁹³. W Żmigrodzie Starym relikty dworu znaleziono również na wzgórzu Zamczysko, którego wierzchołek ma owalny kształt o średnicach 30 x 48 m. Poniżej, na zboczach, widoczna jest dookoła fosa o szerokości 10–20 m i głębokości 2 m, umocniona na zewnątrz ziemnym wałem. Od strony zachodniej istnieją pozostałości podkowiastych nasypów ziemnych; być może są to relikty dodatkowych wałów⁹⁴.

Powyższe zestawienie przekonuje, że grodziska lokowane na wzgórzach, podobnie jak omówione wcześniej – usytuowane na wysokich cyplach – również zaliczyć trzeba do dużych.

Poza już opisanymi, istnieje liczna grupa stanowisk, dla których ustalenie pierwotnego położenia jest niezwykle trudne, ponieważ znajdują się w terenie mocno przekształconym późniejszymi działaniami człowieka. Dotyczy to przede wszystkim sytuacji, gdy kolejne siedziby budowano w tym samym miejscu lub w bliskim sąsiedztwie. Bardzo często są to obiekty znajdujące się na terenie lub okrajach parków podworskich. Aranżacje ogrodów doprowadzały do znacznych zmian przebiegu cieków wodnych i stawów. Znikały wówczas stare fosy lub pojawiały się nowe w miejscach, gdzie ich wcześniej nie było. Innym elementem, w znacznym stopniu uniemożliwiającym określenie pierwotnego otoczenia średniowiecznego dworu, jest wybudowanie w bezpośrednim sąsiedztwie siedziby murowanej. Tutaj oprócz skutków znacznego przekształcenia otoczenia dworu często dochodzi jeszcze zafascynowanie badaczy samą substancją murowaną. Czasami badanie fundamentów i murów pochłania badaczy w takim stopniu, że nie poświęcają specjalnej uwagi na próby rekonstruowania otoczenia, tej mniej ciekawej „starszej fazy”. Często dzieje się tak dlatego, że obiekty z zachowaną substancją murowaną badane są głównie przez architektów,

⁹¹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 205–206.

⁹² T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Z badań nad osadnictwem Mazowsza Rawskiego*, „Rocznik Łódzki” 1984, t. 34, s. 254.

⁹³ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 179.

⁹⁴ Tamże, s. 204–205.

a archeologowi powierza się jedynie wykonanie niewielkich sondaży, aby sprostac wymogom konserwatorskim. Takim obiektem, o którego starszych fazach wiemy stosunkowo niewiele, jest chociażby znany dwór-willa w Woli Chełmskiej (Justowskiej). Obecnie jest to zespół pałacowy położony w zachodniej części Krakowa, usytuowany na wypłaszczeniu wschodnich stoków góry Sikornik i Sowiniec. Przeprowadzone tu badania archeologiczne doprowadziły do odkrycia szczątków murów z najstarszej fazy, ale wykazały również, że większość nawarstwień średniowiecznych uległa zniszczeniu w czasie porządkowania terenu dziedzica w XIX w.⁹⁵ Nie wiemy więc, jak wyglądała forma terenowa, na której powstał pierwszy murowany dwór. Z bardzo podobną sytuacją mamy do czynienia w Gorlicach. I tu na brzegu stromej skarpy nad doliną Ropy odkryto pozostałości średniowiecznego dworu, niewiele jednak wiemy o pierwotnym ukształtowaniu terenu tego siedliska⁹⁶. W Wieruszycach badania terenowe przeprowadzone w pobliżu murowanego dworu położonego na skraju plateau wzniesienia opadającego stromo ku dolinie Stradomki pozwoliły na zidentyfikowanie trzech faz zabudowy murowanej, ale również nie przyniosły informacji o pierwotnym ukształtowaniu terenu⁹⁷. W Dobrzycy odnaleziono szczątki najstarszego budynku w piwnicach zachowanego do dziś pałacu, a w pobliżu odkryto pozostałości wału drewniano-ziemnego, który prawdopodobnie otaczał pierwotny dwór. Niestety, zrekonstruowanie planu tego założenia nie jest możliwe ze względu na znaczne przeformowanie terenu, gdyż siedziba ta była kilkakrotnie rozbudowywana⁹⁸.

Zdecydowanie największą grupą grodzisk, dla których odtworzenie pierwotnego otoczenia jest utrudnione, są te, które znajdują się obecnie w starych założeniach dworsko-parkowych.

Grodzisko w Grabiach znajduje się na terenie parku podworskiego na wyspie ulokowanej na stawie położonym na północny wschód od istniejącego dworu. Wyspa ta, mająca średnicę około 30 m, wyniesiona jest ponad poziom wody o około 1 m. Z trzech stron otacza ją szeroka na 10 m fosa, od północy przechodząca w staw. Założenie to stanowi oś widokową parku – stąd właśnie

⁹⁵ E. Zaitz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy pałacu Decjusza na Woli Justowskiej w Krakowie*, MA, 1980, t. 20, s. 149.

⁹⁶ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 131; J. Bogdanowski, *Obronna wieża mieszkalna dworu Karwacjanów w Gorlicach*, [w:] *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL. Łańcut 9–10 maja 1970. Materiały z sesji naukowej*, Łańcut 1972, s. 157–166.

⁹⁷ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 192–193; J. Kozak, *Wieruszycze, pow. Bochnia*, IA B 1968, s. 407; 1969, s. 405; 1971, s. 299–300; 1972, s. 289; 1973, s. 297; 1974, s. 291.

⁹⁸ P. Wawrzyniak, J. Pietrzak, *Dobrzyca, gm. loco, woj. kaliskie*, IA B 1991, s. 131; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 72–77; J. Skuratowicz, *Pałac w Dobrzycy*, Dobrzyca 2006, s. 21 i n.

przypuszczenie, że pierwotnie grodzisko ulokowano na kępie, w podmokłej dolinie cieką i otoczono fosą. Uregulowanie jej brzegów w postaci stawu ma najprawdopodobniej związek z nowożytnymi przekształceniami zespołu dworskiego⁹⁹. Również w Kalinowej relikty dworu znajdują się w podworskim parku. Tutaj do dnia dzisiejszego funkcjonuje dwór-pałac otoczony kanałami, przechodzącymi od strony elewacji ogrodowej w duży staw. Niestety, nie wiemy, jakim przekształceniom poddano ten teren w czasie kształtowania naturalistycznego założenia parkowego. Obecnie, znajdujący się tu nasyp-wyspa, na której w średniowieczu istniał dwór obronny, ma średnicę około 36 m i jest wyniesiony około 2 m ponad lustro wody¹⁰⁰. Kolejny obiekt, położony w parku podworskim, znajduje się w Kościerzynie (st. 2), w odległości 50 m na północny-wschód od obecnego dworu. Kopcowaty nasyp o średnicy 32,5 m wznosi się na około 0,5 m ponad otaczający teren, a w stosunku do fosy na blisko 3 m. Fosa szerokości 20–25 m otacza kopiec z trzech stron, a od południa poszerza się, tworząc staw¹⁰¹. W Rososzycy, w parku podworskim, relikty dworu zachowały się w postaci kopca o średnicy podstawy około 25 m i wysokości 2 m, otoczonego szeroką na około 10 m fosą, która od wschodu łączy się ze stawem¹⁰². Kolejny stożkowaty nasyp znajduje się w parku podworskim w Strzemkowie. Położony jest na krawędzi południowego stoku kotlinki o podmokłym dnie, zajętej częściowo przez niewielkie jezioro. Czworoboczny kopiec o wymiarach podstawy 18 x 20 m i plateau 10 x 12 m ma zachowaną maksymalną wysokość 2,5 m¹⁰³. W obrębie parku dworskiego w Zajączkowie znajduje się kolejny kopiec, którego obecna wysokość wynosi 1–1,5 m, a średnica dołem 40–50 m. Ponieważ teren ten został w ostatnich latach znacznie przekształcony, trudno jest odtworzyć pierwotną sytuację terenową i otoczenie dworu¹⁰⁴. Na podworskim stawie zasilanym przez rzekę Łupię, na południe od zachowanego dworu, w Żelaznej znajduje się kopiec o wymiarach u podstawy 48 x 56 m, z majdanem 36 x 38 m. Jego wysokość od lustra wody wynosi około 1 m¹⁰⁵. W Żegrowie grodzisko stożkowate możemy oglądać w północnej części parku podworskiego. Jest ono otoczone fosą, ma zachowaną wysokość sięgającą 4 m i średnicę górnej płasz-

⁹⁹ O. Krut-Horonzia, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonzia, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne w parku podworskim, w miejscowości Grabie, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. łódzkie, przeprowadzone w 1993 r.*, Łódź 1993, s. 16 [mps w archiwum IA UŁ].

¹⁰⁰ M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Późnośredniowieczna siedziba obronna rodu Zarembów w Kalinowej, gm. Błaszki, woj. sieradzkie, w świetle badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w 1988 roku*, Łódź 1988 [mps w archiwum IA UŁ].

¹⁰¹ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s. 133–135.

¹⁰² J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 131.

¹⁰³ A. Cofta-Broniewska, *Strzemkowo, gm. Inowrocław, woj. bydgoskie. Stanowisko 3A*, IA B 1984, s. 176.

¹⁰⁴ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 320.

¹⁰⁵ A. Kosiorek, *Z najnowszych badań archeologicznych nad założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego*, AUL, 2001, FA 23/2, s. 91–92.

czyzny około 10 m. Od strony północnej przylega do stawu¹⁰⁶. Podobnie w parku podworskim w Broniszewicach, gdzie znajduje się kopiec o elipsoidalnej podstawie 33 x 45 m, wysokości około 3,5 m, otoczony fosą szeroką na 6 m, przechodzącą w części północnej w staw zasilany wodą z bezimiennego cieku¹⁰⁷.

Powyżej starałam się omówić zagadnienia dotyczące preferencji wyboru form terenowych, które fundatorzy zdecydowali się zaadaptować do budowy swoich bezpiecznych siedzib. Teraz kilka słów poświęcić trzeba formom, jakie przybrały miejsca przeznaczone pod budowę, na skutek bezpośrednich działań inwestycyjnych.

Najczęściej przygotowane nasypy miały koliste czy owalne podstawy, ale spotykamy się również z opisami gródków usypanych na planie czworoboku. Kilka z nich wcześniej omówiłam. Nie zawsze autorzy badań podają, czy czworoboczny kształt mają jedynie ich podstawy, czy również górne, użytkowe powierzchnie. W przypadku braku planu warstwicowego nie sposób uzupełnić te wiadomości. Jeśli jednak przyjrzymy się bliżej publikowanym planom sytuacyjno-wysokościowym i porównamy je z opisem słownym, w wielu wypadkach okaże się, że opisany przez autora kształt jest inny niż widniejący na zamieszczonym planie. Zdecydowana większość tych obiektów opisywana jest jako „nieregularny czworobok z zaokrąglonymi narożnikami”. Określono tak m. in. grodziska w: Czulczycach¹⁰⁸, Borówku¹⁰⁹ i Orłowie¹¹⁰, a także w Kościelnej Wsi¹¹¹. To ostatnie stanowisko ma kształt stosunkowo najbardziej zbliżony do czworobocznego.

Czasami zamieszczone odręczne szkice przedstawiają rzeczywiście nasypy czy wały na planie czworoboków. Jak dotąd jednak nie znalazłam planu geodezyjnego grodziska o nasypie lub wałach usypanych na planie czworokąta i czworokątnej użytkowej górnej płaszczyźnie, które miałyby poświadczoną bezspornie metrykę średniowieczną i nie zostało poddane znaczniejszym przeformowaniom w czasach późniejszych. To, że niektóre grodziska mają obecnie podstawy na planie zbliżonym do czworoboku, może być spowodowane np. podorywaniem stoków w czasie uprawy ziemi (współcześnie bądź w przeszłości). Wydaje się zatem, że czworoboczny rzut nasypów (z czworokątnym plateau) na interesującym nas terenie pojawia się dopiero w czasach wczesnonowożytnych. Trudno

¹⁰⁶ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 402–403.

¹⁰⁷ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 62–63.

¹⁰⁸ J. Cichomski, *Czulczyce...*, s. 191.

¹⁰⁹ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku. Wyniki badań archeologicznych, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2002, t. 3–4, s. 223.

¹¹⁰ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą*, Slav.Ant., 1990, t. 32, s. 241.

¹¹¹ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś w świetle archeologicznych badań terenowych*, [w:] *Kościelna wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994, s. 122.

jest mi natomiast ustosunkować się do podobnie formułowanych opisów grodzisk śląskich czy pomorskich oraz zaproponowanych dla nich podziałów typologicznych¹¹². Większość planów, jakie udało mi się obejrzeć, to uproszczone szkice terenowe, a nie plany geodezyjne, trudno tu więc o pewniejsze sugestie.

W świetle poczynionych rozważań interesująco rysuje się wzmiankowany już gródek w Bebelnie. Jego nasyp ma niewątpliwie kształt czworoboczny (także *plateau*), czworokątny narys ma również otaczająca go fosa. Nie wiemy jednak, jak wyglądała jego pierwotna XIV-wieczna faza, z której pozostały zaledwie nikłe ślady¹¹³. Autorzy badań nie znaleźli przesłanek do precyzyjnego datowania drugiej fazy, przy wznoszeniu której nasyp został gruntownie przeformowany. Zmiana właścicieli siedziby w latach 70. XV w.¹¹⁴ jest jednak przesłanką pozwalającą domniemywać, że przebudowa miała miejsce przy końcu wieku XV. Ze względu na nikłość informacji nie jestem w stanie odnieść się do notatki J. Ślusarskiego opisującej grodzisko w Horodysku. Na wzgórzu zwanym Maczuły znajduje się wał tworzący kwadrat o boku 30 m. Grodzisko to autor badań datował na XIII–XIV w.¹¹⁵

Za oczywiste uznaję, że większość gródków otaczały fosy, a czasem również wały. Należy jednak zwrócić uwagę na trudności z rozpoznaniem, kiedy faktycznie mamy do czynienia z pozostałościami intencjonalnie wykonanego wału, a kiedy, zwłaszcza nikłe pozostałości, są śladem po miejscu wyrzucenia ziemi z wykopywanej fosy. Wiemy, że większość materiału do usypania kopca pochodziła właśnie z fosy, jednak nie zapominajmy, że nawet okresowo nawodniony rów zamulał się i wymagał od czasu do czasu oczyszczenia i pogłębienia. Wówczas to mogły powstać nasypy, które obecnie interpretujemy jako pozostałości wałów.

Przyjrzyjmy się obiektom, wokół których prawdopodobnie wzniesiono umocnienia w postaci wałów. Zdaniem badacza kamienno-ziemny wał otaczał stożkowaty nasyp w Bąkowej Górze, jednak zniszczenia obiektu po przebudowie nie pozwalają na jego pełną rekonstrukcję i weryfikację datowania¹¹⁶. Nieco kłopotów nastręcza interpretacja grodziska w Dąbrówce. W. Kowalenko określił

¹¹² J. Olczak, K. Siuchniński, *Typologische Klassifikation der frühmittelalterlichen Burganlagen...*; A. Pawłowski, *Z badań grodzisk średniowiecznych województwa wrocławskiego*, Spraw.Arch., 1978, t. 30; tenże, *Grody stożkowate, ostrosłupowe i wieże mieszkalno-obronne na Śląsku w średniowieczu* [mps w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej].

¹¹³ C. Hadamik, *Bebelno koło Włoszczowy. Wieś i siedziba rycerska w wiekach średnich*, Kielce 2004, s. 72–127.

¹¹⁴ C. Hadamik, *Średniowieczne dwory obronne...*, s. 15–16.

¹¹⁵ J. Ślusarski, *Horodysko, pow. Chełm. Stanowisko II*, IA B 1967, s. 331.

¹¹⁶ M. Głosek, *Dwór murowany...*, s. 15, 48.

je jako wklęsłe¹¹⁷, następnie W. Hensel uznał, że jest to częściowo zniszczone grodzisko stożkowe¹¹⁸. Prowadząca w Dąbrowce badania wykopaliskowe E. Naumowicz-Śmigielska w krótkim sprawozdaniu z badań nie rozstrzyga tej kwestii jednoznacznie, pisze jednak, że rozmiary grodziska wynoszą 50 x 50 m. Majdan o rozmiarach 13 x 13 m opasany jest wałem o podstawie szerokiej na 11 m i zachowanym do wysokości 3 m. Całość okala fosa szeroka na 8 m i głęboka na 1 m, a od strony wschodniej założenie to podkowiasto otacza drugi wał¹¹⁹. Przedstawiony opis, przy braku planu warstwicowego, nie pozwala na kategorię wypowiedzi. W tej sytuacji nie można więc przesądzać, czy stwierdzenie autorki, że wał został zbudowany w konstrukcji przekładkowo-rusztowej, należy faktycznie odnieść do samego wału, czy może mamy tu do czynienia z umocnieniami nasypu grodziska stożkowego.

Z jeszcze inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku grodziska w Jeziorsku. Według przedstawionej interpretacji badań nie posadowiono zabudowań na nasypie, ale zaledwie na 20-centymetrowej warstwie izolacyjnej wykonanej z gliny. Wieżowy budynek nie został obsypany nasypem, ale otoczono go wałem o podstawie około 10–12 m i wysokości około 4 m, na którym prawdopodobnie wznosiła się palisada. Całość założenia była stosunkowo niewielka – osiągając 30 x 35 m¹²⁰. Jest to, jak do tej pory, jedyny przykład takiej zabudowy. Wprawdzie autor badań E. Krause jako podobne opisuje grodziska w Kunowie i Podlężycach, jednak nie do końca można się z tym zgodzić. Zabudowania w Kunowie opasywał wał, ale usytuowany na zewnątrz fosy, a nie, jak w przypadku Jeziorska, bezpośrednio przy budynku. Grodzisko w Podlężycach faktycznie w pierwszej publikacji (z roku 1969) było w podobny sposób rekonstruowane¹²¹, jednak współautor badań – L. Kajzer – po prawie 30 latach dokonał ponownej analizy dokumentacji i stwierdził, że brak doświadczenia w badaniu tego typu obiektów zaowocował wówczas błędną interpretacją stratygrafii. Budynek wieżowy, podobnie jak w większości znanych nam obecnie przypadków, był najprawdopodobniej obsypany nasypem kopca, nie zaś otoczony wałem¹²².

¹¹⁷ W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, nr 72, s. 195.

¹¹⁸ *Studia i materiały...*, t. 1, s. 157.

¹¹⁹ E. Naumowicz-Śmigielska, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na gródce średniowiecznym w Dąbrowce, pow. Poznań*, FAP, 1973, t. 24, s. 250–251.

¹²⁰ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, PiMMAiEWŁ, 1976, Seria Archeologiczna, nr 23, s. 308–309.

¹²¹ J. Kamińska, L. Kajzer, *Grodzisko z XIII–XIV w. w Podlężycach, pow. Sieradz*, Spraw.Arch., 1969, t. 21, s. 203–207.

¹²² L. Kajzer, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych*, AHP, 1995, t. 1, s. 186–187.

Fot. 1. Grodzisko w Trzemszach
Fot. M. Kociński

Fot. 2. Grodzisko w Dmosinie
Fot. A. Nierychlewska

Fot. 3. Grodzisko w Bebelnie
Fot. W. Siudowski

Fot. 4. Grodzisko w Kurzeszynie
Starym
Fot. A. Nierychlewska

Fot. 5. Grodzisko w Mrówkach
– skansen archeologiczny
Fot. K. Gorczyca

Fot. 6. Grodzisko w Kozłowie
Fot. C. Abratkiewicz

Oprócz opisanych wyżej najczęstszych form, spotykamy również gródki o planach bardziej złożonych lub takie, gdzie zamiast kopca sypano tylko solidny wał. Przyjrzyjmy się kilku grodziskom, których forma odbiega od typowych, przedstawionych powyżej.

W Radzanowie, w dolinie zalewowej na lewym brzegu Wkry, grodzisko znajduje się na kępie otoczonej z trzech stron wodami rzeki. Określone przez badaczy jako „pierścieniowate”, ma kształt czworoboku z zaokrąglonymi rogami. Majdan o wymiarach 43 x 50 m otaczają wały o wysokości (od strony wewnętrznej) 2,5–2,7 m. Wał w kilku miejscach jest zniszczony, a w jego części wschodniej, od strony rzeki, znajduje się obecnie przejście – być może ślad po dawnej bramie¹²³.

Obiekt w Kępnie zachowany był w formie kolistego nasypu o średnicy podstawy 35 m, *plateau* 20 m i wysokość 3,5 m. Otaczały go dwa obwody obronne: wewnętrzny, być może składający się z drewnianego wychylonego na zewnątrz częstokołu, i zewnętrzny w postaci wału glinianego oblicowanego belkami i faszyną. Podobny wał odkryty około 70 m na zachód od gródka sugeruje, że umocnione było także „zaplecze gospodarcze” siedziby obronnej¹²⁴.

W Kozłowie owalny nasyp o wymiarach w przybliżeniu 60 x 80 m wyniesiony jest obecnie 1 m nad poziom otaczających gruntów. Badania potwierdziły, że gródek był dwuczłonowy. Właściwa rezydencja usytuowana była na nasypie o eliptycznej podstawie (30 x 50 m), otoczonej przez fosę o szerokości 16 m. Od południa przylegał doń „aneks” w rodzaju podgrodzia, również otoczony fosą. Całość obiegał wał ziemny łączący się z dwiema groblami, umożliwiającymi dojazd do siedziby. Komunikację między dwoma członami założenia zapewniał drewniany most¹²⁵.

Czasami wokół grodów powstawały mocniej rozbudowane systemy obronne. I tak, grodzisko w Sobocie prawdopodobnie otaczały trzy fosy. Do niedawna widoczne były dwie: jedna od strony północnej i wschodniej otaczała grodzisko i zawsze pełna była wody; druga – o kilkadziesiąt kroków na zewnątrz – znajdowała się po stronie południowo-wschodniej i łączyła się z Bzurą¹²⁶. Podwójną linię wałów ma grodzisko w Żerkowie. Wał wewnętrzny o szerokości około 15 m i obecnej wysokości w granicach 1,5 m jest oddalony od kopca o około 8 m, za nim znajdował się wał zewnętrzny (obecnie w znacznym stopniu

¹²³ *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 112–114.

¹²⁴ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Kępnie*, [w:] *Szlakami ziemi kępińskiej*, Kępno 1979, s. 9.

¹²⁵ S. Kołodziejcki, *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 68.

¹²⁶ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 101.

rozorany), a średnica całego założenia dochodziła do 140 m¹²⁷. Autorzy badań datują jednak te fortyfikacje na drugą fazę zamieszkiwania stanowiska, czyli na wiek XVI¹²⁸. Natomiast możliwość istnienia dwóch fos otaczających grodzisko sugerował badacz grodziska w Działankówku¹²⁹.

Nie jestem do końca w stanie określić formy grodziska wzniesionego w miejscu grodu o wczesnośredniowiecznej metryce w Rozprzy-Łochyńsku. W wyniku przeprowadzonych badań nie udało się wyjaśnić, czy w ostatniej, późnośredniowiecznej fazie wzmocniono jedynie istniejące dookoła wały, pozostawiając „pierścieniową” formę grodu, co sugeruje badaczka obiektu A. Chmielowska¹³⁰, czy wykorzystano je do usypania stożka¹³¹. Jako grodzisko pierścieniowe z wałami umocnionymi drewnem opisano natomiast stanowisko w Bestwinie. Jądro wału stanowiły tu skrzynie zrębowe o długości 6 m i szerokości przekraczającej 1,8–2,2 m. Biorąc pod uwagę zniszczenia wewnętrznej części umocnień, mogły one być znacznie szersze¹³². Również w pierwszej, datowanej na schyłek XII w. fazie zasiedlenia, dwór w Gniazdkowie broniony był przez dookólny wał i fosę¹³³.

Badania wykopaliskowe dostarczają nam wiadomości o różnych sposobach wznoszenia samego nasypu. Najczęściej budowano go z piasku z domieszką gliny lub kamieni. Stosowano różne wewnętrzne konstrukcje, które miały zapobiec osypywaniu się stoków. Stosunkowo rzadko w sprawozdaniach z badań archeologicznych spotyka się jednak dokładniejsze opisy takich konstrukcji. Winny temu jest chyba przede wszystkim zbyt mały zakres prowadzonych prac wykopaliskowych. To również powoduje, że do podawanych informacji czasami trzeba podchodzić nieufnie. Określenie sposobu budowy nasypu na podstawie jednego czy dwóch niewielkich wykopów nie zawsze jest wiarygodne. Nawet przecięcie całego nasypu wąskim sondażem niekoniecznie musi doprowadzić do pełnego rozpoznania stratygrafii. Dla mnie niezwykle pouczającym doświadczeniem były badania „typowego grodziska stożkowego” w Gruszczycach, gdzie dopiero w drugim sezonie badań udało się zaobserwować i właściwie zinterpretować układ nawarstwień tylko dlatego, że odsłonięto miejsce, gdzie słabo widoczne, cienkie smugi zbutwiałego drewna rozdzielały, różniący się jedynie

¹²⁷ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska kasztelańskiego w Żółkowie, gm. Żerków, woj. kaliskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 1, s. 149.

¹²⁸ Tamże, s. 157.

¹²⁹ L. Wojda, *Weryfikacje siedzib...*, s. 160–166.

¹³⁰ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*, PiMMAiEwŁ, 1982 [1985], Seria Archeologiczna, nr 29, s. 190.

¹³¹ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 99–100.

¹³² H. Malinowska, *Bestwina, pow. Bielsko, stanowisko I*, IA B 1971, s. 237–238; H. Malinowska-Lazarczyk, *Bestwina, pow. Bielsko-Biała*, „Silesia Antiqua” 1973, t. 15, s. 340–343.

¹³³ Z. Lechowicz, *Gniazdków, gm. Chotcza, woj. radomskie*, IA B 1986, s. 180.

zabarwieniem, piaszczysto-gliniasty materiał nasypowy. Uważne obserwacje śladów konstrukcji drewnianej pozwoliły na stwierdzenie, że nasyp wzniesiono za pomocą zbudowanych z dranic trapezowatych w kształcie „skrzyń”, ustawionych promieniście w przykrawędnych częściach stoków¹³⁴.

Takie „typowe gródki stożkowate” ulokowane w terenie podmokłym stanowią w moich rozważaniach najliczniejszą grupę. Badania tego typu obiektów dostarczyły ciekawych informacji na temat ich budowy.

O tym, że nasyp wzmocniono drewnianym moszczeniem, wykazano przy okazji wykopalisk na wielu grodziskach. I tak, w Klwowie nasyp stabilizowały drewniane belki¹³⁵, w Szczekocinach bagnisty grunt pod nasypem umocniono bierwionami i wbitymi palami¹³⁶, podobnie jak we Włoszczowej¹³⁷. W Karniewie odkryto elementy systemu palowania wzmacniającego nasyp¹³⁸, a w Borówku stok kopca umocniony był płaszczem glinianym, w którym tkwiły poziomo ułożone bierwiona i wbite w bagniste podłoże pale¹³⁹. W Zawalowie brzegi fosy umacniała drewniana konstrukcja wykonana z obrobionych „w kant” belek drewnianych, a stok wału od strony fosy zabezpieczała plecionka z faszyny. Na samym wale zaś prawdopodobnie znajdowała się palisada¹⁴⁰. W tym przypadku jednak szerokie datowanie stanowiska – od XIV do XVII w. – nie daje pewności, w jakim okresie wykonano te zabezpieczenia. Nieco bardziej złożone konstrukcje odnotowano w czasie badań grodziska w Orłowie, gdzie drewniane moszczenia wykonano zarówno z nieokorowanych okraglaków układanych w taki sposób, że tworzyły rodzaj rusztu-kraty, jak i z chrustu oraz innych drobnych kawałków drewna, które nazwać można umownie faszyną¹⁴¹. W Zdunach w wyniku badań stwierdzono, że piaszczysto-gliniasty nasyp zbudowano na drewnianym moszczeniu położonym bezpośrednio na humusie łąkowym. Wykonano go układając równolegle do siebie w odległości 2 m

¹³⁴ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995 w miejscowości Gruszczyce gm. Błaszki woj. sieradzkie*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1995–1996, t. 10, s. 122.

¹³⁵ E. Ćwiertak, *Założenie obronne w Klwowie, gm. loco, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1977 [mps w archiwum WOSZ w Łodzi], s. 10; tenże, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartałny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, z. 1–2, s. 191.

¹³⁶ Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 396–397.

¹³⁷ Z. W. Pyzik, *Włoszczowa*, IA B 1973, s. 275; tenże, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19, s. 162.

¹³⁸ A. Byszewska-Levau, J. Kowalewski, *Karniewo st. 5, gm. loco, woj. ciechanowskie*, IA B 1996, s. 261.

¹³⁹ A. Kosiorek, *Borówek, gm. Bielawy*, IA B 1986, s. 172; tenże, „Dwór na kopcu” w *Borówku...*, s. 223–239.

¹⁴⁰ A. Urbański, *Zawalów, gm. Miączyń, woj. zamojskie. Stanowisko 1*, IA B 1985, s. 184; 1986, s. 208–209.

¹⁴¹ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 257.

dębowe belki, a przestrzeń między nimi zapelniając drobniejszymi kawałkami drewna gorszego gatunku, np. brzozy. Obrzeża nasypu umocniono płaszczem kamiennym, zabezpieczając go przed rozmyciem¹⁴².

Do stabilizacji kopców wykorzystywano także techniki znane z umocnień wałów grodzisk wczesnośredniowiecznych. I tak, na grodzisku w Majkowicach „umocnienie stożka stanowiły dwa rzędy jak gdyby »skrzyń« kształtu mniej więcej trapezowatego i prostokątnego, w układzie koncentrycznym, dodatkowo obwiedzionych dwoma pierścieniami z drzewa i faszyny, stanowiącymi, być może, rodzaj podwójnej palisady”¹⁴³. W Gruszczycach, o czym już wspomniano, nasyp również stabilizowały drewniane skrzynie, a dół stoku dodatkowo umacniały ułożone na granicy podstawy kopca drewniane bale stabilizowane wbitymi pionowymi palami. Cały stożek został usypany na ułożonej faszynie, która stanowiła pierwszą warstwę na niewielkim naturalnym wyniesieniu wśród bagien. Drewniane moszczenie podstawy stożka wykonane było z grubych dranic, elementów pni i konarów głównie sosnowych oraz z gorszych gatunków drzew liściastych (np. olchy i topoli)¹⁴⁴. W zupełnie inny sposób wykonano warstwę izolacyjną nasypu pod dwór w Chłapowie, ulokowanego w dolinie Moskawy. Tutaj, aby zabezpieczyć się przed podsiąkaniem wody, pod budowę kopca nawieziono najpierw warstwę przemieszanej z iłem gliny o grubości 1,1 m.

Niezbyt często w relacjach z badań znajdujemy doniesienia o umacnianiu nasypów kamieniami. Z takim przypadkiem mamy do czynienia w Karminie¹⁴⁵. W Jarocinie od strony zachodniej kopca odkryto zwarty bruk kamienny, który w tym miejscu umacniał zbocze sztucznego nasypu¹⁴⁶. W Kłocku stoki kopca stabilizowane były kamieniami eratycznymi, drewnem, a miejscami gliną¹⁴⁷.

Najrzadziej spotykamy się z sytuacją, w której forma terenowa, na której planowano ulokowanie siedziby, była właściwie całkowicie stworzona przez człowieka. Z takim przypadkiem mamy do czynienia w Szydłowcu, wśród rozlewisk rzeki Korzeniówki, gdzie gródek ulokowany był na sztucznie usypanej wyspie, umocnionej grubymi dranicami i wzmocnionej palami¹⁴⁸.

¹⁴² R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 28–29.

¹⁴³ A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań kompleksu osadniczego w Majkowicach, woj. Piotrków Trybunalski*, *Spraw. Arch.*, 1976, t. 28, s. 237.

¹⁴⁴ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Z problematyki siedzib „pańskich” w podsieradzkich Gruszczycach. Uwagi na marginesie dotychczasowych badań archeologicznych*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1995, t. 9, s. 122; *czyż, Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 121.

¹⁴⁵ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 112–113.

¹⁴⁶ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Łódź 1992, s. 13.

¹⁴⁷ B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbach, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowate...*, s. 136.

¹⁴⁸ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 215–224.

Również w przypadku, gdy pod budowę wykorzystywano formę naturalną, co znacznie częściej miało miejsce w przypadku lokalizacji „wyżynnej”, w jej przystosowanie wkładano niekiedy wiele wysiłku, nie ograniczając się jedynie do wykonania odcinającego przekopu. W Krajkowie stok grodziska na cyplu umocniono, narzucając nań ziemię z przekopu i formując konstrukcję terasową, stabilizowaną dodatkowo dranicami i głęboko zabitymi kołkami. Grodzisko w Rzeczkowie, ulokowane na szczycie naturalnego wzgórza, otoczono wałem i suchą fosą o szerokości 6–12 m. Sam wał zbudowano w konstrukcji skrzyniowej i od zewnątrz umocniono glinianą-ziemnym przedpiersiem¹⁴⁹. W Szamotułach pod budowę wykorzystano północny cyfel wzniesienia, odcinając go fosą od strony południowej i podwyższając warstwami nasypowymi o grubości około 2 m. Wewnętrzny brzeg fosy wzmocniono wbijanymi co 2 m palami, o które oparto poziomo ułożone dranice, stanowiące rodzaj szalunku zabezpieczającego stoki przed rozmywaniem. Gród otoczony był dodatkowo wałem ziemnym o szerokości 7–8 m, na którym odkryto pozostałości bliżej nieokreślonych konstrukcji drewnianych, być może częstokołu¹⁵⁰. Znacznie więcej wysiłku kosztować musiało przygotowanie terenu pod zabudowę w Kopalinach Pogwizdowskich, gdzie dwór ochraniał podwójny pierścień wałów. Górny wał biegnący krawędzią *plateau* miał skomplikowaną drewniano-kamienną konstrukcję. W czasie badań odkryto trzy podłużne legary, na których ułożono poprzecznie belki o długości około 1,5 m. Ten rodzaj konstrukcji przekładkowej wzmacniały dodatkowo duże kamienie. Jednak, jak już wspomniałam, na grodzisku odnaleziono pozostałości osadnictwa kultury łużyckiej, stąd nie mamy pełnej pewności, że system umocnień powstał dopiero w czasie budowy średniowiecznego grodu¹⁵¹.

W przypadku niewielu stanowisk udaje się prześledzić zmienność sztucznie stworzonej formy terenowej, w założeniu przystosowanej do ochrony dworu. Stosunkowo najczęściej nasypy powiększono lub tylko podwyższano, przy okazji pogłębiając fosę. Z takimi działaniami mamy do czynienia w przypadku dworów: w Broniszewicach¹⁵², Kępnie¹⁵³, Kielbowie¹⁵⁴, Kościerzynie (st. 2)¹⁵⁵,

¹⁴⁹ T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Z badań nad osadnictwem...*, s. 254.

¹⁵⁰ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 324–327; E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszczka...*, s. 131–132.

¹⁵¹ A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach...*, s. 11, 14; J. Marszałek, *Katalog grodzisk...*, s. 108.

¹⁵² J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 62–63.

¹⁵³ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 3–10.

¹⁵⁴ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym, pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, t. 6, s. 461 i n.

¹⁵⁵ E. Ćwiertak, L. Kajzer, B. Muzolf, *Kościerzyn, gm. Wróblew...*, s. 16–17.

Nowym Mieście¹⁵⁶, Oleksowie¹⁵⁷, Stawie (gm. Szczytniki)¹⁵⁸ oraz w Krajowie¹⁵⁹ i Zdunach¹⁶⁰, gdzie nastąpiło to jednak dopiero na początku wieku XVI. Na trzech stanowiskach stwierdzono, że początkowo wykorzystywano naturalne niewielkie wyniesienia, a kopce powstały w kolejnej fazie użytkowania tego miejsca. Taką sytuację zrekonstruowano w wyniku badań Karmina¹⁶¹, Orłowa¹⁶² i Więslawic¹⁶³. W kilku przypadkach początkowo dwory otoczone były wałami i dopiero później, w czasie przebudowy, usypano ziemne kopce. Stwierdzono to w przypadku Gniazdkowa¹⁶⁴, Golic¹⁶⁵, Kościelnej Wsi¹⁶⁶ i Smogulca¹⁶⁷.

Nieco inaczej postąpiono w przypadku dworu w Kunowie, gdzie w pierwszej fazie majdan, niewiele tylko podsypany dla wyrównania, otaczała fosa i palisada, a w kolejnej majdan powiększono i otoczono szerszą fosą, wzmacniając również palisadę¹⁶⁸. Generalnie jednak zauważyć można coraz większą popularność kopcowatych nasypów, które w okresie późnych faz średniowiecza i na początku okresu nowożytnego ulegały niewielkim jedynie przeformowaniom.

W okresie późnego średniowiecza niezbyt często udaje nam się zaobserwować „wędrówkę” dworu o obrębie jednej włości. Takim przykładem mogą być grodziska w Kościerzynie. Wcześniejszy dwór, datowany na I połowę wieku XIV, ulokowany był w nadrzecznych łąkach i znajdował się na typowym, otoczonym rowem eliptycznym, stożkowatym nasypie o średnicach około 15 x 18 m. W czasie badań stwierdzono, że pod koniec wieku XIV został zniszczony w wyniku pożaru. Wkrótce potem, chyba około roku 1400,

¹⁵⁶ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996, s. 149.

¹⁵⁷ A. Wójcik, *Badania weryfikacyjne kopca w Oleksowie, gm. Gniewoszków, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1985 [mps w archiwum WO SOZ w Łodzi].

¹⁵⁸ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 134–136.

¹⁵⁹ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 165–167.

¹⁶⁰ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 27–126.

¹⁶¹ M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Karmin, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne (domniemane grodzisko pierścieniowate), wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1987 r.*, Łódź 1987 [mps w archiwum IA UŁ].

¹⁶² L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 241–290.

¹⁶³ O. Kurt-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w miejscowości Więslawice Parcele (Rakutowo) gm. Kowal przeprowadzone w 1994 roku*, Łódź 1994 [mps w archiwum IA UŁ].

¹⁶⁴ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 120–124.

¹⁶⁵ M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycia, *Golice, gm. Poddębice, woj. sieradzkie. Archeologiczne badania weryfikacyjne założenia obronnego*, Łódź 1985 [mps w archiwum IA UŁ].

¹⁶⁶ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*

¹⁶⁷ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu, gm. Golańcz, woj. Pila, w świetle badań weryfikacyjnych*, Slav.Ant., 1993, t. 34, s. 141–205.

¹⁶⁸ T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowate na stanowisku 5 w Kunowie, pow. Mogilno*, Slav.Ant., 1972, t. 19, s. 227–240.

w tej samej wsi, ale już na wyżej położonym terenie (obecnie park podworski) wybudowano kolejny dwór na kopcu. Tym razem średnica *plateau* przekroczyła 32 m, a otaczała je szeroka fosa. Obecnie ma ona szerokość 20–25 m i z jednej strony poszerza się, tworząc staw¹⁶⁹.

Próbę przesłедzenia zmienności w czasie form nasypów średniowiecznych gródków w zasadzie uniemożliwia mała precyzja datowania poszczególnych obiektów. Możemy jedynie przyjrzeć się pewnym zjawiskom, nie będąc do końca przekonanym, że obrazują one powszechnie obowiązujące tendencje.

I tak, wśród grodzisk uważanych za najstarsze¹⁷⁰, czyli takich, których początki datowane są na wiek XIII, a które nie uległy później znacznieszym przekształceniom, zdają się dominować „klasyczne” stożki. Z reguły średnica ich nasypów mieści się w granicach 25–35 m, a zachowana obecnie wysokość to 2 do 5 m. Prawie wszystkie były otoczone fosami. Przy czym, ponieważ jest to element, który najszybciej ulega zniszczeniu, podawane przez badaczy szerokości i głębokości są raczej obrazem stanu zachowania niż pierwotnej ich wielkości. Chodzi tu oczywiście o te obiekty, przy których nie przebadano fosy wykopaliskowo, a jedynie opisano widoczne na powierzchni relikty. Wśród wspomnianych typowych kopców, datowanych na wiek XIII, wymienić można grodziska: w Biskupicach, Gniazdkowie (2 faza), Golicach, Jarocinie, Karminie, Kiełbowie, Klwowie, Koniecpolu Starym, Mokrsku Dolnym, Radzyminie, Sędziszowie, Szczekocinach i Wilkanowie. Nieco wyższe (6,5 m) jest grodzisko w Czaplach Szlacheckich, które ma też większą średnicę podstawy (42 x 50 m), ale przy znacznej wysokości górna, użytkowa płaszczyzna ma już tylko wymiary 10 x 12 m. Zdecydowanie większe jest grodzisko w Książu Wielkim – średnica nasypu to około 50 m.

Na tym tle jako nieco mniej okazałe prezentuje się grodzisko w Bedlnie (kieleckie), które jest mniejsze. Dookolny wał (wys. 1,5–1,65 m) otacza nieznaczne tylko wyniesienie o średnicy około 10 m. Średnica całości to 25–30 m u podstawy. Dodatkowo otacza to założenie słabo czytelna w terenie fosa o szerokości około 12 m¹⁷¹. Równie skromne były początki dworu w Orłowie. Pierwsza jego faza ulokowana została na bardzo niewielkim nasypie – prawie na poziomie łąk – miała ona również niewielkie rozmiary, gdyż średnica całego

¹⁶⁹ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s. 133–135.

¹⁷⁰ Tu jeszcze raz chciałabym podkreślić, że posługuję się chronologią podawaną przez badaczy poszczególnych obiektów. Ponieważ nie było możliwe dokonanie weryfikacji dokumentacji terenowej, a przede wszystkim zapoznanie się z pozyskanymi w czasie badań zbiorami ruchomych materiałów zabytkowych, nie mogę zaproponować własnego datowania. Jednak uwagi sugerujące możliwość pewnych korekt chronologicznych postaram się przedstawić w podsumowaniu tej pracy.

¹⁷¹ B. Muzolf, J. Pietrzak, *Grodzisko pierścieniowate w miejscowości Bedlno, gmina Końskie, województwo kieleckie*, Łódź 1984 [mps w archiwum WOAK w Kielcach].

założenia, bronionego przez drewniany płot, nie przekraczała 20 m¹⁷². Zbliżony typ prezentowała pierwsza faza dworu w Kunowie, ulokowanego na płaskim, niewielkim wyniesieniu (owal 18 x 20 m) i otoczonego jedynie stosunkowo wąską (szerokości 2 m i głębokości 1,1 m) fosą¹⁷³.

Kolejna grupa dworów lokowanych w terenie podmokłym znajdowała się na cyplach i tu wymienić trzeba Krzykawkę (średnica około 15 m) i znacznie większy Witów (średnica około 30 m) oraz Mrówki (średnica około 20 m) usytuowane na cyplu wcinającym się w jezioro.

Przejdźmy teraz do dworów lokowanych na wzniesieniach. Pierwszy z nich, w Będkowicach, ulokowano na odciętym przekopem cyplu, który w wyniku tych działań uzyskał wymiary 20 x 40 m. Kolejne obiekty były znacznie mniejsze: w Sobolowie – 11 x 24 m i w Słupi – 8 x 10 m. Z kolei dwór w Błotnicy usytuowano na rozległym wzgórzu (54 x 76 m) i otoczono fosą, podobnie jak w Żmigrodzie Starym, gdzie wierzchołek ma kształt owalny o osiach 30 i 48 m.

Aby zaobserwować ewentualne zmiany, trzeba przyjrzeć się teraz najmłodszemu z interesujących nas grodzisk, czyli tym, których powstanie datowane jest na wiek XV. Tu jednak stan badań jest bez porównania gorszy. Badaniom wykopaliskowym o nieco szerszym zakresie poddano niewiele takich obiektów. Część z nich dodatkowo uległa znacznym przekształceniom w wyniku późniejszych prac ziemnych i budowlanych.

I tak, obiekt w Broniszewicach to kopiec (elipsa 33 x 45 m) o wysokości około 3,5 m, otoczony szeroką na 6 m fosą, przechodzącą w części północnej w staw. Pierwsza faza jego użytkowania datowana jest na XV–XVI w. Potem jednak całe założenie uległo znacznym przekształceniom¹⁷⁴. Kopiec grodziska w Borówku ma plan zbliżony do czworoboku, o rozmiarach 42,5 x 62,5 m. Tutaj naturalne wyniesienie wśród podmokłych łąk przystosowano do zabudowy, formując dodatkowo fosę i wał¹⁷⁵. Pozostałości odmiennej konstrukcji znamy z Kłóbki. W zabagnionej dolinie rzeki Łubienki znajduje się grodzisko w formie dwóch nasypów umieszczonych jeden na drugim, dolny ma wymiary 30 x 60 m, a przy jego krawędzi wschodniej ulokowano mniejszy nasyp (5–7 x 25 m) o wysokości około 4 m. Całość, wyniesioną ponad poziom otaczających łąk od 5 do 12 m, otacza niezbyt głęboka fosa. Najprawdopodobniej jednak najbliższa okolica jest znacznie zmieniona, gdyż w relacjach XIX-wiecznych odnajdujemy wzmiankę o otoczeniu grodziska „podwójnym przekopem”¹⁷⁶.

¹⁷² L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny...*, s. 283.

¹⁷³ T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowe...*, s. 234.

¹⁷⁴ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 62–63.

¹⁷⁵ A. Kosiorek, „*Dwór na kopcu*” w Borówku..., s. 232.

¹⁷⁶ SGKP, t. 4, s. 175.

Czas powstania dworu datowany jest na schyłek XV w., a jego kres na połowę wieku XVII¹⁷⁷.

Kolejny obiekt, którego powstanie datowano również na XV w., znajduje się w Krajkowie. Zbudowano go, odcinając fosą o szerokości 5–6 m cypel wcinający się w dolinę rzeczną Warty. Ziemię z wykopu narzucono na stok kopca, umacniając go konstrukcją terasową stabilizowaną dranicami i głęboko zabitymi kołkami. Odkryto również fragmenty mostu o szerokości 2–2,5 m. Druga faza zasiedlenia tego obiektu datowana jest do połowy XVIII w.¹⁷⁸

W Rozdrażewie, w łąkach na wschód od Strugi Rozdrażewskiej, znajduje się słabo widoczne w terenie wyniesienie o kształcie owalnym i wymiarach około 40 m po osi północ-południe i 39 m po osi wschód-zachód. Całość otacza czytelna do dziś fosa o szerokości od 5 do 8 m. Od strony południowej odkryto ślady, które autor badań określił jako relikt pomostu o szerokości około 4 m, wspartego na palach. Czas powstania drewnianego dworu datowany jest na schyłek XV w. W następnym stuleciu powstał tutaj budynek murowany¹⁷⁹. Również w końcu XV w. zbudowano dwór w Kleszczynie Starym. Zlokalizowano go na wyspie (bądź krańcu półwyspu) w południowo-wschodniej części Jeziora Kleszczyńskiego. Sam nasyp, wysoki na 6 m, to naturalne wzniesienie w formie owalu o wymiarach podstawy 35 x 45 m i górnego plateau 16 x 22 m¹⁸⁰.

Pomimo bardzo skromnych materiałów źródłowych, wynikających zarówno z braku większej ilości badań wykopaliskowych, jak i z faktu, że większość obiektów uległa w czasach nowożytnych znaczącym przekształceniom, widzimy, że ewolucja form terenowych, na których powstawały średniowieczne dwory rycerskie, przebiegała bardzo powoli. W zasadzie obserwujemy jedynie powiększanie się terenu przygotowywanego pod zabudowę. Różnorodność form nie ulega specjalnej zmianie. Jedyne widoczne przeobrażenia polegają na tym, że mniejsze założenia, pierwotnie otaczane niewielkimi wałami, są przebudowywane, uzyskując typowy kopcowaty nasyp.

Jak już odnotował w swoich pracach L. Kajzer¹⁸¹, ewolucja nasypów spowodowana była zmianą formy samego dworu, co znacznie wyraźniej rysuje się już w okresie wczesnonowożytnym, który jednak wykracza poza ramy czasowe moich rozważań. Natomiast próbę prześledzenia zmian w samej zabudowie dworów późnośredniowiecznych podejmę w kolejnym rozdziale.

Podział, który zastosowałam w celu omówienia różnych sposobów lokowania i przygotowania nasypów, zasadza się przede wszystkim na sposobach wykorzystania form naturalnych, wybranych jako najbardziej nadające się do

¹⁷⁷ T. J. Horbacz, *Dwór na kopcu w Kłóbce, gm. Lubień Kujawski, woj. włocławskie*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne...*, s. 144–159.

¹⁷⁸ P. Śniady, *Krajkowo, gm. Mosina, woj. poznański*, IA B 1990, s. 101; 1991, s. 121.

¹⁷⁹ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia obronne...*, s. 247–248.

¹⁸⁰ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 148–149.

¹⁸¹ L. Kajzer, *Grodziska średniowieczne i nowożytne...*, PiMMAiEWŁ, 1989–1990, nr 36.

wybudowania bezpiecznej siedziby. W takim ujęciu na plan dalszy zesłała forma samego nasypu. Dominujący od wielu lat w literaturze archeologicznej podział na grodziska „stożkowate” i „pierścieniowate” nie sprawdza się w przypadku grodów późnośredniowiecznych. Jak, dla przykładu, określić grodzisko, które ma formę stożka, ale jest dodatkowo otoczone jednym, a nawet dwoma wałami? Jakie różnice wysokości między wałami a majdanem muszą wystąpić, aby grodzisko uznać za „wklesłe”? Jakie zastosować nazwy dla form pośrednich, kiedy wały „wspomagają” tylko naturalną formę, otaczając siedzibę zaledwie z jednej strony? Typowy stożek może być usypany zarówno na podmokłej łące, jak i na wysokiej terasie rzecznej. Przegląd opisanych stanowisk pokazuje, że nie istniały żadne ścisłe reguły czy trendy determinujące wybór miejsca pod budowę bezpiecznego domu. Wykorzystywano po prostu najbardziej nadające się w tym celu formy, dostępne w granicach własnej włości ziemskiej. Przewaga dworów lokowanych w dolinach rzecznych nad lokowanymi na wysoczyznach wynika najprawdopodobniej z faktu, że na przeważającym obszarze naszego kraju łatwiej było znaleźć zabagnioną dolinę rzeki niż wyodrębnione wzgórze, pozwalające na łatwe wykonanie systemu obronnego.

W takiej sytuacji wydaje się, że próby stworzenia tak lubianej przez archeologów typologii są w tym przypadku z góry skazane na niepowodzenie. Klasyfikacje podobnych obiektów, stosowane w innych krajach europejskich, nie do końca przystają do specyfiki polskich stanowisk¹⁸².

Duża różnorodność kształtów samych nasypów i jeszcze większa form terenowych, jakie wykorzystywano, sprawia, że ilość typów, które trzeba wydzielić, byłaby zbyt duża, a to uczyniłoby klasyfikację nieczytelną. Wydaje się, że najbardziej obrazujące są tutaj dwa określenia opisywanych lokalizacji: „nizinne” i „wyzynne”. W pierwszym wypadku najważniejszym elementem obrony była przeszkoda wodna (lub tylko podmokły teren z kilku lub ze wszystkich stron), w drugim bezpieczeństwo zapewniać miało przewyższenie i uzupełniający je system ścianowy (wały i palisady).

Czasami zamiast rozbudowanych opisów badacze odwołują się do porównań do najbardziej typowych i dobrze przebadanych stanowisk (np. grodzisko typu Siedlątkowa). Niesie to jednak ze sobą pewne niebezpieczeństwa. Przede wszystkim konieczność rozdzielenia typu samego reliktu ziemnego od typu istniejącej na nim kiedyś zabudowy, bo przecież na typowym kopcu podobnym do siedlątkowskiego nie musiała stać zrębowa wieża!

Próba określenia dokładnej lokalizacji wszystkich grodzisk, które znalazły się w katalogu tej pracy, wykazała, że niektórzy badacze przywiązują niewielką

¹⁸² Por. D. T. Renn, *Mottes: a classification*, „Antiquity” 1959, t. 33, s. 106–112; M. Müller-Wille, *Mittelalterliche Burghügel im nördlichen Rheinland*, Köln/Gratz 1967; H. Hinz, *Motte und Donjon zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Köln 1981.

wagę do rozpoznania naturalnej formy geomorfologicznej wykorzystanej pierwotnie do budowy dworu, a co gorsze, nie opisują samych konstrukcji ziemnych. Zdarzają się (na szczęście coraz rzadziej) sprawozdania, w których nie zamieszczono planu warstwicowego. Uniemożliwia to zweryfikowanie werbalnego opisu, o ile taki zamieszczono. Plany sytuacyjno-wysokościowe z reguły obejmują jedynie część obszaru stanowiska archeologicznego – czasami jedynie górne partie kopca. Jest to zrozumiałe, biorąc pod uwagę znaczne koszty ich wykonania. Tym bardziej konieczne jest zamieszczanie opisów ukształtowania terenu w najbliższej okolicy stanowiska, a zwłaszcza zwrócenie uwagi na późniejsze przekształcenia spowodowane działalnością człowieka. Dobrym rozwiązaniem jest również zamieszczenie wycinka mapy kartograficznej.

Przedstawione powyżej sposoby przygotowywania miejsca pod budowę siedziby przekonują, że wymagały one znacznych nakładów, dobrej organizacji pracy i odpowiednich narzędzi. Te ostatnie omówię w jednym z kolejnych rozdziałów.

IV. Formy zabudowań dworów rekonstruowane na podstawie badań archeologicznych

Już we wcześniejszych częściach tej pracy, zarówno przy referowaniu stanu badań, jak i przy omawianiu lokalizacji późnośredniowiecznych dworów, przewijał się wątek słabego rozpoznania różnorodnych form zabudowań funkcjonujących w obrębie zespołów dworskich. Jak już wspomniałam, badania wykopaliskowe najczęściej prowadzone były w tej części stanowiska archeologicznego – dawnego dworu, która miała wyraźną formę terenową, czyli na nasypach, kopcach lub w miejscach, gdzie istnieją pozostałości fos lub wałów. Dysponujemy niewielką ilością danych, przydatnych do rekonstrukcji zabudowań towarzyszących, znajdujących się w najbliższym sąsiedztwie, których ślady nie są widoczne na powierzchni ziemi. W tej sytuacji uwagę skupić należy na reliktach odnajdywanych na tych właśnie wyodrębnionych miejscach, zwykle nazywanych przez archeologów grodziskami. Jednak i tutaj materiał, którym dysponujemy, określić można jako szczątkowy. Spowodowane jest to przede wszystkim zbyt małą powierzchnią wykopów, gdyż badania prowadzone są często, „aby zweryfikować i datować”. Powoduje to, że tylko w nielicznych przypadkach rozmieszczenie wykopów pozwala na całkowite odkrycie reliktyw zabudowy.

W pierwszej kolejności zajmę się tymi stanowiskami archeologicznymi, w czasie badania których odkryto pozostałości dworów drewnianych. Tu oczywiście na pierwszym miejscu wymienić trzeba, wielokroć już wspomniane, grodzisko w Siedlątkowie. Janina Kamińska zrekonstruowała zabudowę na kopcu jako wieżę mieszkalną na planie kwadratu o boku 6 m, zbudowaną w konstrukcji zrębowej z drewna dębowego¹. Dodatkowo autorka sugerowała, że wejście do wieży wykonano w konstrukcji sumikowo-łątkowej, nie precyzując jednak sposobu połączenia obu tych konstrukcji². Przypuszczalnie wieża miała trzy kondygnacje (wysokość około 9–10 m) i dodatkowo była częściowo podpiwniczona. Zagłębienie o wymiarach 2 x 2 m sięgało 1 m poniżej ówczesnego poziomu gruntu³. Dobrze zachowaną konstrukcję zrębową odkryła również

¹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 44.

² Tamże, s. 39.

³ Tamże, s. 34.

ta badaczka na grodzisku w Pęczniewie. Tutaj najniższą kondygnację drewnianego budynku wykonano z grubych dębowych dranic o długości około 7 m. Zachowała się ona do wysokości 1,5 m. W sprawozdaniu z tych badań autorka wyraźnie stwierdza, że dolna kondygnacja obsypana była ziemią w czasie formowania nasypu⁴. Kolejny zrębowy dom odkryto w Chłapowie. Był to prostokątny budynek o wymiarach 4,7 x 6,7 m. Nie wiemy, z jakich drewnianych elementów go zbudowano, wiemy natomiast, że był zorientowany narożnikami w kierunkach stron świata. Dodatkowo dwie jego ściany posadowiono na podwalinie z niepołączonych zaprawą kamieni⁵. W Czarnuszcze odkryto pozostałości zrębowego budynku z okrągłaków o średnicy 15 cm obficie obmazanych gliną. Zaobserwowany układ stratygraficzny – trzy poziomy gliny (razem 1,8 m) – pozwoliły na wysunięcie przypuszczenia, że budynek miał trzy kondygnacje, z czego pierwszą znacznie zagłębioną⁶.

Dobrze zachowane domostwo zrębowe odkryto na grodzisku w Gruszczycach. Był to zagłębiony na 1–1,2 m od poziomu użytkowego budynek na planie zbliżonym do kwadratu o boku około 5 m, zbudowany z kanciaków o przekroju 30 x 30 cm. Jeden z odkrytych narożników wzmocniony był dodatkowo poziomo ułożonym balem, który zastabilizowano, wbijając przy nim pionowy pał. Dodatkowe elementy wzmacniające zaobserwowano również przy ścianie wschodniej. Umieszczono tutaj szereg wbitych pod kątem palików, przytrzymujących belkę przyciesiową⁷.

Nieco większa była zrębowa, przynajmniej na poziomie przyziemia, drewniana wieża w Popowie. Zbudowano ją z belek dębowych (i częściowo sosnowych) na planie kwadratu o boku 7,4 m. Najważniejszą przesłanką pozwalającą na stwierdzenie, że w tym przypadku mamy do czynienia z pozostałością budynku kilkukondygnacyjnego, jest fakt, że przyziemie nie było wykorzystywane do celów gospodarczych, gdyż w całości zasypano je gliną i kamieniami, czyli stanowiło ono swego rodzaju fundament, stabilizując całą konstrukcję. Budynek posadowiono na poziomie próchnicy pierwotnej, na drewnianym moszczeniu i obsypano piaskiem i żwirem, tworząc kopiec. W czasie badań

⁴ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PIMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48, 51–52.

⁵ E. Naumowicz-Śmigiełska, *Chłapowo, gm. Dominowo woj. poznańskie. Stanowisko 1*, IA B 1977, s. 218; 1979, s. 208.

⁶ M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w Czarnuszcze, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ].

⁷ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych na grodzisku stożkowym (st. 1) w Gruszczycach gm. Błaszki, woj. sieradzkie, przeprowadzonych w 1994 r.*, ŁSA, 1996, t. 2, s. 137–150; ciż, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995 w miejscowości Gruszczyce gmina Błaszki woj. sieradzkie*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1995–1996, t. 10, s. 121–125; ciż, *Z problematyki siedzib „pańskich” w podsieradzkich Gruszczycach. Uwagi na marginesie dotychczasowych badań archeologicznych*, tamże, 1995, t. 9, s. 125–139.

wykopaliskowych odkryto zwęglone ściany, które zachowały się miejscami do wysokości 2,4 m⁸. Być może z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w Woli Piekarskiej, gdzie odkryto pozostałości znacznie mniejszego domu. Najprawdopodobniej również zrębowy budynek wzniesiony, podobnie jak poprzednio omówione, z drewna dębowego i sosnowego wybudowano na planie kwadratu o boku 4 m. Jego najniższą kondygnację wypełniała przepalona glina, jednak nie wyjaśniono do końca, czy było to pierwotne wypełnisko, czy też warstwa ta utworzyła się w czasie pożaru, który zniszczył ten obiekt. Zaobserwowano również, że jego ściana północna szalowana była dodatkowo pionowymi „deskami” [prawdopodobnie dranicami – A.M.-K.], a od strony południowej poziom użytkowy został umocniony nieregularnym brukiem kamiennym. Z tej też strony odkryto znacznych rozmiarów „deskę”, zinterpretowaną jako próg⁹.

Nieco inną rekonstrukcję posadowienia budynku zaproponował w wyniku badań w Jeziorsku E. Krause. Grodzisko, określone początkowo jako stożkowate, położone było w zalewowej dolinie Warty, miało owalną podstawę o średnicy 30–35 m, a jego wysokość dochodziła do 2 m. Ściany odkrytego tu domostwa wykonano z belek sosnowych szerokich na 40–50 cm, których grubości nie dało się precyzyjnie ustalić, ale była ona większa niż 10 cm. Ich poziomy układ i brak śladów elementów pionowych przemawia za zastosowaniem konstrukcji zrębowej. Miejscami zachowało się pięć poziomów belek, a w obserwowanej do wysokości 2 m ścianie nie odkryto żadnych otworów okiennych czy wejściowych. Musiała więc to być kondygnacja, która pełniła rolę piwnicy [niemieszkalnego przyziemia? – A.M.-K.], choć, jak twierdzi autor, nie była zagłębiona w otaczający ją grunt¹⁰. Było to pomieszczenie jednoprzestrzenne na planie kwadratu o boku 6,5 m. Dwór w Jeziorsku miał najprawdopodobniej wysokość około 10 m i przestrzeń użytkową zbliżoną do 120 m². Według szacunków wykonanych przez autora badań złożyły się na to trzy kondygnacje po 3 m wysokości, przy powierzchni około 40 m² przypadającej na jeden poziom użytkowy. Istnienie trzeciej kondygnacji jest przez autora badań uzasadniane tym, że dopiero z tej wysokości można było obserwować teren za wałem i domniemaną palisadą, które otaczały budynek do wysokości około 6 m, a dobra widoczność przedpoła jest warunkiem skutecznej obrony. Tak więc, autor rekonstruuje zabudowania jako budynek wieżowy posadowiony na „fundamencie glinianym” grubości około 20 cm i otoczony nie nasypem, lecz wałem

⁸ T. Łaszkiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków stożkowatych*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987.

⁹ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274.

¹⁰ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, PiMMAiEwŁ, 1976, nr 23, s. 298.

gliniano-ziemnym, co spowodowało, że w konkluzji autor uznał ten obiekt za „mały gródek pierścieniowy”¹¹.

Stosunkowo skomplikowany obraz budowlany wyłonił się w wyniku wykopalisk przeprowadzonych na grodzisku w Kłocku. Budynek usytuowany w południowo-zachodniej części *plateau* kopca miał wymiary 4,5 x 6 m i był usytuowany dłuższą osią po linii NW-SE. Jego ściany południową i zachodnią wzniesiono w konstrukcji zrębowej, natomiast ścianę północną wykonano w konstrukcji plecionkowej. Nie wiemy, jak wyglądała ściana wschodnia¹².

W czasie badania wielu innych stanowisk odkryto ślady budynków zbudowanych z drewna również w konstrukcji zrębowej. Dla przykładu, w Kakawie odkryto fragment konstrukcji zrębowej w postaci elementu z drewna sosnowego długości około 5 m¹³. Podobnie w Orłowie odnaleziono okorowaną poziomą belkę o przekroju 31 x 35 cm, być może również pochodzącą z takiej konstrukcji¹⁴. W Dmosinie drewniany budynek, również zrębowy, miał długość ściany większą niż 4 m i był zagłębiony w grunt na około 1,2 m. Tutaj jednak autorzy badań dopuszczają możliwość, że jakaś część tego budynku wykonana była w konstrukcji szachulcowej¹⁵.

Na tym tle zupełnie odmiennie rysuje się dwór w Gniazdkowie. W pierwszej fazie użytkowania był on otoczony wałem z częstokołem, czyli miał postać „pierścieniową”. W czasie badań wykopaliskowych znaleziono ślady zabudowy znajdującej się na majdanie. Odkryto pozostałości pięciu budynków zbudowanych w konstrukcji zrębowej. Dwa z nich miały powierzchnię około 18–20 m² i przybliżone wymiary 2,6–3 m na 6,5–7 m. Podobnie chyba wyglądały dwa kolejne. Piąty z budynków, zbudowany na planie trapezu, miał wymiary dwóch równoległych boków 6–6,5 i 2,5–3 m, a dwa pozostałe były długie na 3,5–3 m. Badacze sądzą, że był on wyższy od pozostałych, przynajmniej dwukondygnacyjny. Odkryte budynki podzielone były na dwa pomieszczenia i stykały się ścianami szczytowymi, tworząc dookołą zabudowę wokół kolistego majdanu, który miał średnicę około 14–15 m. Domów było prawdopodobnie więcej – około ośmiu. Na dziedzińcu odnaleziono również relikty studni i pieca. Prawdo-

¹¹ Tamże, s. 308–309.

¹² B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbach, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowe w Kłocku pod Sieradzem*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1992, t. 8, s. 136.

¹³ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 102.

¹⁴ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą*, *Slav.Ant.*, 1990, t. 32, s. 258.

¹⁵ T. Horbach, Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. 32, s. 280.

podobnie w zniszczonej części grodziska znajdował się wjazd do dworu, być może strzeżony przez wieżę bramną¹⁶.

Ciekawy, odbiegający od standardów był również plan zagospodarowania przestrzeni dworu w Gozdowie, który zrekonstruowała na podstawie badań wykopaliskowych E. Prusicka-Kołcon. Stanowisko znajduje się na rozległym wzniesieniu o wymiarach 38–58 m i wysokości dochodzącej do 5 m. Ustalono, że drewniany budynek wzniesiono w konstrukcji zrębowej z zastosowaniem zaciosów „na prostą nakładkę wzmacnianą kołkami”¹⁷. Do budowy użyto drewna dębowego i częściowo topolowego. Budynek kryty był gontem. Na szczególną uwagę zasługują jednak stosunkowo duże rozmiary tego domu, gdyż jego długość (?) wynosiła 19–20 m. Wydaje się, że w przypadku konstrukcji zrębowej osiągnięcie takich długości ścian jest niezwykle trudne. Zwykle stosuje się połączenia bierwion w postaci innych technik, np. sumikowo-łątkowej. Budynkowi zrębowemu towarzyszyć miała zabudowa murowana. Odkryto fragmenty dwóch równoległych murów, oddalonych od siebie zaledwie o 2,2 m¹⁸. Tutaj jednak nie udało się odtworzyć planu budynku. Jako mieszkalny autorka interpretuje duży budynek drewniany. Nie wiadomo więc, jaką funkcję miałby w tym przypadku spełniać budynek murowany? Datę powstania obu domów określono między schyłkiem XIV a początkiem XV w.¹⁹

Często, kiedy w czasie badań nie odkryto wyraźniejszych śladów konstrukcji drewnianych, autorzy zakładają, że domostwo wybudowano w technice zrębowej. Jednak nie zawsze proponowane przesłanki wydają się przekonujące.

Pewne kłopoty interpretacyjne dotyczą wyników badań grodziska w Jarocinie. Na stożkowatym nasypie odkryto pozostałości podpiwniczenia „drewnianej wieży” wzniesionej na planie kwadratu o boku 7 x 7 m. Autor opracowania stwierdza, że obserwowano „całkiem dobrze zachowane pozostałości konstrukcji drewnianych”²⁰. Do budowy użyto „belek okrągłych i rozpołowionych, tworzących zapewne szkielet konstrukcji, do których przybito grube deski”²¹. Opis taki może sugerować, zastosowanie formy ramowej (?).

Znacznie mniej licznie odkrywano pozostałości budynków wznoszonych w konstrukcjach pionowych. W podanych poniżej przykładach mała ilość

¹⁶ Z. Lechowicz, *Wyniki badań na stanowisku 1 w Gniazdkowie gm. Chotcza, woj. radomskie w latach 1985–86*, [w:] *Materiały konserwatorskie. Badania archeologiczne w woj. radomskim – 1986*, cz. II, Radom 1987, s. 5–7.

¹⁷ E. Prusicka-Kołcon, *Drugi sezon badań na tzw. gródku stożkowatym w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Południowowschodniej” 2001, t. 6, s. 145.

¹⁸ E. Prusicka-Kołcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie stan. 1, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, t. 4, s. 191–196.

¹⁹ Tamże; E. Prusicka-Kołcon, *Drugi sezon badań...*

²⁰ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Łódź 1992, s. 11–12.

²¹ Tamże, s. 13.

reliktów drewnianych konstrukcji, które udało się odsłonić w czasie badań terenowych, nie pozwoliła na bardziej precyzyjne rekonstrukcje zabudowań. Z taką sytuacją mamy niewątpliwie do czynienia w przypadku Bestwiny, gdzie po wewnętrznej stronie wału odkryto kilka słupów mogących być pozostałością jakiegoś budynku usytuowanego na majdanie grodziska²². Podobnie w przypadku Krzykawki – tam na majdanie odkryto zaledwie dwa słupy (oddalone od siebie o 3 m), które według autorki badań można ewentualnie interpretować jako pozostałości jakiegoś budynku²³. Nieco więcej pozostałości po drewnianym obiekcie odkryto na grodzisku w Dąbrowce. Odsłonięto tam ślady słupów o średnicy 20–30 cm, oddalonych od siebie o 1,5 m i usytuowanych w trzech rzędach, tworzących „zarys budowli słupowej o wymiarach około 7 x 7 m, z rzędem słupów biegnących przez jej środek”²⁴.

Nieco lepiej zachowane relikty znaleziono w Dobrzycy, gdzie w czasie badań wykopaliskowych w piwnicach zachowanego do dziś pałacu odkryto pozostałości budynku zbudowanego w konstrukcji sumikowo-łatkowej o wymiarach w przybliżeniu 4,1 x 10 m. Miał on stosunkowo późną metrykę, gdyż datowano go na II połowę XV w.²⁵

W wyniku badań XIV-wiecznego domu odkrytego w Nowym Mieście ich autor stwierdził, że do budowy podpiwniczenia „zostały użyte rozpołowione belki, ułożone pionowo stroną płaską na zewnątrz”, nie precyzując jednak, w jakiej konstrukcji były one umieszczone²⁶. Z zamieszczonych ilustracji można domniemywać, że belki spoczywały poziomo, jedna na drugiej²⁷. W innym miejscu autor pisze o „słupach nośnych w ścianach obwodowych wieży”²⁸. Wiemy jednak, że budynek miał wymiary 5,5 x 6 m i był usytuowany dłuższym bokiem po linii północ-południe. Rozpoznano tutaj również układ belek stropowych pomiędzy piwnicą a pierwszą kondygnacją naziemną. Rozmieszczone one były w odstępach 2 m od siebie, a ich położenie było zgodne z rozmieszczeniem wspomnianych już słupów nośnych. Tutaj jednak opis rekonstrukcyjny różni się od opisu wykopów, gdzie stwierdzono, że odległości między trzema odkrytymi

²² H. Malinowska, *Bestwina, pow. Bielsko, stanowisko 1*, IA B 1971, s. 237–238; H. Malinowska-Lazarczyk, *Bestwina, pow. Bielsko-Biała, „Silesia Antiqua”* 1973, t. 15, s. 340.

²³ E. Szydlowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prastoryczne” 1989, t. 1, s. 141; J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce gm. Bukowno, woj. Katowice*, tamże, 1994, t. 3, s. 123.

²⁴ E. Naumowicz-Śmigieliska, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na gródku średniowiecznym w Dąbrowce, pow. Poznań*, FAP, 1973, t. 24, s. 251.

²⁵ P. Wawrzyniak, J. Pietrzak, *Dobrzyca gm. loco woj. kaliskie*, IA B 1991, s. 131; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 72–77.

²⁶ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996, s. 27.

²⁷ Tamże, ryc. 16.

²⁸ Tamże, s. 149.

belkami wynosiły 1 m²⁹, co jest chyba bardziej prawdopodobne, jeśli chodzi o sposób rozmieszczania belek stropowych. Zaobserwowano również, że wejście do wieży poprowadzono korytarzykiem we wschodniej ścianie piwnicy³⁰.

Na grodzisku w Strykowie najstarsza budowla to drewniany dom na planie kwadratu o boku 5 m i ścianach wykonanych w konstrukcji ramowej. Powstała ona w końcu XIV w. i została zniszczona w wyniku pożaru w II połowie wieku XV. Drugi budynek, ulokowany na południowy zachód od omówionego, zbudowany był z dranic układanych poziomo i datowano go na koniec XV–początek XVI w. Brak jest jednak dokładniejszej charakterystyki konstrukcji ścian³¹.

Ciekawą rekonstrukcję zabudowy dworu przeprowadzono na podstawie badań wykopaliskowych na grodzisku w Trzemszach. Na rozległym kopcowatym nasypie odkryto tam zarys obiektu mieszkalnego o wymiarach 8 x 10 m, zorientowanego krótszymi bokami na osi północ-południe, czyli mającego powierzchnię około 80 m². Na podstawie planigrafii materiałów zabytkowych wytyczono podział tego wnętrza na dwie części i cztery pomieszczenia. Partia północna spełniała chyba funkcje warsztatowo-gospodarcze i kuchenne. Izba znajdująca się w zachodniej partii północnej części dworu miałaby charakter małego warsztatu z piecem kopulastym umieszczonym w północno-zachodnim narożniku domu, który mógł być też wykorzystywany do przygotowywania potraw. Część południową zinterpretowano jako mieszkalną. Izba reprezentacyjna znajdować się miała po stronie wschodniej, bo tam znaleziono większość przedmiotów metalowych, natomiast w części południowo-zachodniej być może ulokowana była sypialnia³². Opracowujący te badania M. Kociński sugeruje również, że poddasze pełniło funkcje magazynowe i stąd mogły pochodzić przedmioty rzemieślnicze zlokalizowane w południowej partii domu, które znalazły się tam po zawaleniu się budynku. Być może południowa część domostwa była podpiwniczona. Wejście znajdowało się prawdopodobnie w południowej, krótszej ścianie budynku, na co wskazuje też obniżenie w stoku kopca i wyniesienie po jego południowej stronie³³.

²⁹ Tamże, s. 27 i 149.

³⁰ Tamże, s. 27.

³¹ B. Muzolf, *Stryków, st. 5 – siedziba obronne właścicieli miasta Strykowa*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2003, t. 5, s. 80–83.

³² Tutaj jednak wydzielenie sypialni jako odrębnego pomieszczenia nie znajduje potwierdzenia w badaniach nad średniowiecznymi domostwami, nawet na terenie Europy Zachodniej, por. P. Ariès, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995, s. 20–21; P. Contamine, *Problemy XIV–XV wiek*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 2, *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998, s. 451–458.

³³ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach w woj. konińskim*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w IA UŁ], s. 74 i n.

Przyjrzyjmy się teraz innym spostrzeżeniom, które poczyniono w czasie badań wykopaliskowych interesujących nas obiektów, a które być może pomogą nam w próbach rekonstrukcji typowych sposobów budowy dworów.

Na stożkowatym nasypie grodziska w Biskupicach odkryto pozostałości glinianego fundamentu czworobocznej budowli, który miał wymiary 5 x 5 m i miąższość około 0,6 m³⁴. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w Orenicach, gdzie również śladem po budynku na kopcu był płat drewnianego, umocnionego gliną moszczenia o wymiarach 6 x 6 m i grubości około 0,6 m³⁵. Na grodzisku w Orszymowie znaleziono fragmenty kamienno-ziemnej ławy fundamentowej o szerokości 1,3 m. Odkrycie to zinterpretowano jako fundament drewnianej, oblepionej gliną czworokątnej budowli wieżowej o długości boków około 6 m, zagłębionej, na co najmniej 1,5 m poniżej poziomu gruntu³⁶.

W Brzezinach-Trójni odkryto pozostałości, które opisano jako pas szerokości około 2 m i niemożliwej (z powodu zniszczeń) do określenia długości, utworzony przez spalone belki, przepaloną glinę „konstrukcyjną” i płaty wapna. Nawarstwienia te zinterpretowano jako pozostałości budynku o konstrukcji „drewniano-glinianej”³⁷.

W kilku przypadkach, choć nie zachowały się drewniane konstrukcje, autorzy badań na podstawie analizy stratygrafii stanowiska podjęli próbę ustalenia wielkości budynków. Dla przykładu, w Budzynie drewniany dom miał mieć wymiary 6 x 11 m. Autor badań wspomina, że „zachowały się duże fragmenty konstrukcji drewnianych”, jednak nie próbuje określić techniki ich budowy³⁸. Podobnie w Kępnie odkryto relikty dwóch budynków, z czego starszy (z początków XIV w.) miał wymiary 4 x 5 m, młodszy natomiast zbudowano na rzucie kwadratu o boku 7 m³⁹. W wyniku badań przeprowadzonych w Kielbowie Starym odkryto ślad zagłębienia o wymiarach 6 x 11,5 m, który zinterpretowano jako pozostałość drewnianego budynku⁴⁰.

Przyjrzyjmy się teraz badaniom stanowisk, w wyniku których autorzy określili odnalezione przez siebie relikty jako półziemianki lub ziemianki. Wymienić

³⁴ K. Gorczyca, *Biskupice, pow. Grodziec, woj. konińskie*, IA B 1983, s. 187.

³⁵ M. Kołaczek, *Gródek stożkowaty w Orenicach gm. Piątek, woj. plockie w świetle badań z lat 1986–1987*, Łódź 1990 [mps pracy magisterskiej w IA UŁ], s. 28.

³⁶ W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 64; tenże, *Sprawozdanie z badań sondażowych grodzisk w miejscowościach: Biała, Orszymowo, Parzeń, Wilkanowo i Wyszogród (D. Drwały), pow. Plock w 1966 roku*, Spraw. Arch., 1966, t. 20, s. 233.

³⁷ A i R. Niedźwiadkowie, A. Rozwałka, *Wyniki badań gródka stożkowatego w Brzezinach-Trójni, stan. 26, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1998, t. 3, s. 227.

³⁸ A. Szymczak, *Budzynek, gm. Dalików, woj. sieradzkie*, IA B 1977, s. 215–216.

³⁹ J. Augustyniak, *Kępno, woj. kaliskie*, IA B 1978, s. 235; tenże, *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Kępnie*, [w:] *Szlakami ziemi kępińskiej*, Kępno 1979, s. 9–10.

⁴⁰ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, t. 6, s. 476.

tu można między innymi grodzisko w Chlebni, gdzie na stożkowatym nasypie odkryto pozostałości budynku „półziemiankowego” o długości przekraczającej 6 m. Był on datowany bardzo wcześnie, bo na wiek XIII⁴¹. Podobne relacje dotyczą kolejnych dwóch stanowisk. Zarówno w Mrówkach⁴², jak i w Horodysku odkryto ślady po trzech ziemiankach⁴³. Niestety, nie wiemy, jak głębokie były badane relikty, czyli jaka część domostwa była faktycznie zagłębiona poniżej poziomu gruntu. Wydaje się, że określenia „ziemianka” czy „półziemianka” nie mają w archeologii precyzyjniej zarysowanych definicji, dlatego też trudno jest się pokusić o bardziej szczegółowe interpretacje tak opisywanych obiektów.

Z relacji autorów badań wykopaliskowych wynika, że zaledwie niewielka część badanych obiektów składała się z więcej niż jednego budynku. Powyżej omówiliśmy już dwory w Gniazdkowie, Gozdowie i Horodysku. W Kunowie, w pierwszej, datowanej na schyłek XIII w. fazie, na niewysokim owalnym nasypie (18 x 22 m), bronionym palisadą i fosą, funkcjonowały najprawdopodobniej zabudowania ustawione w czworobok – takie wnioski wysunął autor badań, analizując rozkład warstw spalenizny na majdanie⁴⁴. Podobne obserwacje stratygraficzne dokonane w czasie badań grodziska w Kościelnej Wsi przekonują, że w drugiej fazie funkcjonowania tego obiektu, zapoczątkowanej około połowy XIV w., na majdanie otoczonym wałem funkcjonował więcej niż jeden drewniany budynek, jednak rozplanowania zabudowy nie udało się zrekonstruować⁴⁵. W Wikanowie, wnioskując po śladach spalenizny, autor badań sugeruje, że drewniana zabudowa znajdowała się na obrzeżach wewnętrznego dziedzińca o średnicy około 3 m i miała około 3 m szerokości⁴⁶. Nie znamy jednak ilości budynków, ani konstrukcji, w jakiej zostały wzniesione.

Jak już wspomniałam wcześniej, w czasie badań na grodzisku w Mrówkach, na *plateau* odnaleziono relikty trzech półziemianek. Największa z nich, o wymiarach 5 x 7 m – ulokowana centralnie – to prawdopodobnie pozostałość budynku głównego, dwie pozostałe (o powierzchni około 16 m²) ulokowane były w części północnej i, jak sugerują autorzy badań, pełniły funkcje gospodarcze – pracowni garncarskiej i kowalskiej⁴⁷.

⁴¹ Z. Wartołowska, *Chlebni, pow. Grodzisk Mazowiecki*, IA B 1969, s. 243.

⁴² Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki, pow. Konin*, IA B 1971, s. 254.

⁴³ J. Ślusarski, *Horodysko, pow. Chełm*, IA B 1967, s. 331 (stanowisko II).

⁴⁴ T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowate na stanowisku 5 w Kunowie, pow. Mogiła, Slav. Ant.*, 1972, t. 19, s. 234.

⁴⁵ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś w świetle archeologicznych badań terenowych*, [w:] *Kościelna Wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994, s. 150.

⁴⁶ W. Szymański, *Przyczynek do badań...*, s. 67.

⁴⁷ Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki, pow. Konin*, s. 254.

O towarzyszącej budynkowi mieszkalnemu zabudowie gospodarczej wspomina również autor opracowania badań w Borówku. Odkryto tam prawdopodobnie pozostałość kuźni i być może warsztatu garncarskiego⁴⁸. W wyniku wykopalisk przeprowadzonych na grodzisku w Mymoniu stwierdzono, że majdan był zabudowany „zarówno pośrodku, jak i wzdłuż wałów (jamy 4 i 10/1969)”⁴⁹. W Stawie (gm. Szczytniki) odkryto fragmenty dwóch budynków w konstrukcji zrębowej, oddalonych od siebie o 4 m. Pierwszy z nich, ulokowany w partii centralnej, wykonany był z dębiny. Grubość wykorzystanych elementów drewnianych osiągała około 50 cm. Jedna z jego ścian, przebiegająca po linii północ-południe, miała około 6,2 m długości. Drugi budynek, znajdujący się na południe od pierwszego, wzniesiono z bali sosnowych o grubości około 15 cm, a jego ściana po linii północ-południe miała około 5,6 m długości. W celu lepszej stabilizacji budynków pod poziomo ułożone belki wbito pionowe pale. Autorzy badań sugerują, że są to pozostałości dębowego budynku dworskiego i sosnowego – gospodarczego⁵⁰. Z nieco podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku Zdun. W pierwszej fazie użytkowania funkcjonował tu drewniany, lekko zagłębiony budynek o wymiarach 5,5 x 7 m, który autor badań uznał za dwór. Drugi budynek o wymiarach 3,5 x 4,5 m⁵¹, ulokowany był 10 m na północny-wschód od niego. Zbudowano go z belek o średnicy około 15 cm, do których przybito deski [dranice? – A.M.-K.] o szerokości 10 cm i grubości 3–4 cm i oblepiono gliną. Ze względu na jego niewielkie rozmiary i wyposażenie R. Grygiel określił go jako „dom cieśli”⁵².

W Skoszewach Starych na majdanie grodziska odkryto 16 (?) jam, z których 5 większych, zaopatrzonych w paleniska, uznano za pozostałości domostw z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych⁵³. W Orłowie, poza domem głównym, w drugiej fazie użytkowania dworu, funkcjonowały zapewne również inne drewniane budynki gospodarcze. Główny dom ulokowano acentrycznie w południowo-wschodniej części nasypu. W jego pobliżu odkryto ślady jeszcze jednego budynku nazwanego umownie „kuchennym”. Jedna z jego ścian miała około 4 m długości⁵⁴.

⁴⁸ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku. Wyniki badań archeologicznych, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2002, t. 3–4, s. 232.

⁴⁹ M. Cabalska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na grodzisku w Mymoniu, pow. Sanok, w latach 1969 i 1970*, Spraw.Arch., 1973, t. 25, s. 241.

⁵⁰ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 135.

⁵¹ Wymiary rekonstruowane na podstawie zamieszczonego zdjęcia, gdyż autor nie podaje ich w tekście: R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta, Łódź [1999]*, ryc. 74.

⁵² Tamże, s. 43–44.

⁵³ A. Chmielowska, *Skoszewy Stare gm. Nowosolna, woj. łódzkie*, IA B 1990, s. 109.

⁵⁴ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, s. 260, 284.

Ciekawy obraz zabudowy dworu przyniosły badania na Ledniczce. Odkryto tam relikty trzech budynków. Pierwszy, o wymiarach 4 x 5 m, zlokalizowany był w północnej części nasypu grodziska. Odkryto dolne partie ścian do wysokości około 0,8 m, które wzniesiono z trzech warstw kamieni łączonych gliną. Brak jest jednak znalezisk pozwalających na rekonstrukcję ich wyższych partii. Ponieważ w pobliżu nie natrafiono na kamienie i większe ilości drewna, a wewnątrz zaobserwowano duże skupiska przepalanej gliny, autorzy opracowania sugerują użycie tego właśnie surowca. Podłogę wykonano z ubitej gliny na podkładzie kamiennym. Drugi budynek o wymiarach 5 x 8 m, zbudowany prawdopodobnie w ten sam sposób (odkryto również trzy warstwy kamieni), zlokalizowany był w części centralnej i oddalony o 1 m na południe od pierwszego, w taki sposób, że ściany wschodnie obu budynków poprowadzono w tej samej linii. W tym obiekcie podłoga wykonana z kamieni znajdowała się 1,1 m poniżej powierzchni gruntu. Być może pozostałością schodków wejściowych do tego domostwa jest łagodne, długie na 1,8 m zbocze wyłożone kamieniami, znajdujące się w pobliżu narożnika północnego ściany zachodniej. Trzeci budynek, oddalony o 4 m od drugiego, to owalna, zagłębiona na 0,6 m półziemianka o powierzchni około 4–6 m². Odkryto również fragmenty dwóch murów wykonanych z kamieni łączonych gliną. Nie ustalono jednak ich funkcji, sugerując, że mogą to być relikty niedokończonego budynku lub fragmentu ogrodzenia, a raczej murku zabezpieczającego ziemny nasyp przed osunięciem⁵⁵.

Podsumowując przytoczone powyżej obserwacje obrazu budowlanego drewnianych domostw, trzeba stwierdzić, że zdecydowanie przeważały budynki wykonane w technice zrębowej. Zaledwie w jednym przypadku, w Dobrzycy, autorzy w sposób pewny rozpoznali technikę sumikowo-łątkową. Opis konstrukcji, składającej się ze słupów i poziomo umieszczonych belek, znamy z grodziska w Nowym Mieście, tak więc i tu możemy domyślać się zbliżonej konstrukcji (sumikowo-łątkowej?). W trzech przypadkach, na podstawie odkrytych śladów słupów, zasugerowano bliżej nieokreśloną konstrukcję pionową (jako słupowy zinterpretowano budynek w Dąbrówce). Pozostałości jedynej odnalezionej ściany plecionkowej znamy z Kłocka, a tylko w przypadku Dmosina zasugerowano użycie techniki szachulcowej. O konstrukcji ramowej wspomniano w przypadku Strykowa, a kolejnego przykładu jej zastosowania możemy chyba dopatrywać się w przypadku Jarocina (?)⁵⁶. W sposób pewny taki rodzaj zabudowy rekonstruuje natomiast, na podstawie reliktyw dworu biskupiego w Dębnie, J. Kuczyński⁵⁷.

⁵⁵ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce*, [w:] *Studia lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, s. 208–210.

⁵⁶ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 13.

⁵⁷ J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1982, t. 12, s. 228.

Zdecydowana większość budynków była zagłębiona poniżej ówczesnego użytkowego poziomu gruntu. Ten fakt jest jednak różnie interpretowany przez badaczy. Pierwszym zagadnieniem, jakie należałoby tu poruszyć, jest sposób posadowienia i ewentualnie fundamentowania budynków wznoszonych na naturalnych bądź sztucznie usypanych formach terenowych. Za zupełnie anachroniczne trzeba uznać stwierdzenia o „wkopaniu” piwnicy domostwa w nasyp sztucznie utworzonego kopca. Takie sądy są zresztą sporadyczne. Zdecydowana większość autorów potwierdza, że dom już w trakcie budowy był obsypywany powstającym w tym samym czasie nasypem. W taki sposób zinterpretowano między innymi odkrycia w Pęczniewie, Gruszczycach⁵⁸, Siedlątkowie⁵⁹, Witowie⁶⁰, Orszymowie⁶¹ i Kakawie⁶². Inaczej odczytano wyniki badań w Jeziorsku, gdzie wieżowy dom był, być może, bezpośrednio otoczony wałem⁶³. Jak już wspomniałam w poprzednim rozdziale, podobnie rekonstruowano nasyp w Podlężycach, jednak po latach wycofano się z tego, przychyłając się do wersji o obsypaniu dolnej kondygnacji domu⁶⁴. Na tle opisów domostw z pierwszą kondygnacją zagłębioną wyróżniają się obiekty opisane jako półziemianki. Na podstawie prezentowanych w opracowaniach informacji nie jestem w stanie wykazać różnic między zagłębioną kondygnacją (piwnicą czy przyziemiem) a półziemianką. Być może autorzy, używając określenia „ziemianka” czy „półziemianka”, chcą podkreślić fakt, że uznają, iż budynek miał tylko jedną kondygnację?

Niewiele wiemy również o sposobach fundamentowania budynków drewnianych. Tylko w kilku przypadkach udało się odkryć dodatkowe konstrukcje wzmacniające podwaliny domostw. Ściany wzmacniano wbijając pionowo pale stabilizujące. Z takimi działaniami mieliśmy do czynienia w Gruszczycach. W jednym przypadku autorzy badań dopuszczają możliwość, że cała najniższa kondygnacja była zasypana i pełniła rolę fundamentu – w Popowie. W Chłapowie i Orszymowie przy budowie wykorzystano kamienie narzutowe, z których bez użycia zaprawy wykonano podwaliny budynków.

Stosunkowo rzadko określane były gatunki wykorzystanego do budowy rodzaju drewna i w opracowaniach sporadycznie znajdujemy uwagi na ten temat. Z nielicznych wzmianek wyciągnąć jednak można wniosek, że najchętniej budowano z dębiny. Takie drewno odnaleziono między innymi w Siedlątkowie,

⁵⁸ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Z problematyki siedzib „pańskich”...*, s. 127.

⁵⁹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 24–25, rys. 5–6.

⁶⁰ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości...*, s. 56.

⁶¹ W. Szymański, *Przyczynek do badań...*, s. 55–71.

⁶² J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 102.

⁶³ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 308–309.

⁶⁴ L. Kajzer, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych*, AHP, 1995, t. 1, s. 186–187.

Pęczniewie, Gruszczycach i Popowie⁶⁵. W tym ostatnim przypadku znaleziono głównie drewno dębowe, ale również sosnowe, dlatego autorzy badań sugerują, że gorsza jakościowo sosna wykorzystywana była być może do napraw lub przebudów. Podobnie wyglądała sytuacja w Woli Piekarskiej, a w Gozdowie, oprócz dębu, odnaleziono drewno pochodzące z topoli. Natomiast budynek w Jeziorsku zbudowano z sośniny, podobnie jak w Trzemszach⁶⁶ i Kakawie⁶⁷. Na grodzisku w Stawie (gm. Szczytniki), gdzie odkryto pozostałości dwóch budynków, jeden zbudowany był z drewna dębowego, a drugi z sosnowego. Stąd wniosek autora opracowania, że dwór wybudowano z dębiny, natomiast sosnowy był budynek gospodarczy⁶⁸.

Z przedstawionych powyżej rozważań jasno wynika, że odtworzenie planu budynku i konstrukcji jego ścian, zwłaszcza drewnianych, napotyka na poważne trudności. Jeszcze gorzej jest, gdy podejmiemy próbę odtworzenia jego dachu. Tylko sporadycznie do rąk archeologa docierają artefakty, pozwalające na pewne rekonstrukcje. Tak było w przypadku grodziska w Gozdowie, gdzie odnaleziono dwa skupiska dobrze zachowanych gontów sosnowych. Miały one długość 69–81 (z przewagą 70–71 cm), szerokość 12–15 cm i grubość przy części cieńszej około 0,5, a w grubszej do 1,5 cm⁶⁹.

O formie dachu zwykle jednak zmuszeni jesteśmy do wnioskowania za pomocą przesłanek pośrednich. Do takich można zaliczyć dużą ilość gwoździ, które mogą pochodzić z dachu pokrytego gontem. Dla przykładu, w ten sposób rekonstruuje się dach budynku w Siedlątkowie, gdzie znaleziono około 800 gwoździ⁷⁰. Tutaj na potwierdzenie tego przypuszczenia odkryto również nutownik do strugania gontu. Nie został on pierwotnie rozpoznany i brak go w publikacji. Podobnie, ze względu na znaczną ilość znalezionych gwoździ, jako gontowy rekonstruuje się dach dworu w Popowie⁷¹.

Niezbyt często do rąk naszych trafiają również dachówki. Tutaj dodatkową trudność stanowi datowanie (przypisanie do konkretnej fazy użytkowania stanowiska) tych zwykle rozdrobnionych przedmiotów. W czasie badań w Jankowie Dolnym wśród fragmentów dachówek rozpoznano ceramiczny gąsior, który datowano na wiek XV⁷². Fragment gąsiora pochodzi również z badań w Mokrsku, nie wiemy jednak, czy przypisać go do pierwszej, drewnianej fazy zabudowy gródka, czy do drugiej, prawdopodobnie nieukończzonej fazy muro-

⁶⁵ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 142.

⁶⁶ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 92–94.

⁶⁷ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 102.

⁶⁸ Tamże, s. 134–136.

⁶⁹ E. Prusicka-Kolcon, *Drugi sezon badań...*, s. 142.

⁷⁰ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

⁷¹ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 139.

⁷² C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1991, s. 119.

wanej⁷³. Fragmenty dachówek typu mnich-mniszka znaleziono również w Kościelnej Wsi⁷⁴ i w Karminie⁷⁵. W Chrostowej odkryto fragment dachówki⁷⁶, co niestety nie przesądza, że faktycznie dach pokryty był dachówkami.

Należy jednak zdawać sobie sprawę z faktu, że w większości przypadków rekonstrukcje typu pokrycia dachu to tylko domniemania.

Stosunkowo rzadko w czasie wykopalisk odnajdywane są ślady wejść do budynków, zwłaszcza drewnianych. W Woli Piekarskiej po południowej stronie zrębowego najprawdopodobniej budynku odkryto znacznych rozmiarów „deskę”, którą zinterpretowano jako próg⁷⁷. W tym przypadku wejście zlokalizowane byłoby od strony południowej.

W Gniazdkowie w jednym ze zrębowych budynków odkryto dolną część otworu drzwiowego. W tym jednak wypadku – kilku domów ulokowanych wokół dziedzińca – wytyczenie wejścia było wymuszone usytuowaniem w większej zabudowie⁷⁸.

W przypadku badania budynku, którego dolna kondygnacja (zwykle jedyna, lepiej lub gorzej zachowana) była zagłębiona, należy z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że nie miała ona wejścia poniżej poziomu gruntu – trudno jest się więc spodziewać odnalezienia jego śladów. Jednak i tutaj są wyjątki. W wyniku badań dworu na Ledniczce, w budynku określonym jako drugi, dokonano interesującego odkrycia. Wykonana z kamieni podłoga tego domostwa znajdowała się 1,1 m poniżej powierzchni gruntu. W pobliżu narożnika północnego ściany zachodniej zaobserwowano łagodne, długie na 1,8 m zbocze wyłożone kamieniami. Na podstawie zaobserwowanego układu stratygraficznego można z dużą dozą prawdopodobieństwa sugerować, że są to pozostałości schodków wejściowych⁷⁹. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku grodziska w Nowym Mieście. Jak już wspomniałam, rekonstruując drewnianą wieżę, autor badań stwierdził, że wejście do niej poprowadzono korytarzykiem we wschodniej ścianie piwnicy⁸⁰.

E. Krause w interesujący sposób wyjaśnił kwestię braku wejścia do budynku w pierwszej niezagłębionej w grunt kondygnacji. Wejście do dworu w Jeziorsku rekonstruuje on na poziomie kondygnacji drugiej. Uzasadnia tę tezę

⁷³ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 160–161.

⁷⁴ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 148.

⁷⁵ M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Karmin, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w Czarnuszcze, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ].

⁷⁶ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej, pow. Bochnia*, Spraw. Arch., 1974, t. 26, s. 325.

⁷⁷ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274.

⁷⁸ Z. Lechowicz, *Gniazdków, gm. Chotcza, woj. radomskie*, IA B 1986, s. 180.

⁷⁹ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 209.

⁸⁰ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 27.

w sposób następujący. Po pierwsze, w kondygnacji dolnej, według badacza niezagłębionej, która zachowała się do wysokości 2 m, nie znaleziono śladów jakichkolwiek otworów. Po drugie, wejście na wysokości drugiego poziomu było jeszcze osłonięte otaczającym budynek wałem, co zapewniało bezpieczeństwo. Po trzecie, w razie sforsowania wału wejście do wieży nadal pozostawało niedostępne z poziomu gruntu⁸¹.

Poświęcić teraz wypada kilka słów najbliższemu otoczeniu omawianych budynków. Na typowym kopcowatym nasypie wokół budynku nie pozostawało zbyt dużo miejsca do zagospodarowania. Najczęściej więc w czasie badań nie napotykałyśmy na dodatkowe zabudowania czy urządzenia. Powyżej omówiłam już te grodziska, na których odkryto więcej niż jeden budynek. Należy zwrócić uwagę, że są to najczęściej grodziska stosunkowo duże, choć zdarzają się również odkrycia dodatkowych zabudowań również na niewielkich *plateau* typowych stożków.

Przykładem może być tutaj ciekawe odkrycie, którego dokonano w czasie badań na grodzisku w Gruszczycach. Na stosunkowo niedużym *plateau* (18 x 20 m), na północny zachód od zrębowego budynku odsłonięto ślady prawdopodobnie zadaszonego lub obudowanego jakąś lekką konstrukcją paleniska: wokół utworzonego z kamieni eratycznych paleniska znaleziono pozostałości pięciu czworobocznych (w przekroju 20 x 20 cm) słupów, na których prawdopodobnie wznosił się dach. Nie udało się ustalić funkcji tego urządzenia⁸².

Trudno też jest zinterpretować znalezisko pochodzące z grodziska w Dąbrówce. W wyniku badań, w środkowej części majdanu o średnicy około 13 m, odnaleziono ślady po budynku słupowym (7 x 7 m). Obok, na północ od niego odsłonięto piec, określony jako „produkcyjny” o niewyjaśnionej jeszcze funkcji. Miał on rozmiary 0,8 x 1 m, a jego powierzchnia wyłożona była ułamkami naczyń XII/XIII-wiecznych. Od strony wschodniej przylegało do pieca palenisko, nieco obniżone w stosunku do powierzchni wnętrza pieca. Do paleniska prowadziły trzy kanały średnicy 25 x 30 cm, najdłuższy z nich mierzył 2,5 m⁸³. Opis znaleziska nie pozwala na poszukiwanie analogii i próby wyjaśnienia funkcji pieca.

Nie wiemy też, czy dziedzińce omawianych dworów były w jakikolwiek sposób utwardzane. Na grodzisku w Gruszczycach odkryto fragment bruku z eratyków, jednak nie można mieć pewności, że pochodzi on z fazy średniowiecznej⁸⁴. Z podobną sytuacją spotykamy się w Chłapowie⁸⁵. W Woli Piekarskiej w kilku miejscach odkryto ślady bruku, również przy wejściu do budyn-

⁸¹ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 308–309.

⁸² A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 122.

⁸³ E. Naumowicz-Śmigielska, *Wstępne sprawozdanie z badań...*, s. 251.

⁸⁴ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 121.

⁸⁵ E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo, gm. Dominowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1*, IA B 1977, s. 218.

ku⁸⁶. Na kolejnych trzech stanowiskach: w Kępnie⁸⁷, Jarocinie⁸⁸ i Pełczyskach⁸⁹ w wyniku badań udało się ustalić, że otoczekami wybrukowano teren w bezpośrednim sąsiedztwie drewnianych budynków. Możliwość istnienia bruku sygnalizują też autorzy badań w Dziankówku⁹⁰.

Kolejnym zagadnieniem, na które należy zwrócić uwagę, jest problem funkcjonowania zamkniętych obwodów wokół zabudowań, które mogły pełnić funkcje zarówno porządkowe, jak i obronne. Zwykle w rekonstrukcjach werbalnych czy rysunkowych opisywane są budynki chronione palisadą lub płotem. Najczęściej wówczas używane jest określenie „zapewne”. Niestety, po szczegółowym przyjrzeniu się prezentowanym wynikom badań stwierdzić można, że stosunkowo rzadko udaje się w czasie wykopalisk odkryć pozostałości jakichkolwiek, poza wałem i fosą, obwodów obronnych. Przykład takiej konstrukcji pochodzi z grodziska w Orłowie, gdzie w pierwszej fazie funkcjonowania dworu (przełom XIII/XIV w.) jego areał ograniczony był płotem, z którego zachowały się pale oddalone od siebie o 50 cm. Przerwy między nimi pierwotnie zapewne były wypełnione innymi elementami drewnianymi⁹¹. Obwód drugiej fazy zachował się znacznie lepiej, odkryto 10 pali, których średnica wynosiła 15–20 cm. Pale wbijane obok siebie były na przemian – jeden zaokrąglony czworokątnie i jeden ucięty płasko⁹². Ślady palisady odkryte w wykopach pozwoliły na stwierdzenie, że powierzchnia zamknięta częstokołem miała przypuszczalnie rozmiary około 35 x 48 m⁹³.

Również badania dworu w Kunowie doprowadziły do odkrycia pozostałości dookólnej palisady. W pierwszej fazie dwór ten ulokowany był na płaskim, niewielkim wyniesieniu (owal 18 x 20 m) i otoczony jedynie stosunkowo wąską (szerokości 2 m i głębokości 1,1 m) fosą. Jej wewnętrzna ściana, tworząca równocześnie stok majdanu, umocniona była palisadą – odkryto tu liczne zastrzone pale tkwiące w dnie rowu⁹⁴. Druga faza użytkowania tego obiektu przyniosła znaczne powiększenie jego walorów obronnych. Majdan podwyższono-

⁸⁶ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 272.

⁸⁷ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. IV, red. L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 156.

⁸⁸ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 12.

⁸⁹ L. Kajzer, *Pełczyska, st. 2, gm. Wartkowie, woj. sieradzkie, AZP 61-47/2, IA B 1996*, s. 274.

⁹⁰ L. Wojda, *Weryfikacje siedzib mieszkalno-obronnych na terenie Kowalskiego*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 160–166.

⁹¹ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 257.

⁹² Tamże, s. 260.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowate...*, s. 234.

no i powiększono (20 x 22 m). Poszerzono również fosę, a po jej stronie wewnętrznej zbudowano obwód obronny, wykonany z dwóch rzędów pali (chyba połączonych plecionką), między które prawdopodobnie nasypiano ziemię. Jednak brak śladów zabudowań skłonił autora badań do wysunięcia przypuszczenia, że obiekt nie był wówczas na stałe zamieszkiwany, ale pełnił tylko funkcje schroniskowe⁹⁵, choć dla omawianych czasów wydaje się to interpretacją dyskusyjną.

Relikty palisady odkryto również w Zdunach. Obecnie jest to płaskie, owalne wyniesienie o wysokości około 1,5 m ponad otaczający teren, o średnicach podstawy około 40 i 46 m. Stwierdzono jednak, że początkowo był to nieco mniejszy od obecnego nasyp zbudowany na drewnianym moszczeniu położonym bezpośrednio na humusie łąkowym. Na obrzeżach wzmocniono go płaszczem kamiennym i palisadą wykonaną z dębowych słupów „o średnicy ponad 20 cm i przekroju prostokątnym”⁹⁶. W wyniku badań grodziska w Zawalowie autor opracowania sugeruje, że na wale zewnętrznym zaobserwował być może ślady po palisadzie⁹⁷. Podobne przypuszczenie, że na koronie wału przebiegała konstrukcja o charakterze płotu, zapewne w formie plecionki, wysunęli również A. i R. Niedźwiadkowie, po badaniach grodziska w Brzezinach-Trójni⁹⁸. Istnienie dodatkowych umocnień sugerowano również na wale grodziska w Szamotułach⁹⁹.

Jak widać z powyższego zestawienia, ślady palisad znacznie częściej znajdowane są na wałach otaczających nasypy grodzisk niż na obwodzie *plateau* typowych kopców. Ponieważ, jak wynika z analizowanych danych, najczęściej spodziewamy się odnaleźć ślady palisady czy płotu, otaczających bezpośrednio zabudowania, stosunkowo rzadko wykopy lokowane są poza zewnętrzną linią wału. Stąd nie dysponujemy dostatecznymi informacjami na temat ewentualnych dodatkowych urządzeń obronnych, zlokalizowanych poza nasypami grodzisk. Stosunkowo często napotykamy jednak wzmianki o umacnianiu stoków fos. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Kunowie, Zawalowie, Brzezinach-Trójni, Popowie i Zacharzewie.

Reasumując powyższe uwagi na temat form budynków i obwodów obronnych odkrywanych na grodziskach z zabudową drewnianą, trzeba stwierdzić, że wyniki badań zdają się wskazywać na zdecydowaną przewagę budynków w technice zrębowej. Ten wniosek zdaje się potwierdzać również to, że nieliczne przykłady budynków z zastosowaniem innych konstrukcji pochodzą z grodzisk o formach „pierścieniowych”. Tak jest w przypadku Bestwiny, Dobrzycy i Krzy-

⁹⁵ Tamże, s. 235.

⁹⁶ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 28–29.

⁹⁷ A. Urbański, *Zawalów, gm. Miączyn, woj. zamojskie. Stanowisko 1*, IA B 1985, s. 184; 1986, s. 208–209.

⁹⁸ A. i R. Niedźwiadkowie, A. Rozwałka, *Wyniki badań gródka...*, s. 229.

⁹⁹ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 325.

kawki. Na typowych „grodziskach stożkowatych” zdają się całkowicie dominować budynki zrębowe. Może to potwierdzać powszechne przekonanie o wieżowej formie wznoszonych tam budynków, ponieważ jest to konstrukcja zdecydowanie najbardziej wytrzymała.

Wśród interesujących nas obiektów na żadnym nie stwierdzono palisadowej konstrukcji budynku analogicznej do odkrytej na grodzisku w Plemiętach¹⁰⁰.

Zdecydowana większość budynków była posadowiona poniżej poziomu ówczesnego gruntu. Ten fakt jest bardzo różnie interpretowany przez badaczy. Dolnej kondygnacji przypisuje się różne funkcje i nazwy, poprzez piwnicę, zagłębione przyziemie, ziemiankę czy po prostu fundament. Sprawę dodatkowo komplikuje fakt, że w większości przypadków nie jesteśmy nawet w stanie ocenić, jak głęboko, w stosunku do ówczesnego poziomu gruntu, znajdował się najniższy poziom użytkowy budynku. Należy się domyślać, że budowanie kilkupiętrowego domu na sztucznym nasypie byłoby zbyt ryzykowne. Stąd najczęściej sadowiono go na solidniejszym, pierwotnym podłożu, wyrównując je, czasami dodając moszczenia lub glinianą warstwę, które izolowały od wilgoci, i dopiero wówczas obsypywano, tworząc typowy stożkowaty nasyp.

Niestety, nie zachowały się żadne pozostałości konstrukcji naziemnych, oczywiście w stosunku do poziomu gruntu z czasów użytkowania domostw, nie dysponujemy również żadnymi dokładniejszymi historycznymi opisami tego typu zabudowań.

O ile drewnianych, nawet otoczonych rozbudowanym systemem obronnym obiektów nikt w naszym kraju nie nazywa zamkiem, to czasami, nawet niezbyt okazały murowany dwór pochodzący z czasów średniowiecza, na takie miano zasługuje. Stąd, wspominana już we wstępie wątpliwość, które z tych obiektów potraktować jeszcze jako dwory, a które już jako zamki? Zdaję sobie sprawę, że zaproponowane rozróżnienie – to, co nie znalazło się w najnowszym *Leksykonie zamków w Polsce*, uznajemy za dwór – nie jest zabiegiem pozbawionym wad. Przede wszystkim dlatego, że w wyniku takiego podziału w kręgu naszych zainteresowań znajdują się obiekty znacznie różniące się skalą założenia. Od *quasi*-zamkowych do małych i skromnych dworów, być może tylko na podmurówce, czego nie jesteśmy w stanie stwierdzić na podstawie badań wykopaliskowych. Wątpliwości te spróbuję skomentować dokładniej w czasie omawiania poszczególnych obiektów. Tutaj jednak trzeba dodać, że na poniższy wybór nie miały wpływu nazwy, pojawiające się w opisach zawartych w źródłach pisanych.

Podobnie jak w przypadku dworów drewnianych, zajmę się najpierw zagadnieniami *stricte* budowlanymi.

¹⁰⁰ Plemięta. *Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa–Poznań–Toruń 1985.

Pierwszy z obiektów, któremu trzeba poświęcić nieco miejsca, to Bąkowa Góra. Tytuł książki napisanej po przeprowadzonych tu badaniach archeologicznych brzmi *Dwór murowany w Bąkowej Górze*¹⁰¹. Jednak kilka lat później ukazał się artykuł, w konkluzji którego pojawia się twierdząca odpowiedź na pytanie zawarte w tytule: *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*¹⁰². Przedstawiona tam argumentacja jest przekonująca, co powoduje, że drugą, murowaną fazę tej siedziby uznałam za zamek i dlatego nie będę jej tu omawiać. Dodatkowym argumentem jest również fakt, że jej ówcześni właściciele z całą pewnością zaliczali się do grona możnowładców, nie zaś do rycerstwa. Kilka słów poświęcić jednak trzeba znacznie mniej znanej, pierwszej fazie omawianego obiektu. Wówczas na cyplu wysoczyzny nadpilickiej usypano stożek o średnicy około 30 m i wysokości około 4,5 m. Prawdopodobnie założenie to opasywał dodatkowo wał kamiennieo-ziemny, przeformowany w czasie budowy późniejszego zamku. Na podstawie odkrytego w czasie badań terenowych układu stratygraficznego (dwie warstwy spalenizny) M. Głosek sugeruje, że zbudowany na nasypie budynek miał najprawdopodobniej dwie kondygnacje. Na podstawie ruchomego materiału zabytkowego jest on datowany od II połowy XIII do II połowy XIV w.¹⁰³

Drugim, znacznie odbiegającym od typowej skali założeniem, jest dwór w Woli Chełmskiej (Woli Justowskiej). W wyniku badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w zespole pałacowym stwierdzono, że mury piwnic i parteru (bez późniejszej loggii z bocznymi ryzalitami) są relikdami budowli średniowiecznej. Był to budynek piętrowy o wymiarach 17 x 26 m, z dwoma pomieszczeniami ulokowanymi po obu stronach centralnie usytuowanej sieni, do której od zachodu przylegała baszta na planie kwadratu o boku 4,75 m. Mury wzniesiono z obrabianych kamieni wapiennych, które być może powyżej poziomu gruntu oblicowano ceglą¹⁰⁴.

W Broniszewicach interesujące nas stanowisko znajduje się obecnie na terenie podworskiego parku. Owalny kopiec wyniesiony na 3,5 m i o przybliżonych wymiarach podstawy 33 x 45 m otacza fosa, która w części północnej przechodzi w staw zasilany wodą z pobliskiego ciek. Prawdopodobnie w XV w. na kopcu wysokości tylko około 1 m wybudowano murowany budynek o wymiarach 9,4 x 10,3 m. Zachowane do wysokości około 0,8 m kamienne fundamenty spojęne zaprawą glinianą mają szerokość 1,15 m. Funkcjonowanie budynku zakończył (prawdopodobnie pod koniec XVI w.) pożar, po którym

¹⁰¹ M. Głosek, *Dwór murowany w Bąkowej Górze*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1998, nr 42.

¹⁰² L. Kajzer, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, KHKM, 2003, R. 51, nr 3–4, s. 337–354.

¹⁰³ M. Głosek, *Dwór murowany w Bąkowej Górze*, s. 15, 23, 33, 40, 48.

¹⁰⁴ S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 196–197.

podwyższono kopiec ziemią wydobytą przy kopaniu stawu i wybudowano kolejny murowany dwór¹⁰⁵.

Dwór w Chrostowej, zbudowany na cyplowatym zakończeniu grzbietu górskiego otoczony był wałem o konstrukcji kamienno-ziemnej szerokim na 3–4 m i wysokim na około 3 m. Drugi wał znajdował się na stoku w odległości 17–23 m od górnego i miał szerokość około 3 m. Od strony doliny Stradomki, w narożnikach północno-wschodnim i południowo-wschodnim założenia, znajdowały się dodatkowe umocnienia przywodzące na myśl „bastiony”, z których była dobra widoczność na dolinę rzeki. Prawdopodobnie już w II połowie XIII w. istniały tu jakieś budynki murowane, o czym świadczyć mogą fragmenty kamiennego portalu o trudnym do zrekonstruowania wyglądzie, które odnaleziono w usypanym później wale obronnym. Natomiast w drugiej, XIV-wiecznej fazie, wewnątrz kamienno-ziemnych obwałowań, w pobliżu zachodniej krawędzi *plateau* wzniesiono kamienny budynek na planie kwadratu o boku 7,5 m. Znaczna grubość ścian – 1,8–2 m – przekonuje, że była to prawdopodobnie wieża. Zbudowano ją z nieobrabianych kamieni piaskowcowych, dopasowywanych w partiach licowych, układanych na zaprawie wapiennej bezpośrednio na skale. Na zewnątrz budynku zachowały się również cztery stopnie kamiennych schodów. Wieży prawdopodobnie towarzyszyła zabudowa drewniana, po której pozostała jedynie warstwa spalenizny¹⁰⁶.

W Gorlicach, na krawędzi skarpy rzecznej, w początku XV w. powstał długi murowany budynek na planie prostokąta o wymiarach 5 x 21 m, ustawiony prostopadle do skarpy. Jego pierwsza kondygnacja (piwnica?) była prawdopodobnie przesklepiona kolebkowo. Przypuszczalnie jeszcze w XV w. wybudowano obok kwadratową w rzucie budowlę o boku 7,5 m i co najmniej dwóch kondygnacjach. W wyższej znajdowały się czworoboczne otwory, interpretowane przez J. Bogdanowskiego jako strzelnicze. Oba budynki łączył wąski korytarz, przypuszczalnie mieszczący schody. Całość założenia od południa i zachodu otaczała prawdopodobnie fosa¹⁰⁷.

Znaczne trudności interpretacyjne nastęrczają wyniki badań w Iwnie. Grodzisko znajdowało się na wzniesieniu na zachodnim brzegu Jeziora Iwieńskiego. Na podstawie odnalezionych wykopów fundamentowych autorki badań sugerują, że odkryto tu pozostałości wymurowanego z cegieł budynku o wymiarach 8 x 8,5 m. Miał on być zaopatrzony w piwnicę („okrągła jama” 2 m poniżej powierzchni) wyłożoną brukiem kamiennym. Nie do końca przekonujący jest opis

¹⁰⁵ J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego...*, s. 62–63.

¹⁰⁶ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej...*, s. 318, 325, 332.

¹⁰⁷ J. Bogdanowski, *Obronna wieża mieszkalna dworu Karwacjanów w Gorlicach*, [w:] *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL. Łańcut 9–10 maja 1970. Materiały z sesji naukowej*, Łańcut 1972, s. 160; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 131.

reliktyw „pomostu” odkrytego w czasie tych badań. Miał on bowiem mieć znaczną szerokość – wynoszącą aż 10 m. Użyto do jego budowy czworokątne obrabianych bali drewnianych o wymiarach 50 x 50 cm, które wsparto na słupach o średnicy 29 cm. Pale te wkopano na głębokość 3,5 m¹⁰⁸. Wydaje się, że drewniane kanciaki o kwadratowym przekroju 0,5 m to konstrukcja zbyt solidna, a przede wszystkim zbyt ciężka jak na pomost. Niestety, znacznie przekształcony w czasie budowy zbiornika retencyjnego teren wokół stanowiska nie pozwala na proste wnioskowanie o dawnym poziomie wody w jeziorze i przebiegu linii brzegowej. Sądzę jednak, że należałoby rozpatrzyć możliwość istnienia tu wcześniejszego, lub różnoczasowego z murowanym, budynku zrębowego posadowionego na gruncie umocnionym palowaniem. Całość założenia datowano na XIII–XV w.

Podobnie skomplikowany obraz zabudowy wyłonił się w wyniku badań na grodzisku w Gozdowie, gdzie odkryto zarówno zabudowę drewnianą, jak i murowaną. Wcześniej omówiony został duży (rekonstruowana długość wynosić miała 19–20 m), drewniany, podpiwniczony dom wybudowany w konstrukcji zrębowej¹⁰⁹. Budynkowi temu prawdopodobnie towarzyszyła zabudowa murowana. Odkryto fragmenty dwóch równoległych murów, oddalonych od siebie o 2,2 m¹¹⁰. Oba wykonano z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie wapienno-piaskowej. Pozostałości pierwszego z nich miały wymiary 1 x 1,6 m i wysokość 1,3 m. Drugi, nieco mniejszy, zachował się do wysokości 0,4 m i obserwowano jego fragment wielkości 0,8 x 1,3 m. Nie udało się odtworzyć planu ewentualnego budynku, który powstał prawdopodobnie między schyłkiem XIV a początkiem XV w.¹¹¹

W parku podworskim w Łasku odnaleziono skupiska dużych głazów narzutowych, które wyznaczały czworobok o wymiarach 7 x 9 m. Specyfika zalegającej na tym obszarze warstwy kulturowej pozwoliła na wysunięcie przypuszczenia, że są to pozostałości podmurówki dworu, którego powstanie datowano na połowę wieku XIV, a kres istnienia pierwszej fazy jego funkcjonowania na połowę XV w.¹¹² Nie wiemy jednak, czy była to podmurówka. Autor badań wyklucza jednak istnienie dworu murowanego.

Na grodzisku w Mokrsku Dolnym odnaleziono relikty dwóch faz budowlanych. W pierwszej, przypadającej na II połowę wieku XIII, wzniesiono budynek drewniany, być może wieżowy. W fazie drugiej, w połowie wieku XIV, rozpoczęto prawdopodobnie wznoszenie murowanej siedziby, być może planowanej

¹⁰⁸ E. Naumowicz-Śmigielska, M. Grabska, *Iwno pow. Środa. Stanowisko 2 i 3*, IA B 1974, s. 228–229.

¹⁰⁹ E. Prusicka-Kolcon, *Drugi sezon badań...*, s. 145.

¹¹⁰ E. Prusicka-Kolcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego...*, s. 191–196.

¹¹¹ Tamże; tam, *Drugi sezon badań...*

¹¹² L. Kajzer, *Łask, gm. loco, woj. sieradzkie, AZP 70-49*, IA B 1992, s. 124.

jako zamkowa. Prac prawdopodobnie nie ukończono, stąd brak możliwości dokładniejszej charakterystyki zabudowań¹¹³.

Jeden z większych obiektów funkcjonujących na stożkowatych nasypach odkryto w Potarzycy. W północnej partii grodziska zachowały się resztki fundamentów budowli, prawdopodobnie wieżowej, o rozmiarach 12 x 20 m. Grubość murów dochodziła do 1,9 m, a ich zachowana wysokość do 1,2 m. Wykonano je z nieociosanych kamieni wiązanych zaprawą wapienną. Narożniki, które nie były przewiązane, wysunięto w kształcie przypór¹¹⁴. Tym samym, jedną z dłuższych ścian – północną – wysunięto poza ściany wschodnią i zachodnią, które z kolei przedłużono poza ścianę południową. Budynek był orientowany, według określenia autora badań, na „za piętnaście dwunasta”¹¹⁵. Dwór ten jest datowany na „pełne średniowiecze”¹¹⁶ lub na wiek XVI¹¹⁷. Brak ruchomego materiału zabytkowego nie pozwala na bardziej precyzyjne określenia chronologiczne.

W Jankowie Dolnym dwór wzniesiono na wzgórzu, którego wierzchołek ma maksymalne rozmiary 20 x 35 m i wyniesiony jest ponad otaczające doliny o przeszło 10 m. W czasie badań wykopaliskowych odkryto tu budynek, zbudowany w konstrukcji określonej przez autora badań jako kamienno-drewniana, o wymiarach 4,5 x 8,6 m, w którym dodatkowo odnaleziono *in situ* rumowisko pieca kaflowego. Na północ od tego budynku natrafiono na pozostałości ceglanego pieca hypocaustycznego o wymiarach 1,5 x 2,5 m, którego południowo-zachodnia, dłuższa ściana znajdowała się na przedłużeniu południowo-zachodniej ściany dworu. Dalej na północ odnaleziono pozostałości jeszcze jednego pieca, stojącego zapewne w izbie znajdującej się w tym rejonie. Niestety, zniszczenie stanowiska nie pozwala na podjęcie jej rekonstrukcji¹¹⁸. Nie mamy bliższych danych, pozwalających wypowiadać się w sposób bardziej precyzyjny na temat formy domów odkrytych w czasie badań.

Budynek dworski w Siemkowicach znajduje się na skraju wysoczyzny, którą w czasie budowy dworu nadsypano, otrzymując formę kopca otoczonego

¹¹³ Z. W. Pyzik, *Mokrsko Dolne, gm. Sobków, woj. kieleckie*, IA B 1976, s. 274; S. Kołodziejewski, *Średniowieczne rezydencje możnowładztwa...*, s. 160–161; tenże, *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV do XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej Kielce 18 września 1999*, Kielce 2000, s. 17.

¹¹⁴ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 250–251.

¹¹⁵ Por. tamże, ryc. 8.

¹¹⁶ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 136–137.

¹¹⁷ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia...*, s. 251.

¹¹⁸ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 98; 1991, s. 119; 1992, s. 100–101; T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003, s. 17–18.

fosą. Zbudowano go na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 9,8 x 10,2 m. Ściany o grubości dochodzącej do 2 m wykonano z dzikiego lub tylko lekko ociosanego kamienia wapiennego, jedynie narożniki skonstruowano ze słabo obrobionych ciosów. Była to prawdopodobnie budowla wieżowa, składająca się być może z trzech kondygnacji i sięgająca 10 m wysokości bez dachu. Jej pozostałości zachowały się wtopione w północno-zachodnią część późniejszego budynku dworskiego¹¹⁹.

Aż dwie średniowieczne, murowane fazy zabudowy odkryto w czasie badań grodziska w Strzyżewie Paczkowym. W XIV–XV w. wymurowano tutaj budynek z cegły, również ceglana była posadzka jego pierwszej kondygnacji. Natomiast przy końcu wieku XV lub na początku XVI w. zbudowano kolejny, również ceglany dom, z glinianym klepiskiem. Niestety, późniejsza zabudowa, która powstała tu w XVI–XVII w., zniszczyła w znacznym stopniu relikty wcześniejszych konstrukcji¹²⁰.

W Wieruszycach, w trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych przy istniejącym renesansowym budynku, stwierdzono, że najstarsza część dworu znajdowała się na południe od niego. Odsłonięto kamienny fundament o wymiarach 11 x 14 m, pochodzący prawdopodobnie z II połowy wieku XV. Autor badań sugeruje, że obiekt ten uległ zniszczeniu na skutek katastrofy budowlanej, spowodowanej złym posadowieniem budynku na stromym zboczu. W wieku XVI jego część wykorzystano jako przybudówkę do nowego dworu, wzniesionego około 1531 r.¹²¹ W przypadku Baranowa Sandomierskiego fakt pobudowania na miejscu starszej siedziby najpierw renesansowego dworu, a następnie pałacu, przyczynił się w znaczącym stopniu do zniszczenia nawarstwień średniowiecznych. W wyniku badań archeologicznych, na dziedzińcu obecnego pałacu odsłonięto fragmenty muru, który datowany jest przez badaczy na I połowę XIV w.¹²² Jest to niestety jedyny odkryty, a tym samym trudny do interpretacji, relikwiny późnośredniowiecznej zabudowy.

Z nieco inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku grodziska w Książu Wielkim, gdzie na otoczonym fosą kolistym nasypie o średnicy około 50 m

¹¹⁹ M. Głosek, L. Kajzer, *Siemkowice, pow. Pajęczno*, IA B 1974, s. 260–261; ciż, *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, z. 2, s. 153–166; L. Kajzer, *Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, t. 2, *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, red. T. S. Jaroszewski, Warszawa 1994, s. 139–152.

¹²⁰ C. Strzyżewski, *Strzyżewo Paczkowe, st. 37, gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1994, s. 105–106.

¹²¹ J. Kozak, *Wieruszycy, pow. Bochnia*, IA B 1968, s. 407; 1969, s. 405; 1971, s. 299–300; 1972, s. 289; 1973, s. 297; 1974, s. 291; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979, s. 122, przyp. 64; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 192–193.

¹²² A. Krauss, *Odkrycia archeologiczne w tarnobrzeskim zagłębiu siarki w latach 1957–1961*, „Materiały Archeologiczne” 1961, t. 4, s. 352–353.

odkryto co prawda podmurówki z kamieni i cegieł, ale nie udało się rozpoznać pełnego planu zabudowy¹²³. Również w Siennie, na kolistym kopcu o średnicy podstawy 45 m i wysokości 2,5 m, który powstał przez oddzielenie fosą cypla opływającego przez dwa ciek, w sondażowym wykopie odkryto fragmenty murów fundamentowych, jednak mały zakres prac nie pozwolił na próby rekonstrukcji choćby rzutów budynków i wydzielenie poszczególnych faz zabudowy, a stanowisko datowane jest od XV do XVII w.¹²⁴ Z podobną sytuacją mamy także do czynienia w Białej Wielkiej. Grodzisko znajduje się na prawym brzegu Kocinki, a uformowano je przez odcięcie przekopem fragmentu wydłużonego wzniesienia, wyniesionego ponad poziom podmokłych łąk na około 5 m. I tutaj, w wyniku badań wykopaliskowych, w kilku miejscach na majdanie odnaleziono fragmenty murów kamiennych¹²⁵, ale odtworzenie planu zabudowy nie jest w chwili obecnej możliwe. Nie udało się również precyzyjnie datować pozostałości muru odkrytego na gródku w Zagórze (gm. Mucharz). Materiał ruchomy odnaleziony w czasie badań archeologicznych pochodzi z XIV–XVII w., nie wiemy więc, kiedy powstał murowany dwór¹²⁶.

Spotykamy także opisy stanowisk, w czasie badań których uznano, że na kamiennym fundamencie wzniesiono budynek drewniany. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Petrykozach w przypadku drugiej fazy zamieszkiwania tego siedliska, którą datowano od II połowy XIV do początków XV w. Na sztucznie usypanym kopcu znaleziono relikty budynku o wymiarach 8,5 x 8,5 m, z narożnikami usytuowanymi w kierunku stron świata. Odkryty fundament miał około 1 m szerokości i posadowiony był na głębokości około 2,5 m poniżej obecnego poziomu gruntu. Powyżej fundamentu zalegała gruba warstwa przepalanej gliny, będąca prawdopodobnie wypaloną w wyniku pożaru polepą pokrywającą pierwotnie drewniane ściany budynku¹²⁷. To właśnie, pomimo znacznych rozmiarów fundamentu, skłoniło autorkę opracowania do stwierdzenia, że był to budynek drewniany. Wydaje się jednak, że nie można w tym przypadku wykluczyć również konstrukcji szachulcowej. Jako drewniany budynek na podmurówce z kamienia, rekonstruowany jest również dwór z przełomu XV i XVI w. w miejscowości Zameczek¹²⁸. Pewne kłopoty mamy również z rekonstrukcją fazy średniowiecznej murowanego dworu w Żelaznej. Na pod-

¹²³ S. Kołodziejski, *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 72.

¹²⁴ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 201–204; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 247.

¹²⁵ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 116–117.

¹²⁶ T. Kosmała, *Zagórze st. 13, gm. Mucharz, woj. bielskie*, AZP 107–53, IA B 1993, s. 103–104.

¹²⁷ W. Długoszewska, *Petrykozy, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1990, s. 105; 1991, s. 125–126; 1992, s. 108–109.

¹²⁸ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 241–242.

worskim stawie zasilanym przez rzekę Łupię, na południe od dworu z 1900 r. znajduje się kopiec o wymiarach u podstawy 48 x 56 m i majdanie 36 x 38 m, a jego wysokość od lustra wody wynosi obecnie 1 m. Odkryte tu ceglano-kamienne fundamenty świadczą o dwóch fazach rozbudowy. Budynek główny, ustawiony na osi NW–SE, miał szerokość 12 m. Umocniono go systemem poziomych i pionowych pali drewnianych. Fundament składał się z luźno ułożonych kamieni eratycznych i z cegieł związanych zaprawą wapienną. Przy murze północno-wschodnim tego budynku odkryto fragment posadzki ceglanej. Dwór funkcjonował od II połowy wieku XV do pierwszej połowy XVII. Nie udało się jednak dokładniej odtworzyć wyglądu zabudowań średniowiecznych¹²⁹.

Na kilku stanowiskach relikty, które odkryto, nie do końca pewnie można uznać za pozostałości murowanych dworów. Jeśli znaleziono tylko fundamenty, po ich szerokości można domniemywać, czy wybudowany na nich budynek był faktycznie murowany, czy może jednak drewniany. Kolejna trudność polega na rozpoznaniu, czy odkryte, niewielkie fragmenty murów, to rzeczywiście fundamenty, czy może tylko fragmenty murowanych ciągów kominowych, czy nawet podmurówki pod piec. W taki właśnie sposób zinterpretowano znalezione relikty murowanych na grodzisku w Kłóbce¹³⁰. Niestety, bardzo często autorzy nie precyzują jednak swoich obserwacji i piszą np. o „niektórych elementach murowanych”. W takiej sytuacji trudno jest ocenić, czy elementem tym są części budynku, pojedyncze ściany, czy może jedynie ciągi kominowe.

Jak możemy wnioskować na podstawie przedstawionych opisów, identyfikacja murowanych dworów, a zwłaszcza próby odtworzenia ich formy architektonicznej, napotyka na znaczne trudności. Nie zawsze największą przeszkodą jest tu ich zły stan zachowania. Często trudności wynikają z faktu przebadania zbyt małej powierzchni stanowiska.

W przypadku dworów murowanych trudno jest opisać jakiś dominujący, powtarzający się model zabudowań. Zarówno wielkość, jak i kształty budynków są tu bardzo zróżnicowane. Należałoby domniemywać, że materiał użyty do ich budowy zależał przede wszystkim, co nie jest odkrywcze, od dostępności surowców. Już w średniowieczu zarysował się przecież podział na południową strefę – kamienną i północną – ceglana. W przypadku omawianych dworów możemy jednak zaobserwować zupełnie inne zjawisko. Na całym interesującym nas obszarze zdecydowanie dominują budowle kamienne. Wzmianki o ceglach odnotowano bowiem tylko w przypadku sześciu stanowisk, przy czym w Woli Justowskiej podano hipotezę o ewentualnym oblicowaniu murów kamiennych

¹²⁹ A. Kosiorek, *Z najnowszych badań archeologicznych nad założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego*, AUL 2001, FA 23/2, s. 91–92.

¹³⁰ T. J. Horbacz, *Dwór na kopcu w Kłóbce, gm. Lubień Kujawski, woj. włocławskie*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne...*, s. 156–157.

cegłą, a w Książu Wielkim i Żelaznej odkryto kamiennie-ceglane fundamenty. Jedynie na dwóch stanowiskach – w Iwnie i Strzyżewie Paczkowym – stwierdzono istnienie budynków wymurowanych z cegły. Tutaj jednak trzeba zasygnalizować jeszcze jedną możliwość. Zwykle archeologom udaje się odsłonić jedynie dolne, fundamentowe partie budynków, te zaś rzadko budowane były z cegły. O ile rozbiórki dokonano starannie, ilość fragmentów cegieł z potencjalnego muru może być bardzo mała, co może badacza wprowadzić w błąd.

Rozmieszczenie na mapie obiektów murowanych przekonuje również, że powstawały one nie tylko w południowej Polsce, czyli na terenie, gdzie dostępność materiału budowlanego była największa.

Zagadnienie otoczenia murowanych dworów dodatkowymi obwodami – elementami obronnymi – jest również trudne do syntetycznego podsumowania. Mamy tutaj do czynienia ze wszystkimi możliwościami lokalizacji i funkcjonowania obwodów obronnych.

W przypadku dużej ilości dworów murowanych możliwości badawcze są znacznie uszczuplone przez fakt licznych przebudów tych budynków, które zmieniały nie tylko ich formę, ale zacierały również ukształtowanie najbliższego terenu.

Zdecydowana większość opisywanych dworów znajdowała się bądź to na wyniesieniach, bądź też otoczona była różnej wielkości przeszkodami w postaci rowów/przekopów lub nawodnionych fos. Wymagało to zbudowania dodatkowych urządzeń zapewniających w miarę wygodną komunikację. Domyślać się możemy, że najczęściej były to różnego rodzaju mosty czy kładki. Niestety, w czasie badań wykopaliskowych stosunkowo rzadko udaje się odnaleźć pozostałości tych konstrukcji. Doniesienia o takich odkryciach pochodzą między innymi z Krajkowa, gdzie odsłonięto pozostałość mostu o szerokości 2–2,5 m prowadzącego na stożek ponad fosą o szerokości około 5–6 m¹³¹. W Kozłowie, w fosie między dworem a „podgrodziem” [czy raczej zapleczem gospodarczym – A.M.-K.], komunikację zapewniał drewniany most, którego fragmenty w postaci pali i dranic odkryto w czasie badań fosy¹³². Bardzo podobną sytuację zaobserwowano w Krzykawce, gdzie również funkcjonował obiekt dwuczłonowy. W wewnętrznej fosie odkryto tam pozostałości mostu o szerokości około 2 m. Jego konstrukcja wsparta była na czterech narożnych słupach, z których dwa od strony stożka miały na dole kamienną obudowę¹³³. W zachodniej części nasypu grodziska w Kunowie odkryto wybiegający na 2 m w fosę przyczółek mostu utworzony przez pozostawienie niewybranej przy kopaniu fosy gliny¹³⁴. W czasie badań podwodnych, przy dworzysku w Izdebnie zlokalizowano

¹³¹ P. Śniady, *Krajkowo, gm. Mosina, woj. poznańskie*, IA B 1991, s. 121.

¹³² S. Kołodziejewski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149.

¹³³ J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 125.

¹³⁴ T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowate...*, s. 230.

również konstrukcję mostową, zachowaną w postaci dwóch rzędów dębowych pali, oddalonych od siebie o 2,5 m i biegnących od półwyspu w głąb jeziora, na odległość około 10 m¹³⁵. Tutaj jednak istnieje zastrzeżenie, że most ten mógł funkcjonować w okresie okupowania stanowiska przez ludność kultury łużyckiej. Z podobnymi wątpliwościami mamy do czynienia w przypadku Rozdrażewa, nie wiemy, w jakiej fazie zamieszkiwania dworu funkcjonował most, którego ślady odkryto w wyniku wykopalisk¹³⁶.

Kolejnym zagadnieniem, któremu należy poświęcić więcej czasu, jest zaplecze gospodarcze dworów. Niestety, dotychczasowy stan badań nie jest tu imponujący. Pomimo wielokrotnie ponawianych apeli o to, by nie ograniczać badanego terenu tylko do miejsca, gdzie spodziewamy się zabudowań dworskich, ale również podjąć próbę rozpoznania najbliższej okolicy interesującego nas obiektu, działania takie są podejmowane stosunkowo rzadko. Zrozumiałe jest, że nie w każdym wypadku możliwe jest wytyczenie dodatkowych wykopów, ale przecież przeprowadzenie dokładniejszej prospekcji powierzchniowej nie wymaga dużych nakładów, a może przynieść niezwykle interesujące informacje dotyczące przestrzeni intensywnie wykorzystywanej osadniczo.

Na początku niniejszych rozważań nasuwa się pytanie o możliwości rozróżnienia reliktywów budynków gospodarczych od *sensu stricte* dworskich. Pytanie to staje się wręcz podstawowe w momencie, kiedy w wyniku działań wykopaliskowych odkrywamy pozostałości więcej niż jednego budynku. Stosunkowo rzadko zdarza się to w czasie badań gródków stożkowatych. Niewielka powierzchnia, w znacznej mierze sztucznie uformowanego kopca, nie była zbyt duża i zwykle nie pozwalała na usytuowanie większej ilości domów.

Jak już wspomniałam, w Gruszczycach, na typowym kopcu, obok budynku dworskiego odkryto palenisko, pomieszczone w osobnym budynku lub tylko zadaszone¹³⁷.

W przypadku tych grodzisk, na których odkryto pozostałości więcej niż jednego budynku, czasami udaje się ustalić ich potencjalną funkcję. W Mrówkach, gdzie odkryto ślady trzech półziemianek, jedną, największą uznano za pozostałość budynku mieszkalnego, kolejne dwie natomiast zinterpretowano jako ślady pracowni: garncarskiej i kowalskiej¹³⁸. Funkcjonowanie trzech drewnianych budynków, z których dwa uznano za gospodarcze, stwierdzono na grodzisku w Orłowie (2 faza)¹³⁹.

Zaledwie w kilku przypadkach badania archeologiczne dworów rozszerzono na sąsiadujące tereny w poszukiwaniu towarzyszących wsi lub folwarków.

¹³⁵ O. Romanowska-Grabowska, *Izdebno, pow. Żnin. Jezioro Wolskie. Stanowisko 1*, IA B 1974, s. 230.

¹³⁶ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia...*, s. 247–248.

¹³⁷ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 122.

¹³⁸ Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki, pow. Konin*, IA B 1971, s. 254.

¹³⁹ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 259.

Badacze grodziska w Dmosinie rozpoznali metodą badań powierzchniowych otaczający teren o znacznej powierzchni około 150 km², starając się wyznaczyć strefy intensywnie wykorzystywane osadniczo, a powiązane między innymi z badanymi relikdami dworu rycerskiego¹⁴⁰.

W czasie badań dworu w Orenicach sondażowe wykopy usytuowano również na dwóch naturalnych wyniesieniach, znajdujących się w promieniu 50 m od kopca. Na jednym z nich rozpoznano ślady osadnictwa towarzyszącego¹⁴¹. W Kościelnej Wsi także kilka wykopów ulokowano w miejscu średniowiecznej osady, funkcjonującej w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska¹⁴². Podobne działania podjęto w Gruszczycach, gdzie poszukiwano śladów wsi czy folwarku, poza linią bagien otaczających kopcowaty nasyp dworski. Wyniki tych badań wskazują, że znajdował się tu folwark nowożytny, jednak część odnalezionych materiałów można datować na późne średniowiecze. Niestety, zbyt mała powierzchnia wykopów nie pozwala na dokładniejszą charakterystykę wyników tych penetracji¹⁴³. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku Smogulca, gdzie osadę przygodową rozpoznano przy pomocy wierceń i jednego niewielkiego wykopu¹⁴⁴.

Znacznie szerszy zakres miały badania przeprowadzone w Szamotułach. Na południe od badanego grodziska znajduje się wzgórze o długości 150 m i szerokości 50–60 m, którego wysokość dochodzi do 5 m. W wyniku przeprowadzonych tutaj badań wykopaliskowych odkryto relikty zabudowań towarzyszących dworowi (w odległości 100 m od niego). Rozpoznano pozostałości drewnianego niepodpiwniczonego budynku mieszkalnego o wymiarach 6 x 7 m z piecem glinianym i drewniany budynek gospodarczy (?) podpiwniczony, o wymiarach 4,5 x 6 m, oraz półziemiankę. Odnaleziony tu ruchomy materiał zabytkowy określić można jako „dworski”, znalazły się tu m.in. fragment żelaznej ostrogi posrebrzanej, o bodźcu zakończonym kuleczkami, podkowy oraz fragment grotu włóczni¹⁴⁵.

Nieco zaskakujący jest natomiast fakt, że nawet wówczas, gdy forma terenowa pozwala na stwierdzenie, że w pobliżu dworu funkcjonowało „podgrodzie”, czy może raczej zaplecze gospodarcze, badacze rzadko decydują się na poszerzenie badanego terenu poza sam dwór. Penetracji takich dokonano zaledwie na kilku stanowiskach.

¹⁴⁰ T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa...*, s. 275–303.

¹⁴¹ L. Kajzer, *Orenice, gm. Piątek, woj. płockie*, IA B 1987, s. 201–202.

¹⁴² L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 107–158.

¹⁴³ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 123.

¹⁴⁴ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu, gm. Golańcz, woj. Pila, w świetle badań weryfikacyjnych*, Slav.Ant., 1993, t. 34, s. 167–168.

¹⁴⁵ E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszczka w Szamotułach w woj. poznańskim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987, s. 131–135.

W Krzykawce zespół dworski ulokowany był na cyplu, który odcięto podwójną fosą, uzyskując tym samym stożek i majdan (podgrodzie). Na majdanie wytyczono wykopy, jednak w opisie wyników badań skupiono się raczej na analizie obwodu obronnego i reliktach mostu łączącego pierwotnie kopiec i podgrodzie. Nie wiemy więc, czy i jakie zabudowania gospodarcze funkcjonowały obok dworu¹⁴⁶.

W Nowym Mieście, obok kopca, gdzie odkryto pozostałości drewnianej wieży, znajduje się wyraźnie widoczne w terenie podgrodzie. Przeprowadzono tu szczegółowe badania powierzchniowe, które doprowadziły do odkrycia śladów osadnictwa równoczesnego z wieżą. Autor badań zinterpretował je jako pozostałości budynku właściwego dworu, twierdząc, że wieża na kopcu pełniła jedynie rolę „punktu ostatecznej obrony”¹⁴⁷.

Badania w Jankowie Dolnym znacznie rozszerzono, obejmując penetracjami również trzy wzgórza sąsiadujące z wyniesieniem, na którym odkryto relikty średniowiecznego dworu. Na jednym ze wzgórz stwierdzono pozostałości kościoła i cmentarza, a na kolejnych dwóch również intensywne ślady osadnictwa sięgające średniowiecza¹⁴⁸.

W rejonie grodziska w Karsznicach penetracjami powierzchniowymi objęto teren około 6 km², co doprowadziło do odkrycia siedmiu stanowisk osadniczych datowanych na późne średniowiecze, które stanowić mogły zaplecze gospodarcze dworu¹⁴⁹. Podobnie w Woli Piekarskiej, badania powierzchniowe pozwoliły na zlokalizowanie, pochodzącej z tego samego okresu co dwór osady, w odległości około 200 m na zachód od grodziska¹⁵⁰.

Opisane powyżej przykłady wyników badań terenowych nieomal wyczerpują listę obiektów, w przypadku których podjęto próbę rekonstrukcji budynków. Jednak w zdecydowanej większości przypadków nie udało się określić, nie tylko sposobu zbudowania domostwa, ale nawet jego wielkości. Najczęściej spowodowane to było zbyt małym zakresem badań, złym stanem zachowania relików samych budynków czy nasypów grodzisk.

¹⁴⁶ J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 122–135.

¹⁴⁷ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 245.

¹⁴⁸ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne, gm. Gnieszno, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 98; 1991, s. 119; 1992, s. 100–101.

¹⁴⁹ P. Świątkiewicz, *Późnośredniowieczne grodzisko w Karsznicach, woj. płockie*, PiMMAiEwŁ, 1988, Seria Archeologiczna, nr 35, s. 153–154.

¹⁵⁰ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 274.

V. Wyposażenie dworów

Zakres tematyczny tytułu tego rozdziału trzeba uznać za zbyt szeroki i na-
zbyt wąski zarazem. Oczywiście ograniczenie wynika już z samej metody
pozyskiwania danych – czyli wykopalisk. Wprawdzie o wyposażeniu badanych
obiektów można mówić nie tylko na podstawie odnajdywanych „zabytków
ruchomych”, ale również w odniesieniu do obserwowanych układów stratygra-
ficznych, jednak nadal będzie to zaledwie niewielki wycinek przeszłej rzeczywi-
stości, który jest (tylko potencjalnie!) dostępny naszej percepcji. Z drugiej
strony, część przedmiotów, które trafiły do naszych rąk, trudno jest uznać za
„wyposażenie” dworów. Znacząca ilość związana była przede wszystkim z ich
mieszkańcami. Trudno jest jednak znaleźć jasne kryteria, które pozwoliłyby na
podobne rozgraniczenia, dlatego też tytuł ten należy traktować umownie.
Poniższy podział na podrozdziały zasadza się na możliwych do wyodrębnienia
(na podstawie dostępnych danych) sferach życia ludzi zamieszkujących ongiś
w badanych przez nas dworach.

V.1. Elementy wyposażenia trwale związane z budynkiem

W poprzednim rozdziale starałam się omówić obraz budynków dworskich,
jaki udaje się zrekonstruować na podstawie badań wykopaliskowych. Teraz
trochę uwagi poświęcić należy wszelkiego rodzaju elementom trwale związa-
nym z budynkami, takim jak okna, drzwi czy podłogi. W zaproponowanym w tej
pracy podziale pewne trudności następcza decyzja, w którym rozdziale umieścić
wiadomości na temat systemów grzewczych. Z pewnością były one trwale
związane z budynkiem. Stanowiły jednak, zwłaszcza piece kaflowe, bardzo
ważny element zarówno wyposażenia, jak i ozdoby pomieszczeń. Kolejnym
argumentem może być również to, że w przypadku omawianych stanowisk
sporadycznie udaje się określić, gdzie piec się znajdował i jaka była jego forma.
Zwykle w opracowaniach pojawiają się jedynie wiadomości o kaflach. To
ostatecznie zdecydowało o omówieniu tych znalezisk w następnej części książki,
poświęconej wystrojowi wnętrz.

Jeśli chodzi o okna, to dysponujemy niezwykle skromnymi danymi. O tym,
że w interesującym mnie czasie do przesłaniania okien używano już szklanych

gomólek oprawnych w ołowiane ramki, wiadomo zarówno z przekazów w źródłach pisanych, jak i ikonograficznych¹. Wydaje się jednak, że ta „nowinka techniczna” nie dotarła jeszcze do dworów rycerskich. Brak jest wzmianek o znaleziskach gomólek, jak również oprawek z ołowiu, a nawet bryłek tego metalu, które musiałyby pozostać, zwłaszcza po spaleniu budynku, jak to bardzo często miało miejsce. Tylko w jednym przypadku – grodziska na Lednicze – autorzy opracowania sugerują, że odnaleziony kawałek szkła mógł być fragmentem szyby².

Używane do zasłaniania otworów błony czy skóry, podobnie jak inne materiały organiczne, najczęściej ulegają szybkiemu rozkładowi i niezmiernie rzadko trafiają do naszych rąk. Odnajdywane również rzadko elementy drewniane ze śladami obróbki są tak mało charakterystyczne, że nie można stwierdzić, czy były częścią otworów okiennych. Archeologia chwilowo więc nie wniosła nowych danych do tego tematu. Ciekawe znalezisko, które możemy tutaj wymienić, pochodzi z badań gródka w Radoszkach w ziemi chełmińskiej, datowanego od schyłku XIV po początek XV w. Jest to żelazny przedmiot, który zidentyfikowano jako okucie okiennicy³.

Niewiele więcej niż o oknach możemy powiedzieć o drzwiach. Nawet ich zlokalizowanie w obrębie odkrywanych reliktyw domostw jest najczęściej niemożliwe. Przyjrzyjmy się jednak tym nielicznym wiadomościom, które na ich temat udało się uzyskać w wyniku prac wykopaliskowych.

W Chrostowej, w czasie badań pozostałości budynku wzniesionego z kamieni piaskowcowych, odnaleziono kawałek kamiennego portalu z jednym narożnikiem ukośnie ściętym i z charakterystycznym wyżłobieniem na „futrynę drzwi”⁴.

Zwykle jedyne elementy, jakie możemy w sposób hipotetyczny powiązać z drzwiami, to żelazne okucia, zamki, skoble i klucze, które odnajdujemy w czasie badań.

Znalezione okucia są zazwyczaj mocno zniszczone i najczęściej trudno dokładnie odtworzyć ich pierwotny wygląd. Niewiele mamy więc przesłanek, aby zgadywać, czy okuwały właśnie drzwi, a nie, na przykład, skrzynię. Decydujące znaczenie przy tego typu interpretacjach ma zwykle wielkość zabytku. O ile jest on duży i masywny, możemy podejrzewać, że zabezpieczał drzwi. Mniejsze i delikatniejsze okazy prawdopodobnie chroniły dobytek zgromadzony w róż-

¹ Por. uwagi – A. Wyrobisz, *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Wrocław 1968.

² J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze*, [w:] *Studia lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, s. 233.

³ K. Grażawski, *Późnośredniowieczny gródek rycerski w Radoszkach gmina Grązawy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Szkice brodnickie*, t. 1, red. S. Bilski, Brodnica–Toruń 1988, s. 58.

⁴ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej pow. Bochnia*, Spraw.Arch., 1974, t. 26, s. 325.

nego rodzaju skrzyniach. Nie mamy jednak żadnej pewności, że nasze domysły są słuszne.

Okucia znalezione w Borówku określono jako „okucia drzwi i skrzyń”⁵. Natomiast okucia, które prawdopodobnie wzmacniały drzwi, odnaleziono w Rozprze⁶ i Skoszew Starych⁷.

Ciekawe zabytki pochodzą z dworu w Orenicach. Znalezione tam dwa klucze i wysunięto przypuszczenie, że większy, o długości 14 cm, zamykał zamek w drzwiach, a mniejszy, pięciocentymetrowej długości, wieko skrzyni. Tutaj również odnaleziono okucie otworu do klucza w kształcie równobocznego trójkąta o zaokrąglonych wierzchołkach z otworami, w których tkwiły resztki gwoździ. Znalezione masywne okucia mogły również wzmacniać drzwi. Odnaleziono też fragment skobla. Trudno domniemywać, czy pochodził z tych samych drzwi⁸. Okucie z zawiasem („okiennicy lub drzwi”) znalezione również w Budzinku⁹, a z podobną sytuacją mamy do czynienia w Zdunach, gdzie zidentyfikowano okucia drzwi i zawias¹⁰.

W wyniku badań wykopaliskowych w Chłapowie do rąk archeologów trafiły „zawiasy, skoble, rozmaite okucia”¹¹. Niestety, brak dokładniejszego opisu nie pozwala na stwierdzenie, czy okucia te mogły pochodzić z drzwi oraz ile i jakie zawiasy i skoble odkryto. Dodatkowo, ponieważ stanowisko datowane jest od XIV do XVII w., nie wiemy, z której fazy jego zamieszkiwania pochodzą wymienione przedmioty. Z opracowania wykopalisk prowadzonych w początkach XX w. na grodzisku w Będkowicach dowiadujemy się o odkrytym wówczas żelaznym zawiasie¹². Interesujące znalezisko zawiasów wraz z hakami do nich znamy z Szamotuł, ale pochodzą one z zabudowań towarzyszących dworowi¹³.

⁵ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku. *Wyniki badań archeologicznych*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2002, t. 3–4, s. 223–239.

⁶ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*, PiMMAiEwŁ, 1982 [1985], nr 29, s. 181.

⁷ M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Skoszewach Starych, gmina Nowosolna, województwo łódzkie*, PiMMAiEwŁ, 2004–2007, Seria Archeologiczna, nr 43, s. 340.

⁸ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach gm. Piątek woj. płockie w świetle badań z lat 1986–1987*, Łódź 1990 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 47.

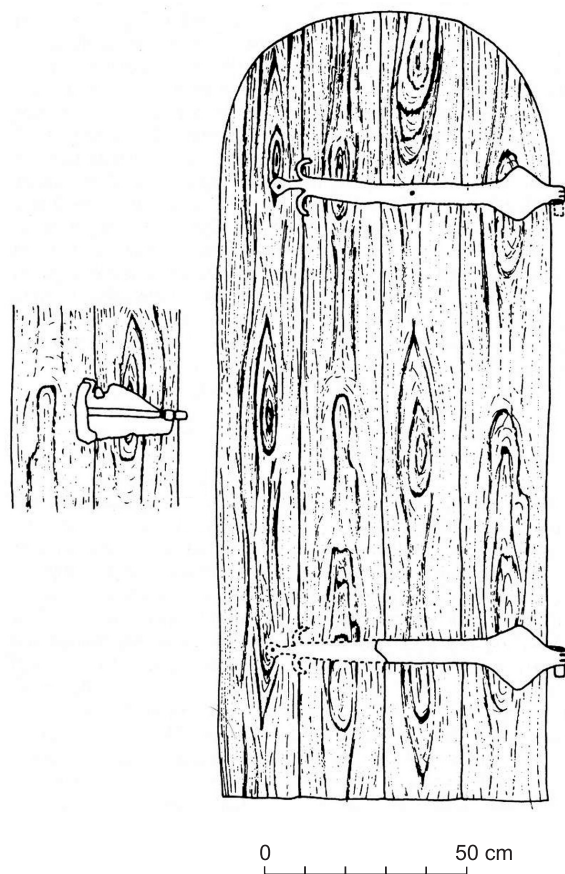
⁹ A. Szymczak, *Budzinek, gm. Dalików woj. sieradzkie. Stanowisko 1*, IA B 1977, s. 216.

¹⁰ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytnie rezydencje właścicieli miasta*, Łódź [1999], s. 33, 90.

¹¹ E. Naumowicz-Śmigilewska, *Chłapowo, gm. Dominowo woj. poznańskie. Stanowisko 1*, IA B 1979, s. 208.

¹² S. Kołodziejski, *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach (stanowisko 2), gmina Wielka Wieś, województwo krakowskie (opracowanie archeologiczno-konserwatorskie)*, Kraków 1988 [niepaginowany mps w posiadaniu autora, któremu serdecznie dziękuję za jego udostępnienie].

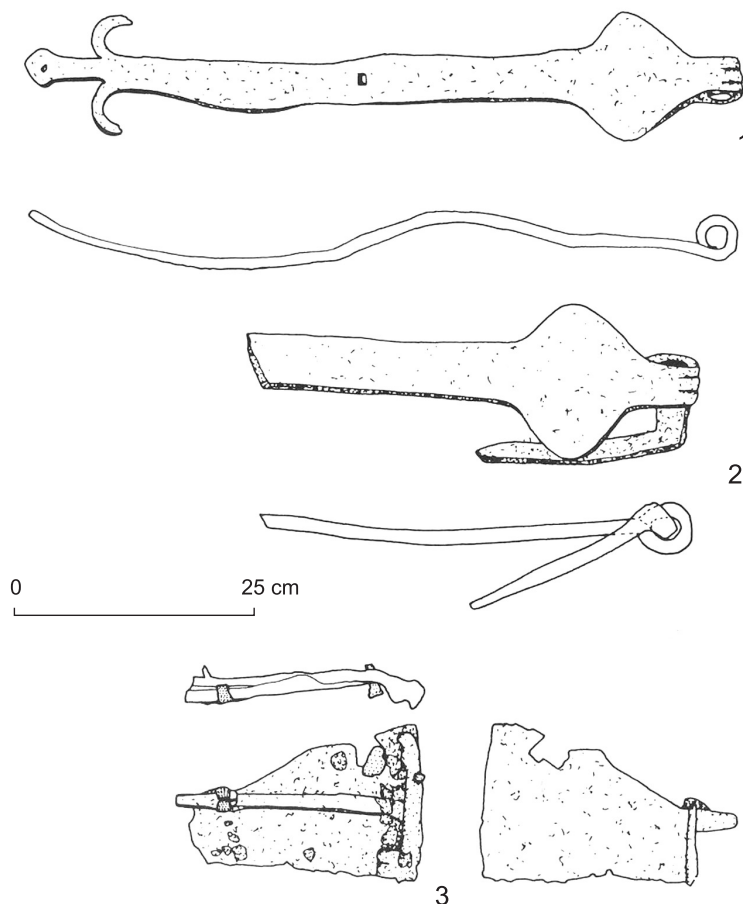
¹³ E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszczka w Szamotułach w woj. poznańskim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle podobnych obiektów na ziemiach polskich*, Toruń 1987, s. 134.

Ryc. V.1. Rekonstrukcja drzwi na podstawie znalezisk z Kozłowa gm. Sośnicowice. Wg J. Pierzak, D. Rozmus, *Gródek rycerski w Kozłowie, gm. Sośnicowice*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 1997, t. 11/13, ryc. 9, s. 31

Jedne z najciekawszych tego typu znalezisk opisują autorzy badań grodziska w Kozłowie, które jednak znajduje się poza terenem wyznaczonym przez ramy tej pracy. Odkryto tam dwie kute metalowe sztaby o długości 80 cm, których końcówka z jednej strony zwinięta była w tulejkę, w niej zamocowany był zawias, drugi koniec zaś uformowany był w kształt stylizowanej lilii i miał otwór na gwóźdź. Oprócz tego odnaleziono dwa żelazne haki – zawiasy i prawie kompletny zamek. Znaleziska te pozwalają na dość wiarygodną rekonstrukcję drzwi, najprawdopodobniej prowadzących do dworu¹⁴.

¹⁴ J. Pierzak, D. Rozmus, *Gródek rycerski w Kozłowie, gm. Sośnicowice*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 1997, t. 11/13, s. 21–37.

Ryc. V.2. Żelazne elementy drzwi: 1, 2 – okucia; 3 – zamek. Wg J. Pierzak, D. Rozmus, *Gródek rycerski w Kozłowie...*, ryc. 8, s. 30

Wspomniane wyżej zawiasy i skoble, jeśli są zachowane fragmentarycznie, co zdarza się bardzo często, są trudne do rozpoznania i prawdopodobnie część z nich jest opisywana jako „nieokreślone przedmioty żelazne”. Stosunkowo najczęściej identyfikowane są skoble. Znaleziska takie, czasami po kilka sztuk, odnotowano między innymi w Chłapowie¹⁵, Dąbrówce¹⁶, Orenicach¹⁷, Orłowie¹⁸,

¹⁵ E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo, gm. Dominowo...*, s. 208.

¹⁶ E. Naumowicz-Śmigielska, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na gródku średniowiecznym w Dąbrówce, pow. Poznań*, FAP, 1973, t. 24, s. 251.

¹⁷ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, s. 47.

¹⁸ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą*, *Slav.Ant.*, 1990, t. 32, s. 282.

Orszymowie¹⁹, Woli Piekarskiej²⁰, Zdunach²¹ i być może w Rozprzy²². Niezwykle interesujące znalezisko pochodzi z Włoszczowej, gdzie pośród czterech skobli jeden wykonano ze zużytej podkowy, którą przerobiono poprzez ścienienie i zaostrenie końców²³. Jak się wydaje, nie było to działanie wyjątkowe, podobne zabiegi polegające na wtórnym wykorzystaniu starych podków opisywał już w odniesieniu do wczesnego średniowiecza J. Kaźmierczyk²⁴.

Wrzeciędz, czyli proste urządzenie służące do zamykania drzwi, ma swoją bardzo długą historię. Używany był powszechnie od średniowiecza do czasów współczesnych. Wrzeciędze, przede wszystkim ze względu na dużą różnorodność kształtów, są przedmiotami trudnymi do identyfikacji. Dotyczy to zwłaszcza okazów typu ogniwkowego. Zapewne wiele żelaznych ogniów, które odnajdywane są w czasie wykopalisk, stanowiło właśnie część wrzeciędza. Znacznie łatwiejszy do rozpoznania jest typ płytowy. Niestety, w krótkich sprawozdaniach autorzy bardzo często ograniczają się do podania faktu znalezienia wrzeciędza, nie podając jego typu. Dlatego też nie można podjąć próby ustalenia, który z typów był bardziej powszechny.

Z interesujących nas stanowisk wrzeciędze odnaleziono m. in. w Trzemszach (dwa okazy ogniwkowe)²⁵, podobny zestaw pochodzi z Jarocina²⁶, a ze Smogulca²⁷ i Kozłowa²⁸ znamy egzemplarze typu płytowego. W materiale z Jarocina znajdują się również przedmioty kościane, które autor badań określa jako zatyczki do wrzeciędza²⁹. Być może również zatyczką jest przedmiot w kształcie okrągłego w przekroju klina, którego podstawę przewiercono, a przez uzyskany w ten sposób otwór założono klamrę składającą się z dwóch kolistych ramek z niewielkim otworkiem w miejscu ich połączenia³⁰. Zabytek ten odnaleziono w czasie badań dworu w Orenicach.

¹⁹ W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, s. 60.

²⁰ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274.

²¹ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 93.

²² A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym...*, s. 164, 181: na s. 164 opracowania zabytek ten zaliczony został do fazy 4 zamieszkiwania stanowiska, która trwać miała od połowy wieku XIII do drugiej połowy XIV, ale na s. 181 zabytek zaliczono do fazy 3 (od końca X do XIII w.).

²³ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19, s. 162;

²⁴ J. Kaźmierczyk, *Podkowy na Śląsku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław 1978, s. 13.

²⁵ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach w woj. konińskim*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 60.

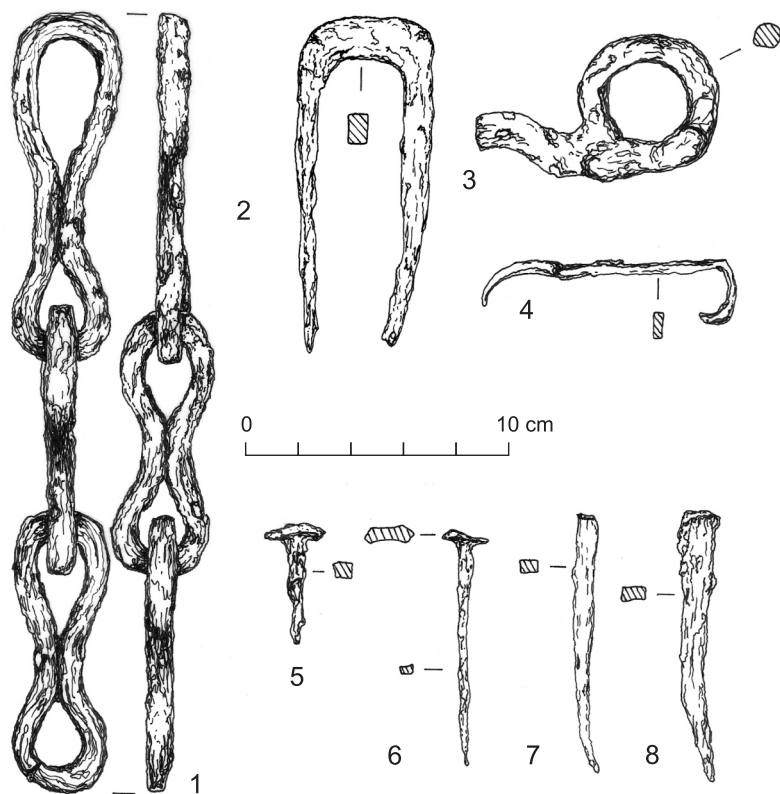
²⁶ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Łódź 1992, s. 28.

²⁷ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu gm. Golańcz, woj. Piła, w świetle badań weryfikacyjnych*, Slav.Ant., 1993, t. 34, s. 5.

²⁸ Dziękuję S. Kołodziejskiemu za udostępnienie inwentarza i rysunków zabytków.

²⁹ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 27–28.

³⁰ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, tab. IX/2.

Ryc. V.3. Trzemsze: 1 – wrzęciadź, 2 – skobel, 3, 4 – klamry budowlane (?), 5–8 – gwoździe.
Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach w woj. konińskim*,
Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], tab. XXIV, XXV

Dosyć często w ruchomym materiale zabytkowym pozyskanym w czasie badań wykopaliskowych znajdują się klucze. Jednak zazwyczaj nie mamy pewności, czy służyły one do zamykania drzwi, czy może skrzyń z dobytkiem. Czasami, podobnie jak w przypadku okuć, stosowane jest tu kryterium wielkościowe – te większe i bardziej masywne uznawane są za używane w zamkach drzwi, zaś mniejsze przypisywane do skrzyń. Klucze odnaleziono między innymi w Będkowicach³¹, Jarocinie³², Orłowie³³, Petrykozach³⁴, Pęczniewie³⁵,

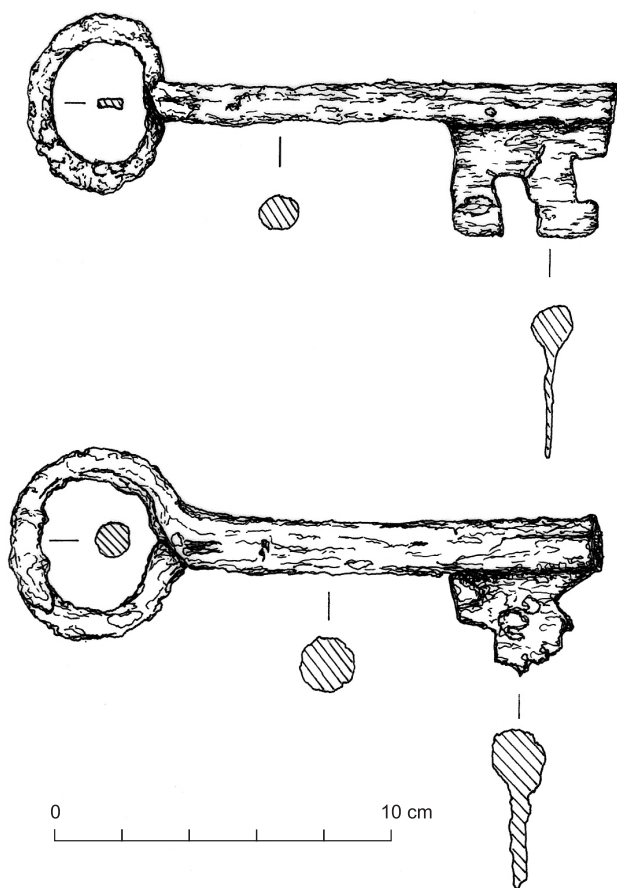
³¹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 114.

³² R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 27–28.

³³ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

³⁴ J. Długoszewska, Inwentarze z badań w posiadaniu autorki, której serdecznie dziękuję za udostępnienie.

³⁵ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 52, tab. I.

Ryc. V.4. Trzemsze: klucze. Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, tab. XXIV

Trzemszach³⁶, Tyczynie³⁷ Sędziszowie³⁸, Włoszczowej³⁹ Zdunach⁴⁰ i w Żernikach-Jaryszkach⁴¹. Natomiast z Kozłowa znany dużych rozmiarów (długość 30 cm) klucz, zinterpretowany przez autora badań jako klucz do bramy⁴².

³⁶ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 61.

³⁷ J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem...*, s. 48, 54–55, tab. III.

³⁸ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 173.

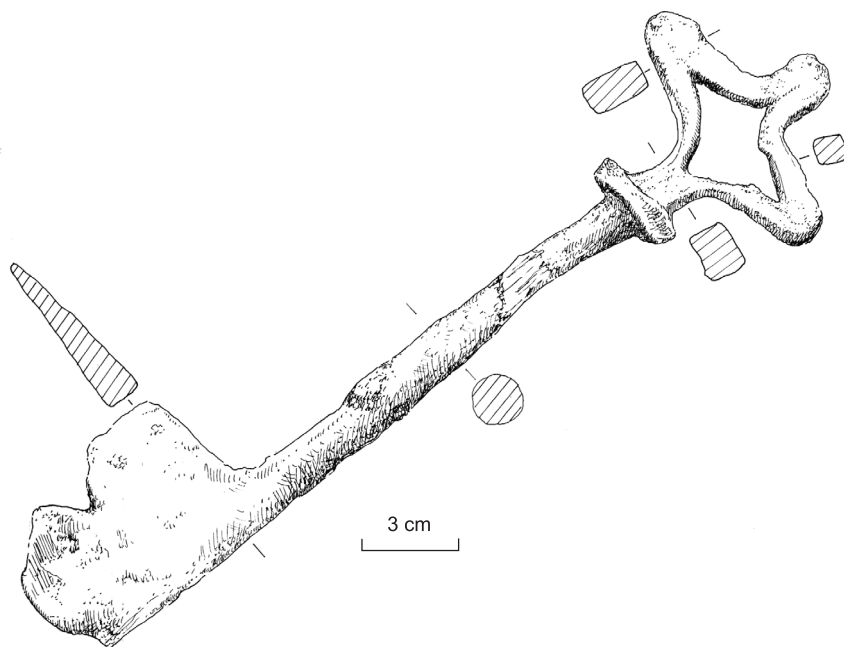
³⁹ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 162.

⁴⁰ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 113, 123.

⁴¹ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych późnośredniowiecznej osady rycerskiej w Żernikach-Jaryszkach, gm. Kórnik, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2009, t. 10, s. 214.

⁴² S. Kołodziejski, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1987 w Kozłowie, gm. loco, woj. kieleckie*, Kielce 1988 [mps w archiwum ROBiDZ w Kielcach], s. 6. Dziękuję Autorowi za udostępnienie inwentarza i rysunków zabytków.

Najczęściej jednak w publikacjach podawany jest sam fakt znalezienia klucza, bez bliższych opisów. Nie zawsze też publikowane są rysunki, stąd brak możliwości określenia najbardziej rozpowszechnionych typów. Trzeba tutaj wspomnieć o jeszcze jednym ciekawym zabytku, odnalezionym na grodzisku w Trzemszach. Jest to wykonane z drutu kółko o średnicy 12 cm. Jeden z jego końców jest rozklepany i ma przebity otwór, przez który przechodzi haczykowato zagięty drugi koniec. Autor opracowania sugeruje, że prawdopodobnie przedmiot ten służył do noszenia nawleczonych nań kilku wartościowych przedmiotów – np. kluczy⁴³. Z pewnością były one w ten sposób lepiej zabezpieczone przed zagubieniem, niż gdyby związane je rzemieniem lub sznurkiem.

Ryc. V.5. Kozłów, woj. kieleckie: klucz. Wg S. Kołodziejewskiego

Skoro odnajdujemy klucze, oczywiste jest, że funkcjonowały również zamki. Niestety, są to znaleziska wyjątkowo rzadkie. I znowu winą za to przede wszystkim możemy obarczyć stan zachowania przedmiotów żelaznych. Niezwykle trudno jest w skorodowanych bryłkach metalu rozpoznać części, z których przed setkami lat złożono zamek. Natomiast zamki zachowane w całości są, jak już wspomniałam, unikatami. Wymienić tu możemy zaledwie fragment dużego zamka znaleziony w czasie badań dworu w Orłowie⁴⁴.

⁴³ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 67.

⁴⁴ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

Innym, znacznie prostszym sposobem zamykania pomieszczeń było stosowanie rygli. Rozróżnienie między rygłem a zasuwą może być tylko kwestią językową. Oba te urządzenia działały na zasadzie wsuwania w przygotowany otwór podłużnego elementu blokującego. W przypadku zasuw urządzenie to może być bardziej skomplikowane i zezwalać na otwieranie go od zewnątrz. W tym przypadku ponad zasuwą znajdować się musiał otwór, przez który wkładano klucz hakowy, a w samej zasuwie wykonywano szereg zagłębień, o które zaczepiał hak klucza, umożliwiając przesunięcie zasuw. Znalazłam zaledwie jedną wzmiankę o takim kluczu, który znaleziono w Rozprzy⁴⁵. Jednak o tym, że były one szerzej używane, świadczą chociażby okazy z grodziska w Plemiętach na ziemi chełmińskiej⁴⁶. I tutaj znowu pozorna rzadkość znalezisk wynikać może z kłopotów z interpretacją znalezionych przedmiotów. Podobnie rzecz się ma z ryglami. Również i te przedmioty są na tyle mało charakterystyczne, że mogą pozostać nierozpoznane w masie skorodowanych przedmiotów żelaznych. Chyba dlatego tak rzadko znajdujemy wzmianki o nich. W materiałach z interesującego nas terenu jeden rygiel pochodzi z Kozłowa⁴⁷, inny z dworu należącego do prepozyta kapituły plockiej w Proboszczewicach⁴⁸. Natomiast znaleziska takie znamy z Plemięt⁴⁹ czy Bachotka⁵⁰ na ziemi chełmińskiej, a na Śląsku znaleziono je, między innymi, w Radzynie⁵¹.

Jeszcze rzadziej archeolog styka się z zamknięciami typu zapadkowego, których praktycznie brak wśród zabytków z omawianych stanowisk. Ponieważ jednak i ten typ zabytków odnaleziono w czasie badań gródka w Plemiętach⁵², należy przypuszczać, że były one używane również i na interesującym nas terenie.

Niezwykle rzadko wśród znalezisk odnajdujemy przedmioty spełniające rolę klamki czy antaby. Przedmiot o tak rekonstruowanej funkcji znamy z dworu w Zdunach. Jest to półkolisty wygięty taśmowaty żelazny uchwyt, w którego poszerzonych owalnie końcówkach znajdują się otwory na gwoździe⁵³. Nie możemy być jednak pewni, że służył on właśnie do otwierania drzwi, a nie, dla przykładu, „zamczystej” skrzyni czy szafki.

⁴⁵ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 181, 204.

⁴⁶ A. Kola, *Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Poznań 1985, s. 66.

⁴⁷ Dziękuję S. Kołodziejskiemu za udostępnienie inwentarza i rysunków zabytków.

⁴⁸ A. Marciniak-Kajzer, *Dwór obronny w Proboszczewicach*, AUL, 1994, FA 18, s. 47.

⁴⁹ A. Kola, *Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży...*, s. 66, 72–74.

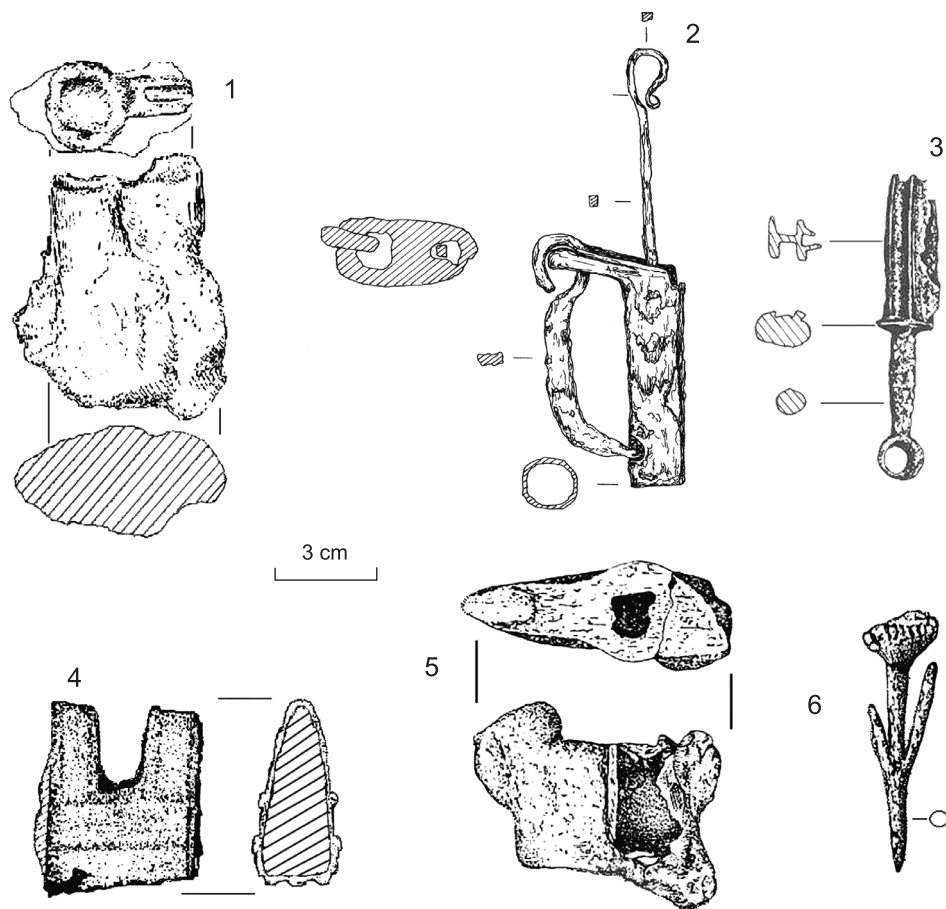
⁵⁰ K. Grażawski, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych*, *Spraw. Arch.*, 1988, t. 40, s. 330.

⁵¹ S. Kałagate, *Średniowieczny materiał zabytkowy z przypadkowego odkrycia na stacji meteorologicznej w Radzynie gm. Sława, woj. zielonogórskie, stan. 10 (AZP 63–19/74)*, „Wielkopolskie Sprawozdanie Archeologiczne” 1995, t. 3, s. 233–234.

⁵² A. Kola, *Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży...*, s. 74.

⁵³ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 113, 123.

Z różnych sposobów zamykania, z którymi spotykamy się w czasie wykopalisk, do omówienia pozostały nam kłódki. Najprawdopodobniej służyły one częściej do zamykania skrzyń, w których przechowywano rzeczy cenne, niż do ryglowania drzwi. Żeby jednak nie rozbijać tej tematyki, omówię je w tym rozdziale.

Ryc. V.6. Relikty kłódek i kluczy do nich: 1 – z Kozłowa woj. kieleckie wg S. Kołodziejskiego; 2 – z Trzemsza wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*; 3 – z Ledniczki wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce*, [w:] *Studia lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, ryc. 10, s. 208; 4 – z Krzykawki wg E. Szydlowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prehistoryczne” 1989, t. 1, ryc. 8, s. 154; 5–6 – z Orłowa wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą*, *Slav.Ant.*, 1990, t. 32, ryc. 17, s. 263

Kłódki znane były na naszych ziemiach już od wczesnego średniowiecza. Są one stosunkowo często rozpoznawane w materiałach zabytkowych. I tak dla przykładu, kłódki wraz z kluczami odkryto w Trzemszach⁵⁴ i w Zdunach⁵⁵. Kłódkę zdobioną mosiądzem znaleziono w czasie badań grodziska w Kępnie⁵⁶, a egzemplarz ze śladami brązowych zdobień znamy z Orłowa, gdzie też znaleziono klucz do kłódki⁵⁷. Z Włoszczowej pochodzi kłódka z elementami miedzianymi⁵⁸, a egzemplarz żelazny znamy z Kozłowa⁵⁹. W Jarocinie odnaleziono klucz do kłódki cylindrycznej⁶⁰. Wymienić można chyba również kłódkę z Rozprzry, choć brak tu precyzyjnego datowania⁶¹, oraz uszkodzony egzemplarz z grodziska w Barłogach⁶².

Całkowicie unikatowym znaleziskiem jest przedmiot określony przez autora badań jako ząb brony bramnej. Jest to żelazny przedmiot o formie klina, którego długość wynosiła 32 cm, średnica grubszego końca to niecałe 4 cm. Dalej zwęża się on zmieniając przekrój na czworoboczny. Znalezisko to pochodzi z grodziska we Włoszczowie, gdzie odkryto pozostałości zabudowy drewnianej⁶³. Stosunkowo niewielki zakres badań wykopaliskowych nie dał podstaw do podjęcia próby zrekonstruowania dworu, tym bardziej trudno jest się domyślać, jak mógł wyglądać wjazd, który przy założeniu istnienia brony musiał mieścić się w piętrowym budynku.

Ciekawy przyczynek do zrekonstruowania sposobów zamykania pomieszczeń stanowi znalezisko z Pęczniewa. Odnalezione tam okucia autorka opracowania interpretuje jako pozostałości klapy przykrywającej otwór w podłodze, prowadzący do piwnicy⁶⁴. Tutaj analogią może być podobne rozwiązanie zastosowane, w datowanej na wiek XIII, rezydencji biskupów poznańskich w Główniej, gdzie klapa wejściowa wykonana z drewna dębowego zachowała się, gdyż w wyniku pożaru uległa zwęgleniu i osunęła się do kondygnacji piwnicznej⁶⁵.

⁵⁴ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 60.

⁵⁵ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 91.

⁵⁶ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Kępnie*, [w:] *Szlakami ziemi kępińskiej*, Kępno 1979, s. 7.

⁵⁷ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

⁵⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, s. 162.

⁵⁹ S. Kołodziejki, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1988 w Kozłowie gm. loco, woj. kieleckie*, Kielce 1988 [mps w archiwum ROBiDZ w Kielcach], s. 6.

⁶⁰ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 27–28.

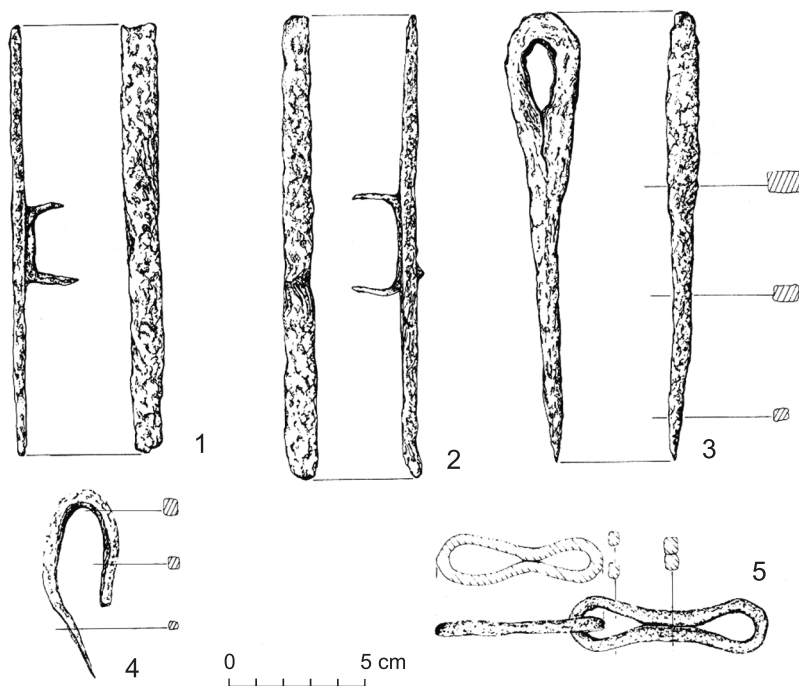
⁶¹ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym...* Na s. 164 opracowania zabytek ten zaliczony został do fazy 4 zamieszkiwania stanowiska, która trwać miała od połowy wieku XIII do II połowy XIV, ale na s. 181 zabytek zaliczono do fazy 3 (od końca X do XIII w.).

⁶² M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach, gmina Rzgów, powiat koniński, województwo wielkopolskie, w świetle badań archeologicznych*, Łódź 2007 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 54.

⁶³ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 162, 166, tab. 4:2.

⁶⁴ J. Kamińska, *Grodzisko stożkowane śladem posiadłości...*, s. 52.

⁶⁵ P. Wawrzyniak, *Średniowieczna rezydencja biskupów poznańskich w Główniej w świetle badań archeologicznych w latach 2004–2005*, [w:] *Nie tylko archeologia*, red. E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2006, s. 322–323.

Ryc. V.7. Ledniczka: 1, 2 – rygle/zasuwy, 3, 5 – wrzeciądze, 4 – skobel. Wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, ryc. 10, s. 208

Powyżej przedstawione zostały metalowe, zwykle żelazne (z wyjątkiem pewnych elementów kłódek), znaleziska, które są relikdami przedmiotów służących do zamykania drzwi i wiek skrzyń. Należy jednak uświadomić sobie, że prawdopodobnie w większości przypadków drzwi zamykano za pomocą różnego rodzaju blokad drewnianych. Szansa na ich znalezienie w czasie badań wykopaliskowych jest w zasadzie zerowa. Pozostaje jedynie obserwowanie tego typu mechanizmów, funkcjonujących jeszcze w niektórych skansenach. Niezwykła prostota i funkcjonalność tych urządzeń przekonuje, że nie zmieniały się one przez wieki.

W literaturze przedmiotu natrafiłam na niewiele prac poświęconych średniowiecznym mechanizmom zamknięcia i blokady drzwi⁶⁶. Ich lektura potwierdza przekonanie, że stan wiadomości o tego typu urządzeniach, na podsta-

⁶⁶ A. Legendziewicz, M. Małachowicz, *Średniowieczne mechanizmy zamknięcia i blokady drzwi*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w Europie Środkowej*, red. C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch, Wrocław–Praha 2002, s. 317–323; K. Wachowski, *Okucia budowlane i urządzenia zabezpieczające przed kradzieżą*, [w:] *Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia*, t. 1, *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, red. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, s. 53–58.

wie badań archeologicznych, jest niezwykle skromny. Rozproszone, enigmatyczne wzmianki w sprawozdaniach nie zachęcają do zajęcia się szerzej tym tematem. Pełniejszą podstawą dla rozważań, jak widać z przytoczonej literatury, są urządzenia bądź ich ślady, jakie można obserwować w zabytkowych budynkach, najczęściej kościołach⁶⁷.

Stosunkowo często w czasie badań wykopaliskowych odnajdywane są relikty poziomów użytkowych badanych domostw. Jak się wydaje, najczęściej mamy do czynienia z glinianymi klepiskami, które potwierdzono, między innymi, w czasie badań dworu w Krzykawce⁶⁸. Natomiast w dworach w Trzemszach⁶⁹ i w Jankowie Dolnym⁷⁰ klepiska stwierdzono tylko w jednym z pomieszczeń badanego budynku.

W wielu innych opracowaniach, w których autorzy odnotowują odnalezienie znacznej ilości polepy, z kontekstu można się domyślać, że są to najprawdopodobniej pozostałości podłogi. Niestety, brak wyrażenia tego sądu *explicite* nie pozwala na rozpatrywanie tych przypadków.

Pozostałe znaleziska możemy podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią posadzki wykonane z kamieni lub cegieł, drugą podłogi wykonane z drewna.

W Chłapowie, w zrębowym budynku o wymiarach 4,7 x 6,7 m, odkryto podłogę z półokrągłaków⁷¹. Także drewnianą podłogę, ale wykonaną z dranic o szerokości 28–45 cm i zachowanej grubości od 2 do 4 cm, odsłonięto w zrębowym budynku w Gruszczycach⁷². Z podobnym odkryciem mamy do czynienia w przypadku Jeziorska, gdzie odkryto podłogę z dranic o szerokości 10–15 cm, ułożoną na izolacyjnej warstwie gliny⁷³. O drewnianej podłodze wspomina również autor badań grodziska w Kępnie, niestety, nie podając żadnych bliższych szczegółów. Znajdować się ona miała w budynku z II fazy użytkowania gródka, czyli w drewnianym domu o przybliżonych wymiarach 7 x 7 m, datowanym na drugą połowę XV w.⁷⁴

Na kilku innych stanowiskach najniższe poziomy użytkowe domostw wybrukowano. W Woli Piekarskiej poziom użytkowy drewnianego budynku

⁶⁷ A. Legendziewicz, M. Małachowicz, *Średniowieczne mechanizmy zamknięcia...*

⁶⁸ J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 1994, t. 3, s. 124.

⁶⁹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 74.

⁷⁰ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne, gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 98; 1991, s. 119; 1992, s. 100–101.

⁷¹ E. Naumowicz-Śmigiełska, *Chłapowo, gm. Dominowo...*, s. 208.

⁷² A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Z problematyki siedzib „pańskich” w podsieradzkich Gruszczycach. Uwagi na marginesie dotychczasowych badań archeologicznych*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1995, t. 9, s. 127.

⁷³ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, PiMMAiEWŁ, 1976, nr 23, s. 298.

⁷⁴ J. Augustyniak, *Kępno, woj. kaliskie*, IA B 1978, s. 235.

wybudowanego na rzucie kwadratu o boku około 4 m wyłożono kamieniami⁷⁵. Również w drewnianym budynku w Kościelnej Wsi pierwsza kondygnacja była wyłożona kamiennym brukiem. Kamienie, w celu lepszego ich dopasowania, były lekko obtłukiwane, a bruk nosił ślady zeszlifowania w wyniku długiego użytkowania⁷⁶. W dworze na Ledniczce podłogę, w budynku oznaczonym jako pierwszy, wykonano z ubitej gliny na podkładzie kamiennym. W drugim domostwie zagłębiona na 1,1 m podłoga wykonana była z kamieni. Nie znamy konstrukcji, w jakich wybudowano te domy, oba miały fundamenty (dolne części ścian?) wykonane z trzech warstw kamieni łączonych gliną⁷⁷.

Znacznie bardziej naturalne wydaje się występowanie kamiennej lub ceglanej posadzki w budynkach murowanych. Niestety, dysponujemy zaledwie kilkoma wzmiankami na ten temat. I tak, w Iwnie odkryto pozostałości murowanego budynku o wymiarach 8 x 8,5 m, z piwnicą wyłożoną kamiennym brukiem⁷⁸. W dworze w Jankowie Dolnym, zbudowanym w konstrukcji kamienno-drewnianej o wymiarach 4,5 x 8,6 m, jedna część pomieszczeń przyziemia pokryta była grubą warstwą gliny, tworzącej polepę, w drugiej (północnej) odkryto natomiast pozostałości posadzki ze słabo wypalanej cegły „gotyckiej”⁷⁹.

Obecność płytek posadzkowych odnotowano w Rozdrażewie, tu jednak część badaczy przesuwą powstanie dworu na początek wieku XVI, nie wiemy więc, czy podłoga zbudowana z nich powstała jeszcze w średniowieczu.

Innym zagadnieniem jest rozpoznawanie w materiale zabytkowym żelaznych przedmiotów związanych z elementami konstrukcyjnymi budynków, określanych niekiedy jako „osprzęt”. Są to przede wszystkim wszelkiego rodzaju okucia, haki i gwoździe. Niestety, ponieważ najczęściej nie udaje się rozpoznać, w jakiej technice zbudowano odkrywany w czasie wykopalisk budynek, trudno jest domniemywać, do czego służyły odkrywane przez nas przedmioty. I tak, dla przykładu, w czasie badań dworu w Trzemeszach odnaleziono siedem przedmiotów, określonych jako klamry budowlane⁸⁰.

Na podstawie studiów archeologicznych niewiele możemy powiedzieć na temat wyglądu ścian zarówno w dworach drewnianych, jak i murowanych. Najczęściej odnajdywanym elementem, który może być łączony z wykończe-

⁷⁵ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 272.

⁷⁶ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś w świetle archeologicznych badań terenowych*, [w:] *Kościelna Wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994, s. 113, 146.

⁷⁷ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 209.

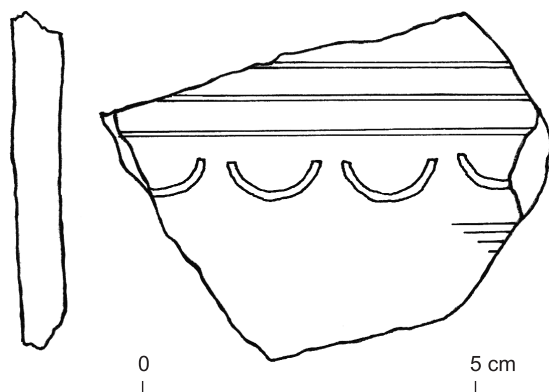
⁷⁸ E. Naumowicz-Śmigielńska, M. Grabska, *Iwno, pow. Środa. Stanowisko 2 i 3*, IA B 1974, s. 228–229.

⁷⁹ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne, gm. Gniezno...*

⁸⁰ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 121.

niem ścian, jest gliniana polepa. Jeśli znajdują się na niej ślady drewna, zwykle owocuje to zinterpretowaniem jej jako pozostałości wylepiania ścian drewnianego budynku. Z takimi przypadkami mamy do czynienia w Jeziorsku⁸¹, Szczekocinach⁸² i Koniecpolu Starym⁸³. Ściany dworu w Dmosinie, wybudowanego w konstrukcji zrębowej, od zewnątrz wylepione były gliną. Bryły polepy, których grubość dochodziła do 25 cm, pozwoliły badaczom na wysunięcie hipotezy, że być może jakaś część tego budynku wykonana była w konstrukcji szachulcowej⁸⁴.

Z niezmiernie ciekawymi znaleziskami mamy do czynienia w przypadku dworów w Jarocinie i Trzemszach. W czasie badań pierwszego z nich odnaleziono bryłki polepy glinianej ze śladami rytego ornamentu⁸⁵. Niewielkie rozmiary odkrytych fragmentów nie pozwoliły na odtworzenie całego wątku ornamentacyjnego. Trudno jest również określić, jaką powierzchnię pokryto zdobieniami ani, gdzie były one umieszczone. Autor badań zasugerował, że mógł to być ozdobny fryz na wewnętrznej ścianie któregoś z pomieszczeń⁸⁶.

Ryc. V.8. Trzemsze: ceramiczna płytką (okładzina ściany?). Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, tab. XXXVII

⁸¹ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 298.

⁸² Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 396–367.

⁸³ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu, województwo częstochowskie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1992, t. 16, s. 232.

⁸⁴ T. Horbacz, Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. 32, s. 280.

⁸⁵ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 12–13.

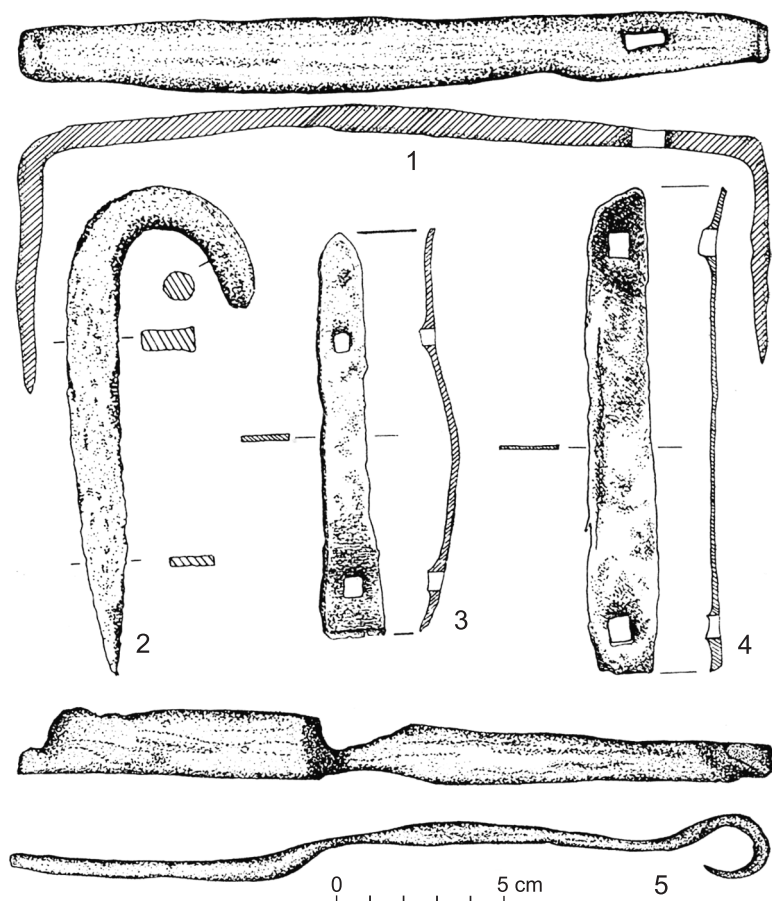
⁸⁶ Tamże, s. 12.

Natomiast w Trzemszach odkryto fragment płytki ceramicznej ozdobionej reliefem w postaci prostych i łukowatych linii. Zachowane wymiary płytki to 6,0 x 7,5 cm, a jej grubość osiągała zaledwie 0,8 cm. Pozwoliło to na przedstawienie sugestii, że jest to element okładziny ściany, gdyż na płytkę podłogową jest ona zdecydowanie zbyt cienka⁸⁷.

Grudki polepy są bardzo często znajdowane w czasie badań wykopaliskowych. Kawalki mniej lub bardziej przepalanej gliny, czasami z odciskami drewna, nie wzbudzają nadmiernego zainteresowania badaczy, być może dlatego, że ilość informacji, jakich mogą być nośnikiem, jest faktycznie skromna. Najczęściej nie jesteśmy nawet w stanie stwierdzić, czy uformowano je w wyniku intencjonalnego działania człowieka, czy też powstały przypadkowo. Oczywiście, najistotniejsza jest tutaj ilość i wielkość odnajdywanych fragmentów. O ile ich liczba jest znaczna, a dodatkowo widnieją na nich wyraźne odciski elementów drewnianych, to z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy domniemywać, że powstały w wyniku celowych działań, jakimi najczęściej było wylepienie ścian budynku. Niestety, dosyć rzadko autorzy sprawozdań przytaczają dokładniejszy opis znajdowanych bryłek i widniejących na nich śladów. Najczęściej dowiadujemy się, że ściany były „wylepiane” bądź „obmazywane” gliną. Przy tak kategorycznych stwierdzeniach należałoby jednak pokusić się o wykonanie pewnych obliczeń i stwierdzenie, czy rzeczywiście ilość odnalezionych grudek jest na tyle duża, aby mogła stanowić pozostałość „tynku” pokrywającego całe ściany. Przyjrzyjmy się powszechnie rekonstruowanemu drewnianemu, wieżowemu budynkowi. Przyjmijmy, że był to niewielki jednoprzestrzenny, dwu- lub trzykondygnacyjny budynek, o wymiarach 6 x 6 m, i wysokości około 7–10 m. Jeżeli przyjmujemy, że ściany „oblepiono” średnio (biorąc pod uwagę nierówności drewnianego surowca) na grubość 2 cm tylko z jednej strony, to z wyliczenia wynika, że ilość wykorzystanej do tego gliny to przeszło 2,5 m³. Oczywiście część gliny, która nie uległa wypaleniu w wyniku pożaru, na skutek działania warunków atmosferycznych, na przestrzeni wieków uległa wymyciu i przemieszaniu z tworzącą się próchnicą. I tak jednak mamy tutaj do czynienia z dużą ilością „bryłek”, które musiałyby pozostać na stanowisku. Bryłki te będą małe, o grubości nie przekraczającej 2 cm. Czasami jednak napotykamy wzmianki o dużych bryłach polepy. W takim wypadku, gdyby pochodziły z wylepienia ścian, ich łączna objętość musiałaby przekraczać kilka metrów sześciennych. Zwykle jednak tak się nie dzieje, choć oczywiście bywają wyjątki.

Stosunkowo rzadko, jako powód powstania dużej ilości owych bryłek, rozpatrywana jest możliwość, że stanowią one ślad jakiejś konstrukcji szkieletowej lub plecionkowej. Tak zwaną glinobitką wypełniano przecież ściany wykonane z desek lub plecionki, a nawet z mat słomianych czy trzcinowych, jeszcze na początku XX w., nie tylko w wiejskich chałupach, ale nawet w miejskich kamienicach.

⁸⁷ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 70–71.

Ryc. V.9. Krzykawka. Przedmioty związane z budownictwem: 1 – klamra ciesielska, 2 – hak, 3 i 4 – okucia, 5 – zawias. Wg E. Szydłowska, *Średniowieczny gród w Krzykawce...*, rys. 7, s. 153

Trzeba tu zwrócić uwagę na jeszcze jeden z możliwych sposobów powstania grudek polepy o znaczniejszej grubości. Prawdopodobnie w zdecydowanej większości, o ile nie w każdym z badanych budynków, funkcjonowało palenisko, służące przede wszystkim do gotowania potraw, ale także do ogrzewania i oświetlania wnętrza. Jak wiemy zarówno z ikonografii, jak i z analogii etnograficznych, zwykle nad takim paleniskiem znajdował się kaptur, służący do wylapywania iskier, czasami również do odprowadzania dymu, choć na temat funkcjonowania przewodów kominowych nasze wiadomości są zdecydowanie niewystarczające. Kaptury, których szkielet konstruowany był głównie z drewna, były obustronnie oblepiane gliną. W tym wypadku warstwa gliny musiała być zdecydowanie grubsza niż na ścianie, ponieważ miała zapobiegać zapaleniu

się drewnianej konstrukcji⁸⁸. O ile więc na stanowisku znajdujemy bryły polepy znacznej grubości, ale w niezbyt dużych ilościach, możemy domniemywać, że pochodzą one, między innymi, z konstrukcji różnego typu kapturów osłaniających paleniska.

V.2. Elementy wyposażenia wnętrza

To kolejny, trudny dla archeologa temat. W czasie prac wykopaliskowych nie odkrywamy przecież w ogóle wnętrza. Odnajdujemy najczęściej nawet nie całe przedmioty, a zaledwie fragmenty rzeczy, które mogły stanowić wyposażenie użytkowe czy ozdobę pomieszczeń, których formy i wyglądu nie jesteśmy w stanie odtworzyć. Nie dziwi też, że nawet na sesji naukowej poświęconej specjalnie wyposażeniu wnętrza w średniowieczu⁸⁹, temat dworu rycerskiego praktycznie się nie pojawił, a interesujący referat M. Chorowskiej, *Z badań nad funkcją i wyposażeniem średniowiecznych siedzib feudalnych na Śląsku*, dotyczył raczej siedzib możnowładczych niż rycerskich⁹⁰.

Pomimo znacznie ograniczonych możliwości, myślę, że możliwe jest jednak podejmowanie prób przedstawienia choćby częściowej rekonstrukcji wyglądu poszczególnych wnętrz badanych budynków.

Zdecydowanie najwięcej danych archeologia może wnieść do rekonstrukcji systemów ogrzewania pomieszczeń funkcjonujących w średniowiecznych dworach. Jak wynika z poprzedniego rozdziału, mamy niewielkie możliwości odkrycia ciągów kominowych, a obecności kominków w zasadzie nie możemy udowodnić. Zdarza się jednak, że odkrywamy pozostałości palenisk, najczęściej w postaci przepalanej glinianej lub kamiennej podstawy. W takim przypadku trudność polega na zrekonstruowaniu typu urządzenia, które ponad tym paleniskiem zapewne się znajdowało. O możliwościach wnioskowania na podstawie bryłek polepy już wspomniałam. Jednak nośnikiem największej ilości informacji są w tym wypadku kafle piecowe, których lepiej lub gorzej zachowane fragmenty odkrywamy stosunkowo często. Zdarzają się również znaleziska bardziej spektakularne, na przykład miejsce, gdzie ustawiony był pierwotnie piec – piecowisko – lub, co zupełnie unikatowe, fragmenty urządzeń bądź przedmio-

⁸⁸ Analogie etnograficzne na temat funkcjonowania palenisk patrz: K. Kwaśniewski, *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym*, Wrocław 1963.

⁸⁹ Była to VII sesja Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności pt: *Wyposażenie wnętrza w średniowieczu*, która odbyła się w Toruniu w listopadzie 2002 r. Wygłoszone referaty opublikowano w 14 tomie AHP (2004).

⁹⁰ M. Chorowska, *Z badań nad funkcją i wyposażeniem średniowiecznych siedzib feudalnych na Śląsku*, AHP, 2004, t. 14, s. 135–155.

ty będące częścią systemu ogrzewania typu *hypocaustum*. Ostatnio coraz częściej pojawiają się wzmianki o znaleziskach, na podstawie których możemy taki sposób ogrzewania rekonstruować. Do niedawna jeszcze robiono to dopiero wówczas, gdy udało się odnaleźć przynajmniej relikty pieca „centralnego ogrzewania”. Obecnie coraz częściej w czasie wykopalisk odnajdywane są, a co równie ważne, rozpoznawane fragmenty obramowań otworów grzewczych. To, jak się wydaje, jest wystarczającą przesłanką do hipotetycznej rekonstrukcji takiego typu ogrzewania, trzeba jednak pamiętać o tym, że same piwnice, gdzie zwykle lokowano piece, najczęściej po zaprzestaniu ich użytkowania, wykorzystywano do innych celów, oczywiście po rozebraniu pieca. W takim wypadku nasze szanse na odnalezienie przynajmniej relikwów tych urządzeń są znikome, a to z kolei może wpłynąć na fałszywy obraz różnorodności systemów grzewczych wykorzystywanych w średniowiecznych domach.

Przyjrzyjmy się więc najbardziej interesującym wynikom badań, dzięki którym nasza wiedza o ogrzewaniu dworów została znacznie wzbogacona.

Jednym z najciekawszych jest z pewnością stanowisko w Jankowie Dolnym. Jak już wspominałam, w czasie badań wykopaliskowych odkryto tu budynek o wymiarach 4,5 x 8,6 m, zbudowany w konstrukcji kamienno-drewnianej. Jego podłogę stanowiła gruba warstwa gliny. Tutaj, wzdłuż ściany północno-wschodniej na przestrzeni około 5 m odnaleziono *in situ* szerokie na 2,5 m rumowisko pieca kaflowego. Z gruzowiska wydobyto pozostałości 168 kafli płytowych, 15 ażurowych i 19 garnkowych z otworami czworobocznymi i kolistymi. Dodatkowo odkryto znaczną ilość fragmentów cegieł oraz fragmenty dachówek piecowych i gliniany pierścień otworu dymnego. Opisywany piec zbudowany był z kafli szkliwionych w trzech zasadniczych grupach barw: zieleniach, ciemnych brązach i jasnobrązowo-żółtych. Znajdowały się w nim zarówno kafle płytowe, jak i ażurowe (wypełniające i wieńczące) oraz garnkowe. Wśród przedstawień reliefowych dominowały symbole heraldyczne (zarówno rycerskie jak i ziemskie, kościelne i państwowe), poza tym zaobserwowano zdobienia geometryczne, maswerkowe, architektoniczne i ażurowe. Odnaleziono również kilkanaście kafli, które swoimi cechami formalnymi i technologicznymi odbiegały od przedstawionego zespołu. Uznano je za ślad napraw pieca. Na podstawie analiz samych zabytków, jak również znanych analogii i, przede wszystkim, przesłanek wynikających z analiz przedstawień herbowych, piec datowano na I połowę XV w.⁹¹

Na północ od opisanego budynku z rumowiskiem pieca odnaleziono pozostałości ceglanego pieca hypocaustycznego o wymiarach 1,5 x 2,5 m, którego południowo-zachodnia, dłuższa ściana znajdowała się na przedłużeniu południowo-zachodniej ściany dworu. Piec posiadał wewnętrzny podział na dwie

⁹¹ T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gnieźno 2003, s. 17–20.

komory: przypieczową i paleniskową. W komorze paleniskowej zachowały się pozostałości pięciu ceglanych łuków rusztu. Wewnątrz i w najbliższym sąsiedztwie odnaleziono kamienie służące jako akumulator ciepła. Dalej na północ zlokalizowano pozostałości jeszcze jednego pieca, stojącego zapewne w izbie budynku znajdującej się w tym rejonie, jednak zniszczenie stanowiska nie pozwala na podjęcie jej rekonstrukcji. Drugi z odnalezionych pieców zbudowany był prawdopodobnie głównie z kaflí w kolorze zielonym, z udziałem okazów pokrytych szkliwem białym⁹², brunatnożółtym, jak i w ogóle nieszkliwionych. Znalaziono stosunkowo dużą ilość kaflí fryzowych i wieńczących. Wśród przedstawień dominują herby i przedstawienia figuralne, z dodatkiem ornamentów geometrycznych i rozet. Ten piec datowany jest na III ćwierć XV w.⁹³ Niestety, stopień zniszczenia stanowiska nie pozwala na stwierdzenie, czy któryś z dwóch opisanych pieców kaflowych funkcjonował równocześnie z piecem hypocaustycznym, ogrzewając być może to samo pomieszczenie i stanowiąc alternatywne źródło ciepła, czy mamy tu do czynienia z zastąpieniem pieca „centralnego” przez dwa piece kaflowe⁹⁴.

Piec hypocaustyczny odkryty w Jankowie Dolnym jest, jak do tej pory, jedynym takim urządzeniem, odnalezionym w czasie badań reliktyw dworu rycerskiego.

Stosunkowo dobrze zachowane elementy pieców znaleziono w czasie badań w Siedlątkowie. Zrekonstruowano tu dwa tego typu urządzenia: piec kaflowy, umieszczony pierwotnie na trzeciej, reprezentacyjnej kondygnacji, oraz piec kopulasty zinterpretowany jako kowalski. Zaczniemy od krótkiego opisu pieca określonego jako kowalski. Posadowiono go, jak relacjonowała J. Kamińska, „na niewielkim, piaszczystym wzniesieniu” w dolnej kondygnacji wieży mieszkalnej. Jego glinianą kopuła miała średnicę sięgającą 2 m i wysokość 0,55–0,7 m. Udało się również rozpoznać dwa otwory, jeden do wkładania paliwa i drugi – dymowy⁹⁵.

Pozostałości pieca kaflowego to kolisty w rzucie gliniany cokół, o średnicy około 1,4 m, zachowany do wysokości 0,7 m. Stwierdzono, że piec miał podmurówkę, po której pozostały cegły i kamienie, oraz to, że najprawdopodobniej miał kształt walca. Zbudowano go z kaflí garnkowych, z których większość miała otwory kwadratowe, ale zrekonstruowano również okazy z wylotem okrągłym. Piec, podobnie jak i całe stanowisko, datowano od połowy do III ćwierci XIV w.⁹⁶ Pośród interesujących nas stanowisk tylko na nielicznych odkryto kafle datowane tak wcześnie.

⁹² Zwrócić tu trzeba uwagę na niespotykane dotychczas, w znanym materiale zabytkowym datowanym na wiek XV, użycie szkliwa w kolorze białym. Por. uwagi, tamże, s. 20.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiE, 1968, nr 15, s. 39–43.

⁹⁶ Tamże.

Podobny do siedlątkowskiego obraz systemu grzewczego, datowanego nawet nieco wcześniej, bo od lat 30. do 80. XIV w., znamy z grodziska w Trzemszach. Tamtejszy dwór zrekonstruowany został jako parterowy drewniany budynek podzielony na cztery lokalności. Zdaniem monografisty był on najprawdopodobniej ogrzewany piecem z kafli garnkowych z okrągłymi otworami (choć znaleziono zaledwie jeden kawałek takiego kafła). Celem gospodarczym służył zapewne piec kopulasty, którego ślady odnaleziono w północno-zachodnim narożniku dworu⁹⁷.

W czasie badań grodziska we Włoszczowie odkryto pozostałości drewnianego budynku z elementami murowanymi (?), datowanego przez autora badań na połowę wieku XIV. Odkryto w nim zawalisko pieca grzewczego zbudowanego z kamieni, cegieł „palcówek” i kafli garnkowych z wylotem kolistym (udało się zgromadzić 1043 fragmenty tych kafli), jednak nie podjęto próby bliższego określenia kształtu i rozmiarów pieca⁹⁸. Nie wiemy zatem, czy kamienno-ceglana była wewnętrzna konstrukcja pieca, czy może kamienny, czy ceglany był jego cokół. Dodatkowo zaproponowana tak wczesna chronologia tego obiektu napotkała krytykę ze strony S. Kołodziejskiego, który uważa, że dwór powstał dopiero pod koniec wieku XIV⁹⁹.

W czasie badań reliktów dworu w Jeziorsku, datowanych również bardzo wcześnie, bo od końca XIII do I połowy XIV w., nie odnaleziono wprawdzie śladów pieców, jednak inne przesłanki skłoniły autora badań do podobnej, jak opisywane w przypadku Siedlątkowa i Trzemsza, rekonstrukcji urządzeń grzewczych. Jako ślad paleniska otwartego, znajdującego się jednak nie w przyziemiu, lecz na wyższej kondygnacji, uznano kamienie polne zalegające razem z polepą w warstwie rumowiskowej. W górnej części rumowiska, czyli pochodzącej z kondygnacji jeszcze wyższej, odnaleziono nieliczne fragmenty kafli garnkowych z otworem czworokątnym. Tak więc, palenisko znajdować by się miało na drugiej, a piec kafłowy na trzeciej kondygnacji rekonstruowanej drewnianej wieży¹⁰⁰.

Z badań murowanego dworu w Sobocie, z jego fazy późnośredniowiecznej pochodzą kafle garnkowe zarówno z otworami okrągłymi, jak i kwadratowymi i prostokątnymi¹⁰¹. Podobnie, na grodzisku w Szamotułach odnaleziono wypalone w atmosferze redukcyjnej kafle garnkowe o czworokątnych wylotach, które

⁹⁷ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 17.

⁹⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, s. 162–174.

⁹⁹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluniąską*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościelnie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 154.

¹⁰⁰ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 299.

¹⁰¹ W. Długoszewska, *Ruchome materiały archeologiczne z dworu obronnego w Sobocie gm. Bielawy, woj. skierniewickie*, Łódź 1989 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 40 i n.

datowano na II połowę XIV w., choć chronologię stanowiska określono szerzej od II połowy XIV do połowy XV w.¹⁰² Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku grodziska w Kępnie. W wyniku przeprowadzonych tam badań ustalono, że pierwszy z dwóch drewnianych dworów powstał na początku wieku XIV i trwał do połowy wieku XV. Wśród odnalezionych kafli były okazy zarówno naczyniowe, jak i płytowe. Te pierwsze wydzielono w osobny zespół i datowano na II połowę wieku XIV. Rozpoznano kafle garnkowe z otworami okrągłymi i kwadratowymi o „średnicy otworu czworokątnego 155 mm” [chyba chodzi tu o długość boku – A.M.-K.] oraz jeden kafel miskowy z prostokątnym otworem¹⁰³. Tak więc, pierwsza siedziba była prawdopodobnie ogrzewana piecem zbudowanym z kafli naczyniowych. Drugi z budynków wzniesionych na badanym nasypie był nieco większy (7 x 7 m) i datowano go na II połowę XV w. Wówczas jego mieszkańcy grzali się prawdopodobnie przy piecu z kafli płytowych, które omówię poniżej.

Kolejne znaleziska kafli garnkowych datowane są już nieco później lub też czas funkcjonowania obiektów, w których zostały odnalezione, rozpoczynający się w wieku XIV trwa nieco dłużej, co nie pozwala na precyzyjniejsze datowanie samych pieców.

W wyniku wykopalisk przeprowadzonych w Bebelnie stwierdzono, że w II połowie XV w. funkcjonowała tu zapewne jednoprzestrzenna wieża mieszkalna (6,8 x 7,5 m). Prawdopodobnie był to budynek drewniany wzniesiony na podmurówce o szerokości około 1 m, wykonanej z kamienia eratycznego, być może też z dodatkiem cegły. W pobliżu naroża północno-zachodniego dolnej kondygnacji odkryto ślady posadowienia pieca w postaci „placka” przepalanej gliny o średnicy około 80 cm i „warstwy destrukcji nasyczonej polepą”. Odnaleziono fragmenty kafli garnkowych zarówno z otworami czworobocznymi, jak i koniczynkowatymi. Na kilku fragmentach zauważono ślady jasnozielonego szkliwa. Autor badań sądzi, że piec zbudowano z kilku różnych rodzajów kafli, które datuje na koniec XV–początek XVI w.¹⁰⁴ Ze starszych przekazów wiemy, że w pobliżu tego stanowiska znaleziono również fragmenty kafli płytowych¹⁰⁵. Pozwoliło to C. Hadamikowi na wysunięcie hipotezy, że być może na wyższej, reprezentacyjnej kondygnacji funkcjonował również piec z kafli płytowych¹⁰⁶.

¹⁰² E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszcza...*, s. 133.

¹⁰³ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 5.

¹⁰⁴ C. Hadamik, *Bebelno koło Włoszczowy. Wieś i siedziba rycerska w wiekach średnich*, Kielce 2004, s. 113.

¹⁰⁵ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka Opoczyńska 1932, s. 1.

¹⁰⁶ C. Hadamik, *Wyniki archeologicznych badań sondażowych przeprowadzonych w maju 2002 roku na gródku stożkowatym w Bebelnie, pow. włoszczowski, woj. świętokrzyskie*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne” 2002, R. 7, t. 1, s. 21–22.

W przypadku zdecydowanej większości stanowisk o obecności pieca w badanych siedzibach zaświadczać jedynie odnajdywane kawałki kafli. Ponieważ kafle naczyniowe pojawiły się wcześniej, zajmijmy się najpierw tymi obiektami, na których odkryto fragmenty okazów garnkowych.

W Zdunach, gdzie w wyniku badań wykopaliskowych wydzielono dwie średniowieczne fazy zamieszkiwania dworu, w pierwszej, datowanej od końca XIV do połowy XV w., w drewnianym budynku funkcjonował najprawdopodobniej piec z kafli garnkowych. Większość z nich miała otwory kwadratowe, ale znaleziono również kilka okazów z otworami okrągłymi¹⁰⁷. Jak zauważa autor badań, wykonano je z dwóch rodzajów gliny – żelazistej i kaolinitowej. W drugiej fazie – od połowy XV do początków XVI w. – piec zbudowany był z kafli miskowych z otworami kwadratowymi o długości boku około 150 mm¹⁰⁸. Kafle miskowe z kwadratowym otworem odnaleziono również w Siemkowicach, w czasie badań murowanego dworu datowanego od połowy XV w.¹⁰⁹

Od połowy XIV w. dwór w Łasku (XIV–XVII) był ogrzewany piecem z kafli garnkowych z otworami okrągłymi¹¹⁰. Wiadomości o znalezieniu kafli garnkowych, ale bez podania ilości ani dokładniejszego ich opisu (co jest często spowodowane ich złym stanem zachowania), znajdujemy również w relacjach z badań w Gozdowie (koniec XIV–XV)¹¹¹, w Karminku (XV)¹¹², Nowym Mieście (XIV)¹¹³ i Tokarach (XV)¹¹⁴. Jeden fragment kafla garnkowego znany z Kościelnej Wsi¹¹⁵, dwa kolejne odnaleziono w czasie badań w Czulczycach (XIV–XV)¹¹⁶, a z badań datowanego od II połowy XIII do początków XV w. dworu w Smogulcu rysunek kafla garnkowego zachował się w materiałach archiwalnych¹¹⁷.

¹⁰⁷ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 96–97.

¹⁰⁸ Tutaj R. Grygiel użył określenia otwory „prostokątne”, jednak na ilustracjach przedstawione są okazy z wylotem w kształcie zbliżonym do kwadratu z bokami o równych długościach (tamże, s. 113, 125).

¹⁰⁹ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu obronnego w Siemkowicach woj. łódzkie*, Łódź 2001 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 35.

¹¹⁰ L. Kajzer, *Łask, gm. loco, woj. sieradzkie*, *AZP* 70–49, IA B 1992, s. 124; M. Madaliński, *Wyniki badań archeologicznych w Łasku koło Łodzi z 1992 roku*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].

¹¹¹ E. Prusicka-Kolcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie stan. I, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, t. 4, s. 192.

¹¹² M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Karminek, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ], s. 11–12.

¹¹³ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji*, [w:] *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996, s. 30.

¹¹⁴ K. Górczyca, *Tokary, gm. Kawęczyn, woj. konińskie*, IA B 1992, s. 113.

¹¹⁵ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 148.

¹¹⁶ J. Cichomski, *Czulczyce, gm. Sawin woj. chełmskie*, IA B 1980, s. 191.

¹¹⁷ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 169.

Na wielu stanowiskach odnaleziono zarówno kafle naczyniowe, jak i płytowe. W wyniku badań na grodzisku w Kępnie do rąk archeologów trafiły zarówno kafle naczyniowe, omówione powyżej, jak i płytowe. Pierwsze wyodrębnione w osobny zespół datowano na II połowę XIV w. Kafle płytowe zostały przypisane do drugiego, z kolei drewnianego budynku (7 x 7 m), który funkcjonował od II połowy XV do połowy XVI w. Zespół kaflí płytowych nie jest jednorodny. Wyróżniono w nim kafle niepolewane i pokryte zielonym i brązowym szkliwem, które stanowiły około 65%. Wśród niepolewanych, o rekonstruowanych wymiarach 170 x 175 mm, dominują egzemplarze z wizerunkiem św. Jerzego na koniu i królowy umieszczonej w lewym górnym rogu płyty. Na kaflach zielonych znalazły się przedstawienia: dworskie (król siedzący na tronie), sceny rodzajowe (młodzieńcy grający na fujarkach), symboliczne (pelikan karmiący młode, lis i ptak). Kafle te datowane są na wiek XV¹¹⁸. Znaleziono również kilka fragmentów kaflí pokrytych szkliwem brązowym, na których zaobserwowano następujące wizerunki: postać rycerza z mieczem i tarczą z herbowym orłem oraz ludzką twarz. Ten ostatni wizerunek na podstawie analogii zrekonstruowano jako twarz Chrystusa. Wydaje się więc, że możemy zasugerować, że starsze domostwo ogrzewał piec z kaflí naczyniowych, natomiast w młodszym zbudowano piec z kaflí płytowych.

W Krajkowie, w pierwszym okresie użytkowania drewnianego dworu, czyli w XV w., budynek mieszkalny ogrzewał piec lub piece z kaflí garnkowych. Odnaleziono okazy z otworami kwadratowymi, okrągłymi i koniczynkowatymi. Oprócz tego znaleziono jeden fragment kafla płytowego z ciemnobrązowym szkliwem i nierozpoznanym reliefem¹¹⁹.

W czasie badań grodziska w Rozdrażewie znaleziono zarówno kafle garnkowe, jak i płytowe ze szkliwami: zielonymi, brązowymi i wielobarwnymi. Stanowisko to jednak ma dosyć szerokie datowanie od XV do XVII w.¹²⁰ Trudno jest więc przesądzać, czy kafle pojawiły się tu już w średniowieczu, zwłaszcza że część badaczy jest skłonna przesunąć datowanie tego obiektu na początek wieku XVI¹²¹.

Niewielkie ilości kaflí, zarówno naczyniowych jak i płytowych, pochodzą z wykopalisk w Gozdzie Nowym. Obiekt ten był jednak długotrwale użytkowany w czasie dwóch faz osadniczych: pierwszej, przypadającej na XIV–XV w., i drugiej, z XVII–XIX w. Brak szczegółowego opracowania wyników badań wykopaliskowych nie pozwala na podjęcie próby odtworzenia urządzeń grzew-

¹¹⁸ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 5.

¹¹⁹ A. Łaskiewicz, *Kafle i piece kaflowe z dworu na kopcu w Krajkowie pod Mosiną, woj. poznańskie*, Poznań 1997, s. 12 i n., 62.

¹²⁰ L. Wojda, *Rozdrażew, woj. kaliskie*, IA B 1988, s. 134.

¹²¹ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 247–248.

czych tam funkcjonujących¹²². Podobny problem dotyczy wyników badań w Budzynku¹²³, również tam znaleziono kafle garnkowe i płytowe z ornamentem figuralnym, jednak ich zbiorcze datowanie na koniec XV i XVI w. nie pozwala na dalsze rozważania na interesujący nas temat.

O ile drobne fragmenty nieszkliwionych kaflí naczyńowych mogą pozostać nierozpoznane wśród dużej ilości kawałków ceramiki naczyńowej lub pomyłone z komorą kafla płytowego, o tyle najdrobniejszy nawet ułamek płytki licowej zwykle jest odnotowywany w inwentarzach z badań wykopaliskowych. Niestety, ponieważ są to znaleziska „masowe”, nie zawsze poświęca im się wystarczająco dużo uwagi. Często przecież czytamy informację o znalezieniu „kaflí” bez żadnych dokładniejszych określeń, o jaki typ kafla chodzi. Jeśli, trudniejsze do rozpoznania, kafle naczyńowe zostały zidentyfikowane, zwykle w sprawozdaniu zamieszczone są informacje o ich formie. Przekonałam się wielokrotnie, zarówno korzystając z różnych sprawozdań, jak i indagując ich autorów, że jeśli podano jedynie informację o odnalezieniu „kaflí”, prawie zawsze dotyczyło to kaflí płytowych, a dokładniej rzecz ujmując, ich płytek licowych. W taki właśnie sposób podobne wzmianki interpretowano na potrzeby tej pracy.

Zaledwie po jednym fragmencie kaflí płytowych znamy z badań dwóch dworów murowanych: w Chrostowej, gdzie znaleziono „gotycki” kafel z zieloną polewą¹²⁴ i ze Strzyżewa Paczkowskiego, skąd pochodzi okaz ze św. Jerzym, datowany na wiek XV¹²⁵. Pojedyncze znaleziska późnośredniowiecznych kaflí płytowych znamy z badań murowanego dworu datowanego na koniec XV w. w Nowym Mieście. Udało się rozpoznać fragment płytki z herbem Trąby i ułamek kafla gzymsowego. Autor badań, zwracając uwagę na podobieństwo tych okazów do kaflí znalezionych w pobliskim Jarocinie, sugeruje wręcz użycie tej samej formy do wykonania kafla herbowego¹²⁶.

W czasie badań drewnianej wieży na kopcu w Jarocinie, odnaleziono bogaty zbiór kaflí płytowych, datowanych na II połowę wieku XV. Jednak według autora badań piec z nich zbudowany ogrzewał późniejszą, murowaną siedzibę wzniesioną w XV w., która nie była jednak badana metodami wykopaliskowymi¹²⁷.

Wiele trudności nastręcza interpretacja opisu kaflí z Bestwiny: „kafle doni-cowate pokryte polewą barwy zielonej, zdobione ornamentem wypukłym, w wielu przypadkach wyobrażeniem ptaka (pelikan) stojącego na gałęzi oraz

¹²² A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 129.

¹²³ A. Szymczak, *Budzynek, gm. Dalików woj. sieradzkie. Stanowiska 1*, IA B 1977, s. 216.

¹²⁴ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej...*, s. 317–334.

¹²⁵ C. Strzyżewski, *Strzyżewo Paczkowe, st. 37, gm. Gniezno woj. poznańskie*, IA B 1994, s. 105–106.

¹²⁶ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 181.

¹²⁷ R. Grygiel, *Późnogotyckie kafle piecowe z Jarocina*, „Zapiski Jarocińskie” 1989, z. 17–19.

orla z rozpostartymi skrzydłami”. Dalej następują opisy innych przedstawień (orzeł z rozpostartymi skrzydłami, rycerz w zbroi na koniu, Chrystus na krzyżu i płaczące postacie). Kolejny typ wymienionych kaflí to „rynienkowate pokryte polewą zieloną”. Pomimo, że określenia „donicowate” i „rynienkowate” mogłyby wskazywać na kafle naczyniowe, opisane zdobienia reliefowe przekonują, że mamy tu najprawdopodobniej do czynienia z kaflami płytowymi, być może o bardzo głębokiej komorze (?). Dodatkowo brak jest określenia, z której fazy funkcjonowania badanego obiektu pochodzą opisywane zabytki. Dwór datowany jest od przełomu XIII/XIV do wieku XVII¹²⁸. Trudno więc na takiej podstawie wysuwać jakiegokolwiek hipotezy badawcze.

Kolejne wzmianki o kaflach płytowych pochodzą z Charłupii Wielkiej, ponieważ jednak znamy je jedynie z archiwalnych rycin i opisu, ich datowanie z konieczności jest dosyć szerokie – koniec XV–XVI w.¹²⁹

Bardzo często w sprawozdaniach z badań autorzy podają jedynie informację o znalezieniu fragmentów kaflí. Jak już wspomniałam, doświadczenie przemawia za tym, żeby uznać te znaleziska za pozostałości okazów płytowych. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku Wieruszyc, gdzie w czasie badań murowanego dworu odnaleziono fragmenty kaflí, które datowano na wiek XV¹³⁰. Fragmenty kaflí ze stanowiska datowanego na XIV/XV–XV w. wymienione zostały również przy okazji badań w Żywcu¹³¹, a nieliczne fragmenty kaflí datowanych od II połowy XIV do początków XVI w. odnotowano również w czasie badań w Kozłowie¹³².

Jeszcze więcej trudności interpretacyjnych przysparzają te sprawozdania, w których brak jest nie tylko bliższych informacji o typie kaflí, ale również o ich chronologii. W takiej sytuacji, jeśli badane stanowisko datowane jest nie tylko na średniowiecze, ale i czasy nowożytne, nie możemy przesądzać, w której fazie zamieszkiwania dworu pojawił się piec kaflowy. Z taką sytuacją mamy do czynienia np. w Rozdrażewie, gdzie na stanowisku datowanym na XV–XVII w. w czasie wykopalisk odnaleziono fragmenty kaflí garnkowych i płytowych z polewami: zieloną, brązową i wielobarwną. W zasadzie tylko informacja o wielobrawnym szklíwie eliminuje część tych znalezisk z kręgu naszych zainteresowań. Pozostałe hipotetycznie mogą być datowane na późne średniowiecze¹³³. Być może jest to jednak ocena myląca, gdyż autor monografii siedzib

¹²⁸ H. Malinowska-Lazarczyk, *Bestwina, pow. Bielsko-Biała*, „Silesia Antiqua” 1973, t. 15, s. 340–343.

¹²⁹ K. Walewski, *Z Sieradza ku Kaliszowi*, „Wieś Ilustrowana” 1912, R. 3, z. 5, s. 27.

¹³⁰ J. Kozak, *Wieruszyc, pow. Bochnia*, IA B 1969, s. 405.

¹³¹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 205–206.

¹³² Tamże, s. 149–150.

¹³³ L. Wojda, *Rozdrażew...*, s. 134.

obronnych na tym terenie datuje dwór w Rozdrażewie dopiero na XVI w.¹³⁴ Podobnie, bardzo nieliczne fragmenty kafli znalezionych w Dębinach¹³⁵, Goszczewicach¹³⁶, Kłwowie¹³⁷, Potkannej¹³⁸, Woli Justowskiej¹³⁹, Zakrzowie¹⁴⁰ i w Zawalowie trudno przypisać do konkretnych faz funkcjonowania badanych dworów. Analogicznie wygląda sytuacja w przypadku Chłapowa – materiał z badań omówiony jest całościowo i datowany łącznie od XIV do XVII w.¹⁴¹ Znajdujemy również wzmianki o odnalezieniu kafli zarówno naczyńowych, jak i płytowych w Skoszewach Starych, brak jest bliższych o nich informacji, a późnośredniowieczna faza zamieszkiwania stanowiska datowana jest już od XIII/XIV w., i trwa do wieku XVI¹⁴².

Jak wynika z przytoczonych powyżej wiadomości o znaleziskach kafli, na zdecydowanej większości stanowisk odkrywano kafle naczyńowe. Na 36 uwzględnionych tu i omówionych stanowisk obecność kafli wykonywanych na kole garncarskim odnotowano na 25, a na 17 odnaleziono kafle płytowe. Jednocześnie na 10 stanowiskach wystąpiły zarówno okazy płytowe, jak i naczyńowe. Wśród tych drugich znalazły się kafle garnkowe oraz miskowe. Garnkowe miały otwory: koliste, kwadratowe, prostokątne i koniczynkowate, czyli charakterystyczne dla prawie wszystkich, powszechnie występujących typów. Przewaga kafli naczyńowych nie powinna tu dziwić, przede wszystkim ze względu na ich wcześniejszą metrykę. Pojawiają się one na ziemiach polskich już w drugiej połowie wieku XIV. Na uwagę zasługuje jednak zadziwiająco mała ilość kafli miskowych. Odnaleziono je zaledwie na dwóch stanowiskach – w Siemkowicach i Zdunach.

¹³⁴ J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia...*, s. 247–248.

¹³⁵ B. Muzolf, *Założenie obronne w Dębinach, gm. Potworów, woj. radomskie*, PP PKZ. O. Łódź, Łódź 1978 [mps archiwum WO SOZ w Radomiu], *non vidimus*, cyt. za A. Nierychlewską, *Budownictwo obronne...*, s. 119–120.

¹³⁶ B. Muzolf, *Założenie obronne w Goszczewicach gm. Przytyk, woj. radomskie. Badania weryfikacyjne*, PP PZK. O. Łódź, Łódź 1978 [mps archiwum WO SOZ w Radomiu]; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 244; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 19–20; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 124–126.

¹³⁷ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 157–160; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą...*, s. 245.

¹³⁸ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 178–180.

¹³⁹ E. Zaitz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy pałacu Decjusza na Woli Justowskiej w Krakowie*, MA, 1980, t. 20, s. 131–151.

¹⁴⁰ S. Kołodziejewski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 201.

¹⁴¹ E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo, gm. Dominowo woj. poznańskie. Stanowisko 1*, IA B 1977, s. 218; 1979, s. 208.

¹⁴² A. Chmielowska, *Skoszewy Stare, gm. Nowosolna, woj. łódzkie*, IA B 1989, s. 74; 1990, s. 109; 1991, s. 104; P. Wesolek, *Małe założenia obronne pogranicza Łęczyckiego i Mazowsza Rawskiego w świetle nowych badań*, Łódź 1992 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].

W przypadku kaflí miskowych, które najczęściej miały otwór kwadratowy, rozpoznanie ich w masie znalezisk ceramicznych jest znacznie łatwiejsze niż w przypadku kaflí garnkowych z kolistymi wylotami, stąd też ilość stanowisk, na których je znaleziono, jest z pewnością określona bardziej precyzyjnie. M. Dąbrowska stwierdziła, że już w początkowym okresie produkcji kaflí naczyniowych wytwarzano zarówno okazy garnkowe, jak i miskowe¹⁴³. Zaobserwowana na omawianych stanowiskach dysproporcja w występowaniu obu typów może wskazywać jednak, że w początkowym okresie przyjmowania się pieców kaflowych na terenie Polski dominowały kafele garnkowe. Obserwację tę potwierdziła w odniesieniu do terenów śląskich K. Dymek¹⁴⁴.

Jak wynika z przedstawionych powyżej wiadomości o znaleziskach kaflí, piece z nich wykonane w dworach rycerskich w średniowieczu należały raczej do rzadkości. Przyjrzyjmy się więc innym sposobom ogrzewania siedzib.

Bardzo często odkrywane urządzenia grzejne określane są mianem palenisk. Ich opisy są zwykle dosyć lakoniczne, często bez podanych choćby szacunkowych wymiarów. I tak, w Chłapowie, w zrębowym budynku o wymiarach 4,7 x 6,7 m, w pobliżu jego narożnika północnego odkryto gliniane palenisko¹⁴⁵. Z kolei, w drewnianym dworze w Dmosinie odkryto palenisko kamienne¹⁴⁶. W reliktach drewnianego domu odkrytego na kopcu w Kielbowie Starym odkryto ślady „dużego paleniska lub pieca”¹⁴⁷. Ponieważ jednak nie odnaleziono kaflí, wnosić można, że nie był to piec kaflowy.

Trudne do precyzyjnego określenia pozostałości urządzenia grzewczego odkryto również w czasie badań w Kłocku. W pobliżu wewnętrznego narożnika północno-wschodniego drewnianego budynku znaleziono pozostałości obiektu o glinianej konstrukcji i wymiarach 1,8 x 1,8 m. Odkryte w pobliżu ślady zagłębień, w których znajdowały się znaczne ilości fragmentów naczyń i kości zwierzęcych, zinterpretowano jako jamy przypiecowe¹⁴⁸. Pozostałość pieca o konstrukcji glinianej odkryto również w Radzyminie. Autorzy piszą, że zachowała się częściowo jedynie dolna część obudowy w postaci silnie przepalanej glinianej ściany (do wysokości około 20 cm), jak również przepalone kamienie oraz duża ilość polepy i węgla drzewnego. Nie znamy wymiarów tego obiektu¹⁴⁹.

¹⁴³ M. Dąbrowska, *Kafele i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987, s. 78.

¹⁴⁴ K. Dymek, *Średniowieczne i renesansowe kafele śląskie*, Wrocław 1995, s. 94–95.

¹⁴⁵ E. Naumowicz-Śmigiełska, *Chłapowo...*, IA B 1977, s. 218; 1979, s. 208.

¹⁴⁶ Z. Lechowicz, *Dmosin, woj. skierniewickie*, IA B 1980, s. 191.

¹⁴⁷ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym, pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, t. 6, s. 464.

¹⁴⁸ B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbacz, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowe w Kłocku pod Sieradzem*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1992, t. 8, s. 135–136.

¹⁴⁹ *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 118–119.

W Borówku odkryto pozostałości drewnianego dworu datowanego od II połowy XV w. W opracowaniu czytamy, że nie odnaleziono kafla, a jednocześnie, że dom mieszkalny miał dwa „piece grzewcze”. Nie pada jednak żadna sugestia, jaką mogły one mieć formę. W sąsiedztwie dworu odnaleziono pozostałości budynku gospodarczego, który określono jako kuźnię. W tym miejscu odkryto bruk kamienny z ceglami, ułożony w kształcie nieregularnej podkowy, o wymiarach 110 x 150 cm. Znaleźisko to zinterpretowano jako piec kowalski¹⁵⁰.

W relacji badań w Horodysku znajdujemy wzmiankę o trzech ziemiankach, w których zachowały się resztki pieców (w dwóch) i palenisko (w jednej)¹⁵¹. Niestety, nie wiemy, jak mogły wyglądać te urządzenia.

W rozdziale poświęconym przedmiotom trwale związanym z budynkiem wspominałam już o kapturach nad paleniskami, których śladem mogą być bryłki polepy z odciskami konstrukcji drewnianych, stanowiących szkielet kaptura. Być może z takim odkryciem mamy do czynienia w Kielbowie Starym, gdzie opisano podstawę pieca w kształcie elipsy o wymiarach 100–140 cm, w obrębie której znaleziono znaczną ilość popiołu, węgla drzewnych i dużo brył polepy. W sąsiedztwie odkryto kamienie otoczakowe, kawałki naczyń glinianych i kości zwierzęce¹⁵².

Piec wprawdzie ogrzewał pomieszczenie, nie dawał jednak tyle światła co kominek. W jaki więc sposób oświetlano pomieszczenia, w których nie było kominków?¹⁵³ Z pewnością używano do tego łuczywa. Są to jednak przedmioty, których rozpoznanie w materiale archeologicznym jest bardzo trudne. Tutaj odesłać wypada do niezmiernie interesującej pracy S. Firszt pt. *Oświetlenie w średniowiecznym mieście śląskim*, który zbiera wiadomości o dotychczasowych znaleziskach. Omawia również trzymadła (świecaki) dla łuczyw, służące zamocowaniu ich w ścianach¹⁵⁴. Przedstawione tam przedmioty mają formę pręta, zakończonego ostro z jednej strony, natomiast z drugiej „rozklepanego” do blachy i zwinętego w otwartą tuleję. Do podobnych celów służył zapewne egzemplarz, który odkryto w czasie badań dworu w Zdunach¹⁵⁵. Żelazny pręt w tym wypadku ma formę haka zgiętego pod kątem prostym. Część zaostzona

¹⁵⁰ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 224, 226, 232.

¹⁵¹ J. Ślusarski, *Horodysko, pow. Chełm (stanowisko II)*, IA B 1967, s. 331.

¹⁵² Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 469.

¹⁵³ Tematem tym zajęła się M. Dąbrowska: dla wcześniejszego średniowiecza: *Ogrzewanie i oświetlenie wnętrz mieszkalnych na ziemiach polskich w VI–XIII wieku*, KHKM, 1971, R. 19, nr 3, s. 370–398; i dla wnętrz zamkowych: *Oświetlenie i ogrzewanie średniowiecznych wnętrz zamkowych*, AHP, 2004, t. 14, s. 173–188.

¹⁵⁴ S. Firszt, *Oświetlenie w średniowiecznym mieście śląskim*, „Silesia Antiqua” 2000, t. 41, s. 83–93.

¹⁵⁵ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 194.

z jednego boku ma długość 11,5 cm, część druga, o długości 8,5 cm, zakończona jest lejkowato ukształtowaną tulejką (średnica ok. 2 cm), która jest z obu stron otwarta tak, że łuczywo można było do niej wsunąć.

W materiałach pochodzących z wykopalisk pojawiają się również bardzo podobne w kształcie przedmioty, które jednak mogły służyć do innych celów – do gaszenia knotów świec czy lampek olejowych (łojowych), bez zatapiania ich, czyli tzw. kapturki. Jest to również pręt żelazny zaostrowany z jednego końca, z drugiego „rozklepany” do cienkiej blaszki zagiętej pod kątem prostym i zwiniętej w „rozek”. Ostre zakończenie ułatwiało wbicie w drewnianą rączkę, która musiała w znacznym stopniu przedłużyć kapturek tak, aby można było gasić świece umieszczone w wyżej zawieszonych świecznikach czy kandelabrach. Przedmioty takie były używane do gaszenia świec jeszcze w nowożytności, a spotykane są również dziś w sklepach z oryginalnym wyposażeniem wnętrz oraz w kościołach.

Zabytek, który moim zdaniem można rekonstruować jako kapturek, znamy z badań we Włoszczowie, gdzie opisany został jako przedmiot żelazny zakończony tulejką¹⁵⁶. Tulejka ma długość około 4 cm, a pręt 8 cm. Dwa nieco większe egzemplarze takich przedmiotów znajdujemy również w publikacji o grodzisku w Plemiętach¹⁵⁷.

Nie natrafiłam też na wzmianki o znalezieniu na interesujących nas stanowiskach lampek olejowych. Świece woskowe, jako zbyt drogie, z pewnością były w użyciu znacznie rzadziej, a i znalezienie ich szczątków w materiale archeologicznym jest niezmiernie trudne.

Fakt, że w czasie wykopalisk do rąk archeologów rzadko trafiają przedmioty wykonane z materiałów organicznych, powoduje szczególnie dotkliwe braki w poznaniu umeblowania badanych siedzib. W zasadzie nic nie możemy powiedzieć na temat stołów/ław, różnego rodzaju siedzisk czy łóżek. Domyślamy się, że takowe musiały być użytkowane, bo znamy ich przedstawienia z ikonografii, a opisy z nielicznych inwentarzy. Jest jednak taka kategoria „mebli”, co do której użytkowania w badanych dworach dysponujemy materialnymi przesłankami. Są to skrzynie służące do przechowywania cenniejszych rzeczy, a znaleziskami pozwalającymi na ich częściową rekonstrukcję są żelazne okucia, kłódki i klucze do nich. O kłopotach z rozróżnieniem, które z odnajdywanych okuć wzmacniały drzwi, a które okuwały skrzynie, pisałam już w jednym z poprzednich rozdziałów. Jak się wydaje, większość autorów stosuje tutaj kryteria wielkościowe. Przyjrzyjmy się teraz znaleziskom uznanym przez badaczy za relikty okuć, które nie tylko wzmacniały, ale i ozdabiały „zamczyście” skrzynie z dobytkiem.

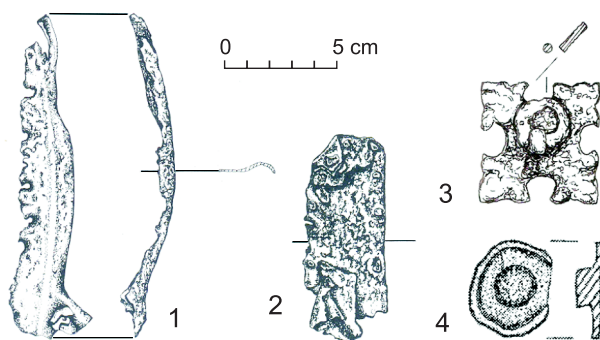
¹⁵⁶ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, s. 163.

¹⁵⁷ A. Kola, *Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży...*, s. 69, tab. II/12 i II/29.

Ciekawe odkrycie miało miejsce w czasie badań w Kozłowie. W jednym miejscu znaleziono tam klucz, a obok niego starannie odkuwane gwoździe-ćwieki z dużymi, owalnymi lub okrągłymi główkami. Znajdźisko zinterpretowano jako ślad po skrzyni¹⁵⁸.

Nie znamy dokładniejszego opisu okoliczności odnalezienia interesujących zabytków we Włoszczowie. Pochodzą stamtąd dwa półkoliste okucia, jedno miedziane i jedno żelazne z otworami na gwoździe, dwa przedmioty, które mogą być kluczami, a przede wszystkim uchwyt żelazny (długości około 10 cm), przez autora opisany jako uchwyt „sepetu”¹⁵⁹. Niestety, trudno jest wyrokować, czy część z nich to pozostałości skrzyni.

Kilka (cztery?) fragmentów okuć wykonanych z blachy brązowej i zaopatrzonych w otwory na nity odkryto w czasie badań na Ledniczce. Autorzy opracowania zasugerowali, że są to właśnie ozdobne okucia skrzyni¹⁶⁰.

Ryc. V.10. Fragmenty brązowych okuć: 1, 2 – wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, ryc. 10, s. 208; 3 – ozdobne okucie/uchwyt. Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, tab. XXVI; 4 – żelazny ozdobny nit. Wg M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach, gm. Rzgów, powiat koniński, województwo wielkopolskie, w świetle badań archeologicznych*, Łódź 2007 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], tab. XXI

W Trzemszach odnaleziono ozdobne okucie w kształcie krzyża greckiego, którego końcówki uformowane były na kształt lilijek i które pośrodku miało okrągły uchwyt. Ponieważ przedmiot ten był stosunkowo niewielkich rozmiarów, zinterpretowano go jako okucie szkatułki¹⁶¹. Z kolei, odkryte

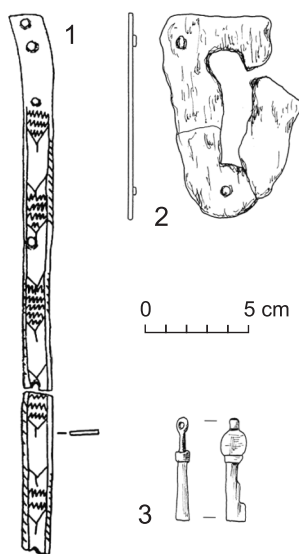
¹⁵⁸ S. Kołodziejcki, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1987 w Kozłowie...*, s. 6.

¹⁵⁹ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 162–165.

¹⁶⁰ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

¹⁶¹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 67.

w Orszymowie taśmowate, łukowato wygięte okucie miało szerokość 2,6 cm. Na jednym końcu wycięto w nim otwór, w drugim tkwił płaski brązowy nit¹⁶². Jego wygląd przywodzi na myśl wypukłe wieka kuferków znanych z ikonografii. Ono również może być uznane za okucie skrzyni. Podobnych interpretacji dokonano na podstawie znaleziska ze Smogulca, skąd pochodzą taśmy żelazne z otworami na gwoździe¹⁶³. Autorka badań grodziska w Mymoniu wspomniała 13 płytek i 3 okucia zamków od skrzynek, wykonanych zarówno z żelaza, jak i z brązu, które zinterpretowała jako fragmenty skrzynek różnej wielkości¹⁶⁴.

Ryc. V.11. Okucia: Jeziorsko: 1 – wykonane z brązu, Wg E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, PiMMAiEwŁ, 1976, nr 23, tab. X, s. 320; Orenice: 2 – okucie dziurki klucza, 3 – kluczyk szkatułki (?). Wg M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach, gm. Piątek, woj. plockie w świetle badań z lat 1986–1987*, Łódź 1990 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], tab. VII, VIII

¹⁶² W. Szymański, *Przyczynek do badań...*, s. 60.

¹⁶³ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 172.

¹⁶⁴ W tym przypadku jednak brak jest pewnego przypisania znalezisk do późnośredniowiecznej fazy zamieszkiwania grodu. Por. M. Cabalska, *Grodzisko w Mymoni, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1975, t. 3, s. 321–339.

Zawiasy skrzyń wymienione są również wśród materiałów pozyskanych w wyniku badań reliktyw dworu w Zdunach¹⁶⁵. Jako „zawiaski” opisano znalezisko z dworu w Orłowie¹⁶⁶; czy zamykały one skrzynię, czy drzwiczki jakiejś szafki, trudno wyrokować.

W jednym z poprzednich rozdziałów wspomniałam już o kłopotach związanych z interpretacją funkcji kluczy. Nie można w sposób pewny wyrokować, czy zamykały one zamki u drzwi, czy też zamczyste skrzynie. Podobny problem mamy z rozpoznaniem funkcji klódek. Czasami jednak autorzy, posilkując się głównie kryterium wielkościowym, sugerują konkretne przeznaczenie tych przedmiotów. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku Orenic – znaleziony tam klucz uznano za przynależny do skrzyni. Na tym samym stanowisku znaleziono również kilka okuć, być może również elementów skrzyń¹⁶⁷.

Tutaj jako analogię mogę przytoczyć znalezisko, niestety, spoza interesującego nas terenu, bo z pogranicza krzyżacko-mazowieckiego. W czasie badań piętnastowiecznego dworu w miejscowości Leszcz, gm. Dąbrówno, odkryto skupisko kilkunastu przedmiotów żelaznych zalegających na przestrzeni około 1,5 m². Znalazły się tam m.in. wykonane z blachy żelaznej fragmenty okuć z otworami na gwoździe, plakietka z dziurką na klucz, okucie tejże dziurki i sam klucz. W tym samym miejscu odkryto między innymi trzy brakteaty, strzemię, gwiaździsty bodziec ostrogi, dwie płytki pancerza, grot bełtu, kilka przedmiotów nierozpoznanych. Znalezisko to zostało zinterpretowane jako szczątki drewnianej, okutej skrzyni do przechowywania cenniejszych rzeczy. Skrzynia ta mogła pozostać *in situ*, ponieważ dwór uległ spaleni¹⁶⁸.

Wiem, że do rutynowych działań w czasie prac wykopaliskowych należy dokumentowanie trójwymiarowej lokalizacji wydobywanych zabytków metalowych. Niestety, stosunkowo rzadko wyniki tej pracochłonnej procedury są następnie analizowane i wykorzystywane w próbach rekonstrukcji badanych siedlisk. Wyniki takiej analizy mogą przynieść istotne dane co do przeznaczenia niektórych pomieszczeń czy chociażby usytuowania niektórych elementów wyposażenia, takich jak okuta skrzynia z dobytkiem czy drzwi.

Z badań na interesujących nas stanowiskach, poza omówionymi wyżej, pochodzi niewiele przedmiotów mogących być pomocnymi przy rekonstrukcji wyposażenia wnętrz dworskich. Wymienić tu jeszcze można odkryty w czasie badań grodziska w Mrówkach kuty żelazny stojący krzyż¹⁶⁹.

¹⁶⁵ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33.

¹⁶⁶ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

¹⁶⁷ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, s. 48.

¹⁶⁸ A. Marciniak-Kajzer, *Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszczu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, nr 1 (251), s. 7–17.

¹⁶⁹ Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki, pow. Konin*, IA B 1971, s. 254.

V.3. Wyposażenie kuchni i stołu

Napisanie tego rozdziału, który, ze względu na ilość znalezisk, powinien być najobszerniejszy i oparty na solidnych podstawach, było najtrudniejszym zadaniem, jakiego musiałam się podjąć, pracując nad tą książką.

Zdecydowanie najbardziej niewdzięcznym i ryzykownym działaniem była interpretacja określeń, używanych przez autorów do opisu różnych typów technologicznych i morfologicznych naczyń. Nie wiem, czy udało mi się za każdym razem poprawnie odczytać intencje badaczy. Napotykać na wzmiankę o ceramice „szarej” lub „czarniawej”, uznawałam, że określenia takie dotyczą naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej. Znacznie trudniej jest stwierdzić, jaki typ ceramiki opisano, używając określenia „wypał utleniający”. Ale tym zagadnieniem zajmujemy się nieco później.

Fragmenty naczyń ceramicznych są przedmiotami, które najczęściej odnajduje archeolog w czasie badań wykopaliskowych. Jest to źródło, którego znaczenia nie można przecenić. Niestety, właśnie jego masowe występowanie powoduje, że często nie jest traktowane z należytą uwagą i pieczołowitością. Staranne opracowanie, czasami nawet kilkunastu tysięcy kawałków ceramiki, wymaga nie tylko ogromnego wysiłku, ale również odpowiedniego zaplecza, nie tylko badawczego¹⁷⁰.

Próby wprowadzenia klasyfikacji ceramiki naczyniowej, która uprościłaby i ułatwiła ich analizę, mają już długą historię. W 1961 r. podstawowy podział na ceramikę wypaloną w atmosferze redukcyjnej i utleniającej zaproponował J. Kruppé¹⁷¹. W ostatnich latach klasyfikacje tworzone na podstawie kryterium technologicznego są coraz powszechniej stosowane.

Dla Polski Centralnej przyjął się podział fragmentów naczyń glinianych na grupy technologiczne zaproponowane przez L. Kajzera¹⁷². Pomógł on ujednolicić nazewnictwo dla różnych rodzajów ceramiki, ułatwiając przeprowadzanie studiów porównawczych. Wydaje się jednak, że najczęściej przyjmowany on jest w wersji *in extenso*, gdyż odnajdywane tutaj materiały dobrze „wpasowują” się w wersję

¹⁷⁰ Trzeba tu wspomnieć o pracowni konserwacji, dzięki której udaje się odtworzyć, nawet jeśli nie całe, to przynajmniej większe części naczyń; o sprawnym rysowniku, który wykona rekonstrukcyjne ilustracje. Podstawowe opracowanie dużego zbioru ułamków naczyń wymaga przede wszystkim pomieszczenia z dużym stołem, na którym można rozłożyć analizowany materiał i to na czas dłuższy. Często badacze nie mają takich możliwości i to owocuje dosyć pobieżnym opisem materiałów ceramicznych. Zob. krytyczne uwagi na ten temat: L. Kajzer, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytniej*, KHKM, 1991, R. 39, nr 4, s. 467–483; A. Marciniak-Kajzer, *Czy istnieje obraz kultury materialnej dworów rycerskich w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych?* [w druku].

¹⁷¹ J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Warszawa 1961.

¹⁷² L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 199–225.

podaną przez autora. Część badaczy zapomina jednak, że jest to propozycja podziału otwartego, gdzie w miarę potrzeb wydzielać można kolejne grupy, oczywiście na podstawie kryteriów technologicznych¹⁷³. Czasami więc zagubieniu ulegają bardzo interesujące, ale nieliczne znaleziska, które lokowane są w grupie „inne” bez podania ich charakterystyki. Na pozostałych terenach kraju, gdzie struktura materiałów ceramicznych jest nieco inna, badacze stosują odmienne podziały. Wystarczy przytoczyć tu schematy stosowane przy opracowywaniu ceramiki wrocławskiej¹⁷⁴ czy wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej¹⁷⁵.

Zdarza się, że autorzy proponują własne podziały, przygotowane *ad hoc* dla konkretnego stanowiska¹⁷⁶. Używane wówczas określenia nie zawsze w sposób precyzyjny określają technologię wyrobu naczyń. O ile pisanie o naczyniach szarych, stalowych, siwakach pozwala bez trudu zorientować się, że chodzi o ceramikę wypaloną w atmosferze ze zredukowanym dostępem tlenu, o tyle w przypadku ceramiki „utleniającej” nie możemy być pewni, co autor miał na myśli. Pojęcie „wypału utleniającego” zostało spopularyzowane w momencie, gdy archeologia na poważnie zajęła się badaniami epok młodszych – późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Wówczas zwrócono uwagę na naczynia wypalone w atmosferze ze zredukowanym dostępem tlenu. Stopniowo określenie „utleniający” zaczęto stosować jako opozycyjne do „redukcyjnego” i opisywano tak naczynia wypalone w sposób tradycyjny – w atmosferze niekontrolowanej. Zabrakło tym samym nazwy dla pojawiających się w końcowych fazach późnego średniowiecza naczyń wypalonych w unowocześnionych piecach, w wyższej niż dotychczas temperaturze. Tak wypalone naczynia, w zależności od użytego surowca, uzyskiwały barwę jasnokremową czy różową (wykonane z glin lekkich) i ceglastą (z glin żelazistych). Czytając więc o naczyniach wypalonych w atmosferze „utleniającej”, nie możemy być pewni, o jaki rodzaj wypału chodzi. Mający tego świadomość, badacze stosują określenia bardziej rozbudowane, np. naczynia wypalone w atmosferze silnie utleniającej lub w słabej atmosferze utleniającej.

¹⁷³ Por. uwagi: L. Kajzer, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów...*

¹⁷⁴ Udoskonalanie tej klasyfikacji można prześledzić na podstawie prac: J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1, Kraków 1966, s. 132–134; cz. 2, Kraków 1970, s. 272–329; J. Piekalski, T. Płonka, A. Wiśniewski, *Badania średniowiecznej posesji przy ul. Nożowniczej 13 we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1991, t. 32, s. 207–238; C. Buśko, A. Wiśniewski, J. Piekalski, *Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Węzienna 8–12) w 1990 r.*, tamże, 1992, t. 33, s. 136–139; J. Niegoda, *Naczynia ceramiczne*, [w:] *Wratislavia Antiqua...*, t. 1, s. 157–182.

¹⁷⁵ D. Poliński, *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*, AHP, 1996, t. 4, i następne publikacje tego autora w kolejnych tomach AHP.

¹⁷⁶ Tutaj najczęściej popełniane są trzy błędy. Po pierwsze, ilość wydzielanych grup bywa bardzo duża, co powoduje brak czytelności; po drugie, stosowane są równocześnie kryteria technologiczne i morfologiczne; po trzecie, opisy poszczególnych kategorii nie zawsze są jednoznaczne.

Niejasne są również, używane przez niektórych autorów, określenia sposobu lepienia naczyń. Jak należałoby rozumieć określenie, że naczynie „w całości zostało wykonane na kole” – czy to znaczy, że było toczone, czy tylko silnie obtoczone? Nie bardzo też wiem, jaką cechę pragną podkreślić autorzy, piszący, że „naczynia wykonano ręcznie”? Niepokoi też bezwarunkowe określanie ilości naczyń toczonech, zwłaszcza, jeśli nie wykonano analiz laboratoryjnych, a oceniamy zaledwie fragment naczynia. O ile w takim wypadku możemy wykluczyć toczenie – gdy odnajdziemy ślady zlepień, to kategorię określenie, że powstało ono w wyniku toczenia, nie jest chyba wiarygodne, zwłaszcza w przypadku górnych części naczyń, gdzie silne obtaczanie mogło zatrzeć takie ślady¹⁷⁷. Z powodu wymienionych wyżej niejasności w pracy tej unikałam przytaczania określeń typu „całkowicie obtaczane”, „górami obtaczane” i temu podobnych, zwłaszcza jeśli autor je stosujący miał do dyspozycji jedynie niewielkie fragmenty. Podobnie nie zaznaczałam, podkreślanego przez autorów, faktu zdobienia naczyń linią falistą. Czasami, w założeniu badaczy, fakt ten miał wskazywać na wczesną chronologię tak ornamentowanych wyrobów.

Kłopoty z opisem naczyń ceramicznych nie kończą się, niestety, na próbach ujednolicenia określeń dotyczących technologii ich wykonania. Problemy mamy również z opisem funkcjonalnym. Znacznie poszerzona w późnym średniowieczu gama rodzajów naczyń powoduje kłopoty z rozróżnieniem choćby miski i talerza, a nawet dzbanu i garnka, nie wspominając już o trójnóżkach, które określane bywają jako: rynienki (rynki), patelnie, tygielki, rondle etc. O zagadnieniach terminologicznych pisała już swego czasu K. Sulowska-Tuszyńska, opowiadając się za stosowaniem nazwy „trójnóżki”, która wprawdzie niewystarczająco opisuje kształt naczynia, ale jednocześnie nie implikuje jego przeznaczenia, które, jak wynika z badań tej autorki, może być różne¹⁷⁸. Jak się okazuje, nawet powszechne przyjęcie tego określenia nie zakończy sporów, część badaczy używa bowiem tej nazwy w rodzaju żeńskim – ta „trójnóżka” (np. K. Sulowska-Tuszyńska), inni w męskim – ten „trójnóżek”.

Zdarza się, że w tekście w ogóle nie są wymieniane rodzaje naczyń, a autor posługuje się jedynie określeniem „fragmenty ceramiki”. Czasami wymieniane są jedynie „garnki”, choć na zamieszczonych ilustracjach można zaobserwować wylewy dzbanów czy mis.

Generalnie zauważyć można dwie tendencje. Część autorów zwraca uwagę na wygląd naczyń, niespecjalnie zajmując się zagadnieniami technologicznymi. W skrajnych przypadkach znajdziemy dokładne omówienie każdego odnalezio-

¹⁷⁷ Por. uwagi: L. Kociszewski, J. Kruppé, *Badania fizykochemiczne ceramiki warszawskiej XIV–XVII w.*, Warszawa 1973, s. 117; A. Buko, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław 1990, s. 106–107; J. Niegoda, *Naczynia ceramiczne...*, s. 165.

¹⁷⁸ K. Sulowska-Tuszyńska, *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia ceramiczne na trzech nóżkach ze Strzelna*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1992, Archeologia, t. 20, s. 64–65 i n.; też, *Próba interpretacji naczyń na trzech nóżkach w świetle wybranych źródeł ikonograficznych*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” 1990, ser. B, t. 86, s. 109–138.

nego wylewu i ani słowa na temat atmosfery wypału. Spotykamy się również z sytuacją odwrotną. Użyte zostaje jedynie określenie „fragmenty ceramiki”, bez podania rodzajów naczyń, natomiast precyzyjnie omówione są zagadnienia technologiczne, łącznie z wydzieleniem grup domieszki schudzającej. W starszych pracach opisy najczęściej dotyczą stopnia „obtoczenia” naczynia i jego ornamentyki, pomijane są za to zagadnienia związane z atmosferą wypału.

Mija już prawie 20 lat od czasu pouczającej i zarazem bolesnej lekcji, jaką badaczom średniowiecza sprezentował A. Buko, przekonując, jak bardzo nieudolnie opisujemy odnajdywane fragmenty naczyń¹⁷⁹. Niestety, obawiam się, że gdyby eksperyment wówczas wykonany powtórzono, wyniki nie byłyby znacząco lepsze.

Niewiele więcej czasu minęło od wydania podstawowej dla badań nad garnicarstwem późnośredniowiecznym publikacji J. Kruppé¹⁸⁰. Szereg ważnych pytań postawionych w tej pracy nie doczekał się do dziś odpowiedzi. Niestety, świadomość aktualności tych pytań również nie wydaje się powszechna. Dla naszych rozważań szczególnie istotne jest jednak to, że badacze stosunkowo rzadko posługują się zaproponowanym przez J. Kruppé sposobem datowania znalezisk, z podziałem na trzy okresy rozwoju średniowiecznego garnicarstwa¹⁸¹. Byłoby to bardzo wskazane, zwłaszcza w przypadku badań weryfikacyjnych, kiedy do naszych rąk trafia niewielka ilość zabytków ruchomych, a w większości są to oczywiście ułamki naczyń. Wówczas podanie bardziej precyzyjnego datowania może być obciążone dużym błędem. Natomiast podawanie datowania zbyt szerokiego mija się z celem, ponieważ wyklucza stanowisko z części badań porównawczych. Zdecydowanie jednak największym błędem, zwłaszcza w starszych publikacjach, jest lekceważenie fragmentów naczyń jako wyznacznika chronologicznego i opieranie się na tzw. „dobrych datownikach”, czyli numizmatach czy elementach uzbrojenia¹⁸².

Tutaj zauważyć można, że znacznie więcej uwagi badacze poświęcają początkom „ceramiki późnośredniowiecznej”, zaś problem kolejnej cezury, czyli początków „ceramiki nowożytnej”, nie wzbudził dotychczas większego zainteresowania¹⁸³.

Kolejną trudnością, niestety nie do pokonania, jest „wyłowienie” cech zbioru naczyń średniowiecznych z tych opracowań, w których wszystkie fragmenty naczyń potraktowano jako jeden zespół i omówiono całościowo, mimo że chronologia stanowiska sięgała wczesnego średniowiecza lub częściej – nowo-

¹⁷⁹ A. Buko, *Problemy analizy opisowej wyrobów garncarskich zachowanych fragmentarycznie*, KHKM, 1987, R. 7, nr 2, s. 187–207.

¹⁸⁰ J. Kruppé, *Garnicarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981.

¹⁸¹ Tamże, s. 49.

¹⁸² Por. uwagi: L. Kajzer, „Wąsko” czy „szeroko”. Uwagi o datowaniu stanowisk archeologicznych z czasów historycznych, AHP, 1997, t. 6, s. 23–43; W. Tokarski, *Średniowieczne militaria jako wyznaczniki chronologii*, tamże, s. 55–68.

¹⁸³ W. Dzieduszycki, *Przemiany w strukturze garncarstwa polskiego w 2 połowie XIII i 1 połowie XIV wieku*, „Archeologia Polski” 1980, t. 24, z. 2, s. 364–379.

żytności. Zupełnie niezrozumiałe w tym wypadku jest tworzenie typologii tych naczyń, zwłaszcza wylewów, gdzie obok siebie, czasami w jednej grupie, zestawia się wręby i okapy garnków XIV-wiecznych i tych z czasów szwedzkiego potopu. Zdarza się, że jedyną zastosowaną kwalifikacją jest podział na poszczególne wykopy, rzadziej na warstwy mechaniczne. Niestety, te zabiegi również nie są wystarczające dla wyodrębnienia naczyń z poszczególnych faz użytkowania siedliska. Zupełnie bez szans na jakiegokolwiek rozważania pozostawiają nas ci autorzy, którzy komunikują jedynie, że „znaleziono fragmenty ceramiki średniowiecznej” (sic!). Niestety, dotyczy to aż 50% opisywanych stanowisk. Wbrew pozorom nie zależy to od wielkości przebadanej powierzchni i ilości odnalezionych zabytków. Czasami więcej o naczyniach dowiedzieć się można z opublikowanych badań sondażowych niż ze sprawozdania z wieloletnich badań stacjonarnych. Tak więc trzeba zdawać sobie sprawę, że poniższe rozważania w zasadzie oparte są na materiałach jedynie z połowy badanych dworów!

Po tym – z konieczności krytycznym – wstępie, przyjrzyjmy się poszczególnym zagadnieniom dotyczącym wytwórczości garncarskiej, które można zobrazować na podstawie zespołów zabytków wydobytych w czasie badań wykopaliskowych średniowiecznych dworów.

Najwcześniejsze omawiane przez nas stanowiska datowane są na II połowę lub schyłek wieku XIII. W tym czasie w rzemiośle garncarskim, kontynuującym tradycje wczesnośredniowieczne, pojawia się wiele nowych zjawisk. O przełomowym znaczeniu tego okresu dla garncarstwa na ziemiach polskich pisali już prawie 30 lat temu J. Kruppé i W. Dzieduszycki, który również później wypowiadał się na ten temat¹⁸⁴.

Oprócz postępu ewolucyjnego, polegającego na coraz lepszym wykorzystaniu rotacji koła garncarskiego przy kształtowaniu naczyń, co wymuszało również pewne korekty w składzie masy ceramicznej, pojawiły się wówczas również techniki przyniesione z zewnątrz, czyli przede wszystkim wypał redukcyjny. O genezie tego zjawiska i nierównomiernym przyjmowaniu się nowej techniki na terenie ziem polskich napisano już wiele, nie będę więc tu przytaczać *de facto* zgodnych opinii różnych badaczy¹⁸⁵. W tym miejscu wypada jednak zadać sobie pytanie, jak szybko nowinki technologiczne trafiły do

¹⁸⁴ Tamże, s. 363–379; J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce...*; W. Dzieduszycki, *Garncarstwo polskie u progu późnego średniowiecza. Tradycje. Adaptacja nowych wzorów. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, AHP, 1997, t. 5, s. 153–161; por. też uwagi P. Rzeźnika o ceramice wrocławskiej (P. Rzeźnik, *Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław 1998, s. 121–153).

¹⁸⁵ Patrz uwagi: L. Kajzer, „Główne momenty” raz jeszcze. *Uwagi o przemianach garncarstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w Polsce*, [w:] *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji – Rzeszów, 21–23 IX 1993*, red. A. Gruszczyńska i A. Targońska, Rzeszów 1994, s. 9–14.

rycerskich siedzib. Odpowiedź niestety, nie jest łatwa. Niewiele jest bowiem stanowisk, których datowanie obejmowałoby wyłącznie schyłek wieku XIII, lub którego niezakłócona stratygrafia pozwoliłaby na pewne wydzielenie materiałów pochodzących z tego czasu. Odwróćmy więc pytanie i poszukajmy stanowisk, do których te nowinki nie dotarły. Tutaj jednak konieczna jest jedna uwaga. Zgromadzone przeze mnie informacje, niestety, nie pozwalają na analizę przemian w składzie mas ceramicznych, sposobu lepienia naczyń oraz stopnia wykorzystania koła garncarskiego do ich kształtowania. Próba ustalenia jakichkolwiek prawidłowości wynikających ze zgromadzonych opisów sprowadziłaby się bowiem do studiów nad lingwistyką stosowaną. Podobne uwagi dotyczą również opisów rodzajów wykorzystywanej masy ceramicznej, typu gliny, a zwłaszcza rodzaju domieszki schudzającej.

Powróćmy do analizy sposobów wypału naczyń, gdyż tego typu informacje dają większą szansę poprawnego zinterpretowania intencji autorów opisów. Jak już wyżej wspominałam, określenie „wypał utleniający” użyte w odniesieniu do późnego średniowiecza może być dwuznaczne. Dlatego też używać będę określeń: „wypał tradycyjny”, „redukcyjny” i „utleniający” – dla naczyń wypalonych w wysokiej temperaturze.

Informacje o odnalezieniu jedynie fragmentów naczyń wypalonych w sposób tradycyjny spotykamy w sprawozdaniach z badań dwóch zaledwie stanowisk. Oba położone są na terenie Sieradzkiego. Pierwsze w Golicach – to stanowisko w formie „typowego stożka”, datowane na II połowę wieku XIII¹⁸⁶, drugie – w Witowie – ulokowane na krańcu cypla, datowane na wiek XIII¹⁸⁷.

W sprawozdaniu z badań na grodzisku w Rzeczkowie (koło Skierniewic), datowanym na koniec XIII–I ćwierć XIV w., znajdujemy wzmiankę o zdecydowanej przewadze ceramiki wykonanej w sposób tradycyjny, nie wiemy jednak, czy odnaleziono również reliktów naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej¹⁸⁸.

Z podobną sytuacją mamy do czynienia w Szczekocinach. W wyniku badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku stożkowatym, datowanym na ostatnią ćwierć XIII–do połowy XIV w., do rąk badaczy trafiły fragmenty naczyń opisane jako „wypalone przeważnie w atmosferze utleniającej”¹⁸⁹, co w przypadku tak wczesnego datowania wskazuje na wypał tradycyjny. Nie wiemy jednak, jak rozumieć określenie „przeważnie”. Podobnie opisano fragmenty naczyń z pierwszej, XIV-wiecznej fazy grodziska w Żółkowie (koło

¹⁸⁶ M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycja, *Golice, gm. Poddębice, woj. sieradzkie. Archeologiczne badania weryfikacyjne założenia obronnego*, Łódź 1985 [mps w archiwum IA UŁ], s. 11–12.

¹⁸⁷ J. Kamińska, A. Golczyńska, *Kopiec w Witowie*, [w:] *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą VI–XIV w.*, red. J. Kamińska, Wrocław 1970, s. 162.

¹⁸⁸ T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Z badań nad osadnictwem Mazowsza Rawskiego*, „Rocznik Łódzki” 1984, t. 34, s. 254–255.

¹⁸⁹ Z. W. Pyzik, *Szczekociny...*, s. 396–397.

Jarocina)¹⁹⁰. O śladowych ilościach naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (1,4%) czytamy w sprawozdaniu z badań datowanego na koniec XIII–I połowę XIV w. grodziska w Jeziorsku (Sieradzkie)¹⁹¹.

Z przedstawionych danych może wynikać, że wypał redukcyjny najpóźniej pojawił się w Polsce Centralnej i we wschodniej Wielkopolsce. Wymienione jest tu również jedno stanowisko z pogranicza Małopolski i Śląska. Niestety, takie uogólnienie nie wydaje się wystarczająco udokumentowane, a to z powodu braku pewnych danych na temat znalezisk chociażby z obszaru Mazowsza czy Małopolski. Tutaj trzeba również zwrócić uwagę na jeszcze jedną możliwość – pewnego sprzężenia zwrotnego. O ile opisywany materiał jest bardzo nieliczny, choćby dlatego, że pochodzi z badań weryfikacyjnych, fakt, że nie znaleziono naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej może skutkować wczesnym datowaniem. Obraz ten może się jednak zmienić w efekcie szerzej zakrojonych prac wykopaliskowych.

Kolejnym *novum*, pojawiającym się powszechnie w interesującym nas czasie, jest szkliwienie naczyń. Tutaj ostatnie lata przyniosły szereg doniesień, pozwalających w nieco odmienny sposób spojrzeć na to zagadnienie. Przede wszystkim, coraz częściej zwraca się uwagę na fakt, że naczynia szkliwione pojawiają się już we wczesnym średniowieczu i nie implikują datowania stanowisk, na których je znaleziono, na późne średniowiecze¹⁹². Tutaj jednak możliwości pomyłek dotyczą przede wszystkim stanowisk miejskich i rezydencyjnych, których zasiedlenie rozpoczęło się jeszcze we wczesnym średniowieczu. Wśród interesujących nas stanowisk stanowią one niewielki odsetek.

Wzmianki o znalezieniu naczyń szkliwionych pochodzą z 27% stanowisk, dla których dysponujemy choćby podstawowymi danymi odnośnie do pozyskanego zbioru. Najwcześniej datowane naczynia szkliwione odkryto w Krzykawce w Małopolsce na pograniczu ze Śląskiem. Początek użytkowania tego dworu przypadać miał na II połowę wieku XIII, natomiast co do datowania jego końca autorzy badań nie są zgodni – początek¹⁹³ lub koniec wieku XIV¹⁹⁴. Szkliwienie odnotowano na około 10% fragmentów ceramiki, przy czym w większości

¹⁹⁰ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska kasztelańskiego w Żółkowie, gm. Żerków, woj. kaliskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 1, s. 156.

¹⁹¹ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 299.

¹⁹² Patrz wcześniejsze spostrzeżenia: A. Wałowcy, *Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych*, MA, 1979, t. 19, s. 55; A. Buko, *Ceramika wczesnopolska...*, s. 122 i n.; H. Stoksik, *Technologia warsztatu ceramicznego średniowiecznego Śląska w świetle badań specjalistycznych i eksperymentalnych*, Wrocław 2007, s. 18–19.

¹⁹³ E. Szydlowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 1989, t. 1.

¹⁹⁴ J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce, gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 1994, t. 3.

przypadków polewane były górne, zewnętrzne powierzchnie naczyń¹⁹⁵. Również stosunkowo wczesne pojawienie się naczyń pokrytych żółtozielonym szkliwem odnotowano w Gniazdkowie w ziemi radomskiej, gdzie dwór datowano w ramach dwóch faz osadniczych. Pierwsza przypadać miała od schyłku wieku XIII do połowy XIV w., kolejna – na II połowę tegoż stulecia. Niestety, nie wiemy, do której z nich należy przypisać wzmiankowane cztery fragmenty naczyń¹⁹⁶. Również na szeroko pojmowany przełom XIII i XIV w. (faza F) datowane jest grodzisko w Strzyżewie, w zachodniej Wielkopolsce, gdzie odnaleziono fragment naczynia pokrytego żółtym szkliwem¹⁹⁷.

Tak wczesne datowanie szkliwionych naczyń pojawia się wyjątkowo w literaturze przedmiotu i wymaga dalszych pogłębionych studiów.

Innym zjawiskiem, które miało istotny wpływ na wygląd, a zapewne również właściwości naczyń, był wypał w wyższych niż dotychczas temperaturach. W wyniku takiego postępowania otrzymywano naczynia o barwie od kremowej do ceglastej, co warunkowane było składem masy ceramicznej¹⁹⁸. Takie naczynia dla odróżnienia od wypalonych w tradycyjny sposób, czyli w niższej temperaturze, będziemy określać mianem wypalonych w zaawansowanej atmosferze utleniającej.

Na podstawie badań ceramiki z Warszawy stwierdzono, że liczba naczyń wypalonych w temperaturze powyżej 800°C stopniowo wzrasta od około 20% w wieku XIV do ponad 46% w XV w.¹⁹⁹ Próba stwierdzenia, kiedy wśród asortymentu naczyń używanych w omawianych dworach pojawiają się naczynia wypalone w zaawansowanej atmosferze utleniającej, niestety, nie powiodła się, a to z kilku przyczyn. O jednej, chyba najistotniejszej w tym przypadku, już wspominałam. Jest to wieloznaczność określenia „utleniający”. Kolejnym jest, zaobserwowany przeze mnie i potwierdzony w licznych dyskusjach na forum seminarium doktorskiego odbywającego się w Katedrze Archeologii Historycznej Instytutu Archeologii UŁ, fakt, że niektórzy autorzy naczynia „ceglaste” skłonni są datować bardzo późno i traktować wręcz jako wyróżnik nowożytnej fazy zamieszkiwania stanowisk. Takie podejście jest już stosunkowo rzadkie, niestety, w przypadku starszych badań nie było niczym wyjątkowym²⁰⁰.

¹⁹⁵ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 143.

¹⁹⁶ Z. Lechowicz, *Gniazdków, gm. Chotcza woj. radomskie*, IA B 1986, s. 180.

¹⁹⁷ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 294–297.

¹⁹⁸ R. Krzywiec, *Podstawy technologii ceramiki*, Wrocław 1952, s. 17.

¹⁹⁹ L. Kociszewski, J. Kruppé, *Badania fizykochemiczne...*, s. 146.

²⁰⁰ Zdarzało się niejednokrotnie w czasie tzw. komisji AZP, że trzeba było tłumaczyć się z zebranych z powierzchni „doniczek” i czasami żądano usunięcia ich z opracowanego materiału zabytkowego. Uwzględniając w związku z tym fakt, że około 43% badań, na które się powołuję, opublikowano do końca lat 70. XX w., obawa o poprawną interpretację opisywanych zespołów ceramicznych jest chyba uzasadniona.

Obecność naczyń „ceglastych”, składną łatwych do rozpoznania, jest dość często odnotowywana przez badaczy. Niestety, brak jest w literaturze przedmiotu wnikliwszych badań na ich temat. W przytaczanej pracy J. Kruppé fragmenty naczyń „ceglastych” pojawiają się w analizowanych tabelarycznych zestawieniach z różnych stanowisk, jednak nie doczekały się tam szerszego komentarza²⁰¹. Ponieważ wypał taki, na szerszą skalę stosowany w schyłkowym okresie późnego średniowiecza, jest efektem raczej ewolucji niż rewolucji, nie znalazł również omówienia w artykule M. Gajewskiej o potrzebach badań nad ceramiką nowożytną²⁰².

Pomimo tego, że na niektórych stanowiskach obserwować możemy pewną ciągłość przechodzenia od wypału tradycyjnego (w niekontrolowanej atmosferze) do wypału w wyższych temperaturach w piecach z lepszą cyrkulacją powietrza, dającą w efekcie naczynia „ceglaste”, to jednak na wielu stanowiskach ciągłość ta nie występuje. Ceramika taka pojawia się w formie w pełni rozwiniętej – wykonana z glin z domieszką droбноziarnistego piasku, silnie obtaczana lub toczona, o cienkich, twardych ściankach i (zazwyczaj) jednobarwnym przełomie. Jest to niewątpliwie nowa jakość, która jak do tej pory nie doczekała się dokładniejszych analiz²⁰³. I jeszcze jedna uwaga. Zamieszczone przeze mnie poniżej dane przedstawiają poglądy autorów cytowanych opracowań i pochodzą wyłącznie z opisów przez nich wykonanych.

Bardzo wcześnie, bo już na II połowę XIII w., datowane są całkowicie obtaczane, „bładoceglaste” naczynia wypalone w wysokiej temperaturze z grodziska w Chrostowej (w Małopolsce). W większości były to esowate garnki²⁰⁴. Niewielką ilość ułamków ceramiki wyraźnie bardziej zaawansowanej technologicznie (niż opisana tradycyjna), i dobrze wypalanej w atmosferze utleniającej, znamy również z grodziska w Kielbowie Starym (ziemia radomska). Tutaj też datowano je na schyłek XIII w.²⁰⁵ Kilkanaście fragmentów całkowicie obtaczanych naczyń o barwie ceglastej stwierdzono także na grodzisku w Krzykawce (datowanym na XIII–XIV w.)²⁰⁶, a kilka podobnie opisanych w Strzyżewie (faza F)²⁰⁷.

²⁰¹ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne...*, s. 55, tabele na s. 91–103.

²⁰² M. Gajewska, *Garncarstwo nowożytne w Polsce. Stan i potrzeby badań*, PiMMAiEwŁ, 1993, Seria Archeologiczna, t. 36, s. 159–169.

²⁰³ Na potrzebę wyjaśnienia przyczyny „wypierania” ceramiki siwej przez ceramikę „utleniającą” zwracał już uwagę T. Nawroński, *Stan i potrzeby badań nad produkcją garncarską na Pomorzu Zachodnim w późnym średniowieczu*, „Archeologia Polski” 1978, t. 23, z. 1, s. 159, 167.

²⁰⁴ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej...*, s. 327–328.

²⁰⁵ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, t. 6, s. 471.

²⁰⁶ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 143.

²⁰⁷ Dla przypomnienia, oba stanowiska opisano wyżej przy omawianiu naczyń szklonych (*Studia i materiały...*, t. 6, s. 294–297).

Wcześniej przytoczono te wzmianki, na podstawie których można było stwierdzić, że autorzy mają na myśli bardziej zaawansowaną technologię, a określenie „wypał utleniający” nie jest użyte do opisu naczyń tradycyjnych. Analizując jednak charakterystykę całego opisywanego materiału ceramicznego z poszczególnych dworów, można nabrać przekonania, że zaobserwowano tam etap przejściowy od wypału tradycyjnego do przebiegającego w wyższej temperaturze i dającego w efekcie naczynia „ceglaste”.

Nieco inaczej wygląda sytuacja z wykonanymi w podobnej technologii naczyniami określanymi jako „kremowe”, „białe”, „żółtawe”. Wypalone również w „atmosferze utleniającej”, barwę swą zawdzięczają innemu składowi masy ceramicznej. Badacze określają je zwykle jako wykonane z glin „kaolinitowych” lub „białych”. W starszej literaturze ceramikę taką nazywano najczęściej „sandomierską” czy „kielecką”. Już w latach 60. XX w. J. Kruppé zwrócił uwagę na jej występowanie w rejonach położonych wzdłuż Wisły i postulował dokładniejsze zajęcie się tą problematyką²⁰⁸. Niestety, w swojej kolejnej książce nie poświęcił jej większej uwagi, prawdopodobnie ze względu na małą ilość zbiorów przydatnych do analiz²⁰⁹. Dopiero w 2005 r. naczyniom „białym” poświęcono specjalną konferencję, jednak tom artykułów, na który złożyły się wygłoszone referaty, uznać trzeba jedynie za dobry początek i oczekiwać pełnej monografii zagadnienia²¹⁰. Stosunkowo wiele informacji mamy już na temat występowania tego rodzaju ceramiki na terenie miast, takich jak Warszawa, Kraków, Lublin czy Sandomierz²¹¹, brak jednak monografii zbierającej dane ze stanowisk wiejskich czy rezydencjonalnych. Jest to zadanie łączące się z niezbędnymi w tym wypadku analizami geologicznymi dostępnych złóż surowca, które, jak wynika z nowszych badań, występują również poza strefą „kielecką”²¹².

Powróćmy jednak do naszych dworów. Ceramikę wykonaną z glin białych odnotowano w sprawozdaniach z badań 19 stanowisk. Zdecydowanie najwięcej, bo osiem, znajduje się w granicach szeroko rozumianego regionu łódzkiego, czyli na terenie dawnych ziem łęczyckiej, sieradzkiej i piotrkowskiej (Orłów, Orenice, Siedlątków, Gruszczyce, Bąkowa Góra, Rozprza, Siemkowice).

²⁰⁸ J. Kruppé, *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław 1967, s. 210–213.

²⁰⁹ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne...*, s. 117–118, 126–127.

²¹⁰ *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, red. A. Buko, L. Kajzer, Kielce–Łągow 2005.

²¹¹ J. Kruppé, *Garncarstwo warszawskie...*, s. 210–213; A. Wałowcy, *Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie...*, s. 5–152; A. Hunicz, *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, Wydawnictwo PKZ: Studia i materiały, Warszawa 1984; J. Niegoda, *Naczynia ceramiczne...*; przede wszystkim patrz artykuły we wspomnianym tomie pokonferencyjnym: *Naczynia białe w Polsce...*

²¹² M. Trzeciecki, *Ceramika biała w średniowiecznym i nowożytnym Plocku*, [w:] *Naczynia białe w Polsce...*, s. 73–82; P. Kurowicz, *Sieradzkie i wieluńskie – północny zasięg występowania ceramiki białej*, [w:] tamże, s. 153–160.

Kolejne trzy znajdują się na pograniczu Lubelszczyzny i ziemi radomskiej – Oleksów, Gniazdków i Siemno. Następne skupisko leży we wschodniej Wielkopolsce (Kępno, Nowe Miasto, Rozdrażew, Zduny). Pozostają trzy stanowiska wyznaczające zewnętrzne granice rozpoznanego zasięgu ceramiki białej na interesujących nas stanowiskach. Od strony wschodniej będzie to grodzisko w Brzezinach-Trójni (Lubelszczyzna), a od południowej w Bebelnie (Kieleckie). Zdecydowanie najdalej odsunięte od zaprezentowanego tu skupiska znalezisk jest grodzisko w Smogulcu, mocno wysunięte na północny zachód.

Jeśli przyjrzymy się choćby pobieżnie zaprezentowanemu rozmieszczeniu znalezisk i porównamy je z wiedzą o występowaniu ceramiki białej na innego typu stanowiskach, choćby miejskich, możemy bez ryzyka popełnienia dużego błędu stwierdzić, że zaprezentowane tu występowanie tych zabytków jest jedynie ilustracją stanu badań, a może tylko stopnia ich opracowania i udostępnienia. Trudno na tej podstawie pokusić się o w pełni udokumentowane wnioski na temat miejscowej wytwórczości czy rozprzestrzeniania się wyrobów garncarskich wykonanych z glin białych²¹³.

W kilku sprawozdaniach pojawiły się wzmianki o naczyniach ozdobionych malowanym ornamentem, wykonanym przy użyciu pędzla, farbą, której barwę określano jako: czerwoną, wiśniową lub brązową. Znalezione takie fragmenty w Gruszczycach, Jarocinie, Kępnie, Nowym Mieście, Orłowie, Sobocie, Trzemeszach, Zdunach i Zieminie. W większości przypadków chodzi zapewne o omówione wcześniej naczynia z glin białych, jednak autorzy nie zawsze zwracali na to uwagę. I tak, w przypadku Jarocina wzmiankowano naczynia „wypalone na kolor jasnokremowy”, na których zaobserwowano „malowanie czerwoną farbą w postaci poziomych pasów”²¹⁴. W przypadku tak zdobionej ceramiki należy również wziąć pod uwagę, że jest ona bardzo podobna do ceramiki angobowanej, często wykonanej jednak z glin żelazistych.

Przy omawianiu „ceramiki białej” po raz pierwszy pojawiło się zagadnienie „importowania” wyrobów garncarskich. Innymi ceramicznymi importami, i to ze znacznie odleglejszych stron, były naczynia kamionkowe. Napływające do nas najczęściej z Nadrenii i Dolnej Saksonii, pojawiają się sporadycznie już w II połowie wieku XIII²¹⁵, jednak ich bardziej znaczący udział w pozyskiwanych w wyniku wykopalisk zbiorach odnotowujemy dopiero w wieku XIV i XV. Wśród omawianych przez nas stanowisk jedynie na sześciu odnaleziono ułamki naczyń kamionkowych.

²¹³ Ku mojemu zaskoczeniu spostrzegłam natomiast inną prawidłowość – na wymienionych 19 stanowisk, gdzie odnotowano obecność „ceramiki białej”, aż 16 badanych było przez osoby związane z łódzkim ośrodkiem archeologicznym. Fakt ten pozostawiam jednak bez komentarza.

²¹⁴ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 24.

²¹⁵ M. Rębkowski, *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*, Kołobrzeg 1995, s. 88 i n.

W Jarocinie odkryto fragment dolnej części brzuśca niewielkiego naczynia, określonego przez autora jako „protokamionkowe” i datowanego na II połowę wieku XIV²¹⁶. W Kępnie (datowanym od końca XIII do połowy XVI w.) odnaleziono natomiast fragmenty dwóch kamionkowych kubków²¹⁷. Kolejne znaleziska pochodzą ze Smogulca. Tam fragmenty kamionek to nieco ponad 0,7% całego zbioru naczyń (liczącego 888 sztuk datowanych od II połowy XIII do początków XV w.). Wśród drobniejszych ułamków wyróżniono fragment brzegu baniastego dzbanuszka wykonanego z kamionki o kremowym przełomie i wklęsłe dno z wyodrębnioną stopką. Większość naczyń wykonano z kamionki białej, miały one plamy polewy solnej na powierzchni zewnętrznej²¹⁸. Fragment kamionkowej flaszki odkryto w czasie badań w Sobocie, nie podano jednak jej dokładniejszego datowania ani określenia warsztatowego²¹⁹. Dwa fragmenty naczyń kamionkowych znamy również z badań powierzchniowych grodziska w Zieminie, datowanego dosyć ogólnie na XIV–XVI w.²²⁰ Jak widać, są to znaleziska niezwykle rzadkie i najczęściej mocno rozdrobnione, co bardzo utrudnia prowadzenie badań nad proveniencją tych luksusowych naczyń.

Jeszcze rzadziej niż kamionki autorzy badań opisywali fragmenty pochodzące z innych, prawdopodobnie również importowanych, naczyń określonych jako grafitowe lub grafitowane. J. Wenzel proponuje tutaj zastosowanie pewnego rozróżnienia: jako naczynia grafitowe traktuje te, które wykonano z masy ceramicznej z dodatkiem grafitu, natomiast mianem grafitowanych nazywa naczynia, które grafitem pokryto jedynie powierzchniowo, kładąc go na gotowy wyrób²²¹. Nie wiem, na ile rozróżnienie takie miało zastosowanie w przytoczonych poniżej publikacjach. Wzmianka o znalezisku z grodziska w Smogulcu nie jest jednoznaczna; znalezione tam dno naczynia opisane jest raz jako grafitowane (s. 180), a raz jako grafitowe (s. 197). Autorzy sugerują, że jest to import z zachodniej Europy, który dotarł tutaj za pośrednictwem ośrodków handlowych Pomorza Zachodniego²²². Nieco inny charakter ma znalezisko z Krzykawki (stanowisko datowane na XIII–XIV w.), gdzie znaleziono trzy fragmenty naczyń wykonanych z ceramiki z dodatkiem grafitu, które to zabytki zinterpretowano jako tygle²²³ (w tej pracy wspomniane w rozdziale o narzędziach).

²¹⁶ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 26, 29, ryc. 14/5.

²¹⁷ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 4.

²¹⁸ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 197.

²¹⁹ W. Długoszewska, *Ruchome materiały archeologiczne...*, s. 54.

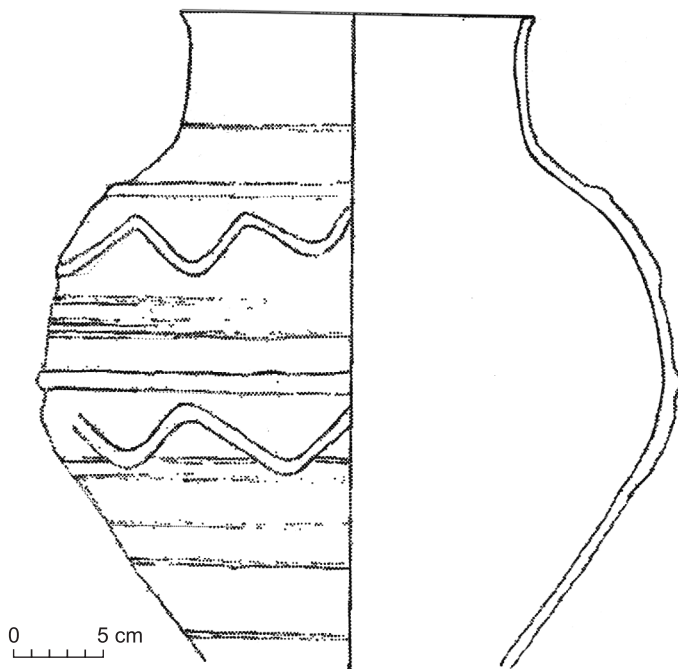
²²⁰ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 378–379.

²²¹ J. Wenzel, *Ceramika grafitowa z Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 6, red. H. Kočka-Krenz, Poznań 2008, s. 139.

²²² E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 197.

²²³ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 143, 148; J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce...*, s. 127, 131, ryc. 8:e.

Trudno jest tutaj przesądzać, czy opisane znaleziska można łączyć z tradycjami wczesnośredniowiecznymi, a konkretnie z ceramiką, która pojawia się na Śląsku u schyłku XII i w I połowie XIII w., ale również nieco dalej na wschód, na przykład w Wiślicy czy Sandomierzu²²⁴. Najprawdopodobniej na tym terenie nawiązywała ona do nieco wcześniej datowanej ceramiki z obszaru Moraw²²⁵.

Ryc. V.12. Barłogi: naczynie zdobione plastyczną listwą. Wg M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, tab. XVIIa

Na zakończenie kilka słów poświęcić należy sposobom zdobienia naczyń. Zdecydowanie najczęściej odnotowywane są linie ryte poziome i faliste, w różnych układach. Niestety, niezbyt często autorzy podają, w którym miejscu naczynie ozdobiono i jaki był zasięg ornamentów. Popularne było również zdobienie powierzchni za pomocą radełek. Znacznie rzadziej obserwowane są

²²⁴ Por. zestawienie w pracy J. Wenzel, *Ceramika grafitowa...*, s. 176.

²²⁵ P. Rzeźnik, *Ślad oddziaływań garncarstwa morawskiego na ceramikę średniowiecznego Śląska u progu i w czasie lokacyjnych przemian osadniczych*, [w:] *Civitas et villa...*, s. 444–445; P. Rzeźnik, H. Stoksik, *Ceramika grafitowa z Raciborza (XII–XIII w.) w świetle pierwszych analiz specjalistycznych*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, Gliwice 2004, s. 171–185.

odciski stempelków. Te dwa ostatnie sposoby dominują na „siwakach”. W przypadku ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej pojawia się również zdobienie za pomocą „wyświecania”. Zdecydowanie najrzadziej obserwowany jest ornament plastyczny. W zasadzie ogranicza się on do zdobienia odciskami palca krawędzi wylewów garnków, a częściej mis oraz taśmowatych uch naczyń. Jedynie w zbiorze zabytków pozyskanych w wyniku badań dwóch grodzisk – w Barłogach²²⁶ i Sobocie²²⁷ – opisano po jednym naczyniu ozdobionym naklejanymi plastycznymi listwami. Omawiając zagadnienia technologiczne, wspominałam już o naczyniach szklwionych i malowanych.

Dokładne przesledzenie zagadnień związanych ze zdobieniem naczyń wykracza poza ramy tej pracy i wymaga specjalistycznych studiów nad ceramiką naczyniową w ogóle. Dla naszych rozważań istotne byłyby informacje o procentowym udziale naczyń zdobionych, które można chyba uznać za bardziej „prestizowe” w stosunku do niezdobionych. Niestety, w omawianych publikacjach tego typu informacji w zasadzie nie znajdujemy.

Jak już wspomniałam, nie wszystkie relacje z badań pozwalają na określenie, jakiego typu naczynia odnaleziono w czasie wykopalisk. Jak należało się spodziewać, zdecydowanie najczęściej autorzy wymieniają garnki. Frekwencja pozostałych kategorii naczyń wygląda następująco. Biorąc pod uwagę 95 stanowisk rozpoznanych wykopaliskowo, a pomijając te, których badania określono jako sondażowe, otrzymamy następujący rozkład statystyczny: dzbanki odnaleziono na 40% z nich, na 33% rozpoznano różnego rodzaju misy i miseczki, na 30% pokrywki, zaledwie 6,3% stanowisk zawierało trójnóżki, a 3% kubki i pucharki. Ponieważ jednak w sprawozdaniach z badań części stanowisk opisy form naczyń ceramicznych są bardzo lakoniczne, nie wiem, czy powyższe zestawienie w pełni odzwierciedla stan faktyczny. O tym, że zestawy naczyń użytkowanych w badanych dworach mogły być naprawdę bogate, świadczą opisy zabytków odnalezionych na kilku stanowiskach. I tak, wszystkie z wymienionych wyżej form naczyń odnaleziono w Gruszczycach, Kępnie, Kłóbce, Kościelnej Wsi, Nowym Mieście czy Siemkowicach²²⁸.

Niezwykle ciekawy jest zbiór zabytków pochodzących z badań w Nowym Mieście. Odnaleziono tam bogaty asortyment naczyń, w tym liczny zbiór (przynajmniej 10 sztuk) małych miseczek/czarek – niewątpliwie naczyń „indywidualnych”, czyli najprawdopodobniej „stołowych”. Wyróżniono również dwa „pucharki”, ale zamieszczone ilustracje przedstawiają przydenne części naczyń, które równie dobrze mogą być fragmentami dzbanków²²⁹. Tutaj pewną trudność sprawia brak sprecyzowanych definicji naczyń, takich jak: kubek, pucharek,

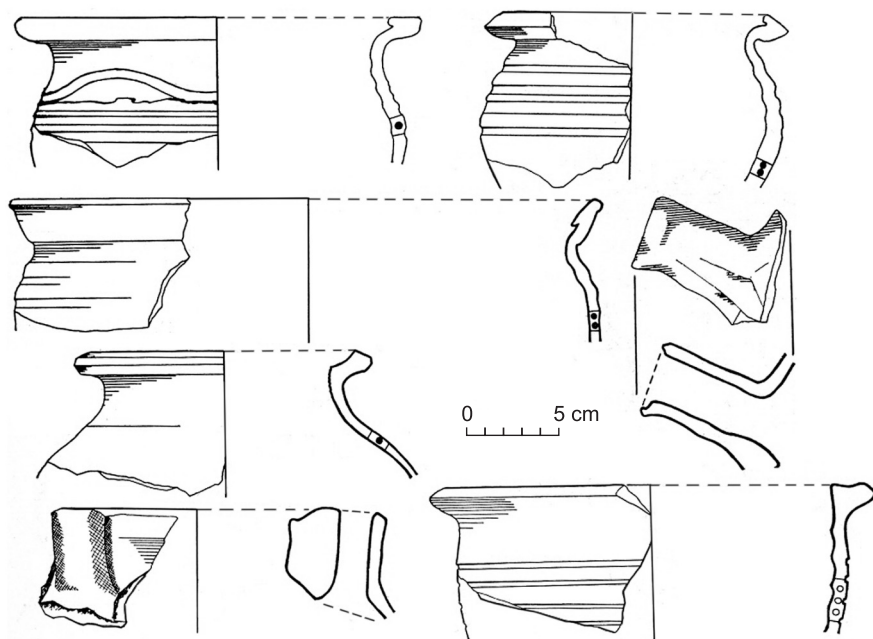
²²⁶ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 46.

²²⁷ W. Długoszevska, *Ruchome materiały archeologiczne...*, tab. 36.

²²⁸ Patrz literatura w *Katalogu*.

²²⁹ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 29, ryc. 54/5, 183/4.

kufel itd. Określenia te stosowane są niekiedy zamiennie. Niewątpliwie fragmenty co najmniej czterech pucharów (kufli) odnaleziono w Orłowie. Jeden z nich zaopatrzony był w pustą nóżkę, szkoda, że stan zachowania nie pozwala na rekonstrukcję całego naczynka²³⁰. Na ilustracji zamieszczonej w publikacji z badań tamtejszego dworu przedstawiony jest również dwuuchowy garnek na trzech nóżkach, opisany w tekście jako tygielek, a przypominający naczynia określane jako grapeny²³¹, występujące częściej na obszarach położonych na północny zachód od interesującego nas terytorium. Innym ciekawym znaleziskiem jest rurkowy wylew naczynia, którego formy jednak nie udało się zrekonstruować²³². Naczynia z takimi wylewami bardzo rzadko występowały na naszych ziemiach. Jak się wydaje, stosunkowo częściej w północno-zachodnich rejonach kraju. Czy w takim razie dwa ostatnio omówione naczynia mogą wskazywać na jakieś kontakty z Pomorzem Zachodnim, Nową Marchią czy Brandenburgią? Inny przykład interesującego naczynia znamy z badań dworu w Zdunach, jest to niewielki garnuszek, również zaopatrzony w rurkowy wylew²³³.

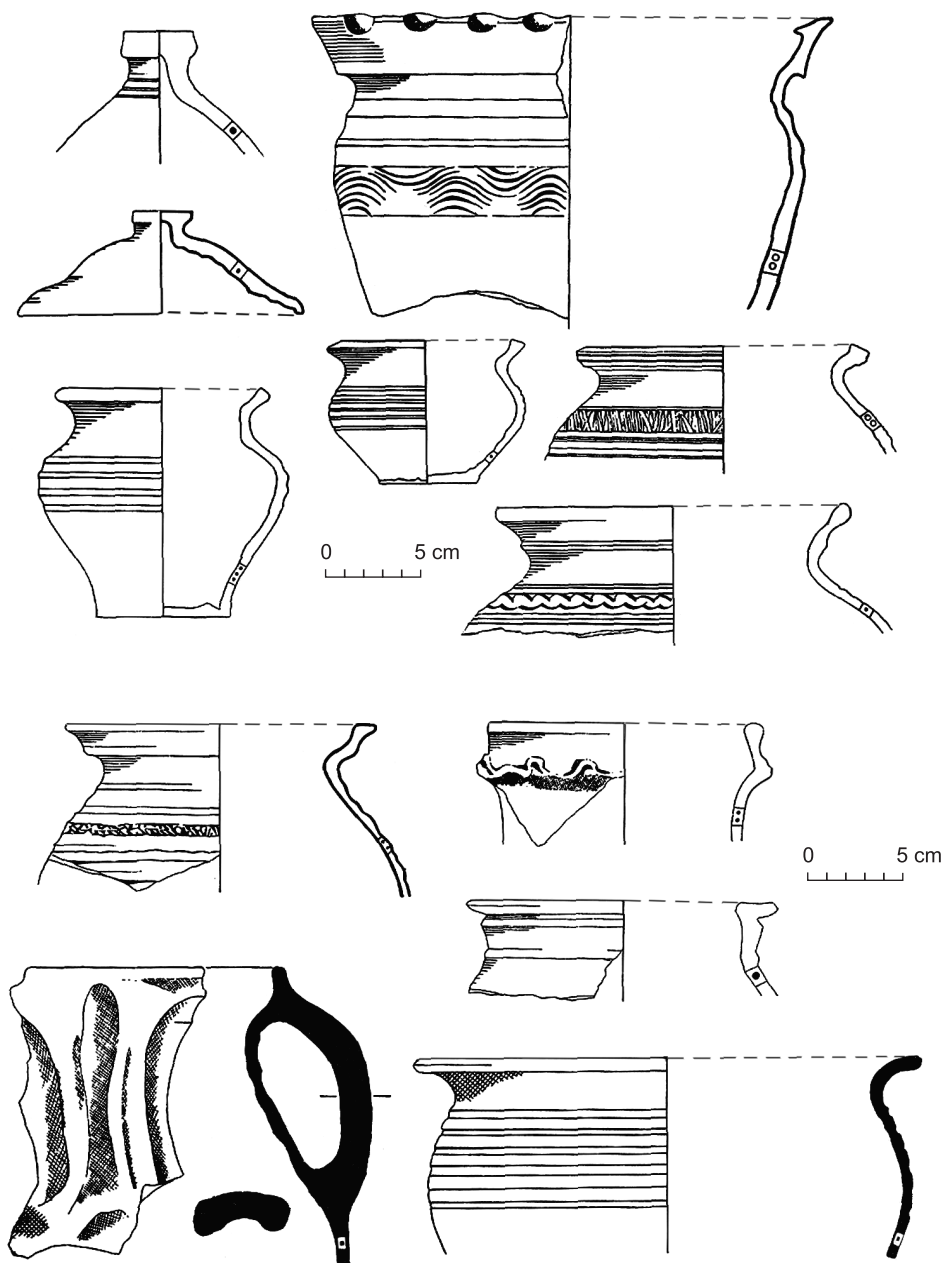
Ryc. V.13. Orłów: naczynia ceramiczne. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 9, s. 251

²³⁰ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 278, 256, ryc. 16.

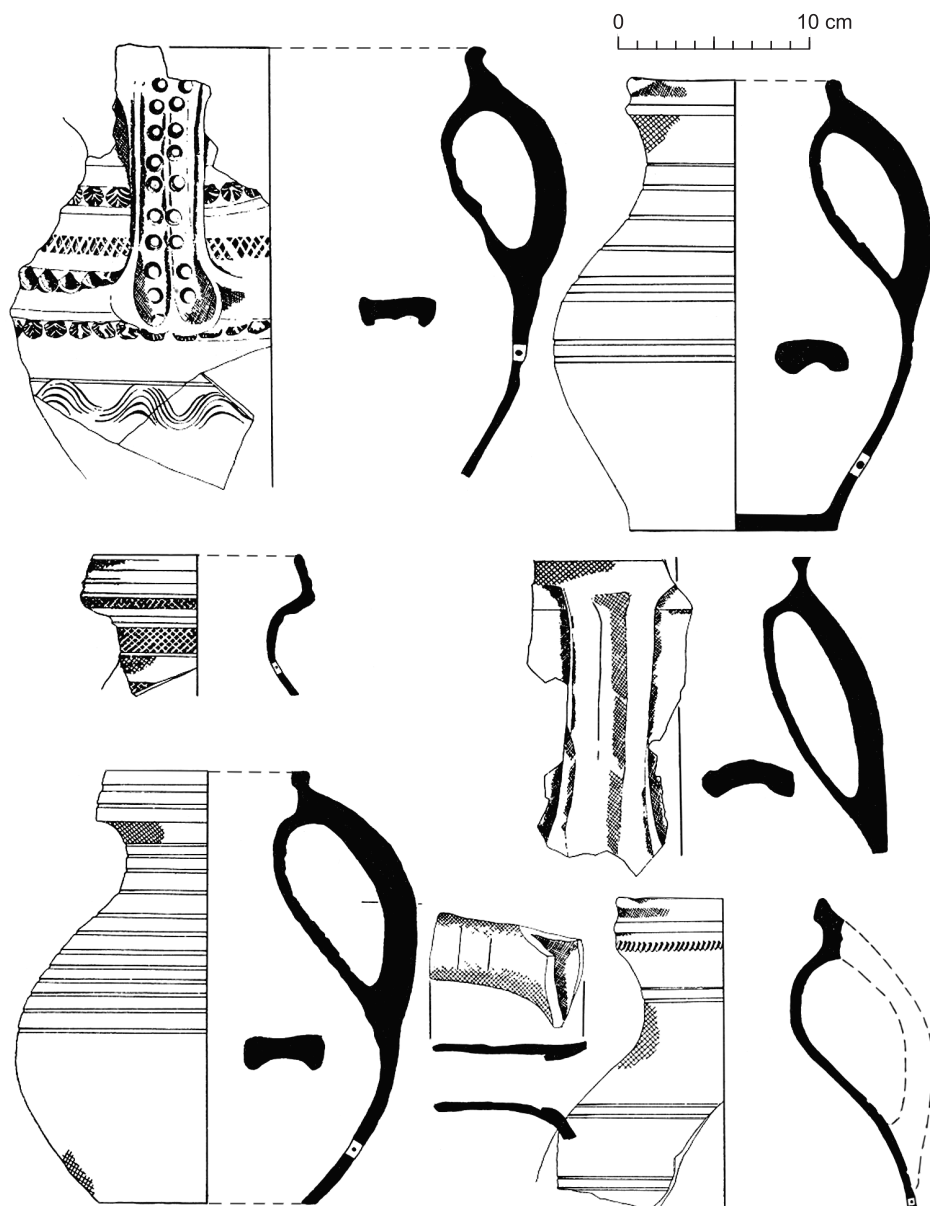
²³¹ Tamże, s. 256, ryc. 15, 16, s. 278.

²³² Tamże, s. 254, ryc. 13, s. 277.

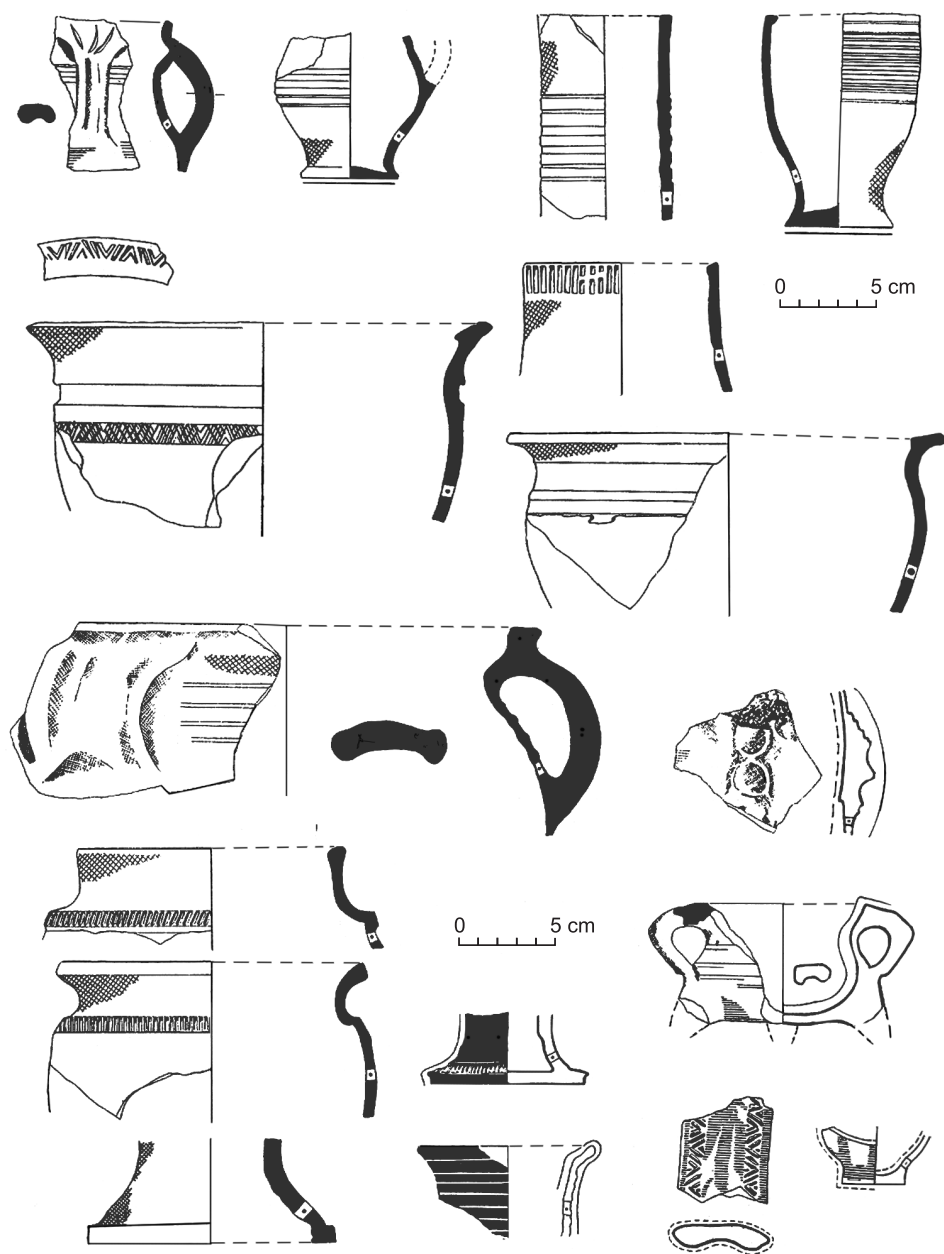
²³³ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 84, ryc. 50/2.

Ryc. V.14. Orłów: naczynia ceramiczne. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 10, 11, s. 252

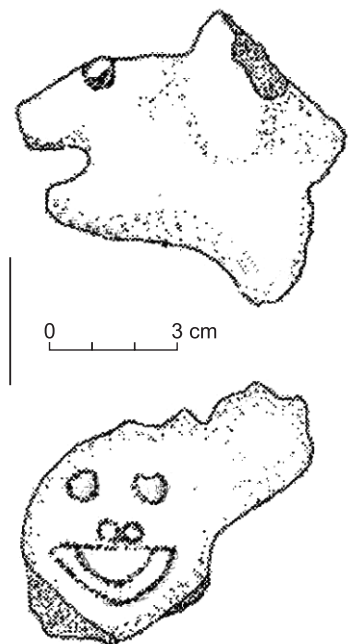

Ryc. V.15. Orłów: naczynia ceramiczne. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 12, 13, s. 254

Ryc. V.16. Orłów: naczynia ceramiczne. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 14, 15, s. 256

Z innych unikalnych form wymienić należy, niestety zachowane fragmentarycznie, naczynie zoomorficzne znalezione w czasie badań dworzyska w Barłogach. Znane jest ono tylko z opisu inwentarzowego (zabytek zaginął): „fragment naczynia zoomorficznego – głowa bliżej nieokreślonego zwierzęcia ze śladami po utraconych uszach i rogach, zachowana długość 7,6 cm, szerokość 4,5 cm”²³⁴. Być może jest to opis fragmentu akwamanili. Niestety, nie wiemy, w jakiej atmosferze wypalono to naczynie.

Ryc. V.17. Barłogi: fragment akwamanili. Wg M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, tab. XIV

Z terenu obecnych ziem polskich zabytków tego typu, datowanych na późne średniowiecze, znamy zaledwie kilka. Są to przedmioty wykonane z brązu lub z gliny. Wśród tych ostatnich wymienić trzeba okaz z zamku w Bobrownikach (fragment głowy konia lub psa?)²³⁵ oraz z krypty kościoła pod wezwaniem św. Jana w Mogilnie (w kształcie konia)²³⁶. Oba te naczynia wypalono

²³⁴ Cyt. za M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 46.

²³⁵ T. J. Horbach, *Fragment późnośredniowiecznej akwamanili z Bobrownik, woj. wrocławskie*, AUL, 1983, FA 4, s. 123–129.

²³⁶ J. Chudziakowa, *Akwamanila z Mogilna*, „Archeologia Polski” 1977, t. 22, z. 1, s. 171–178; L. Kajzer, *Czy akwamanila mogileńska pochodzi z XII wieku?*, KHKM, 1981, R. 29, nr 1, s. 79–81.

w atmosferze redukcyjnej. Następne dwa zabytki znamy z miast śląskich. Znalezione we Wrocławiu fragment pochodzi chyba również z figurki konia²³⁷. Wypalono go w atmosferze redukcyjnej i pokryto brązowym szkliwem. Kolejny okaz, znaleziony w Raciborzu, jest zdecydowanie najbardziej okazały. Ma formę rogatego zwierzęcia, prawdopodobnie krowy. Pokryty jest szkliwem ołowiowym barwy żółto-zielonej, a jego powierzchnię ozdobiono ołowianymi (?) guzami. Uchwyt stanowiły dwa uszka, z czego jedno zostało odtrącone²³⁸. Kolejne naczynie pochodzi z Górnej Grupy, jednak nie wiemy, z jakiego stanowiska. Zachował się fragment figurki konia (głowa i szyja), wypalanej najprawdopodobniej w atmosferze redukcyjnej, choć autorka opracowująca ten zabytek nie wyklucza grafitowania²³⁹.

Jak widać z powyższego zestawienia, w zasadzie brak jest znalezisk akwamanil z dworów rycerskich, a nawet z prywatnych zamków. Tak więc naczynie z Barłogów uznać trzeba za unikatowe.

Kolejnym wyjątkowo rzadkim przedmiotem jest kawałek pokrywki z uchwytem w formie kobiecej postaci, znaleziony w czasie badań w Jeziorsku. Pokrywka tak ozdobiona przygotowana była, aby wpuszczać ją do wnętrza wylewu naczynia. Częściowo zachowała się kryza zabezpieczająca pokrywę przed wpadnięciem do środka. Elementem jeszcze bardziej wyjątkowym jest guzkowaty występ, który uniemożliwiał wypadnięcie pokrywki przy przechylaniu naczynia. Przedmiot ten wykonano z gliny z dużą domieszką tłucznia i wypalono na kolor jasnobrunatny. Odnaleziono również fragmenty naczynia, do którego opisywane przykrycie mogło należeć. Wskazuje na to, oprócz odpowiedniej średnicy, również wycięcie na guzkowatą wypustkę. Jednocześnie E. Krause zwraca uwagę, że naczynie ma zachyloną do wewnątrz krawędź, która utrudniała wylanie z niego płynów i sugeruje jego podobieństwo do współczesnych czajników. Szkoda, że brak analogii nie pozwala na pewne interpretacje. Naczynie i pokrywka datowane są na pierwszą połowę XIV wieku²⁴⁰.

Należy żałować, że jedynie w niewielu przypadkach autorzy pokusili się o próbę ustalenia, czy wśród odnalezionych naczyń można dokonać hipotetycznego podziału na te, których używano w kuchni i takie, które podawano do stołu. Niestety, problemu tego nie rozwiązuje zastosowanie podziału na grupy technologiczne, zaproponowane przez L. Kajzera²⁴¹, gdzie umownie pewną kategorię

²³⁷ J. Piekalski, A. Wiśniewski, *Akwamanila z mieszczańskiej parceli przy ul. Nożowniczej 13 we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 33, s. 175–182.

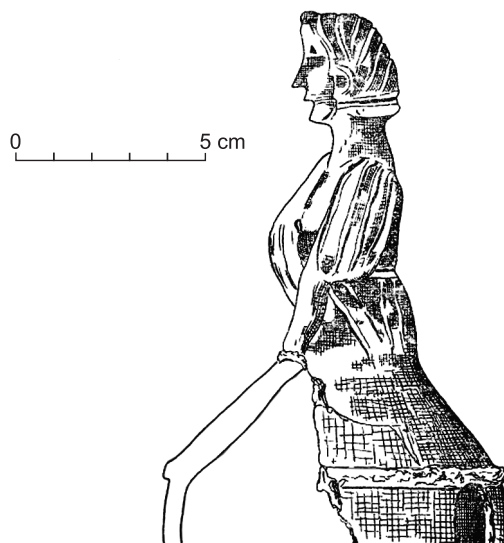
²³⁸ Naczynie było publikowane jedynie w lokalnej prasie. Za wiadomości dziękuję panu Arkadiuszowi Przybyłowski.

²³⁹ M. Kurzyńska, *Akwamanila z Górnej Grupy w zbiorach Muzeum im. Ks. Władysława Łęgi w Grudziądzu*, „Pomorania Antiqua” 2009, t. XXII, s. 103–108.

²⁴⁰ E. Krause, *Średniowieczna figurka kobieca z Jeziorska, pow. Turek*, WA, 1975, t. 40, s. 122–123.

²⁴¹ Por. uwagi na początku tego rozdziału.

naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (grupę C) nazwano „stołowymi”. Zaklasyfikowanie części fragmentów do tej grupy nie tłumaczy wieloaspektowości tego typu określeń. Przecież stołowymi mogły być również naczynia szklwione czy wypalone w zaawansowanej atmosferze utleniającej, a także wykonane z białej glinki „importy”. O tym zdecydować można, biorąc pod uwagę zarówno formę naczynia, jaki i ślady użytkowe, widoczne na poszczególnych egzemplarzach. I tak, dla przykładu, wśród naczyń pozyskanych w czasie badań grodziska w Brzezinach-Trójni wyróżniono naczynia stołowe z glinki kaolinitowej, pochodzące, jak sądzą autorzy opracowania, z warsztatów miejskich²⁴².

Ryc. V.18. Jeziorsko: ceramiczna pokrywka. Wg E. Krause, *Średniowieczna figurka kobieca z Jeziorska...*, tab. VIII, s. 318

Przedstawiony powyżej przegląd wiadomości na temat naczyń ceramicznych, znajdujących w czasie badań średniowiecznych dworów rycerskich, trzeba uznać jedynie za pobieżną próbę naświetlenia tego zagadnienia. Chyba każdy archeolog zdaje sobie sprawę, że problematyka ta wymaga osobnej, szczegółowej rozprawy, do powstania której nie wystarczy sięgnięcie do publikowanych wyników badań wykopaliskowych. Należy sobie bowiem uzmysłowić fakt, że na blisko 200 analizowanych stanowisk w przypadku ponad 50% dysponujemy zaledwie informacjami o znalezieniu jakichkolwiek ułamków naczyń, bez podania bliższej charakterystyki. Czasami, nawet jeśli zamieszczano

²⁴² A. i R. Niedźwiadkowie, A. Rozwałka, *Wyniki badań gródka stożkowatego w Brzezinach-Trójni, stan. 26, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1998, t. 3, s. 229.

opis, jest on zbyt lakoniczny lub „hermetyczny” ze względu na użyte słownictwo. Należy więc postulować przede wszystkim wypracowanie bardziej precyzyjnego języka opisu. Powszechnie używany wyraz „ceramika” oznacza przecież nie tylko fragmenty naczyń, ale również np. ceramikę budowlaną. Z kolei określenia „naczynia ceramiczne” czy „ceramika naczyniowa” również nie są wystarczające. W późnym średniowieczu następuje przecież znaczne zróżnicowanie typów naczyń. Oprócz dominujących wcześniej garnków pojawiają się dzbany, misy, trójnóżki, pokrywki, kubki, czarki, urnały itp. Ponieważ, jak to już wielokrotnie podkreślano, fragmenty naczyń są materiałem „masowym”, czasami nie ma możliwości nawet ilustracyjnego przedstawienia wszystkich charakterystycznych, w ujęciu A. Buko, ułamków²⁴³. Szkoda więc, że nie przyjął się, zaproponowany przez tego autora, prosty i mało czasochłonny sposób przedstawienia jeszcze jednej informacji, jaką jest stopień rozdrobnienia materiału zabytkowego. Podział na kategorie wielkościowe pozwala lepiej zwaloryzować nośność informacyjną analizowanego zbioru, może też być punktem wyjścia do pogłębionych analiz dotyczących stratygrafii stanowiska²⁴⁴. Mając również to na względzie, trzeba zwrócić uwagę na fakt, że publikując wyniki badań wykopaliskowych, autorzy rzadko dokładnie analizują rozmieszczenie odkrywanych fragmentów naczyń. Wiem z doświadczenia, że wykonanie szczegółowej planigrafii tych zabytków na stanowisku późnośredniowiecznym w praktyce nie jest możliwe i chyba nie byłoby celowe. Należałoby jednak zwrócić uwagę na większe skupienia ułamków ceramiki, przeanalizować, czy fragmenty naczyń, które udało się zrekonstruować, znajdowały się blisko siebie, czy może były rozrzucone na większej przestrzeni. W przypadku zwykle małych arealów średniowiecznych dworów takie działania nie wydają się zbyt uciążliwe, a mogą stanowić interesujące przesłanki, chociażby do próby interpretacji funkcji odkrywanych pomieszczeń.

Kolejne uwagi należałoby zgłosić w stosunku do datowania odnajdywanych kawałków naczyń. Zwłaszcza w starszych pracach, jak się wydaje, nadmierną wagę przykładano do sposobu ulepienia naczynia. Tutaj warto jednak przypomnieć, że technika taśmowo-ślizgowa, jak przekonuje lektura prac etnologicznych, była jeszcze powszechnie stosowana w XIX i na początku XX w. O kłopotach z rozpoznaniem naczyń toczonych wspomniano już wcześniej. Niepokojąca jest również tendencja do ogólnego omawiania wszystkich odkrytych fragmentów naczyń, bez próby przyporządkowania ich do wydzielonych faz osadniczych. Znacznym utrudnieniem w badaniach jest także stosunkowo mała liczba publikowanych ilustracji, które czasami znaczą więcej niż lakoniczny

²⁴³ A. Buko, *O niektórych aspektach opisu wyrobów garncarskich*, „Archeologia Polski” 1988, t. 33, z. 1, s. 210–219.

²⁴⁴ Por. uwagi: U. Kobylińska, Z. Kobyliński, *Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze*, „Archeologia Polski” 1993, t. 38, nr 2, s. 229–262.

opis. Dodatkowo, część badaczy nie docenia wciąż waloru stosowania kodów graficznych umożliwiających przedstawienie na rysunku informacji o technologii wykonania konkretnego zabytku.

Sporo uwagi poświęciliśmy omówieniu zagadnień związanych z techniką wytwarzania ceramiki naczyniowej, która była użytkowana w siedzibach rycerskich. Jest to zagadnienie ważne dla archeologa, niosące ze sobą potencjalną możliwość porównań z innymi stanowiskami osadniczymi czy określenia chronologii badanego zbioru zabytków. Zastanowić się jednak trzeba, czy zagadnienia te były równie istotne dla użytkowników tych wyrobów? Z pewnością tak, o ile różnice w sposobie wytwarzania wpływały na wygląd i jakość naczyń. Zagadnieniem znacznie ważniejszym jest chyba jednak pytanie, czy tylko takie racjonalne przesłanki decydowały o doborze konkretnych egzemplarzy. Na ile ważące mogło być tutaj choćby przyzwyczajenie – tradycja, zarówno rodzinna, jak i miejscowa, a może wręcz przeciwnie, istotne było szybkie przyjmowanie nowości? Niewiele powiedzieć możemy również o faktycznych możliwościach wyboru konkretnego asortymentu.

O ile szukanie analogii do kafla piecowych czy elementów uzbrojenia w materiałach zabytkowych pochodzących z innych stanowisk dworskich jest w pełni uzasadnione, o tyle porównywanie konkretnych naczyń jest chyba trudne do przekonującego umotywowania. Ostatecznie to nie w dworach je wykonywano. Naczynia pochodziły bądź od miejscowego, wiejskiego wytwórcy i mogły być kupowane lub dostarczane na zasadzie powinności, bądź też nabywano je w pobliskim miasteczku i wówczas były wyrobem rzemieślniczym, związanym z tradycją miejską (a częściej małomiasteczkową) danego regionu. Tak więc, jeśli chcemy badać technologię i morfologię naczyń „dworskich”, chyba powinniśmy porównywać je z materiałami z okolicznych wsi, choćby pozyskanymi w wyniku poszukiwań powierzchniowych, oraz z naczyniami z pobliskich miasteczek. Zupełnie inaczej należy porównywać zróżnicowanie asortymentu naczyń. Tutaj zasadne będzie poszukiwanie podobieństw do „zastawy” z innych dworów. Podobny poziom kulturowy i finansowy rycerstwa zamieszkującego w omawianych siedzibach (uwzględniając oczywiście ewolucję w czasie) doprowadził zapewne do swoistej unifikacji potrzeb i zwyczajów w zakresie używanych naczyń zarówno kuchennych, jak i stołowych.

Na obecnym etapie badań wizerunek średniowiecznej wytwórczości garncarskiej kształtowany jest w wyniku badań miast. Niezwykle spektakularne wyniki badań w Elblągu, Kołobrzegu czy Wrocławiu zostały starannie opracowane, a co ważniejsze opublikowane²⁴⁵.

Brak jest natomiast badań nad wiejską wytwórczością garncarską. Nie dysponujemy publikacjami materiałów z tych i tak nielicznych wykopalisk, prowa-

²⁴⁵ M. Rębkowski, *Średniowieczna ceramika miasta...*; P. Rzeźnik, *Przemiany wytwórczości garncarskiej...*; J. Niegoda, *Naczynia ceramiczne...*

dzonych głównie w ramach prac ratowniczych przed dużymi inwestycjami. Nic też dziwnego, że w praktyce brak jest możliwości podjęcia choćby próby stworzenia modelu funkcjonowania garncarni wiejskich, niepodporządkowanych regułom cechowym, oddalonych od nowinek technicznych, kultywujących (albo i nie) lokalne tradycje²⁴⁶. Ważnym zagadnieniem są tutaj badania nad ceramiką określaną umownie jako „tradycyjna”. O potrzebie takich badań pisał niedawno D. Poliński²⁴⁷. W przypadku interesujących nas dworów ma to bez mała kluczowe znaczenie. Intuicyjnie uznajemy, że udział ceramiki tradycyjnej w wytwórczości wiejskiej jest większy niż w przypadku wyrobów warsztatów miejskich. Obecny stan badań nie jest jednak wystarczający do precyzowania bardziej kategorycznych sądów. Sytuację komplikuje dodatkowo konieczność przyjrzenia się „regionalizmom”, które w wyniku akcji lokacyjnych mają inne uwarunkowania niż badane i opisywane na podstawie materiałów wczesnośredniowiecznych.

Naczynia ceramiczne nie cieszą się nadmiernym zainteresowaniem badaczy średniowiecznych dworów. Znamy stanowiska, z inwentarza których wybrano zespoły zabytków bardziej interesujących – najczęściej są to zbiory militariów lub kafli – i opublikowano je oddzielnie, czasami zaledwie wspominając o „fragmentach ceramiki”.

Kontynuując rozważania o wyposażeniu kuchni i stołu, przyjrzyjmy się teraz naczyniom znacznie rzadziej znajdowanym, a mianowicie wykonanym z metali. Wzmianki o nich pochodzą z badań na pięciu stanowiskach. W Kielbowie Starym odnaleziono naczynko „wykonane z jednego kawałka blachy miedzianej kształtu trójkątnego płytkie, bardzo prymitywnej roboty. Jeden z pośród trzech narożników jest dłuższy, o charakterze kolca do osadzenia trzonka. Jego długość wynosiła 9,5 cm, największa szerokość 7 cm, głębokość 3,3 cm, a grubość blachy 0,3 cm”²⁴⁸. W Nowym Mieście odkryto natomiast fragmenty dwóch naczyń brązowych²⁴⁹. Niewielki kawałek wylewu naczynia wykonanego również z brązu znamy z Orszymowa²⁵⁰. We Włoszczowej znaleziono przedmiot wykonany z miedzi lub brązu i zasugerowano, że jest to nóżka rondelka²⁵¹. Ze Smogulca pochodzą dwa fragmenty małej miseczki wykonanej z żelaza²⁵².

²⁴⁶ Jako unikatowe traktować trzeba opracowanie z badań wsi Rusko: P. Rzeźnik, M. Trzciniński, *Późnośredniowieczna ceramika ze wsi Rusko, gm. Strzegom, z badań w 1994 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1996, t. 37, s. 301–314.

²⁴⁷ D. Poliński, *Późnośredniowieczna ceramika tradycyjna. Problematyka identyfikacji i datowania*, AHP, 2007, t. 16.

²⁴⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 467.

²⁴⁹ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84, ryc. 69:3, 4.

²⁵⁰ W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką...*, s. 60, 62, ryc. 8:2.

²⁵¹ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 162, 164 tab. II:2.

²⁵² E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu...*, s. 179, 170, ryc. 14:6.

Z nieco innym znaleziskiem mamy do czynienia w przypadku dworu na Ledniczce. W reliktach paleniska odkryto dwa fragmenty dwóch brązowych obręczy, prawdopodobnie naczyń, z czego jedno miało średnicę około 19 cm²⁵³. Na tym tle, jako zupełnie wyjątkowe, bo datowane bardzo wcześnie – na II połowę XIII i I połowę XIV w. – należy potraktować znalezisko z dworu w wielkopolskiej miejscowości Góra, należącego prawdopodobnie do kapituły katedry poznańskiej. Na stanowisku tym odkryto żelazną patelnię z długim uchwytem²⁵⁴.

Jak widać, naczynia metalowe są znaleziskami rzeczywiście unikalnymi. Prawie wszystkie omówione wyżej fragmenty to elementy charakterystyczne, lecz na tyle małe, że nie pozwalają na rekonstrukcję całej formy przedmiotu. Biorąc to pod uwagę, można się zastanowić, jak wiele takich przedmiotów ukrywać się może pod enigmatycznymi nazwami typu „przedmiot nieokreślony”.

Równie nielicznymi znaleziskami są fragmenty wyrobów szklanych. Naczynia te, jako wyjątkowo mało trwałe i zwykle mocno rozdrobnione, są trudne do odnalezienia i rozpoznania. Pomimo to, w kilku przypadkach odnaleziono ich fragmenty, a nawet udało się określić typ naczynia, z którego pochodziły. I tak, w Kozłowie²⁵⁵ i Kościelnej Wsi²⁵⁶ odnaleziono fragmenty szkła naczyniowego, jednak na tyle mało charakterystyczne, że nie udało się zrekonstruować formy wyrobów. Na kolejnych dwóch stanowiskach (Kielbów²⁵⁷, Włoszczowa²⁵⁸) odnaleziono fragmenty butelek. Wprawdzie oba stanowiska datowane są jedynie na późne średniowiecze, to jednak obecność butelek może wskazywać, że były one użytkowane również później. Przykładem może tu być znalezisko z grodziska w Gruszczycach, gdzie podobne zabytki łączone są z fazą nowożytną zamieszkiwania kopca.

Na podstawie kawałków odnalezionych w Orłowie²⁵⁹ i Popowie²⁶⁰ wysunięto hipotezę, że pierwotnie stanowiły one części kielichów typu fletowego. Odkryty w Będziszynie fragment stopki naczynia jest prawdopodobnie podstawą szklancy²⁶¹. Jedynie na podstawie znalezisk z Jarocina udało się odtworzyć

²⁵³ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrześniński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

²⁵⁴ H. Kočka-Krenz, A. Sikorski, *Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. I. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 1, s. 146 (135–148).

²⁵⁵ S. Kołodziejcki, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1987 w Kozłowie...*, s. 6.

²⁵⁶ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 113.

²⁵⁷ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 468.

²⁵⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 171.

²⁵⁹ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282, 263, ryc. 17.

²⁶⁰ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 139.

²⁶¹ M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w Będziszynie, gm. Ostrów Wielkopolski, woj. kaliskie, wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1986 r.*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ], s. 11.

większą część szklanego naczynia. Z pięciu fragmentów zrekonstruowano „czarkę z plastycznie nalepionymi żeberkami”²⁶². Z innych terenów znamy fragment naczynia szklanego z guzkami, odkryty w czasie badań reliktyw książęcego dworu w Ryczeniu na Śląsku²⁶³.

Bardzo mała ilość znalezisk nie pozwala odpowiedzieć na pytanie, kiedy naczynia szklane i metalowe pojawiły się w rycerskich dworach. Na takie dociekania poczekać musimy do czasu wzbogacenia naszej wiedzy o nowe zabytki, przede wszystkim precyzyjnie datowane.

Oprócz naczyń w kuchni i przy stole konieczne były również inne przedmioty – przede wszystkim sztucce. W tym zakresie asortyment odkrywanych zabytków jest, niestety, mało zróżnicowany. Zdecydowanie dominują tu noże. Ponieważ jednak są to przedmioty powszechnie używane do wykonywania wielu innych czynności, poza przygotowywaniem i spożywaniem posiłków, zostały omówione w rozdziale poświęconym narzędziom.

Wśród sztuców, oprócz noży, w materiałach zabytkowych pozyskanych w wyniku badań wykopaliskowych znajdują się również łyżki. Niestety, rozpoznano je zaledwie na trzech z interesujących nas stanowisk. Wszystkie one zostały wykonane z żelaza. I tak, w Podłęzycach odnaleziono dużą łyżkę o trzonku znacznej długości (36 cm) wygiętym na końcu w haczyk do zawieszania²⁶⁴. Z Gruszczyc znamy łyżkę zachowaną fragmentarycznie – z uszkodzeniami z obu stron²⁶⁵, a w Zdunach odkryto uchwyt łyżki wykonany z żelaznego skręconego wokół osi pręta²⁶⁶.

Z innych przyborów kuchennych, które pozyskano w wyniku omawianych badań trzeba wspomnieć fragment lejka wykonanego z blachy żelaznej, który odnaleziono w Kielbowie Starym²⁶⁷. Równie unikalny zabytek pozyskano w czasie wykopalisk w Rybojadach – jest to żelazny rożen²⁶⁸. Przygotowywanie potraw, zwłaszcza mięsa, na rożnie było zapewne działaniem powszechnym. Nieskomplikowana i mało charakterystyczna budowa może powodować, że przedmioty te nie są częściej rozpoznawane w materiale pochodzącym z wykopalisk. Na omawianych stanowiskach nie znaleziono również podpórek pod rożna, jakie znamy chociażby z badań na Pomorzu²⁶⁹.

Wśród przyborów kuchennych gros przedmiotów wykonanych było z materiałów organicznych – najczęściej z drewna. Z oczywistych powodów trafiają

²⁶² R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 34, 29, ryc. 14:6.

²⁶³ J. Łodowski, *Ryczeń, gm. Góra, woj. leszczyńskie, stanowisko I*, IA B 1981, s. 250.

²⁶⁴ J. Kamińska, L. Kajzer, *Grodzisko z XIII–XIV w. w Podłęzycach pow. Sieradz*, *Spraw. Arch.*, 1969, t. 21, s. 204.

²⁶⁵ Inwentarz w posiadaniu autorki.

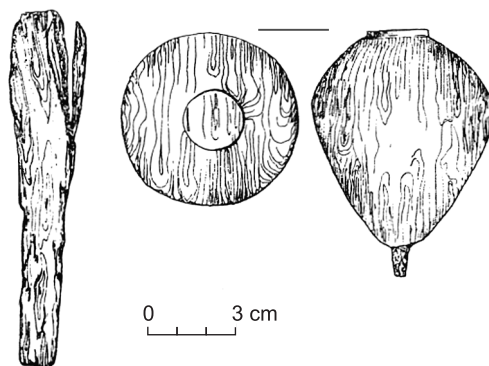
²⁶⁶ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 91, ryc. 57:3.

²⁶⁷ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 467.

²⁶⁸ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 455.

²⁶⁹ Patrz uwagi w pracy C. Buśko, *Archeolog w kuchni*, [w:] *Civitas et villa...*, s. 309–315.

one do zbiorów archeologicznych stosunkowo rzadko. Ciekawym przykładem może tu być znalezisko z Orłowa, gdzie natrafiono na drewnianą pałkę. Spoczywała ona we wnętrzu całkowicie zachowanego naczynia, stąd sugestia, że być może służyła do ucierania składników potraw²⁷⁰.

Ryc. V.19. Orłów: drewniane „pałki” do użytku kuchennego (?). Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 17, s. 263

Innym interesującym znaleziskiem jest niewątpliwie tłuczek do mózdzierza znaleziony w Borówku²⁷¹. Tutaj jednak szerokie datowanie znalezionych artefaktów nie pozwala na pewne przypisanie go do fazy średniowiecznej.

Na opisanych powyżej zabytkach kończy się zasób przedmiotów, które trafiły do rąk archeologów, a których używano w kuchni lub przy stole w średniowiecznych dworach. Przedmioty te nie spotykają się ze specjalnym zainteresowaniem badaczy. Wspomniałam już, że zdecydowanie za mało uwagi poświęca się wyrobom garncarskim. Czy dzieje się tak dlatego, że odnajdywane ułamki są mało interesujące? Trzeba przyznać, że faktycznie mogą być postrzegane jako stosunkowo mało zróżnicowane. Jeśli chodzi o inne kategorie ceramiki naczyniowej to, jak słusznie zauważyli już autorzy publikacji o dworze w Smogulcu, kamionki jako naczynia luksusowe są stosunkowo rzadko spotykane²⁷². Podobnie jest w przypadku naczyń szklanych czy metalowych. Znaleziska pochodzące z miast są w tej materii znacznie ciekawsze, bardziej zróżnicowane i chyba bardziej „luksusowe”, nie znaczy to jednak, że powinniśmy zaniechać badania dworzysk lub lekceważyć zabytki tam odnalezione.

²⁷⁰ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 281.

²⁷¹ A. Kosiorek, *„Dwór na kopcu” w Borówku...*, s. 231.

²⁷² E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 197.

V.4. Narzędzia i przedmioty codziennego użytku

Rozróżnienie między narzędziem *sensu stricto* a przedmiotem codziennego użytku jest rzeczą trudną, i dla naszych rozważań chyba niekonieczną. Znacznie istotniejszą sprawą zdaje się możliwość określenia zajęć ludzi, którzy tymi przedmiotami się posługiwali. Czy były to jedynie przedmioty związane z codziennym „domowym” życiem, czy też narzędzia służące do wytwarzania większej ilości przedmiotów? Wbrew pozorom jest to pytanie istotne, mające również wpływ na ciągle dyskutowaną funkcję zabudowań, które badamy, zwłaszcza „wież na kopcach”.

W tym kontekście istotnym pytaniem, które należy sobie zadać w tej części naszych rozważań, jest, czy w zabudowaniach dworskich działały jakieś warsztaty rzemieślnicze, czy produkowano tam jakieś wyroby?

Wielekroć przywoływane w tej pracy wykopaliska w Siedlątkowie, a zwłaszcza zrekonstruowanie na ich podstawie kuźni, miały duży wpływ na interpretacje późniejszych wyników badań innych gródków stożkowatych. Przekonanie o możliwości istnienia tego typu warsztatów umocniły badania w Plemiętach. Odkrycia te uwrażliwiły badaczy na podobne znaleziska, stąd stosunkowo najczęściej autorzy prac, wymieniając odnalezione narzędzia, interpretują je jako przedmioty mogące mieć związek z kowalstwem. W kilku przypadkach zgłoszono sugestie istnienia w kompleksach zabudowań dworskich kuźni.

Rozpocząć trzeba od krótkiego omówienia najlepiej udokumentowanego znaleziska, czyli kuźni w Siedlątkowie. Przypomnijmy, że w najniższej kondygnacji wieżowego dworu odnaleziono tam relikty pieca kopułowego i ciekawy zbiór narzędzi kowalskich. Nie do końca wyjaśnione jest jednak zagadnienie pozyskiwania samego surowca. W artykule o kuźni w Siedlątkowie E. Nosek stwierdziła, że nie znaleziono żużli dymarskich ani rudy darniowej, co mogłoby wskazywać, że pracujący tu kowal wykonywał przedmioty z surowca otrzymanego z zewnątrz²⁷³. Niestety, J. Kamińska podawała trochę niespójne informacje na ten temat. W wydany nieco wcześniej krótkim doniesieniu napisała; „w wykopie pojawiały się często kawały rudy darniowej i żużle”²⁷⁴. Natomiast już w monograficznym opracowaniu stanowiska wspomina jedynie, że odnaleziono „trochę żużli” w piecu kopułowym²⁷⁵, nie wymieniając podobnych znalezisk w opisie poszczególnych warstw kulturowych. Nieco dalej, w tym samym tekście wspomina o bogactwie występujących w okolicy Siedlątkowa rud

²⁷³ E. Nosek, *Czternastowieczna kuźnia w Siedlątkowie*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 120.

²⁷⁴ J. Kamińska, *Zespół przedmiotów żelaznych z Siedlątkowa, pow. Poddębice*, KHKM, 1968, R. 15, nr 2, s. 430.

²⁷⁵ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska...*, s. 30.

darniowych²⁷⁶. W takim przypadku, jak się wydaje, za prawdziwe uznać trzeba doniesienia z monografii poświęconej kuźni, a informacje z krótkiego doniesienia Janiny Kamińskiej potraktować należy jako skrót myślowy. Pozostaną więc przy stwierdzeniu, że kuźnia w Siedlątkowie przerabiała również surowiec żelazny uzyskany z wytopu miejscowych rud, który to proces odbywał się jednak poza dworem. Wracając do samej kuźni i jej wyposażenia, wymienia się tutaj następujące przedmioty: gwoździownica, kowadełko, 2 łopatkę do węgla, 2 młotki, 12 przecinaków, 1 rylec, 1 siekacz, 12 sztabek żelaza, 2 tłoczki, 1 tygiel, 1 forma odlewnicza z piaskowca. W omawianej publikacji jako cęgi kowalskie omyłkowo opisano fragment kuszy.

Jak ocenia w swoim artykule Elżbieta Nosek, w stosunku do standardowego wyposażenia kuźni odkryty w Siedlątkowie zestaw narzędzi jest zdecydowanie niepełny, przystosowany raczej do obróbki półproduktów. Przede wszystkim brak wśród nich dużego kowadła i pilników, koniecznych w wytwórczości kowalskiej. Istnieje wprawdzie możliwość, że zostały one wyniesione w czasie pożaru budynku, jednak tej wersji nie jesteśmy w stanie zweryfikować. Warto tu wspomnieć, przytoczoną przez K. Moszyńskiego, wzmiankę o użytkowaniu jeszcze w wieku XVIII na terenie południowo-środkowej Syberii kamiennych kowadeł, na których kuto przy użyciu żelaznych młotów. O tym, że rolę kowadła mogły spełniać oprócz kamieni mniejsze sztabki żelazne lub nawet bryły żużla, wspomina również J. Sztetyłło²⁷⁷.

Przytoczyć tu warto wnioski z przeprowadzonych analiz metaloznawczych. Wynika z nich, że większość przedmiotów wykonano z miejscowego surowca, być może przez miejscowego kowala. Nieco inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku pancerza i hełmu, który prawdopodobnie był tylko naprawiany, a wyszedł spod ręki specjalisty. Na uwagę zasługuje jeszcze fakt, że miejscowy kowal zajmował się również przetapianiem metali kolorowych, co można stwierdzić na podstawie odnalezionych form odlewniczych, tygielka i fragmentów blachy brązowej.

Przyjrzyjmy się teraz innym odkryciom, na podstawie których autorzy sugerowali funkcjonowanie w obrębie zabudowań dworskich kuźni.

W czasie badań w Borówku, oprócz budynku uznanego za dwór, odkryto relikty drewnianej zabudowy z kamienną podstawą pieca, które zinterpretowano jako pozostałości po kuźni. Z zabytków ruchomych wydobyto: fragment pilnika, dwie żelazne łyżki do odlewania kul i przecinaki. Być może z działalnością kowalską można też w tym przypadku połączyć fragment glinianej dyszy.

²⁷⁶ Tamże, s. 66.

²⁷⁷ J. Sztetyłło, *Rzemiosła metalowe wraz z uzbrojeniem*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdur, t. 2, *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Warszawa 1987, s. 74.

Odnaleziono tu również półprodukty do wyrobu grotów beltów²⁷⁸. Niestety, w przypadku tego znaleziska nie dysponujemy precyzyjną chronologią opisywanych znalezisk, ponieważ stanowisko to jest datowane od początków XV do połowy XVII w.

O śladach działalności kowalskiej możemy mówić również w przypadku Krzykawki. Odkryto tutaj półfabrykat podkowy i młotek kowalski-przebijak służący do wykonywania otworów w przedmiotach metalowych (podkowach?). Ciekawymi znaleziskami są również trzy fragmenty naczyń wykonanych z masy ceramicznej z dodatkiem grafitu, które, jak sugerują autorzy, były tyglami i służyły do wytopu ołowiu lub srebra. Być może do takiej interpretacji przyczyniło się odnalezienie na stanowisku okruchów rudy ołowiu²⁷⁹. Tutaj jednak należy zwrócić uwagę na fakt, że naczynia z domieszką grafitu są często uznawane za tygle, ze względu na ich większą odporność na wysoką temperaturę. Taka interpretacja w przypadku, gdy nie jesteśmy w stanie odtworzyć formy naczynia ani rozpoznać innych specyficznych śladów ich użytkowania, jest dosyć hipotetyczna²⁸⁰.

Z tego stanowiska pochodzi jeszcze jeden bardzo interesujący zabytek. Jest nim trójkątna kopaczka, którą autorka badań E. Szydłowska uznaje za narzędzie górnicze, służące do pozyskiwania rud metali. Zwraca ona uwagę, że Krzykawka położona jest w rejonie olkusko-siewierskim, gdzie występują stosunkowo płytko zalegające złoża galeny, z której otrzymywano ołów i srebro. Złoża te były eksploatowane od I połowy XIII w., natomiast dwór datowano od połowy XIII do końca XIV w. Mając w ten sposób poświadczone wydobywanie rud i posługując się analogiami ikonograficznymi, E. Szydłowska opowiada się za interpretowaniem odkrytego zabytku jako narzędzia górniczego, a zarazem kolejnego dowodu na istnienie na terenie dworu działalności kuźniczej. Jak sugeruje autorka, odbywać się ona mogła na terenie drugiego członu opisywanego dworzyska, określanej jako majdan, gdzie odkryto relikty jakiegoś budynku, być może słupowego²⁸¹.

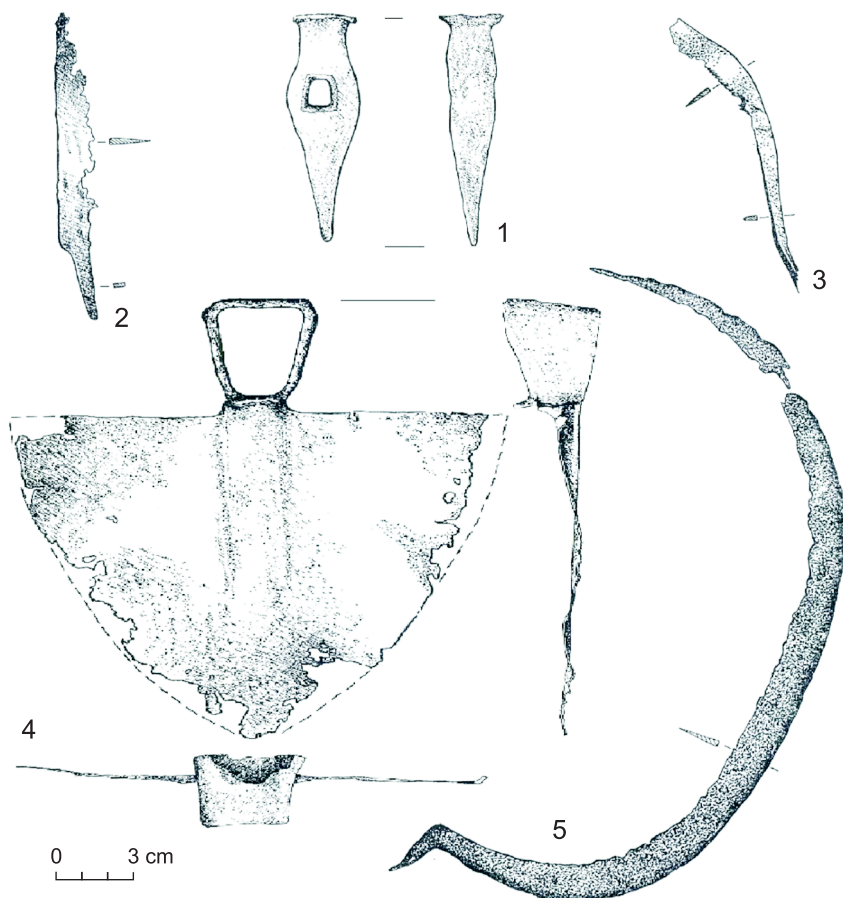
Tutaj powrócić trzeba do problemu pozyskiwania i przerabiania rud żelaza. Do tej pory nie odnaleziono w zabudowaniach dworskich ani w najbliższym ich sąsiedztwie śladów wytopu rud w postaci dymarek, co jest poniekąd zgodne z naszymi oczekiwaniami. Dlatego też zastanowienia wymaga fakt stosunkowo częstego odnajdywania bryłek żużla i okruchów rudy na badanych stanowiskach. Ciekawe światło na to zagadnienie rzuca odkrycie z Kielbowa Starego: „żużel w kształcie kolistej czapy o wklęsłej i głęboko porowatej powierzchni górnej oraz częściowo soplawatym spodzie. Stanowi on wierzchnią część pro-

²⁷⁸ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 223–239.

²⁷⁹ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 143, 148; J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 127, 131, ryc. 8:e.

²⁸⁰ P. Rzeźnik, H. Stoksik, *Ceramika grafitowa z Raciborza...*, s. 171–185.

²⁸¹ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 147–148.

Ryc. V.20. Krzykawka: narzędzia: 1 – młotek, 2 – nóż, 3, 5 – fragmenty sierpów, 4 – kopaczka.
Wg E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, rys. 3, 4, s. 144, 145

duktu odpadowego powstałego w trakcie procesu wytopu żelaza, który odbywał się przypuszczalnie w garnku o niewielkiej pojemności” (średnica około 5 cm). Oprócz opisanego, odnaleziono jeszcze kilka mniejszych kawałków o podobnej strukturze. Autor opracowania sugeruje, że są to ślady miejscowego wypału niewielkiej ilości rudy²⁸². O takim sposobie pozyskiwania surowca wspominał w swojej pracy K. Moszyński, przytaczając opisy z XVIII i XIX w. Obserwowano wówczas wytapianie rudy w glinianych garnkach, nawet w izbach mieszkalnych²⁸³. Przypomnijmy, że w wyniku badań w Kielbowie Starym stwierdzono, że na kopcowatym nasypie funkcjonował jeden budynek, ale

²⁸² Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym...*, s. 468, 475–476.

²⁸³ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Warszawa 1967, s. 373–374.

o znacznych rozmiarach – 6 x 11,5 m, który uległ spaleniu, a po nim wybudowano kolejny. Nie zaobserwowano śladów odrębnych zabudowań gospodarczych. Podobne znalezisko pochodzi również z innego dworu na kopcu – w Proboszczewicach. Była to siedziba należąca do prepozyta kapituły plockiej. W czasie badań reliktów drewnianego budynku odnaleziono tam dolną część ceramicznego garnka, którą wypełniała bryłka stopionego żelaza²⁸⁴.

Autorzy badań najczęściej informacje o znalezionych żużlach czy kawałkach rudy pozostawiają bez komentarza. Wyjątkami są tu, omówione powyżej, Krzykawka i Kielbów Stary, gdzie badacze opowiadają się za działalnością kuźniczą w obrębie zabudowań dworskich. Należy tu zwrócić uwagę, że oba stanowiska są położone w rejonach tradycyjnej działalności kuźniczej.

W Golicach, w czasie badań sondażowych, do rąk archeologów trafiły trzy bryłki rudy darniowej ze śladami gliny i węgla drzewnego²⁸⁵. O znalezieniu bryłek żużla donoszą również autorzy badań w Kopytowie²⁸⁶, Mokrsku Dolnym²⁸⁷, Orłowie²⁸⁸, Rozprze-Łochyńsku²⁸⁹, Smogulcu²⁹⁰, Szczekocinach²⁹¹, Zdunach²⁹², a o znaleziskach z Raszew mamy wiadomość archiwalną²⁹³.

Zupełnie inaczej do sprawy podeszli autorzy opracowania badań w Smogulcu, którzy stwierdzili, że odnalezione bryłki żużla nie są przesłanką do przyjęcia miejscowej produkcji żelaza²⁹⁴. Jak widać z przytoczonych faktów, trudno jest tu o jednoznaczne wnioski, czy w zabudowaniach dworskich pozyskiwano żelazo z rud.

Jako analogie z terenów sąsiednich do interesującego nas obszaru przytoczyć można znalezisko ze Starego Bielska, gdzie w jednej z ośmiu odkrytych jam rozpoznano budynek, którego funkcję określono jako kuźniczą – odnaleziono tam bowiem dużą ilość żużla²⁹⁵. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w Radoszkach w ziemi chełmińskiej. Jeden z trzech odkrytych na dworzysku budynków uznano za kuźnię. Znaleziono tam trzy kęsy żelaza (półprodukty), kilkadziesiąt granulek brązu oraz kilkanaście fragmentów bezkształtnych kawałków stopu srebra z miedzią (?)²⁹⁶. Natomiast żużel pochodzący z „wytopu

²⁸⁴ A. Marciniak-Kajzer, *Dwór obronny w Proboszczewicach...*, s. 54.

²⁸⁵ M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycia, *Golice, gm. Poddębice...*, s. 11.

²⁸⁶ S. Suchodolski, *Kopytów, pow. Pruszków*, IA B 1972, s. 251.

²⁸⁷ S. Kołodziejewski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 161.

²⁸⁸ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

²⁸⁹ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 182.

²⁹⁰ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 179.

²⁹¹ Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 396–397.

²⁹² R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 93.

²⁹³ *Studia i materiały...*, t. 1, s. 373.

²⁹⁴ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 179.

²⁹⁵ M. Płazak, *Stare Bielsko, pow. Bielsko Biała*, IA B 1973, s. 218; 1974, s. 200–201.

²⁹⁶ K. Grażawski, *Późnośredniowieczny gródek rycerski...*, s. 54–55.

metali” odnaleziono również na gródku stożkowatym, będącym reliktem siedziby książąt śląskich w Ryczeniu²⁹⁷.

Powróćmy teraz do zagadnienia funkcjonowania w zabudowaniach dworskich kuźni. Rzadko kiedy zdarzają się odkrycia tak spektakularne jak w przypadku Siedlątkowa czy nawet Borówka i Krzykawki. Najczęściej do naszych rąk trafiają pojedyncze znaleziska narzędzi, które uznajemy za kowalskie. Oczywiście, zdając sobie sprawę z tego, że były to przedmioty kosztowne, możemy liczyć się z ich odnalezieniem jedynie w przypadku zagubienia lub wówczas, gdy zabudowania uległy gwałtownemu zniszczeniu, najczęściej pożarowemu. I tak, za zupełnie unikalny zabytek uznać trzeba małe kowadło odkryte w Mymoniu²⁹⁸. W Smogulcu odnaleziono kilka z interesujących nas przedmiotów, z których to pięć sztabek określono jako półfabrykaty kowalskie, a inne, zniszczone, z dużym prawdopodobieństwem uznano za gwoździownice²⁹⁹. W Trzemszach odkryto trzy przebijaki i jeden młotek³⁰⁰, a w Będkowicach³⁰¹ i Pęczniewie³⁰² cęgi. Badacze grodziska w Mrówkach, gdzie odnaleziono ślady trzech półziemianek, zinterpretowali jedną z nich jako pracownię kowalską. Brak jest jednak dokładniejszego opisu odkrytych reliktyw. Autorzy wśród pozyskanych zabytków ruchomych wymieniają jedynie „narzędzia kowalskie”³⁰³. Ze znaczną ilością przedmiotów uznanych za narzędzia i półfabrykaty kowalsko-ślusarskie mamy do czynienia w przypadku grodziska na Ledniczce. Odnaleziono tutaj 21 takich przedmiotów: 16 przebijaków, klin, punce i 3 sztabki/półfabrykaty. Ponieważ nie odnaleziono żadnych reliktyw mogących być śladem pracowni rzemieślniczej, autorzy badań sugerują, że ta znajdowała się gdzieś w pobliżu zabudowań dworskich³⁰⁴.

Obecność nawet kilku narzędzi nie może przesądzać o funkcjonowaniu w zabudowaniach dworskich kuźni. Nieco inaczej wygląda sprawa w przypadku tych kilku stanowisk, gdzie autorzy odnajdują dodatkowo np. piec. Chyba jednak w żadnym z przytoczonych przykładów nie możemy dopatrywać się kuźni w rozumieniu nowożytnym, produkującej znaczne ilości wyrobów na

²⁹⁷ J. Kramarek, *Wyniki badań w Ryczeniu, pow. Góra Śląska i zagadnienie lokalizacji grodu Recen w wojnie 1109 roku*, „Silesia Antiqua” 1964, t. 6, s. 147.

²⁹⁸ J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania starożytnych i wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych i żużla z południowo-wschodnich ziem Polski*, MiSROA za lata 1976–1979, s. 194, ryc. 8: 44; P. N. Kotowicz, *Problematyka „Zamczyska” w Mymoniu w świetle zabytków archeologicznych ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*, [w:] *Seminarium trepczańskie*, red. P. N. Kotowicz, W. Banach, E. Kasprzak, Sanok 2007, s. 63.

²⁹⁹ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu...*, s. 179.

³⁰⁰ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*

³⁰¹ S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 114.

³⁰² J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich...*, s. 52.

³⁰³ Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki...*, s. 254.

³⁰⁴ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzeński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 219, 221.

zbyt. Jeśli już podobne warsztaty działały, to były to chyba raczej przydomowe pracownie lokalnej „złotej rączki” – kowala – ślusarza, który zajmował się chyba przede wszystkim naprawami i wykonywaniem drobnych, mało skomplikowanych przedmiotów typu gwoździ czy nawet grotów lub podków, jedynie na potrzeby dworu.

Tu jeszcze pozwolę sobie na jedną uwagę: napotkałam w kilku publikacjach wzmianki o „tygielkach”, jednak nie zinterpretowałam tych znalezisk jako używanych przy przetwórstwie metali, gdyż z kontekstu wyraźnie wynikało, że są to naczynia kuchenne, których nazewnictwo jest ciągle niedoprecyzowane i różne w poszczególnych częściach kraju. Chodzi tu o płytkie naczynia na trzech nóżkach z rurkowatym uchwytem, służącym do osadzenia w nim drewnianego uchwyty, które nazywane są rynkami, trójnóżkami, patelniami..., ale to zagadnienie zostało już omówione w rozdziale o kuchni.

Kolejną dziedziną wytwórczości rzemieślniczej, o której wspominają autorzy badań, jest garncarstwo. O takim odkryciu wspominają Ł. i A. Nowakowie na grodzisku w Mrówkach. Jako pracownię garncarską zinterpretowali oni półziemiankę o powierzchni około 16 m², znajdującą się w części północnej stanowiska. Niestety, badania te, poza wzmianką w „Informatorze Archeologicznym”³⁰⁵, nie doczekały się publikacji, stąd nie bardzo wiadomo, na jakiej podstawie wysunięto takie przypuszczenie. Istnienie garncarni na terenie dworu byłoby dość zaskakujące. Wiemy przecież, że garncarzy bardzo długo dotyczyła powinność oddawania części produkcji panu grunтовemu³⁰⁶. Dodatkowo, w odróżnieniu od kowalstwa, nie było to rzemiosło wysoko cenione, co znalazło wyraz w znanym i dziś przysłowiu: „Nie święci garnki lepią”. Nie możemy jednak wykluczyć, że właściciel mógł zadysponować powstanie takiego warsztatu blisko własnej siedziby³⁰⁷.

O innej działalności wytwórczej wspomina R. Grygiel w opracowaniu badań dworu w Zdunach. Odkryto tam, łączony z pierwszą fazą funkcjonowania tej siedziby, drewniany obiekt o wymiarach 3,5 x 4,5 m (wg zdjęcia), ulokowany 10 m na północny wschód od budynku dworskiego. W jego wypełnisku znaleziono fragmenty naczyń glinianych (wykonanych w sposób bardziej prymitywny niż te znalezione w reliktach dworu), gwoździe, okucie, ciosło i brązową szpilę/rylec (prawdopodobnie *stilus* – A.M.-K.). Ze względu na niewielkie rozmiary budynku i odkryte tu wyposażenie (?) badacz określił obiekt mianem

³⁰⁵ Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki...*, s. 254.

³⁰⁶ Por. uwagi H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVI w.*, Warszawa 1954, s. 95.

³⁰⁷ W sprawozdaniu z badań w Borówku (A. Kosiorek, *Borówek, gm. Bielawy woj. skierniewickie*, IA B. 1986, s. 208) autor wspomina o możliwości istnienia pracowni garncarskiej, jednak w późniejszej publikacji określa odkryty obiekt jako kuźnię, patrz tenże, „*Dwór na kopcu w Borówku...*”, s. 223–239.

„domu cieśli”, sugerując, że budynek spełniał tę funkcję w czasie budowy dworu, a następnie został rozebrany i spalony³⁰⁸. Wydaje się jednak, że sugerowanie celowego podpalania, nawet już niepotrzebnych zabudowań, jest przede wszystkim ze względu na ewidentne zagrożenie pożarowe, ale także obcą wiekom średnim rozrzutność, sugestią co najmniej dyskusyjną. Powróćmy jednak do znalezionej w tym obiekcie „ciosła”³⁰⁹. Jest to przedmiot, którego ostrze ustawione jest w płaszczyźnie równoległej do styliska (jak w siekierze), inaczej niż w najczęściej spotykanych narzędziach tego typu. Dodatkowo, jest to przedmiot asymetryczny – ostrze znajduje się bliżej jednego boku otworu na stylisko i jest lekko łukowato wygięte³¹⁰. Wydaje mi się, że nie jest to ciosło, lecz okaz karpownicy – narzędzia, którym pracował drwal, okopując drzewo i przecinając znaczną część jego korzeni przed wyrwaniem. Następnie, na możliwie najwyżej rosnące konary zakładano liny i za pomocą zaprzęgu zwierzęcego drzewo przewracano razem z karpą. Działanie takie było częste, gdy chciano uzyskać ziemię pod uprawę, gdyż unikano wówczas trudnego i pracochłonnego karczowania.

Ze szczególnie ciekawym znaleziskiem mieliśmy do czynienia w Pęcznie-wie. W czasie badań, w najniższym zagłębionym pomieszczeniu interpretowanym jako piwnica, odnaleziono tam bowiem kobyłkę ciesielską. Brak jest niestety rysunku tego przedmiotu. Znalezisko to pozwoliło na wysunięcie hipotezy o funkcjonowaniu w tym miejscu warsztatu ciesielskiego³¹¹. Interpretacja kontekstu stratygraficznego jest również niezwykle interesująca. Otóż J. Kamińska sugeruje, że inne odkryte tam przedmioty (gwoździe, haki i okucia) pozwalają stwierdzić, że wejście do piwnicy zamykała kłapa umieszczona w podłodze. Mielibyśmy tutaj do czynienia z warsztatem ciesielskim (stolarskim?) umieszczonym w najniższej kondygnacji dworu. Niestety, nie odnaleziono żadnych innych przedmiotów mogących mieć związek z obróbką drewna, dlatego też ta interpretacja musi być opatrzona dużym znakiem zapytania.

Nie napotkałam wzmianek o innych pracowniach rzemieślniczych, których obecność byłaby identyfikowana na badanych stanowiskach. Dwór rycerski, który swój dobrobyt czerpał w znacznej mierze z ziemi wykorzystywanej rolniczo, musiał być również właścicielem znacznej ilości narzędzi rolnych. Z pewnością były one przechowywane raczej w zabudowaniach gospodarczych, a nie mieszkalnych, jednak do rąk archeologów trafiają tego typu przedmioty odnajdywane w reliktach dworów. W wielokroć przywoływanej tu, a dla mnie

³⁰⁸ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 43–44.

³⁰⁹ Tamże, s. 33, 44, 111, ryc. 77:2, 2a.

³¹⁰ Tamże, s. 111.

³¹¹ J. Kamińska, A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu „stożkowatego”, w pow. poddębickim, 1965 roku*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 216.

wzorcowej, publikacji badań w Siedlątkowie Janina Kamińska napisała, że wśród odnalezionych przedmiotów stosunkowo mało „wiązało się z rolnictwem, a znacznie więcej ze sprzętem łak i łowiectwem”³¹². Po przyjrzeniu się asortymentowi odkrytych w Siedlątkowie narzędzi uwaga ta jest dla mnie nie do końca zrozumiała. Przede wszystkim, interesujących nas przedmiotów jest bardzo niewiele. W sposób pewny możemy wymienić tu pięć sierpów i okucie łopaty (zamieszczone na rycinie ze sprzętem ciesielskim). Brak rysunków i opisu sierpów uniemożliwia wypowiadanie się na ich temat, choć, jak się wydaje, służyły one raczej do żęcia zboża, a nie trawy, do czego używano chyba częściej półkosków. Łopatę za to należy uznać za narzędzie uniwersalne.

Na innych stanowiskach spotykamy bardziej różnorodne zestawy narzędzi rolniczych, choć zdecydowanie dominują sierpy. Szkoda, że w części publikacji są one tylko wymienione i brak jest ich dokładniejszej charakterystyki.

Zdecydowanie najliczniejsze znalezisko sierpów pochodzi z badań dworzyńska w Żernikach-Jaryszkach. Autorzy wspominają, że odnaleziono ich ponad 20. Odnotowano również, że przynajmniej na jednym z nich zachowały się ślady znaków kowalskich³¹³. W Jarocinie odnaleziono cztery sierpy, w tym jeden z ząbkowanym ostrzem. Wszystkie u nasady rękojeści ozdobione były znakami kowalskimi. Na jednym okazy zachował się też zagięty koniec trzpienia, co miało zabezpieczyć drewnianą oprawkę przed zsunięciem. Okazy te datowano od połowy XIII do końca XIV w.³¹⁴ Trzy fragmenty sierpów znamy ze Skoszew Starych³¹⁵. Tutaj jednak długie użytkowanie stanowiska utrudnia precyzyjne ich datowanie, podobnie jak w przypadku okazu znalezionej w Dąbrówce, gdzie stanowisko datowane jest również dosyć szeroko – od XI do początków XIV w.³¹⁶ [? –A.M.-K.].

Okaz z nieząbkowanym ostrzem z Borówka oznaczony jest na trzpieniu puncą w kształcie koła podzielonego na ćwiartki, co według A. Kosiorka może świadczyć o „XVI-wiecznej manufakturowej produkcji kuźniczej”; jednocześnie tenże autor zaznacza, że sierpy o gładkich ostrzach występują głównie w średniowieczu³¹⁷. W takim przypadku trudno jest przesądzać o chronologii interesującego nas narzędzia, choć, jak się wydaje, punca nie musi być symbolem manufaktury, a może być znakiem kowalskim.

³¹² J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska...*, s. 68.

³¹³ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych późnośredniowiecznej osady rycerskiej w Żernikach-Jaryszkach gm. Kórnik, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2009, t. 10, s. 213.

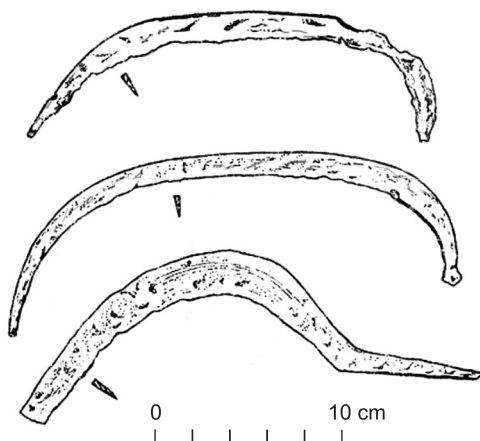
³¹⁴ R. Grygiel, *Średniowieczna siedziba rycerska w Jarocinie*, „Zapiski Jarocińskie” 1987, z. 14–15, s. 4, 12.

³¹⁵ M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 340, 398, tab. 42:1, 3, 11.

³¹⁶ E. Naumowicz-Śmigielska, *Wstępne sprawozdanie z badań...*, s. 250–251.

³¹⁷ A. Kosiorek, *„Dwór na kopcu” w Borówku...*, s. 231.

Sierpy znaleziono również w Gruszczycach³¹⁸, Kowali Stępcinie³¹⁹, Kościelnej Wsi³²⁰, Kozłowie³²¹, Mrówkach³²², Petrykozach³²³, Smogulcu³²⁴, Żółkowie³²⁵. Ze Strzyżewa pochodzą dwa fragmenty sierpów o wąskim ostrzu i silnie odgiętym trzpieniu do umocowania rękojeści³²⁶. W Pęczniewie odkryto więcej niż jeden sierp³²⁷, a w Krzykawce fragment sierpa z płaskim trzonkiem do osadzenia dwudzielnej okładziny i ząbkowanym ostrzem oraz sierp o krótkim bolcu do nabicia jednodzielnego uchwyty³²⁸. Na 15-centymetrowym fragmencie sierpa znalezionego w Orenicach ślady ząbkowania zachowały się na długości 1 cm³²⁹, także ślady znajdują się na okazy ze Zdun³³⁰. Również ząbkowany okaz pochodzi z Ledniczki³³¹.

Ryc. V.21. Rozprza: sierpy. Wg A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, tab. VII, s. 206

³¹⁸ Inwentarz w posiadaniu autorki.

³¹⁹ E. Ćwiertak, *Grodzisko stożkowe w miejscowości Kowala Stępcina, gm. loco, woj. radomskie*, PP PKZ. O. Łódź, Łódź 1980 [mps w archiwum WO SOZ w Radomiu].

³²⁰ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 148.

³²¹ S. Kołodziejewski, *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1990, s. 100–101.

³²² K. Gorczyca, *Skansen archeologiczny w Mrówkach*, „Kronika Wielkopolski” 1999, nr 4(92), s. 97–99.

³²³ W. Długoszewska, *Petrykozy, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1991, s. 126.

³²⁴ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu...*, s. 179.

³²⁵ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska...*, s. 156.

³²⁶ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 294.

³²⁷ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości...*, s. 52.

³²⁸ E. Szydłowska *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 142.

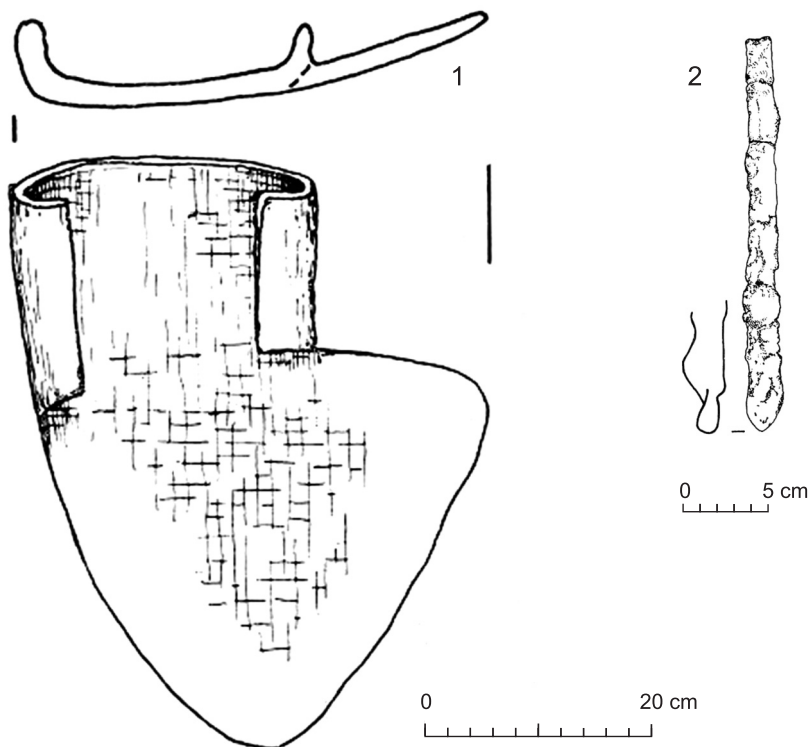
³²⁹ M. Kołaczek, *Gródek stożkowy w Orenicach...*

³³⁰ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 93.

³³¹ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 223.

Liczne znalezisko sierpów znany z grodziska w Trzemszach, gdzie odkryto aż siedem egzemplarzy tych narzędzi³³². W Barłogach znaleziono fragmenty czterech sierpów z gładkimi ostrzami i półkosek³³³.

Bogate znalezisko narzędzi rolniczych znany z Jeziorska. Pochodzą stamtąd dwa sierpy, w tym jeden ząbkowany. Dodatkowo odkryto również lemiesz pług. Jak zwraca uwagę autor badań, zajęcia rolnicze potwierdzają również odciski zbóż, które odkryto na kawałkach polepy³³⁴.

Ryc. V.22. Jeziorsko: narzędzia: 1 – lemiesz pług, 2 – świder. Wg E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku...*, tab. X, s. 320

Kolejny sierp pochodzi z Kielbowa Starego. Miał on ząbkowane ostrze i rękojeść z zagiętym końcem – do przytrzymywania drewnianej oprawki. Dodatkowo autor pisze o znalezieniu „żabki do umocowania kabłąka kosy”. Określenie to powtórzone za miejscowym rolnikiem, który w ten sposób określił

³³² M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 68

³³³ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 51–52.

³³⁴ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 305.

zagiętą kolankowato otwartą tulejkę o długości 8,5 cm i średnicy 1,8 cm³³⁵. Na podstawie zamieszczonego rysunku tego przedmiotu można pokusić się jednak o jego odmienną interpretację. Wydaje mi się, że jest to metalowa część „kapturka” do gaszenia świec. Inne tego typu przedmioty omówione zostały w rozdziale o wystroju wnętrza.

Pląg prawdopodobnie znany był w Polsce znacznie wcześniej, jednak jego upowszechnienie przypada na połowę wieku XIII.

Oprócz wspomnianego wyżej lemiesza z Jeziorska mamy wiadomości jeszcze tylko o czterech takich zabytkach. Najbogatszym, jak do tej pory, wydaje się znalezisko z Chrostowej, gdzie odkryto duży fragment żelaznego kroju do pluga i lemiesz³³⁶. W ciekawym kontekście stratygraficznym znaleziono lemiesz na grodzisku w Gruszczycach, ponieważ spoczywał on na drewnianej podłodze w narożniku odkrytego tam budynku zrębowego³³⁷. W Koniecpolu znaleziono natomiast fragment radlicy (okucie? – A.M.-K.)³³⁸.

Kolejnym narzędziem, o jakim wspominają badacze, są półkoski. Wzmianki o nich są jednak bardzo nieliczne. Jak już wspomniano, jeden egzemplarz znaleziono w Barłogach³³⁹, z kolei fragment narzędzia określonego jako sierp, który został znaleziony w Kozłowie³⁴⁰, a który znam jedynie z rysunku, jest stosunkowo mało wygięty, co pozwala na sugestię, że może to być również część półkoska.

Trudno jest się ustosunkować do interpretacji znaleziska z Woli Justowskiej. Autor badań wymienia bowiem, ze znakiem zapytania, „sztabkowaty przedmiot żelazny pochodzący prawdopodobnie z broni rolniczych”³⁴¹. A. Rutkowska-Plachcińska stwierdza, że brona zaopatrzona w żelazne zęby pojawiła się na Śląsku co najmniej od końca XIII w., a w ziemi krakowskiej odnotowana jest w zapisie sądowej dopiero u schyłku wieku XIV, a w wieku XV zanotowano jej polską nazwę „bidło”³⁴². Interpretacja tego zagadnienia wymaga jednak dalszych studiów. W materiałach etnograficznych, aż do początku wieku XX, w zasadzie dominują brony drewniane i nie spotykamy broni z zębami okutymi żelazem ani w całości żelaznymi montowanymi do drewnianej ramy³⁴³. Narzędzia drewniane były w pełni funkcjonalne i tanie – gdyż można je było wykonać

³³⁵ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym...*, s. 465, 467, 474, 475, tab. V:9, na s. 484.

³³⁶ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej...*, s. 325.

³³⁷ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Z problematyki siedzib „pańskich”...*, s. 127.

³³⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu...*, s. 237.

³³⁹ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 52, 105–106.

³⁴⁰ Dziękuję autorowi badań panu dr. S. Kołodziejskiemu za udostępnienie niepublikowanych materiałów.

³⁴¹ E. Zaitz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy pałacu Decjusza...*, s. 139.

³⁴² A. Rutkowska-Plachcińska, *Gospodarka rolno-hodowlana*, [w:] *Historia kultury materialnej*, t. 2, s. 45.

³⁴³ K. Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 193–200.

we własnym zakresie. Z przytoczonych przez A. Rutkowską-Płachcińską wzmianek nie wynika, czy odnotowana w źródłach „brona żelazna” była faktycznie w całości wykonana z metalu, czy żelazne były jedynie jakieś jej części? Niestety, archeologia, jak dotąd, niewiele może wnieść nowego do tego zagadnienia.

Oprócz narzędzi związanych z uprawą roli w badanych dworach znajdujemy również narzędzia do obróbki nasion zbóż. Nie są to znaleziska częste, co nie dziwi, gdyż w omawianych przez nas czasach działały już powszechnie młyny wodne i wiatraki. Wszelkiego rodzaju stępy wykonane z drewna raczej nie miały szans przetrwać w materiale archeologicznym, w stanie umożliwiającym poprawną interpretację. Inaczej wygląda sytuacja w przypadku żaren wykonywanych z kamienia. I tak, na fragment kamienia żarnowego natrafiono w Kłocku³⁴⁴. Niestety, tylko z wiadomości archiwalnych wiemy o znalezieniu dwóch kamieni żarnowych w Strzemkowie³⁴⁵. Natomiast w Kowali Stępcinie odkryto kamienny rozcieracz³⁴⁶. W czasie badań powierzchniowych na grodzisku w Strzyżewie odnaleziono fragmenty prażnicy, ale tu podczas badań sondażowych stwierdzono, że obiekt funkcjonował już we wczesnym średniowieczu, nie wiemy więc, z której fazy pochodzi interesujący nas zabytek³⁴⁷.

Podsumowując omówione powyżej znaleziska narzędzi, zwłaszcza metalowych związanych z uprawą roli, należy stwierdzić, że biorąc pod uwagę fragmentaryczność docierających do naszych rąk zabytków, odkryto ich stosunkowo znaczną ilość. Zastanawiające jest przede wszystkim to, że odnajdywano je w zabudowaniach dworskich, choć należałoby się ich raczej spodziewać w towarzyszących osadach gospodarczych. Co było tego przyczyną? Czy tylko ich wysoka cena?

Kolejnym zabytkiem, który również kojarzy się z zajęciami rolniczymi, jest łopata. Przydatna bardziej przy uprawie ogrodu czy sadu niż pola ornego jest poza tym narzędziem uniwersalnym, wykorzystywanym chociażby w budownictwie. Do upraw ogrodowych, znacznie częściej używano chyba jeszcze narzędzi drewnianych, które z przyczyn oczywistych nie dotrwały do naszych czasów. Jako unikalne znalezisko traktować trzeba drewniany rydel odkryty w czasie badań dworu biskupiego w Dębnie³⁴⁸.

W inwentarzach zabytków ruchomych stosunkowo rzadko znajdujemy okucia łopat. Trzy takie przedmioty znaleziono na grodzisku w Kozłowie³⁴⁹,

³⁴⁴ B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbach, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowate...*, s. 138.

³⁴⁵ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 284–285.

³⁴⁶ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 161–162.

³⁴⁷ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 294–297.

³⁴⁸ J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1982, t. 12, s. 211–233.

³⁴⁹ S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149–150.

a po jednym w Siedlątkowie³⁵⁰ i Włoszczowie³⁵¹. Jeszcze jeden okaz pochodzi z badań powierzchniowych przeprowadzonych w początkach XX w. na grodzisku w Kępnie³⁵². Wcześniej wspominaliśmy już o kopaczce z Krzykawki, która została uznana za narzędzie górnicze.

Określenie „kopaczka” nie jest wystarczająco jednoznaczne. Jedni autorzy określają tym mianem przyrząd zbliżony kształtem do łopaty, inni natomiast narzędzie podobne do motyki, a co za tym idzie i ciosła. O ile jeszcze na dodatek relikty takiego przedmiotu jest znacznie zniszczony przez korozję, pojawiają się trudności w jego zaklasyfikowaniu. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku znaleziska z Orenic, gdzie przedmiot ten opisano jako ciosło lub kopaczkę³⁵³.

Z kolei ciosło, ze względu na zbliżoną formę, jest czasami trudne do odróżnienia od motyki, zwłaszcza jeśli korozja nie pozwala na bliższe przyjrzenie się krawędzi i stwierdzenie, czy była zastrzona. Motykę znaleziono na grodzisku w Rybojadach³⁵⁴. Jeszcze innym przedmiotem jest kilof. Jedyną wzmiankę o jego znalezieniu mamy z Siedlątkowa.

Powyżej omówiono dwa stanowiska (Zduny i Pęczniew), gdzie badacze na podstawie odkrytych reliktyw i zabytków sugerowali istnienie pracowni ciesielskich. Podkreślenia wymaga tu fakt, że wśród odnajdywanych w wyniku badań wykopaliskowych przedmiotów stosunkowo często opisywane są narzędzia związane z obróbką drewna. Należą do nich przede wszystkim siekiery i wspomniane powyżej ciosła, ale też cały szereg narzędzi drobniejszych: dłuta, wiertła, skoblice itp.

Siekiera i topór to narzędzia w tym przypadku zupełnie podstawowe. Niestety, brak jest precyzyjnych kryteriów ich rozróżnienia. Być może jednak zagadnienie to ma znaczenie drugorzędne, bo, jak zauważa K. Moszyński, „siekiera” jest nazwą znacznie młodszą od topora. Wskazuje na to chociażby fakt, że rękojeść siekiery zawsze nazywana jest „toporzyskiem”, nigdy zaś „siekierzyskiem”. Zwraca on również uwagę, że w powszechnym odczuciu siekierą nazywane jest „domowe” narzędzie do rąbania drewna, a jako „topór” określana jest siekiera ciesielska³⁵⁵. W powszechnym mniemaniu różnica między tymi przedmiotami sprowadzana jest bardzo często do wielkości – jako topór określa się rzecz znacznie większą od siekiery, choć to zbyt uproszczenie³⁵⁶. To odczucie zdają się potwierdzać również studia przeprowadzone przez

³⁵⁰ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska...*, s. 37.

³⁵¹ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 164.

³⁵² *Studia i materiały...*, t. 3, s. 57–58.

³⁵³ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, s. 51.

³⁵⁴ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 455.

³⁵⁵ K. Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 295–296.

³⁵⁶ Por. uwagi M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990, s. 138–139; tenże, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Łódź 1996.

J. Szymczaka w źródłach pisanych. Na ich podstawie można stwierdzić, że cena topora (tu jako broni) w wieku XIII–XIV oscylowała między 10–12 groszy, a siekiery nie przekraczała 3 groszy³⁵⁷.

Zupełnie inne zmartwienia z nomenklaturą mają bronioznawcy, którzy zastanawiają się, jakie topory uznać za narzędzia, a jakie za broń, zwłaszcza że w źródłach pisanych znajdujemy wzmianki o użyciu w walce również siekier³⁵⁸. Pozostawmy jednak dywagacje semantyczne i przyjrzyjmy się bliżej tym przedmiotom, które badacze uznali za narzędzia.

Znaleziska siekier znamy z kilku stanowisk. Aż na cztery okazy natrafiono w czasie badań w Siedlankowie³⁵⁹, a po jednym w Pniewach³⁶⁰, Rybojadach³⁶¹ i Trzemszach³⁶², choć to ostatnie znalezisko P. A. Nowakowski zaliczył do toporów³⁶³. Fragment ostrza siekiery lub topora znaleziono również w Siemkowicach³⁶⁴. Natomiast przedmiot odkryty na Ledniczce autorzy określili jako toporek ciesielski³⁶⁵.

O ile znaleziony przedmiot określono mianem topora, zazwyczaj wymieniany jest wśród militariów, nie zaszkodzi jednak przytoczyć tu wzmianek o tych znaleziskach, zwłaszcza że często odnajdywane są zaledwie części tych przedmiotów, tym trudniej zatem precyzyjnie określić ich typologię. I tak, fragmenty toporów znaleziono w Gruszczycach³⁶⁶, Kopalinach³⁶⁷, Kozłowie³⁶⁸, Krzykawce³⁶⁹ i w Zembrzycach³⁷⁰. Okaz z Borówka określono jako fragment „żeleźca halabardy-topora?”³⁷¹, natomiast zabytek odkryty w Mrówkach P. A. Nowakowski skłonny jest zaliczyć do czekanów, a nie do toporów³⁷².

³⁵⁷ J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989, s. 78.

³⁵⁸ Por. uwagi M. Głosek, *Broń drzewcowa...*; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006, s. 77–78.

³⁵⁹ J. Kamińska, *Siedlanków, obronna siedziba rycerska...*, s. 37.

³⁶⁰ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 86–88.

³⁶¹ Tamże, s. 455.

³⁶² Tamże, t. 7, s. 94.

³⁶³ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 77–78.

³⁶⁴ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu obronnego w Siemkowicach woj. łódzkie*, Łódź 2001 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UE], s. 53, tab. LVI.

³⁶⁵ J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 223.

³⁶⁶ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Gruszczycze, st. 1, gm. Błaszki, woj. sieradzkie*, IA B 1995, s. 119–120.

³⁶⁷ A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach pow. Bochnia*, [w:] *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w roku 1971*, Kraków 1972, s. 18.

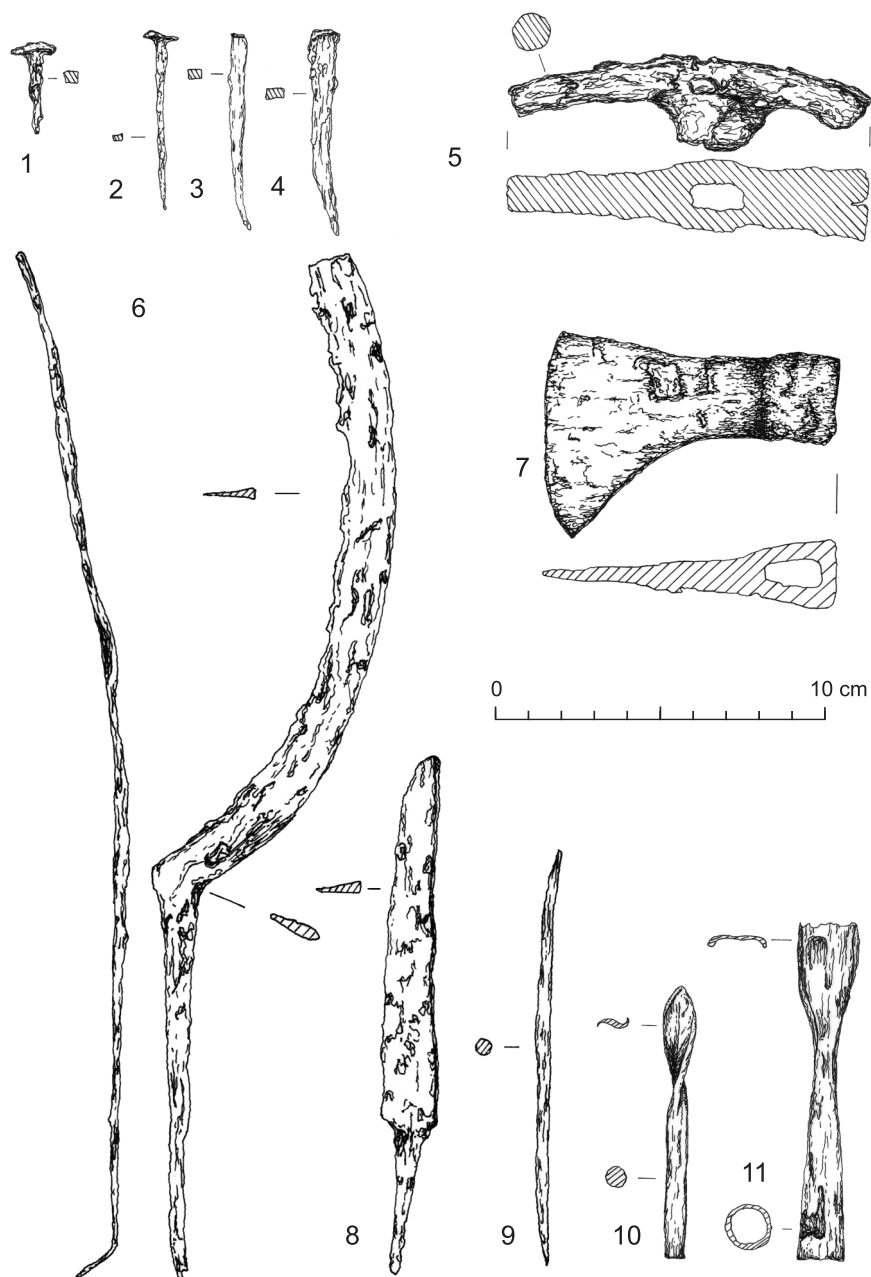
³⁶⁸ S. Kołodziejki, *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1987, s. 198; 1988, s. 130.

³⁶⁹ E. Szydłowska *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 148.

³⁷⁰ S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 204.

³⁷¹ A. Kosiorek, *„Dwór na kopcu” w Borówku...*, s. 230.

³⁷² P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 81–82.

Ryc. V.23. Trzemesze: narzędzia: 1-4 – gwoździe, 5 – młotek, 6 – sierp, 7 – siekiera, 8 – nóż, 9 – szydło, 10 – świder, 11 – dłuto. Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemeszach...*, tab. XXVI

Nieco kłopotów interpretacyjnych przysparzają znaleziska z Siedlątkowa. Wśród odkrytych tam przedmiotów J. Kamińska wyróżniła topór bojowy wymieniony między militariami i toporek jako sprzęt kowalski. Dodatkowo w dziale budownictwo wyszczególnione są cztery siekiery³⁷³. Niestety, próba porównania ilustracji i znalezienia kryterium takiego podziału nie powiodła się, i trudno w tym wypadku o dokładniejsze interpretacje. Natomiast P. A. Nowakowski, omawiając te zabytki, do toporów bojowych zaliczył dwa okazy³⁷⁴, z których jeden J. Kamińska zinterpretowała jako siekiere.

Najbogatsze znalezisko interesujących nas narzędzi pochodzi z Siedlątkowa. Oprócz omówionych powyżej toporów i siekier wśród zabytków ruchomych znalazły się cztery ciosła, dwa dłuta, jeden dużych rozmiarów klin, jeden strug i dwa świdry. Jak się wydaje, odnalezione wyposażenie potencjalnego cieśli dorównuje „oprzyrządowaniu” hipotetycznego siedlątkowskiego kowala.

Świdry, nazywane czasem wiertłami, są stosunkowo liczne w pozyskiwanym materiale zabytkowym. Dwa z nich odnaleziono w Rozprzys³⁷⁵, po jednym w Jarocinie³⁷⁶, Kościelnej Wsi³⁷⁷, Kielbowie³⁷⁸, Lednicze³⁷⁹, Mrówkach³⁸⁰ i Trzemszach³⁸¹. Na tym ostatnim stanowisku, podobnie jak w Woli Piekarskiej³⁸², odnaleziono również po jednym dłucie. Przyglądając się ilustracjom przedstawiającym omawiane przedmioty, nie tylko w pracach dotyczących interesujących nas stanowisk, zauważyć można, że część z nich jest znacznie zniszczona. Jeśli uszkodzeniu uległa część pracująca – ostrze – to trudno jest odróżnić dłuto od świdra. Zauważyć można tendencję do częstszego określania takich przedmiotów mianem świdra.

Równie rzadko w analizowanych materiałach napotykaemy wzmianki o skoblicach, strugach czy ośnikach. Niestety, w tym przypadku nazewnictwo jest całkowicie dowolne i poszczególne określenia nie mają na gruncie archeologii ściśle określonego zakresu znaczeniowego. Jeden okaz takiego narzędzia, określonego jako ośnik, znaleziono w czasie badań dworu w Siemkowicach³⁸³.

³⁷³ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska...*, s. 37 i tablice rysunkowe.

³⁷⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 80.

³⁷⁵ A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 179.

³⁷⁶ R. Grygiel, *Średniowieczna siedziba rycerska w Jarocinie*, „Zapiski Jarocińskie” 1987, z. 14–15, s. 1.

³⁷⁷ L. Kajzer, *Kościelna Wieś, gm. Osieczyny, woj. wrocławskie*, IA B 1987, s. 197; L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 149.

³⁷⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 472.

³⁷⁹ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, s. 223.

³⁸⁰ K. Gorczyca, *Skansen archeologiczny w Mrówkach...*, s. 97–99.

³⁸¹ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 92–94.

³⁸² Tamże, s. 272.

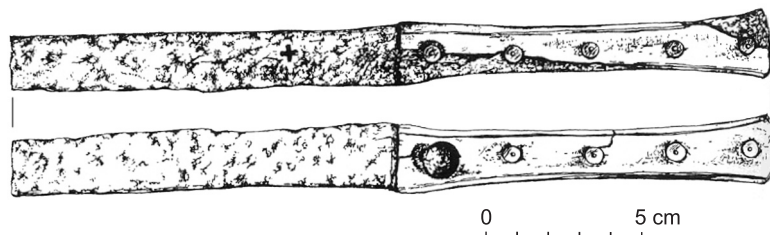
³⁸³ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu...*, s. 53, tab. 56:1.

Okaz z Siedlątkowa nazwany jest strugiem³⁸⁴. Jako ośnik (skoblicę) określono również zabytek z Bachotka w ziemi chełmińskiej³⁸⁵.

Na podstawie opisanych powyżej znalezisk stwierdzić można, że omawiane dwory były dobrze wyposażone w narzędzia do obróbki drewna. Trudno się temu dziwić, biorąc pod uwagę, jak znaczna część wykorzystywanych w codziennym życiu przedmiotów wykonywana była właśnie z tego surowca.

Wśród narzędzi przeznaczonych nie tylko do obróbki drewna najliczniej znajdowanymi są noże. Odnotowano je na ponad połowie z badanych wykopaliskowo stanowisk (nie wliczając do statystyki badań określonych jako sondażowe). Trzeba również zauważyć, że w ponad 70% były to znaleziska więcej niż jednego zabytku. Czasami autorzy piszą o ich znalezieniu w liczbie mnogiej, nie podając jednak ilości. Wydaje się, że najliczniejszy zbiór noży pochodzi z dworzyska w Żernikach-Jaryszkach, gdzie odnaleziono ich „przeszło trzydzieści”³⁸⁶. Bardzo bogate znalezisko odnotowano również w Nowym Mieście. Na tablicach ilustracyjnych zamieszczono rysunki 12 różnej wielkości egzemplarzy³⁸⁷. W tekście natomiast autor zwraca uwagę, że na kilku z nich zachowały się nity, z czego na jednym zarówno nity, jak i „obejmka” pokryte były mosiądzem³⁸⁸.

Następnym w kolejności, jeśli bierzemy pod uwagę ilość znalezisk, jest dwór w Siedlątkowie. Wśród odnalezionych tam przedmiotów rozpoznano osiem noży³⁸⁹. Zaledwie o jeden mniej odkryto w wyniku badań dworzyska w Kielbowie Starym³⁹⁰, a w Gruszczycach³⁹¹, na Lednicze³⁹² i w Zdunach³⁹³ do rąk archeologów trafiło po sześć noży.

Ryc. V.24. Ledniczka: nóż. Wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, ryc. 12, s. 212

³⁸⁴ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37, tab. I:7.

³⁸⁵ K. Grażawski, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku...*, s. 332–333.

³⁸⁶ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 213.

³⁸⁷ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, ryc. 70 i 71 na s. 96–97.

³⁸⁸ Tamże, s. 84.

³⁸⁹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

³⁹⁰ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 467.

³⁹¹ Inwentarz z badań w posiadaniu autorki.

³⁹² J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, s. 223.

³⁹³ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 92, ryc. 52.

Noże, pomimo, że są często znajdowane w czasie wykopalisk, długo nie mogły doczekać się monograficznego opracowania. Do niedawne starsze prace A. Chmiela i F. Kiryka³⁹⁴, dotyczące dziejów rzemiosła nożowniczego, były jedynymi próbami wnikliwszego spojrzenia na tę kategorię zabytków. Noże nie wzbudzały większego zainteresowania archeologów, nawet wówczas, gdy na badanym stanowisku znajdowano ich pokaźny zbiór. Możemy doliczyć się tu zaledwie kilku pozycji bibliograficznych, w niektórych z nich tworzone doraźnie typologie³⁹⁵. Chyba najbardziej dotkliwie odczuwalnym skutkiem takiej sytuacji był brak ujednoliconej nomenklatury używanej do opisu noży³⁹⁶. Dopiero w 2007 r. ukazała się praca poświęcona średniowiecznym i wczesnonowożytnym nożom z zamku w Pucku³⁹⁷, w której autor pokusił się o scharakteryzowanie dotychczasowego stanu badań oraz, co warto podkreślić, zaproponował ujednolicone nazewnictwo poszczególnych części noża. W pracy tej znajdziemy również ciekawy rozdział dotyczący interpretacji funkcji różnych typów opisywanych noży. W dotychczasowych publikacjach, w zależności od wyglądu, próbowano bowiem odgadnąć ich przeznaczenie. I tak, różne typy główni miały służyć do konkretnych działań, nawet w obrębie jednego rzemiosła, np. obróbki drewna czy skór. Inne noże interpretowane są jako przeznaczone do ćwiartowania i obróbki mięsa czy ryb, inne do krojenia chleba, uprawy winorośli itp. Próbuje się wyodrębnić noże służące np. sokolnikom czy myśliwym. O nożach bojowych napiszę w innym rozdziale. Stosunkowo najrzadziej wspomina się o nożach kuchennych i stołowych³⁹⁸.

Jak wynika z przedstawionego zestawienia, w inwentarzach badanych dworzysk nie ma zbyt licznych zespołów tych zabytków. Być może dlatego autorzy nie pokusili się o przypisanie im konkretnych funkcji. Generalnie, ich opisy są bardzo lakoniczne. Najczęściej informacja dotyczy stanu zachowania i sposobu ukształtowania samej odkuwki – wydzielenia trzpienia. W tym wypadku, niezależnie od zastosowanej nomenklatury, jesteśmy w stanie odtworzyć ich kształt. Inaczej jest z opisem wyglądu trzonka. Szczególnie istotne wydaje się zwrócenie uwagi na różnice między oprawką i okładziną, gdyż obie te nazwy zwykle używane były zamiennie, dlatego też, o ile nie zamieszczono odpowiedniej ilustracji, nie zawsze jesteśmy w stanie odgadnąć, o jaki przedmiot chodzi.

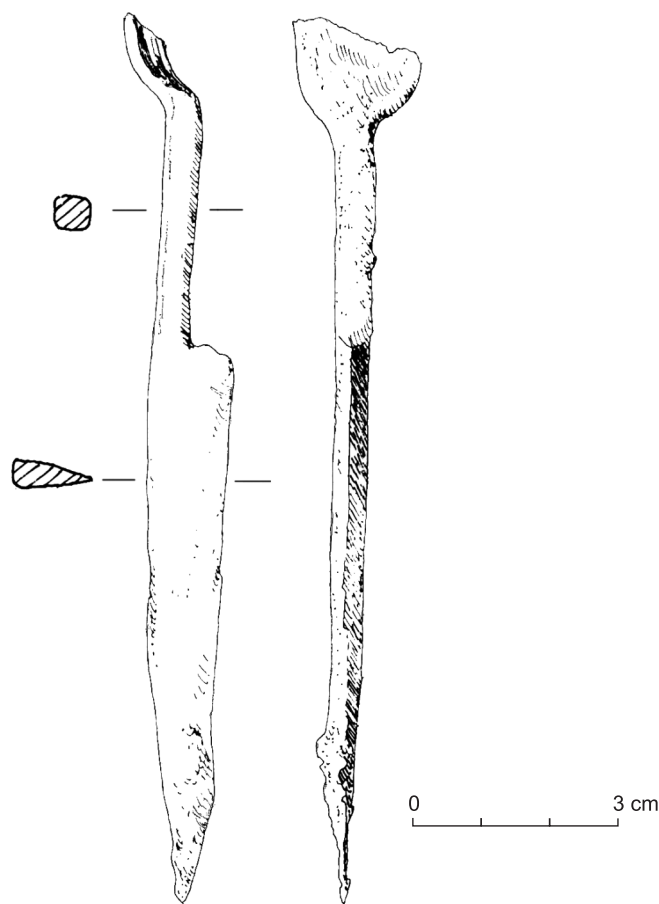
³⁹⁴ A. Chmiel, *Dawne wyroby nożowników krakowskich i znaki na nich*, „Rocznik Krakowski” 1899, t. 2, s. 89–108; F. Kiryk, *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939 r.*, Kraków 1972.

³⁹⁵ Szczegółowe omówienie w pracy P. Michalik, *Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne noże z zamku w Pucku*, Warszawa 2007.

³⁹⁶ Tamże, s. 9–10, ryc. 3.

³⁹⁷ Tamże.

³⁹⁸ Tamże, s. 43–61.

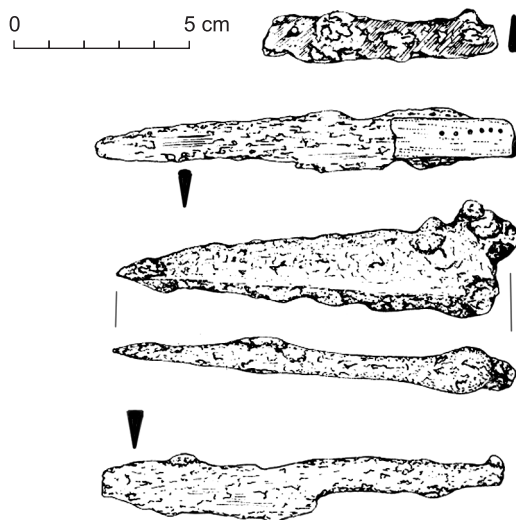

Ryc. V.25. Kozłów, woj. kieleckie: nóż/część nożyc (?). Wg S. Kołodziejskiego

O ile żelazne części noży – odkuwki, ze względu na materiał, z jakiego są wykonane i ich sporą masę, zachowują się w ziemi stosunkowo dobrze, to już oprawy/okładziny ich trzonków, wykonane najczęściej z materiałów organicznych, znacznie rzadziej są odnajdywane w czasie wykopalisk. Wśród interesujących nas inwentarzy zabytków oprawki/okładziny rozpoznano w przypadku sześciu stanowisk. Nie zawsze mamy stuprocentową pewność, że odkryte przedmioty to faktycznie okładziny noży, a nie innych narzędzi, jest to jednak najbardziej prawdopodobne ich zastosowanie. I tak, o dwu kościanych oprawkach, nie przesądzając, że są to oprawki noży, wspomina autor badań w Nowym Mieście. Dodatkowo jedna z nich zdobiona była ornamentem geometrycznym (kółka, linie)³⁹⁹. Bogato zdobioną oprawkę kościaną znalezio-

³⁹⁹ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84, 97, ryc. 71/3, 98, ryc. 72/2.

no w Kozłowie⁴⁰⁰, a z Pęczniewa znamy nóż z zachowanym fragmentem okładziny, wykonanej z rogu⁴⁰¹. Ze wzmianek archiwalnych wiemy również o oprawce noża znalezionej na grodzisku w Smogulcu⁴⁰². Dwa fragmenty okładzin kościanych znalezione w Barłogach prawdopodobnie również są częścią noża. W jednej z nich zachował się kościany kołeczek/nit⁴⁰³. Podobny znaleziono również w jednej z kościanych okładzin pochodzących z Jarocina⁴⁰⁴. Ze stanowiska tego pochodzą jeszcze, co najmniej, trzy kościane okładziny (zamieszczone na ilustracjach), w tym jedna bogato ornamentowana, jednak nie mamy pewności, że stanowiły one części noży⁴⁰⁵. Ponieważ tej pewności nie ma w większości przypadków, inne znaleziska, przy których autorzy nie zaznaczają, że interpretują je jako części noży, omówione zostały poniżej.

Ryc. V.26. Orłów: noże. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 16, s. 262

W czasie badania dworów, które były raczej miejscem zamieszkiwania, a nie wytwórczości rzemieślniczej, odnajdywać powinniśmy w zasadzie większość noży kuchennych i stołowych. Ponieważ jednak jest to narzędzie wielofunkcyjne, zostały one omówione w tym rozdziale.

⁴⁰⁰ Inwentarz zabytków w posiadaniu autora badań, któremu bardzo dziękuję za udostępnienie.

⁴⁰¹ J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich...*, s. 52.

⁴⁰² *Studia i materiały...*, t. 6, s. 169.

⁴⁰³ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, s. 56–57.

⁴⁰⁴ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 27–28, 31, ryc. 16:3.

⁴⁰⁵ Tamże, s. 27–28, 31.

Stosunkowo często na badanych stanowiskach odkrywane są przedmioty wykonane z kości lub rogu. Zdarza się jednak, że określenia te stosowane są wymiennie. Na przykład w jednej publikacji dany zabytek określony jest jako kościany, w innej jako rogowy lub wykonany z poroża. Zwłaszcza różnica między rogiem a porożem ulega często całkowitemu zatarciu. Rzadko kiedy takie obiekty stają się przedmiotem badań specjalistycznych, stąd nasza skromna wiedza na temat wykorzystywanych surowców. W rozdziale tym, omawiającym narzędzia, kilka słów poświęcić trzeba jednak wytwarzaniu przedmiotów z kości lub rogu. Nie znamy specyficznych narzędzi, które mogły służyć do takiej produkcji. Znajdujemy jednak półwytwory, które są dowodem na ich miejscowy wyrób. Najczęściej nie jesteśmy w stanie określić, z zaczątkiem jakiego przedmiotu mamy do czynienia, dlatego też skazani jesteśmy na ich opisanie bez podawania funkcji i końcowego kształtu. Przedmioty, których funkcję udało się rozpoznać, będą omówione również w innych częściach tej pracy.

Na grodzisku w Barłogach odnaleziono kilka przedmiotów kościanych: nieznanego przeznaczenia rurkę (długości 7,9 cm i średnicy otworu 0,7 cm), dwie okładziny (noża?) i ornamentowaną tarczkę, której funkcji również nie znamy⁴⁰⁶. Jest to kolistą płytka, grubości 0,2 cm i średnicy 4,2 cm. Ozdobiona została współśrodkowymi kręgami dołeczków wykonanych techniką wiercenia⁴⁰⁷. W Kielbowie do rąk archeologów trafiły: fragment iglicy bądź szpili z grubym uszkiem, łyżwa i dokładnie obrobiona kościana rurka o długości 6 cm i średnicy otworu 0,8 cm⁴⁰⁸.

Na Ledniczce odnaleziono walcowaną kościaną oprawkę z resztką żelaznego trzpienia, łyżwę, zdobioną okładzinę z poroża z nitem z tego samego surowca i fragmenty trzech dwustronnych grzebieni również z poroża⁴⁰⁹.

W wyniku badań w Orłowie pozyskano kościaną igłę oraz rogowy półwytwór ze śladami wyciętych kółek. Nie wiemy, do wykonania jakich przedmiotów posłużył. Przypomina on jednak odpady po produkcji paciorków, które znajdowane są stosunkowo często w czasie badań średniowiecznych miast⁴¹⁰, lub guzików. Zupełnie wyjątkowym znaleziskiem pochodzącym z tego stanowiska jest natomiast oprawka noża z kości słoniowej z lwem i małym lwiatkiem lub pieskiem – import z rejonu Morza Śródziemnego, ten zabytek zostanie omówiony jednak w innym miejscu⁴¹¹. Stosunkowo dużo, bo aż sześć, przedmio-

⁴⁰⁶ K. Gorczyca, *Barłogi st. 2, gm. Rzgów woj. konińskie*, IA B 1981, s. 213.

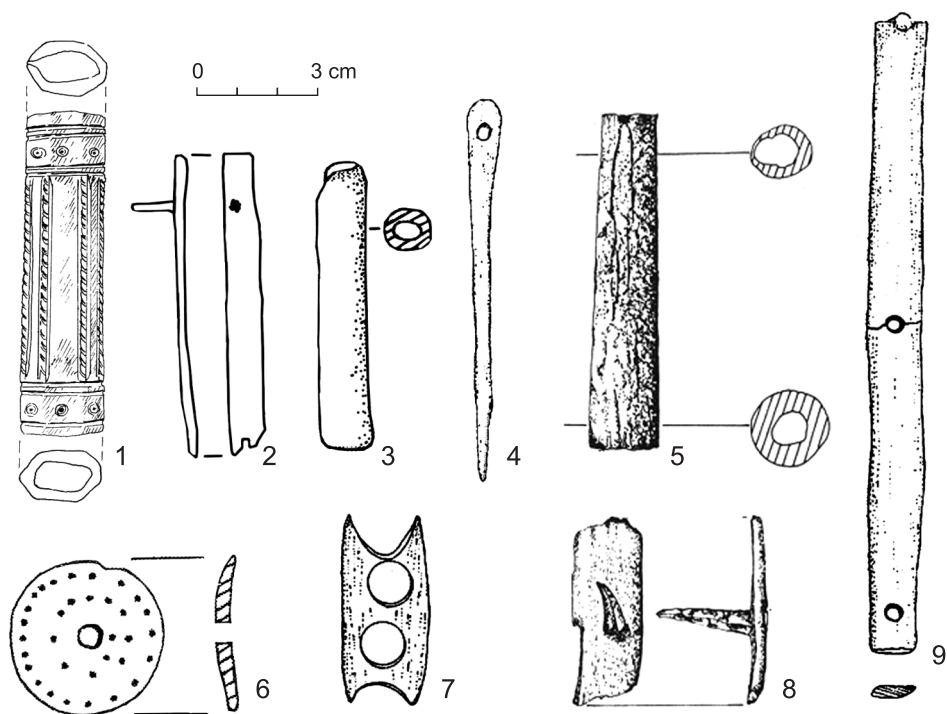
⁴⁰⁷ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, s. 56.

⁴⁰⁸ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym...*, s. 467.

⁴⁰⁹ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 233.

⁴¹⁰ Znalezione podobne m. in. w Gdańsku (M. Kasprzak, *Materiał kościany i rogowy ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 3, red. H. Paner, Gdańsk 2007, s. 17–23) oraz Wrocławiu (K. Jaworski, *Ślady obróbki surowca kościanego i rogowego*, [w:] *Wratislavia Antiqua*, t. 1, red. K. Wachowski, Wrocław 1999, s. 70–92).

⁴¹¹ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny...*, s. 282.

Ryc. V.27. Przedmioty kościane: Kozłów: 1 – oprawka. Wg S. Kołodziejskiego: Barłogi: 2 – okładzina, 3 – rurka, 6 – płytką z ornamentem. Wg M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, tab. XXIV; Orlów: 4 – szydło, 7 – półprodukt, 9 – okładzina. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orlowie...*, ryc. 17, s. 263; Ledniczka: 5 – oprawka kościana, 8 – fragment okładziny z poroża z nitom z tego samego materiału. Wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, ryc. 10, s. 208

tów wykonanych z kości i poroża znany ze Smogulca. Z kości wykonane były: fragment szydła, kawałek okładziny zdobionej nacięciami oraz silnie wygładzony fragment pałkowato wygiętej kości, który to zabytek zinterpretowano jako półsurowiec. Natomiast przedmioty wykonane z poroża reprezentowane są przez trzy kawałki ze śladami obróbki. Ich przypuszczalnej funkcji nie udało się ustalić⁴¹². Bogate w znaleziska wyrobów z kości były również Szczekociny, gdzie odnaleziono: długi spiczasto zakończony przedmiot, którego funkcję ze znakiem zapytania autor określił jako narzędzie rybackie (?), przekłuwacz i zdobione okładziny. Niestety, brak rysunków nie pozwala na dokładniejsze opisanie tych przedmiotów⁴¹³. W Petrykozach wśród przedmiotów kościanych

⁴¹² E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 180.

⁴¹³ Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 396–397.

znalazły się: klin rogowy, szydło, zdobiona okładzina noża i stempel⁴¹⁴. W Trzemszach znaleziono kościane szydło⁴¹⁵, a w Orenicach kościaną okładzinę noża zdobioną rzędem rytych okręgów⁴¹⁶. W Pniewach odkryto szydło z rogu jelenia i dwie łyżwy⁴¹⁷, a w Krzykawce trójwarstwowy grzebień (kościany lub rogowy) z brązowymi nitami, przedziurawioną główkę bydłęcej(?) kości udowej, której przeznaczenia nie udało się określić⁴¹⁸. Z Jarocina pochodzą rogowe zatyczki oraz, już omówione, kościane okładziny⁴¹⁹. W Kozłowie, oprócz kościanej kostki i pionu do gry, odkryto rogową oprawę rękojeści noża i kościaną płytkę z otworami – prawdopodobnie fragment okładziny⁴²⁰. Kolejne fragmenty okładzin pochodzą z Włoszczowy⁴²¹ i Gruszczyca⁴²² (kościane) oraz z Pęczniewa, gdzie znaleziono nóż z rogową oprawką⁴²³. Z Nowego Miasta znamy kościaną hetkę i dwie oprawki noży, z czego jedną ornamentowaną⁴²⁴, a z Rozdrażewa półfabrykat łyżwy⁴²⁵. Ciekawe zabytki odnaleziono w Trzemszach, są to zdobiona tarczka z kości z otworem (zawieszka, pionek do gry?), a także tarczka herbowa, być może malowana⁴²⁶.

Jak widać z powyższego opisu, w większości przypadków wyroby zrobione z kości, poroża czy rogu to przedmioty proste, które można było wykonać we własnym zakresie, nie korzystając z usług wyspecjalizowanych warsztatów. Świadczyć o tym mogą półprodukty odnajdywane w czasie badań. Oczywiście, spotykamy zupełnie wyjątkowo ozdobne okazy, takie jak okładzina noża znaleziona w Orłowie, które z pewnością są wyrobem znakomitego rzemieślnika. Podobnie produktami wyspecjalizowanych warsztatów była większość noży i grzebieni. W powyższym zestawieniu nie wymieniłam wszystkich, stosunkowo licznych noży z okładziną rogową bądź kościaną. Na podkreślenie zasługuje natomiast stosunkowo mała ilość grzebieni, ale tym tematem zajmiemy się w jednym z kolejnych rozdziałów.

Wśród omawianych przedmiotów wykonanych z kości znalazło się kilka igieł/szydeł. Przypomnijmy, że odkryto je w Kielbowie, Orłowie, Smogulcu, Petrykozach, Pniewach i Trzemszach. To przedmioty, które od wieków możemy

⁴¹⁴ W. Długoszewska, *Petrykozy, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1990 s. 105; 1991, s. 125–126; 1992, s. 108–109.

⁴¹⁵ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 92–94.

⁴¹⁶ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, s. 47–48.

⁴¹⁷ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 86–88.

⁴¹⁸ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 154.

⁴¹⁹ R. Grygiel, *Średniowieczna siedziba rycerska w Jarocinie...*, s. 10.

⁴²⁰ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149–150; serdecznie dziękuję dr. S. Kołodziejskiemu za udostępnienie inwentarza z badań.

⁴²¹ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 165.

⁴²² Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁴²³ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich...*, s. 52.

⁴²⁴ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 98.

⁴²⁵ L. Wojda, *Rozdrażew...*, s. 134.

⁴²⁶ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, s. 70.

znaleźć chyba w każdym domu. Wśród znalezisk pochodzących z wykopalisk, oprócz kościanych, znajdujemy również igły żelazne. Wśród omawianych stanowisk jedynie dla trzech napotykaemy wzmianki o takich zabytkach. W Orłowie znaleziono dwie igły – kościaną i żelazną⁴²⁷, a w Gruszczycach żelazne szydło⁴²⁸. Wzmianka o żelaznych igłach pochodzi również z dworzyska w Żernikach-Jaryszkach. Niestety, nie wiemy dokładnie ile ich znaleziono⁴²⁹.

Części przedmiotów wykonanych z kości i rogu/poroża nie jesteśmy w stanie rozpoznać. Stosunkowo często w inwentarzach pojawia się kościana, wygładzona rurka. Zwykle autorzy nie podejmują prób interpretacji tych wyrobów. Rzadko również podają dokładniejsze opisy zarówno tych, jak i innych odkrywanych wytworów kościanych. Typologie tego typu przedmiotów, wypracowane dla zabytków wczesnośredniowiecznych, są raczej rzadko wykorzystywane⁴³⁰.

Kolejnym przedmiotem, który pojawia się w inwentarzach wykopaliskowych, są oselki. Przedmiot potrzebny czy wręcz niezbędny w każdym gospodarstwie domowym, nie jest tak często znajdowany, jakby należało się tego spodziewać.

Kamienne oselki odkryto między innymi w Barłogach⁴³¹, Jankowie Dolnym⁴³², Kowali Stępcinie⁴³³, Popowie⁴³⁴, Siedlątkowie⁴³⁵ i Skoszewach Starych⁴³⁶. W przypadku oselki znalezionej w Orłowie, zaobserwowano jej znaczne zużycie⁴³⁷.

Nie do końca wiemy natomiast, do czego mogły służyć odnajdywane w czasie wykopalisk gliniane gładziki. Najczęściej interpretowane są one jako wyposażenie pracowni garncarskiej, ale z pewnością mogły służyć również do innych celów (oselki?). I tak, gładzik wykonany z dna naczynia odnaleziono w Orłowie⁴³⁸, a inny, tym razem kamienny, pozyskano w czasie badań w Krępie⁴³⁹.

⁴²⁷ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

⁴²⁸ Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁴²⁹ Mowa jest o „pojedynczych znaleziskach” (T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 214). Są to niedawno ukończone badania, a zabytki nie zostały jeszcze zakonserwowane. Dziękuję autorom opracowania badań za przekazywane ustnie informacje.

⁴³⁰ Przytoczyć tu trzeba chociażby prace: Z. Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie w X–XIV w.*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, Gdańsk 1961, s. 41–144, 301–328; A. Chmielowska, *Grzebień starożytny i średniowieczny z ziem polskich*, Łódź 1971; E. Cnotliwy, *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław 1973; oraz z nowszych K. Jaworski, *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego*, Wrocław 1990.

⁴³¹ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, s. 58

⁴³² C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne...*, s. 119.

⁴³³ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 161–162.

⁴³⁴ T. Łaszkiewicz, *Popów, gm. Pęczniew woj. sieradzkie*, IA B 1981, s. 243.

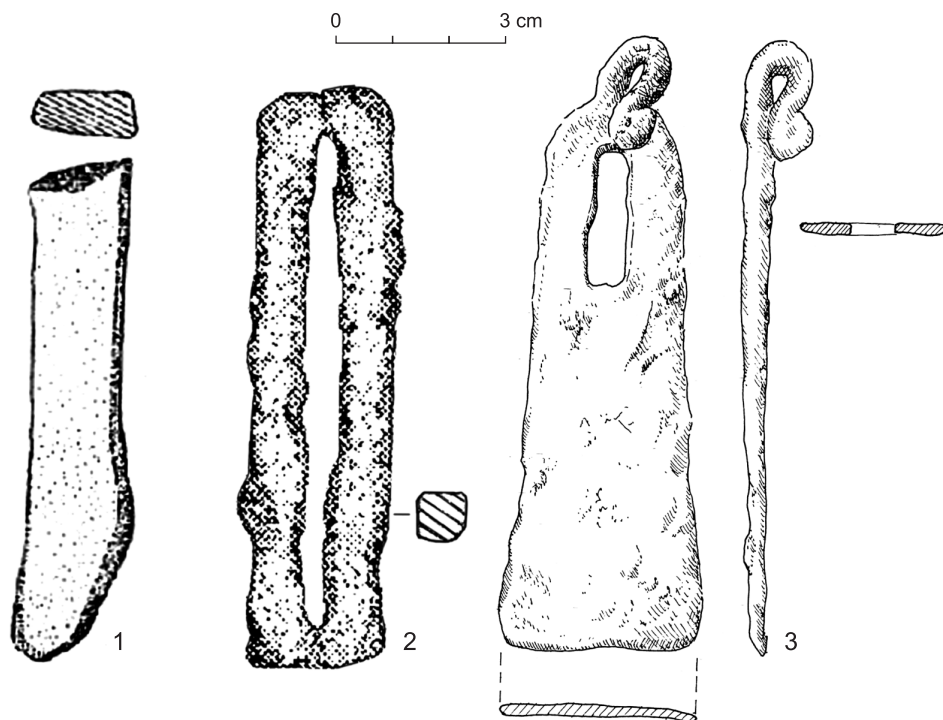
⁴³⁵ J. Kamińska, *Siedlątków obronna siedziba...*, s. 37.

⁴³⁶ M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 341.

⁴³⁷ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

⁴³⁸ Tamże, s. 281–282.

⁴³⁹ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. IV, red. L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 155.

Ryc. V.28. 1 – Orłów: oselka. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 17, s. 263; 2 – Barłogi: krzesiwo. Wg M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, tab. XXII; 3 – Kozłów: krzesiwo. Wg S. Kołodziejskiego

Nożyce w tradycyjnych gospodarstwach używane były przede wszystkim do obcinania runa owiec. Nie wiemy, czy były wykorzystywane do innych celów. Stosunkowo niewiele wzmianek o tych przedmiotach pochodzi z badanych dworzysk. Spośród interesujących nas stanowisk znaleziono je w Podlężycach (ich całkowita długość to 30 cm)⁴⁴⁰, Szczekocinach⁴⁴¹ i Żernikach-Jaryszkach⁴⁴². Nie są to jednak, wbrew pozorom, znaleziska bardzo rzadkie, poza omawianym tu terenem, odkryto je m. in. na grodziskach w Radzynie⁴⁴³ i Bachotku⁴⁴⁴.

Obecność wśród odnajdywanych przedmiotów narzędzi służących do połowu ryb nie powinna dziwić. Ostatecznie, jednym z najczęstszych sposobów

⁴⁴⁰ J. Kamińska, L. Kajzer, *Grodzisko z XIII–XIV w. w Podlężycach...*, s. 204–205.

⁴⁴¹ Z. W. Pyzik, *Szczekociny...*, s. 397.

⁴⁴² T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 213.

⁴⁴³ K. Ciuk, *Radzyna, pow. Syców*, IA B 1968, s. 362–263.

⁴⁴⁴ K. Grażawski, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku...*, s. 330.

zapewnienia bezpieczeństwa siedzibie było wykorzystanie przeszkody wodnej. Wprawdzie dopiero z czasów nowożytnych mamy wiadomości o hodowaniu karasków w dworskich fosach, jednak to już w średniowieczu nastała moda na stawy hodowlane, a duża liczba dni postnych powodowała znaczne zapotrzebowanie na ryby. Na bliskość zbiorników wodnych, jako jeden z ważniejszych czynników determinujących wybór lokalizacji domostwa, zwracał uwagę, omawiając rezydencje możnowładcze w Małopolsce, S. Kołodziejski. Wprawdzie większość urządzeń służących do połowu (sieci, wężerze, wiersze) wykonywana była z materiałów organicznych, które nie dotrwały do naszych czasów, wszakże w inwentarzach wykopaliskowych spotykamy żelazne haczyki do wędek. Nie jest ich dużo, na co może mieć wpływ ich zwykle niewielki rozmiar, co sprawia, że szybciej ulegają korozji i są trudniejsze do zauważenia, a warto również przypomnieć, że jeszcze w czasach nowożytnych na wsiach używano haczyków drewnianych⁴⁴⁵.

Żelazne haczyki odnaleziono na kilku stanowiskach. Jeden pochodzi z grodziska w Orłowie⁴⁴⁶, dwa z Petryków⁴⁴⁷, więcej niż jeden (brak danych, użyto jednak liczby mnogiej) w Chłapowie⁴⁴⁸, a w Pełczyskach (Kieleckie) znaleziono podwójny hak oraz haczyk pojedynczy⁴⁴⁹. Haczyki znalezione w Koniecpolu i Witowie mają stosunkowo duże rozmiary, długość pierwszego przekracza 7 cm⁴⁵⁰, a drugiego zbliża się do 10 cm⁴⁵¹. Cztery duże haki na ryby pochodzą również z Gniazdkowa⁴⁵². Dwa żelazne haczyki znaleziono także na Ledniczce⁴⁵³ i jeden w Zdunach⁴⁵⁴.

Wśród przedmiotów odnalezionych w czasie badań w Siedlątkowie znalazło się również siedem „haczyków”, których wyglądu nie określono dokładniej. Wymieniono je wśród przedmiotów gospodarstwa domowego, a nie między przedmiotami związanymi z budownictwem, jak gwoździe i haki⁴⁵⁵. Na takiej podstawie brak jest więc możliwości bardziej precyzyjnego określenia ich funkcji. Haczyki znajdowano również na innych dworzyskach, chociażby w Pełczyskach na Kielecczyźnie⁴⁵⁶ czy w Grucie na ziemi chełmińskiej⁴⁵⁷.

⁴⁴⁵ K. Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 84.

⁴⁴⁶ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

⁴⁴⁷ Dziękuję autorce badań W. Długoszewskiej za udostępnienie inwentarza.

⁴⁴⁸ E. Naumowicz-Śmigiełska, *Chłapowo...*, 1979, s. 208.

⁴⁴⁹ D. Górna, *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, IA B 1974, s. 189–190.

⁴⁵⁰ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu...*, s. 234.

⁴⁵¹ J. Kamińska, A. Golczyńska, *Kopiec w Witowie...*, s. 165.

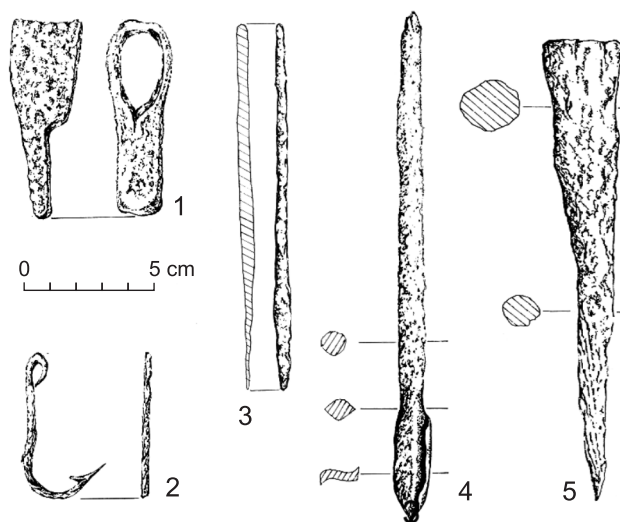
⁴⁵² Z. Lechowicz, *Gniazdków, gm. Chotcza woj. radomskie*, IA B 1986, s. 180.

⁴⁵³ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

⁴⁵⁴ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 93.

⁴⁵⁵ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

⁴⁵⁶ D. Górna, *Pełczyska...*, s. 189–190.

Ryc. V.29. Ledniczka – narzędzia: 1 – ciosło, 2 – haczyk do ryb, 3 – punca, 4 – świder, 5 – klin. Wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, ryc. 23, s. 232

Poza haczykami wśród przedmiotów związanych z rybołówstwem wymienić trzeba ciężarek do sieci wykonany z piaskowca, a odkryty w Siemkowicach⁴⁵⁸. Nie jestem w stanie ustosunkować się do informacji o znalezisku pochodzącym ze Szczekocin. Wśród wyrobów kościanych autor badań wymienia: „długi przedmiot spiczasto zakończony (narzędzie rybackie?)”⁴⁵⁹. W Smogulcu odnaleziono trzy przedmioty żelazne o formie ościeni. Autor nie przesądza jednak tej identyfikacji, między innymi ze względu na brak analogii z innych stanowisk średniowiecznych⁴⁶⁰. Spoza terenu naszych zainteresowań szczególnie bogaty zbiór przedmiotów związanych z rybołówstwem pochodzi z Bachotka (I połowa XIII do początków XIV w.) na ziemi chełmińskiej. Odnaleziono tam trzy grzędzidła, czterozębny oścień oraz wykonaną z żelaza błystkę na ryby⁴⁶¹.

Zaskakująco często wśród zabytków ruchomych pojawiają się elementy wagi. Należy oczywiście zadać pytanie, do czego ich używano. Nie sądzę, żeby pieczolowicie obliczano składniki przygotowywanych potraw. Najprawdopodobniej służyły do odmierzania jakiś cenniejszych rzeczy, może kruszczów, monet czy kosztownych przypraw. Czy były używane, aby sprawdzać wagi wędrownych kupców?

⁴⁵⁷ M. Kochanowski, R. Boguwolski, *Gruta woj. toruńskie. Stanowisko 1*, IA B 1978, s. 231.

⁴⁵⁸ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu...*, s. 59.

⁴⁵⁹ Z. W. Pyzik, *Szczekociny...*, s. 397.

⁴⁶⁰ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 179.

⁴⁶¹ K. Grążawski, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku...*, s. 330, ryc. 16/1.

Elementy wagi znaleziono w Trzemszach. Było to 13 fragmentów⁴⁶², które zidentyfikowano na podstawie podobieństwa do zrekonstruowanej wagi odnalezionej na grodzisku w Plemiętach⁴⁶³. Na stanowisku w Żmigrodzie Starym odnaleziono brązową wagę⁴⁶⁴. Natomiast dwa odważniki znaleziono w Zembrzycach⁴⁶⁵, a jeden odkryto w czasie badań w Orłowie⁴⁶⁶. Tutaj też wymienić trzeba dwa ołowiane krążki z otworem pośrodku, odnalezione w Witowie. Prawdopodobnie spełniały one rolę ciężarków, być może odważników⁴⁶⁷. Jedyne egzemplarze szalki wagi pochodzi z badań dworzyska w Mrówkach⁴⁶⁸.

Niezbýt licznie w materiale zabytkowym reprezentowane są przedmioty związane z typowo kobiecymi zajęciami. Dla przykładu, znamy zaledwie jeden przęślik, który znaleziono w Witowie⁴⁶⁹. Spoza interesującego nas terenu dwa takie zabytki pochodzą z Bachotka w ziemi chełmińskiej⁴⁷⁰, a jeden z Jędrychowic na Śląsku⁴⁷¹.

W materiałach z badań odnajdujemy również wzmianki o odkryciach żelaznych części wozów. W Rozprze⁴⁷² znaleziono okucie piasty koła, w Siedlątkowie tzw. zwartkę(?), cztery luśnie do wozu i cztery okucia dyszla; wiadomości o znalezieniu żelaznych części wozu pochodzą również z Kozłowa⁴⁷³.

W przypadku tego typu znalezisk mamy znaczne trudności z rozpoznaniem wydobywanych z ziemi artefaktów. Mało kto zna części współczesnego, coraz rzadziej przecież oglądanego konnego zaprzęgu. Jeszcze gorzej jest ze znajomością ich historycznego rozwoju. Brak tradycyjnej etnografii w programach akademickich waży tu w sposób znaczący. W praktyce badawczej o przeznaczenie odkrywanych przedmiotów pytani są mieszkańcy najbliższej wsi. Poza możliwością mylnej interpretacji dochodzą wówczas do głosu odmienności językowe, a także stosowanie pewnych uproszczeń. Tak chyba należy tłumaczyć fakt, że wśród przedmiotów żelaznych znalezionych w Siedlątkowie wymieniono cztery luśnie do wozu. Luśnia jest to część wozu drabiniastego – drewniany

⁴⁶² *Studia i materiały...*, t. 7, s. 92–94; M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, s. 68.

⁴⁶³ M. Kochanowski, *Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Poznań 1985, s. 175.

⁴⁶⁴ S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 205.

⁴⁶⁵ Tamże, s. 204.

⁴⁶⁶ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny...*, s. 282, 263.

⁴⁶⁷ J. Kamińska, A. Golczyńska, *Kopiec w Witowie...*, s. 165.

⁴⁶⁸ K. Gorczyca, *Skansen archeologiczny w Mrówkach...*, s. 97–99.

⁴⁶⁹ Tamże.

⁴⁷⁰ K. Grażawski, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku...*, s. 328.

⁴⁷¹ M. Parczewski, *Jędrychowice, pow. Głubczyce*, IA B 1972, s. 250–251.

⁴⁷² A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 181.

⁴⁷³ S. Kołodziejcki, *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1990, s. 101.

drag z otworem z jednej strony, który montowano na zewnętrznej części osi wozu (za kołem). Drugi jego koniec był mocowany przy pomocy żelaznej klamry do górnej części kłonicy⁴⁷⁴. Urządzenie to służyło wzmocnieniu boków wozu (drabin), aby zrównoważyć odśrodkowy nacisk ładunku. Wydaje się, że w Siedlankowie znaleziono takie właśnie klamry, a nie całe luśnie. W XIX-wiecznych analogiach etnograficznych nie znalazłam również wzmianki o okuwaniu piast. Stosunkowo najczęściej stosowanym elementem żelaznym wozu był sworzeń, zwany również sierdzeniem, czyli duży trzpień spinający podłużny element łączący osie wozu z „przodkiem”⁴⁷⁵. Niestety, znalezione przez nas masywne gwoździe mogły spełniać również wiele innych funkcji, dlatego też łączenie ich właśnie z drabiniastym wozem byłoby obciążone znacznym ryzykiem błędu. Nie udało mi się również ustalić, czym była wymieniona w opracowaniu zwartka do wozu. Brakuje tego określenia w literaturze etnograficznej, nie znają go również pracownicy kilku skansenów, do których zwracałam się z prośbą o wyjaśnienie.

Pozostając przy zagadnieniach związanych z zaprzęgiem konnym, wymienić trzeba rozdzielacz do rzemieni znaleziony w Trzemszach⁴⁷⁶. Do pielęgnacji koni powszechnie wykorzystywano zgrzebła. Zapewne w omawianych przez nas obiektach koni nie przetrzymywano, chociażby ze względu na niewielkie zwykłe rozmiary omawianych siedlisk, jednak wzmianki o odnalezieniu tych przedmiotów są stosunkowo częste. Być może zdecydowała o tym ich wartość, jako przedmiotu wykonanego z żelaza? I tak w Barłogach odnaleziono aż trzy takie okazy⁴⁷⁷, w Gruszczycach⁴⁷⁸ i Trzemszach⁴⁷⁹ po dwa i jeden w Żółkowie⁴⁸⁰.

Znaczną część przedmiotów odnajdywanych w czasie badań wykopaliskowych stanowią różnego rodzaju okucia, obejmujące i kółka żelazne. Te ostatnie często są interpretowane jako ogniwa łańcucha. Czasami autorzy usiłują przypisać im konkretną funkcję, aczkolwiek zawsze powinno to być opatrzone znakiem zapytania. Nigdy nie będziemy mieli pewności, czy znalezione przez nas kółko to rzeczywiście część wędzidla, a w innym przypadku trudno stwierdzić, czy masywna obejma była rzeczywiście okuciem dyszla. Nie będziemy również wiedzieli, jakie było przeznaczenie znalezionej fragmentu łańcucha. Oczywiście, zawsze jednak należy zastanowić się, czemu taki przedmiot mógł służyć.

⁴⁷⁴ K. Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 656, 660.

⁴⁷⁵ Tamże, s. 660.

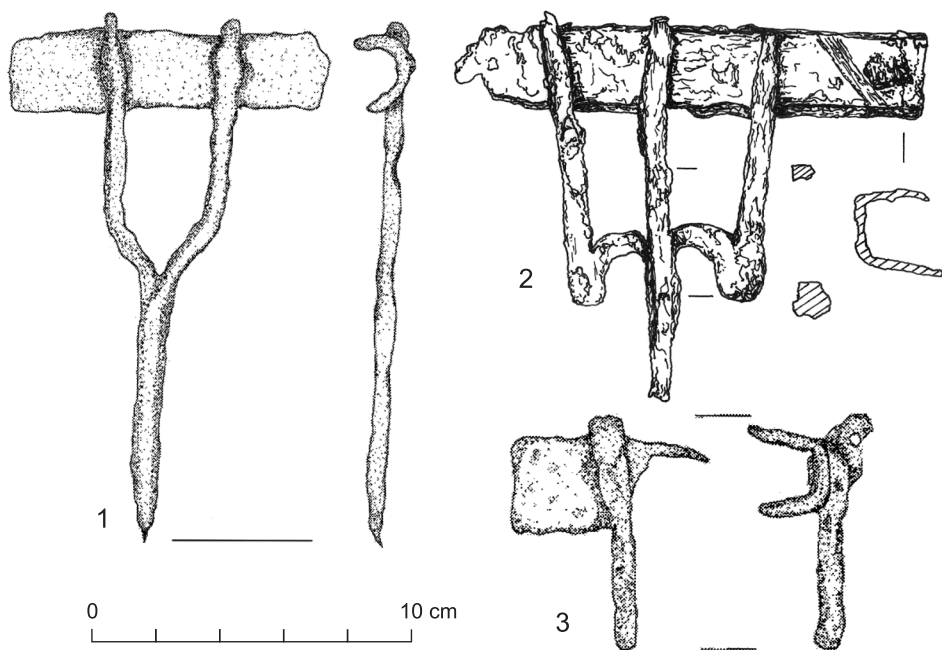
⁴⁷⁶ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 93.

⁴⁷⁷ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, s. 53.

⁴⁷⁸ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Z problematyki siedzib „pańskich”...*, s. 127.

⁴⁷⁹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, s. 55–56.

⁴⁸⁰ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska...*, s. 155.

Ryc. V.30. Zgrzebła: 1, 3 – Barłogi. Wg M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach...*, tab. XVIII, XXI; 2 – Trzemsze. Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, tab. XXIV

Wśród mało charakterystycznych przedmiotów żelaznych czasami udaje się rozpoznać fragmenty różnego rodzaju uchwytów. I tak w czterech przypadkach, w Kępnie⁴⁸¹, na Lednicze⁴⁸², w Siedlątkowie⁴⁸³ i Woli Piekarskiej⁴⁸⁴ znalezione przedmioty określono jako uchwyty wiader. Natomiast zabytki odkryte w Mymoniu określono jako obręcze wiader⁴⁸⁵.

Z badań we Włoszczowie znamy przedmiot określony jako żelazny uchwyt sepetu oraz masywny uchwyt wykonany z prostokątnego w przekroju pręta⁴⁸⁶.

Wśród omawianych inwentarzy zabytków ruchomych tylko w jednym przypadku, a mianowicie w Siedlątkowie, napotkałam wzmiankę o znalezieniu raka do chodzenia po lodzie⁴⁸⁷. Pojedynczym znaleziskiem jest również odkryta

⁴⁸¹ *Studia i materiały...*, t. 3, s. 56–58.

⁴⁸² J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, s. 225.

⁴⁸³ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

⁴⁸⁴ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 272.

⁴⁸⁵ M. Cabalska, *Grodzisko w Mymoniu, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1975, t. 3, s. 333.

⁴⁸⁶ Z. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 164–165.

⁴⁸⁷ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

w Kościelnej Wsi kluczka, czyli żelazna obejma z hakiem, która umocowana na drągu służyła do wyciągania wiadra ze studni⁴⁸⁸. Z innych, również unikatowych przedmiotów, wymienić trzeba dwa znaleziska z Orłowa. Pochodzi stamtąd drewniana „gruszka” z tkwiącym w węższym jej końcu metalowym trzpieniem, służącym prawdopodobnie do połączenia z drugą częścią tego przedmiotu. Niestety, jego funkcja pozostaje nieznana. Najczęstszym znaleziskiem na omawianych stanowiskach są gwoździe. Przedmioty drobne, będące w powszechnym użyciu, łatwo mogły ulec zagubieniu, lecz znacznie częściej znajdujemy je dlatego, że pozostały wbite w ściany i dachy domów, oraz różne przedmioty drewniane, które uległy spaleniowi lub rozkładowi, a do naszych rąk trafiają jedynie gwoździe, niestety, milczący świadkowie.

Rozróżniamy kilka typów gwoździ: największe – konstrukcyjne zwane szpernalami, średnie – łatne i najczęściej spotykane – gontowe⁴⁸⁹.

Na podstawie ilości odkrytych gwoździ oraz ich planigrafii można jednak pokusić się o wyciągnięcie dalej idących wniosków niż tylko lakoniczne stwierdzenie ich obecności. Przykładem są tu z pewnością badania w Siedlankowie, gdzie duża ilość gwoździ uznana została za przekonujące świadectwo tego, że badany budynek przykrywał dach gontowy. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w Popowie⁴⁹⁰.

Na zakończenie przeglądu zabytków wykonanych z żelaza, jakie docierają do naszych rąk w czasie wykopalisk, chciałabym zwrócić uwagę na przedmioty, których licznych znalezisk powinniśmy się spodziewać, a których wśród omawianych artefaktów jest bardzo niewiele. Myślę tu o krzesiwach. Znaczna ich ilość pochodzi z badań obiektów wczesnośredniowiecznych, natomiast zaskakująco mało jest ich w materiałach z czasów młodszych. Czy możliwe jest, aby zaprzestano ich używania? Odpowiedź na to pytanie musi być negatywna. Krzesiwami posługiwano się bowiem jeszcze w początkach XX w.⁴⁹¹ Czym więc tłumaczyć ich znikomą ilość w materiałach późnośredniowiecznych? Być może to popularne narzędzie zmieniło nieco kształt i przestało być przez archeologów rozpoznawane? W wielokroć tu przywoływanej pracy K. Moszyńskiego zwracają uwagę rysunki krzesiw ogniwkowych, skobelkowatych, kłamrowatych i uszkowatych, pochodzące z czasów w pełni nowożytnych. Mają one niezwykle prostą formę i mogą być łatwo pomyłone ze

⁴⁸⁸ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 113.

⁴⁸⁹ J. Sztetyło, *Rzemiosła metalowe...*, s. 81; B. Gierlach, *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.*, Ciechanów 1972.

⁴⁹⁰ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków...*, s. 139.

⁴⁹¹ Niezwykle interesujące obserwacje zawarł w swoim artykule M. Gradowski, *To też są zabytki*, „Spotkania z Zabytkami” 1985, nr 2, s. 34–35.

skoblem czy uznane za zwykłą sztabkę żelaza lub fragment okucia⁴⁹². Wydaje się, że zagadnienie to wymaga pełniejszych studiów. Przyjrzyjmy się teraz jednak znaleziskom pochodzącym z interesujących nas stanowisk. Dwa krzesiwa (jedno zamieszczone na ilustracji jest typu ogniwkowego) odnaleziono na grodzisku w Majkowicach-Surdędże⁴⁹³, kolejne dwa w Nowym Mieście⁴⁹⁴, więcej niż jedno w Pęczniewie⁴⁹⁵, po jednym w Tycynie⁴⁹⁶ i Barłogach⁴⁹⁷. Trzeba przyznać, że jak na przedmiot powszechnie używany i bardzo prosty w wykonaniu, ilość stanowisk, na których go odnaleziono, jest zadziwiająco mała.

Wyroby z metali kolorowych są dosyć rzadkie w pozyskiwanych przez nas materiałach zabytkowych. Stosunkowo często odnajdujemy je w postaci nitów brązowych czy cynowych tkwiących w różnych przedmiotach. Przykładem mogą być wspomniane wyżej znaleziska z Barłogów, Krzykawki, Nowego Miasta czy Smogulca. Najczęściej jednak do naszych rąk trafiają fragmenty, których identyfikacja jest bardzo utrudniona. Z Siedlątkowa znamy 46 fragmentów blachy brązowej⁴⁹⁸, a jeden fragment takiej blachy pochodzi ze Skoszew Starych⁴⁹⁹. W Słupi znaleziono grudekę stopionej miedzi⁵⁰⁰, a we Włoszczowie miedziany pręt⁵⁰¹. Dwa fragmenty okucia brązowego odkryto w Jeziorsku⁵⁰², a w Kościelnej Wsi „placuszek” ołowiany i brązowy „owczy” dzwoneczek⁵⁰³. Fragmenty bliżej nieokreślonych przedmiotów brązowych i ołowianych znalazły się w inwentarzu zabytków pozyskanych w Popowie⁵⁰⁴, a fragment okładziny brązowej lub mosiężnej znaleziono w Gruszczytach⁵⁰⁵. Wśród ilustracji zabytków znalezionych w czasie badań grodziska w Majkowicach-Surdędże znalazł się rysunek dwóch przedmiotów podpisanych jako plomby ołowiane⁵⁰⁶.

⁴⁹² K. Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 255–259.

⁴⁹³ A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań kompleksu osadniczego w Majkowicach woj. Piotrków Trybunalski*, Spraw.Arch., 1976, t. 28, s. 237, 239.

⁴⁹⁴ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84.

⁴⁹⁵ Autorka w sprawozdaniu nie podaje ich dokładnej ilości, patrz: J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich...*, s. 52.

⁴⁹⁶ Tamże, s. 54.

⁴⁹⁷ K. Gorczyca, *Barłogi st. 2...*, s. 213.

⁴⁹⁸ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 33.

⁴⁹⁹ M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Skoszewach Starych...*, s. 341.

⁵⁰⁰ S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 176–177.

⁵⁰¹ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 165.

⁵⁰² E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 304.

⁵⁰³ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 115.

⁵⁰⁴ T. Łaskiewicz, *Popów, gm. Pęczniew...*, s. 242–243.

⁵⁰⁵ Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁵⁰⁶ A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań kompleksu osadniczego w Majkowicach...*, s. 239.

V.5. Militaria

Militaria zawsze cieszyły się dużym zainteresowaniem archeologów. Zwykle są one skrupulatnie wydzielane i starannie opisywane. Na szczęście minęły już czasy, kiedy uważano je za dobre wyznaczniki chronologiczne i bezkrytycznie posługiwano wypracowanymi typologiami. Jeśli chodzi o uzbrojenie odnajdywane w reliktach dworów rycerskich, to zagadnienie to doczekało się kilka lat temu szczegółowej monografii autorstwa P. A. Nowakowskiego⁵⁰⁷ pt. *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Informacje te, uzupełnione przekazami pisanymi i ilustrowane przykładami ikonograficznymi, w znacznej mierze wyczerpują temat, którego omówienie powinno znaleźć się w tym rozdziale. Ponieważ jednak dobór stanowisk, na których P. A. Nowakowski opierał swoje wnioski, jest nieco inny, przyjrzymy się omawianym przez nas dworom w świetle wniosków wysuniętych przez tego autora. W książce *Arsenały domowe...* omówionych zostało 36 stanowisk, na których znaleziono najliczniejsze zbiory zabytków. Wśród analizowanych przeze mnie stanowisk militaria odnaleziono w ponad 60 miejscowościach.

Zdecydowanie najczęściej do rąk archeologów trafiają grotty bełtów. Pochodzą one z 49 dworzysk. Nie będę ich tutaj wszystkich wymieniać, informacje te zamieszczone są w *Katalogu*. Ilość odnajdywanych w czasie badań grotów jest bardzo zróżnicowana. Niestety, autorzy, uznając je nieomalże za „materiał masowy”, często wymieniają je w liczbie mnogiej, nie podając dokładnych liczb ani typu odnalezionych przedmiotów. Trudno się bowiem domyślić, jaka ilość zabytków pozwala autorowi na stwierdzenie, że odnaleziono „liczne grotty”? Najwięcej, bo 98, znaleziono ich w Nowym Mieście (93 z tuleją, 5 z trzpieniem)⁵⁰⁸, 30 grotów bełtów (25 z tuleją, 5 z trzpieniem) opisano w Trzemeszach⁵⁰⁹, następnie po 24 w Petrykozach (18 z tuleją i 6 z trzpieniem)⁵¹⁰ i w Jarocinie (20 z tuleją, 4 z trzpieniem)⁵¹¹ oraz 20 w Jeziorsku (17 z tuleją, 3 z trzpieniem)⁵¹². Ze Smogulca znamy 16 grotów bełtów (15 z tuleją, 1 z trzpieniem)⁵¹³, z Ledniczki 14 (13 z tuleją, 1 z trzpieniem)⁵¹⁴, również 14 z Siedlątkowa

⁵⁰⁷ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*

⁵⁰⁸ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 129–135.

⁵⁰⁹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemeszach...*, s. 44.

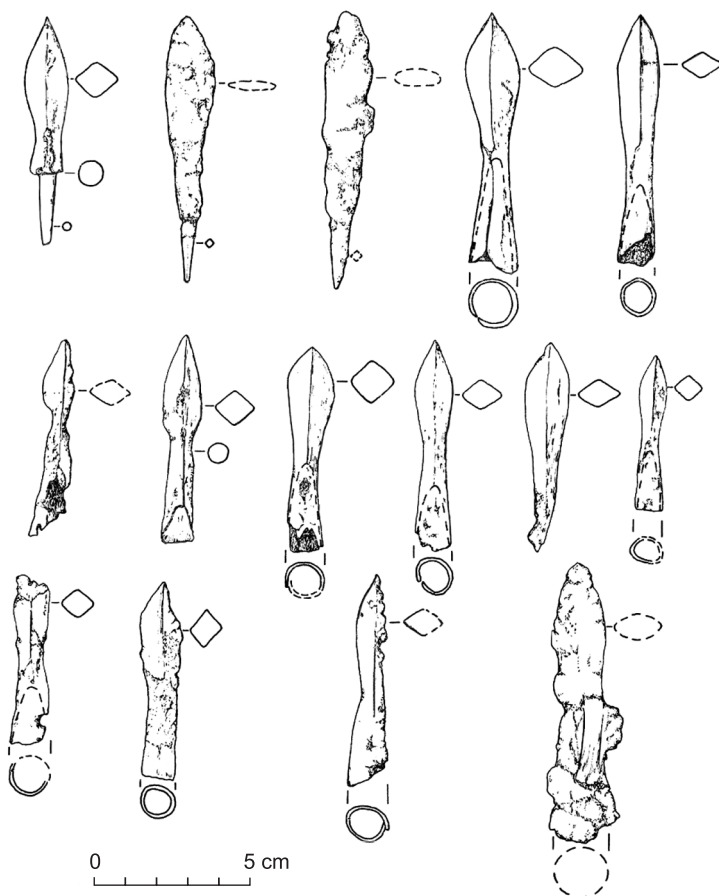
⁵¹⁰ Inwentarz w posiadaniu autorki badań W. Długoszewskiej, której serdecznie dziękuję za udostępnienie.

⁵¹¹ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 39–41.

⁵¹² E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 304.

⁵¹³ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 172.

⁵¹⁴ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 227, 229.

Ryc. V.31. Jeziorsko: groty. Wg E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku...*, tab. IX, s. 319

(1 z trzcieniem, 13 z tuleją)⁵¹⁵, z Rozpry 11 (1 z trzcieniem, 10 z tuleją)⁵¹⁶, kilkanaście grotów odkryto w Żmigrodzie⁵¹⁷. Najczęściej jednak ilość tych zabytków na poszczególnych stanowiskach nie przekracza kilku sztuk.

Na znacznie mniejszej liczbie dworzysk odnaleziono groty strzał do łuku. Z reguły są to znaleziska pojedyncze. I tak odkryto je w Będkowicach⁵¹⁸, skąd

⁵¹⁵ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

⁵¹⁶ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 180.

⁵¹⁷ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 204–205.

⁵¹⁸ S. Kołodziejski, *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach (stanowisko 2), gmina Wielka Wieś, województwo krakowskie (opracowanie archeologiczno-konserwatorskie)*, Kraków 1988 [mps w posiadaniu autora], s. 11.

pochodzi grot strzały z tulejką, w Gruszczykach⁵¹⁹, Jankowie Dolnym (dwa egzemplarze?)⁵²⁰, Kopalinach Pogwizdowskich⁵²¹, Kowali Stępcinie⁵²², Mymoniu⁵²³, Petrykozach (z tuleją)⁵²⁴, Trzemszach (z tuleją)⁵²⁵, Zieminie⁵²⁶ i Żernikach-Jaryszkach⁵²⁷. W Popowie odnaleziono ich więcej niż jeden (?)⁵²⁸.

Tak znaczna dysproporcja między grotami bełtów i strzał tłumaczona jest spadkiem w interesującym nas czasie popularności łuku jako broni i ograniczeniem jego używania do polowań⁵²⁹, choć zapewne jest to tylko jedna z wielu możliwych interpretacji.

W kilku przypadkach cechy odnalezionego grotu lub zły stopień zachowania nie pozwoliły na określenie, czy mamy do czynienia z żeleźcem pocisku do wystrzeliwania z kuszy czy z łuku. Z takimi przypadkami mamy do czynienia w Bąkowej Górze⁵³⁰.

W podobnych ilościach co groty strzał odnajdywane są w czasie wykopalisk groty włóczni. Tutaj jednak rozróżnienie, czy mamy do czynienia z częścią włóczni, czy oszczepu, jest dosyć trudne. Przyjęło się uważać, że oszczep był w tym czasie raczej bronią myśliwską, a groty do niego były mniejsze niż te przeznaczone do włóczni i powinny mieć zadziory utrudniające ich wypadnięcie, gdy utkwily w celu. Ich mniejsza frekwencja w materiałach pochodzących z wykopalisk jest w tym przypadku tłumaczona zagubieniem⁵³¹.

Na omawianych stanowiskach odnaleziono około 13 zabytków, określonych jako groty włóczni. Najliczniejsze znalezisko – trzech sztuk grotów – pochodzi ze Smogulca⁵³². W Trzemszach znaleziono dwa okazy⁵³³, podobnie jak w Rozprze⁵³⁴, a po jednym egzemplarzu odkryto w: Gruszczykach⁵³⁵, Jarocinie⁵³⁶,

⁵¹⁹ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Z problematyki siedzib „pańskich”* ..., s. 127.

⁵²⁰ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne*..., s. 119.

⁵²¹ A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach*..., s. 18.

⁵²² A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne*..., s. 161.

⁵²³ P. N. Kotowicz, *Problematyka „Zamczyska” w Mymoniu*..., s. 59.

⁵²⁴ Inwentarz w posiadaniu autorki badań W. Długoszewskiej, której serdecznie dziękuję za udostępnienie.

⁵²⁵ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach*..., s. 44.

⁵²⁶ *Studia i materiały*..., t. 7, s. 379.

⁵²⁷ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych*..., s. 213.

⁵²⁸ T. Łaszkiewicz, *Popów, gm. Pęczniew*..., s. 243.

⁵²⁹ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe*..., s. 102.

⁵³⁰ M. Głosek, *Dwór murowany w Bąkowej Górze*..., s. 48.

⁵³¹ Wyczerpująco to zagadnienie omówili: M. Głosek, *Broń drzewcowa i obuchowa*, s. 134; tenże, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, Toruń 1998, s. 43; A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 69; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe*..., s. 93.

⁵³² E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu*..., s. 172.

⁵³³ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach*..., s. 44.

⁵³⁴ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*..., s. 197, tab. III.

⁵³⁵ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, *Z problematyki siedzib „pańskich”* ..., s. 127.

⁵³⁶ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina*..., s. 39.

Małkowie⁵³⁷ i Orłowie⁵³⁸. Z Woli Piekarskiej znamy jedynie tuleję grotu włóczni⁵³⁹. Również fragment takiego grotu odnaleziono w zabudowaniach towarzyszących dworowi w Szamotułach⁵⁴⁰. Okaz z Siedlątkowa przez J. Kamińską określony jako grot włóczni, P. A. Nowakowski uznaje za grot kopii⁵⁴¹. Groty określone jako części oszczepu pochodzą zaledwie z sześciu stanowisk: po dwa znaleziono w Siedlątkowie⁵⁴² i Żernikach-Jaryszkach⁵⁴³, po jednym w Będkowicach⁵⁴⁴, Kępnie⁵⁴⁵, Mymoniu⁵⁴⁶ i Radzyminie⁵⁴⁷.

W niektórych inwentarzach znajdujemy jedynie lakoniczne wzmianki o odnalezieniu grotu. Bez podania typu nie wiemy nawet, czy to stan jego zachowania nie pozwolił na dokładniejszy opis, czy autor zastosował swoście pojęty „skrót myślowy”.

Powróćmy teraz do broni strzelczej. Oprócz grotów odnajdywane są również elementy samej broni – łuków i kusz. Są to niestety znaleziska sporadyczne. Najliczniejszą grupą przedmiotów są tutaj orzechy – elementy mechanizmu spustowego kuszy. Wśród interesujących nas stanowisk, odnaleziono je w: Chłapowie⁵⁴⁸, Kozłowie⁵⁴⁹, Nowym Mieście⁵⁵⁰ i Siedlątkowie⁵⁵¹.

W materiałach archeologicznych odnajdujemy również inne elementy mechanizmu spustowego kuszy, a mianowicie fragmenty dźwigni. Zabytki takie pozyskano w wyniku badań w Siedlątkowie⁵⁵² i w Mrówkach⁵⁵³. Z badań w Janiszewie znamy natomiast strzemię kuszy⁵⁵⁴.

⁵³⁷ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s. 155–156.

⁵³⁸ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, s. 281.

⁵³⁹ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274.

⁵⁴⁰ E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszczka...*, s. 134.

⁵⁴¹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 87.

⁵⁴² Tamże, s. 37; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 92.

⁵⁴³ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 213.

⁵⁴⁴ S. Kołodziejski, *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach...*, s. 11.

⁵⁴⁵ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 6.

⁵⁴⁶ P. N. Kotowicz, *Problematyka „Zamczyska” w Mymoniu...*, s. 57.

⁵⁴⁷ J. Pyrgała, *Badania sondażowe wczesnośredniowiecznych grodzisk w powiecie płońskim przeprowadzone w 1965 roku przez Zakład Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN, Spraw. Arch.*, 1968, t. 19, s. 192; *Grodziska Mazowsza i Podlasia...*, s. 118–119.

⁵⁴⁸ E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo, gm. Dominowo, woj. poznańskie*, IA B 1979, s. 208.

⁵⁴⁹ T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kusz w Polsce*, KHKM, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 486–487; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149–150.

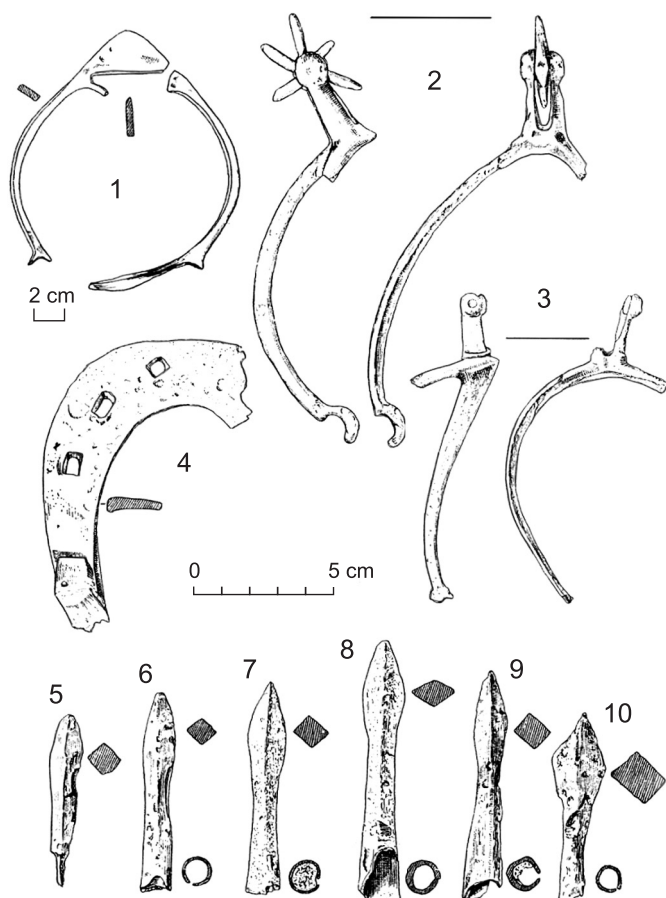
⁵⁵⁰ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 129.

⁵⁵¹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 99.

⁵⁵² J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, tab. 11/1; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 100.

⁵⁵³ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 100.

⁵⁵⁴ E. Poturalska, *Dwór w Janiszewie na Kujawach Brzeskich w świetle badań archeologicznych – próba rekonstrukcji*, Łódź 1997 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 65.

Ryc. V.32. Rozprza: militaria: 1 – strzemię, 2–3 – ostrogi, 4 – podkova, 5–10 – groty beltów.
Wg A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, tab. VI, s. 205

Najczęściej odnajdywanym zabytkiem, niebędącym wprawdzie częścią ku-
szy, ale przedmiotem nierozdzielnie z nią związanym, jest hak do napinania
ciężki. Najwięcej, bo aż po trzy haki odnaleziono w Siedlarkowie⁵⁵⁵
i w Mrówkach⁵⁵⁶, kolejne dwa okazy znamy z Nowego Miasta⁵⁵⁷ i po jednym
z Chłapowa⁵⁵⁸ i Orenic⁵⁵⁹. Z nieco odmiennym typem urządzenia napinającego

⁵⁵⁵ J. Kamińska, *Siedlarków, obronna siedziba...*, tab. 12/9–11. Tu opisane jako przedmioty
o nieokreślonej funkcji, rozpoznane w: M. Głosek, L. Kajzer, A. Nadolski, *Wykaz zabytków*,
[w:] *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978, s. 48, nr 207.

⁵⁵⁶ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 100, tab. 121.

⁵⁵⁷ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 128.

⁵⁵⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 101.

⁵⁵⁹ M. Kołaczek, *Gródek stożkowy w Orenicach...*, tab. VII.

cięciwę, mamy do czynienia w Jarocinie – został on określony jako fragment tzw. koziej nogi⁵⁶⁰. W Nowym Mieście odnaleziono również cztery szerokie obejmę i masywne ogniwo, które być może są fragmentami łoża i strzemionka kuszy⁵⁶¹.

Zdecydowanie najmniejsze szanse mamy na odnalezienie fragmentów łuku lub kuszy, wykonanych z surowców organicznych, które jedynie w wyjątkowych warunkach mogły przetrwać do naszych czasów. Wśród omawianych przez nas stanowisk jedynie w Orszymowie odkryto fragmenty drewna olchowego lub leszczynowego, które być może są relikami łuku⁵⁶². Ciekawą analogią jest tutaj znalezisko relików łuku z Brzegu, które przetrwały dzięki konserwującemu środowisku dawnej kloaki⁵⁶³.

Kolejnym interesującym odkryciem jest fragment owczej skóry, będącej częścią worka, który identyfikować można z kołczanem lub łubiem, a który odnaleziono w czasie badań dworu w Orłowie⁵⁶⁴.

Przejdźmy teraz do innych kategorii broni zaczepnej. W powszechnej wyobraźni nieodzownym atrybutem rycerza był miecz. Wiadomości o tym, jak wielkie znaczenie symboliczne przypisywano tej właśnie broni, analizowało wielu autorów⁵⁶⁵. Niestety, liczba znalezisk mieczy w materiałach archeologicznych jest odwrotnie proporcjonalna do ilości słów, które się im poświęca, pisząc o średniowiecznym rycerstwie. Nie inaczej wygląda sytuacja na interesujących nas stanowiskach.

Dwa najlepiej zachowane miecze odnaleziono w czasie badań podwodnych u podnóża grodziska na półwyspie Jeziora Wolskiego. M. Głosek datował oba okazy na wiek XIII, a także określił ich typologię: pierwszy to typ XI, H, 1, natomiast drugi to typ XII, H, 2⁵⁶⁶. Dwa fragmenty miecza lub mieczy odkryto w Chłapowie. Niestety, znalezisko jest źle zachowane, co uniemożliwia nie tylko analizy typologiczne, ale nawet stwierdzenie, czy oba przedmioty stanowiły niegdyś całość, czy pochodzą z dwóch różnych mieczy. Odnaleziono bowiem kawałek rękojeści z głowicą i fragment głowni z częścią rękojeści. Znalezisko datowane jest ogólnie na XIII–XIV w.⁵⁶⁷ Niewielki kawałek głowni odkryto

⁵⁶⁰ R. Grygiel, *Średniowieczna siedziba rycerska...*, tab. XII:5; T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kuszy w Polsce*, KHKM, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 492.

⁵⁶¹ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 90.

⁵⁶² W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką...*, s. 61.

⁵⁶³ M. Głosek, L. Kajzer, *Łuk średniowieczny znaleziony w Brzegu*, „Silesia Antiqua” 1977, t. 19, s. 243–252.

⁵⁶⁴ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282.

⁵⁶⁵ Z bardziej obszernych nowszych rozpraw: J. Flori, *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, Poznań 2003, s. 197 in.; O. Ławrynowicz, *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2005, nr 51; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 53 in.

⁵⁶⁶ M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa 1984, s. 157.

⁵⁶⁷ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 64.

również w czasie badań w Mrówkach⁵⁶⁸. Jedyny dobrze zachowany egzemplarz miecza znany z Nowego Miasta jest datowany na XV–XVI w.⁵⁶⁹ Z badań w Rybojadach, które miały miejsce w 1912 r., pochodzi rękojeść miecza. Nie wiadomo jednak, w jakiej sytuacji stratygraficznej została ona odnaleziona⁵⁷⁰.

Z przyczyn oczywistych – ze względu na wykonanie z surowców naturalnych (skóry i drewna) – jeszcze rzadziej odnajdujemy relikty pochew do mieczy czy innego typu broni białej. Dodatkowo, wzmacniające je okucia mogą być trudne do identyfikacji, może z wyjątkiem trzewika zabezpieczającego pochwę od dołu. Wśród omawianych przez nas inwentarzy na uwagę zasługuje żelazne okucie pochwy noża odnalezione w czasie badań w Mymoniu⁵⁷¹. Natomiast na Ledniczce znaleziono jeden egzemplarz okucia⁵⁷².

Z innych rodzajów broni białej najliczniej reprezentowane są noże bojowe, różnie nazywane przez autorów badań. Zwykle określenie „bojowy” opatrzone jest cudzysłowem i trudno się temu dziwić, gdyż kryteria podziału są dosyć labilne. M. Lewandowski zdefiniował nóż bojowy jako „puginał o jednosiecznej głowni i cechach konstrukcji oraz rozmiarach nadających mu charakter broni”. Jako metryczne wyróżniki badacz ten podał wymiary głowni, która powinna być dłuższa niż 15 cm i krótsza niż 40 cm⁵⁷³. Niestety, kryteria metryczne można zastosować jedynie w przypadku, kiedy do naszych rąk trafi egzemplarz zachowany w stopniu przynajmniej pozwalającym na rekonstrukcję pierwotnych wymiarów. Nie zawsze jednak tak się zdarza. Często również autorzy w sprawozdaniach z badań nie podają wymiarów pozyskanych zabytków, stąd przy określeniu typu „duży nóż” nie jesteśmy w stanie dokonać odpowiedniej klasyfikacji. Noże uznane za puginały odnaleziono między innymi w Bąkowej Górze⁵⁷⁴, Szczekocinach⁵⁷⁵ i Żernikach-Jaryszkach⁵⁷⁶, a puginał tarczowy odkryto w Trzemszach⁵⁷⁷. Z Ledniczki pochodzą dwa interesujące przedmioty określone jako fragment noża-tasaka oraz nóż bojowy⁵⁷⁸. W Orłowie znaleziono również ułamek głowni dużego noża bojowego. Jednak wśród znalezisk pochodzących z tego stanowiska na szczególną uwagę zasługuje zupełnie unikatowej klasy zabytek, jakim jest fragment oprawki noża wykonanej z kości słoniowej. Na jej końcu znajduje się figurka lwa osłaniającego między przednimi łapami

⁵⁶⁸ Tamże, s. 65.

⁵⁶⁹ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 164–165.

⁵⁷⁰ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 455.

⁵⁷¹ P. N. Kotowicz, *Problematyka „Zamczyska” w Mymoniu...*, s. 58–59.

⁵⁷² J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 227.

⁵⁷³ M. Lewandowski, *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, [w:] *Mediaevalia Archaeologica*, red. A. Nadolski, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1986, nr 31, s. 101–119.

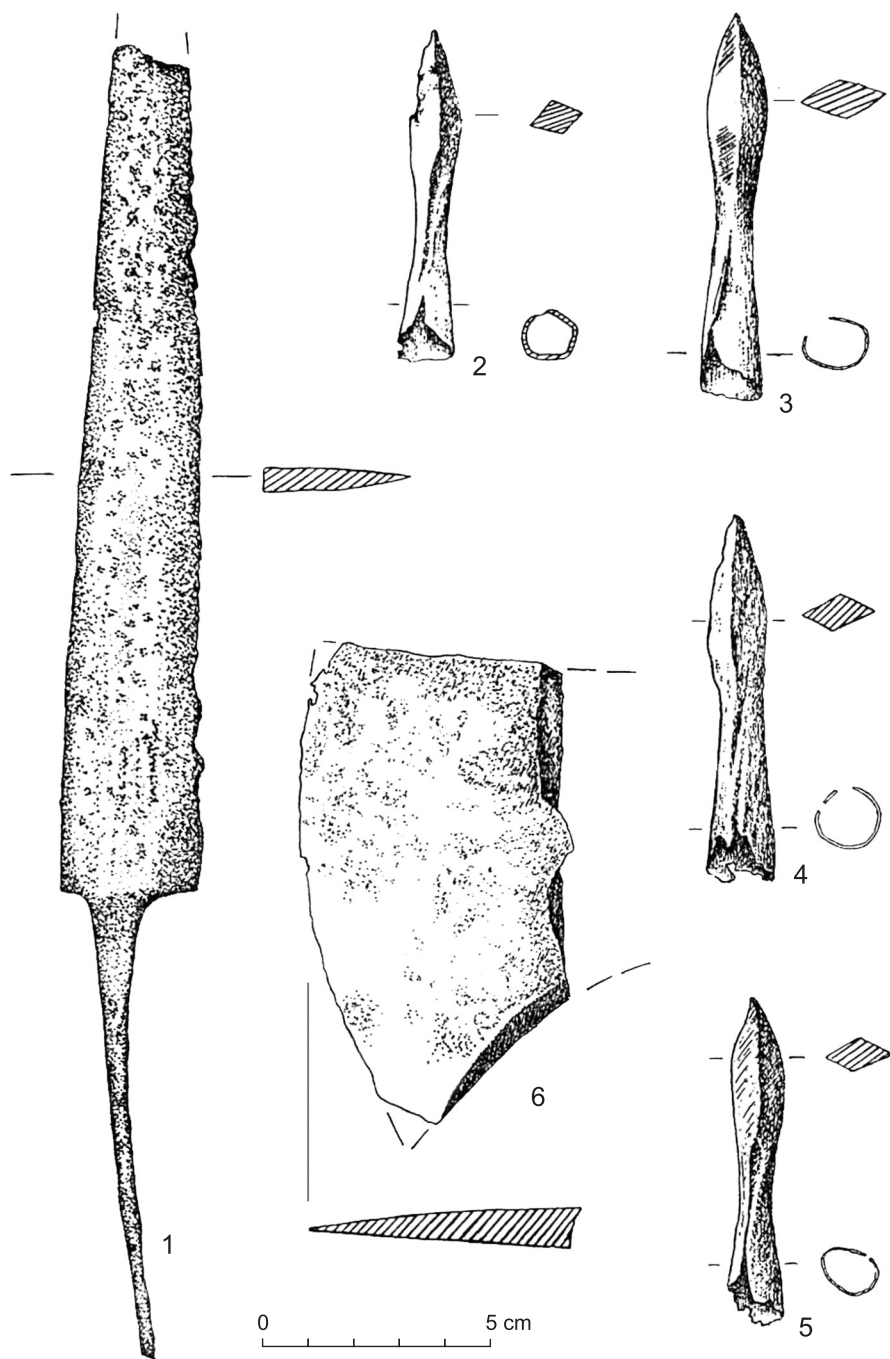
⁵⁷⁴ M. Głosek, *Dwór murowany w Bąkowej Górze...*, s. 45.

⁵⁷⁵ Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 397.

⁵⁷⁶ T. Stepnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań...*, s. 213.

⁵⁷⁷ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 44.

⁵⁷⁸ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 227.

Ryc. V.33. Krzykawka: militaria: 1 – nóż bojowy, 2–5 – groty beltów, 6 – fragment topora.
 Wg E. Szydlowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, rys. 5, s. 149

małe lwiątko lub pieska. Znaleźzisko to nie ma analogii wśród materiałów wykopaliskowych z terenu Polski. Badanie proveniencji tego zabytku prowadzi nas w kręgi europejskich dworów w zasięgu kultury śródziemnomorskiej, skąd najprawdopodobniej pochodzi omawiany zabytek⁵⁷⁹.

P. A. Nowakowski w swojej książce zawarł wiadomość o pięciu pugińalach znalezionych rzekomo w Kozłowie⁵⁸⁰. Niestety, nie jest to prawdą. W czasie badań tego grodziska pozyskano pięć noży, których jednak nie można uznać za bojowe⁵⁸¹. Do podobnego nieporozumienia doszło również w przypadku Krzykawki. P. A. Nowakowski pisze o czterech nożach bojowych, podczas gdy w rzeczywistości odkryto trzy niewielkich rozmiarów „zwykłe” noże i jeden pugińal⁵⁸². Niestety, zasugerowana wspomnianą pracą, sama powtórzyłam te nieścisłe wiadomości w swoim artykule o pugińale z zamku w Narzymiu⁵⁸³.

Pugińały, które były jedynym elementem uzbrojenia noszonym do stroju cywilnego⁵⁸⁴, najlepiej było przytroczyć do pasa, używając pochwy. Tu, podobnie jak w przypadku mieczy, organiczny materiał, z których je wykonywano, sprawił, że mamy nikłe szanse na odnalezienie całych okazów. W materiałach wykopaliskowych odnajdywane są niekiedy ich okucia; znaleziono takie w Rybojadach⁵⁸⁵, natomiast w Chłapowie odkryto trzewik pochwy noża⁵⁸⁶.

Na tym w zasadzie wyczerpaliśmy omawianie egzemplarzy broni białej. Jedyną wzmiankę o innym typie tej broni, a mianowicie tasaku, znamy z opracowania badań w Kępnie. W inwentarzu zabytków wydobytych w czasie badań grodziska wymieniony jest fragment rękojeści tasaka⁵⁸⁷. Wydaje się jednak, że w przypadku odnalezienia jedynie rękojeści, identyfikacja taka może być obciążona dużym błędem. Wiadomości o tym znaleźzisku nie potwierdza P. A. Nowakowski⁵⁸⁸.

⁵⁷⁹ J. Tomala, *Nowe odkrycia zabytków średniowiecznych z terenu Mazowsza*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 286–288; L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 261–268.

⁵⁸⁰ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 74.

⁵⁸¹ S. Kołodziejski, *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1987, s. 198; 1988, s. 129–130; 1990, s. 100–101; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149–150. Dziękuję również za konsultacje dr S. Kołodziejskiemu.

⁵⁸² E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 142, 150, ryc. 5/a; J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce...*, s. 127: tu nie wymieniono noża bojowego znajdującego w czasie badań w 1984 r. przez E. Szydłowską.

⁵⁸³ A. Marciniak-Kajzer, *Do walki, czy do uciech stołu – kilka słów o jednym średniowiecznym nożu*, AHP, 2007, nr 17, s. 153–160.

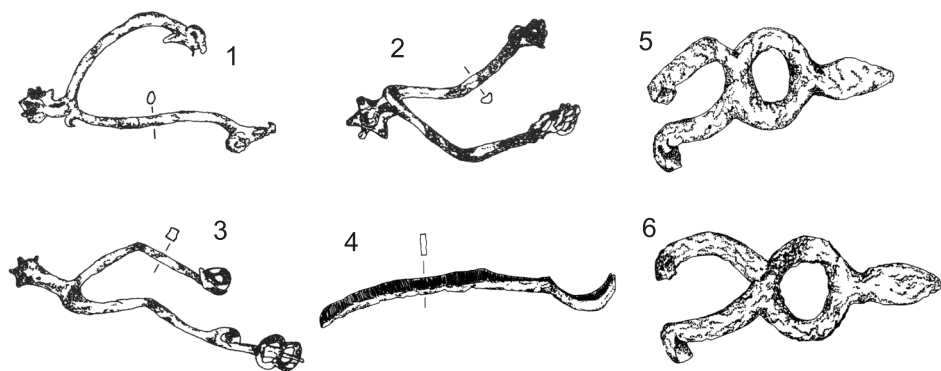
⁵⁸⁴ Z. Wawrzonowska, *Uzbrojenie i ubiór Piastów Śląskich od XII do XIV w.*, Łódź 1976, s. 40.

⁵⁸⁵ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 455.

⁵⁸⁶ E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo...*, 1979, s. 208.

⁵⁸⁷ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Kępnie...*, s. 6.

⁵⁸⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*

Ryc. V.34. Mrówki: militaria: 1–3 – ostrogi, 4 – fragment dźwigni spustowej kuszy, 5–6 – haki do napinania cięgiwy kuszy. Wg P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006, tab. 121–122, s. 363–364

Przyjrzyjmy się teraz broni obuchowej pochodzącej z badań terenowych. O kłopotach w rozróżnieniu topora bojowego od ciesielskiego czy siekiery, zwłaszcza, kiedy do naszych rąk trafiają zaledwie skorodowane fragmenty tych przedmiotów, pisałam już w rozdziale poświęconym narzędziom. Przyjrzyjmy się teraz bliżej tym okazom, które zostały zaklasyfikowane jako broń. Pojedyncze egzemplarze odnaleziono w wyniku badań w Gruszczycach⁵⁸⁹, Kopalinach Pogwizdowskich (Dołuszcach)⁵⁹⁰, Kozłowie⁵⁹¹, Zembrzycach⁵⁹². Dwa zabytki odnaleziono w Zdunach, przy czym na jednym z nich zaobserwowano znak kowalski⁵⁹³. Dwa topory odkryto w Siedlątkowie⁵⁹⁴, a w Żernikach-Jaryszkach jeden cały i fragmenty dwóch innych okazów⁵⁹⁵. Kolejne dwa zabytki pochodzą z Rozprzysy – jeden z nich, słabo zachowany, określono jako czekan, drugi jako topór⁵⁹⁶. Również z powodu jedynie fragmentarycznego zachowania trudno jest dokładnie zaklasyfikować okaz z Mrówek; może to być zarówno topór, jak i czekan⁵⁹⁷. Nieco kłopotów interpretacyjnych przysparza zabytek odnaleziony w Trzemszach. Autor opracowania tych badań uznał go za siekiere⁵⁹⁸, natomiast

⁵⁸⁹ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Gruszczycze st. I, gm. Błaszki, woj. sieradzkie*, IA B 1995, s. 20.

⁵⁹⁰ A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach...*, s. 16.

⁵⁹¹ S. Kołodziejcki, *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1988, s. 129–130.

⁵⁹² S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 204.

⁵⁹³ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych rezydencji...*, s. 33–34, 102.

⁵⁹⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 80.

⁵⁹⁵ T. Stepnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 213.

⁵⁹⁶ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 203.

⁵⁹⁷ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 81–82.

⁵⁹⁸ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 69.

w pracy P. A. Nowakowskiego figuruje on jako topór typu V⁵⁹⁹. Jak już wspomniałam, rozróżnienie między toporem a siekierą może być trudne, w tym jednak przypadku, jeśli uznamy omawiany zabytek za topór, to zaliczyć go chyba trzeba do typu VI⁶⁰⁰.

Wśród omawianych materiałów zabytkowych w zasadzie brak jest innego rodzaju broni obuchowej (buławy, buzdygany), jedynie w czasie badań grodziska w Popowie odkryto część cepa bojowego – cepigę⁶⁰¹.

Kontynuując omawianie elementów uzbrojenia, kilka słów należy poświęcić ręcznej broni palnej. Na szerszą skalę pojawiła się ona na naszych ziemiach w połowie wieku XV. W źródłach pisanych spotykamy wzmianki o trzech rodzajach tej broni: hakownicach, pischcelach i rusznicach. Na podstawie tych samych źródeł stwierdzić możemy, że rycerstwo było w posiadaniu takiej broni⁶⁰², niestety materialne znaleziska są w tym przypadku wyjątkowo rzadkie. Wymienić tu trzeba odkryte w Nowym Mieście – kamienną kulę o średnicy 22 mm i żelazny hak, będący być może fragmentem hakownicy⁶⁰³. Z kilku jeszcze stanowisk znamy znaleziska kul, będących najprawdopodobniej pociskami broni palnej. I tak, żelazną kulę (niestety, nie znamy jej średnicy) odnaleziono w Bestwinie⁶⁰⁴. Kamienna kula, również o nieznannej średnicy, pochodzi z Jankowa Dolnego⁶⁰⁵, a dwie kolejne z Żółkowa (jedna o średnicy około 3 cm)⁶⁰⁶. Szklane kulki odnaleziono natomiast na grodzisku w Borówku⁶⁰⁷.

Przejdźmy teraz do uzbrojenia ochronnego. Tym razem zaczniemy od kategorii najmniej licznej, czyli hełmów. Wśród materiałów ruchomych pozyskanych w czasie badań interesujących nas dworów znalazł się tylko jeden taki zabytek. Odnaleziono go w Siedlątkowie i doczekał się on wyczerpującej monografii i licznych wzmianek w literaturze przedmiotu⁶⁰⁸. Z kronikarskiego obowiązku przypomnę tylko, że jest to przyłbica z dobrze zachowanym dzwonem i zasłoną.

⁵⁹⁹ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 81.

⁶⁰⁰ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Łódź 1996, s. 104.

⁶⁰¹ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 139; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa...*, s. 96.

⁶⁰² J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 36–47; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 104–105.

⁶⁰³ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 91, 137.

⁶⁰⁴ H. Malinowska-Lazarczyk, *Bestwina, pow. Bielsko-Biała*, „Silesia Antiqua” 1973, t. 15, s. 343.

⁶⁰⁵ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne, gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1991, s. 119.

⁶⁰⁶ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska...*, s. 154, 156.

⁶⁰⁷ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 188.

⁶⁰⁸ A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, PiMMAiEwŁ, 1963, nr 15, s. 89–93; tenże, *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlątkowie nad Wartą*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1969, t. 4, s. 5–23.

Znacznie liczniej wśród materiału zabytkowego pochodzącego z wykopalisk reprezentowane są fragmenty zbroi. Zdecydowanie najczęściej do rąk archeologów trafiają zbrojniki – żelazne płytki pancerzy, czyli inaczej folgi, będące częścią zbroi typu płaty, nazywanej również kirysem folgowym krytym⁶⁰⁹. Ilość znalezisk potwierdza opinię bronioznawców, że był to najbardziej rozpowszechniony typ ochrony tułowia. Prostokątne, żelazne blaszki z otworami na nity lub ich fragmentami, którymi przymocowywano je do skórzanego lub tekstylnego kaftana, odnaleziono na sporej ilości stanowisk. Najliczniejsze znalezisko pochodzi z Nowego Miasta, gdzie odkryto 400, zarówno całych, jak i fragmentów zbrojników⁶¹⁰. Pokażny zbiór pochodzi również z Siedlątkowa, gdzie odnaleziono 145 okazów⁶¹¹. Zwykle jednak są to mniejsze ilości – kilka lub kilkanaście sztuk. Takie zespoły pochodzą m.in. z Borówka (kilka)⁶¹², Chłapowa (7)⁶¹³, Gruszczyc (7)⁶¹⁴, Jarocina (2)⁶¹⁵, Kępna (10)⁶¹⁶, Kościelnej Wsi (1)⁶¹⁷, Orłowa (2)⁶¹⁸, Popowa (15)⁶¹⁹ Rozprz (1 płytka i 1 fragment blachy)⁶²⁰ i Zdun (8)⁶²¹. W Borówku oprócz sześciu małych zbrojników odnaleziono również naplecznik – kirys płytowy. Zabytki te, być może, stanowiły całość. Dodać tu jeszcze trzeba fragment pancerza kolczej odnalezionego na tym samym stanowisku⁶²².

Oczywiście tylko większe ilości odnalezionych zbrojników i innych elementów pozwalają na podjęcie próby rekonstrukcji wyglądu konkretnej osłony. Takie próby podjęto w przypadku znalezisk z Siedlątkowa i Nowego Miasta. I tak, na podstawie okazów siedlątkowskich udało się ustalić, że większe fragmenty płyt to prawdopodobnie pozostałość napierśnika, a mniejsze płytki chroniły boki rycerza. Część zbrojników pochodzi prawdopodobnie z szorcy folgowej, a na jednym z nich odkryto markę płatnerza – „Nichols”⁶²³. Dodat-

⁶⁰⁹ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce...*, s. 64 i n.

⁶¹⁰ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 85, 100–125.

⁶¹¹ A. Nadolski, *Helm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlątkowie...*, s. 5–23.

⁶¹² A. Nadolski, A. Kosiorek, *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Borówku*, [w:] *Studia nad kulturą materialną wieków od XIV do XVI*, red. A. Nadolski, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1986, t. 32, s. 33–41.

⁶¹³ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 147.

⁶¹⁴ Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁶¹⁵ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 35–36.

⁶¹⁶ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 6.

⁶¹⁷ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 113.

⁶¹⁸ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 281.

⁶¹⁹ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 139; W. Dudak, *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Popowie*, ŁSA, 2004–2005, t. 9, s. 205–216.

⁶²⁰ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 180.

⁶²¹ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33, 113.

⁶²² A. Nadolski, A. Kosiorek, *Szczątki zbroi średniowiecznej...*, s. 33–41.

⁶²³ A. Nadolski, *Helm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa...*, s. 89–93; J. Szymczak, *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce...*, s. 223.

kowo odkryto na tym stanowisku dwie płytowe nałokcice i zarękawie. Wraz z omówionym wyżej hełmem zbroja ta, datowana na lata 1370–1380, reprezentowała wysoki poziom technologiczny i była niewątpliwie dla jej użytkowników przedmiotem bardzo cennym⁶²⁴.

Kolejną próbę rekonstrukcji podjęto na podstawie zabytków z Nowego Miasta. Tutaj na niektórych płytkach znaleziono zdobienie za pomocą nitów w kształcie stylizowanej róży oraz płytek zdobionych rozetkami. Oprócz zrekonstruowanej zbroi typu płaty odtworzono również szorcę. Z tego stanowiska pochodzą również fragmenty rękawicy i kolczugi⁶²⁵.

Fragmenty plecionek kolczych znacznie rzadziej trafiają do rąk archeologów. Oprócz wspomnianych powyżej znalezisk z Borówka i Nowego Miasta najliczniejsze znalezisko pochodzi z Petrykóz, gdzie odnaleziono 14 fragmentów kolczugi⁶²⁶, kilka fragmentów w postaci spieczonych w ogniu bryłek znamy ze Smogulca⁶²⁷, a po jednym ze Zdun⁶²⁸ i Żernik-Jaryszek⁶²⁹.

W Nowym Mieście⁶³⁰ i Siedlankowie odnaleziono również koliste tarczki, które przymocowane do napierśnika zbroi służyły zapewne do zawieszenia łańcuszka zabezpieczającego miecz lub pugińał przed utratą w wyniku wypuszczenia go z ręki. Podobne znalezisko, tym razem w postaci płytki z otworem, znamy z grodziska w Popowie⁶³¹.

Najliczniej odnajdywane w czasie badań wykopaliskowych są elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego. Zajmijmy się najpierw ostrogami. Ich charakterystyczny kształt sprawia, że są one stosunkowo łatwe do rozpoznania, nawet wtedy, gdy zachowały się we fragmentach. Zwykle są one szczegółowo opisywane, a jeśli nie, zazwyczaj autorzy zwracają uwagę, o ile można bezspornie stwierdzić, że są to okazy z gwiaździstym bodźcem. Nie znalazłam wzmianki o znalezieniu innego typu ostrogi, aby więc uniknąć powtórzeń, nie będę dodawać, że omówione zabytki należą do tej kategorii.

Najliczniejszy zbiór ostróg pochodzi z grodziska w Mrówkach. Odkryto tam 11 dobrze zachowanych okazów z gwiaździstym bodźcem. Dodatkowo trzy z nich przetrwały ze sprzączkami do mocowania⁶³². Fragmenty siedmiu egzem-

⁶²⁴ A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlankowa...*, s. 89–93; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne...*, s. 68.

⁶²⁵ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84–90, 126.

⁶²⁶ W. Długoszewska, *Petrykozy, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1990, s. 105; Inwentarz w posiadaniu autorki badań, której serdecznie dziękuję za udostępnienie.

⁶²⁷ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowate w Smogulcu...*, s. 172.

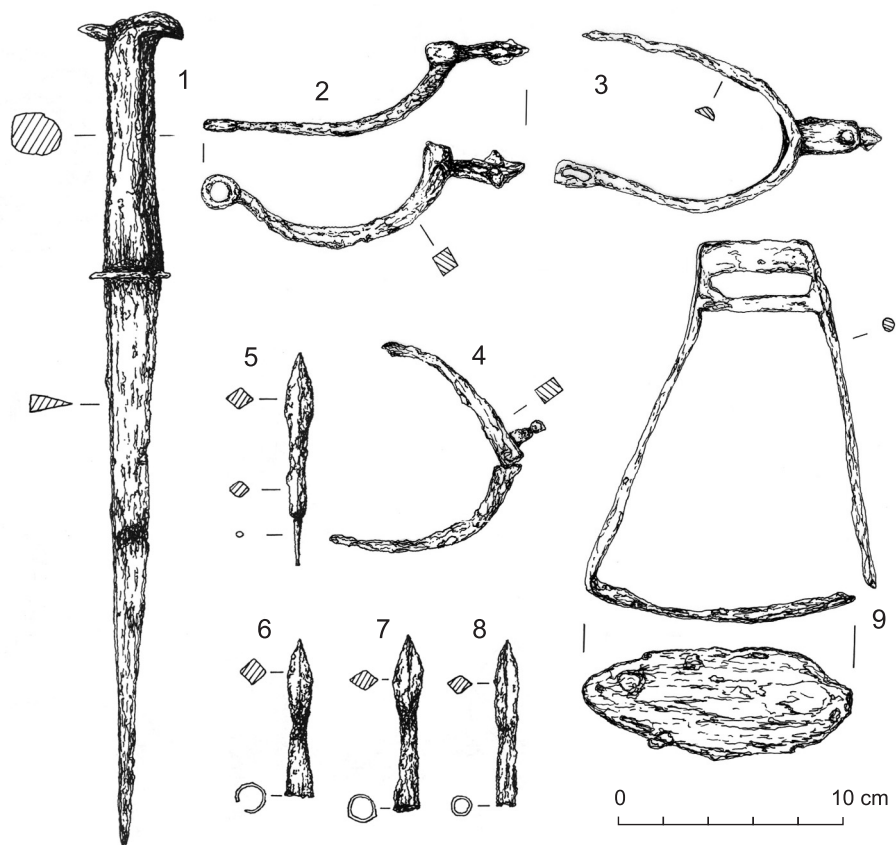
⁶²⁸ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 33.

⁶²⁹ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań...*, s. 213.

⁶³⁰ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84–90; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 143.

⁶³¹ T. Łaszkiwicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 139; W. Dudak, *Szczątki zbroi średniowiecznej...*, s. 205–216.

⁶³² P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 166.

Ryc. V.35. Trzemsze: militaria: 1 – nóż bojowy, 2–4 – ostrogi, 5–8 – groty beltów, 9 – strzemień.
Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, tab. XXI, XXIII

plarzy znaleziono zarówno w Rozprzy⁶³³, jak i Trzemszach⁶³⁴, w Zdunach sześciu⁶³⁵, a w Borówku⁶³⁶ i w Siedlątkowie⁶³⁷ ułamki pięciu ostróg. Zwykle jednak ilość zabytków jest mniejsza. W Żernikach-Jaryszkach⁶³⁸ odkryto dziewięć fragmentów ostróg, lecz nie wiemy, z ilu egzemplarzy mogły pochodzić. Po cztery zabytki znaleziono w Jarocinie⁶³⁹ i Kozłowie⁶⁴⁰, a po trzy

⁶³³ A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 180.

⁶³⁴ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba...*, s. 53–54.

⁶³⁵ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 34, 99–100.

⁶³⁶ A. Kosior, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 230.

⁶³⁷ J. Kamińska, *Siedlątków obronna siedziba...*, s. 37.

⁶³⁸ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 213.

⁶³⁹ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 35.

⁶⁴⁰ S. Kołodziej, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149.

egzemplarze odnaleziono w Będkowicach⁶⁴¹, Jeziorsku⁶⁴², Kępnie⁶⁴³, Kielbowie Starym⁶⁴⁴ i Żmigrodzie⁶⁴⁵. Dwa fragmenty pochodzą z grodziska w Barłogach⁶⁴⁶, podobnie jak ze Smogulca⁶⁴⁷. Czasami autorzy wymieniają jedynie zabytki w liczbie mnogiej, nie podając ilości odnalezionych przedmiotów. W ten sposób zrelacjonowano odkrycia w Brzezinach-Trójni⁶⁴⁸, Dąbrówce⁶⁴⁹, Szczekocinach⁶⁵⁰ i Woli Piekarskiej⁶⁵¹. Po jednym egzemplarzu ostróg znamy z Kościelnej Wsi⁶⁵², Kowali Stępociny⁶⁵³, Krzykawki⁶⁵⁴, Książa Wielkiego⁶⁵⁵, Nowego Miasta⁶⁵⁶, Orenic⁶⁵⁷ i Żółkowa. Na Ledniczce odnaleziono jedną ostrogę i sprzączkę do niej⁶⁵⁸.

Nie wiem, czy prawdziwa jest wzmianka o ostrodze znalezionej w Koniecpolu Starym, a zamieszczona w „Informatorze Archeologicznym”⁶⁵⁹. Być może po konserwacji okazało się, że nie jest to fragment ostrogi, gdyż w późniejszym sprawozdaniu z badań Z. W. Pyzik już jej nie wymienia⁶⁶⁰.

Zwykle ostrogi wykonywane były z żelaza. Ze źródeł pisanych wiemy, że mogły być one w różny sposób zdobione, również przy użyciu metali szlachetnych⁶⁶¹. Niestety, takie egzemplarze rzadko trafiają do naszych rąk. Wśród czterech fragmentów ostróg znalezionych w Jarocinie na jednym odnaleziono ślady zdobienia srebrem⁶⁶², podobne ślady obserwowano na ostrogach z Kępna⁶⁶³

⁶⁴¹ S. Kołodziejcki, *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach...*, s. 12.

⁶⁴² E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku...*, s. 304.

⁶⁴³ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 6.

⁶⁴⁴ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 464.

⁶⁴⁵ S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 205.

⁶⁴⁶ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 52–53.

⁶⁴⁷ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 169; E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu...*, s. 175–176.

⁶⁴⁸ A i R. Niedźwiadkowie, A. Rozwałka, *Wyniki badań gródka stożkowego...*, s. 229.

⁶⁴⁹ E. Naumowicz-Śmigielka, *Wstępne sprawozdanie z badań...*, s. 251.

⁶⁵⁰ Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 397.

⁶⁵¹ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274.

⁶⁵² L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 114.

⁶⁵³ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 161.

⁶⁵⁴ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 151.

⁶⁵⁵ S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 154.

⁶⁵⁶ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 91, 138.

⁶⁵⁷ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowy w Orenicach...*, s. 50.

⁶⁵⁸ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzeński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

⁶⁵⁹ Z. W. Pyzik, *Koniecpol Stary, pow. Włoszczowa*, IA B 1970, s. 234–235.

⁶⁶⁰ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu...*, s. 229–240.

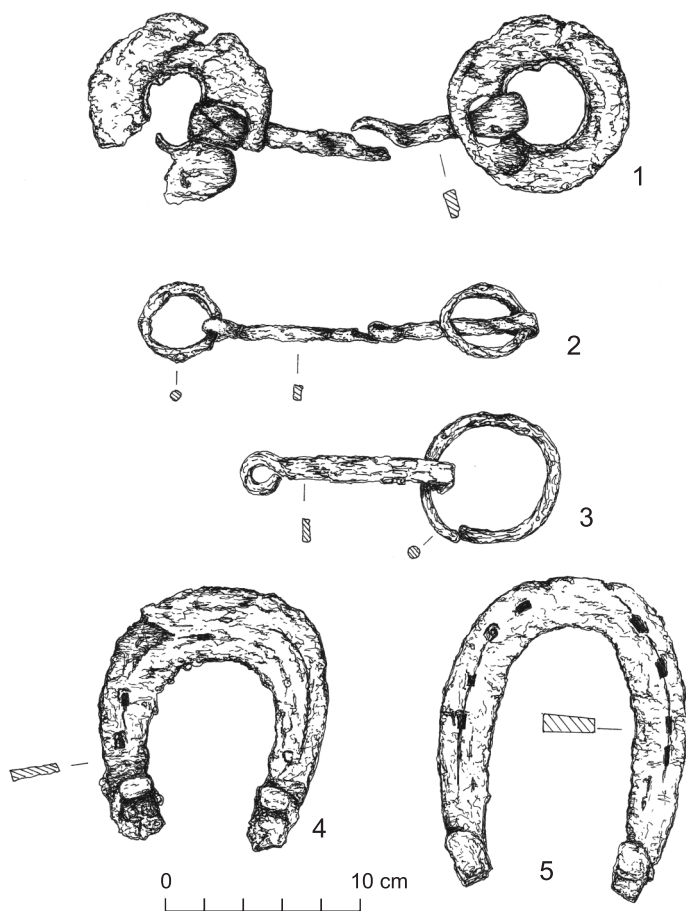
⁶⁶¹ Patrz uwagi: J. Szymczak, *Ostrogi żelazne i pozłociste*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź 1997, s. 275–284; A. Marciniak-Kajzer, *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze z pogranicza krzyżacko-polskiego*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2007, t. 3, s. 201–208.

⁶⁶² R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 35.

⁶⁶³ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 6.

i Tyczyna⁶⁶⁴. Na kolejnym egzemplarzu, pochodzącym z grodziska w Zdunach, zanotowano ślady zdobienia srebrem lub cyną⁶⁶⁵.

Nieco inny sposób zdobienia zaobserwowano na ostrogach znalezionych w Kielbowie Starym. Na dwóch z nich kabłąki ozdobione były ornamentem jodełkowym i kreskowym⁶⁶⁶. Wydaje się, że i w tym przypadku istnieje możliwość, że w nacięcia pierwotnie „wklepano” cienką blaszkę z metalu szlachetnego, np. srebra, które mogło nie zachować się do naszych czasów.

Ryc. V.36. Trzemsze: 1–3 – wędzidła, 4–5 – podkowry. Wg M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, tab. XXII

⁶⁶⁴ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości...*, s. 54.

⁶⁶⁵ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 34, 99–100.

⁶⁶⁶ Z. W. Pyzik, *Grodziska stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 464.

W zabudowaniach towarzyszących dworowi w Szamotułach znaleziono okaz posrebrzany, o bodźcu zakończonym kuleczkami⁶⁶⁷. Być może chodzi tu o kółko zakończone widełki do osadzenia gwiaździstego kółka?

Niezwykle istotnym elementem rzędu końskiego są strzemiona. O ich popularności świadczy również stosunkowo duża ilość znalezisk. Najliczniejsze, jak dotychczas, zespoły strzemion pochodzą z grodzisk w Siedlątkowie⁶⁶⁸ i Trzemeszchach⁶⁶⁹, znaleziono tam po trzy okazy. Po dwa strzemiona pochodzą z Gruszczyca⁶⁷⁰, Jarocina⁶⁷¹, Kępna⁶⁷², Kopaliny Pogwizdowskich⁶⁷³ i Rozprzys⁶⁷⁴. To ostatnie znalezisko jest szczególnie interesujące, ponieważ na odkrytych żelaznych zabytkach zaobserwowano ślady posrebrzania. Pojedyncze egzemplarze strzemion odnotowano na następujących stanowiskach: Borówek⁶⁷⁵, Jeziorosko⁶⁷⁶, Kozłów⁶⁷⁷, Krzykawka⁶⁷⁸, Ledniczka⁶⁷⁹, Mrówki⁶⁸⁰, Orenice⁶⁸¹, Tyczyn⁶⁸² i Zduny⁶⁸³. Unikalnym zabytkiem jest natomiast fragment strzemienia wykonanego z brązu, który odkryto na grodzisku w Nowym Mieście⁶⁸⁴.

Stosunkowo często, wśród zabytków metalowych pozyskanych w czasie badań wykopaliskowych, udaje się rozpoznać wędzidła lub ich części. Pojedyncze takie znaleziska znamy z następujących grodzisk: Barłogi⁶⁸⁵, Borówek⁶⁸⁶, Chłapowo⁶⁸⁷, Dąbrówka⁶⁸⁸, Gruszczyce⁶⁸⁹, Kościelna Wieś⁶⁹⁰, Kowala Stępcici-

⁶⁶⁷ E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszcza...*, s. 134.

⁶⁶⁸ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, tab. XIII 6–8.

⁶⁶⁹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 51–52.

⁶⁷⁰ Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁶⁷¹ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 36, 37.

⁶⁷² J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 6.

⁶⁷³ A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach...*, s. 16, 18.

⁶⁷⁴ A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 180, tab. VI/14.

⁶⁷⁵ A. Kosior, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 230.

⁶⁷⁶ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorosku...*, s. 304.

⁶⁷⁷ S. Kołodziej, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149.

⁶⁷⁸ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 151.

⁶⁷⁹ J. Górecki, M. Lastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Lednicze...*, s. 227–233.

⁶⁸⁰ W. Świętosławski, *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990, s. 109.

⁶⁸¹ M. Kołacz, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, s. 49–50.

⁶⁸² J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości...*, s. 54.

⁶⁸³ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych rezydencji...*, s. 33–34.

⁶⁸⁴ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 91, 138.

⁶⁸⁵ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 52–53.

⁶⁸⁶ A. Kosior, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 230.

⁶⁸⁷ *Studia i materiały...*, t. 1, s. 109.

⁶⁸⁸ E. Naumowicz-Śmigiel, *Wstępne sprawozdanie z badań...*, s. 251.

⁶⁸⁹ Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁶⁹⁰ L. Kajzer, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś...*, s. 149.

na⁶⁹¹, Ledniczka⁶⁹², Siedlątków⁶⁹³, Szczekociny⁶⁹⁴, Trzciel⁶⁹⁵, Wola Piekarska(?)⁶⁹⁶, Żółków⁶⁹⁷, Żywiec⁶⁹⁸. Najliczniejszy zbiór wędzideł pochodzi z grodziska w Trzemeszach. Odnaleziono tam trzy zachowane w znacznym stopniu okazy i cztery fragmenty⁶⁹⁹. Bogate znalezisko znamy również z Jarocina, gdzie odkryto jedno całe wędzidło i sześć fragmentów, z czego trzy to kółka⁷⁰⁰. Cztery kolejne fragmenty pochodzą ze Zdun⁷⁰¹, trzy z Kozłowa⁷⁰² i po dwa z Będkowiec⁷⁰³ i Nowego Miasta⁷⁰⁴. We wstępnej publikacji znalezisk z grodziska w Popowie znajdujemy wzmiankę, że odnaleziono fragmenty uprzęży końskiej, nie znamy jednak dokładniejszych opisów tych przedmiotów. Czasami odnajdywane są tylko pojedyncze kółka, które autorzy interpretują jako fragmenty wędzideł. Tak opisano m. in. znaleziska z Orenic (jedno)⁷⁰⁵, Rozprza (trzy)⁷⁰⁶ i Smogulca⁷⁰⁷.

W literaturze archeologicznej niewiele miejsca poświęca się dość często znajdowanym w czasie badań wykopaliskowych podkowom. Zwykle autorzy nie opisują ich szczegółowo i nie odnoszą się do propozycji typologicznych J. Kaźmierczyka⁷⁰⁸. O znaczeniu podkowy dla kondycji konia nie trzeba chyba pisać, warto jednak zwrócić uwagę, że oprócz tych przeznaczonych dla koni, używano również podków dla innych zwierząt – wołów, mułów czy osłów. Zwykle jednak w opisach zabytków autorzy poprzestają na odnotowaniu faktu znalezienia podkowy, bez dodatkowych określeń.

Pojedyncze egzemplarze podków znaleziono w czasie badań następujących grodzisk: Chrostowa⁷⁰⁹, Dmosin⁷¹⁰, Kłocko⁷¹¹, Kopaliny Pogwizdowskie⁷¹²,

⁶⁹¹ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 162.

⁶⁹² J. Górecki, M. Lastowiecki, J. Wrześniński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

⁶⁹³ J. Kamińska, *Siedlątków, obrona siedziba...*, tab. III/19.

⁶⁹⁴ Z. W. Pyzik, *Szczekociny...*, s. 397.

⁶⁹⁵ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 58.

⁶⁹⁶ Tamże, s. 271–274.

⁶⁹⁷ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska...*, s. 155, ryc. 3/5.

⁶⁹⁸ S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 206.

⁶⁹⁹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 44–45, tab. XXII.

⁷⁰⁰ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 35–36.

⁷⁰¹ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 34, 103.

⁷⁰² S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149.

⁷⁰³ S. Kołodziejcki, *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach...*, s. 12.

⁷⁰⁴ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 91, 138.

⁷⁰⁵ M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach...*, s. 49–50.

⁷⁰⁶ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 181.

⁷⁰⁷ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowane w Smogulcu...*, s. 174.

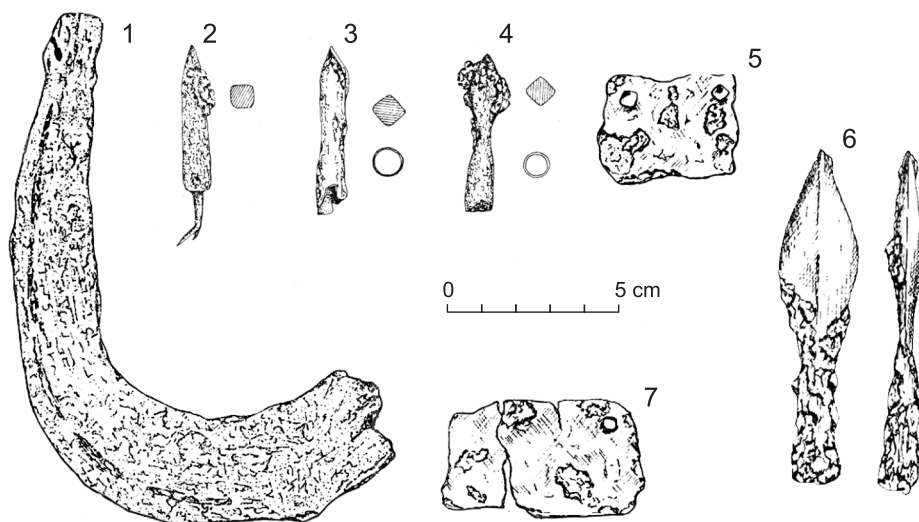
⁷⁰⁸ J. Kaźmierczyk, *Podkowy na Śląsku...*

⁷⁰⁹ A. Jodłowski, *Gródek średniowieczny w Chrostowej...*, s. 326.

⁷¹⁰ Z. Lechowicz, *Dmosin...*, s. 192.

⁷¹¹ B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbach, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowane...*, s. 138.

⁷¹² A. Jodłowski, *Badania grodziska w Kopalinach...*, s. 16, 18.

Ryc. V.37. Orłów: militaria: 1 – podkova, 2–4 – groty beltów, 5, 7 – płytki pancerza, 6 – grot włóczni. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 16, s. 262

Kozłów⁷¹³, Ledniczka⁷¹⁴, Popów⁷¹⁵, Rozprza⁷¹⁶, Skoszewy Stare⁷¹⁷, Smogulec⁷¹⁸, Szczekociny⁷¹⁹, Trzciel⁷²⁰, Tyczyn⁷²¹, Witów⁷²². Po dwie podkowsy odnotowano w czasie badań w Gruszczycach⁷²³, Mrówkach⁷²⁴ i Orłowie⁷²⁵. Kolejno po trzy wydobyto w Jarocinie⁷²⁶, Kępnie⁷²⁷ i po cztery w Chłapowie⁷²⁸, Trzemszach⁷²⁹,

⁷¹³ Inwentarz z badań w posiadaniu dr. S. Kołodziejskiego, któremu serdecznie dziękuję za informacje.

⁷¹⁴ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzeński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

⁷¹⁵ T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji...*, s. 139.

⁷¹⁶ A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 181, tab. VI/12.

⁷¹⁷ M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska...*, s. 340.

⁷¹⁸ E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu, gm. Golańcz, woj. Piła, w świetle badań weryfikacyjnych*, Slav.Ant., 1993, t. 34, s. 174.

⁷¹⁹ Z. W. Pyzik, *Szczekociny...*, s. 397.

⁷²⁰ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 58.

⁷²¹ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich...*, s. 54.

⁷²² J. Kamińska, A. Golczyńska, *Kopiec w Witowie...*, s. 165.

⁷²³ Inwentarz w posiadaniu autorki.

⁷²⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 209.

⁷²⁵ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 281.

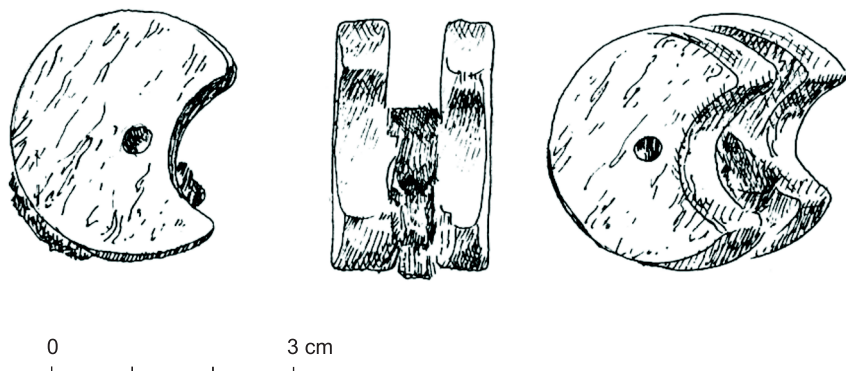
⁷²⁶ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 35.

⁷²⁷ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 7.

⁷²⁸ E. Naumowicz-Śmigiel, *Chłapowo...*, 1977, s. 218; 1979, s. 208; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 209.

⁷²⁹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach...*, s. 54–55.

Zdunach⁷³⁰. W Krzykawce odkryto fragmenty trzech podków i półfabrykat czwartej⁷³¹. Podkowy, ale nie wiemy, w jakiej ilości, odnaleziono również w zabudowaniach towarzyszących dworowi w Szamotułach⁷³². Najlicniejszy zbiór pochodzi z badań grodziska w Siedlątkowie, gdzie odnaleziono aż sześć okazów⁷³³.

Ryc. V.38. Kozłów – orzech kuszy. Wg S. Kołodziejskiego

Omówiliśmy tutaj znaleziska elementów uzbrojenia, stosując podział na poszczególne kategorie zabytków. Daje to pogląd na częstotliwość ich występowania w materiale zabytkowym. Znacznie trudniej jest jednak, na podstawie jedynie zabytków pochodzących z wykopalisk, stworzyć obraz typowego „wyposażenia”, charakterystycznego dla średniowiecznego dworu. Mogę tu jedynie odesłać do pracy P. A. Nowakowskiego, który usiłował uczynić to za pomocą znacznie liczniejszych źródeł, wykorzystując przekazy pisane i ikonograficzne⁷³⁴. Tutaj wymienić trzeba najbogatsze w znaleziska militariów stanowiska. Nie chodzi jednak o ilość zabytków, ale kategorii uzbrojenia, czyli o zespoły ukazujące wszechstronność wyposażenia rycerskiego.

Patrząc w ten sposób, zdecydowanie najbogatszy zespół znalezisk pochodzi z Siedlątkowa. Odnaleziono tu przecież: hełm i fragmenty zbroi, topory, groty włóczni i bełtów, fragmenty kuszy, ostrogi, wędzidło, strzemiona, podkowy.

⁷³⁰ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 34.

⁷³¹ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 151; J. Pierzak, D. Rozmus, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 127.

⁷³² E. Krause, *Badania archeologiczne grodziszczka...*, s. 134.

⁷³³ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37.

⁷³⁴ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*

Jak widać, odkryte zabytki pozwalają na prawie pełne zrekonstruowanie wyposażenia rycerskiego. Kolejnym, bogatym w znaleziska stanowiskiem jest dworzysko w Trzemszach. Wśród pozyskanych w wyniku przeprowadzonych tam badań wykopaliskowych przedmiotów znalazły się: pugań, grot strzały, groty beltów i włóczni, ostrogi, strzemiona, wędzidła, podkowy. Interesująco przedstawiają się również odkrycia w Zdunach: fragmenty zbroi, ostrogi, groty beltów, topory, strzemię, wędzidła, podkowy. W Nowym Mieście w czasie badań odkryto natomiast: miecz, części zbroi, fragmenty kuszy, groty beltów, ostrogi i wędzidła. Kolejne, bogate w znaleziska militariów dworzyska to Ledniczka (okucie pochwy miecza, fragment noża-tasaka, nóż bojowy, groty beltów, wędzidło, strzemię, ostroga, sprzączka ostrogi, podkowa) i Mrówki (ostrogi, groty beltów, fragment strzemia, fragment głowni miecza, części kuszy, topór).

W inwentarzach wymienionych powyżej stanowisk znalazły się zróżnicowane militaria – czasami w blisko 10 różnych kategoriach (fragmenty zbroi, miecze, topory, groty, strzemiona itp.). Zwykle jednak w czasie badań do naszych rąk trafiają zabytki z dwóch, trzech kategorii. Są to jednak zawsze znaleziska najchętniej i najobszerniej opisywane przez autorów badań. Niestety, opisy te są trudne do porównania, gdyż tylko część autorów sięga do wypracowanych typologii militariów. Podawane w opisach wzmianki, że znaleziono fragmenty jakiegoś przedmiotu (przedmiotów), również zbyt rzadko pozwalają na stwierdzenie, na ile stan zachowania pozwalał na prawidłową interpretację znaleziska czy wreszcie – na ile całych przedmiotów wymieniane fragmenty mogły się złożyć – czyli ilość minimalną przedmiotów danej kategorii.

Kolejnym problemem jest tutaj brak konserwacji przedmiotów metalowych pozyskiwanych w czasie wykopalisk. Przypuszczalnie niejedna „nieokreślona” bryłka metalu może skrywać w sobie resztki przedmiotów związanych z uzbrojeniem. Kłopoty z prawidłową interpretacją możemy mieć również w przypadku przedmiotów mało charakterystycznych. Jak słusznie zauważył P. A. Nowakowski, niektóre elementy tarczy-klamry rzemieni, okucia, ozdobne ćwieki, nawet jeśli zostaną odnalezione, to istnieją niewielkie szanse na prawidłowe rozpoznanie ich funkcji⁷³⁵.

W późnym średniowieczu następowała ciągła ewolucja uzbrojenia. Doskonalono broń zaczepną, a za tym podążać musiały wysiłki w celu ulepszenia uzbrojenia ochronnego. Zmiany te zachodziły stosunkowo szybko, zbyt szybko jak na możliwości datowania na podstawie wykopalisk. Stajemy tutaj w obliczu kilku „kłopotów” interpretacyjnych. Przede wszystkim uzbrojenie nie jest

⁷³⁵ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 156.

„dobrym datownikiem”, jak jeszcze do niedawna uważano⁷³⁶. Przed dylematem – czy chronologia stanowiska jest określona przez zabytek ruchomy, czy odwrotnie – staje wielu badaczy. Dodać do tego trzeba kłopoty z precyzyjnym datowaniem poszczególnych warstw, w których przedmioty te zalegały i konieczność zweryfikowania chronologii starszych badań, które były datowane na podstawie znacznie skromniejszego stanu wiedzy i bez użycia analiz fizyko-chemicznych czy dendrochronologii. W tej sytuacji obraz, jaki wyłania się z analizy elementów uzbrojenia znajdujących w czasie wykopalisk, jest stosunkowo statyczny.

V.6. Przedmioty użytku osobistego

Dotychczas zajmowaliśmy się wyglądem domu i znajdujących się w nim sprzętów. Należały one do wyposażenia gospodarstwa domowego i zapewne stanowiły własność, rzecz moŜna, rodzinną czy domową. Teraz zajmiemy się przedmiotami, które były prawdopodobnie przypisane do konkretnej osoby, chociaż z pewnością na taką interpretację wpływ mają nasze współczesne przyzwyczajenia i poglądy. Dziś grzebień jest przedmiotem „osobistym”, ale czy był nim w średniowieczu? Możemy się domyślać, że nie. Jednak zaproponowany w tej pracy podział na rozdziały w założeniu miał być „bliŜszy człowiekowi” niŜ stosowane często kryterium, np. surowca, z którego wykonane są odnajdywane przez nas zabytki.

Niewątpliwie rzeczą osobistą było ubranie. Niestety, na podstawie badań archeologicznych niewiele możemy powiedzieć o strojach noszonych przez mieszkańców dworów. Wykonane z materiałów organicznych uległy rozkładowi. Do naszych rąk trafiają jedynie nieliczne elementy ubrań i obuwia, wykonane najczęściej ze skór.

Spośród omawianych przez nas stanowisk największy ich zbiór pochodzi z dworu w Orłowie. Odnaleziono tam 19 fragmentów wyrobów skórzanych, wśród których udało się wyróżnić resztki podeszew i cholewek butów. Wyróżniono resztki 6–8 sztuk obuwia, są to: but kobiecy w typie ciŜmy, wykonany ze skóry koziej; but z niską z przodu rozciętą i sznurowaną cholewą, ze skóry bydlęcej; fragment przedniej części buta z wysoką cholewą, wykonanego również ze skóry bydlęcej; fragmenty dwóch butów z wysoką pełną cholewą, z których jeden zrobiono ze skóry wołowej, drugi z krowiej; 3 kawałki podeszew butów damskich, ze skór wołowych. Wśród mniejszych fragmentów udało

⁷³⁶ Por. uwagi: L. Kajzer, „*Wąsko czy szeroko*”..., s. 23–43; W. Tokarski, *Średniowieczne militaria jako wyznaczniki chronologii*, AHP, 1997, t. 6, s. 55–68.

się rozpoznać: zapiętek, łątę, fragment przyszwyy, na której widnieją ślady łątania sposobem domowym oraz inne ścinki. Odnalezione obuwie było wykonane przez zawodowego szewca, o czym świadczą regularne szwy. Rekonstruowany wygląd pozwala na określenie ich mianem obuwia wczesnogotyckiego i datowanie na XIII–XIV w.⁷³⁷ Kolejne znaleziska pochodzą z dworu w Gozdowie. Tutaj odnaleziono buty wykonane prymitywną metodą chałupniczą ze skór bydlęcych, fragmenty pasa i odzieży⁷³⁸. To ostatnie określenie nie zostało rozwinięte. Elementy obuwia skórzanego znaleziono również na grodziskach w Bestwinie⁷³⁹ i w Szamotułach⁷⁴⁰. Nie znamy dokładniejszego datowania dwóch skórzanych przedmiotów pozyskanych w czasie badań grodziska w Rozprzy. Są to fragmenty rękawicy skórzanej i dziecięcego bucika. Przedmioty te zostały odnalezione w fosie, trudno więc przypasować je do konkretnej fazy zamieszkiwania stanowiska, które użytkowane było już od wczesnego średniowiecza⁷⁴¹.

Przejdźmy teraz do omówienia innych elementów stroju, które również wykonywano z materiałów organicznych, a mianowicie z kości. Dysponujemy tutaj zaledwie jednym znaleziskiem. W czasie badań w Nowym Mieście odnaleziono kościaną hetkę do spinania odzieży i datowano ją na wiek XIV⁷⁴².

Zdecydowanie najliczniejszymi elementami stroju odnajdywanymi w czasie wykopalisk są sprzączki. Oczywiście, nie wszystkie stanowiły części odzieży – pasów. Prawdopodobnie znaczna ich ilość stanowiła element rzędu końskiego czy uprzęży, a mniejsze służyły do mocowania ostróg. Wykonane z metali zachowują się stosunkowo dobrze. Znaleziono je na ponad ¼ stanowisk, na których przeprowadzono badania wykopaliskowe (w statystyce nie uwzględniłam badań sondażowych). Autorzy, opisując te zabytki, używają kilku określeń. Najpopularniejszym jest sprzączka, a następnie klamra. Spotkać również można określenie „skuwka”. Dwa ostatnie określenia są jednak wieloznaczne i wymagają dodatkowych określeń, np. klamra może być ciesielska, a skuwka ma jeszcze więcej możliwości interpretacyjnych, a przede wszystkim może wskazywać na specyficzną część sprzączki mocowaną na pasie. Aby uniknąć nieporozumień, w katalogu tej pracy używam jedynie określenia „sprzączka”, natomiast w tekście „klamerką” ratuję się od nieporadności stylistycznych. Niestety, ponieważ w zdecydowanej większości przekazów autorzy nie podają bliższej charakterystyki znalezionych zabytków, w tym ich rozmiarów, nie

⁷³⁷ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 264–265, 282.

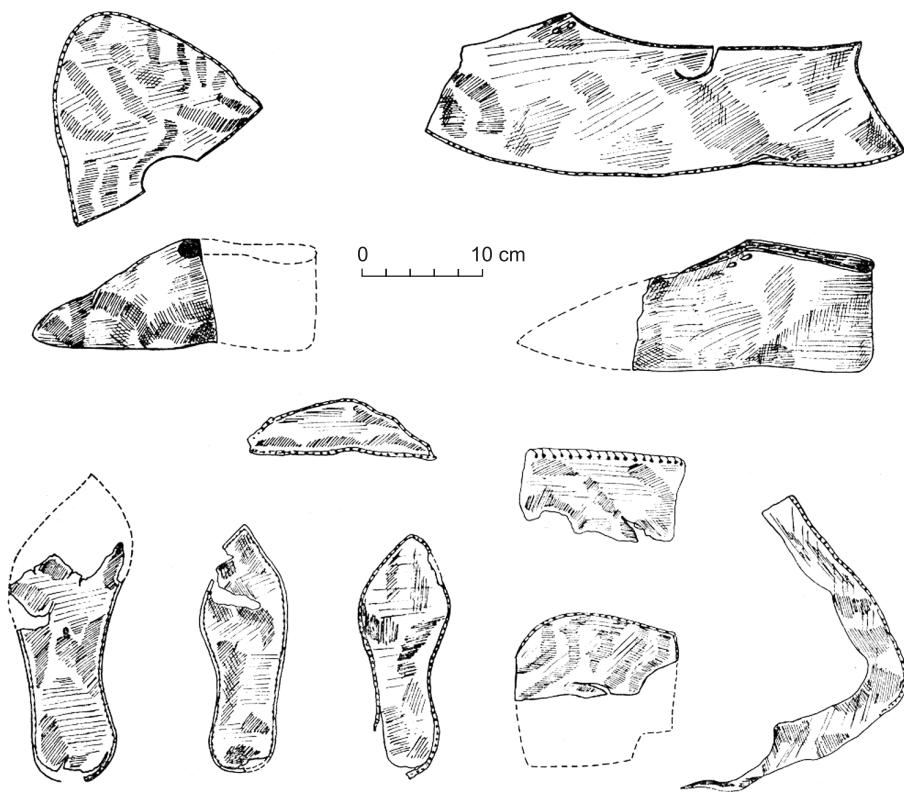
⁷³⁸ E. Prusicka-Kolcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie...*, s. 192; też, *Drugi sezon badań na tzw. gródku stożkowatym...*, s. 145.

⁷³⁹ H. Malinowska-Lazarczyk, *Bestwina, pow. Bielsko-Biała...*, s. 343.

⁷⁴⁰ *Studia i materiały...*, t. 6, s. 327.

⁷⁴¹ A. Chmielowska, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym kompleksem osadniczym w Rozprzy, pow. Piotrków Trybunalski*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 255, ryc. 4; też, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 182.

⁷⁴² R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84, 98, ryc. 72:3.

Ryc. V.39. Orłów – fragmenty obuwia skórzanego. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, ryc. 19, s. 265

można było pokusić się o rozróżnienie w omawianym materiale tych związanych z militariami i omówić ich osobno. Dlatego też tutaj znajdą się wszystkie wzmianki o tych artefaktach, z podanymi interpretacjami autorów, o ile takie się pojawiły.

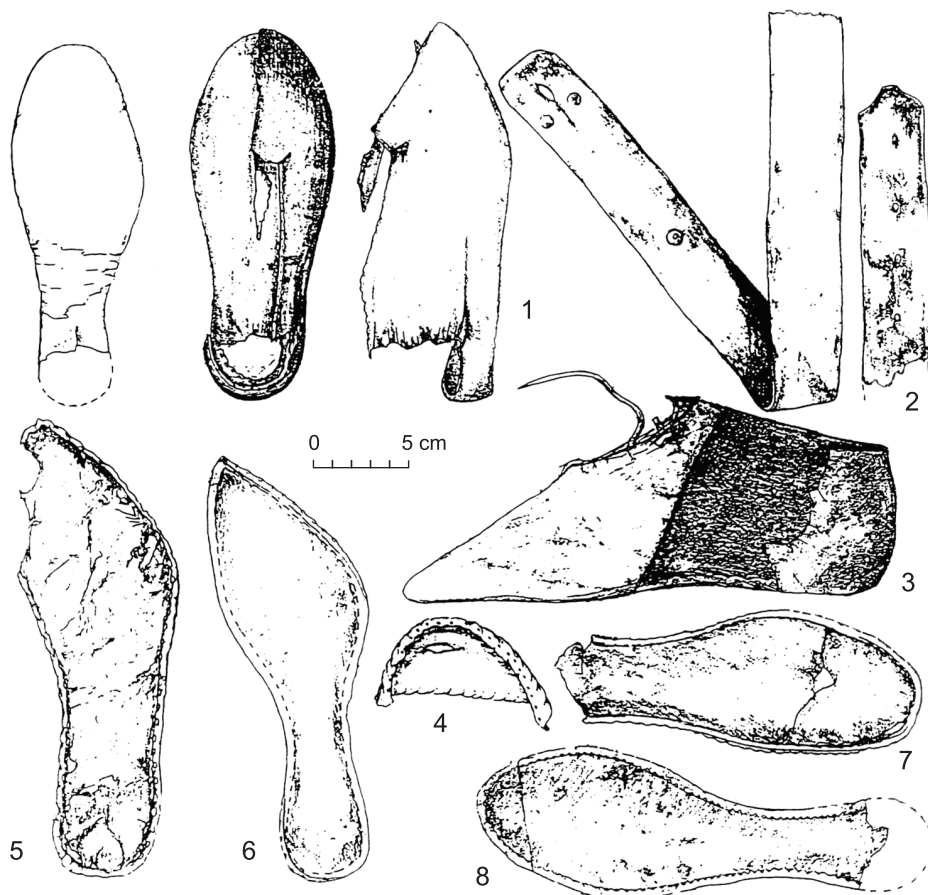
Zdecydowana większość sprzączek to egzemplarze żelazne, zdarzają się jednak i bardziej ozdobne, do dekorowania których użyto metali kolorowych. I tak, okazy posrebrzane znamy z Rozprzy⁷⁴³ i Trzemsz. Na tym drugim stanowisku odnaleziono łącznie siedem klamerek, w tym na jednej odkryto ślady srebrzenia⁷⁴⁴. We Włoszczowie znaleziono część skuwki sprzączki wykonanej z miedzi bądź brązu⁷⁴⁵, natomiast na grodzisku w Woli Piekarskiej odkryto fragmenty dwóch klamer – jednej zrobionej z brązu ze śladami posrebrzania i drugiej żelaznej⁷⁴⁶.

⁷⁴³ A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 182.

⁷⁴⁴ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 66–67.

⁷⁴⁵ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 162, 165, tab. III:6.

⁷⁴⁶ *Studia i materiały...*, t. 7, s. 272.

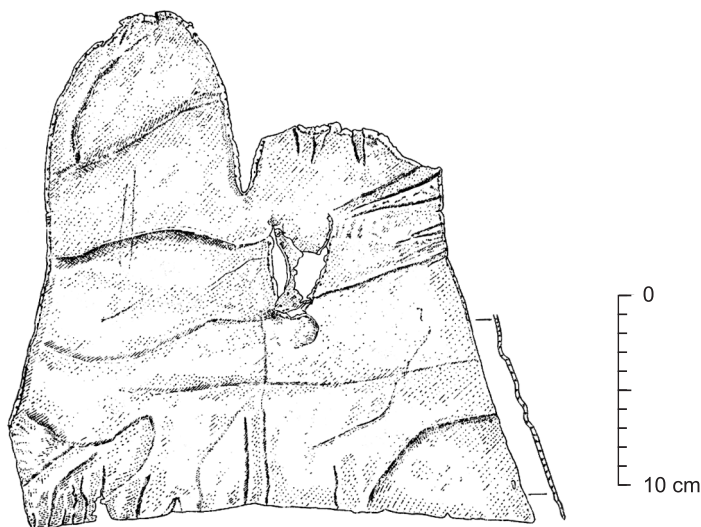
Ryc. V.40. Gozdów – fragmenty obuwia i paska skórzanego z Gozdowa. Wg E. Prusicka-Kolcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowego w Gozdowie, stan. I, pow. Hrubieszów, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”* 1999, t. 4, s. 195, ryc. 4

Interesujący egzemplarz znaleziono w czasie badań grodziska w Koniecpolu Starym. U zdecydowanej większości późnośredniowiecznych klamer kołec umocowany jest do jednego z boków ramy. Omawiany okaz ma kołec, który stanowi integralną część ruchomej osi/poprzeczki, zamontowanej mniej więcej w połowie prostokątnej ramy, równoległe do jej dłuższych boków⁷⁴⁷. Ciekawy jest również okaz z Orłowa⁷⁴⁸. Ma on kształt zbliżony do ósemki, a kołec przymocowany jest w miejscu połączenia dwóch ogniów. Całość jest wygięta w ten sposób, że część środkowa wysadzona jest do przodu. W Barłogach oprócz

⁷⁴⁷ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu...*, s. 237, 236 tab. A:1.

⁷⁴⁸ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282, 263, ryc. 17:10.

klamry odkryto również okucie pasa, które ma kształt czterolistnej koniczyny⁷⁴⁹. Bogate znalezisko pochodzi z grodziska w Gruszczycach, gdzie znaleziono 7 egzemplarzy sprzączek⁷⁵⁰. Najwięcej jednak, bo aż 13, klamer znaleziono w czasie badań w Siedlątkowie. Tutaj na szczególną uwagę zasługuje okaz złożony z dwóch, różnej wielkości, zbliżonych do prostokąta części, przy czym kolec zamontowany jest w miejscu ich połączenia i zamyka mniejszą z nich⁷⁵¹.

Ryc. V.41. Fragment skórzanej rękawicy. Wg A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, tab. VII, s. 206

Z grodziska na Ledniczce znamy trzy sprzączki. Jedną, pochodzącą prawdopodobnie z zapięcia ostrogi, omówiłam już wcześniej. Druga zachowała się w całości, a z trzeciej pozostał jedynie kolec⁷⁵². Również trzy sprzączki znaleziono w czasie wykopalisk w Zdunach. Dwie pochodzące z pierwszej fazy zamieszkiwania stanowiska są mocno zniszczone i trudno określić ich kształt⁷⁵³. Z fazy drugiej pochodzi klamra w kształcie ósemki, zbliżona wyglądem do okazu z Orłowa. W tym wypadku kolec się nie zachował, a autor zalicza sprzączkę do przedmiotów związanych z uzbrojeniem⁷⁵⁴. Zbliżoną do ósemki

⁷⁴⁹ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 54, 107, tab. 21:1,2.

⁷⁵⁰ A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Z problematyki siedzib „pańskich”...*, s. 127; ciż, *Gruszczycze st. I, gm. Błaszki, woj. sieradzkie*, IA B 1995, s. 120.

⁷⁵¹ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37, tab. 3:1–9.

⁷⁵² J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225.

⁷⁵³ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 34, 101, ryc. 67:5, 5a i 6.

⁷⁵⁴ Tamże, s. 113, 124, ryc. 87:7.

formę ma również sprzączka z grodziska w Skoszewach Starych. Jednak w tym przypadku, podobnie jak w okazie z Siedlątkowa, jedno z ogniw jest znacznie większe i ma kształt zbliżony do prostokąta⁷⁵⁵.

Po dwie sprzączki znaleziono w Kielbowie⁷⁵⁶, Nowym Mieście⁷⁵⁷, Podłęzycach⁷⁵⁸ i Kozłowie⁷⁵⁹. Dwie oryginalne w kształcie sprzączki ze skuwkami znaleziono również na grodzisku w Żółkowie⁷⁶⁰.

Na kilku stanowiskach znaleziono więcej niż jedną sprzączkę – w opisie posłużono się liczbą mnogą, nie podając jednak konkretnej liczby. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku Będkowic⁷⁶¹, Chłapowa⁷⁶², Jankowa Dolnego⁷⁶³. Wiemy, że w Tyczynie odnaleziono „fragmenty sprzączek”⁷⁶⁴. Pojedyncze egzemplarze znaleziono na kilku stanowiskach: w Borówku⁷⁶⁵, Jeziorsku⁷⁶⁶, Kępnie⁷⁶⁷, Kowali Stępocinie⁷⁶⁸ i w Siemkowicach⁷⁶⁹. W przypadku zabytku z Imielnika autor opracowania sugeruje, że klamerka mogła być częścią uprzęży⁷⁷⁰, podobną sugestią zgłoszono również w odniesieniu do egzemplarza z Krzykawki⁷⁷¹.

Niestety, brak jest opracowania liczniejszych znalezisk sprzączek pochodzących z badań wykopaliskowych dworzysk. W przypadku opisywanych powyżej znalezisk brak jest też odniesień do zaproponowanych we wcześniejszej literaturze podziałów typologicznych⁷⁷².

Niezbýt często do naszych rąk trafiają również przedmioty służące ozdobie stroju. Do nielicznych zaliczyć należy, odnalezioną w Barłogach⁷⁷³, okrągłą

⁷⁵⁵ M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska...*, s. 340, 398:8.

⁷⁵⁶ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 47.

⁷⁵⁷ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84, 94, ryc. 68:1, 2.

⁷⁵⁸ J. Kamińska, L. Kajzer, *Grodzisko z XIII–XIV w. w Podłęzycach, pow. Sieradz*, Spraw. Arch., 1969, t. 21, s. 204.

⁷⁵⁹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149.

⁷⁶⁰ G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska...*, s. 156, 155, ryc. 3:1, 2.

⁷⁶¹ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 114.

⁷⁶² E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo, gm. Dominowo, woj. poznańskie*, IA B 1979, s. 208.

⁷⁶³ C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne...*, s. 119.

⁷⁶⁴ J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich...*, s. 54.

⁷⁶⁵ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 231.

⁷⁶⁶ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski...*, s. 304, tab. X:23.

⁷⁶⁷ J. Augustyniak, *Wyniki badań wykopaliskowych...*, s. 3.

⁷⁶⁸ A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne...*, s. 162.

⁷⁶⁹ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu obronnego w Siemkowicach...*, s. 53.

⁷⁷⁰ B. Muzolf, *Działania ratownicze konserwatora zabytków archeologicznych na woj. łódzkie w 1996 roku*, PiMMAiEwŁ, 1997–1998, nr 40, s. 227.

⁷⁷¹ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 152–153, 151, ryc. 6:e.

⁷⁷² Sięgnąć można chociażby do typologii zaproponowanej przez K. Wachowskiego, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opolu*, Wrocław 1984, s. 11–112.

⁷⁷³ M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 53–54.

broszę z wycięciem w ramce dla osadzenia kolca. Wykonano ją z brązu i ozdobiono „rytymi” trójkątami. Jest to przedmiot stosunkowo mały, jego średnica to zaledwie 2,1 cm. Niestety, w literaturze niewiele mamy prac poświęconych biżuterii uzyskanej w czasie badań wykopaliskowych. H. Kočka-Krenz datuje pojawienie się na naszych ziemiach tzw. okrągłych brosz już na XII w. Natomiast okazy dekorowane motywami trójkątów odnotowywane są począwszy od lat 1220/1230 do II połowy XIV w.⁷⁷⁴ Takie datowanie w pełni pokrywa się w tym przypadku z datowaniem grodziska.

Kolejną ozdobę wykonaną z brązu odnaleziono w Kopytowie. Szkoda, że nie znamy jej dokładniejszego opisu, w sprawozdaniu odnotowano jedynie „fragment zawieszki brązowej”. W podobnej sytuacji stratygraficznej odkryto tam również szklany paciorek i dzwoneczek wykonany z brązu. Niestety, wymieniono te przedmioty łącznie, datując warstwy dosyć szeroko – od XI do XIV w.⁷⁷⁵ W reliktach dworu w Orłowie odkryto również niewielki szklany paciorek. Jego średnica to zaledwie 0,6 cm⁷⁷⁶. Ze stanowisk na sąsiednich terenach podobny zabytek odnotowano w Witkowie – był to przedmiot wykonany ze szklanej nieprzeźroczystej masy⁷⁷⁷.

Inna zawieszka, tym razem bursztynowa, została odnaleziona na grodzisku w Nowym Mieście. Jest to niewielka bryłka nieobrobionego bursztynu, w której wywiercono dwustożkowy otwór. Odkryto ją w reliktach dworu datowanego na wiek XIV⁷⁷⁸. Kulkę z bursztynu o średnicy 3 cm znaleziono również w dworze w Siemkowicach, w warstwach datowanych na czas od II połowy XV do końca XVI w.⁷⁷⁹ Być może pierwotnie była ona oprawiona?

Innym przedmiotem, który określić można mianem biżuterii, jest brązowa obrączka-pierścioneł, którą znaleziono w czasie badań grodziska w Rozprze⁷⁸⁰.

Kolejne ciekawe znaleziska pochodzą z grodziska w Trzemeszach. Są to dwie kościane tarczki. Pierwsza z nich ma kształt kolisty (średnica około 3,5 cm) i wywiercony pośrodku otwór (średnicy 0,4 cm), zdobiona jest koncentrycznym okręgiem z dołeczków. Mogła to być zawieszka, jak i pionek do gry⁷⁸¹. Drugi zabytek ma kształt zbliżony do trójkąta z łukowato wygiętymi ramionami. Szerokość podstawy ma około 5 cm, a wysokość 5,2 cm. Kształt

⁷⁷⁴ H. Kočka-Krenz, *Biżuteria średniowieczna na ziemiach polskich jako wyznacznik chronologiczny*, AHP, 1997, t. 6, tab. I, 22–23, s. 73; por. też R. Sachs, *Tak zwane „fibule w kształcie sowy” i ich znaczenie. Z badań nad treściami ideowymi ozdób w państwie krzyżackim*, [w:] *Niemcy – Polska w średniowieczu*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1986, s. 355–365.

⁷⁷⁵ S. Suchodolski, *Kopytów, pow. Pruszków*, IA B 1972, s. 251.

⁷⁷⁶ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282, 262, ryc. 16:5.

⁷⁷⁷ R. Sachs, *Witków, woj. zielonogórskie. Stanowisko 6*, IA B 1983, s. 222.

⁷⁷⁸ R. Grygiel, *Dzieje rezydencji...*, s. 84, 98, ryc. 72:1.

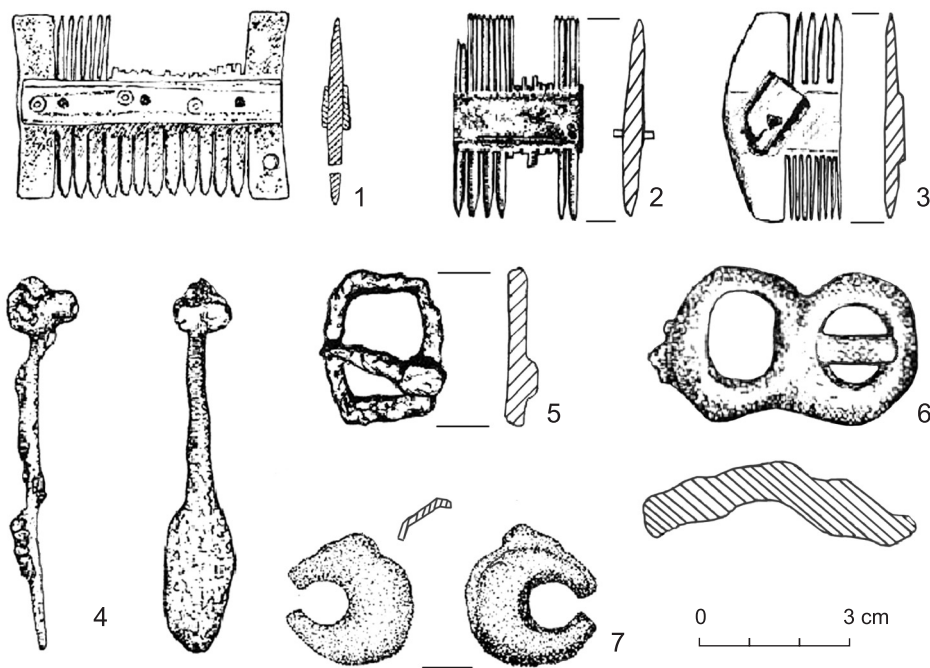
⁷⁷⁹ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu...*, s. 59.

⁷⁸⁰ A. Chmielewska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu...*, s. 182.

⁷⁸¹ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna...*, s. 70.

plytki sugeruje, że mogła to być tarczka herbowa⁷⁸². Nie wiemy, niestety, do czego mogła służyć.

Zaprezentowana ilość znalezisk nie pozwala na jakiegokolwiek poważniejsze rozważania na temat strojów i biżuterii preferowanych czy tylko dostępnych mieszkańcom omawianych siedzib. Nasza wiedza na temat noszonej przez nich biżuterii też nie jest bogatsza. Niewiele lepiej wygląda sytuacja na innych, badanych wykopaliskowo stanowiskach dworskich czy zamkowych.

Ryc. V.42. Przedmioty użytku osobistego: 1 – grzebień z Krzykawki, 2, 3 – grzebienie z Ledniczki, 4 – brzytwa z Orłowa, 5 – klamerka z Ledniczki, 6 – klamerka z Orłowa, 7 – brązowa ozdoba z Krzykawki. Wg E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 154, ryc. 8; J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrześniński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 208, ryc. 10; L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie...*, s. 263, ryc. 17

Nieliczne wśród pozyskanych w czasie wykopalisk zabytków są przedmioty związane z higieną osobistą. I tak, zaledwie na czterech stanowiskach znaleziono brzytwy. Okaz z Orłowa ma zachowane jedynie ostrze⁷⁸³, natomiast brzytwa z Włoszczowy zachowała się razem z ruchomą pochewką⁷⁸⁴. Kolejny zabytek

⁷⁸² Tamże.

⁷⁸³ L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór...*, s. 282, 262, ryc. 16:11.

⁷⁸⁴ Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie...*, s. 162, tab. I:3.

odkryto w Żernikach-Jaryszkach⁷⁸⁵. W przypadku znaleziska z Borówka wiadomość o odkryciu została podana jedynie w „Informatorze Archeologicznym”, natomiast nie powtórzono jej w końcowym opracowaniu. Być może więc pierwotna identyfikacja przedmiotu została uznana za błędną. W przypadku tego stanowiska brak jest również pewności, z której fazy użytkowania dworu pochodzi znaleziony artefakt⁷⁸⁶.

Z innych przyborów toaletowych znacznie częściej znajdujących, wymienić należy grzebień. O ile przedmioty te odnajdywane na stanowiskach wczesnośredniowiecznych doczekały się licznych omówień, o tyle grzebień późnośredniowieczny czekać jeszcze na swojego monografistę⁷⁸⁷.

W sumie rozpoznano je na sześciu z omawianych przez nas stanowisk. Najliczniejsze znalezisko pochodzi z grodziska na Ledniczce. Odkryto tam fragmenty trzech dwustronnych, trzyczęściowych grzebieni z poroża⁷⁸⁸. W Dąbrówce znaleziono dwa fragmenty dwustronnego rogowego grzebienia w zdobionej okładzinie⁷⁸⁹, a okaz z Jeziorska to fragment dwustronnego, trzyczęściowego grzebienia wykonanego z kości⁷⁹⁰. Podobny typ prezentuje okaz z Krzykawki⁷⁹¹. W Jarocinie znaleziono zdobione okładziny kościane, które mogły być pierwotnie częściami grzebieni⁷⁹². Podobne znaleziska pochodzą również z innych dworzysk, jak chociażby z Pelczysk⁷⁹³.

Innym przedmiotem, przeznaczonym do indywidualnego wykorzystywania, były żelazne raki. Miały one zapobiegać poślizgnięciu się w czasie chodzenia po lodzie. Przymocowywano je zarówno do butów, jak i końskich kopyt. W zależności od przeznaczenia miały więc zróżnicowaną wielkość i formę; te przeznaczone dla ludzi zaopatrywano w dwa lub trzy kolce, te dla koni miały tylko jeden⁷⁹⁴. Nie są to znaleziska częste w analizowanych tu inwentarzach. Wymienić można zaledwie dwa raki przeznaczone dla ludzi. Pierwszy pochodzi z Siedlątkowa⁷⁹⁵, zaś drugi z Borówka⁷⁹⁶. W Siemkowicach znaleziono natomiast podkówkę buta, jednak brak

⁷⁸⁵ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 214.

⁷⁸⁶ A. Kosiorek, *Borówek, gm. Bielawy, woj. skierniewickie*, IA B 1979, s. 206; tenże, „Dwór na kopcu” w Borówku...

⁷⁸⁷ Podstawowe omówienia wraz z propozycjami typologicznymi znaleźć można w pracach: Z. Hilczerówna, *Rogownictwo gdańskie w X–XIV w.*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, Gdańsk 1961, s. 90–95; A. Chmielowska, *Grzebień starożytny i średniowieczny*, PiMMAiEwŁ, 1982 [1985], nr 29; E. Cnotliwy, *Rzemiosło rogowicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław 1973.

⁷⁸⁸ J. Górecki, M. Lastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 233, 208, ryc. 10:2–4.

⁷⁸⁹ E. Naumowicz-Śmigilewska, *Wstępne sprawozdanie z badań...*, s. 251.

⁷⁹⁰ E. Krause, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku...*, s. 304, tab. X:18.

⁷⁹¹ E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce...*, s. 154, rys. 8:a.

⁷⁹² R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina...*, s. 27.

⁷⁹³ D. Górna, *Zabytki kościane z Pelczysk, woj. Kielce*, WA, 1980, t. 45, s. 249–251.

⁷⁹⁴ K. Wachowski, *Militaria z grodu na Ostrówku...*, s. 30.

⁷⁹⁵ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba...*, s. 37, tab. II:7.

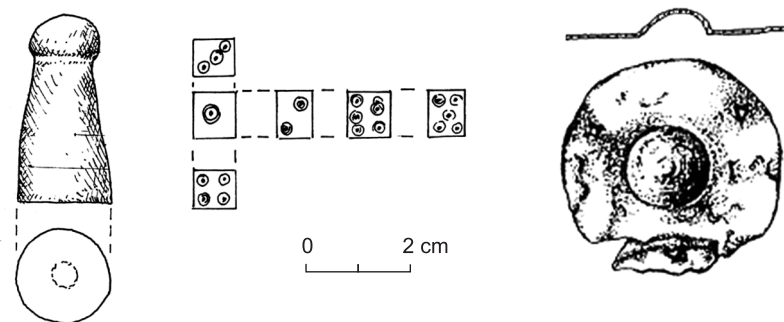
⁷⁹⁶ A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku..., s. 231.

Fot. 7. Orlów: oprawka noża wykonana z kości słoniowej. Fot. A. Marciniak-Kajzer

jest jej precyzyjnego datowania⁷⁹⁷. Raki znajdowane były również w czasie badań innych dworzysk, wymienić tu można chociażby Radzyń na Śląsku⁷⁹⁸.

Podobnym celom służyły łyżwy. Pozwalały one szybciej i bezpieczniej poruszać się po zamrożniętych akwenach i służyły również rozrywce. Dwa egzemplarze kościanych łyżew odnaleziono w Pniewach⁷⁹⁹, a fragment jednej w Kielbowie Starym⁸⁰⁰. Natomiast w Rozdrażewie odnotowano półfabrykat łyżwy⁸⁰¹.

Ryc. V.43. Kozłów: Pion i kostka do gry. Wg S. Kołodziejskiego; brązowe okucie księgi. Wg J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Łednicze...*, s. 208, ryc. 10

O ile łyżwy służyły chyba częściej zabawie dzieci, o tyle o rozrywce dorosłych świadczyć mogą znaleziska kości i pionów do gry. Kostki znaleziono na dwóch stanowiskach – w Budzynku⁸⁰² i Kozłowie⁸⁰³. Z tego drugiego stanowiska pochodzi również przedmiot kościany, który może być pionem do gry⁸⁰⁴. Pozostając przy temacie zabaw, wymienić należy jeszcze ciekawy zabytek z Kielbowa Starego. Odkryto tam kawałek kościanej rurki, którą autor zinterpretował (ze znakiem zapytania) jako fragment fujarki⁸⁰⁵. Podobne znalezisko, tym razem określone jako fujarka, pochodzi z gródka w Pelczyskach⁸⁰⁶.

⁷⁹⁷ P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu...*, s. 53, tab. 55:5.

⁷⁹⁸ S. Kałagate, *Średniowieczny materiał zabytkowy z przypadkowego odkrycia na stacji meteorologicznej w Radzynie gm. Sława, woj. zielonogórskie, stan. 10 (AZP63–19/74)*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1995, t. 3, s. 234.

⁷⁹⁹ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 86–88.

⁸⁰⁰ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 476.

⁸⁰¹ L. Wojda, *Rozdrażew, woj. kaliskie*, IA B 1988, s. 134.

⁸⁰² A. Szymczak, *Budzyn, gm. Dalików, woj. sieradzkie. Stanowisko 1*, IA B 1977, s. 216.

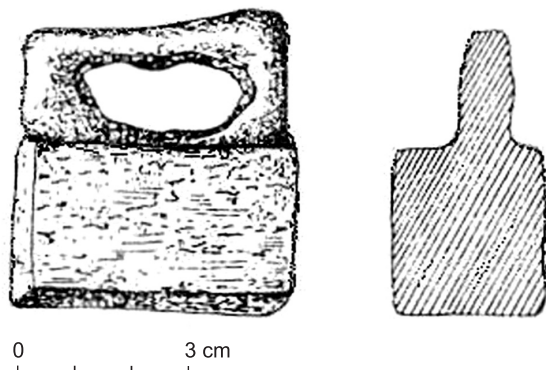
⁸⁰³ S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 149.

⁸⁰⁴ Rysunki zabytków w posiadaniu dr. S. Kołodziejskiego, któremu serdecznie dziękuję za udostępnienie.

⁸⁰⁵ Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym...*, s. 468.

⁸⁰⁶ D. Górna, *Zabytki kościane z Pelczysk...*, s. 249–251.

O znacznie bardziej szlachetnych zajęciach mieszkańców omawianych dworów świadczyć mogą kolejne znaleziska. Z badań na Ledniczce pochodzi okrągłe okucie o średnicy 4,5 cm, wykonane z cienkiej brązowej blaszki, wypukłej pośrodku. Przy jego brzegach zachowały się trzy otwory po nitach. Być może mamy tu do czynienia z „kapeluszowatym” okuciem księgi⁸⁰⁷. Takie metalowe zdobienia znajdowały się zwykle na środku przedniej okładki.

Ryc. V.44. Orlów: odważnik. Wg L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orlowie...*, ryc. 17, s. 26

W Zdunach, w jednym z budynków funkcjonującym w pierwszej fazie zamieszkiwania stanowiska, nazwanym przez autora badań „domem cieśli”, odnaleziono wykonany z brązu przedmiot w formie szpili czy ryłca, mający młoteczkowato uformowaną główkę⁸⁰⁸. Jak się wydaje, jest to stylus. Przedmioty takie są rzadko spotykane w czasie badań dworzysk. Inny, znany mi, pochodzi z XIII-wiecznej rezydencji biskupów poznańskich w Główniej⁸⁰⁹. W 2002 r., w zestawieniu późnośredniowiecznych stylusów z ziem polskich, znajdujemy zaledwie 14 okazów, z czego zdecydowana większość pochodziła z ośrodków miejskich⁸¹⁰. K. Sołtan w jednej ze swych prac wspomina o stylusach wykonanych z żelaznej szpili, przeznaczonej do pisania, i drewnianej okładziny. W przypadku takich przedmiotów nie możemy wykluczyć, że ich nikłe pozostałości, w postaci mało charakterystycznej żelaznej szpili, mogą pozostać nierozpoznane w materiale zabytkowym⁸¹¹.

⁸⁰⁷ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce...*, s. 225, tab. X:9.

⁸⁰⁸ R. Grygiel, *Wyniki badań archeologicznych...*, s. 44, 111, ryc. 77:1.

⁸⁰⁹ P. Wawrzyniak, *Średniowieczna rezydencja biskupów...*, s. 322–323.

⁸¹⁰ K. Sołtan, *Stylusy późnośredniowieczne z terenu obecnej Polski*, KHKM, 2002, R. 50, nr 2, s. 123–132; w tym zestawieniu nie znalazło się późniejsze znalezisko z Główniej.

⁸¹¹ K. Sołtan, *O stylusach rogowych lub kościanych. Przyczynek do zagadnienia średniowiecznych technik pisania na tabliczkach woskowych*, KHKM, 1999, R. 47, nr 3–4, s. 413–420.

Innym przedmiotem, będącym nie tylko przejawem luksusu, ale też daleko-siężnych kontaktów, jest fragment oprawki noża, którą wykonano z kości słoniowej. Wyrzeźbiono na niej lwa ochraniającego między łapami małe lwiątko lub pieska. Jak wykazały badania, jest to import z rejonu Morza Śródziemnego. Ten unikalny w polskich realiach zabytek znaleziono w Orłowie, w warstwach z pierwszej fazy funkcjonowania dworu⁸¹².

Na samym końcu przyjrzymy się znaleziskom monet. Nie są to znaleziska częste, ale bardzo istotne, ze względu na uściślenia dotyczące chronologii stanowisk.

W reliktach dworu w Małkowie odnaleziono dwie monety. Niestety, znamy je jedynie z opisu. Na tej podstawie można się domyślać, że pierwsza z nich to prawdopodobnie półgrosz krakowski Kazimierza Wielkiego, z lat 1333–1370, a druga to denar krakowski Ludwika Węgierskiego z lat 1370–1382⁸¹³. Z informacji archiwalnych dowiadujemy się także o odkryciu w Nabyszczach srebrnej monety Wacława II (1278–1305)⁸¹⁴. Również z przekazów archiwalnych wiemy, że przy rozwożeniu nasypu grodziska w Trzcielu znaleziono jakieś monety. Nie znamy jednak nawet ich ilości⁸¹⁵. W wyniku badań grodziska w Żywcu do rąk archeologów trafiły natomiast: brakteat guziczkowy i denary Władysława Jagiełły⁸¹⁶.

Na innych, podobnych stanowiskach znaleziska monet również nie są częste. Wymienić tu możemy grosz praski (przed 1305), znaleziony w czasie badań biskupiego dworu w Dębnie⁸¹⁷.

Omówione w tym rozdziale przedmioty, które z założenia mogły, według naszych współczesnych wyobrażeń, stanowić „osobistą własność”, kończą przegląd zabytków odnalezionych w czasie badań reliktyw dworów rycerskich.

⁸¹² L. Kajzer, *Średniowieczny drewniany dwór obronny...*, s. 261–267, ryc. 20, 21.

⁸¹³ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s. 156.

⁸¹⁴ *Studia i materiały...*, t. 4, s. 147–148.

⁸¹⁵ *Studia i materiały...*, t. 5, s. 455–456.

⁸¹⁶ B. Gołąb, *Żywiec, woj. bielskie. Stanowisko I. Mały Grojec*, IA B 1983, s. 112.

⁸¹⁷ J. Kuczyński, *Dębno, pow. Kielce*, IA B 1972, s. 244; tenże, *XIV-wieczny gródek w Dębnie...*, s. 226.

VI. Próba rekonstrukcji wizerunku średniowiecznego dworu rycerskiego w Polsce

Zdając sobie sprawę z modnego obecnie posmodernistycznego powątpiewania w możliwość rekonstruowania minionej rzeczywistości, podejmę jednak próbę opisanego rycerskiego dworu takiego, jaki jawi się archeologom. Przyjmując nawet pogląd, że „one can study only what one has dreamed about”¹, będzie to jednak, mam nadzieję, przydatna próba podsumowania wieloletnich wysiłków znacznej rzeszy badaczy, które do tej pory nie doczekały się sumarycznego opracowania.

We wcześniejszych rozdziałach tej książki poszczególne aspekty kultury materialnej omówione zostały na podstawie niespełna 200 stanowisk (umieszczonych w *Katalogu*), poddanych różnie zakrojonym badaniom wykopaliskowym, w czasie których jednak potwierdzono zarówno istnienie siedziby, jak i jej datowanie na późne średniowiecze. Jak już zaznaczyłam we *Wstępie*, w założeniu miały to być dwory „rycerskie”, czyli należące do właścicieli prywatnych. Niestety, brak badań nad przynależnością poszczególnych majątków ziemskich, z jakimi powiązane były omawiane siedziby, spowodował, że w *Katalogu* znalazły się również te stanowiska, których przynależności nie udało się ustalić. Przyszłe badania wykażą z pewnością, że znalazły się wśród nich dwory będące własnością duchowieństwa czy władców, ale nie sądzę, by miało to zbyt duży wpływ na podjętą próbę rekonstrukcji dworu „rycerskiego”. Z tego samego powodu w zamieszczonych poniżej rozważaniach wspomogę się informacjami dotyczącymi innych stanowisk – zarówno tych, których przynależność określono jako kościelną lub państwową, jak też tych położonych poza granicami terytorialnymi zakreślonymi we *Wstępie*.

Omówione sposoby wybierania miejsca pod bezpieczną siedzibę, jak również sposób przygotowania terenu, zakres prac ziemnych i formy zabudowy przedstawione w rozdz. III *Dwór – identyfikacja miejsca i zabudowań*, pokazały pełną różnorodność, z jaką spotykamy się na terenie ziem polskich w przypadku tego typu stanowisk. Tutaj jednak powinno się znaleźć kilka uwag ogólnych.

¹ H. White, *Metahistory. The Historical Imagination of Nineteenth Century Europe*, Baltimore 1973, s. 1, cyt. za: M. Bogucka, *Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu*, [w:] *O rzeczach minionych*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 71, Warszawa 2006, s. 32. Por. też przegląd nowszych poglądów przedstawiony w: D. Minta-Tworzowska, *Postmodernizm, myśl poststrukturalistyczna a archeologia (zarys problematyki)*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 87–95.

Coraz rzadziej w literaturze przedmiotu pojawiają się koncepcje łączące obiekty typu dwór na kopcu z państwową polityką obronną. O braku realnych walorów militarnych takich obiektów pisało już wielu autorów. Oczywiście, i tu nie można generalizować. Zupełnie inne możliwości obrony stwarzał niewielki, otoczony płytką fosą kopiec w łąkach, a inne dwór ulokowany na krańcu cypla wysoczyzny, gdzie z jednej strony naturalne strome stoki wznosiły się na kilkanaście metrów, a z drugiej dostępu bronił głęboki przekop lub/i wał. Walory obronne tych pierwszych, otoczonych bagnami i zapewne okresowo wysychającą fosą, w znacznej mierze zależały od pory roku – w okresie zimowym, gdy bagna ścinał mróz, lub podczas suchego lata dostęp do nich był znacznie łatwiejszy. Wówczas mieszkańców, oprócz własnej odwagi, broniła palisada lub częściej, jak wynika z omawianych badań, solidny płot. W świetle tych uwag interesująca wydaje się konstatacja, że wśród nazw własnych omawianych stanowisk, określenie „zamczysko” najczęściej występuje w odniesieniu do obiektów zlokalizowanych na wyniesieniach lub wysokich cyplach, a zupełnie sporadycznie nazywane tak są typowe „nizinne” grodziska stożkowate.

Niektórzy autorzy zwracali również uwagę na fakt, że już sam wybór miejsca pod rodzinne gniazdo może wskazywać na odmienne podejście poszczególnych fundatorów do kwestii obronności. Czasami siedziba jest wyraźnie widoczna ze znacznej odległości – góruje nad okolicą, będąc świadectwem aspiracji właściciela. W innych przypadkach dwór zdaje się wręcz schowany przed niepowołanym okiem, tak aby raczej uniknąć weryfikacji jego możliwości obrony. Jako przykłady tak pomyślaných lokalizacji badacze podają między innymi dworzyska w Kunowie i Wilkanowie². Takie dwory, ulokowane w podmokłej okolicy, ukryte w dolinach rzecznych, dla obcych wrogów faktycznie mogły pozostać niezauważone. Decyzję o takim umiejscowieniu domostwa uznać należy za słuszną, gdyż, jak wynika ze źródeł pisanych, nie dość warowne okazywały się one nawet dla „złego sąsiada”, który często wyłamywał drzwi i zadając rany „sine”, a czasem „krwawe” obrońcom, unosił ze sobą zgromadzoną tam dobytek, a nawet uprowadzał ludzi.

Do ciekawych wniosków, w wyniku studiów nad rezydencjami Lisów w Małopolsce, doszedł S. Kołodziejski. Zauważył on, że przedstawiciele tego rodu, wybierając miejsca dla swoich siedzib, preferowali podmokłe łąki, choć w ich posiadaniu znajdowały się również wywyższone formy terenowe, położone w pobliżu cieków wodnych³ – czyli bardzo dogodne dla osadnictwa. Tak więc decydujące okazywały się w tym przypadku preferencje fundatorów, związane być może z rodzinną tradycją.

² T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowate na stanowisku 5 w Kunowie, pow. Mogilno*, Slav. Ant., 1972, t. 19, s. 240; W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 69.

³ S. Kołodziejski, *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 73.

W świetle rozpatrywanych walorów obronnych siedzib dziwić może stosunkowo mała ilość dworów lokalizowanych na wyspach. Tutaj bezpieczeństwo można było zapewnić stosunkowo niewielkim kosztem, być może jednak w ogólnym rozrachunku przeważały niedogodności codziennego życia na stosunkowo małej przestrzeni, najczęściej w oddaleniu od zabudowań gospodarczych.

Oprócz reliktywów nielicznych obiektów zlokalizowanych na wyspach dysponujemy, niestety, również niewielką ilością wzmianek źródłowych, które przekonują, że otaczająca dwór woda, nawet w postaci fosy, mogła być całkiem realną przeszkodą, do pokonania której konieczne było użycie łodzi. Taką wzmiankę przytacza T. Jurek w odniesieniu do omawianego w tej pracy dworu w Zdunach. Przypomnijmy, że dwór ulokowany był wśród podmokłych łąk, na prawym brzegu rzeki Borownicy i oblany wodą, którą spiętrzone poprzez wybudowanie grobli na rzece. W czasie najazdu, który miał miejsce w 1499 r., silnie uzbrojeni napastnicy zjawili się „*cum navibus at aliis apparamentis hostiliter*”⁴. Kolejna interesująca wzmianka dotyczy zajazdu na dwór w Radłowie w województwie kaliskim. Pod rokiem 1423 znajdujemy wzmiankę, że najeźdźcy „przyjawszy na brzeg, i puścili ludzi na Janow dom: jedny na koniach, drugie pieszcem [ta], drugie w łodziach”⁵.

Nie dysponujemy przekazami ikonograficznymi ani opisami wyglądu dworów i ich otoczenia w początkowym okresie ich powstawania, czyli w końcu XIII i w XIV w. Na ilustracjach przedstawiano zwykle większe obiekty, zazwyczaj murowane⁶. Najwcześniejsze, bardziej rozbudowane opisy słowne, pochodzą dopiero z XV w. Próba rekonstrukcji dokonana na podstawie zachowanych reliktywów, ze względu na znaczne przekształcenia krajobrazu też nie zawsze będzie w pełni przekonująca.

Kolejnym zagadnieniem, któremu poświęcić trzeba nieco uwagi, jest forma samych zabudowań. Jak się może z pozoru wydawać, najbardziej „ryzykowne” jest rekonstruowanie wieżowej formy budynków dworskich. Określenie ilości kondygnacji budynku, którego relikty nie wystają nawet powyżej poziomu ziemi, to dla laika rzecz zupełnie niemożliwa. Archeolodzy jednak usiłują sobie z tym problemem poradzić. Tu oczywiście podstawowe znaczenie ma dobrze zachowana stratygrafia stanowiska oraz sposób zniszczenia budynku. O ile uległ on spaleni i zapadł się do środka, nasze szanse na poprawne zrekonstruowanie ilości pięter są całkiem spore, choć z taką sytuacją mamy do czynienia niezwykle rzadko. W innych przypadkach badacze zazwyczaj posługują się prawdopodobnymi analogiami – oczywiście do innych badanych wykopaliskowo stano-

⁴ T. Jurek, *Właściciele rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta*, Łódź 1999, s. 261.

⁵ *Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, t. 4, *Roty kaliskie*, red. H. Kowalewicz, W. Ku-raszkiewicz, Wrocław 1974, s. 318.

⁶ Ciekawy przegląd wizerunków mniejszych założeń obronnych przedstawił P. Chotěbor, *Tvrze v ikonografických pramenech*, AH, 1992, t. 17, s. 177–187.

wisk (sic!). Skąd jednak przekonanie, że na kopcowatych nasypach budowano budynki wieżowe, a nie podpiwniczone domy parterowe lub piętrowe?⁷ Pomysł taki nie narodził się na podstawie odkryć archeologicznych. Decydujące znaczenie miało tu podobieństwo do zachowanych do dziś wież murowanych, znanych chociażby ze Śląska czy terenów przygranicznych (Czechy, Niemcy) oraz znacznie dalszych analogii z Europy Zachodniej. O zagadnieniach tych pisała już w 1966 r. J. Kamińska⁸. W późniejszej literaturze teza o podobieństwie dworów na kopcach do zachodnioeuropejskich siedzib typu *motte* przyjmowana była bezdyskusyjnie i popierana wzmiankami źródłowymi⁹.

Wśród omawianych w tej pracy dworów autorzy stosunkowo często opowiadają się za rekonstruowaniem formy wieżowej budynków, których relikty odkryli w czasie badań wykopaliskowych. Niestety, stosunkowo rzadko przytaczane są bardziej przekonujące przesłanki stratygraficzne, które zdecydowały o takiej właśnie interpretacji. Pomijając już po wielokroć przywoływany Siedlątków, ciekawym przykładem może być tu Popów, gdzie odsłonięto pozostałości budynku (wieżowego?) zbudowanego z belek dębowych i częściowo sosnowych na planie kwadratu o boku 7,4 m, którego pierwsza, zagłębiona kondygnacja do wysokości 2,4 m zasypana była gliną i kamieniami, czyli stanowiła swego rodzaju fundament, stabilizujący całą konstrukcję, co może sugerować większą wysokość budynku.

Znacznie częściej autorzy są skłonni rekonstruować formę wieżową w tych przypadkach, gdy w czasie badań odkryto relikty zabudowań murowanych czy choćby na podmurówce. Jak się wydaje, decydujące znaczenie ma tutaj szerokość odkrytych fundamentów. Jako przykłady możemy podać: Bebelno (w 2 fazie), Chrostową czy Petrykozy. Najmniej przekonujące są te propozycje rekonstrukcji, przy których podawane są znaczne rozmiary budynków (Wieruszyce – 11 x 14 m czy Żółków – jeden z boków długości 10 m).

Ważnym nurtem tych rozważań jest rozpatrywanie symbolicznej wymowy wieży jako domu pańskiego. Na gruncie polskim ważne refleksje na ten temat pojawiły się w 1979 r., w książce T. Jakimowicz¹⁰. Znacznie szersze spojrzenie na ten problem zaproponował L. Kajzer, zwracając uwagę na fakt, że wieżowe dwory powstają w czasie, kiedy kształtują się również inne elementy symboliki stanu rycerskiego, na przykład wszelkiego rodzaju przedstawienia heraldyczne¹¹.

⁷ Tu trzeba chyba zaznaczyć, że przy stosunkowo niewielkich rozmiarach budynków o ścianach długości 5–7 m obiekt posiadający piwnicę, parter i piętro też już formalnie był wyższy niż dłuższy, czyli mógł uchodzić za wieżę.

⁸ J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1996, nr 13, s. 43–78.

⁹ Patrz uwagi w rozdz. II. *Historia badań i kształtowania się poglądów*.

¹⁰ T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979.

¹¹ L. Kajzer, *Grodziska średniowieczne i nowożytnie*, PiMMAiEwŁ, 1989–1990, nr 36, s. 33–43.

Bogaty przegląd literatury europejskiej dotyczącej omawianej problematyki znajdziemy w pracy M. Slivki, który rozpatrywał to zagadnienie na podstawie budowli wieżowych na Słowacji¹².

Przekonanie o powszechności siedzib wieżowych znajduje swój wyraz w publikowanych wynikach badań wykopaliskowych. Czasami przedstawiane jest jedynie jako hipoteza, bez przesłanek stratygraficznych, znacznie rzadziej wraz z charakterystyką warstw, które doprowadziły do takiej rekonstrukcji zabudowy. Najczęściej badacze jako wieżowe interpretują zabudowania na typowych kopcowatych nasypach. W przypadku większych grodzisk, a są to zazwyczaj obiekty ulokowane na wysoczyznach, którym obronność zapewniał wał i/lub przekop, znacznie rzadziej pojawiają się takie interpretacje. Być może decyduje o tym fakt, że na majdanie takiego dworu było dość miejsca na obszerniejszy budynek, a nawet zabudowę towarzyszącą, stąd przekonanie, że nie było potrzeby powiększania kubatury przez wzniesienie bardziej kosztownego i kłopotliwego budynku wielokondygnacyjnego. W takiej sytuacji mniej brana jest pod uwagę symboliczna rola wieży jako domu pańskiego (!).

Jak już wspomniałam, w źródłach pisanych niezmiennie rzadko napotykamy opisy dworów pochodzących z XII, XIII i XIV w. W takim wypadku cennym przekazem okazały się rachunki z dworu Jagiełły i Jadwigi, odnoszące się do budowy drewnianego dworu w Jadownikach, na terenie podrzędstwa niepołomickiego. Odnotowano je pod rokiem 1394. Na ich podstawie T. Lalik podjął próbę rekonstrukcji procesu budowy i wyglądu wzmiankowanego dworu¹³. Pomimo że jest to praca często cytowana, przyjrzyjmy się jeszcze raz zaproponowanej interpretacji: „Był to dwór stosunkowo niewielki. Podstawowymi jego pomieszczeniami były izba i komnata podzielone zapewne sienią. Charakterystyczne jest, że do drzwi dworu zakupiono 3 kłódki i 3 banty. Możemy więc przypuszczać, że były to drzwi wejściowe do sieni oraz drzwi prowadzące z sieni do izby i komnaty. Tylko izba i komnata miały własne paleniska – piec i komin. Zapewne we dworze istniały dalsze pomieszczenia pozbawione urządzeń grzewczych, podobnie jak to spotykamy w domach i dworach wznoszonych w czasach późniejszych. Były to przede wszystkim komory, względnie komora i alkierz, do których wejścia prowadziły z izby i komnaty”¹⁴. Niestety, dostępne źródła nie pozwalają na odtworzenie otoczenia tych zabudowań. Inne wzmianki są zwykle jeszcze bardziej lakoniczne. W zapisie z 1388 r. czytamy, że Mikołaj Wątróbka ze Strzelec wydając za mąż swoją synowicę (filiestra), dał jej wieś Górkę z wieżą i innymi przynależnościami („et ipsam turiim cum villis adiacentibus”)¹⁵.

¹² M. Slivka, *Veže ako dominanty domínii (Symbolika a geneticko – typologický vývoj na Slovensku)*, AHP, 2002, t. 12, s. 9–29.

¹³ T. Lalik, *Budowa dworu drewnianego w Jadownikach w roku 1394*, KHKM, 1971, R. 19, nr 3, s. 463–468.

¹⁴ Tamże, s. 466.

¹⁵ SHGKr. I/3, s. 512 – hasło *Dąbrowa*, oprac. F. Sikora.

Nieco więcej wzmianek źródłowych dotyczy zabudowań dworskich w wieku XV. W pierwszej kolejności przyjrzymy się kilku z nich, w których wspomniano budynki wieżowe.

Pośrednie wiadomości o wyglądzie dworu pochodzą z 1499 r. i dotyczą podziału majątku we wsi Bleszno. Burneta, żona Stanisława Zakrzowskiego, otrzymuje dom we dworze i folwark, a jej siostra Dorota, żona Piotra Kałowskiego, wieżę dworską¹⁶.

Wiadomości o wieży znamy również z dokumentów dotyczących wsi Gruszków koło Dobczyc. I tak, z lat 1460–1479 pochodzi kilka wzmianek, w których użyto określenia *turris*. Zacytujmy dwa zapisy z roku 1470: „*in turri et agros Mogilani*” oraz „*in Mogilani seu Gruschow, ubi turris est*”¹⁷. W tym przypadku istnienie wieży znalazło odbicie również w toponimie, gdyż wieś, która wykształciła się na tych terenach w XV w., przyjęła nazwę Wieża¹⁸.

Kolejne interesujące wzmianki dotyczą podziału wsi Kępie, którego w 1481 r. dokonały jej dziedziczki. I tak, Małgorzacie przypadły: czarna izba z połową sieni, komnata i inne zabudowania oraz wieża. Anna natomiast otrzymała 1/2 dworu, białą komnatę, komorę, stajnię, oborę¹⁹.

W tych wzmiankach, gdzie pojawia się wieża, jest to zazwyczaj tylko jeden z elementów zabudowań dworskich. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że pochodzą one dopiero z II połowy wieku XV. Należy więc zadać pytanie, czy brak opisów zespołów dworskich, których jedynym mieszkalno-rezydencjonalnym budynkiem była wieża, spowodowany jest jedynie brakiem lub lakonicznością wcześniejszych źródeł? Odpowiedzi na to pytanie nie ułatwia również fakt, że z cytowanych zapisów trudno jest się domyślić, w jakiej odległości od budynku dworu znajdowały się wzmiankowane wieże. Czy było to bezpośrednie sąsiedztwo na terenie ograniczonym wspólnym obwodem zamkniętym (plotem, palisadą?), czy też może wieże te zlokalizowane były w innym miejscu, stanowiąc samodzielny obiekt mieszkalny lub obronny?

Wydaje się, że częściową odpowiedź na to pytanie mogą dać przyszłe badania wykopaliskowe. Będzie to jednak możliwe dopiero wówczas, gdy datowanie odkrywanych obiektów będzie znacznie bardziej precyzyjne, a zasięg przeprowadzanych prac zdecydowanie większy – obejmujący szersze zaplecze siedziby.

Wśród analizowanych wzmianek źródłowych stosunkowo często spotykamy opisy dworów, w skład których wchodziło kilka budynków. W 1438 r. po zmarłym Piotrze z Jasiennej wdowie Jadwidze przypadają tytułem posagu (200 grzywien) i wiana (200 grzywien): 3 domy z połową dworu, tj. stary dom, łaźnia, nowa komnata z przyległymi komorami, połowa młyna itd.²⁰ Łączna

¹⁶ SHGKr. I/1, s. 131 – hasło *Bleszno*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹⁷ SHGKr. II/1, s. 90 – hasło *Gruszków*, oprac. F. Sikora.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ SHGKr. II/3, s. 489 – hasło *Kępie*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

²⁰ SHGKr. II/2, s. 248 – hasło *Jasienna*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

wartość wymienionych nieruchomości, odpowiadająca 400 grzywnom, niestety, nie stanie się asumptem do obliczania wartości poszczególnych budynków, gdyż ich opis jest zbyt lakoniczny. Zwraca natomiast uwagę określenie „3 domy z połową dworu”, które może sugerować, że jako „dwór” w tym konkretnym przypadku rozumieć należy zabudowania gospodarcze, a nie mieszkalne „domy”.

Równie szerokie rozumienie słowa „dwór” wyłania się z kolejnego przekazu. Z 1469 r. pochodzi opis, z którego dowiadujemy się o podziale dworu we wsi Chelme (dziś w obrębie Krakowa). Bracia Mikołaj i Marcin dzielą go w następujący sposób: Mikołajowi przypada: dom z białą izbą, komorami, łaźnią, słodownią i stajnią, Marcin zaś otrzymuje: dom z czarną izbą, komorami, stajniami. Obaj bracia mają postawić ogrodzenie w środku dworu i znaki [graniczne – A.M.-K.] między domami, w tym ogrodzeniu mają mieć drogę do ogrodu²¹.

Ilość, choćby pobieżnych opisów dworów, zdecydowanie wzrasta w XVI w. Ponieważ, jak się wydaje, sytuacja między końcem XV a początkiem XVI w. nie zmieniła się radykalnie, przyjrzyjmy się stosunkowo dokładnemu opisowi dworu w Kobylanach, który sporządzono w roku 1530. Według cytowanego dokumentu Dorota Tarłowa z Tarnowa otrzymać miała połowę wsi wraz z połową dworu, na który to złożyły się: dom na kopcu z parkanem („*domus tota na kopcu z parkanem*”) ze wszystkimi przynależnościami, a zatem komnatę z wyposażeniem i komorami oraz izdebką (*stubella*) i komnatą, które przylegają do tejże [pierwszej] komnaty z wyposażeniem, połowę stajni z połową komór, piekarni z połową komór i zabudowań, łaźni, słodowni, obory z połową chlewów i okółów, spichrza folwarcznego wraz z 9 brogami, chmielnika folwarcznego, sadu folwarcznego z lewej strony, młyna, karczmy. W tym samym dokumencie wymieniono jeszcze inne zabudowania, które przyspać miały Kobylańskim. I tak, otrzymali oni drugą połowę dworu, czyli cały dom długi z przynależnościami, jaki w sobie zawiera („*tota et integra medietas curie, item tota domus longa cum omnibus attinenciis prout in se est edificata*”) wraz z samborzą [wieżą bramną] oprócz drugiej bramy pod samborzą, którą mają użytkować wspólnie, podobnie jak bramę przed kuchnią i studnię²². Wymieniono tutaj dom na kopcu otoczony obwodem obronnym w postaci parkanu. Sam budynek składał się z dwóch komnat, izdebki i nieznaney liczby komór. Ponieważ jako drugą połowę dworu wymieniono dom długi z samborzą, możemy się domyślać, że był to kolejny budynek mieszkalny, jednak umiejscowiony poza kopcem, który, wraz z innymi zabudowaniami, np. kuchnią, również otoczony był jakimś obwodem, przez który prowadziły dwie bramy. Na podstawie tego opisu możemy się domyślać, że wzmiankowany dom na kopcu był najwcześniejszym elementem założenia dworskiego. Nie napotykałyśmy wzmianki o fosie czy rowie,

²¹ SHGKr. I/2, s. 337 – hasło *Chelme* (dziś w Krakowie), oprac. F. Sikora.

²² SHGKr. II/4, s. 660 – hasło *Kobyłany*, oprac. J. Kurtyka.

co nie dowodzi, że ich pierwotnie nie było. Być może zostały zasypane wówczas, kiedy budowano drugi dom i cały zespół wymagał integracji, a rolę dodatkowego obwodu obronnego przejął drugi parkan z samborzą, przez który prowadziły dwa przejścia. Niestety, przedstawiona rekonstrukcja oparta jest głównie na naszych domysłach. Brak szeroko zakrojonych badań podobnych obiektów nie pozwala na jej zweryfikowanie. Cytowana wzmianka jest interesująca, również z tego względu, że opisuje otoczenie budynków mieszkalnych, o których niewiele wiemy.

O istnieniu dodatkowych urządzeń mających charakter obwodu obronnego dowiadujemy się często jedynie pośrednio. Warto przytoczyć tu opis wydarzenia, które miało miejsce w 1486 r. w Świątnikach, gdzie Jan z Giebołtowa z 30 swoimi „chlebojedźcami i inposesjonatami” rozbili bramy podworca i dworu, i wprowadzili przebywającego tam mieszczanina²³. Wymieniony „podworzec”, zapewne interpretować należy jako miejsce, gdzie znajdowały się zabudowania gospodarcze. Tu na uwagę zasługuje fakt, że dostępu do „podworca” bronił również bliżej nieopisany obwód obronny (parkan?) zaopatrzony w zamykaną bramę. Jak wynika z przytoczonych opisów, w II połowie wieku XV określenie „dwór” było już wieloznaczne.

O istnieniu ogrodzenia dowiadujemy się również z notatki z 1488 r., według której Jakub z Gorlic zapisuje swojej żonie Barbarze 150 grzywien posagu i tyleż wiana na połowie wszystkich swoich dóbr w Gorlicach, wraz z całym dworem, tak jak jest ogrodzony²⁴. Nieco później, bo w 1496 r., Stanisław z Gorlic zapisuje dożywotnio Jakubowi i jego żonie Barbarze cały swój wielki dom z dawną ogrodzony we dworze w Gorlicach, leżący po prawej stronie idąc z kościoła²⁵. W innym zapisie znajdujemy natomiast informację o fosie. W 1498 r. Jan z Czulic wydzierżawia za 4 grzywny rocznie Mikołajowi Szalowskiemu całą wieś z wyjątkiem dworu otoczonego fosą, z ogrodem i sadem²⁶. Jak wynika z kolejnego zapisu, użyteczność fosy nie zanika i jeszcze w II połowie XV w. jest ona wykorzystywana dla podniesienia obronności domu. W roku 1466 Andrzej Morski z Pałecznicy zabezpieczył wiano swojej żonie między innymi na części dworu, czyli „na nowym domu, otoczonym fosą, począwszy od kuchni, dalej prosto przez środek dworu aż do stodoły”²⁷.

Niestety, zwykle niewielki zasięg badań wykopaliskowych najczęściej nie pozwala archeologom na wypowiedzi na temat wyglądu otaczających budynki dworskie zabudowań gospodarczych. Jak już wspominaliśmy, nawet wyodrębnione formy terenowe, nazywane przez archeologów podgrodziami czy przygródkami, nieczęsto stają się przedmiotem penetracji terenowych.

²³ SHGKr. I/4, s. 731 – hasło *Giebołtów*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

²⁴ SHGKr. I/4, s. 795–796 – hasło *Gorlice*, oprac. J. Laberschek.

²⁵ Tamże.

²⁶ SHGKr. I/3 s. 478 – hasło *Czulice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

²⁷ SHGKr. III/4, s. 851 – hasło *Łaszów*, oprac. M. Wilamowski.

Analizując jednak, choćby przytaczane powyżej zapiski źródłowe, zauważamy, że zabudowania gospodarcze czasami opisywane są jako części integralne „dworu” – dla przykładu przypomnieć można cytowany powyżej opis dotyczący wsi Chełm, gdzie w czasie podziału ogrodzenie wraz ze znakami granicznymi ma być postawione pośrodku dworu. Zupełnie inny zapis dotyczy Świątnik, gdzie wyraźnie rozróżniono „podwórzec” i „dwór”. Obecny stan naszej wiedzy nie pozwala, niestety, na stwierdzenie, czy mamy tu do czynienia z istotną różnicą formalną, czy tylko semantyczną.

Powracając jednak do rozważań na temat obronności siedzib, trzeba stwierdzić, że źródła pisane nie zawierają dokładniejszych opisów mogących pozwolić na dokładniejsze rekonstrukcje. Zwykle na ich podstawie możemy ocenić jedynie wysiłek włożony w zdobycie i splądrowanie konkretnego dworu, a wzięwszy pod uwagę, że wiadomości te czerpiemy najczęściej ze źródeł sądowych, zakładać musimy ich „subiektywny” charakter. W doniesieniach tego typu najczęściej jednak wymieniane są zniszczone drzwi, o których możemy się domyślać, że skoro trzeba było je wywazać, były w jakiś sposób zamykane. Zamykanie owo było zapewne zabezpieczeniem właśnie przed napadem rabunkowym, a nie przed włamaniem – kradzieżą w nowożytnym rozumieniu tego słowa. Przytoczyć tu można notatkę o tym, jak w 1481 r. Michał z Zagórzan oskarżył Mikołaja Kaweckiego o to, że z 50 towarzyszami nieosiadłymi, czyli gołotą, naszedł jego dom w Zagórzanach i rozwaliwszy bramę, dwoje drzwi, zabrał szaty, buty, kaftany, topory i inne rzeczy wartości 20 grzywien²⁸.

Brak jest jednak dokładniejszych opisów owych bram i drzwi, a znaczna liczba osób biorących udział w ich forsowaniu świadczy jednak raczej o pokażnej grupie obrońców niż o ich warowności. Czasami wystarczająca była znacznie mniejsza liczba napastników. Dla przykładu, w 1468 r. Piotr z Książnic pozywał Piotra Goździa z Łapczycy o to, że z czterema towarzyszami równego sobie stanu i z sześcioma towarzyszami niższego stanu naszedł jego dom, rozbił bramę i dwoje wrót „pallacji” [sieni?], cztery wrota do izb i zabrał miecz srebrem zdobiony i wiele innych kosztowności²⁹. Aż 12 drzwi i bramę miano w 1403 r. w czasie najazdu wyłamać w domu Halszki z Kwiliny³⁰.

I jeszcze jedna wzmianka, która pozwala stwierdzić, że większość drzwi, nawet wewnątrz domów, posiadała jakieś urządzenia do zamykania, przynajmniej od wewnątrz. W 1389 r. Andrzej z Grzegorzowic procesuje się z Pachną, żoną Paszka Trestki z Sierosławic, o najście na dom przez jej włodarza i kmieci, wyważenie trzech drzwi w jego domu i czterech w domu kmiecia³¹.

²⁸ SHGKr. II/3, s. 460 – hasło *Kawec*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

²⁹ SHGKr. III/2, s. 321 – hasło *Książnice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

³⁰ SHGKr. III/2, s. 414 – hasło *Kwilina*, oprac. J. Laberschek.

³¹ SHGKr. II/1, s. 122 – hasło *Grzegorzowice*, oprac. F. Sikora.

W rozdziale pt. *Elementy wyposażenia trwale związane z budynkiem* opisałam znaleziska elementów wzmacniających i zamykających (okucia, zamki), przypomnę jednak, że w wielu przypadkach trudno jest w sposób pewny zdecydować, z jakim przedmiotem należy połączyć odnalezione zabytki. Czy były to drzwi, okna, czy może skrzynie? Dodatkową trudnością jest tutaj brak opisów, a zwłaszcza rysunków odkrywanych zabytków. Stwierdzenie, że odkryto „okucia”, pozbawia nas jakiejkolwiek szansy na próbę rekonstrukcji pierwotnego wyglądu i funkcji tych przedmiotów.

Niestety, ilustracje, na których uwidocznione są te elementy, pochodzą w większości z epok młodszych. Z danych archeologicznych wiemy jednak, że używano bogatego zestawu przyrządów służących do zamykania, począwszy od skobli i wrzeciądów, przez rygle/zasuwy do zamków zapadkowych i kłódek. Oczywiście, część urządzeń zamykających, np. różnego rodzaju zasuwy, mogła być wykonana z drewna, co powoduje, że ich odnalezienie w czasie prac wykopaliskowych jest niezmiernie trudne. Podobnie rzecz się ma ze sposobem montowania drzwi. Rzadkie znaleziska zawiasów przekonują, że w większości przypadków były to drzwi „na biegunach”. Wzmianki o takowych spotykamy często jeszcze w opisach dworów nowożytnych.

Niezwykle rzadko w czasie trwania badań wykopaliskowych udaje się odtworzyć miejsce, w którym znajdowało się wejście do budynku. Dlatego też nie możemy na podstawie dotychczasowego stanu badań wypowiadać się na temat preferowanej orientacji budynków w stosunku do stron świata. Nie wiemy również, jak wyglądała komunikacja wewnątrz domu. Sprawa jest znacznie bardziej skomplikowana w przypadku budynków podpiwniczonych czy choćby tylko zagłębionych. W przytaczanych opisach stanowisk napotkać można różne rekonstrukcje. W niektórych zakładano, że wejście znajdowało się na poziomie drugiej kondygnacji, i tu przywołać można opisane wcześniej znaleziska z Pęczniewa i Główniej, gdzie sugerowano, że do piwnicy wchodziło przez zakrywany „klapą” otwór w podłodze³². W innych przypadkach, jak na przykład w Nowym Mieście, odkryto ślady schodów czy pochylni, prowadzących z zewnątrz do wejścia znajdującego się poniżej poziomu gruntu – na wysokości pierwszej, zagłębionej kondygnacji.

Jeśli chodzi o ogólny wygląd budynków, archeologia dostarcza licznych danych, choć nie zawsze przez badaczy dostatecznie precyzyjnie rozpoznawanych, a zwłaszcza opisywanych. Jak wynika z przytaczanych we wcześniejszych rozdziałach informacji, najczęściej rozpoznawane są budynki zbudowane w konstrukcji zrębowej. Tutaj jednak konieczne jest pewne zastrzeżenie. Autorzy czasami opowiadają się za tą właśnie konstrukcją bez przytoczenia opisu odkrytych relikwów, jedynie na zasadzie analogii do wielokrotnie już wspomnianego Siedlątkowa. Podsumowując jednak wszystkie dostępne wiadomości,

³² J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości...*, s. 52.

stwierdzić trzeba, że w budowie drewnianych dworów wykorzystywano w zasadzie wszystkie znane techniki budowy, od zwykłych plecionek, poprzez konstrukcje zrębowe, sumikowo-łątkowe, palisadowe czy szkieletowe. Podobnie rzecz wygląda, jeśli chodzi o używany do budowy surowiec. Wydaje się, że najbardziej cenionym drewnem była dębina; wykorzystywano również inne rodzaje drewna, jednak zdecydowanie najczęściej odnajdywane są elementy wykonane z sosny i topoli. Niestety, ilość specjalistycznych analiz nie jest duża i w większości przypadków nie określono rodzaju użytego do budowy drewna.

Bardzo często przy omawianiu zabudowań drewnianych autorzy sugerują, że ich ściany były wylepiane gliną. Często jednak w opisach stratygrafii stanowiska brak jest uzasadnienia takiego twierdzenia. Ilość gliny koniecznej do pokrycia ścian budynku jest znaczna i powinna się ona bardzo wyraźnie manifestować w eksplorowanych nawarstwieniach, zwłaszcza gdy budynek uległ spaleniowi, a glina się wypaliła. Oblepianie ścian było w późnym średniowieczu powszechnie przyjęte. W miastach istniała nawet zajmująca się tym specjalna grupa zawodowa tzw. lepków, których działalność potwierdzona jest już dla XIV w.³³ Zdarzają się znaleziska archeologiczne, na podstawie których możemy stwierdzić, że ściany były oblepiane, a nawet, że ów „tynek” niekiedy zdobiono np. rytym ornamentem. Z takim odkryciem mieliśmy do czynienia w Jarocinie. Rzuci to całkowicie nowe światło na podejmowane próby rekonstrukcji wyglądu wnętrza badanych dworów. Dowodzi, że dokładano znacznych starań w celu podniesienia ich estetyki.

Dużych trudności interpretacyjnych następczą relikty zabudowy określanej jako murowana. Ponieważ najczęściej odnajdujemy zaledwie fundamenty, trudno jest określić, w jakiej konstrukcji i z jakiego materiału zbudowano wznoszące się na nich ściany. Wydaje się, że brak na stanowisku znacznie większej ilości kamieni czy cegieł nie jest wystarczającym dowodem na to, że ściany budynku posadowionego na kamiennym fundamencie były drewniane. Przy ustawicznym braku surowca można mieć uzasadnione podejrzenie, że zostały one rozebrane i wykorzystane w innym budynku. Z drugiej strony obecność na stanowisku niezbyt licznych kamieni czy cegieł nie musi wskazywać na obecność murowanych zabudowań. Możemy również z dużą dozą prawdopodobieństwa domniemywać, że wykonano z nich jedynie partie fundamentowe, podmurówkę pieca czy ciąg kominowy.

Podobne kłopoty dotyczą rekonstruowanych dworskich dachów. Znaleziska dachówek są nieliczne, a dodatkowo trudno jest je precyzyjnie datować, złasz-

³³ H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVI w.*, Warszawa 1954, s. 94–95; M. Kwapieniowa, *Organizacja produkcji i zbytu wyrobów garncarskich w Krakowie w XIV–XVIII w.*, [w:] M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 51, Warszawa 1976, s. 38.

cza na stanowiskach, których okres użytkowania wykraczał poza średniowiecze. Z przytoczonych w poprzednich rozdziałach informacji wynika jednak, że używano ich raczej wyjątkowo. Również nieliczne są znaleziska gontów czy nutowników służących do ich wyrobu. Wydaje się, że większość dachów miała pokrycie ze słomy, a na terenach podmokłych prawdopodobnie z trzciny.

Niewiele przekazów dotyczy formy przesłonięcia otworów okiennych. Poza wspomnianymi wyżej okuciami, które mogły wzmacniać drewniane okiennice, brak jest istotniejszych przesłanek do ich odtworzenia. Jedną z nielicznych informacji dotyczących ich używania jest notatka z 1455 r., z której dowiadujemy się, że Jadwiga, żona Piotra Leksickiego, wystąpiła przeciw Jurze z Gruszowa o to, że wdarł się do jej domu i zabrał żelazne okucia okienne ze świetlicy, czyniąc jej szkody na 28 grzywien³⁴.

W zasadzie brak jest znalezisk (szkło, ołów), które pozwoliłyby na stwierdzenie, że już w późnym średniowieczu w dworach rycerskich pojawiły się szklane szybki. Jedynie w czasie badań na Ledniczce udało się odnaleźć jeden kawałek szkła, który, z dużym znakiem zapytania, można interpretować jako fragment szyby³⁵. O fragmentach szkła mogących pochodzić z witrażowego okna wspominał natomiast J. Kuczyński, omawiając wyniki badań dworu biskupiego w Dębnie³⁶. W źródłach pisanych również nie udało mi się napotkać wzmianek o szklonych oknach w rycerskich dworach.

Nie znamy również opisów podłóg użytkowanych w budynkach dworskich. W sposób pewny w wyniku wykopalisk udokumentowano stosowanie klepiska, podłóg wykonanych z dranic i brukowanych kamieniami eratycznymi. Nieliczne znaleziska posadzek ceglanych dotyczą najczęściej obiektów, których funkcjonowanie trwało w czasach nowożytnych i najprawdopodobniej nie można ich datować na późne średniowiecze.

Opisywane niekiedy w źródłach kobierce, w średniowiecznym dworze były raczej ozdobą ścian. Nie można zapominać, że służyły również do ich ocieplenia. Niestety, w materiale archeologicznym brak jest znalezisk, które można by uznać za ich relikty. O tym, że były używane świadczą nieliczne wzmianki pisane.

I tak, według opisu z 1398 r., w miejscowości Balice otworzono skrzynię zamczystą opatrzoną pieczęcią, która należała do zmarłego Jana z Goźlic, kasztelana wiślickiego (1388–1396). Oprócz 36 sztuk srebra znaleziono tam również 1 kobierzec³⁷. W innym dokumencie, pochodzącym z 1496 r., wymieniono rzeczy, w które opiekunowie dzieci zmarłego Mikołaja Czarnego z Podola

³⁴ SHGKr. II/1, s. 103 – hasło *Gruszów*, oprac. F. Sikora.

³⁵ J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński, *Gródek na Ledniczce*, [w:] *Studia lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, s. 233.

³⁶ J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1982, t. 12, s. 229.

³⁷ SHGKr. I/1, s. 17 – hasło *Balice*, oprac. F. Sikora.

i Jawczyc mieli je wyposażyć, kiedy osiągną pełnoletniość. W licznym spisie ruchomości znalazły się dwa nowe kobierce i jeden częściowo zużyty³⁸.

Pewne przesłanki do rekonstruowania wyglądu ścian znajdujemy również w materiale archeologicznym. Wspominaliśmy już o podawanych przez autorów sugestiiach, że ściany były „wylepiane” gliną. Zabieg taki, stosowany na zewnątrz, spełniał pewne funkcje przeciwpożarowe i izolacyjne, natomiast pokrycie ścian gliną we wnętrzu służyć mogło również podniesieniu jego estetyki. Potwierdzeniem tego może być omawiane już znalezisko bryłek ornamentowanej polepy z Jarocina³⁹. Innym sposobem ozdobienia ścian mogło być umieszczenie na nich ceramicznych płytek, takich jak omówiony już zabytek z dworu w Trzemszach⁴⁰.

Kolejnym elementem wyposażenia wnętrz dworskich, który możemy odtwarzać na podstawie znalezisk pochodzących z wykopalisk, jest system ogrzewania pomieszczeń. Jak wynika z informacji zebranych w rozdziale o elementach wystroju wnętrz (III.2), mamy tutaj do czynienia ze wszystkimi dostępnymi ówczesne systemami grzewczymi – od najprostszych palenisk, zbudowanych z kamieni eratycznych, do „centralnego” ogrzewania typu *hypocaustum*, odnalezionego w dworze w Jankowie Dolnym. Stosunkowo rzadko udaje się odnaleźć niezniszczone miejsce, gdzie znajdowało się palenisko lub piec. Dlatego też najczęściej zmuszeni jesteśmy do rekonstruowania tych urządzeń na podstawie takich znalezisk, jak fragmenty okopconej polepy, a przede wszystkim kafle piecowe. Niestety, nie zawsze jesteśmy w stanie określić, w jaki sposób ogrzewano badane domostwa. Wspomniane powyżej ogrzewanie hypocaustyczne należało niewątpliwie do zupełnie unikatowych. Jak wykazałam w poprzednich rozważaniach, również piece kaflowe w badanych dworach nie były wykorzystywane zbyt często. Najczęściej budowano je z kafli garnkowych. Wiele kłopotów interpretacyjnych nastroczają te stanowiska, gdzie odkryto zarówno kafle naczyniowe, jak i płytowe. Tutaj najistotniejsze wydaje się stwierdzenie, czy w budynku znajdowały się dwa piece, czy jeden, ale zbudowany z dwóch rodzajów kafli. Niestety, znalezienie odpowiedzi na to pytanie nie jest najczęściej możliwe, choć, zważywszy na znaczny koszt pieca, drugie rozwiązanie wydaje się bliższe prawdy.

Stwierdzenie obecności kilku urządzeń grzewczych daje natomiast badaczom potencjalne możliwości rekonstruowania przeznaczenia pomieszczeń, w których one funkcjonowały. Piec kaflowy z oczywistych względów lokowany jest w izbie reprezentacyjnej, piece kopułowe i paleniska otwarte – w pomieszczeniach gospodarczych lub kuchennych.

³⁸ SHGKr. III/3, s. 596 – hasło *Libertów*, oprac. J. Kurtyka.

³⁹ R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Łódź 1992, s. 12–13.

⁴⁰ M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach w woj. konińskim*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ], s. 70–71.

Niestety, nie jesteśmy w stanie zrekonstruować wyglądu palenisk otwartych, które, jak się wydaje, dominowały w średniowiecznych wnętrzach dworskich. Ze względu na stosunkowo niewielką powierzchnię pomieszczeń, spełniających niejednokrotnie wiele funkcji (sypialnia, jadalnia, izba reprezentacyjna), wydaje się, że były one lokowane przy ścianach – miały więc formę kominka. Dodatkowo ułatwiać to mogło odprowadzanie dymu poza pomieszczenie. Nie dysponujemy jednak żadnymi przesłankami, które pozwoliłyby na odtworzenie ich formy.

Piece kaflowe były z pewnością urządzeniami bardzo drogimi, zastanowić się jednak wypada, czy tylko kwestia ceny wpłynęła na ich niewielką popularność w omawianych zabudowaniach dworskich. Być może trzeba wziąć tu pod uwagę znacznie większą funkcjonalność kominka, który szybciej nagrzewał pomieszczenie, pozwalał na podgrzewanie, a nawet gotowanie potraw, a przede wszystkim był źródłem światła⁴¹, tak istotnym w przypadku pomieszczeń słabo doświetlonych – zazwyczaj przez małe okna przesłonięte błonami. Dochodzimy tutaj do kolejnego ważnego zagadnienia – w jaki sposób radzono sobie z oświetleniem izb?

Wiemy, że oprócz kominków i palenisk otwartych używano do tego celu łoju i wosku pszczelego, przy czym ten ostatni był dosyć drogi, stąd wykonane z niego świece były raczej towarem luksusowym⁴². W czasie opisywanych badań archeologicznych nie odnaleziono żadnych przedmiotów, które można by interpretować jako „lampki oliwne” czy świeczniki. Tutaj trzeba nieco uwagi poświęcić zabytkom omówionym już w jednym z poprzednich rozdziałów. Mam na myśli „kapturki” do gaszenia płonących knotów, które wydobyto w czasie badań w Plemiętach i Włoszczowie. Zagadką jednak pozostanie, czy były to knoty świec, czy kaganków z łojem lub olejem. Kolejne interesujące znalezisko, pochodzące z dworu Zdunach można interpretować jako uchwyt do mocowania luczyna.

Zupełnie unikalne znalezisko pochodzi z badań w Zgierzu. Odkryto tam podpiwniczony, drewniany budynek o wymiarach 5 x 6 m. Jest on datowany od końca XIV do końca XV stulecia. Niestety, nie udało się ustalić, czy był to dwór, czy może dom związany z funkcjonującą w tej okolicy plebanią (szkoła, dom wikarych?). Odnaleziono tu zabytek, na podstawie którego zaproponowano rekonstrukcję lampy olejowej o następującej budowie – koło o średnicy zbliżonej do 30 cm, wykonane z ceramicznej rurki o grubości ścianek 0,3–0,5 cm i wewnętrznej średnicy około 1,5 cm. Na górnej powierzchni rurki znajdowało

⁴¹ Patrz uwagi w pracy: M. Dąbrowska, *Kominek – luksus czy konieczność?*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyłło, Warszawa 1992, s. 177–181.

⁴² A. Rutkowska-Plachcińska, *Mieszkanie, higiena*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski*, t. 2, *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Plachcińska, Wrocław 1978, s. 339, 342; M. Dąbrowska, *Oświetlenie i ogrzewanie średniowiecznych wnętrz zamkowych*, AHP, 2004, t. 14, s. 178.

się prawdopodobnie 12 symetrycznie rozmieszczonych otworów, zakończonych tulejkami długimi na około 7 cm, o wewnętrznej średnicy 1,5–2,5 cm. Pusta przestrzeń w rurce służyła jako zbiornik oleju, natomiast tulejki pozwalały na wygodne umieszczenie knotów i pełniły rolę palników. Autor badań przytacza, wprowadzając dość odległe, ale przekonujące analogie do opisanej lampy⁴³. W Polsce zachowało się niewiele tego typu zabytków – są to lichtarze ołtarzowe, używane w kościołach⁴⁴.

Skromne są możliwości archeologii w zakresie odtwarzania innych elementów wystroju wnętrz dworskich w średniowieczu. Zdecydowana większość mebli wykonywana była z drewna i innych materiałów organicznych (skóry, tkaniny, wiklina), które bardzo rzadko zachowują się w warstwach ziemnych, a te ich elementy, które wykonano z metalu, są zwykle na tyle mało charakterystyczne, że trudno na ich podstawie pokusić się o odtworzenie konkretnych przedmiotów⁴⁵.

Na podstawie ikonografii, przedstawiającej z reguły wnętrza zamkowe lub pomieszczenia w domach mieszczańskich, i to najczęściej z terenów innych krajów europejskich, wiemy, że w okresie późnego średniowiecza używano zróżnicowanego zestawu mebli. Stoły, łóżka, ławy czy różnego rodzaju półki, rzadziej szafki, znajdowały się prawdopodobnie w większości dworów rycerskich w średniowiecznej Polsce. Niestety, w tej materii wypowiadać możemy się jedynie na podstawie ubogiej ikonografii i mało precyzyjnych zapisów w źródłach pisanych⁴⁶.

Wśród zabytków wydobytych w czasie wykopalisk do elementów, które uznać można za relikty mebli, zaliczyć trzeba przede wszystkim różnego rodzaju okucia, zrobione najczęściej z żelaza, choć spotykamy również egzemplarze wykonane z metali kolorowych. Wspominaliśmy już o kłopotach z ich interpretacją, trudno jest bowiem przesądzać, czy okuwały drzwi, okna, meble, czy może skrzynie? Te ostatnie stanowiły, jak się wydaje, jeden z ważniejszych elementów wyposażenia domostwa. To w nich przechowywano najcenniejsze rzeczy i być może dlatego są często wspomniane w zapiskach historycznych.

W przytoczonej już wcześniej wzmiance z 1398 r. opisano otwartą po śmierci właściciela, Jana z Goźlic, kasztelana wiślickiego (1388–1396), skrzynię

⁴³ P. Świątkiewicz, *O średniowiecznej lampie ze Zgierza*, [w:] *Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blumbergowej*, Łódź 2007, s. 59–61.

⁴⁴ Por. uwagi K. M. Kowalskiego, *Artefakty jako źródło poznania. Studium z teorii nauki historycznej*, Gdańsk 1996, s. 89 i n.

⁴⁵ Niestety, nasza wiedza na temat mebli średniowiecznych jest w znacznym stopniu ograniczona do mebli używanych w kościołach, klasztorach czy zamkach, ewentualne w domach bogatego mieszczaństwa. Tutaj mamy do dyspozycji zarówno przekazy ikonograficzne, jak i nieliczne zachowane zabytki. Por. uwagi: A. Rutkowska-Płachcińska, *Mieszkanie, higiena...*, s. 332 i n.; G. Kaesz, *Meble stylowe*, Wrocław 1990, s. 76–89.

⁴⁶ Por. uwagi: J. Setkowicz, *Zarys historii mebla od czasów starożytnych do końca XIX wieku*, Warszawa–Kraków 1969, s. 75–90.

zamczystą opatrzoną pieczęcią, w której znajdowało się między innymi 36 sztuk srebra⁴⁷. O rozwalenie skrzyni i zabranie z niej 50 grzywien w czasie napadu na dwór w miejscowości Kawec oskarżono w 1481 r. niejakiego Michała z Zagórzan⁴⁸. O tym, że przechowywano w skrzyniach nie tylko pieniądze i kruszec, świadczy wzmianka z 1487 r., w której czytamy, że niejaki Jan Kożuszek zobowiązuje się zwrócić synowej Barbarze, która porzuciła dom męża i wróciła do ojca, przedmioty do niej należące, a wśród nich skrzynkę, a w niej: czepek [haftowany] złotem, czepek jedwabny, dwie przepaski, czyli rąbki, jeden jedwabny, drugi wrocławski, koszula ze srebrnymi guzikami⁴⁹. Ciekawy zapis dotyczy wydarzeń z 1447 r. Potencjał Słap z Sobiesierni jest pozwany przez dziedziców Dąbrówki o przejęte w czasie opieki nad małoletnimi powodami rzeczy ich ojca, Piotra Słapa – tu następuje długa lista rzeczy, a wśród nich wymieniono dwie skrzynki (*ladule*), w których znajdowały się dokumenty i połamane srebro⁵⁰.

Wzmiankę o większej ilości sprzętów znajdujemy w przytaczanej już zapisce o wyposażeniu dzieci zmarłego Mikołaja Czarnego z Podola i Jawczyc, które miały otrzymać, między innymi, dwie skrzynie duże i pięć małych skrzynek⁵¹. W tym samym dokumencie jest również wzmianka o szafie „*in stubalia nowa*”⁵². Trudno jest jednak przesądzać, czy chodzi tu o szafę jako samodzielny mebel, czy też może o zamykaną drzwiczkami wnękę w ścianie (almarię), jakie przedstawiane są w ikonografii. Dalej czytamy jeszcze o dwóch stołach dobrej roboty i czterech pospolitych. Na tej podstawie możemy chyba wyciągnąć wnioski nie tylko o ilości, ale i zróżnicowaniu jakości mebli używanych w poszczególnych pomieszczeniach⁵³.

Jednak, jak wynika ze źródeł pisanych, skrzynie służyły nie tylko do przechowywania kosztowności; większe, o płaskich wiekach, mogły pełnić również rolę łóżek. Tak chyba należy odczytać wzmiankę o skrzyni z jedwabnym wezgłowiem, wymienioną wśród rzeczy zajętych we wsi Kobylepole, o które w 1491 r. Jan Czosnek ze Skórzewa procesował się z Barbarą Splawską i jej synami⁵⁴.

Zapewne w czasie nocnego wypoczynku nie ograniczano się jedynie do używania wezgłowi. W źródłach odnajdujemy opisy różnorodnych gatunków pościeli. I tak, w zapisie pochodzącym z 1451 r. spotykamy skargę na Franciszka z Kunic o zrabowanie z dworu w Brzączowicach między innymi: trzech pierzyn, sześciu poduszek, dziewięciu powłoczek, czterech prześcieradeł (lub

⁴⁷ SHGKr. I/1, s. 17 – hasło *Balice*.

⁴⁸ SHGKr. II/3, s. 460 – hasło *Kawec*.

⁴⁹ SHGPł. z. 4, s. 314 – hasło *Tyszki-Bregendy*.

⁵⁰ SHGP IV/3, s. 573 – hasło *Sobiesiernie*, oprac. P. Dembiński

⁵¹ SHGKr. III/3, s. 596 – hasło *Libertów*.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ SHGP IV/3, s. 475 – hasło *Skórzewo*, oprac. P. Dembiński.

prześcieradeł kąpielowych)⁵⁵. W spisany w 1450 r. posagu niejakiej Katarzyny znajdujemy między innymi wezgłówek i pierzynę⁵⁶. W 1421 r. w sprawie przeciw Niemście ze Szczytnik i Skroniowa o najście na dom w Szalowej wymieniono: dwie poduszki purpurowe, wezgłowie aksamitne, dwa przykrycia, w tym jedno purpurowe i postaw prześcieradeł⁵⁷. W zapisie z 1466 r. przedmiotem sporu rodzinnego były między innymi trzy kołdry jedwabne i cztery jedwabne poduszki⁵⁸.

Same łóżka wymieniane są rzadko. Z 1475 r. pochodzi zapis, z którego dowiadujemy się, że Jakub z Trzeczyszy pozywał braci o zabranie z domu licznych ruchomości, a między innymi: łóżka, pierzyn, poduszek i ręczników⁵⁹. Inne meble wymieniono w dokumencie z roku 1432, z którego dowiadujemy się, że Maciej ze Szczodrkowic pozwał Stachnę, wdowę po Janie z Marszowic, o to, że najechała jego dziedzinę, a oprócz innych szkód zabrała stoły, stołki i inne rzeczy, do których nie miała żadnych praw⁶⁰.

Wydaje się, że meble znajdujące się w izbach dworskich nie były rzeczami cennymi. Stosunkowo rzadko są wymieniane w zapiskach źródłowych. Jeśli już, to określane są jako „sprzęty domowe”. Przytoczmy tu wzmiankę z 1485 r., w której Andrzej z Krużlowej, cześnik krakowski, na wypadek śmierci zapisał swojej żonie Beacie dwa kubki, sprzęty domowe, srebro, złoto, kamienie szlachetne, różnokolorowe szuby, srebrne łyżki...⁶¹. O ich niewielkiej wartości świadczy chyba również fakt, że nie są dokładniej opisywane nawet w sprawach o zagrabienie cudzego mienia. Z takim przypadkiem mamy do czynienia w zapisie z 1476 r., gdzie czytamy, że Jakub z Kłaja oddalił skargę siostry, ponieważ nie wziął po śmierci brata: czerwonej szuby podbitej skórą kun, 3 nowo uszytych szub podbitych futrami lisimi, 8 srebrnych łyżek, 18 florenów w gotówce i wszystkich sprzętów domowych⁶². Podobnie w zapisie z 1464 r., gdzie Grot z Urbanowa pozywa kanonika Szczepana Chybskiego między innymi o konie, naczynia (*scutella*), łyżki srebrne, kotły i inne sprzęty domowe wartości 100 grzywien⁶³.

Pod lakonicznym określeniem „sprzęty domowe” w źródłach pisanych ukryta jest większość ruchomości służących mieszkańcom dworów. Niestety, również źródła archeologiczne są w tym przypadku równie enigmatyczne.

⁵⁵ SHGKr. III/2, s. 346 – hasło *Kunice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa; SHGKr. I/2, s. 227 – hasło *Brzączowice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

⁵⁶ SHGPł. z. 3, s. 252 – hasło *Radzanowo Stare*.

⁵⁷ SHGKr. III/4, s. 841 – hasło *Łapszów*, oprac. M. Wilamowski.

⁵⁸ SHGKr. IV/1, s. 48 – hasło *Maków*, oprac. A. Marzec.

⁵⁹ SHGKr. II/2, s. 204 – hasło *Janczowa*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

⁶⁰ SHGKr. IV/1, s. 149 – hasło *Marszowice*, oprac. W. Bukowski.

⁶¹ SHGKr. III/1, s. 169 – hasło *Krużłowa*, oprac. F. Sikora.

⁶² SHGKr. II/4, s. 560 – hasło *Kłaj*, oprac. F. Sikora.

⁶³ SHGP IV/3, s. 472 – hasło *Skórzewo*.

Przypomnieć tutaj można wszelkiego rodzaju „okucia”. W przypadku masywnych, żelaznych, domyślamy się, że mogły być częścią drzwi, okien czy mebli. Z delikatniejszymi i bardziej ozdobnymi, czasami wykonanymi z metali kolorowych, sprawa jest jeszcze trudniejsza. Podobna sytuacja dotyczy wszelkiego rodzaju obejm czy uchwytów, których funkcji nie jesteśmy w stanie się domyślić. Jeśli chodzi o różnorodne ogniwa czy fragmenty łańcuchów, gwoździ i haków, jesteśmy już zupełnie bezradni. Jedynie na podstawie ikonografii możemy się domyślać, jakie bogactwo sprzętów, przyborów i narzędzi można by zrekonstruować, opierając się na tych z pozoru prostych, a jednak tak dla nas tajemniczych przedmiotach.

Określenie „sprzęty domowe” najczęściej jednak kojarzy się z przedmiotami kuchennymi i gospodarczymi. Przyjrzyjmy się najpierw tym, których używano w kuchni i przy stole, bo rozróżnienie między tymi dwoma kategoriami nie do końca jest przecież możliwe.

W czasie badań wykopaliskowych do rąk archeologa trafiają najczęściej właśnie kawałki naczyń – w zdecydowanej większości są to fragmenty naczyń ceramicznych. O tym, jak ważnym, a zarazem niekiedy niedocenianym są znaleziskiem, już wspominałam. A jednak nawet wówczas, kiedy uda nam się w je pełni zrekonstruować, trudno jest przesądzić, czy korzystano z nich jedynie w kuchni – do przyrządzania potraw, czy również trafiały na stół. Możemy się tego zaledwie domyślać, biorąc pod uwagę ich formę, a także starannie przyglądając się zachowanym na ich ściankach śladom. Znakomitym wzorem takich wyczerpujących badań jest z pewnością opracowanie zbioru naczyń pochodzących z klasztoru norbertanek w Strzelnie, wykonane przez K. Sulkowską-Tuszyńską⁶⁴.

Wydaje się, że w omawianych publikacjach archeologicznych znacznie więcej uwagi poświęca się technologii wykonania naczyń niż próbie określenia ich potencjalnej funkcji. Dla naszych rozważań jednak to drugie zagadnienie wydaje się znacznie bardziej istotne. W późnym średniowieczu, oprócz dominujących wcześniej garnków i mis, pojawiają się dzbany, trójnóżki, pokrywki, kubki itp. Rozszerzenie asortymentu naczyń jest zarówno wyrazem zmieniających się zwyczajów żywieniowych, jak i kultury spożywania posiłków. Prawdopodobnie po raz pierwszy na naszych ziemiach pojawiają się naczynia „indywidualne”, przeznaczone dla jednej osoby – czarki, kubeczki czy małe dzbanuszki. Tym większą wagę należałoby przykładąć do określenia ich formy i funkcji. Istotnym, choć niezwykle trudnym, i z punktu widzenia metodologicznego raczej mało wiarygodnym, byłoby określenie procentowego udziału takich „wyspecjalizowanych” naczyń, w odróżnieniu od „wielofunkcyjnych” do tej pory garnków. Szczególnie istotne znaczenie ma to dla początkowego okresu

⁶⁴ K. Sulkowska-Tuszyńska, *Średniowieczne naczynia ceramiczne z klasztoru norbertanek w Strzelnie*, Toruń 1997.

funkcjonowania dworów rycerskich – końca XIII i początków XIV w. Wówczas najprawdopodobniej naczynia gliniane stanowiły zdecydowaną większość „zastawy” kuchennej i stołowej. W późniejszych okresach musimy liczyć się ze znacznym udziałem naczyń wykonanych z metali, a te, jak wiemy, rzadko trafiają do naszych rąk. Lektura zapisków źródłowych przekonuje, że faktu zaledwie śladowej ilości tych wyrobów wśród zabytków pozyskanych w czasie wykopalisk nie można tłumaczyć ich brakiem w inwentarzach dworskich. O ile naczynia ceramiczne, a także drewniane, najczęściej w ogóle nie są wspominane w źródłach, o tyle wzmianki o naczyniach metalowych pojawiają się dosyć często, będąc świadectwem ich znacznej popularności, a jednocześnie chyba dość wysokiej ceny. Opisywane są nie tylko wykonane z metali kolorowych naczynia stołowe, ale również żelazne kotły czy kadzide.

Do wyjątkowych znalezisk zaliczyć trzeba również okazy sztucców, poza nożami, które jednak jako narzędzia bardzo uniwersalne były używane nie tylko przy stole i w kuchni. Nieliczne znaleziska łyżek z pewnością również nie są świadectwem sporadycznego z nich korzystania. Zapewne większość z nich wykonana była z drewna, co sprawia, że rzadko zachowują się w warstwach ziemnych. O ich popularności jeszcze w czasach w pełni nowożytnych świadczą choćby opisy księdza Jędrzeja Kitowicza⁶⁵.

Tak więc, aby odnieść się do kultury spożywania posiłków, archeolog musi sięgnąć do źródeł pisanych – przede wszystkim w celu stwierdzenia, na ile odnajdywane przez nas i uważane za unikatowe przedmioty były takimi w rzeczywistości. Przyjrzyjmy się zatem kilku opisom.

W przytaczanej już nocie z 1464 r. Grot z Urbanowa pozwał kanonika Szczepana Chybskiego między innymi o konie, naczynia (*scutella*), łyżki srebrne, kotły i inne sprzęty domowe wartości 100 grzywien⁶⁶. Natomiast w 1465 r. Dorota z Kalinowej, wdowa po Mikołaju z Koniecpola, podkomorzym i staroście przemyskim, została wezwana do stawienia się przed sądem krakowskim jako oskarżona przez brata swojego męża o zabranie niepodzielonych jeszcze rzeczy pozostałych po zmarłym Mikołaju. Wymieniono tam między innymi wyroby srebrne: półmiski, miednice, kubki i łyżki o łącznej wartości 2000 grzywien⁶⁷. W kolejnej wzmiance z 1460 r. Przedbor z Koniecpola wyznaczył swojej żonie Elżbiecie 2000 florenów węgierskich z tytułu wiana na kilkunastu wsiach oraz dwa futra, pięć czarek, sześć talerzy, cztery kubki srebrne pozłacane, które ma ona w użytkowaniu⁶⁸. W 1485 r. Andrzej z Krużło-

⁶⁵ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985, s. 225; por. też cenne uwagi na ten temat zawarte w pracy A. Pośpiecha, *Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (przykład Wielkopolski XVII wieku)*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich...*, s. 151–162.

⁶⁶ SHGP IV/3, s. 472 – hasło *Skórzewo*.

⁶⁷ SHGKr. II/2, s. 237 – hasło *Januszowice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

⁶⁸ SHGKr. II/1, s. 145 – hasło *Hartmański Młyn*, oprac. J. Luciński.

wej, cześniak krakowski, na wypadek śmierci zapisał swojej żonie Beacie dwa kubki, sprzęty domowe, srebro, złoto, kamienie szlachetne, różnokolorowe szuby i srebrne łyżki⁶⁹. Srebrne łyżki znalazły się także w spisany w 1450 r. posagu niejakej Katarzyny z Radzanowa Starego. Oprócz nich wymieniono również obrusy, nie wiemy jednak, w jakiej ilości⁷⁰. Obrusy znajdujemy również w kolejnym zapisie pochodzącym z 1451 r. Franciszek z Kunie występuje jako obwiniony przez niejaką Apolonię, że naszedł z towarzyszami jej dom w Brączowicach i zabrał, między innymi, dwa obrusy i dwa półmiski cynowe⁷¹. W 1421 r. Katarzyna z Łapszowa oskarżyła Niemstę ze Szczytnik i Skroniowa o najście na dom jej matki w Szalowej i zabranie m. in.: 4 łyżek srebrnych (wartości 2 grzywien), 2 noży posrebrzanych (wartości 2 grzywien), 4 garnków cynowych (wartości 2 grzywien), kotła (wartości 2 grzywien) i miednicy (wartości 1/2 grzywien)⁷².

Bogaty zestaw naczyń spotykamy w dwóch kolejnych dokumentach. W pierwszym, pochodzącym z 1441 r., zanotowano, że Nieustęp z Małego Książa wziął za żonę 15 srebrnych łyżek z 4 grzywien czystego srebra, 10 cynowych półmisków (*scutellas stanneas alias cenowich*), tyleż cynowych talerzy, 10 żelaznych garnków⁷³. W cytowanej już wcześniej notatce o wyposażaniu dzieci zmarłego Mikołaja Czarnego z Podola i Jawczyc wymieniono natomiast: 4 żelazne garnki, 2 panwie, 5 mis wielkich i 5 małych alias przystawek, 11 talerzy cynowych, 11 łyżek srebrnych, 2 miednice miedziane z nalewką (naczynie do polewania rąk) oraz kocioł toczony z nowymi kadziami⁷⁴. Nie wiemy, jaką formę miała wspomniana nalewka. Czy było to zwykłe naczynie – np. dzbanuszek, czy też może miała ona formę akwamanili. O używaniu tych ostatnich już wspominaliśmy przy omawianiu znaleziska z dworu w Barłogach. Dzięki tej notatce przekonujemy się, że nie był to fakt jednostkowy.

W zacytowanej poniżej zapisce wymieniono różnego rodzaju sprzęty, które przekonują, że znaczne zróżnicowanie asortymentu naczyń dotyczyło nie tylko stołu i spożywania potraw. Wyposażenie kuchni również uległo znacznemu wzbogaceniu, co – niestety – nie zawsze daje się odnotować na podstawie zabytków pozyskanych w czasie wykopalisk. W 1447 r. Potencjał Słap był pozwany przez dziedziców Dąbrówki o przejęcie w czasie opieki nad małoletnimi powodami rzeczy ich ojca Piotra Słapa, czyli: 20 czarek (*scutella*) miedzianych ocynowanych (*cuprea alias oczenowy*) i tyluż talerzy, 16 łyżek srebrnych, kotła do warzenia piwa i innych mniejszych naczyń do gotowania ryb, żelaza do kominka (rozeń?), a wszystko to wartości 50 grzywien⁷⁵.

⁶⁹ SHGKr. III/1, s. 169 – hasło *Krużłowa*.

⁷⁰ SHGPł. z. 3, s. 252 – hasło *Radzanowo Stare*.

⁷¹ SHGKr. III/2, s. 346 – hasło *Kunie*; SHGKr. I/2, s. 227 – hasło *Brączowice*.

⁷² SHGKr. III/4, s. 841 – hasło *Łapszów*.

⁷³ SHGKr. III/2, s. 279 – hasło *Książ Mały*, oprac. W. Bukowski.

⁷⁴ SHGKr. III/3, s. 596 – hasło *Libertów*.

⁷⁵ SHGP IV/3, s. 573 – hasło *Sobiesierne*.

Zwróćmy tu uwagę, że naczynia do gotowania ryb były wymienione w liczbie mnogiej, było więc ich prawdopodobnie kilka, i to chyba metalowych, gdyż ceramicznych wyrobów zwykle nie opisywano, wyjątek stanowiły importowane, drogie naczynia stołowe. Trudno też wyrokować, czym były wymienione „żelaza do kominka”, czy tak, jak sugerują autorzy *Słownika...*, był to rożen, czy może ruszt, służący zarówno do pieczenia, jak i do podgrzewania potraw?

W omawianych zapiskach kilka razy pojawiły się garnki żelazne, jednak za każdym razem w niewielkich ilościach. Najwięcej odnotowano ich w zapisie dotyczącej dziedziców Jawczyc, gdzie wymieniono cztery żelazne garnki i dwie panwie. Podobną ilość odnajdujemy w nocie z 1475 r. spisanej w sprawie Jakuba z Trzeczyszy – były to cztery garnki żelazne i jeden wielki garnek. Po samym fakcie ich wyszczególnienia i skromnej liczebności sądzić należy, że były to rzeczy relatywnie drogie. Ta sama obserwacja dotyczy przedmiotów związanych bardziej z domową wytwórczością na dosyć znaczną skalę, niż z rodzinną kuchnią. Przypomnijmy tu, wymienione w kolejnych zapisach: „kocioł do warzenia piwa”⁷⁶ czy „kocioł toczony z nowymi kadziami”⁷⁷.

Być może większość tego typu przedmiotów nigdy nie trafi do rąk archeologa, jednak w świetle przytoczonych źródeł fakt, że w wykopach tylko sporadycznie znajdujemy opisywane tu „luksusowe” przedmioty wykonane z metali, należy uznać za dowód zapobiegliwości mieszkańców badanych domostw, którzy w momencie zagrożenia byli w stanie ratować swój dobytek, a może nawet wydobyć go z pogorzeliska. Być może, na co dzień te cenne rzeczy spoczywały w owych zamczystych skrzyniach, co znacznie ułatwiało ich ochronę, ewentualne ukrycie czy wyniesienie z płonącego budynku.

Pozostając jeszcze przy temacie luksusowych naczyń stołowych, chciałam zwrócić uwagę na fakt, że w źródłach w zasadzie brak jest wzmianek o naczyniach szklanych. W tym wypadku sytuacja wygląda dokładnie odwrotnie niż w przypadku omówionych już przedmiotów. Fragmenty kielichów, szklanicy czy czarek są znajdowane w czasie wykopalisk, a nie spotykamy ich w dokumentach. Niestety, nie wiem, jak wytłumaczyć taką sytuację.

W analizowanych przekazach brak jest też *explicite* wymienionych naczyń kamionkowych czy innych wykwinnych wyrobów ceramicznych (np. majolika), które jako przedmioty importowane były z pewnością cenne. Spotykamy jednak określenia typu „kubek” bez podania surowca, z jakiego był wykonany, być może więc pod tymi lakonicznymi określeniami ukrywają się tego rodzaju naczynia?

Wydawać by się mogło, że zdecydowanie najwięcej przedmiotów, których relikty wydobywamy z archeologicznych wykopów, to sprzęty kuchenne i gospodarcze, tu jednak musimy zdawać sobie sprawę, jaki niewielki odsetek

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ SHGKr. III/3, s. 596 – hasło *Libertów*.

używanych w gospodarstwie przedmiotów jesteśmy w stanie na tej podstawie wyliczyć. Zagadnienia tego dotyczą zamieszczone powyżej uwagi na temat sporadycznego odkrywania przedmiotów „ekskluzywnych”. Wiemy również, że mamy niewielkie szanse na odkrycie przedmiotów wykonanych z drewna czy innych surowców organicznych. Nie znajdziemy konwi, dzień, beczek, cebrzyków, czerpaków i całej gamy, przecież często użytkowanych, naczyń klepkowych czy toczonych mis i talerzy, jak również wykonywanych z łyka przetaków czy sit. W naszych inwentarzach brakuje także drewnianych łyżek, tłuczków, pałek czy mątevek/koziołków. Takie rzeczy nie doczekały się również opisów w źródłach. Tak więc przy rekonstruowaniu wyposażenia kuchni właściwie skazani jesteśmy jedynie na analogie etnograficzne i własną wyobraźnię, której w niewielki sposób może pomóc niezbyt bogata ikonografia, dotycząca jednak innych krajów i najczęściej innej grupy społecznej użytkowników.

Podobne trudności, jak przy rekonstruowaniu wyposażenia dworskiej kuchni, napotkamy przy próbie opisu narzędzi i innych przedmiotów codziennego użytku. I tu zaczniemy od próby odpowiedzi na pytanie, jakiego typu działalność gospodarczą możemy odtwarzać na podstawie odnajdywanych przez nas przedmiotów.

Najczęściej rekonstruowana przez archeologów wytwórczość kowalska znajduje słabe potwierdzenie w zapiskach źródłowych. W opisach samych dworów napotykamy wzmianki o słodowniach, łaźniach, browarach, ale nie udało mi się znaleźć wzmianki o kuźni. Pozostaje jednak faktem, że znajdujemy przedmioty, które łączyć można nie tylko z rzemiosłem kowalskim, ale nawet z działalnością hutniczą. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że zwykle są to nieliczne zbiory narzędzi, które służyły zapewne do napraw czy wykonywania nieskomplikowanych przedmiotów codziennego użytku, typu podkowy lub gwoździe. Ślady „domowego” pozyskiwania surowca z miejscowych rud żelaza też można interpretować w ten sposób.

Działalność hutnicza i kowalska stwarzały duże zagrożenie pożarowe, dlatego zwykle kuźnie lokowane były z dala od zabudowań mieszkalnych. Czy takowe wchodziły w skład interesujących nas zespołów dworskich, dowiemy się wówczas, gdy badaniami wykopaliskowymi obejmowane będzie również zaplecze gospodarcze badanych siedzib. Tutaj jednak trzeba zwrócić uwagę na wyjątkową pozycję rzemiosła kowalskiego na tle innych dziedzin wytwórczości. Kowal jako osoba, która w pewnym sensie „ujarzmiła” ogień, był zawsze traktowany ze specjalnym szacunkiem, a nawet z pewną obawą.

Stosunkowo częste sugestie o wytwórczości kowalskiej mogą też być spowodowane faktem, że tego typu działalność pozostawiała znacznie bardziej „intensywne” ślady, które przetrwały do naszych czasów. Żelazne narzędzia czy bryłki żużli nie uległy rozkładowi tak jak ewentualne pozostałości wytwarzania przedmiotów z surowców organicznych, może poza wyrobami kościanymi. Nie bez znaczenia jest tutaj również chętnie sięganie do analogii siedlątkowskich,

gdzie istnienie działalności kowalskiej sugerowała J. Kamińska. Wydaje się jednak, że w wielu przypadkach opisywane relikty i zabytki ruchome nie do końca usprawiedliwiają sugestie funkcjonowania w badanych dworach kuźni *sensu stricto*.

Wśród przedmiotów, jakie wydobyto w czasie prowadzenia badań wykopaliskowych na interesujących nas stanowiskach, stosunkowo często znajdują się narzędzia związane z zajęciami rolniczymi. Zdecydowanie najbogatszy jest tutaj zbiór sierpów. Odkryto również półkoski oraz fragmenty krojów do pługa, lemiesze i radlice. Stosunkowo liczne są również znaleziska bardziej uniwersalnych narzędzi typu motyka, kopaczka czy łopata. Niestety, podobnie jak w przypadku narzędzi służących do orki, tak i w tym przypadku brak ujednolicenia nazewnictwa powoduje trudności z dokładniejszym opisem tych przedmiotów. Niezbyt często wzmianki o nich znajdujemy również w źródłach pisanych. W przytaczanej już wyżej wzmiance z 1465 r., dotyczącej wyposażenia dwóch synów zmarłego Mikołaja Czarnego z Podola i Jawczyc, wymieniono dwa okute wozy domowe, dwa pługi, cztery brony i dwa radła⁷⁸. Z innej wzmianki z 1389 r. dowiadujemy się, że wyrokiem sądu Mikołaj z Olewina ma zwrócić swym wierzytelom dwie żelazne brony, pług, dwa wozy żelazne, jeden wóz drewniany i beczkę⁷⁹. Już samo wymienienie tych przedmiotów świadczy, że były to rzeczy wartościowe. Zwraca również uwagę niewielka ich ilość.

Z informacji zawartych we wzmiance pochodzącej z 1447 r. dowiadujemy się, że znany nam Potencjał Słap z Sobiesierni pozwany był przez dziedziców Dąbrówki o przejęcie w czasie opieki nad małoletnimi powodami rzeczy ich ojca, Piotra Słapa. Wśród wymienionych ruchomości znalazły się między innymi: żelazo płużne, żelazo do kół młyńskich wiatraka i 12 siekier⁸⁰.

O ile możemy się domyślać, że określenie „żelazo płużne” dotyczy gotowego wyrobu – części żelaznej pługa, o tyle trudno jest się domyślić, jak wyglądało „żelazo do kół młyńskich wiatraka”. Wydaje mi się jednak, że nawet wówczas, gdybyśmy tego typu przedmiot odnaleźli w czasie badań wykopaliskowych, to szanse na jego prawidłowe rozpoznanie byłyby zdecydowanie niewielkie. Powszechne już w późnym średniowieczu wykorzystywanie młynów spowodowało, że znaleziska żaren ręcznych należą do rzadkości, choć, jak wynika z omówionych uprzednio przypadków, nadal mogły być używane.

Stosunkowo często w źródłach wzmiankowane są wozy. Jak wynikało to już z przypadków omawianych w rozdziale o narzędziach, prawidłowe rozpoznanie ich części jest rzeczą zdecydowanie trudną. I nie chodzi tu tylko o stan wiedzy archeologów, których już nie uczy się etnografii (nie etnologii, sic!), a którzy być może nigdy takiego wozu nie mieli okazji dokładnie obejrzeć.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ SHGKr. I/3, s. 522 – hasło *Dąbrówka*, oprac. F. Sikora.

⁸⁰ SHGP IV/3, s. 573 – hasło *Sobiesiernie*.

Chyba bardziej istotny jest tutaj fakt, że elementy żelazne, które ewentualnie możemy odnaleźć, są bardzo mało charakterystyczne. Różnego rodzaju obejmy, haki, trzpienie czy ogniwa mogły służyć różnym celom i mamy niewielkie szanse na prawidłowe określenie ich funkcji. Powracając jednak do przekazów pisanych, zwraca tu uwagę wyróżnianie kilku typów wozów. Znajdujemy wozy: domowe, drewniane, żelazne. Z taką sytuacją mamy do czynienia między innymi w zapisie z 1527 r., dotyczącej wsi Bukowiec Górny, gdzie wymieniono „wozy oraz wóz żelazny”⁸¹. W innej notce czytamy, że w 1430 r. Jakub z Iwanowic zobowiązał się spłacić nowy wóz okuty żelazem z dwoma końmi⁸². We wzmiance z 1492 r. odnotowano natomiast wóz wojenny (*currus falcatus*)⁸³.

Stosunkowo często w materiałach archeologicznych pochodzących ze średniowiecznych dworów rycerskich znajdujemy narzędzia służące do obróbki drewna. Są to przede wszystkim siekiery, ciosła oraz cały szereg narzędzi drobniejszych: dłuta, wiertła, skoblice itp. Obecność tych przedmiotów nie może dziwić, skoro wiemy, że większość wyposażenia domu i sprzętów codziennego użytku była wykonana właśnie z drewna. Musiały się więc one znaleźć nawet w „podręcznym” zestawie narzędzi przechowywanych w domu. O tym, że czasami zestaw tych przyborów był znacznie bogatszy, świadczą takie znaleziska, jak chociażby karpownica czy nutownik do wykonywania gontów. Może zastanawiać brak wśród odnajdywanych zabytków pił, które w tym czasie były w użytkowaniu, o czym świadczy chociażby ikonografia.

Omówione narzędzia rzadko wzmiankowane są w przekazach pisanych. Stosunkowo najczęściej napotykamy wzmianki o siekierach i nożach. O tym, że były to przedmioty cenne, może świadczyć wzmianka z 1400 r., w której czytamy, że Jaszek z Buczyny występuje przeciw Jaskowi z Sobolowa, m. in. o 2 konie zabrane z pola, za które wziął siekiere i wielki nóż⁸⁴.

Noże to narzędzia chyba najczęściej znajdowane w czasie prac wykopaliskowych. O ich wszechstronnym zastosowaniu i próbach określenia funkcji różnych ich typów już wspominaliśmy. Niestety, do naszych rąk trafiają najczęściej same odkuwki bez okładzin czy oprawek, a przecież to one w znacznej mierze mogłyby pomóc w określeniu ich przeznaczenia, a byłyby także istotną przesłanką chociażby dla określenia wartości noża.

Na niewielu stanowiskach odnaleziono natomiast nożyce. Panuje przekonanie, że wykorzystywano je przede wszystkim do ścinania runa owiec, choć zapewne służyły również do innych celów.

⁸¹ SHGKr. I/2, s. 291 – hasło *Bukowiec Górny*, oprac. F. Sikora.

⁸² SHGKr. II/2, s. 182 – hasło *Iwanowice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

⁸³ SHGKr. III/4, s. 1036 – hasło *Lukowica*, oprac. W. Bukowski.

⁸⁴ SHGKr. I/2, s. 281 – hasło *Buczyna*, oprac. F. Sikora.

Zarówno wymienione wcześniej sierpy, siekiery, jak i noże czy nożyce wymagały okresowego ostrzenia. Choć teoretycznie można to zrobić na każdym kamieniu, to jednak znaczna cena tego typu narzędzi powodowała, że do ich użytkowania podchodzono z większą troską – zapewne więc używano oselek, dzięki którym ostrzy się je szybciej, lepiej i przede wszystkim oszczędzając sam metal. Można wobec tego przypuszczać, że osełki były powszechnie używane, a ponieważ nie były przedmiotem zbyt cennym, powinniśmy często odnajdywać je w czasie badań. Dziwi zatem ich stosunkowo mała frekwencja w inwentarzach badanych stanowisk. Być może część z nich pozostaje niezauważona i potraktowana przez mniej doświadczonych badaczy jako zwykły kamień?

Z podobną sytuacją mamy również do czynienia w przypadku krzesiw. Zapewne powszechnie używane i, mimo że wykonane z żelaza, chyba niezbyt drogie ze względu na dosyć prostą formę, a co za tym idzie łatwe do wykonania, są zabytkiem niezbyt często odnajdywanym, a może jedynie rzadko identyfikowanym.

Przyjrzyjmy się teraz narzędziom, które związane są z pracami wykonywanymi tradycyjnie przez kobiety. Typowymi przedmiotami, jakie należy tu wymienić, są przęśliki. Nie są one jednak zbyt licznie reprezentowane w materiałach archeologicznych. Znacznie częściej znajdowane są igły i szydła. Rozróżnienie to oczywiście jest umowne, gdyż wykonywane były one zarówno z kości, jak i żelaza. Tutaj jednak należy zwrócić uwagę, że narzędzia te potrzebne były również do wytwarzania i reperacji przedmiotów ze skór (buty, elementy rzędu końskiego, sakwy, kaletki, łubia, kołczany, pochwy noży itp.), które to czynności wymagały większej siły i były prawdopodobnie wykonywane przez mężczyzn.

O innych zajęciach gospodarczych możemy mówić zarówno interpretując zabytki ruchome, jak i przekazy źródłowe, a także dodatkowo uzupełniać tę wiedzę informacjami o wyglądzie najbliższego otoczenia badanych siedzib. Chodzi tu o hodowlę ryb i rybołówstwo. Wspominaliśmy już, że tak często stosowane w celu podniesienia obronności siedzib przeszkody wodne były prawdopodobnie wykorzystywane również jako „rybniki” czy stawy hodowlane. Obserwując zachowane do dziś zespoły podworskie, trudno jest ocenić, kiedy stawy w nich funkcjonujące powstały, jednak o tym, że mogły one być wykorzystywane już w późnym średniowieczu świadczą przekazy ze źródeł pisanych. Wzmianka z 1443 r. wspomina o istnieniu rybnika przed dworem w Czrymnej⁸⁵. Natomiast w Bieńkowicach w 1440 r. wymieniono wielki staw pod dworem⁸⁶.

Wśród odnajdywanych w czasie wykopalisk zabytków dosyć często pojawiają się zarówno przedmioty związane ze stosowaniem sieci rybackich

⁸⁵ SHGKr. I/3, s. 482 – hasło *Czrymna*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

⁸⁶ SHGKr. I/1, s. 101 – hasło *Bieńkowice*, oprac. F. Sikora.

(określane jako grzędzidła, ciężarki, obciążniki), jak i haczyki wędek. Czasami zestawy tych narzędzi są bardzo bogate. Do najliczniejszych można zaliczyć odkryte w czasie badań dworzyska w Bachotku grzędzidła, fragment czterozębnego ościenia i błystkę na ryby⁸⁷.

Pozostając nadal w sferze pozyskiwania żywności, kilka słów poświęć trzeba łowiectwu. Przytaczaliśmy już poglądy bronioznawców, którzy sugerują, że pewne rodzaje broni w okresie późnego średniowiecza używane były prawie wyłącznie podczas łowów. Mowa tu przede wszystkim o łuku i oszczepie⁸⁸. Groty strzał i oszczepów są odnajdywane w czasie badań, natomiast w źródłach pisanych znajdujemy wzmianki o jeszcze innym sposobie polowań, który dziś określilibyśmy raczej mianem kłusownictwa. I tak, w roku 1417 r. odbył się proces między innymi o pięć sideł na zające⁸⁹.

Nasuwa się pytanie, dlaczego w budynkach dworskich trzymano narzędzia. Prawdopodobnie dlatego, że były one często wykorzystywane, chyba jednak raczej do bieżących napraw niż wytwarzania potrzebnych sprzętów i przyborów. Najprawdopodobniej również dlatego, że były to przedmioty cenne. Skromny stan badań nie pozwala na przeprowadzenie porównania zestawu narzędzi, które znajdowały się w zabudowaniach gospodarczych towarzyszących dworom. Nie wiemy, czy było ich tam więcej, czy mniej, czy może nie było wcale? Niestety, bez poszerzenia bazy źródłowej nie możemy odpowiedzieć na to pytanie.

O ile obecność niekiedy specjalistycznych narzędzi w zabudowaniach dworskich może dziwić, o tyle obecność uzbrojenia i elementów rzędu końskiego wydaje się jak najbardziej na miejscu. Jest to problematyka, która zarówno wśród archeologów, jak i historyków wzbudza duże zainteresowanie i często staje się tematem węższej lub szerszej zakrojonych rozpraw⁹⁰. W ostatnim czasie doczekała się nawet odrębnego, wielokrotnie już wspomnianego, studium P. A. Nowakowskiego, dlatego też trzeba uznać, że jest to zagadnienie stosunkowo dobrze zbadane, oczywiście na tyle, na ile pozwalała baza źródłowa, która niestety nie jest zbyt bogata. Wprawdzie autor ten uwzględnił w swoich rozważaniach „arsenały domowe” również rycerstwa, a głównie możnowładztwa zamieszkującego zamki, jednak generalne wnioski końcowe możemy odnieść również do interesujących nas dworów. Przytoczone w poprzednich rozdziałach dane pozwalają w pełni zgodzić się z P. A. Nowakowskim, że późnośredniowieczne rycerstwo polskie dysponowało znaczną ilością uzbrojenia, które w zasadniczy sposób, czy to formami, funkcjonalnością, czy różnorodnością, nie odbiegało od trendów ogólnoeuropejskich⁹¹.

⁸⁷ K. Grażawski, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku w ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych*, Spraw.Arch., 1988, t. 40, s. 330.

⁸⁸ P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006, s. 92, 97.

⁸⁹ SHGP III/3, s. 630 – hasło *Pępowo*, oprac. T. Jurek.

⁹⁰ Patrz przypisy w rozdziale o militariach.

⁹¹ Por. uwagi: P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe...*, s. 205–208.

Na omawianych w tej pracy stanowiskach odnaleziono znaczne ilości zabytków, które możemy zaliczyć do wszystkich kategorii militariów. Jak już wspominałam, ta grupa artefaktów jest szczególnie pieczołowicie odnotowywana przez badaczy. Jednak dopiero skonfrontowanie tych znalezisk ze źródłami pisanymi, które dla tego tematu są stosunkowo bogate, pozwoli nam na pełniejszą rekonstrukcję choćby podstawowego wyposażenia rycerskiego zarówno w uzbrojenie ochronne, jak i zaczepne. Pouczającą w tym względzie jest przytaczana już wzmianka z 1496 r., w której czytamy, że opiekunowie dwóch synów zmarłego Mikołaja Czarnego z Podola i Jawczyc mieli wyposażyć ich po osiągnięciu pełnoletności, między innymi, w: 12 części zbroi, 3 dzidy (sic!), 3 kopie, 3 kusze z 2 przyborami, mianowicie hybarami [hewarami – napinaczami] i tułami [kołczanami], pełną zbroję kopijniczą i 2 zbroje strzelcze, 4 siodła, w tym wielkie pagowane, oraz 1 pawężkę [małą tarczę] złożoną⁹². Podobne ilości, choć po części innego typu uzbrojenia, wymienia kolejny dokument. W 1447 r. Potencjał Słap z Sobiesierni był pozwany przez dziedziców Dąbrówki o przejęcie w czasie opieki nad małoletnimi powodami rzeczy ich ojca, Piotra Słapa: trzy zbroje, przyłbicę (*galea alias clobuciecz*), dwa łebki (*lapkas*), dwa napierśniki (*arma ad pectus pertinencia alias brusblyachy*), dwa naramienniki (*alias myschky*), dwa miecze, w tym jeden inkrustowany srebrem (*reparatus argento*)⁹³.

Chyba nie trzeba specjalnie przypominać, że rycerz, oprócz posiadania własnego uzbrojenia, miał obowiązek wyposażenia w nie również swojego pocztu, stąd ilość militariów w posiadaniu rodziny powinna być większa, bo nawet wówczas, gdy zabrakło dorosłego męskiego dziedzica, pozostała rodzina miała nadal obowiązek obsyłania wypraw wojennych. Jak było to istotne, wynika chociażby z zapiski z 1433 r., z której dowiadujemy się, że Henryk z Bleszna zawarł układ z Anną, wdową po jego bracie, że ta zwróci mu zbroję po swym zmarłym mężu, a inną zbroję sobie zatrzyma, ale tylko do momentu powtórnego zamażpójścia, po czym i tę zbroję ma zwrócić⁹⁴.

Broń, oprócz funkcji czysto militarnych, służyła również do podkreślenia statusu jej właściciela, stąd dbałość nie tylko o cechy użytkowe, ale również o wygląd. Interesująca jest tutaj kolejna wzmianka (1422 r.), w której Piotr z Kurowa został zobowiązany do oddania 100 grzywien lub 4 srebrnych kordów⁹⁵. Cena około 25 grzywien za egzemplarz wydaje się wręcz niewiarygodna w czasach, kiedy ceny – zwykle nieco droższych – mieczy rzadko przekraczały równowartość grzywny (najdroższe egzemplarze wyceniano na około 2 grzywny), a średnio wynosiły 24–30 groszy⁹⁶.

⁹² SHGKr. III/3, s. 596 – hasło *Libertów*.

⁹³ SHGP IV/3, s. 573 – hasło *Sobiesiernie*.

⁹⁴ SHGKr. II/3, s. 415 – hasło *Kamyk*, oprac. J. Laberschek.

⁹⁵ SHGKr. III/2, s. 376 – hasło *Kurów*, oprac. F. Sikora.

⁹⁶ J. Szymczak, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989, s. 68 i n.

W czasie badań wykopaliskowych stosunkowo rzadko udaje się nam odnaleźć części stroju. Zazwyczaj są to te jego elementy, które wykonano z metalu lub kości. Czasami, w sprzyjających okolicznościach, odnajdujemy zachowane w lepszym lub gorszym – czasami szczątkowym – stanie fragmenty przedmiotów wykonanych ze skór. Najczęściej są to fragmenty obuwia i pasów. Zdarzają się jednak kawałki odzieży, rzadziej sakiewki czy inne pojemniki (sakwy, kołczany itp.).

O butach niewiele wzmianek pojawia się w źródłach pisanych. Oto kilka przykładów. W 1399 r. Piotr z Łuczanowic pozwał Mikosza z Krzysztoporzyc o buty brukselskie⁹⁷, a w 1423 r. Paweł z Nieznanowic pozywał Macieja z Marszowic o zranienie i zabranie różnych rzeczy, a między innymi trzewików wartości 8 groszy⁹⁸. W 1420 r. niejaki Laszek pozwany został przez Zbychnę wdowę po Wiernku z Zabłeczna o najazd na jej dom w Pierszycach i o to, że wyłamawszy dwoje drzwi, rozbił skrzynię i zabrał 5 grzywien, a włodarzowi Mikoszowi zabrał płaszcz z kapturem i sandały⁹⁹. Z kolei, w 1491 r. Jan Czosnek ze Skórzewa procesował się z Barbarą Splawską i jej synami o rzeczy zajęte we wsi Kobylepole, a w tym między innymi o dwa sandały (*caliga*)¹⁰⁰. Czy ten typ obuwia był traktowany w sposób szczególny? Tego nie wiemy, jednak intrygującą jest rzeczą, że nawet w dziele Jana Długosza znalazła się wzmianka o nich. Kronikarz zanotował, że Spytek Melsztyński, który towarzyszył Jagielle w pierwszej podróży do Polski, został przez niego obdarowany w sposób szczególny, otrzymał bowiem sandały zdobione złotem, perłami i drogimi kamieniami¹⁰¹.

Z obuwiem bezpośrednio powiązane są przedmioty, które ułatwiały poruszanie się po lodzie. W czasie badań wykopaliskowych odnajdywane są zarówno raki, jak i łyżwy. Raki, które zapobiegały ślizganiu się, wykonywano z żelaza, natomiast łyżwy, które ślizganie miały ułatwiać, robiono z kości. Służyć one mogły zarówno do szybszego przemieszczania się, jak i do rozrywki, o czym przekonuje nas, wprawdzie nieco młodszy, bo już XVI-wieczny, wizerunek łyżwiarzy z obrazu Pietera Brueghla *Pejzaż ze ślizgawką i pułapką na ptaki*.

Zdecydowanie więcej mamy informacji o pasach. W materiale archeologicznym znajdujemy najczęściej żelazne, a rzadziej wykonane z metalu kolorowego (najczęściej brązu lub srebra) sprzączki. Unikalnym zabytkiem są fragmenty skóry, będące pozostałością pasów. W zapiskach historycznych pojawiają się natomiast wzmianki o cenniejszych egzemplarzach. Są one jednak dosyć lakoniczne i na ich podstawie zwykle nie możemy rozróżnić, czy chodzi o pas

⁹⁷ SHGKr. III/4, s. 1004 – hasło *Łuczanowice*, oprac. J. Laberschek.

⁹⁸ SHGKr. IV/1, s. 165 – hasło *Marszowice*, oprac. W. Bukowski.

⁹⁹ SHGKr. IV/1, s. 43 – hasło *Kurów*.

¹⁰⁰ SHGP IV/3, s. 475 – hasło *Skórzewo*.

¹⁰¹ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, wyd. Żegota Pauli, t. 3, [w:] *Opera Omnia*, wyd. A. Przezdziecki, t. 13–15, Kraków 1876, s. 436.

– część stroju, czy o pas rycerski, będący atrybutem osoby pasowanej. Te zagadnienia są wyczerpująco opisane w literaturze¹⁰².

I tak, dla przykładu, w 1431 r. Jan Strasz z Kościelnik zastawił trzy pasy srebrne, z wierzchu pozłacane¹⁰³. Podobnie opisany pas (srebrny pozłacany) w 1398 r. Hanka, wdowa po Mikołaju Bethnarze, mieszczaninie krakowskim, przedstawiła w sądzie jako zastawiony jej za różne sukna przez wdowę po Zbyszku z Kępanowa¹⁰⁴.

Nie wiemy, czy opisy te należy traktować dosłownie. Czy pasy wykonane były w całości ze srebra (srebrnych ogniów połączonych w sposób ruchomy), czy na skórę nabito srebrne blaszki? Kolejny opis jest bardziej precyzyjny. W 1450 r. w opisie posagu niejakej Katarzyny z Radzanowa Starego znajdujemy pas ze srebrnymi ozdobami¹⁰⁵. Oprócz typowych pasów kobiety nosiły również ozdobne przepaski na biodra. Jedną z nich, chyba wyjątkowo ozdobną lub wykonaną ze szlachetnego kruszcu, albowiem wycenioną na 30 florenów węgierskich, wymieniono w zapisce z 1480 r. dotyczącej posagu Elżbiety z Regulic¹⁰⁶.

Poza omówionymi powyżej, w wyniku badań archeologicznych pozyskujemy niewiele innych przedmiotów, na podstawie których można by się pokusić o rekonstrukcję stroju mieszkańców dworu. Do takich należą, na przykład, kościane hetki, służące do spinania odzieży. Na omawianych stanowiskach nie rozpoznano natomiast żadnych guzików, choć były one w użytkowaniu, o czym świadczą chociażby takie opisy: w 1487 r. Jan Kozuszek z Tyszek zobowiązał się zwrócić synowej Barbarze, która porzuciła dom męża i wróciła do ojca, różne przedmioty, a między innymi koszulę ze srebrnymi guzikami¹⁰⁷.

Tak więc i w tym przypadku zmuszeni jesteśmy do posiłkowania się opisami ze źródeł pisanych. Najwięcej zawartych w nich przekazów dotyczy okryć wierzchnich, których ilość i różnorodność jest niekiedy zadziwiająca. Przytoczmy tu kilka wzmianek. Z pierwszej, pochodzącej z 1475 r., dowiadujemy się, że Jakub z Trzeczyszy pożywał braci o zabranie z domu różnych ruchomości, pośród których wymieniono: szubę, dwa torlopy [błamy] z kun, dwie szuby podbite wiewiórkami, cztery czapki z popielic i dwie z soboli, dwa płaszcze, płaszcz amsterdamski, płaszcz florencki, letni płaszcz adamaszkowy, płaszcz haraszowy¹⁰⁸. W kolejnej, pochodzącej z 1476 r., Jakub z Kłaja oddalał skargę siostry, ponieważ nie wziął po śmierci brata: czerwonej szuby podbitej skórą

¹⁰² Z nowszych prac: K. Wachowski, *Późnośredniowieczny pas rycerski na Śląsku w świetle źródeł archeologicznych*, „Archaeologia Silesiae” 2002, nr 1, s. 239–264; O. Ławrynówicz, *Pas rycerski w Polsce wieków średnich – studium ikonograficzne*, KHKM, 2005, R. 53, nr 1, s. 3–15.

¹⁰³ SHGKr. III/1, s. 45 – hasło *Kościelniki*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹⁰⁴ SHGKr. II/3, s. 484 – hasło *Kępanów*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹⁰⁵ SHGPl. z. 3, s. 252 – hasło *Radzanowo Stare*.

¹⁰⁶ SHGKr. III/4, s. 906 – hasło *Lękawa Marcinkowice*, oprac. M. Wilamowski.

¹⁰⁷ SHGPl. z. 4, s. 314 – hasło *Tyszk-Bregendy*.

¹⁰⁸ SHGKr. II/2, s. 204 – hasło *Janczowa*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

kun i trzech nowo uszytych szub podbitych futrami lisimi¹⁰⁹. Natomiast w 1424 r. Świętochna, żona Piotra z Pisar, domagała się zwrotu płaszcza czerwonego podbitego gronostajami, o zawrotnej (i chyba zupełnie nieodpowiadającej realiom) wartości 100 grzywien¹¹⁰.

O znacznym zróżnicowaniu strojów świadczy wymieniana w dokumentach odzież typowo kobieca. W latach 1468–1469 toczył się spór Anny z Grzegorzewic z jej opiekunem, Janem Nekandą, między innymi o dwie tuniki z sukna florenckiego podbite gronostajami i dwie suknie z sukna amsterdamskiego¹¹¹. Natomiast wśród wymienionych w 1487 r. rzeczy, które Jan Kożuszek z Tyszek zobowiązał się zwrócić synowej Barbarze, znalazły się między innymi: szata czerwona z sukna luńskiego, szuba futrzana, czepek haftowany złotem, czepek jedwabny, dwie przepaski, czyli rąbki, jeden jedwabny, drugi wrocławski, i wspomniana już wyżej koszula ze srebrnymi guzikami¹¹².

Czasami wymieniane w zapiskach rzeczy były bardzo cenne, pochodzące niekiedy z dalekich stron. I tak, w 1414 r. Jarosław z Kozłowa oddał roszczenia Mikołaja z Kozłowa o 5 grzywien za pętlik (jedwabną siatkę lub przepaskę na włosy), a także o szatę z sukna mechelskiego (wyrabianego w Mecheln, czyli Malines w dzisiejszej Belgii), podbitą skórkami wiewiórek¹¹³. O pochodzącą z tych samych stron tunikę flandryjską (*tunica machelska*) procesował się w 1491 r. Jan Czosnek ze Skórzewa z Barbarą Spławską i jej synami¹¹⁴. W 1430 r. Jakub z Iwanowic zobowiązuje się spłacić nowy wóz okuty żelazem z dwoma końmi i szatę z sukna brugijskiego podbitą nowogródkami (tj. skórkami popielic)¹¹⁵.

Na uwagę zasługuje również znaczna ilość okryć należących do jednej osoby. I tak, w 1450 r. w opisie posagu Katarzyny z Radzanowa Starego znajdujemy, oprócz gotówki, płaszcz z adamaszku, płaszcz z sukna podbity kunami oraz inny z sukna podbity popielicami i ozdobiony gronostajami¹¹⁶. Zapewne również znaczną ilość odzieży musiał w 1456 r. oddać swojej bratowej Nanajko z Wielogłów – wprawdzie wymieniono tylko suknię z adamaszku, przepaskę i inne szaty, ale przewieźć te rzeczy miały aż 4 konie¹¹⁷. Pewne wyobrażenie co do indywidualnych potrzeb daje również zapis z 1436 r., w którym stwierdzono, że Piotr z Marszowic ma utrzymywać siostrę we własnym domu i każdego roku winien dawać jej ubranie, mianowicie żupany, narzuty, płaszcze, koszule, białe

¹⁰⁹ SHGKr. II/4, s. 560 – hasło *Kłaj*.

¹¹⁰ SHGKr. III/2, s. 376 – hasło *Kurów*.

¹¹¹ SHGKr. II/1, s. 120 – hasło *Grzegorzowice*.

¹¹² SHGPł. z. 4, s. 314 – hasło *Tyszki-Bregendy*.

¹¹³ SHGKr. II/3, s. 487 – hasło *Kępie*.

¹¹⁴ SHGP IV/3, s. 475 – hasło *Skórzewo*.

¹¹⁵ SHGKr. II/2, s. 182 – hasło *Iwanowice*.

¹¹⁶ SHGPł. z. 3, s. 252 – hasło *Radzanowo Stare*.

¹¹⁷ SHGKr. II/2, s. 182 – hasło *Iwanowice*.

koszule zwane czechłą, chustki alias rąbki, prześcieradła, pościel, pierzyny, poduszki, buty i pasy wedle tego, co się jej należy, do momentu zamążpójścia¹¹⁸.

Często w źródłach wymieniane są same tkaniny, niekiedy w różnych gatunkach. W roku 1398, w rozliczeniu za sprzedaż wsi, Imram z Czulice wziął między innymi postaw sukna tyńskiego o wartości 12 grzywien¹¹⁹. W 1481 r. również za sprzedany dział wsi, za część należnej sumy wzięto, między innymi, dwa postawy sukna półflorenckiego i koltryskiego¹²⁰. Natomiast w 1430 r. w sprawie między Wichną z Kobierzyna z córką Anną a Żegotą z Morska wymieniane jest sukno przetykane złotem i perlami wartości 13 grzywien¹²¹.

Jak widać z przytoczonych zapisków źródłowych, ilość i jakość szat, które znajdowały się w rycerskich dworach, była imponująca, czego nie jesteśmy w stanie odtworzyć, posługując się jedynie źródłami archeologicznymi.

Podobnie rzecz się ma z innymi elementami stroju, czyli wszelkiego rodzaju ozdobami. Wprawdzie wykonywano je z materiałów trwałych, które z pewnością mogły przetrwać w warstwach ziemnych, jednak zapewne ich wartość powodowała, że dobrze chronione, miały niewielkie szanse, aby się tam dostać. Wspominałam już odnajdywane najczęściej sprzączki pasów, które, o ile były bogato zdobione, mogły oprócz funkcji ściśle praktycznych służyć również ozdobie. Poza tym, w czasie badań dworów odnajdywano brosze i pierścionki, wykonywane najczęściej z brązu, oraz zawieszki z metalu, szkła czy bursztynu. Są to jednak znaleziska wyjątkowe. Niestety, nie mamy pewności, czy odnajdywane różnego rodzaju zdobione kościane płytki faktycznie były używane do upiększania ubioru. Tak więc jeszcze raz przyjdzie nam wspomóc się zapisami źródłowymi.

W 1468 r. Anna, żona Andrzeja Pielusza z Brodły, pozwała Jana Nekandę z Obrazowic i Stradlic o zwrot kosztowności wartości 210 grzywien, w tym między innymi o 12 złotych pierścieni i 50 pereł, które zagarnął jako jej opiekun¹²². W latach 1432 i 1434 r. w źródłach wymieniany był czepek z pereł, czyli pętlik, który Mikołaj z Czech zastawił za 10 grzywien¹²³. W opisanych pod rokiem 1470 podziałach spadkowych wymieniono perły, srebro, pierścienie i inne kosztowności¹²⁴. W pochodzącym z 1450 r. opisie posagu Katarzyny z Radzanowa Starego znajdujemy między innymi 15 łokci pereł¹²⁵. Natomiast w latach 1468–1469 Anna z Grzegorzowic procesowała się ze swym opiekunem Janem Nekandą o 12 srebrnych wisiorów, 2 srebrne diademy i 12 pierścieni ze złota i pereł¹²⁶.

¹¹⁸ SHGKr. IV/1, s. 159 – hasło *Marszowice*.

¹¹⁹ SHGKr. I/3, s. 477 – hasło *Czulice*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹²⁰ SHGKr. I/4, s. 709 – hasło *Garlica Dolna*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹²¹ SHGKr. II/4, s. 622 – hasło *Kobierzyn*, oprac. J. Kurtyka.

¹²² SHGKr. I/2, s. 212 – hasło *Brodla*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹²³ SHGKr. I/3, s. 456 – hasło *Czechy*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹²⁴ SHGKr. I/4, s. 763 – hasło *Gnojnik*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹²⁵ SHGPl. z. 3, s. 252 – hasło *Radzanowo Stare*.

¹²⁶ SHGKr. II/1, s. 120 – hasło *Grzegorzowice*, oprac. F. Sikora.

Jak wynika z cytowanych wcześniej źródeł, pośród ubrań najczęściej wymieniane są szuby, z reguły z podszyciem z cennych gatunków futer, o znacznej niejednokrotnie wartości. Ciekawym przykładem jest tu zapis z 1477 r., w którym wymieniono konia o wartości 10 florenów i szubę również o wartości 10 florenów węgierskich¹²⁷. Szuba pojawia się w źródłach, w odniesieniu do ziem polskich, dopiero w końcu wieku XIV, jednak jej popularność szybko rosła w wieku XV. Był to prawdopodobnie pierwowzór nowożytnego płaszcza, czyli strój wierzchni, niezwykle przydatny w zimnych porach roku¹²⁸.

Wśród kosztowności, jak wynika z przytaczanych dokumentów, szczególną popularnością cieszyły się perły. Na uwagę zasługuje fakt, że w opisach biżuterii raczej nie wymienia się nazw szlachetnych kamieni, które z pewnością wchodziły w skład różnych ozdób, a opis ogranicza się często do określenia kruszcu. Oto kilka wzmianek, w których wymieniono takie klejnoty. I tak, w 1432 r. Jan Strasz z Kościelnik pozywał Jana Śladowskiego o 6 pierścieni z cennymi kamieniami o wartości 30 grzywien¹²⁹. Nieco później, bo w roku 1485, Andrzej z Kruźlowej, cześnik krakowski, na wypadek swej śmierci zapisał żonie Beacie dwa kubki, sprzęty domowe, srebro, złoto, kamienie szlachetne, różnokolorowe szuby, srebrne łyżki¹³⁰. W roku 1471 Paweł z Uliny zobowiązywał się złożyć Mikołajowi Kozińskiemu półczepiec (*medium peplum*) z rubinów, a w przeciwnym razie zapłacić za niego 15 grzywien¹³¹.

W przypadku ubrań archeologia w niewielki, aczkolwiek znaczący sposób może uzupełnić wiadomości przekazywane przez zapisy źródłowe. Do przedstawionego powyżej obrazu dołożyć możemy skórzane buty, kościane hetki czy brązowe sprzączki. Jeśli chodzi o biżuterię, to znaleziska pochodzące z wykopalisk pokazują, że oprócz złota, srebra czy pereł wykorzystywano, i to zapewne znacznie częściej, metale kolorowe (najczęściej brąz), bursztyn, szkło czy kość.

Przejdźmy teraz do zagadnień związanych z higieną osobistą. Wśród znalezisk archeologicznych znajdziemy istotne przedmioty, mogące pomóc w rekonstrukcji tej sfery życia codziennego w rycerskim dworze. W rozdz. III.6. opisałam znaleziska grzebieni i brzytw. W kolejnym wspomniałam o naczyniach używanych do obmywania rąk przed jedzeniem – akwamanilach. Inne naczynia, służące do mycia, są w materiałach archeologicznych trudne do zidentyfikowania, co chyba nie powinno dziwić. Naczynia większe – konwie czy balie – wykonywano najczęściej z drewna. Inne, na przykład ceramiczne pojemniki na wodę, miały formę na tyle uniwersalną, że mogły służyć do różnych celów.

¹²⁷ SHGKr. I/3, s. 426 – hasło *Cudzynowice*, oprac. F. Sikora.

¹²⁸ Por. uwagi D. Poppe, *Szuba w ubiorze średniowiecznym w Polsce i na Rusi*, [w:] *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 61, Wrocław 1989, s. 11–39.

¹²⁹ SHGKr. III/1, s. 45 – hasło *Kościelniki*.

¹³⁰ SHGKr. III/1, s. 169 – hasło *Kruźlowa*.

¹³¹ SHGKr. III/4, s. 789 – hasło *Łaganów*, oprac. W. Bukowski.

O ich przeznaczeniu niewiele możemy powiedzieć. Tu znowu z pomocą przyjdą nam mogą zapisy w źródłach pisanych. W 1475 r. Jakub z Trzecieszy pozywał swoich braci o zabranie z domu licznych ruchomości, a między innymi również ręczników¹³². Natomiast z roku 1487 zachował się zapis, w którym Jan Kożuszek z Tyszek zobowiązywał się zwrócić synowej Barbarze różne przedmioty do niej należące, a wśród nich trzy ręczniki i jedną miskę do kąpeli¹³³.

Do omówienia pozostaje nam jeszcze szereg sfer życia związanych z rozrywką, zajęciami towarzyskimi czy szeroko rozumianą kulturą i nauką. Tutaj oczywiście jako pierwsze nasuwa się pytanie o księgi, dokumenty i przybory do pisania. W poprzednich rozdziałach wspomnieliśmy już o znalezieniu stilusa (Zduny) i okucia księgi (Ledniczka), co dowodzi, że przedmioty te znajdowały się przynajmniej w niektórych rycerskich dworach. Powyżej przytoczono również wzmiankę z 1447 r., w której wymieniono dwie skrzynki (*ladule*), w których znajdowały się dokumenty. Kolejna wzmianka wymienia księgi znajdujące się w dworze rycerskim, jednak należące do duchownego, co zmusza do odmiennej interpretacji tego przekazu. W 1395 r. Dorota i Tomek z Drwini i Wydzyc wymienieni zostali jako pozywający Mikołaja i jego matkę Krystynę oraz inne jej dzieci z Knyszyna o 33 stogi zboża, bydło, świnię, konie, książki, płaszcz z kapturem i 1000 grzywien pochodzących ze skarbu kanonika krakowskiego Michała z Knyszyna¹³⁴.

Przejdźmy teraz do rozrywek. Oprócz wspomnianych już łyżew do przedmiotów służących umilaniu czasu zaliczyć możemy różnego rodzaju gry. Zabytki świadczące o ich używaniu to przede wszystkim kulki, pionki i kostki wykonane najczęściej z kości zwierzęcych. W czasie wykopalisk znajdowane są przedmioty określane jako części instrumentów muzycznych. Wśród omawianych przez nas znalazł się, wspomniany już wcześniej, fragment fujarki.

Zagadnieniom związanym ze sferą symboliki i szeroko rozumianej kultury duchowej kilka słów zostało poświęconych już przy omawianiu wieżowej formy zabudowań dworskich. Na tym jednak nie kończą się możliwości naszych interpretacji w tej niezmiennie trudnej dla archeologa dziedzinie. Jak się wydaje, zdecydowanie niedocenianym przez archeologów tematem jest sprawa stosowanej przez mieszkańców dworów „magii ochronnej”. I tu kolejnym zagadnieniem, które należy omówić w kontekście budowy siedziby rycerskiej, jest składanie ofiar zakładzinowych. W kilku przypadkach podczas badań wykopaliskowych napotkano znaleziska, które możemy tak właśnie interpretować.

W Gozdowie, pod narożnikiem północno-wschodnim murowanego domu, odkryto niewielki wkop, a w nim znaleziono ceramiczne naczynie datowane na

¹³² SHGKr. II/2, s. 204 – hasło *Janczowa*.

¹³³ SHGPl. z. 4, s. 314 – hasło *Tyszki-Bregendy*.

¹³⁴ SHGKr. II/4, s. 604 – hasło *Knyszyn*, oprac. F. Sikora.

XIV–XV w.¹³⁵ Skłoniło to autorkę prowadzonych tam badań wykopaliskowych do wysunięcia przypuszczenia, że może to być relikty ofiary zakładzinowej.

Znacznie trudniejsze do interpretacji, i stanowiące zarazem efekt bardziej skomplikowanych działań ludzkich, jest znalezisko z Orszymowa. Pod drewnianym, zagłębionym budynkiem na kopcu odkryto warstewkę spalenizny, w której znajdowały się liczne zabytki ruchome: fragmenty ceramiki, ucho żelazne, gwoździe, być może fragment łuku, przepalone ziarna różnych zbóż itp. Jednak tylko część z nich nosiła ślady przepalenia. Inne – np. naczynie brązowe – nosiło ślady celowego rozdrobnienia. Autor badań, nie znajdując innego logicznego wyjaśnienia odkrytego układu stratygraficznego, dopuszcza możliwość, że jest to właśnie ślad działań związanych ze składaniem ofiary zakładzinowej¹³⁶.

Nieco inną formę miała przypuszczalna ofiara odnaleziona w czasie badań dworu prepozyta kapituły plockiej w Proboszczewicach. Tutaj w pobliżu narożnika południowo-zachodniego budynku, datowanego na II połowę XIV w., odnaleziono skupisko kamieni eratycznych, pomiędzy którymi znajdowały się fragmenty naczyń ceramicznych i kość – łopotka krowy/wołu – czyli fragment najwyżej cenionej, z konsumpcyjnego punktu widzenia, części tego zwierzęcia¹³⁷.

Jak widać z przytoczonych powyżej informacji, nawet archeolog badający w pełni „chrześcijański” okres naszych dziejów może natrafić na ślady działań, które określić można jako zabobonne czy magiczne. Badacze pradziejów żartobliwie twierdzą, że jeśli coś nie jest domem albo grobem, jest z pewnością „miejszem kultowym”. W średniowieczu dołożyć do tej wyliczanki możemy jeszcze budowlę sakralną, ale i tak wiele z odkrywanych śladów ludzkiej działalności umyka tej klasyfikacji. Oczywiście, wszelkie próby wyjaśniania funkcji takich zagadkowych reliktyw są obarczone znacznym ryzykiem popełnienia błędu, jednak przede wszystkim od nas zależy, czy podejmiemy to ryzyko i spróbujemy poszerzyć granice sfer życia człowieka dostępnych wnioskowaniu na podstawie badań wykopaliskowych¹³⁸.

Na szczęście próby takie są podejmowane, a niezwykle ciekawym tego przykładem jest praca J. Lewandowskiej o amuletach ze Starorypina. W czasie badań znajdującego się tam kompleksu osadniczego odnaleziono kilka przedmiotów, których funkcję można określić jako magiczną. Na najbardziej nas interesującym grodzisku stożkowatym, będącym pozostałością dworu książęcego datowanego na I połowę XIV w., odnaleziono amulet wykonany z kręgu

¹³⁵ E. Prusicka-Kolcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. I, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, t. 4, s. 191.

¹³⁶ W. Szymański, *Przyczynek do badań nad problematyką...*, s. 60–65.

¹³⁷ A. Marciniak-Kajzer, *Dwór obronny w Proboszczewicach*, AUL, 1994, FA 18, s. 30.

¹³⁸ Krótkie omówienie ofiar zakładzinowych na terenie miast zawiera praca: T. A. Kastek, A. Limisiewicz, R. Mruczek, *Domniemane ofiary zakładzinowe z terenu folwarku w Sobótce*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 43, s. 461–472.

suma¹³⁹. W literaturze archeologicznej zagadnienia związane z magiczną funkcją niektórych przedmiotów były stosunkowo często poruszane w odniesieniu do wczesnego średniowiecza¹⁴⁰. Dla czasów późniejszych takich analiz nie prowadzono. Wśród znanych nam amuletów czy talizmanów zdecydowanie najczęściej opisywane były przedmioty wykonane z kości zwierzęcych. Chronić one miały poprzez moc zwierząt, od których pochodziły, a również przekazywać ich siłę¹⁴¹. W informacjach dotyczących omawianych w tej pracy stanowisk nie napotykałam na wzmianki o podobnych znaleziskach.

Brak zwierzęcych amuletów związanych z wierzeniami pogańskimi można próbować wytłumaczyć postęпами chrystianizacji kraju. Niestety, dowody na to są w dostępnych nam materiałach również nieliczne. W zasadzie brak jest doniesień o odkryciu jakichkolwiek dewocjonaliów. Jedyna wzmianka o wykonanym z żelaza stojącym krzyżu pochodzi z dworzyska w Mrówkach. Równie nieliczne doniesienia pochodzą ze źródeł pisanych. Z 1434 r. pochodzi zapis o tym, że niejaka Małgorzata, żona Bodzety z Siedlca, pożywała Mikołaja Siestrzeńca z Jaroszowa o to, że z 30 towarzyszami równymi sobie i 100 towarzyszami niższego stanu najechał Siedlec, wypędził ją i zagarnął: szaty, pościel, nakrycia stołowe i inne sprzęty domowe na szkodę 100 grzywien, a także perły, złoto oraz „*sanctuarium alias swanthoszcz*” warte razem również 100 grzywien¹⁴². Niestety, nie wiemy, jak owo sanktuarium mogło wyglądać.

W przytaczanych tu wzmiankach źródłowych pojawiają się często ceny, czy może raczej wyceny rzeczy, o których mowa jest w cytowanych dokumentach. Najczęściej wyrażone są one w grzywnach, prawie nigdy nie jest podawany rodzaj monety ani nominał. Wyjątkiem są tu złote floreny, które jednak wymieniane są najczęściej przy określaniu znacznych wartości (zapisy spadkowe, posagi), znacznie rzadziej wówczas, gdy opisuje się je jako konkretne monety. Z tym drugim przypadkiem, znacznie ciekawszym dla naszych rozważań, mamy do czynienia w interesującej zapisce z 1425 r., z której dowiadujemy się, że Mikołaj z Niepołomic pożywał Stanisława i jego brata Marcina z Dąbrowy o to, że zabrali mu konia wartego 3 grzywny, miecz warty 15 grzywien, nóż o wartości 7 groszy, a oprócz tego czapkę wartą 9 groszy, trąbkę wartowniczą (sic!) wartą pół kopy, 2 złote floreny i 2 grzywny¹⁴³. Nie wiemy, w jakiej postaci skradziono dwie wspomniane grzywny, natomiast floreny to najprawdopodob-

¹³⁹ J. Lewandowska, *Próba interpretacji znaczenia kulturowego amuletów pochodzących ze średniowiecznego kompleksu osadniczego w Starorypinie w województwie kujawsko-pomorskim*, „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie” 2009, t. 1, s. 51–52.

¹⁴⁰ Patrz uwagi – tamże.

¹⁴¹ Patrz uwagi J. Jaguś, *Uwagi na temat wymowy magicznej średniowiecznych amuletów i ozdób na ziemiach polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2003, t. 58, seria F, s. 7–24.

¹⁴² SHGKr. II/2, s. 244 – hasło *Jaroszów*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa.

¹⁴³ SHGKr. I/3, s. 510 – hasło *Dąbrowa*.

niej dwie monety. Inny rodzaj numizmatów wymieniono w kolejnym zapisie, cytowanym już kilkakrotnie, a pochodzącym z 1475 r., kiedy to Jakub z Trzecieszy pozywał braci o zabranie różnych nieruchomości z domu, a między innymi ośmiu korabielników¹⁴⁴. Chodzi tu zapewne o złote angielskie monety przedstawiające na awersie króla stojącego na okręcie¹⁴⁵.

Dociekania na temat wartości różnych przedmiotów wymienianych w cytowanych tekstach, z uwzględnieniem ich często bardzo subiektywnego charakteru, byłoby zajęciem niezwykle interesującym, wykraczającym jednak znacznie poza zasięg naszych rozważań. Tutaj poprzestańmy tylko na stwierdzeniu, że numizmaty niezbyt często odnajdywane są w czasie badań wykopaliskowych średniowiecznych dworów. Nieliczne znaleziska opisane zostały w rozdz. III.6. Podobna uwaga dotyczy omówienia przedmiotów, które uznać należy za luksusowe. Parę uwag na ten temat wprawdzie już padło, jednak dotyczyły one przede wszystkim przekazów ze źródeł pisanych. Nie ma chyba również sensu przytaczanie po raz kolejny, opisów z rozdz. III.6., gdzie wymienione zostały zabytki pochodzące z badań wykopaliskowych. Są to z reguły znaleziska pojedyncze i, co wynika z samego charakteru badań, całkowicie przypadkowe, a co za tym idzie, nie możemy na ich podstawie wyciągać żadnych szerszych uogólnień.

Na koniec jeszcze jedna uwaga dotycząca przytaczanych tu wzmianek źródłowych. W zdecydowanej większości pochodzą one z wieku XV, czyli z młodszej fazy interesującego nas okresu. Dodatkowo odnoszą się w przewadze do zamożniejszej części rycerstwa, nie mogą być więc uznane za w pełni miarodajne.

¹⁴⁴ SHGKr. II/2, s. 204 – hasło *Janczowa*.

¹⁴⁵ A. Mikołajczyk, *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa–Łódź 1994, s. 158.

VII. Podsumowanie

Kto pragnie, aby zwano go *dominus*, musi wzmocnić prestiż swojej *domus*, wznosząc ją wyżej i okalając fosą, aby w ten sposób podkreślić swoją eksterytorialność, a także zaopatrzyć ją w wieżę, aby tym samym podeprzeć swoją pozycję pana; musi również wybudować swoje domostwo w sposób solidny

D. Barthelémy, *Zagospodarowanie przestrzeni prywatnej XI–XIII w.*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 2, *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998, s. 448.

Czas wreszcie, aby trochę miejsca poświęcić refleksjom na temat wizerunku średniowiecznego dworu rycerskiego, jaki można stworzyć na podstawie zaprezentowanych w tej pracy materiałów. Ponieważ wielokrotnie zwracałam uwagę na niewystarczający stan badań, a temat ten jeszcze powróci w tym rozdziale, przyjrzyjmy się najpierw, jak w tym zakresie wygląda sytuacja na terenach sąsiadujących z przyjętym przez nas umownie zasięgiem Królestwa Polskiego.

W sposób oczywisty nasuwa się pytanie o możliwości porównania omawianych dworów rycerskich z terenu średniowiecznego państwa polskiego z tymi, które funkcjonowały w krajach ościennych lub obiektami będącymi własnością duchowieństwa czy należącymi do władców. Już w treści poszczególnych rozdziałów pojawiały się odniesienia do wyników badań reliktyw dworów na Śląsku czy ziemi chełmińskiej. Trzeba przyznać, że materiał porównawczy jest niezwykle bogaty. Takie obiekty, jak Plemięta i Bachotek z ziemi chełmińskiej, Zbrojewsko i Ryczeń na Śląsku, są cennym źródłem analogii. Tutaj jednak pojawia się pewien problem natury formalnej. W zasadzie porównanie takie powinno być prowadzone na kilku płaszczyznach. Można by porównywać dwory rycerskie z terenów polskich z rycerskimi z ziem sąsiednich. Podobnie, rycerskie z duchownymi, rycerskie z książęcymi i to wszystko multiplikowane poprzez uwzględnienie obiektów z krajów ościennych. Aby prześledzić ewolucję tych siedzib i przekonać się, czy przebiegały one symultanicznie, należałoby przedstawić obraz dynamicznych przemian, i to w dodatku popartych precyzyjnym ich datowaniem. Niestety, obecny stan badań nie pozwala na takie działania. Już we wstępie do tej książki znalazło się zastrzeżenie, że brak określenia przynależności wielu z omawianych obiektów powoduje, że nawet wśród tych, które *a priori* uznane zostały za „rycerskie”, znajdują się z pewnością takie,

które formalnie stanowiły własność duchownych lub książąt. Można by w takim razie przedstawić tezę, że nie różniły się one w sposób zasadniczy, ponieważ nie spostrzeżono dotychczas istotnych odmienności. W nauce jednak lepiej posługiwać się faktami niż domysłami i dlatego też teza ta czeka jeszcze na zweryfikowanie.

Podobne uwagi dotyczą stanowisk położonych poza granicami Korony zarówno tych z bliższych, jak i dalszych terenów. Tak więc, pisząc o badaniach dworów obronnych na terenie środkowej Europy, nie jestem w stanie wydzielić do porównań jedynie obiektów „rycerskich”, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt, że na terenach położonych na zachodzie regionu obiekty typu *motte* powstawały znacznie wcześniej i w nieco odmiennych warunkach społeczno-gospodarczych, związanych z nieco innym modelem ustroju feudalnego.

Przyjrzyjmy się zatem pokrótce sytuacji na sąsiednich terenach. W 1984 r. A. Pawłowski przedstawił następujące szacunki dla interesujących nas obiektów z terenu Śląska. Wśród znanych wówczas stanowisk badacz ten określił 377 jako „grodziska stożkowate” i około 40 jako wieże mieszkalne¹. Grodziska to w przewadze obiekty jednoczłonowe (85%), a zdecydowana większość z nich lokalizowana była w pasie dolin nadrzecznych i na terenach zalewowych². Próbę klasyfikacji grodzisk autor ten przedstawił wcześniej, niestety, w niepublikowanej rozprawie doktorskiej oraz częściowo w późniejszych publikacjach³. Niedawno natomiast ukazała się praca D. Nowakowskiego, który w jednym z rozdziałów dokonał podsumowania dotychczasowej wiedzy na temat obiektów typu *motte* na Śląsku⁴. Niestety, podobnie jak w pozostałych regionach Polski, większość z interesujących nas obiektów doczekała się jedynie badań sondażowych. Do szerzej przebadanych wykopaliskowo zaliczyć można m. in. Bełcz

¹ Wieże murowane powstają na Śląsku już w początkach wieku XIII. Są to jednak przede wszystkim siedziby książęce, którymi nie będziemy się tu zajmować. Wyczerpujące omówienie tej kategorii siedzib znajdziemy w pracy M. Chorowskiej, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.

² A. Pawłowski, *Wiejskie siedziby obronne na tle podziału politycznego Śląska w I połowie XIV wieku*, „Silesia Antiqua” 1984, t. 26, s. 111–118; dla terenów śląskich cenne są również opracowania sprzed II wojny światowej, prezentujące nieistniejące już obecnie stanowiska: M. Hellmich, *Schlesische Burghügel und Burgwalle, Der Oberschiesier*, 1930 (*non vidimus*); G. Grundmann, *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*. Bd. 1, *Die mittelalterlichen Burgruinen, Burgen und Wohntürme*, Breslau 1939 (reprint 1982).

³ A. Pawłowski, *Z badań grodzisk średniowiecznych województwa wrocławskiego*, Spraw.Arch., 1978, t. 30; tenże, *Grody stożkowate, ostrosłupowe i wieże mieszkalno-obronne na Śląsku w średniowieczu* [mps w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej]. Doceniając w pełni walor tych prac, stwierdzić jednak trzeba, że od ich powstania minęło już sporo czasu i ilość znanych stanowisk z pewnością się zmieniła.

⁴ D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.

Mały, Ostrawę, Ryczeń, Wrocław-Sołtysowice⁵ i leżące na granicy z Małopolską Zbrojewsko⁶.

Stanowiska z terenu Śląska są dla zrozumienia fenomenu przemian siedzib zarówno rycerskich, jak i możnowładczych niezwykle istotne. Szybszy rozwój cywilizacyjny tych terenów, a także silne wpływy czeskie i niemieckie spowodowały, że kultura, w tym materialna, była tam bogatsza i zarazem bardziej różnorodna, co jednak obserwować można przede wszystkim na podstawie badań w miastach. Niestety, kulturze materialnej dworów jak dotąd nie poświęcono większej uwagi.

Z terenów położonych na północ od omawianego obszaru szczególnie liczącym się materiałem do porównań dysponujemy z ziemi chełmińskiej. Badania nad małymi założeniami obronnymi są tam bardzo zaawansowane. Wystarczy wymienić choćby syntetyczne prace A. Koli i liczne publikacje K. Grażawskiego⁷. Odkrycia na takich stanowiskach, jak Plemięta, Bachotek, Radoszki, Gruta czy Słoszewy, często były przywoływane w tej pracy, więc nie będę ich tutaj dokładniej omawiać. Wyniki badań na większości stanowisk zostały opublikowane, a w pracach tych poświęcono sporo miejsca zabytkom ruchomym. Obraz morfologiczny i funkcjonalny badanych stanowisk w zasadzie nie odbiega od ustaleń poczynionych dla innych obszarów niżowych na interesującym nas terenie. Większość obiektów, których powstanie datowane jest na późne średniowiecze, miała formę dworów na kopcu, natomiast te, które wybudowano na reliktach grodów datowanych na wczesne średniowiecze, w różny sposób wykorzystywały zastane formy terenowe, co również determinowało rodzaj wewnętrznej zabudowy⁸.

Z nieco inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku Pomorza Gdańskiego. Na tym terenie dosyć długo tzw. grodziska stożkowate umykały uwadze badaczy, bardziej zainteresowanych warownym, monumentalnym budownictwem krzyżackim. Dopiero kilka lat temu D. Piasek, w swojej pracy podsumowującej dotychczasowe badania na tym terenie, zebrał informacje na temat

⁵ J. Łodowski, *Relikty późnośredniowiecznych rezydencji obronnych w Chrościnie i Żuchlowie, pow. Góra*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 43, s. 565.

⁶ M. Gedl, *Pozostałości drewnianej budowli na średniowiecznym gródku w Zbrojewsku*, AHP, 2003, t. 12, s. 73–80, tam wcześniejsza literatura.

⁷ A. Kola, *Stan i perspektywy badań archeologicznych późnośredniowiecznych siedzib rycerskich na ziemi chełmińskiej*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 3–15; tenże, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Toruń 1991; A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1980, Archeologia 6, s. 65–87; K. Grażawski, *Średniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej na tle wyników archeologicznych badań w Polsce*, Spraw.Arch., 1987, t. 39, s. 383–385.

⁸ A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej...*, s. 142 i n.

41 miejscowości, w których zachowały się relikty obronnych siedzib rycerskich. Na tej podstawie wysunął wniosek, że ilość tego typu obiektów wydaje się tu mniejsza niż w pozostałych częściach naszego kraju. Twierdzenie to pozostaje w zgodzie z panującym powszechnie poglądem o wyjątkowo restrykcyjnym przestrzeganiu przez Krzyżaków regale grodowego. Jednak kolejne obserwacje, poczynione w omawianej pracy, zdają się modyfikować dotychczasowe „intuicyjne” przekonania. Autor zwraca bowiem uwagę na fakt, że na tym obszarze stosunkowo częściej niż na sąsiednich wykorzystywano pod budowę naturalne formy terenowe, co spowodowało mniejszą popularność typowych dworów „na kopcu”. Zatem to właśnie może być przyczyną mniejszej ilości rozpoznanych w terenie obiektów⁹. Pomimo niewielkiej ilości badań wykopaliskowych opisane w omawianej pracy wyniki badań przekonują, że brak jest istotniejszych różnic w kulturze materialnej omawianych siedzib. Jeszcze mniejszą ilością danych dysponujemy w stosunku do części Pomorza położonych bardziej na zachód. Zbiорcze publikacje pochodzą sprzed kilkudziesięciu lat, trudno więc o bardziej wnikliwie uwagi na temat ewentualnych analogii¹⁰.

Na terenach położonych na zachód i południe od Polski obronne siedziby rycerskie częściej budowano z kamienia, co spowodowało, że odnotowywano je w różnego rodzaju wydawnictwach zbiorczych dotyczących przede wszystkim zamków, ale uwzględniających również wiadomości o obiektach o mniejszej skali budowlanej. To spowodowało znacznie lepsze poznanie ich „zasobu”, a co za tym idzie, lepszą ochronę. W efekcie tych działań ilość zachowanych obiektów jest imponująca i stanowi znakomity materiał do studiów nad budownictwem obronnym i obronno-rezydencjonalnym w średniowieczu. Znaczna ilość publikacji jest powodem tego, że poniżej zaprezentuję jedynie subiektywny wybór prac, które dla omawianych w tej książce zagadnień wydają się najistotniejsze.

Omawiając interesujące nas stanowiska z terenów położonych na zachód od Polski, przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę na pewną nieprzystawalność chronologiczną badanych obiektów – pierwsze rycerskie siedziby obronne powstawały tam znacznie wcześniej – w X i XI w. Jeszcze jedną ważną różnicą jest to, że większość zabudowy, zwłaszcza późnośredniowiecznej, stanowiły domy wykonane z materiałów trwałych – kamienia, a potem również z cegły.

⁹ D. Piasek, *Rycerskie i szlacheckie siedziby obronne na Pomorzu Gdańskim w XIII–poł. XVII w.*, Gdańsk 2006 [mps pracy doktorskiej w archiwum Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego].

¹⁰ J. Olczak, *Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym*, [w:] *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin 1974, s. 255–278; por. L. Kajzer, [rec.] J. Olczak, *Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym*, Koszalin 1974, KHKM, R. 23, nr 4, s. 657–658; J. Olczak, K. Siuchniński, *Typologische Klassifikation der frühmittelalterlichen Burganlagen in Mittelpommern*, „Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift” 1975, T. 16, s. 443–474.

O tych dwóch zagadnieniach należy pamiętać, przeprowadzając jakiekolwiek porównania formalne. Tak więc zarówno w Austrii, jak i w Niemczech, podobnie jak w większości krajów europejskich, nie stosuje się podziału na zamki i dwory. Małe obiekty rezydencjonalno-obronne (najczęściej określane jako *Burghügel*, *Turmhügel* lub *Hausberg*) omawiane są razem z realizacjami większymi – zamkami, znajdując swe miejsce we wspólnych publikacjach.

Z niemieckojęzycznych krajów środkowej Europy, jako kształtujące wyobrażenie o średniowiecznym dworze, przytoczyć trzeba jedno z wcześniejszych, badania gródków Husterknupp¹¹, Hoverberg (zabudowa drewniana)¹² czy nieco młodszy, obiekt w Garsdorf¹³. Wspomniana wcześniej różnica chronologiczna niesie za sobą dalsze trudności interpretacyjne. Przykładem może tu być obiekt w Gommerstedt. Początki tej siedziby sięgają przełomu X i XI w., kiedy na kopcowatym nasypie otoczonym fosą powstał drewniany dom o niewielkich rozmiarach 3,8 x 6 m. Sytuację można by uznać za analogiczną do wielu (wprawdzie późniejszych) stanowisk z terenów polskich, gdyby nie fakt, że w pobliżu wybudowano również drewniany kościół. W końcu XIII lub na początku XIV w. obiekt rozbudowano z użyciem kamienia, dodając zabudowę gospodarczą i kamienny mur otaczający całość¹⁴. Tak więc, analogia formalna dotycząca samego budynku dworu jest tutaj iluzoryczna. W warunkach polskich brak jest podobnych zespołów, a przynajmniej ich obecność nie została potwierdzona w wyniku badań terenowych. Fundowanie przez możne rody prywatnych kościołów sięga wprawdzie przełomu XI i XII w., jednak z tego czasu nie znamy prywatnych siedzib obronnych wznoszonych przez możnowładców¹⁵. O podobnej sytuacji na terenie obecnej Słowacji pisze również A. Habovštiak¹⁶.

Za jedno z pierwszych, podstawowych opracowań, które równocześnie dają przegląd wcześniejszych badań i grupują znaczną ilość literatury, należy uznać prace: M. Müller-Wille, *Mittelalterliche Burghügel im nördlichen Rheinland*¹⁷ i H. Hinz *Motte und Donjon*¹⁸. Do syntetycznych prac omawiających historię

¹¹ A. Herrnbrodt, *Der Husterknup. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, Beihefte Bonner Jahrbücher, 6 Köln–Graz 1958.

¹² A. Herrnbrodt, *Die Ausgrabungen auf der Motte Hoverberg bei Birgelen, Kreis Geilenkirchen – Heinsberg*, „Bonner Jahrbücher“ 1955–1956, Bd. 155–56, s. 343–354.

¹³ W. Piepers, *Die Ausgrabungen auf Burg Garsdorf. Kreis Bergheim*, „Bonner Jahrbücher“ 1962, Bd. 162, s. 433–444.

¹⁴ W. Timpel, *Gommerstedt bei Bösleben, Kr. Arnstadt. Burghügel und Siedlung des Mittelalters*, „Ausgrabungen und Funde“ 1976, Bd. 21, s. 142–144.

¹⁵ Nasz stan badań na temat tych fundacji nie zmienił się w sposób znaczący od czasu wydania książki: A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974. Por. szczególnie uwagi na temat fundacji rycerskich na s. 110–138.

¹⁶ A. Habovštiak, *Stredoveká dedina na Slovensku*, Bratislava 1985, s. 132.

¹⁷ M. Müller-Wille, *Mittelalterliche Burghügel im nördlichen Rheinland*, Köln/Graz 1967.

¹⁸ H. Hinz, *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Köln 1981.

siedzib rycerskich w Niemczech zaliczyć trzeba książkę T. Billera *Die Adelsburg in Deutschland...*¹⁹, a podstawowe informacje dotyczące historii szeroko rozumianej architektury *militaris* zawiera podręcznikowe wydawnictwo pt. *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*²⁰. Ciekawy przegląd nowszych badań nad wieżami mieszkalnymi znajdziemy natomiast w pracy zbiorowej pt. *Wohntürme*, wydanej w 2002 r.²¹ Niestety, większość tych prac dotyczy przede wszystkim badań reliktyw założeń obronno-rezydencjonalnych, niewiele miejsca poświęca się tam zabytkom ruchomym. Jako przykład modelowej publikacji wyników badań wykopaliskowych, w której omawia się nie tylko przemiany struktur osadniczych, ale wiele miejsca poświęca się również analizie pozyskanych w wyniku wykopalisk mobiliów, wymienić można pracę I. Ericssona, *Vom slawischen Burgwall zum deutschen Gut*²², dotyczącą miejscowości Futterkamp w Holsztynie.

Nie do przecenienia dla badaczy siedzib rezydencjonalno-obronnych są natomiast wiadomości dotyczące zarówno bieżących badań, jak i najnowszej literatury przedmiotu, ukazujące się cyklicznie w wydawanych w Kilonii od 1995 r. materiałach *Residenzen-Kommission*, Akademii Nauk w Getyndze²³. W wydawnictwie tym, animowanym przez wybitnego badacza W. Paraviciniego, prezentowane są dokonania badaczy z terenu całej Europy.

Jak już wspomniałam, pewne zapóźnienie społeczno-gospodarcze naszego kraju w stosunku do monarchii zachodnioeuropejskich w średniowieczu, podobnie jak i odmienna sytuacja polityczna powoduje, że tereny te nie są najbardziej odpowiednimi do badań porównawczych w zakresie omawianych w tej pracy zagadnień. Dlatego też ograniczyłam się do przytoczenia najważniejszych, moim zdaniem, publikacji, w których znaleźć można wiadomości na temat samych badań, jak i opracowań ich wyników. W tym wypadku bowiem poszukiwanie ewentualnych analogii ograniczyć trzeba do konkretnych kategorii zabytków. Ogólny obraz kultury materialnej dworu rycerskiego, z powodu pewnej „nieprzystawalności” chronologicznej już choćby samej formy siedziby, nie może tu być brany pod uwagę.

¹⁹ T. Biller, *Die Adelsburg in Deutschland: Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993; por. też pracę zbiorową pod red. W. G. Busse, *Burg und Schloss als Lebensorte in Mittelalter und Renaissance*, „Studia humaniora“ 26, Düsseldorf 1995.

²⁰ H. W. Böhme, B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock-Werner, J. Zeune, *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*, Bd. 1 i 2, Stuttgart 1999.

²¹ *Wohntürme, Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V.*, Hrsg. H. Müller, Langenweißbach 2002.

²² I. Ericsson, *Vom slawischen Burgwall zum deutschen Gut. Studie zur mittelalterlichen Siedlungsgenese im Raum Futterkamp, Holstein*, Lund 1984.

²³ *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, Kiel, od 1995 r.

Znacznie więcej przystających do naszych warunków analogii poszukiwać możemy u naszych południowych sąsiadów²⁴. Szczególną uwagę w tym przypadku należy poświęcić badaniom na terenie Słowacji oraz Czech i Moraw. Tutaj podstawowe wiadomości znaleźć można w wielotomowym wydawnictwie, które zaczęto wydawać jeszcze w XIX wieku, czyli w monumentalnej pracy A. Sedlačka pt. *Hrady, zámky a tvrze Království Českého*²⁵. Badacz ten znalazł wielu naśladowców i dziś dysponujemy nowszymi opracowaniami dla poszczególnych regionów. Różnią się one szczegółowością opisu, a zwłaszcza stopniem uwzględnienia informacji na temat pozyskanych w czasie badań zabytków ruchomych²⁶.

Mimo relatywnie dobrego zaawansowania badań na terenie obecnej Słowacji nie stosuje się jednolitego podziału typologicznego siedzib rycerskich. Klasyfikację taką w jednej ze swoich prac zaproponował A. Habovštiak. Podział ten, prawdopodobnie ze względu na niejednolite kryteria, nie zdomowił się w literaturze przedmiotu. Przywołanie go tutaj pozwala jednak uzmysłwić sobie, jak wielką ilość typów formalnych reprezentowały średniowieczne dwory Górnych Węgier. I tak, jako oddzielne grupy potraktowano:

- a) siedziby o lokalizacji wyżynnej (zarówno stożki, jak i różne lokalizacje naturalne, również obiekty z dookolnymi wałami [A.M.-K.]),
- b) dwory z wieżami mieszkalnymi,
- c) dwory z budynkami jednotraktowymi parterowymi,
- d) kasztele²⁷.

Nie będę tutaj przytaczać opisów konkretnych stanowisk, odsyłając do zamieszczonych poniżej przypisów. Trzeba jednak zwrócić uwagę na nieco inne podejście do badania feudalnych siedzib obronnych na terenach naszych południowych sąsiadów. Nie obserwujemy tam dążenia do rozgraniczenia typologicznego między grodziskiem/gródkiem a zamkiem. Rozróżnienie następuje raczej pod względem kryterium funkcji siedziby. Zamek, w ujęciu badaczy czeskich, to

²⁴ Dla terenu Węgier, gdzie niestety poważną przeszkodą jest bariera językowa, jako podstawową przytoczyć można pracę: T. Koppány, *A Középkori Magyarországi kastélyai*, Budapest 1999, zawierającą angielskie streszczenie (*Manor-houses and Castles in Medieval Hungary*, s. 261–267) i bogatą szatę ilustracyjną.

²⁵ A. Sedlaček, *Hrady, zámky a tvrze království českého*, t. 1–15, Praha 1880–1927, (wyd. 2 Praha 1927–1937).

²⁶ Do najważniejszych zaliczyłabym: A. Hejna, *České tvrze*, Praha 1961; D. Menclová, *České hrady*, t. 1, 2, Praha 1972; Z. Měřinský, *Středověké hrádky a tvrze na jihozápadní Moravě*, AH, 1977, t. 2, s. 37–43; B. Polla, *Hrady a kaštiele na Východnom Slovensku*, Košice 1980 (wydawnictwo albumowe); V. Nekuda, J. Unger, *Hrádky a tvrze na Moravě*, Brno 1981 (tu w większym stopniu uwzględniono kulturę materialną); T. Durdík, F. Kašička, B. Nechvátal, *Hrady, hrádky a tvrze na Písecku*, Písek 1995; J. Úlovec, *Hrady, zámky a tvrze na Chebsku*, Cheb 1998; L. Svoboda, J. Úlovec, P. Chotěbor, Z. Procházka, Z. Fišera, J. Anderle, J. Slavík, M. Rykl, T. Durdík, V. Brych, *Encyklopedie českých tvrzí*, t. 1, Praha 1998; t. 2, 2000; t. 3, 2005.

²⁷ A. Habovštiak, *Stredoveká dedina na Slovensku*, Bratislava 1985, s. 123 i n.

przede wszystkim siedziba możnowładcy utrzymującego się z renty feudalnej. Kolejną jego cechą jest fakt zdecydowanej dominacji funkcji obronnej nad mieszkalną i gospodarczą²⁸. W takim ujęciu – dwór/*tvrz* – to siedziba, centrum włości rycerskiej, gdzie właściciel gospodaruje na swoim, większym lub mniejszym gospodarstwie. Wprawdzie i tu zdarzają się wyjątki – jako *tvrze* określane są również małe, typowo schroniskowe obiekty (np. Bezík, Sendraž)²⁹. Nazwa *tvrze*, użyta w węższym znaczeniu – „*sídla drobných feudálů*” – odnosi się do mniejszych obiektów, które w tej książce nazywamy gródkiem lub dworzyskiem. Zdarza się jednak, że bywa ona stosowana zamiennie z określeniem *hrad*/gród, potocznie zarezerwowanym dla zamków – w zdrobnieniu – *hradek*/gródek. Nazwa *dvůr* używana jest natomiast jako określenie zabudowań gospodarczych.

Najistotniejszą różnicą w stosunku do badań polskich jest to, że określenie „*tvrze*” dotyczy również obiektów o, jak na nasze wyobrażenia, znacznej skali budowlanej, jakie w Polsce z pewnością zasłużyłyby na miano zamków. Wszelkiego typu studia nad dynamiką przemian tych siedzib prowadzone są łącznie. Spowodowane to jest zapewne bogactwem form i generalnie większą skalą siedzib, które w przewadze budowano z użyciem kamienia. Najmniejsze z nich, zbliżone do typowych „gródków stożkowatych”, nie cieszą się zresztą większym zainteresowaniem badaczy³⁰. Jeśli chodzi o datowanie *tvrzí*, to pojawiają się one w połowie wieku XIII, a ich upowszechnienie przypada na I połowę wieku XIV. W początkowym okresie dominowała lokalizacja wyżynna, bez przeszkód wodnych (Bezník, Bilantova Lhota, Dubenec, Vražba), które powstają dopiero w wieku XIV, kiedy siedziby sytuowane są w pobliżu cieków wodnych, ułatwiających wykonanie fosy czy stawu. Najwcześniejsze obiekty miały zróżnicowaną wielkość obszaru otoczonego obwodem obronnym (300–1400 m²) i zabudowę zgrupowaną wokół wewnętrznego dziedzińca. Jednak już w końcu XIII w. pojawiają się obiekty z zabudową, której najważniejszym elementem był stojący osobno dom, prawdopodobnie najczęściej wieżowy (Kestřany, Cerekvice nad Bystřicí)³¹. Podobnie jak w Polsce dominowały budynki jednoprzestrzenne, choć znacznie częściej niż u nas, zwłaszcza w przypadku domów budowanych z kamienia, wewnątrz dzielono na dwie lub trzy lokalności.

W II połowie XIV i na początku XV w., do czasu wojen husyckich, w okresie rozkwitu państwa czeskiego za panowania Karola IV i Wacława IV nastąpił rozwój prywatnych siedzib obronnych. Wyraźnie preferowane były lokalizacje na terenach dosyć płaskich, a siedziby zazwyczaj otaczała przeszkoda wodna,

²⁸ L. Svoboda, *Stavební vývoj českých tvrží*, [w:] *Encyklopedie českých tvrží*, t. 1, s. 11; T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999, s. 8–9.

²⁹ L. Svoboda, *Stavební vývoj...*, s. 11.

³⁰ Por. uwagi A. Habovštiak, *Středověká dedina...*, s. 127.

³¹ L. Svoboda, *Stavební vývoj...*, s. 15–16.

często wykorzystywana również jako rybnik³². Wewnątrz obwodu obronnego znajdował się zwykle więcej niż jeden budynek, choć trwały jeszcze siedziby z jedną budowlą wieżową (Dobrš)³³. W tym czasie przypominają one już raczej obiekty, które w nomenklaturze polskiej określilibyśmy jako zameczki. Czas wojen husyckich to z oczywistych względów okres zastoju inwestycyjnego. Następujący potem okres nie wnosi radykalnych zmian w rozplanowaniu siedzib, ale wiąże się z przystosowaniem ich do użycia broni palnej³⁴.

W wyniku przeprowadzanych badań bardzo często w pobliżu *tvrzí* udaje się zlokalizować relikty zaplecza gospodarczego. I tak „*hospodářský dvůr*” zajmował przeważnie powierzchnię 600–1200 m² (Čimice 600 m², Svrčovec 800 m², Nepomyšl 1200 m²), choć zdarzały się znacznie większe – sięgające 3500 m², gdyż taką hipotetyczną powierzchnię określono dla obiektu w Slavkově³⁵. F. Kašička, prowadzący badania w środkowych Czechach, usystematyzował najczęściej powtarzające się układy przestrzenne rezydencji (*tvrz*) i zaplecza gospodarczego (*dvorec*), wydzielając trzy podstawowe typy³⁶. Pierwszy, kiedy droga do siedziby, ulokowanej w naturalnie obronnym położeniu, prowadziła przez *dvorec* (czasami również obwarowany), drugi – kiedy oba elementy miały własne fortyfikacje (również oddzielające je od siebie), ale wówczas wjazd do siedziby ulokowany był od strony podgrodzia, i trzeci, gdy siedziba była otoczona zabudowaniami gospodarczymi, zwykle również obwarowanymi³⁷.

Godnym naśladowania nurtem badań na terenach Słowacji, Moraw i w mniejszym stopniu Czech, jest prowadzenie wykopalisk i poszukiwań powierzchniowych na terenach tzw. zanikłych wsi. Między innymi w wyniku tych studiów w literaturze pojawiają się dyskusje nad wzajemną relacją wsi i siedziby właściciela³⁸. Do rozwoju tego typu badań z pewnością przyczynił się fakt, że w wyniku wojen husyckich część średniowiecznych wsi przestała istnieć, co w pewien sposób ułatwia prowadzenie tych poszukiwań. Na gruncie archeologii polskiej podobna problematyka zaistniała w zasadzie jedynie w odniesieniu do wczesnego średniowiecza. Dla czasów późniejszych badania takie powinno się rozumieć bardziej jako studia osadnicze, a czasami badania „wędrujących wsi”, których granice na przestrzeni wieków systematycznie się zmieniały, a cała wieś faktycznie zmieniała lokalizację. Badania tego typu dotyczyły okolic Burzenina,

³² P. Chotěbor, *Obranná zařízení*, [w:] *Encyklopedie českých tvrzí*, t. 1, s. 37.

³³ L. Svoboda, *Stavební vývoj...*, s. 18.

³⁴ V. Nekuda, J. Unger, *Hrádky a tvrze...*, s. 19.

³⁵ L. Svoboda, *Stavební vývoj...*, s. 15.

³⁶ F. Kašička, *Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách*, AH, 1985, t. 10, s. 57–65.

³⁷ Tamże, s. 58.

³⁸ L. Svoboda, *Stavební vývoj...*, s. 15; M. Plaček, *Ke vztahu sídel nižší šlechty a jejich hospodářského zázemí*, AH, 2008, t. 33, s. 209–220.

Spicymierza i Piotrawina nad Wisłą³⁹. Przeglądu dotychczasowych studiów na ten temat dokonał kilka lat temu L. Leciejewicz⁴⁰.

W wyniku opisywanych kompleksowych badań zanikłych wsi w Czechach i na Słowacji powstają publikacje, zawierające opis prac terenowych, rekonstrukcje badanych obiektów wraz z pełną analizą kultury materialnej mieszkańców. Do jednych z pierwszych tego typu wydawnictw, znanych powszechnie również w Polsce, zaliczyć trzeba te opisujące Zalużany na Spiszu i Mstěnice na Morawach⁴¹. Oprócz nich ukazały się również inne opracowania zarówno w formie książkowej, jak i artykułów⁴². Archeologia naszych południowych sąsiadów wykształciła nawet specjalną metodykę badań tego typu osad, którym to zagadnieniem zajmowali się przede wszystkim V. Nekuda, E. Černý i Z. Smetánka⁴³.

Istotną kwestią jest również badanie relacji dworu i kościoła funkcjonującego w tej samej miejscowości. Ciekawym terenem do prowadzenia takich badań są Czechy, gdzie szczególnie często oba te organizmy znajdowały się w znacznej bliskości⁴⁴.

Jak już wspomniałam, sposoby opracowania zbiorczych publikacji dotyczących budownictwa obronnego są różne, a odmienności, poza skalą szczegółowości opisu i ilości danych, polegają również na uwzględnianiu analizy, lub choćby opisu, zabytków ruchomych pozyskanych z tych stanowisk, na których przeprowadzono badania wykopaliskowe.

W literaturze czeskiej i słowackiej ukazuje się wiele publikacji dotyczących kultury materialnej średniowiecza, z czego na szczególną uwagę zasługuje monograficzne opracowanie *Dějiny hmotné kultury*⁴⁵, jak również liczne

³⁹ *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą od VI do XIV w.*, red. J. Kamińska, Wrocław 1970; T. Poklewski, *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, Łódź 1975; M. Sułowska, *Piotrawin nad Wisłą. Średniowieczny mikroregion osadniczy*, Warszawa 1984.

⁴⁰ L. Leciejewicz, *Opuszczanie wsi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Život v archeologii středověku*, red. J. Kubková, J. Klápště, M. Ježek, P. Meduna, Praha 1997, s. 427–432.

⁴¹ B. Polla, *Středověká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*, Bratislava 1962; V. Nekuda, *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsnutá – opevnění*, t. 1, Brno 1985; R. Nekuda, V. Nekuda, *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Dům a dvůr ve středověké vesnici*, t. 2, Brno 1997.

⁴² Tematyce tej poświęcono znaczną część t. 7 (1982), „Archaeologia Historica”.

⁴³ Jedną z najnowszych publikacji jest artykuł Z. Měřinský, *Die „Villa deserta” als Problem der mährischen Mediävistik (Archäologie und Geschichte)*, AH, 2008, t. 33, s. 9–26, tam starsza literatura. Po polsku ukazało się omówienie badań na Morawach: L. Kundera, Z. Měřinský, *Przegląd dotychczasowych badań opuszczonych wsi na Morawach*, KHKM, 1985, R. 33, nr 1–2, s. 81–89; badania takie prowadzone są również w Europie Zachodniej: M. Beresford, J. Hurst, *Desert medieval villages*, Lutterworth 1973.

⁴⁴ Por. uwagi na ten temat: A. Hejna, *Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby Přemyslovské v Čechách*, „Památky Archeologické” 1983, t. 74, s. 366–436.

⁴⁵ *Dějiny hmotné kultury*, t. I (2) *Kultura každodenního života od 13. do 15. století*, red. J. Petráň, Praha 1985.

artykuły w czasopiśmie „Archaeologia Historica”. Już w 1985 r. J. Unger opublikował tam krótki artykuł o kulturze materialnej rycerstwa na Morawach, dając przegląd wcześniejszej literatury i formułując postulaty dotyczące zwłaszcza publikacji, a raczej ich braku, które wydają się aktualne do dziś, niestety, bardziej dla terenu Polski niż Moraw i Czech. Szczególnie istotny wydaje się postulat prowadzenia badań porównawczych kultury materialnej rycerstwa, mieszczan, kleru i mieszkańców wsi, które to tematy są nadal nieobecne w polskich badaniach⁴⁶.

Innym ciekawym nurtem w archeologii czeskiej są badania nad życiem codziennym w średniowieczu, które z założenia są interdyscyplinarne i znakomicie wpisują się w nurt badania przeszłości, zapoczątkowany przez szkołę *Annales* i nowoczesną metodologię archeologii i historii. Wymienić tu możemy zarówno popularne opracowania dotyczące wąskich zagadnień, gdzie znakomitym przykładem jest książka J. Ungera pt. *Život na lelekovickém hradě...*⁴⁷, jak również typowe publikacje archeologiczne, przedstawiające w szeroki sposób wyniki badań (zabytkom ruchomym poświęcono tam znaczną część miejsca)⁴⁸, aż po zbiory artykułów⁴⁹.

Znacznie bardziej zaawansowane studia nad zamkami i dworami rycerskimi u naszych południowych sąsiadów, przy dużych podobieństwach samej materii badań, powodują, że to właśnie w publikacjach słowackich i czeskich należałoby szukać inspiracji do naszych rozważań. Szersze spojrzenie na kulturę materialną możnowładztwa i rycerstwa po raz pierwszy zaprezentowano tam, we wspomnianym już, monumentalnym dziele *Encyklopedie českých tvrzí*. Na potrzeby studiów nad zabytkami pozyskanymi w czasie wykopalisk zastosowano następujący podział:

- 1) sprzęt rolniczy (*zemědělské vybavení*),
- 2) narzędzia rzemieślnicze (*řemeslnické nástroje*),
- 3) uzbrojenie i broń (*zbraně a zbroj*),
- 4) elementy rzędu końskiego, wyposażenie jeźdźca i części wozu (*výstroj koně, a jezdcě*⁵⁰, *součásti vozu*),
- 5) przedmioty gospodarstwa domowego (*domácí vybavení*),
- 6) części odzieży i biżuteria (*součásti oděvu, šperk*),

⁴⁶ J. Unger, *Hmotná kultura středověké šlechty v archeologických pramenech na Moravě*, AH, 1985, t. 10, s. 323–329. Tematyka ta pojawia się również w archeologii brytyjskiej: P. Drewett, *Rich Man, Poor Man: An Archaeological Comparison of the Economy of a Castle and a Farm, in East Sussex, England, C. 1100–1500 A.D.*, [w:] *Život v archeologii středověku*, red. J. Kubková, J. Kláště, M. Ježek, P. Meduna, Praha 1997, s. 160–168.

⁴⁷ J. Unger, *Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Antropologická sociokulturní studie*, Brno 1999.

⁴⁸ J. Unger, *Koválov, šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě*, Brno 1994.

⁴⁹ *Život v archeologii...*

⁵⁰ To rozszerzenie znalazło się w tytule podrozdziału na s. 58.

- 7) przedmioty związane z prawem (*předměty právního významu*),
- 8) dowody kultury duchowej (*doklady duchovní kultury*),
- 9) elementy zabudowy i mebli (*součásti stavby a mobiliáře*),
- 10) różne – monety i inne (*různé – mince, atd.*)⁵¹.

Jak się jednak okazuje, nawet z pozoru niewiele znaczące różnice w kulturze materialnej, a raczej w skali jej różnorodności, przy innej tradycji badawczej, nie pozwalają na bezkrytyczne zapożyczenia, choćby systemów klasyfikacyjnych. Już na pierwszy rzut oka widać, że taki podział nie do końca uwzględnia polską tradycję badawczą. Oczywiście, najbardziej rzuca się w oczy nieco odmienny podział militariów. Istotniejsza jest dla mnie jednak pewna dwoistość zastosowanych kryteriów, gdzie np. jako przedmioty związane z kulturą duchową omówione są kafle z ornamentyką symboliczną. Wiemy, że w średniowieczu każdy motyw zdobniczy obciążony był balastem symbolicznym. Jeśli nie umiemy go rozpoznać, to jedynie dowód braku naszej wiedzy. Z drugiej strony jednak kafle niezdobione, np. naczyniowe, nie będą uznane za przejaw kultury duchowej. W efekcie jedna kategoria zabytków – kafle – powinna być omówiona w dwóch odrębnych jednostkach klasyfikacyjnych. W zasadzie przy każdej próbie ustalenia najważniejszego kryterium podziału pojawiają się podobne trudności. Tutaj powinniśmy oczekiwać na pomoc ze strony metodologii naszej nauki. Ponieważ punktem wyjścia do jakichkolwiek klasyfikacji jest jednak nazwanie każdego z zabytków, przyjrzyjmy się propozycji usystematyzowania samych opisów.

A. Pałubicka proponowała dwa rodzaje opisu zabytków: fizykalistyczny (opis formy) i mentalny (sposób użycia przedmiotu w danej społeczności)⁵². Pierwszy z nich, jak się wydaje, nie prowokuje żadnych pytań. Nieco inaczej wygląda sprawa z drugim – mentalnym. Tutaj proste wyjaśnienie sposobu użycia przedmiotu – kafle – sprowadzałoby się do stwierdzenia, że był on częścią urządzenia grzewczego, czyli pieca. I tutaj dochodzimy chyba do przyczyny pewnej niekonsekwencji podziału proponowanego przez V. Brycha. W kontekście klasyfikacji, proste określenie funkcji kafla jest warunkiem koniecznym, lecz niewystarczającym. Nie chciałabym już dalej wikłać się w rozważania epistemologiczne ani omawiać dyskusji na temat możliwości tworzenia przez archeologów opisów kulturoznawczych⁵³. Na potrzeby tych rozważań trzeba jedynie podkreślić, że w tym wypadku opis mentalny wymaga

⁵¹ V. Brych, *Hmotná kultura středověké tvrze v Čechách*, [w:] *Encyklopedia českých tvrzí*, t. 1, s. 47.

⁵² A. Pałubicka, *Archeologia jako nauka historyczna o kulturze. O badaniach formy i funkcji znalezisk archeologicznych*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, s. 76 i n.

⁵³ Tu uwagi A. P. Kowalskiego, *Archeologia kulturoznawcza. Projekt dyskursu „negatywnego”*, [w:] *Archeologia w teorii...*, s. 115–136.

znacznego rozszerzenia i odwołania się do sfery symboli. Te ostatnie rozpoznawane być muszą również na kilku płaszczyznach – jako mające znaczenie w kilku co najmniej, sferach życia społecznego – demonstrowania przekonań religijnych, politycznych, a wreszcie będące manifestacją pozycji materialnej i społecznej, a nawet określonej wrażliwości estetycznej.

Jak widać, kłopoty z wyborem kryteriów uporządkowania omawianych za- bytków kultury materialnej są niemałe i wymagałyby poszerzonej refleksji metodologicznej, na którą jednak nie ma tu miejsca. Wiele uwag krytycznych podnieść można również w stosunku do podziału, jaki został zastosowany w tej pracy. Dyskusja nad tym, czy zaprezentowany powyżej model czeski jest lepszy od stosowanego (choć niesformalizowanego) przez badaczy polskich, nie jest tu chyba zasadna. Dobrym komentarzem będzie natomiast uwaga z artykułu H. Mamzera i J. Ostoi-Zagórskiego, że archeologia „Jest wspólnotą interpretacyjną, respektującą pewien układ przekonań i wartości uznawanych w kulturze, w której funkcjonuje”⁵⁴.

Powróćmy więc na grunt archeologii polskiej. O genezie formalnej i ustrojowej rycerskiej siedziby obronnej napisano już wiele. Większość publikacji omówionych zostało w rozdziałach wstępnych. Tutaj jednak chciałabym podkreślić jedną trudność, która, jak się wydaje, ma znaczenie zasadnicze. Obronny, prywatny dwór pojawia się w historii naszego kraju jako zupełna nowość. W takim wypadku uwarunkowania ustrojowe i ekonomiczne były zaledwie warunkiem koniecznym, ale chyba niewystarczającym. Konieczne były również zmiany w mentalności, które związane były z okrzepnięciem nowej hierarchii społecznej. Aby zdecydować się na opuszczenie miejsca „przy władzy”, rycerstwo, a właściwie jego elita, musiała się usamodzielić nie tylko ekonomicznie, ale również mentalnie. Była to bowiem decyzja, w wyniku której tracono bezpieczne miejsce zamieszkania, chronione nie tylko wałami książęcych grodów, ale również powagą majestatu władcy i jego drużyny. Przejście „na swoje” wymagało również świadomego wyboru typu siedziby, którą decydowano się wznieść na potrzeby swojej rodziny. Zdajemy sobie przecież sprawę, że omawiane przez nas dwory „na kopcu” były typem rezydencji, która wymagała wybudowania w najbliższym sąsiedztwie zaplecza gospodarczego. Nie było to chyba rozwiązanie ekonomicznie uzasadnione, zwłaszcza że zabudowania towarzyszące pozostawały w tym wypadku poza linią „fortyfikacji”. Dlaczego więc zrezygnowano ze sprawdzonego modelu zabudowy, gdzie majdan, na którym pomieścić można było zarówno siedzibę, jak i zabudowę gospodarczą, otaczały zapewniające bezpieczeństwo wały? Byłoby to przecież rozwiązanie wygodne i nobilitujące zarazem – stanowiąc naśladownictwo siedzib książęcych. W świetle nowszych badań nad funkcjonowaniem regaliów

⁵⁴ H. Mamzer, J. Ostoj-Zagórski, *Orientacje badawcze w polskiej archeologii*, „Nauka” 2007, nr 1, s. 143.

w monarchii piastowskiej⁵⁵ wątpić należy, że określony model ufortyfikowanej siedziby mógł być narzucany przez władzę. Skąd więc popularność „wieżowej siedziby”. W literaturze przedmiotu dominuje obecnie nieco uproszczony pogląd o zapożyczeniu wzoru siedziby typu *motte* z terenów zachodniej Europy. W konsekwencji tego powinniśmy przyjąć tezę o swoistej pogoni za modną nowinką, w wyniku czego pod koniec XIII w. nastąpił swoisty „wysyp” siedzib na kopcach. Już w 1965 r. J. Kaźmierczyk, po przeanalizowaniu badań na Śląsku, doszedł do wniosku, że brak jest związku pomiędzy „kolonizacją wsi przez element napływowy a wznoszeniem gródków jako typowych dla budownictwa niemieckiego”⁵⁶. Wydaje się, że późniejsze badania potwierdzają tę tezę. Niestety, w dalszym ciągu jest to przekonanie nie poparte dokładnymi datami. Wykluczyć jednak możemy przemożny wpływ obcych osadników na adaptację tej formy siedziby na naszych ziemiach.

Wydaje mi się tu konieczne przypomnienie nieco zapomnianych uwag L. Kajzera na temat lokalnych tradycji, które umożliwiły adaptację takiej właśnie formy architektonicznej. Badacz ten zwrócił uwagę, że w obrębie wczesnośredniowiecznych grodów pierścieniowatych znajdowały się wszystkie te elementy, które potem weszły w skład siedzib typu *motte*, czyli elementy fortyfikacji i wieżowy dom, mający również znaczenie symboliczne. Do tego zagadnienia jeszcze powrócę. Być może to właśnie umożliwiło adaptację obcego wzoru, który, dodatkowo jako pierwsi, przyjęli książęta dzielnicowi, a możnowładztwo poszło w ich ślady?⁵⁷

Równie istotna jest tutaj próba wytłumaczenia przyczyn, dla których zrezygnowano ze sprawdzonego już wcześniej modelu pierścieniowatego grodu. I tu powodów, które można wymienić, jest co najmniej kilka. Przede wszystkim rolę głównych ośrodków władzy zaczynały wówczas przejmować zamki. W innych miejscach, które nie wymagały budowy murowanej warowni, być może wystarczała siedziba na kopcu, wzniesiona znacznie mniejszym kosztem, ale dająca na co dzień względne bezpieczeństwo ludziom i zgromadzonym dobrom materialnym, które znakomicie pomieścić można było w jednym budynku.

Innym istotnym pytaniem jest: czy siedziby typu *motte* swą wzrastającą popularność zawdzięczały symbolicznej roli wieży? W poprzednim rozdziale zwróciliśmy już uwagę, że sprawa ta jest bardziej skomplikowana. Wybór formy dworu mógł zależeć od warunków środowiskowych czy nawet od rodzinnych

⁵⁵ M. R. Pauk, *Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*, HKKM, 2003, R. 51, nr 1, s. 3–16, tam starsza literatura.

⁵⁶ J. Kaźmierczyk, *Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku*, „Archeologia Polski” 1966, t. 10, z. 2, s. 682.

⁵⁷ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 137 i n.; tenże, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych (Uwagi na marginesie lektury VI tomu Początków Polski prof. Henryka Łowmiańskiego)*, HKKM, 1986, R. 34.

tradycji. Innym zagadnieniem, ciągle gorąco dyskutowanym w literaturze przedmiotu, jest pogląd o „wojskowym” czy „schroniskowym” charakterze wież na kopcach. W rozdziale o stanie badań omówiłam już meandry tych polemik. Obecnie pogląd, że mogły one pełnić rolę strażnic wojskowych, powoli zanika, choć jeszcze w 2002 r., w publikacji o gródku w Zbrojewsku, taką interpretację jego funkcji przedstawił M. Gedl⁵⁸. Natomiast kwestia, czy pełniły one rolę donżonów, czy bergfridów jest nadal rozpatrywana⁵⁹. Z nowszych wypowiedzi należy wymienić, zawarte we wspomnianej już książce *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, artykuły L. Kajzera⁶⁰ i R. Grygla⁶¹. Drugi z autorów, opowiada się za wcześniejszymi tezami T. Jakimowicz, o podrzędnej roli wieży, pełniącej jedynie rolę schroniskową, w stosunku do właściwego dworu, rozumianego jako rezydencja.

Jako przykład takiego stanu rzeczy R. Grygiel przywołuje badane przez siebie stanowisko w Nowym Mieście, przytaczając na dowód opisy źródłowe, pochodzące z połowy wieku XV, w których wymieniono jednocześnie zarówno *fortalicium*, jak i stary dwór, czyli przygródek (*sic!*). Niestety, w świetle przytaczanych w poprzednim rozdziale tej książki wzmianek, wyraźnie widać, że określenie „dwór” było zdecydowanie wieloznaczne i bardzo często oznaczało jedynie zabudowania gospodarcze, na co zdaje się wskazywać również forma „przygródek”. Autor w innych partiach, zarówno tego artykułu, jak i książki o Nowym Mieście, w stosunku do badanej siedziby (którą rekonstruuje jako wieżową) używa jednak określenia „rezydencja” i podkreśla znakomitość wyposażenia, które odnaleziono w czasie wykopalisk, a które miało zdecydowanie „dworski” charakter⁶². Obronić tezę o tym, że wieża pełniła jedynie rolę bergfridu, a właściwy dwór znajdował się na „przygródku”, można by było jedynie poprzez przeprowadzenie wykopalisk. Odnalezienie tam reliktyw budynku, którego wyposażenie (bo trudno tu mówić o wyglądzie czy nawet uznaniowo akceptowanych rozmiarach) byłoby „bogatsze”, pozwoliłoby na lepsze uzasadnienie tej sugestii. W obecnym stanie wiedzy argumenty przytoczone przez R. Grygla nie do końca przekonują. Po wielokroć już podkreślany fakt braku badań bezpośredniego otoczenia reliktyw średniowiecznych dworów

⁵⁸ M. Gedl, *Pozostałości drewnianej budowli na średniowiecznym gródku w Zbrojewsku*, AHP, 2003, t. 12, s. 77.

⁵⁹ Rozróżnienie: donżon – siedziba mieszkalna, bergfrid – wieża ostatecznej obrony, jest powszechnie akceptowane w środowisku archeologów, jednak w publikacjach historycznych czy architektonicznych podział ten nie zawsze jest jednoznaczny.

⁶⁰ L. Kajzer, *Rezydencje feudalne w średniowiecznej Polsce w optyce archeologów*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 194–203.

⁶¹ R. Grygiel, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu...*, s. 204–218.

⁶² Tamże.

powoduje, że archeologia chwilowo nie może dać tu zadowalających odpowiedzi. Pomimo to warto przypomnieć kilka faktów.

Jak do tej pory, nie rozpoznawano w stopniu zadowalającym stanowisk ze średniowiecznym materiałem „dworskim” zlokalizowanych, chociażby w wyniku badań powierzchniowych, które nie miały w jakiś sposób wyróżniającą się formy terenowej. O potrzebie takich badań pisali już w 1982 r. T. J. Horbacz i Z. Lechowicz⁶³.

W wyniku ratowniczych prac wykopaliskowych odkrywane są niekiedy relikty, które badacze identyfikują jako średniowieczne dwory, jednak zwykle wówczas zniszczenia terenu i sam zasięg prac nie pozwalają na stwierdzenie, czy pierwotnie zabudowania miały jakieś cechy obronne. Wśród omawianych w tej pracy stanowisk do takich można by zaliczyć, datowane na wiek XIV relikty zabudowy w Strzyżewie Paczkowym czy Woli Chelmskiej, z tym jednak zastrzeżeniem, że odkryto tam relikty murowane, co dla wieku XIV już samo w sobie było wyróżnikiem obronności.

W czasie prac wyprzedzających prowadzonych na terenach dużych inwestycji na uwagę zasługują ciekawe znaleziska reliktyw, zapewne dworów na kopcach, które uległy zniszczeniu w taki sposób, że na powierzchni brak jest jakichkolwiek śladów umocnień. Znane mi są dwa takie przypadki. Pierwsze to grodzisko w Pomorzanach gm. Łanięta, które odkryto w czasie badań wyprzedzających budowę autostrady. W latach 2003–2005 badania prowadzili tam pracownicy Łódzkiego Oddziału Instytutu Archeologii i Etnologii PAN pod kierunkiem W. Dudaka⁶⁴. Obiekt usytuowany był w łąkach na lewym brzegu Skrwy. Odkryto zarys fosy na planie czworoboku z zaokrąglonymi narożnikami. Miała ona szerokość 6–9 m i otaczała teren o boku około 20 m, będący prawdopodobnie podstawą splantowanego nasypu. Odkryto drewniane moszczenia umacniające jego stoki. Odnalezione w czasie badań zabytki, to typowy „materiał dworski”. Oprócz fragmentów naczyń glinianych odkryto m. in. ceramiczny przęślik, hak do naciągania kuszy, ostrogę i fragmenty skórzanego obuwia. Stanowisko datowano na II połowę wieku XIV. W pobliżu rozpoznano również osadę z tego samego okresu.

Drugi, podobny obiekt odnaleziono w wyniku ratowniczych prac wyprzedzających budowę kompleksu hal magazynowych w Żernikach-Jaryszkach, koło Kórnika. W wyniku wykopalisk odkryto fosę w kształcie okręgu o średnicy 24 m, szerokości od 4 do 5 m i pierwotnej głębokości przekraczającej 1–1,5 m. Za najbardziej prawdopodobne uznano, że glinę z wybierania fosy wysypywano do wnętrza uformowanego przez nią okręgu o średnicy 20 m, tworząc w ten

⁶³ T. J. Horbacz i Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. 32, s. 298 i n.

⁶⁴ Serdecznie dziękuję pp. Wojciechowi Dudakowi i Radosławowi Hermanowi za informacje dotyczące badań.

sposób wyniesiony stożek, którego wysokości nie można już odtworzyć. Obiekt został zniszczony przez pożar, o czym świadczą ślady spalenizny odkryte w fosie. Odnaleziony w niej materiał ruchomy to, oprócz ceramiki naczyniowej, również żelazne narzędzia, okucia i bogaty zbiór militariów, słowem, materiał charakterystyczny dla pozyskiwanego w czasie badań reliktyw średniowiecznego dworu. Obiekt datowano na II połowę XIV i początek XV w.⁶⁵

Na podstawie opisanych powyżej stanowisk wyciągnąć trzeba jeszcze jeden wniosek. Nawet wówczas, gdy w wyniku badań powierzchniowych rejestrujemy „materiał dworski”, a nie ma w pobliżu wyróżniających się form terenowych, mogących być pozostałością obronnego dworu, to wcale nie znaczy, że nigdy jej tam nie było. Być może jest to również częściowa odpowiedź na pytanie, dlaczego tak wielu dworów, które wzmiankowane są w źródłach pisanych, nie udało się nam zlokalizować.

Powróćmy jednak do zagadnienia funkcji dworów na kopcach. Większość badaczy bez zastrzeżeń akceptuje tezę o zapożyczeniu wieżowej formy z obiektów typu *motte*. Jednak ci, którzy przypisują im funkcje refugialne czy strażnicze, zwykle nie zadają sobie pytania, jakie przyczyny mogły spowodować, że za adaptacją formy nie poszła również adaptacja funkcji? Dlaczego zapożyczając donżon, miano uczynić z niego bergfrid? Tu nasuwa się również kolejne zagadnienie – nikt nie neguje funkcji mieszkalnych murowanych wież na kopcach, wznoszonych choćby na Śląsku czy w Czechach. Przecież genetycznie i formalnie są to zjawiska tożsame, różnica polega jedynie na skali.

Wydaje się bardziej racjonalne twierdzenie, że drewniane wieże na kopcach pełniły na terenie Polski takie same funkcje, jak ich murowane odpowiedniczki na innych terenach Europy. Tam przecież początkowo również wznoszono je z drewna na niewielkich nasypach, tyle tylko, że działa się to znacznie wcześniej, np. we Francji jeszcze w końcu wieku X. Ostatecznie na terenie Czech, gdzie wieże pojawiły się zdecydowanie później niż we Francji, ale wcześniej niż u nas, też początkowo bywały one drewniane, szybko jednak przebudowywano je na kamienne; nikt jednak nie neguje ich mieszkalno-obronnego charakteru.

Przyjrzyjmy się, najbliższym nam analogiom śląskim. O wieżach murowanych wznoszonych tam przez bogatsze rycerstwo M. Chorowska pisze: „W równym stopniu były przystosowane do obrony, jak i do pełnienia funkcji mieszkalnej i administracyjnej. Stanowiły więc raczej dwory typu wieżowego, co odzwierciedla rzeczywisty sposób życia rycerstwa, którego podstawą ekonomiczną było prowadzenie gospodarki rolnej”⁶⁶. Autorka zauważa również, że dopiero od początków XV w. dwory wieżowe przestały odpowiadać wymaga-

⁶⁵ T. Stępnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych późnośredniowiecznej osady rycerskiej w Żernikach-Jaryszkach, gm. Kórnik, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2009, t. 10, s. 207–217.

⁶⁶ M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne...*, s. 136.

niom bogacących się fundatorów i rozpoczęto ich rozbudowę, początkowo przez dodanie w ramach istniejącego obwodu warownego nowych zabudowań zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych, następnie przez przeniesienie siedziby poza umocnienia. To jednak miało związek dopiero z renesansową modą na wygodny i otwarty dom. Jednak, jak zauważa autorka, stare wieże były używane nadal, stanowiąc znak prestiżu i przynależności społecznej⁶⁷.

O iluzorycznej wartości militarnej drewnianych dworów na kopcu, czy za wałem, wielokrotnie już pisano⁶⁸. Jednak o tym, że nawet te niewielkie walory obronne były nieodzowne, aby zapewnić bezpieczeństwo rodzinie i zgromadzonemu dobrom, świadczą choćby liczne wzmianki o napaściach i zniszczeniach dworów, jakie znamy z przekazów pisanych. O podobnej sytuacji na Śląsku – życiu w ciągłym zagrożeniu rabunkowymi najazdami – pisał też D. Nowakowski⁶⁹. Najazd „złego sąsiada”, w odróżnieniu od zagrożeń wojennych, następował z reguły w sposób niespodziewany, tak więc domniemania o przenoszeniu całego dobytku do „refugialnej” wieży dopiero w chwilach zagrożenia raczej nie uwzględniają realiów epoki.

Odmawianie wieżowym dworom na kopcach możliwości pełnienia roli dworu związane jest chyba z naszymi wyobrażeniami o konieczności znacznego wyróżniania się siedzib przedstawicieli uprzywilejowanej grupy społecznej. Ale czyż dostatecznym wyróżnieniem nie był właśnie fakt wzniesienia domu na kopcu czy za wałem? Ulegając empatii, część autorów, zwłaszcza historyków sztuki twierdzi, że warunki, jakie oferować mogła ciasna i niewygodna (scho- dy!) siedziba, do której dostęp był również znacznie utrudniony, nie mogła odpowiadać potrzebom możliwych. Czy jest to jednak uprawniona introspekcja?⁷⁰

Polemika ta przypomina nieco podobne dyskusje o ewolucyjnych przemianach auli, rozumianej jako właściwa siedziba, i funkcji wieży w architekturze średniowiecznej Francji⁷¹. Omówienie tych poglądów streszcza w swojej pracy D. Barthélemy, on też jest autorem następującej konkluzji: „Między XI a XV w. o arystokratycznym charakterze domostwa świadczyły sprzęty, zbroje oraz gry, podczas gdy sposób zagospodarowania i wygląd pomieszczeń pozostawał w dalszym ciągu szalenie prymitywny”⁷².

⁶⁷ Tamże, s. 166 i n.

⁶⁸ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*, s. 148, 156–158, 170–171, 176; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa...*, s. 67–68.

⁶⁹ D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie...*, s. 237–242.

⁷⁰ Nawet dziś wiele osób chętnie zamieszkałoby w typowym „szeregowcu”, który z reguły ma cztery kondygnacje (z piwnicą) i zajmującą znaczną część powierzchni klatkę schodową ze stromymi schodami.

⁷¹ D. Barthélemy, *Zagospodarowanie prywatnej przestrzeni XI–XIII w.*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 2, *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998.

⁷² Tamże, s. 449.

Dwór w wyobraźni współczesnych funkcjonuje jako domostwo o znacznie wyższym standardzie aniżeli chałupa chłopska. Pozostaje jednak faktem, że nawet wydzielenie sypialni właściciela jako odrębnego pomieszczenia nie znajduje potwierdzenia w badaniach nad średniowiecznymi domostwami, również na terenie Europy Zachodniej⁷³.

Dyskusja na temat komfortu, jaki zapewniać miały siedziby rycerskie swoim właścicielom, pozostać musi w sferze spekulacji. Możemy jednak podjąć próbę prześledzenia ewolucji tych siedzib. Aby to uczynić, trzeba przede wszystkim zadbać o bardziej precyzyjne badania, a zwłaszcza datowania; tylko wtedy będziemy mogli skorelować przemiany poznawanych przez nas siedzib ze zmianami społecznymi, gospodarczymi i politycznymi badanymi przez historyków, które mogą rzucić więcej światła na powody, intencje, a może i konieczności związane z procesami inwestycyjnymi podejmowanymi przez rycerskich fundatorów.

Omawiając tutaj dyskusję o tym, czy wieże na kopcach były dworami *sensu stricto*, czy tylko czasowymi schronieniami, należy zwrócić uwagę na fakt, że autorzy, przytaczając na poparcie swoich tez zapisy ze źródeł pisanych, raczej nikłą uwagę zwracają na ich datowanie. Dla archeologa czas 250–300 lat to dystans niezbyt długi, zwłaszcza w porównaniu z chronologicznymi podziałami pradziejów. Zdarza się, że szermując dowodami zarówno tymi „w piśmie”, jak i tymi wykopanymi, badacze zestawiają ze sobą źródła z końca wieku XIII z tymi z wieku XV. A przecież w średniowieczu „parowóz dziejów już przyspieszał”, dlatego trudno jest porównywać realia społeczne czy gospodarcze z czasów rozbitcia dzielnicowego do tych z czasów panowania Kazimierza Jagiellończyka. Takie postępowanie dziwi tym bardziej, że badając zamki, archeolodzy starają się datować przemiany architektoniczne, łącznie z określeniem ich genezy, z dokładnością do dziesięciolecia. Tymczasem brak precyzyjnego datowania utrudnia prześledzenie ewolucji rycerskiej siedziby od ulokowanej na kopcu wieży, do dworu za wałem, czy za wodą, czyli grodzisk „sarmackich”⁷⁴.

Niewielka ilość źródeł pisanych, a zwłaszcza mała precyzja zawartych w nich opisów, jest niewystarczająca, aby na ich podstawie podjąć próbę rekonstrukcji wyglądu dworów, a zwłaszcza ich wyposażenia pod koniec wieku XIII i w wieku XIV. Natomiast w źródłach XV-wiecznych często pojawiają się wiadomości o „domu nowym” i „starym”. Napotykamy również wzmianki o wieży funkcjonującej gdzieś obok. Jest to niewątpliwie dowód, że siedziby

⁷³ Por. P. Ariès, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995, s. 20–21; P. Contamine, *Zagospodarowanie prywatnej przestrzeni XIV–XV wiek*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 2, s. 458–540.

⁷⁴ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII w.*, Łódź 1993, s. 172–174; tenże, *Wąsko czy szeroko. Uwagi o datowaniu stanowisk archeologicznych z czasów historycznych*, AHP, 1997, t. 6, s. 23–43.

ulegały znacznym przekształceniom. Trudno jest w takiej sytuacji określić pierwotną funkcję opisywanych w nich domów czy wież „starych”. Dlatego też prawidłowość wyciąganych na tej podstawie wniosków (porównania wielkościowe, morfologiczne czy funkcjonalne) i odnoszenie ich ogólnie do „średniowiecznego dworu” jest, co najmniej, dyskusyjna. Tutaj przywołać trzeba opisy omówione w poprzednim rozdziale.

Zagadnienie funkcji obiektów typu *motte* to z pewnością jeden z szerzej dyskutowanych tematów, który, chyba niesłusznie, zdominował problematykę „dworską”. Wprawdzie ten typ zabudowy w świetle dotychczasowych badań wydaje się dominującym w tym czasie, jednak nie można zapominać, że są to jedynie nasze domysły. Przede wszystkim nie na każdym kopcu musiał funkcjonować budynek wieżowy. W przypadku większych nasypów istniała możliwość innego rozplanowania zabudowy. Podkreślić trzeba również, że znaczna ilość dworów lokowana była nie na kopcach, ale wykorzystywała istniejące formy terenowe, uzyskując zwiększoną „obronność” dzięki różnie zaplanowanym przekopom czy wałom. W przypadku tych obiektów ich rezydencjonalna funkcja nie jest dyskutowana. Opisy różnych morfologicznie obiektów, odbiegających swoją formą od typowego „dworu na kopcu”, omówiłam już we wcześniejszych rozdziałach, nie ma więc chyba potrzeby, by tutaj zagadnienia te rozwijać.

I jeszcze jedna dygresja. Zadziwia długotrwała, przynajmniej w rekonstrukcjach archeologów, popularność domu wieżowego. W miastach europejskich, a także śląskich czy pomorskich, jak przekonują badacze, forma taka przestaje być atrakcyjna już pod koniec wieku XIII⁷⁵. Wydaje się, że problem ten wymaga większego zainteresowania badaczy.

Innym zagadnieniem, które nie doczekało się jeszcze dostatecznej uwagi nie tylko archeologów, ale i służb konserwatorskich, są dwory murowane zarówno średniowieczne, jak i młodsze, które powstały na starszych reliktach⁷⁶.

⁷⁵ Por. opinie G. Wilke, *Średniowieczne wieże w miastach Toskanii zasiedlane okresowo*, AHP, t. 12, s. 31–46; J. Piekalski, *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław 2004; tenże, *Problem genezy budowli typu kemenate w miastach środkowoeuropejskiej strefy nadmorskiej*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg 2004, s. 227–236; C. Buśko, *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 61–73.

⁷⁶ Zdecydowanie w trudniejszej sytuacji jest archeolog, gdy zabytkowy obiekt jest dobrze zachowany, czyli jest funkcjonującym budynkiem. Zwykle uznaje się wówczas, że jest to zabytek architektury i nie powinien interesować archeologa. Nawet, jeśli w przypadku jakiegoś remontu czy innych działań, np. zakładania systemu odwodnień czy doprowadzania różnego rodzaju instalacji, konieczne jest rozkopanie warstw ziemnych, archeolog proszony jest jedynie do „nadzorów”, czyli faktycznie do obejrzenia wykonywanych zgodnie z planami inwestycji wykopów. Najczęściej, nawet wówczas, gdy w wykopach widać coś interesującego, nie ma możliwości ich poszerzenia, czyli w praktyce wyjaśnienia, co tak naprawdę zaobserwowaliśmy. Jeśli więc w wykopach odnalezione zostaną późnośredniowieczne zabytki, wiemy tylko, że

Kolejny niezmiernie interesujący problem dotyczy nie tyle obiektów, które nazwalibyśmy wielofazowymi, ile dworów „wędrujących” w obrębie jednej własności ziemskiej. Często powtarzającym się „szlakiem” takiej wędrowki jest: kopiec w łąkach – wyspa w parku na skraju wysoczyzny – dwór w parku.

Znakomitym przykładem mogą tu być kolejne siedziby w Siemkowicach. W poprzednich rozdziałach zajmowaliśmy się już „Zameczkiem” – murowanym budynkiem na kopcu otoczonym fosą, którego początki sięgają XV w., a obecna kreacja jest rezultatem późniejszych, wielokrotnych przebudów. Ten obiekt stał się przedmiotem zainteresowania archeologów i w wyniku przeprowadzonych prac wykopaliskowych poznaliśmy, przynajmniej częściowo, jego dzieje. Jeszcze w latach 50. XX w. J. Kamińska odnalazła w pobliżu inny kopiec, kryjący w sobie prawdopodobnie reliktu wcześniejszej siedziby. Oddalony o około 200 m stożek ulokowany był wśród pobliskich łąk. Niestety, obiekt ten nie doczekał się badań wykopaliskowych, gdyż został całkowicie rozwieziony już w latach 70. XX w.⁷⁷

Z jeszcze ciekawszą sytuacją mamy do czynienia w omawianym już w tej pracy Kościerzynie koło Sieradza. Tutaj również pierwszy XIV-wieczny dwór ulokowany był na łąkach na północny-zachód od obecnego zespołu dworsko-parkowego. Pozostałości kolejnych dwóch-późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego – znajdują się na niskim nasypie, który dawniej otoczony był przez fosę i staw. W wieku XIX wybudowano tu lodownię. Jeszcze na początku XVIII w. zbudowano obok wyspy nową siedzibę, a w XIX w. jeszcze jedną. Dwór, który oglądamy tam obecnie, powstał w latach 30. XX w.⁷⁸

Podobnych zespołów można wymienić jeszcze wiele, a z pewnością znaczna ich ilość nie została do dziś zidentyfikowana. Już sama obecność kolejno następujących po sobie dworów daje zupełnie niezwykłą możliwość poznania

wcześniej było tu „coś”, co może skłaniać badaczy do bardzo zróżnicowanych interpretacji. Jeśli z sytuacji terenowej lub z przekazów źródłowych można domyślać się istnienia dworu, możemy jedynie, obserwując wąskie wykopy, próbować zrationalizować stwierdzenie: drewniany czy murowany? Tylko nieco lepiej wygląda sytuacja, gdy obiekt ma zachowane jedynie partie fundamentowe, skryte w większej części pod powierzchnią ziemi. Wówczas prowadzone są wykopaliska, ale obecność murów czasami tak bardzo fascynuje badaczy, że poświęcają niewiele uwagi nikłym drewnianym pozostałościom (por uwagi w pracy: A. Marciniak-Kajzer, *Drewno na zamkach, czyli, o czym na ogół zapominamy*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 491–496). Sytuacja komplikuje się, gdy ślady zabudowy drewnianej zalegają pod fundamentami. Jeszcze inny problem pojawia się wówczas, gdy odkrywamy fragmenty starszych murów, które późniejsze działania budowlane odcięły od warstw ziemnych, uniemożliwiając ich datowanie za pomocą, chociażby fragmentów naczyń ceramicznych. Wiele podobnych przypadków, dosyć skomplikowanej sytuacji badawczej omówiono w rozdz. II. Tutaj jednak chciałabym raz jeszcze podkreślić, że obiekty takie wymagają wyjątkowej troski, a badać je powinni archeolodzy z odpowiednim doświadczeniem.

⁷⁷ L. Kajzer, *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, t. 2, *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, red. T. S. Jaroszewski, Warszawa 1994, s. 139–152.

⁷⁸ Tamże..., s. 57–71; patrz też Katalog tej pracy, tam starsza literatura.

przemian rezydencji rycerskiej (szlacheckiej). Dodatkowo uzmysłwić sobie musimy, że przecież w sąsiedztwie musiały funkcjonować zabudowania gospodarcze (potem folwarczne), a nieopodal również wieś o średniowiecznej metryce. W takim przypadku ilość potencjalnych informacji o funkcjonowaniu majątku ziemskiego z siedzibą właściciela (podstawowej przez znaczną część dziejów naszego kraju jednostki społeczno-gospodarczej) jest nie do przecenienia. Niestety, w Polsce bardzo rzadko prowadzi się kompleksowe badania osadnicze, zwłaszcza stanowisk późnośredniowiecznych⁷⁹. W przypadku Kościerzyna wkrótce stracimy szansę na takie badania, ponieważ najstarsza siedziba ulega postępującej dewastacji.

Już w 1982 r. T. J. Horbacz i Z. Lechowicz pisali o konieczności pewnych modyfikacji w instrukcji do „Archeologicznego Zdjęcia Polski”, które pozwoliłyby w ramach tej akcji zbierać świadectwa dotyczące późnośredniowiecznego i nowożytnego osadnictwa, widząc w tym szansę na podjęcie problematyki tzw. osad zaginionych⁸⁰. Jednak postulat ten nie spotkał się z właściwym odzewem środowiska archeologicznego i konserwatorskiego. Przypomnijmy, że wówczas jeszcze archeologia „staropolska” czy historyczna walczyła o uznanie swoich praw do bycia częścią naszej dyscypliny i zaistnienie wśród przeważającego grona „pradziejowców”. W chwili obecnej nikt już nie neguje potrzeby badań stanowisk z czasów w pełni historycznych, jednak w dalszym ciągu przyzwolenie to obejmuje jedynie badania ratownicze, nie zaś planowe studia osadnicze. Akcja AZP dobiega już końca, niestety, bez specjalnego pożytku dla omawianych tu zagadnień. Wydaje się jednak, że konieczne jest planowe rejestrowanie kompleksów osadniczych o metryce średniowiecznej. Jaki mechanizm, zarządzenie czy akcja mogłyby to spowodować, tego nie umiem sobie wyobrazić w czasach, gdy nawet „Informator Archeologiczny” ukazuje się (ukazywał i przestał?) z 15 letnim opóźnieniem!

W Polsce nie wypracowano jeszcze nawet obowiązującej i powszechnie akceptowanej nomenklatury. O kłopotach i licznych, nie do końca udanych, próbach ustalenia, jak właściwie powinniśmy nazywać reliktów średniowiecznych dworów (grodzisko, gródek, grodziszczko, grodziec, dworzysko) była już mowa we wstępie do tej pracy. Z przyczyn czysto stylistycznych, aby uniknąć licznych powtórzeń, w tej książce kilka z tych nazw stosowanych jest zamiennie, jednak, z logicznego punktu widzenia, tak jak po cmentarzu pozostaje cmentarzysko, tak po dworze, rozumianym jako rezydencja, powinno pozostać dworzysko, jednak

⁷⁹ Problem ten poruszałam już na sesji konserwatorstwa archeologicznego: A. Marciniak-Kajzer, *Czy późne średniowiecze i nowożytność są nadal epokami niedostępnymi dla archeologów*, [w:] *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*, Warszawa 2007, s. 299–307.

⁸⁰ T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. 32, s. 302.

czas pokaże, czy określenie takie przyjmie się w środowisku archeologów i historyków. Nazywanie pozostałości po zapleczu gospodarczym dworu jest jeszcze trudniejsze. Najczęściej stosowane są określenia opisowe lub terminy „przygródek” i „podgrodzie”, które niosą jednak ze sobą odmienne konotacje. Ponownie, odwołując się do logiki, najbardziej adekwatnym terminem wydaje się tu podworec, jest to zresztą określenie, dosyć konsekwentnie używane ostatnio m. in. przez badaczy śląskich⁸¹.

W wyniku studiów osadniczych, a szczególnie badań układów podworec/podgrodzie a siedziba właściciela, prowadzonych w Czechach rozpoznano kilka charakterystycznych rozwiązań, z których wynika, że w większości przypadków umiejscowienie zabudowań gospodarczych miało również za zadanie powiększenie walorów obronnych siedziby⁸². Zwykle, gdy mówimy o cechach obronnych, myślimy o różnego rodzaju przeszkodach wodnych (fosy, stawy) lub ziemnych (wały, przekopy, rowy). Te niestety bardzo łatwo jest zlikwidować i tak z pewnością stało się z większością z nich, co zdaje się wynikać z faktu, że licznie wspominane w źródłach pisanych są stosunkowo rzadko odnajdywane w czasie penetracji terenowych. Tutaj jednak dotykamy innego, bardzo ważnego zagadnienia. Najczęściej, przy próbach odtworzenia pierwotnego otoczenia dworu archeolog, nawet jeśli zaliczył na studiach semestr geomorfologii, jest zupełnie bezradny. Znaczne przekształcenia środowiska, nie tylko przez późniejszą zabudowę, ale również inne prace, np. melioracje, powodują, że bez wykonania specjalistycznych badań trudno jest nam ustalić, jakie warunki środowiskowe panowały w czasie budowy i późniejszego użytkowania średniowiecznych siedzib. W takich wypadkach współpraca geomorfologa jest konieczna. Zdarza się, że przy podawaniu lokalizacji stanowisk badacze myślą warunki współczesne z historycznymi. Czasami, po dokładniejszej analizie, a nawet po rozmowie z miejscową ludnością, okazuje się, że obiekt, który jest dzisiaj samotnym wzgórzem na polu, jeszcze pół wieku temu otoczony był bagnistymi łąkami. Wiele kłopotów sprawia również prawidłowy opis naturalnych form ukształtowania powierzchni, które wykorzystano w procesie inwestycyjnym. Trzeba niestety przyznać, że tzw. archeologią środowiskową znacznie bardziej interesują się badacze pradziejów.

Inny problem zauważył już prawie 40 lat temu A. Pawłowski, który napisał: „Jednym z elementów zmniejszających warowność grodów średniowiecznych są dość często występujące ziemne przedzielenia fosy w postaci grobli prowadzą-

⁸¹ J. Piekalski, A. Żurek, *Ze studiów nad siedzibami obronnymi północno-wschodniego pogranicza Śląska w XIII–XVII w.*, „Acta Universitatis Vratislaviensis” 1993, Studia Archeologiczne, t. 24, s. 139–187. Powtórzony w ciż, *Rezydencje obronne pogranicza śląsko-wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, [w:] *Miedzy Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 169–183.

⁸² F. Kašička, *Hospodářské zázemí...*

cej, bądź to z wału na majdan, bądź też z zewnętrznego brzegu fosy. Spotyka się je z reguły na obiektach młodszych, posiadających murowaną zabudowę⁸³. Uwagi te, dotyczące stanowisk śląskich, dobrze chyba ilustrują sytuację również w innych częściach Polski. I, o ile z pierwszą częścią tej opinii można polemizować, to druga obserwacja jest bardzo interesująca i wymaga dalszych studiów. Z moich obserwacji wynika, że tylko wyjątkowo w czasie badań wykopy umieszczano na groblach, stąd też przekonanie o ich funkcjonowaniu w czasie użytkowania znajdujących się wewnątrz narysu obronnego budynków nie zawsze jest uzasadnione. Wydaje się bardziej prawdopodobne, że przynajmniej część z nich usypano dopiero wówczas, gdy wydzielony teren nie pełnił już funkcji obronnej i był wykorzystywany do celów gospodarczych. Takie stwierdzenie jednak musi być za każdym razem poparte zarówno rozpoznaniem stratygrafii, jak i datowaniem, choćby względnym, w odniesieniu do materiałów ruchomych pozyskanych z wykopów wewnątrz założenia obronnego.

W rozdziale o lokalizacji siedzib omawiane już było zagadnienie potrzeby precyzyjnego określenia formy badanych nasypów czy narysów wałów. Czasami opisy te przedstawiają formy oglądane przez badaczy w terenie. Najwyraźniej oko ludzkie, a właściwie mózg, ma tendencje do porządkowania przestrzeni i usiłuje dostrzegać regularne figury geometryczne. Czasami czytając opis i spoglądając na zamieszczony obok plan warstwicowy, nie jesteśmy w stanie dostrzec omawianych często prostokątów czy kwadratów „z zaokrąglonymi rogami”. Na szczęście, sporządzenie planu sytuacyjno-wysokościowego stanowiska jest w tej chwili warunkiem koniecznym do uzyskania zgody na prowadzenie badań, więc dobrze byłoby, gdyby konieczność ta egzekwowana była również w przypadku publikacji wyników badań. Istotne byłoby również, aby zakres sporządzanych map obejmował obszar większy niż bezpośrednio objęty badaniami wykopaliskowymi, co pozwoliłoby zorientować się, jak wygląda bezpośrednie otoczenie stanowiska.

Jak starałam się wcześniej wykazać, „wąskie” traktowanie zarówno samego terenu badań, jak i, co jest tego w pewnym sensie pochodną, tematyki związanej z całym „problemem” funkcjonowania zespołu dworskiego w znaczny sposób zubaża możliwości, nie tylko samych obserwacji terenowych, ale i wyciągania wniosków natury społeczno-kulturowej i ekonomicznej. W pierwszym okresie nasilenia badań dworzysk znaczną ich część stanowiły tzw. weryfikacje. Zakres przeprowadzanych wówczas działań był bardzo różny. Generalnie jednak podstawowym celem było stwierdzenie antropogeniczności formy i jej datowanie. Wówczas jednak wydawało się, że jest to zaledwie wstęp do przyszłych badań...

W konsekwencji jednak o wielu z teoretycznie „przebadanych” obiektach nie możemy powiedzieć nic więcej, aniżeli że powstały za sprawą człowieka gdzieś w późnym średniowieczu. Odsłaniając niewielki wycinek stanowiska,

⁸³ A. Pawłowski, *Z badań grodzisk średniowiecznych...*, s. 255.

stwierdzamy, że było ono zamieszkowane i wprowadzamy do literatury kolejny „obiekt” drewniany lub murowany i podajemy jego szeroką chronologię. Prawdopodobnie z obawy przed popełnieniem błędu interpretacyjnego zdarza się również, że badacze nie zamieszczają opisów resztek spalonego czy zbutwiełego drewna, które odkryli w czasie wykopalisk, a ograniczają się jedynie do stwierdzenia, że budynek był drewniany, co w znacznej mierze ogranicza nasze możliwości interpretacyjne. W efekcie nie wiemy, ani jak on wyglądał, ani w jakim czasie funkcjonował, bo datowanie na XIV–XV w. (czasami nawet XIV–XVII w.) stało się powszechnie stosowanym bezpiecznym marginesem błędu.

Pora teraz na kilka refleksji o stanie badań nad wyposażeniem omawianych siedzib. Za symptomatyczny należy uznać fakt, że podczas zorganizowanej przez Uniwersyteckie Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności konferencji o wyposażeniu wnętrz w średniowieczu, która odbyła się w 2002 r. w Toruniu, omawiano przede wszystkim wnętrza zamkowe, klasztorne i mieszczkańskie⁸⁴. Tylko w jednym z referatów poruszono temat dworów rycerskich, ale nie został on opublikowany w posesyjnym tomie⁸⁵.

Największą przeszkodą przy podjęciu próby rekonstrukcji wyglądu i wyposażenia pomieszczeń dworskich jest sposób publikowania wiadomości o odnalezionych w czasie wykopalisk zabytkach ruchomych. Nazbyt często autorzy ograniczają się do ich sumarycznego wymienienia. Najczęściej nie wiadomo, z jakiej części stanowiska pochodzą. Wprawdzie czasami omawiane są w ramach wykopów, ale trudno się zorientować, czy znajdowały się w budynku, czy na dziedzińcu, a może w fosie? Inny sposób to omawianie artefaktów według warstw, ale często bez podanej ich chronologii. W najgorszej sytuacji jesteśmy wówczas, gdy, po dokładnym opisie stratygrafii, np. dwóch faz użytkowania badanego obiektu, następuje swoista „wyliczanka” odnalezionych zabytków, nawet bez próby przyporządkowania ich poszczególnym okresom zasiedlania stanowiska.

⁸⁴ *Materiały z VII Sesji Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności. Wyposażenie wnętrz w średniowieczu, Toruń, 21–22 listopada 2002 roku*, red. J. Olczak, AHP, 2004, t. 14.

⁸⁵ Recenzent – J. Fogel – uznał tekst za „nienaukowy”, ponieważ skrytykowałam w nim, moim zdaniem najbardziej bolesne błędy popełniane przez nas przy badaniu dworów, nie podając jednak nazwisk autorów, których opracowania cytowałam. W temacie tym nie chodzi przecież o wystawianie ocen poszczególnym badaczom, ale o wypracowanie pewnych standardów, które pozwolą na poprawę obecnej, niestety, nie najlepszej sytuacji. Problem ten poruszyłam jeszcze później w dwóch artykułach, które, na szczęście, uznano za nadające się do druku A. Marciniak-Kajzer, *Recepta wciąż aktualna, czyli Janiny Kamińskiej poglądy na metodykę badań średniowiecznych dworów*, [w:] *Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, red. M. Głosek, J. Maik, Łódź 2007, s. 96–100; też, *Badania nad kulturą materialną średniowiecznego dworu rycerskiego w optyce archeologa* [w druku].

Kolejny problem dotyczy przede wszystkim przedmiotów metalowych. Niestety, w wykazach zbyt wiele jest przedmiotów opisanych jako „nieokreślone”. Niepełnym usprawiedliwieniem jest tu brak pieniędzy na zdjęcia rentgenowskie i konserwację. Może więc należy przytoczyć poglądy, coraz rzadziej już cytowanej i chyba dzisiaj niedocenianej badaczki średniowiecza – Janiny Kamińskiej – która tak pisała o „niezidentyfikowanych” przedmiotach z Siedlątkowa: „rzadko się je rysuje [...] Dlatego też w tabelach wprowadzono rubrykę przedmiotów nie rozpoznanych, bez nazwy, a w materiale rysunkowym potraktowano je ze szczególną uwagą, licząc się z tym, iż wywołają zainteresowanie wśród znawców kowalstwa wiejskiego”⁸⁶. W tym przypadku dokładne wyrysowanie całego materiału zabytkowego zaowocowało późniejszym odkryciem przez bronioznawców fragmentów kuszy z Siedlątkowa, o czym już była mowa w rozdziale o militariach.

Chyba wszyscy zdajemy sobie sprawę z faktu, że w przypadku zabytków wykonanych z żelaza, a zwłaszcza z metali kolorowych, niezwykle ważną rolę odegrać mogą analizy metalograficzne. Rzadko jednak się je wykonuje, także ze względu na ich wysoki koszt. Jednak bardzo istotne byłoby wykonanie takich badań, zwłaszcza dla zabytków unikatowych, które mogą być uznane za importowane. Wówczas łatwiej będzie nam poszukiwać dróg ich pozyskania i wypowiadać się na temat bliżej lub dalej sięgających wpływów i kontaktów, z pewnością nie tylko handlowych.

Najbardziej nierównomiernie opracowaną kategorią zabytków są, jak się wydaje, kafle. Jeżeli odnaleziony ich zbiór jest bogaty i interesujący – powstają samodzielne opracowania i próby rekonstrukcji pieców. I tu również nie mogę powstrzymać się od komentarza, że czasami działania te prowadzone są w oderwaniu od rekonstrukcji całego domostwa, z którego pochodziły. Jeżeli natomiast zbiór kafli, nie jest zbyt bogaty, przekazywane informacje należy określić jako co najmniej skromne. Najbardziej rażąca jest tutaj dowolność określeń używanych do opisu poszczególnych typów kafli. Rekonstrukcja formy pieca na podstawie odnalezionych czy odtworzonych kafli nie jest z pewnością łatwa. Czasami jednak brakuje choćby konstatacji, że dany piec zbudowany był z kafli naczyniowych czy płytowych, i w przybliżeniu, w jakim kolorze⁸⁷.

Pieca kaflowe zaczęły pojawiać się na ziemiach polskich w II połowie wieku XIV. Wówczas trafiły one do domostw elity społecznej i majątkowej kraju, która zamieszkiwała jeszcze w dworach obronnych. Jednak ich rozpowszechnienie to dopiero wiek XV. Wówczas elity przenoszą się już do murowanych zamków, a dwory obronne funduje sobie bogatsze rycerstwo. Czy jednak jest

⁸⁶ J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 35.

⁸⁷ Niezwykle ważna inicjatywa utworzenia katalogu kafli, którą zainicjowała M. Dąbrowska, niestety nie znalazła szerszego odzewu wśród archeologów.

ono aż tak bogate, by, poza umocnioną siedzibą, ufundować sobie piec? Być może nie zawsze był to wydatek najbardziej pożądany. Trudności z datowaniem siedzib nie pozwalają chwilowo na dalsze rozważania na ten temat.

Najliczniej pozyskiwanymi w czasie badań wykopaliskowych zabytkami są oczywiście fragmenty naczyń glinianych. Wiele miejsca poświęciłam tej kategorii zabytków w rozdziale o wyposażeniu kuchni i stołu, tutaj jednak pragnę przedstawić kilka ogólniejszych refleksji. Zdarza się, że autorzy przeprowadzając analizy porównawcze wyrobów ceramicznych, porównują ze sobą zbiory pochodzące z badań różnych średniowiecznych dworzysk, czasami znacznie od siebie oddalonych. Wydaje mi się, że działanie takie jest nie do końca uzasadnione realiami historycznymi. Nie istniał żaden specjalny sposób dystrybucji wyrobów ceramicznych, przeznaczonych dla rycerstwa, nie było specjalnego „sklepu”, w którym mogliby się zaopatrywać w garnki, nie produkowano ich również we dworze, aby się między sobą wymieniać. To, jakie naczynia znalazły się na stołach i w kuchni, zależało w przeważającej mierze od rynku lokalnego, od tradycji i nowoczesności warsztatów garncarskich produkujących w pobliskim miasteczku, ewentualnie od umiejętności miejscowego, wiejskiego garncarza. Dlatego też, to w najbliższym otoczeniu powinniśmy szukać różnic i podobieństw. Porównywać z innymi dworami możemy przede wszystkim różnorodność form naczyń ceramicznych, świadczących o wyrafinowaniu w przygotowywaniu i spożywaniu posiłków. Znakomitym materiałem porównawczym są za to, niestety, rzadko spotykane, naczynia z metali kolorowych, szklane i inne importowane (np. kamionki).

Na podstawie zebranych w tej pracy informacji wydaje się, że wyposażenia zarówno dworskich kuchni, jak i stołów, raczej nie można nazwać luksusowym. Znacznie więcej drogich, importowanych naczyń odnajdują archeolodzy w czasie badań średniowiecznych miast. Zastanówmy się, co mogło na to wpływać? Czy względy majątkowe? Taka odpowiedź nie zadowala w przypadku stanowisk datowanych na wiek XIII i XIV. Wówczas mieszkańcy dworów to zdecydowanie ludzie bardzo majątni (w kolejnym stuleciu wielu ich potomków przeniesie się do zamków). Czy różnica ta wynikać może po prostu z prawidłowości statystycznych – w większej ilości materiałów pochodzących z wykopalisk na terenie miasta, znajduje się więcej zabytków unikatowych? A może w tym czasie domowy „serwis” nie był jeszcze postrzegany w kategoriach prestiżu? Niestety, nasz obecny stan wiedzy nie pozwala na uprawdopodobnienie żadnej z tych hipotez.

Zagadnienie porównania kultury materialnej rycerstwa i możnowładztwa, a mieszczaństwa wydaje się tematem szczególnie ciekawym, który nie został do tej pory podjęty na gruncie nauki polskiej. Podobny temat pojawił się już w piśmiennictwie czeskim, lecz, jak się wydaje, nie wywołał szerszej dyskusji⁸⁸.

⁸⁸ Z. Měřínský, *Provoz a vybavení domácnosti ve vyšším sociálním prostředí (měšťanstvo a šlechta) na základě pramenů archeologických*, AH, 1990, t. 15, s. 19–42.

Fot. 8. Kafel z zamku w Ujeździe. Fot. J. Błaszczyk

Nie podjęto również, na szerszą skalę, prób zbadania wzajemnych relacji dworów i osadnictwa wiejskiego, choć postulaty takie w literaturze pojawiały się już w latach 80. XX wieku⁸⁹.

Dla terenów położonych na Śląsku, a konkretnie dla księstwa głogowskiego, kilka ciekawych obserwacji zgłosił ostatnio D. Nowakowski. Zauważył on, że na tym obszarze zdecydowana większość siedzib rycerskich ma młodszą metrykę niż wsie, z którymi były prawdopodobnie powiązane, co oznaczało, że fundator zapewne musiał brać pod uwagę zastane stosunki własnościowe⁹⁰. Temat ten wymaga jednak ścisłej współpracy między archeologami i historykami. Do zagadnienia tego jeszcze powrócimy.

Podsumowując, przedstawione powyżej kłopoty zarówno przy rekonstruowaniu samych budynków, jak i w sposobach odtwarzania wyposażenia siedziby powodują, że nasze rozważania na temat ewentualnych funkcji poszczególnych pomieszczeń w badanych obiektach uznać można jedynie za słabo podbudowane hipotezy.

Oczywiście, najwięcej kontrowersji dotyczy tutaj zabudowy drewnianej. Jeśli chodzi o niski komfort i „mały metraż”, jaki wynika tak z proponowanych przez badaczy rekonstrukcyjnych opisów, jak i arytmetycznych wyliczeń, to chciałabym tutaj zwrócić uwagę na możliwości, które do tej pory nie były brane pod uwagę. Przede wszystkim, w większości przypadków zakłada się *a priori*, że powierzchnia kolejnych, usytuowanych wertykalnie pomieszczeń, była równa przestrzeni wytyczonej przez fundament budynku. Również prezentowane rekonstrukcje rysunkowe najczęściej przedstawiają budynek w formie prostej „wieży”, czasami jedynie z niewielkim, odkrytym „gankiem obrońców” na najwyższej kondygnacji. Przedstawienia te niewiele różnią się od tych, które ilustrują np. budownictwo grodów kultury łużyckiej.

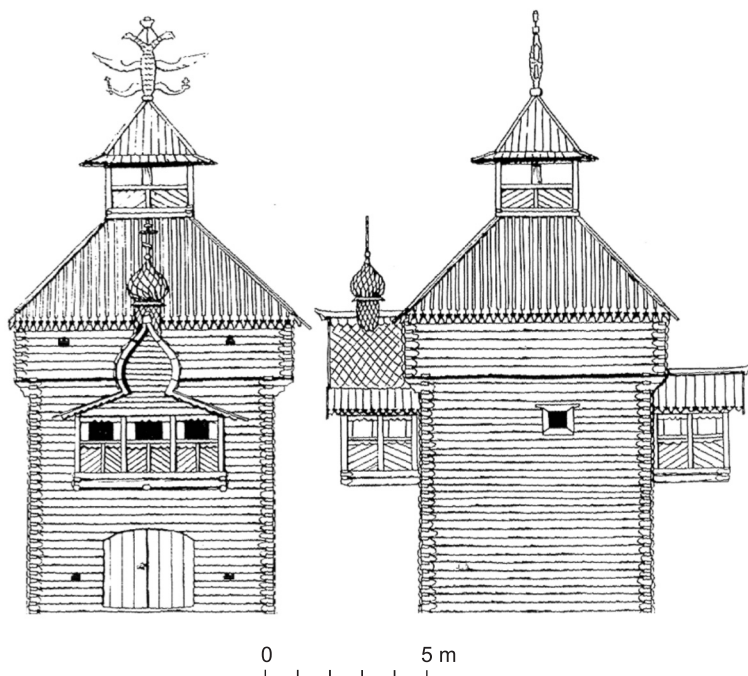
Zapominamy, że w przypadku budownictwa drewnianego, a zwłaszcza zrębowego, wyższe piętra mogą być znacznie bardziej przestronne, wychodząc poza narys parteru czy przyziemia. Niestety, w Polsce niewiele jest już zabytków drewnianych, być może dlatego zapominamy, jak niezwykle urozmaicone formalnie i skomplikowane technicznie mogą być budowle wykonane z drewna. Oczywiście, nie mam tu na myśli zdobnych wyrobami snycerskimi domów kurpiowskich czy podhalańskich, a może raczej „witkiewiczowskich”. Wydaje mi się, że tu nawiązać trzeba do słowiańskich tradycji ciesielskich, które znacznie dłużej niż w Polsce przetrwały w kulturze ludowej na terenach dawnej Rosji.

Aby lepiej uzmysłowić sobie możliwości kreowania wyglądu i w pewnej mierze również wielkości drewnianego budynku, przyjrzyjmy się zamieszczonym

⁸⁹ O potrzebie takiej wspominali: T. J. Horbacz i Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa...*, s. 275–303; J. Piekalski, A. Żurek, *Ze studiów nad siedzibami...*, s. 160; L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1984, s. 162 i n.

⁹⁰ D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie...*, s. 127.

dalej ilustracjom. Na fot. 6 przedstawiono gotycki kafel odnaleziony w czasie badań archeologicznych zamku w Ujeździe, koło Tomaszowa Mazowieckiego. Widzimy na nim schematycznie ukazaną siedzibę typu *motte*. Na niewielkim nasypie o stromych zboczach przedstawiono drewniany zapewne budynek, do którego wejście prowadzi po drabiniastych schodach, czy może prymitywnym moście (?). Na wysokości pierwszego piętra (może być to kondygnacja druga lub trzecia, jeśli uwzględnimy istnienie niemieszkalnego przyziemia/piwnicy) widnieją dwa duże wykusze (być może dwukondygnacyjne), każdy nakryty osobnym dachem⁹¹. Przedstawienie jest dość realistyczne, dlatego należy domniemywać, że autor matrycy, w której wykonano ten kafel, musiał widywać podobne budynki. Ciekawe przedstawienie znalazło się też na kaflach znalezionych w Gnieźnie. Zilustrowano na nich herb Korab, którego wieża ma również dwie górne kondygnacje wysunięte poza narys podstawy budynku⁹².

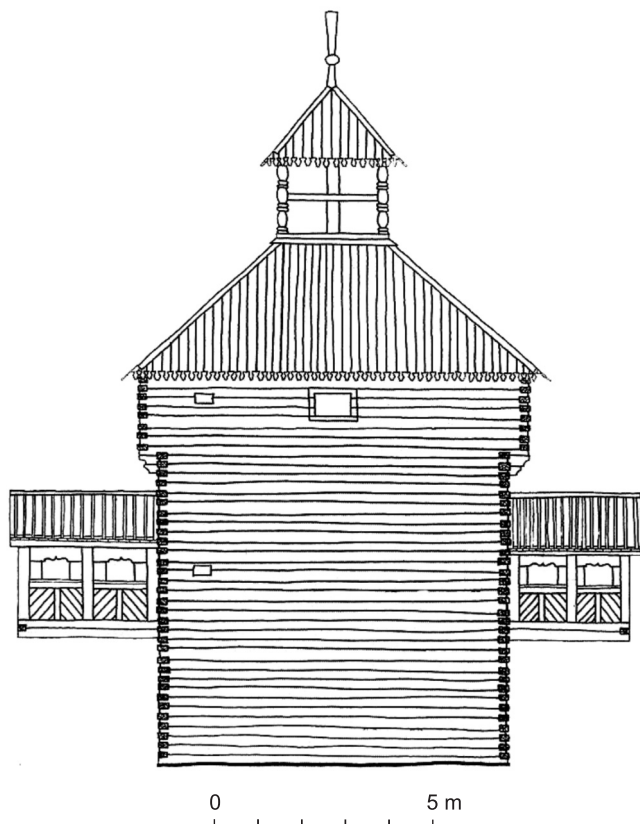

Ryc. VII.45. Baszta obronnego miasta Ilmsk na Syberii, rekonstrukcja wg H. П. Крадин, *Русское деревянное оборонное зодчество*, Москва 1988, s. 111

⁹¹ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Z archeologiczno-architektonicznych badań weryfikacyjnych zespołu pałacowego w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego w 2002 roku*, ŁSA, 2002/2003, t. 8, s. 290; L. Kajzer, *Wstępna informacja o zbiorze późnogotyckich kafli z zamku w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego*, ŁSA, 2006–2007, t. 10, s. 267, 273, ilustracja zamieszczona przed s. 161.

⁹² T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003, il. 6 i 117.

Kolejna ilustracja jest, niestety, tylko analogią formalną. Jest to bowiem rekonstrukcja siedemnastowiecznej wieży bramnej z syberyjskiego Ilimska⁹³. Tutaj również widzimy trzykondygnacyjną budowlę z pierwszym piętrem rozbudowanym o dwa duże (około 2 x 4,5 m), zadaszone wykusze, w sposób znaczący powiększające jego powierzchnię. Łatwo jest obliczyć, że przy wymiarach partii fundamentowej zbliżonej do 7 x 7 m, czyli nieróżniącej się skalą od tych, których pozostałości kryją się w naszych „gródkach stożkowatych”, piętro to miało powierzchnię około 67 m². Przy założeniu, że budynek miał trzy kondygnacje, daje to 165 m² powierzchni użytkowej, a jeśli dodamy ewentualną piwnicę, uzyskamy 214 m², co można porównać z jedną kondygnacją małego domu zamkowego.

Ryc. VII.46. Zachodnia baszta twierdzy Jakuckiej, datowana na XVII w. – rekonstrukcja wg Н. П. Крадин, *Русское деревянное...*, гус. 196, s. 165

⁹³ Н. П. Крадин, *Русское деревянное оборонное зодчество*, Москва 1988, s. 111.

Wypada tu również przytoczyć opinie historyków architektury sakralnej, którzy sugerowali, że dzwonnice drewnianych kościołów, które budowano w XVI i XVII w., nawiązywały do wcześniejszego budownictwa obronnego. Podobieństwo zasadzać się miało na wieńczeniu tych wieżowych budowli nadwieszonym pięterkiem-izbicą. Jej ściany, które były wysunięte poza lico niższych kondygnacji, miały mieścić stanowiska obrońców – zbliżone formą do hurdycki⁹⁴. Dyskusja o funkcji tych konstrukcji pozostać musi nierozstrzygnięta. Zwrócić należy jednak uwagę na fakt, że dzwonnice te budowano zwykle w technice słupowo-ramowej, stosunkowo rzadko rekonstruowanej na podstawie badań archeologicznych średniowiecznych dworów. Wydaje się to jednak zupełnie usprawiedliwione, gdyż budowle te mieściły w sobie jedynie ciąg schodowy, a nie pomieszczenia mieszkalne.

Szukając dalszych analogii, przypomnieć trzeba, zachowane jeszcze w wielu skansenach budownictwa ludowego, domy podcieniowe, czyli z piętrem wysuniętym przed elewację i wspartym na słupach. Ten typ zabudowy, oprócz powiększenia powierzchni mieszkalnej, pozwalał na otrzymanie zadaszonego, a więc chroniącego zarówno przed opadami, jak i przed słońcem, miejsca w pobliżu domu.

Omówione powyżej przykłady pokazują, że na badanych przez nas kopcach nie musiał stać prosty, czy wręcz prymitywny w konstrukcji „słup”⁹⁵. Mógł być to znacznie bardziej przestronny dom, niepozbawiony indywidualnych cech stylistycznych czy pewnych elementów zdobniczych⁹⁶, ale nadal pozostający „obronną” siedzibą.

Możliwościami rekonstruowania funkcji poszczególnych pomieszczeń omawianych drewnianych budowli wieżowych zajmowałam się już częściowo w poprzednim rozdziale. Tutaj jednak czas na podsumowanie. Większość autorów uznaje, zapewne słusznie, że w piwnicy (o ile była) i w przyziemiu (na parterze) znajdowały się pomieszczenia gospodarcze. Z pewnością nie zawsze była to kuźnia, lecz zapewne tam gromadzono narzędzia potrzebne do wszelkich domowych napraw czy nawet drobnej wytwórczości – rzeczy potrzebnych na co

⁹⁴ C. Thullie, *Zabytkowe dzwonnice drewniane w Polsce*, „Teka Komisji Architektury i Urbanistyki” 1969, t. III, s. 119 i n.; M. Kornecki, *Gotyckie kościoły drewniane na Podhalu*, Kraków 1987, s. 23; tenże, *Kościoły drewniane w Małopolsce. Zagadnienia do uwarunkowań oraz systematyki typów i form architektury (od średniowiecza do XX wieku)*, Kraków 1999, s. 106.

⁹⁵ Być może pewnego rodzaju wpływ na formę rekonstruowanych budynków miała faktycznie, dyskutowana w literaturze, nazwa „Słup,” por. T. Kiersnowska, „Słupy” rycerskie w Polsce średniowiecznej, KHKM, 1972, R. 20, nr 3; E. Kowalczyk, „Nazwy obronne” Słup, Samborza i Zawada a zagadnienia obrony stałej ziem polskich w średniowieczu, Warszawa 1992.

⁹⁶ Tutaj nasuwa się jeszcze jedna uwaga. Czasami autorzy badań piszą, że na plateau kopca znaleźli jedynie kilka dołków posłupowych, co dawało asumpt do twierdzenia, że np. znajdować się tam mogła jedynie wieża obserwacyjna. O ile nie przebadano całego obszaru plateau, nie możemy wykluczyć, że ślady słupów mogły być pozostałością podpór daleko wysuniętego wykusza, ulokowanego na wyższej kondygnacji budynku.

Fot. 9. Baszta obronnego miasta Ilimsk na Syberii zrekonstruowana w skansenie.

Fot. A. Pisarska-Umańska

dzień – i nie na tyle skomplikowanych, by musiał je wykonywać wyspecjalizowany rzemieślnik. Prawdopodobnie tam również mieściła się tzw. czarna izba, czyli pomieszczenie, gdzie gotowano pożywienie i w którym toczyło się codzienne życie. Należy przypomnieć, że określenie „kuchnia” jeszcze wówczas nie funkcjonowało. Omówione powyżej piętro reprezentacyjne, z salą (izbą białą) wielkości 40–70 m (może z dodatkowymi alkierzami) należy uznać za wystarczające dla pogodzenia funkcji mieszkalnych i reprezentacyjnych. Pomieszczenia na wyższej kondygnacji (lub wyższych kondygnacjach) pełniły zapewne rolę spichlerzy, a być może były również mieszkaniem służby.

Ponownie niniejsze rozważania zdominował model siedziby typu *motte*. Stało się tak dlatego, że jest to dla wielu osób wręcz synonim średniowiecznego dworu rycerskiego. Inne typy siedzib, zwłaszcza te, pod budowę których wykorzystano naturalne formy ukształtowania powierzchni, uzyskując tym najczęściej większą przestrzeń pod zabudowę, nie prowokowały dotychczas większych dyskusji. Działo się to być może dlatego, że nie powstał żaden „modelowy” sposób rekonstruowania takiej siedziby.

Wybiegając poza informacje wynikające ze zgromadzonych w tej pracy wyników badań, chciałabym zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt funkcjonowania w średniowieczu niewielkich warowni. W latach 1999–2002 prowadziłam badania interesującego stanowiska w miejscowości Leszcz, na terenie należącym historycznie do krzyżackiego państwa zakonnego. Istniejące tam grodzisko zajmuje, odcięty fosą i prawdopodobnie wałem, kraniec długiego cypla wcinającego się w jezioro Dąbrowa Wielka. Powstało ono jeszcze we wczesnym średniowieczu, ale ponownie teren ten zasiedlono w XV w. Leszcz należał wówczas do jednej z najważniejszych i najbogatszych rodzin pruskich – Bażyńskich (von Baysen), jednak analiza źródeł pisanych przekonuje, że nie była to ich rodowa siedziba. W tej zalesionej okolicy nie funkcjonował również żaden klucz majątkowy. W wyniku badań archeologicznych odkryto pozostałości dwóch domów, z czego większy miał znaczne rozmiary (5 x 9 m). Odnaleziony materiał ruchomy (dobrej jakości ceramika „stołowa”, fragmenty importowanych naczyń – kamionki i naczynia szklane, militaria) śmiało możemy określić jako „dworski”. W budynkach nie napotkano jednak na ślady ogrzewania piecowego. Za to na majdanie odkryto relikty wędzarni. Dodatkowo analizy specjalistyczne wykazały, że ilość szczątków zwierząt łownych przekracza 40%, co nie znajduje analogii w badaniach podobnych obiektów, gdzie łowiectwo dostarczało na ogół nie więcej niż 10% spożywanego mięsa⁹⁷. Sytuacja taka sprowokowała mnie do postawienia hipotezy, że opisywany obiekt w XV w. był

⁹⁷ Największy udział kości zwierząt łownych odnotowano na grodzisku w Mrówkach – 37%, por. A. Gręzak, B. Kurach, *Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych*, „Archeologia Polski” 1996, t. 41, z. 1–2, s. 139–167.

dworem „myśliwskim”, odwiedzanym okresowo w celu odbycia polowań w otaczających go lasach⁹⁸. Problem funkcjonowania tego typu obiektów nie zagościł jeszcze szerzej w literaturze. Zagadnieniem dworów myśliwskich w Prusach zajął się wprawdzie już w 1989 r. K. Grażawski, skupił się on jednak przede wszystkim na dworach nawodnych – palafitowych⁹⁹.

Zatem pojawił się kolejny problem. Opisany powyżej obiekt nie był z pewnością strażnicą wojskową, dworem refugialnym, również rezydencją ani centrum majątku ziemskiego. Jego właściciel najczęściej zamieszkiwał w innej siedzibie lub w państwowych zamkach, gdzie jako urzędnik sprawował swoje funkcje. Tak więc, pomimo formalnego podobieństwa do siedzib opisywanych w tej książce, nie można go chyba nazwać dworem rycerskim! Jednak na tę odmienną interpretację pozwolił przede wszystkim fakt istnienia stosunkowo bogatych źródeł pisanych, pozwalających na identyfikację właściciela, który dodatkowo okazał się osobą na tyle znaczącą, że jego poczynania trafiły na karty historii.

Niestety, nie można liczyć na to, że w przypadku większości opisywanych w tej książce stanowisk sytuacja mogłaby się powtórzyć. Nie zwalnia nas to jednak z obowiązku poszukiwania w źródłach pisanych najskromniejszych choćby wzmianek, jeśli nawet nie dotyczących samych siedzib, to chociaż właścicieli terenu, który stał się przedmiotem naszych badań. Bez takich w gruncie rzeczy podstawowych informacji jak pozycja społeczna i finansowa fundatora trudno będzie również określić funkcję badanych relikwów i uzyskać dane co do ewentualnej odmienności kultury materialnej. Może omówiony powyżej przykład dworzyska w Leszcu jest faktycznie ewenementem, nie były jednak takimi dwory należące do duchowieństwa czy choćby stacje królewskie. Te ostatnie, pomimo że nominalnie należały do władcy, na co dzień zamieszkiwane były tylko przez służbę. A większa część „królewskiego” wyposażenia zjawiała się tam dopiero wraz z podróżującym *rex ambulans*¹⁰⁰. Jaką kulturę materialną będziemy w przypadku takich obiektów badać? Pytań i wątpliwości jest bardzo dużo, tak więc, im więcej wiadomości źródłowych uda nam się pozyskać przed rozpoczęciem badań, tym nasze szanse na prawidłowe interpretacje, zarówno

⁹⁸ A. Marciniak-Kajzer, *Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszcu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, nr 1 (251).

⁹⁹ K. Grażawski, *Parthaczyn – przyczynek do badań nawodnych dworów myśliwskich w Prusach krzyżackich*, KHKM, 1989, R. 37, nr 3–4, s. 577–588.

¹⁰⁰ Wiele miejsca problematyce podróży dworu królewskiego poświęcił w swych pracach A. Gąsiorowski, *Rex ambulans*, „Sprawozdania Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, II półrocze 1969, (1971), nr 83, s. 254–256; tenże, *Stacje królewskie w średniowiecznej Polsce*, KHKM, 1972, R. 20, nr 2, s. 243–265; tenże, *Podróże panującego w średniowiecznej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1973, t. 25, z. 2, s. 41–68; tenże, *Rex ambulans*, „Quaestiones Medii Aevi” 1977, t. 1, s. 139–162.

odkrywanych faktów stratygraficznych, jak i zespołów zabytków ruchomych, będą większe.

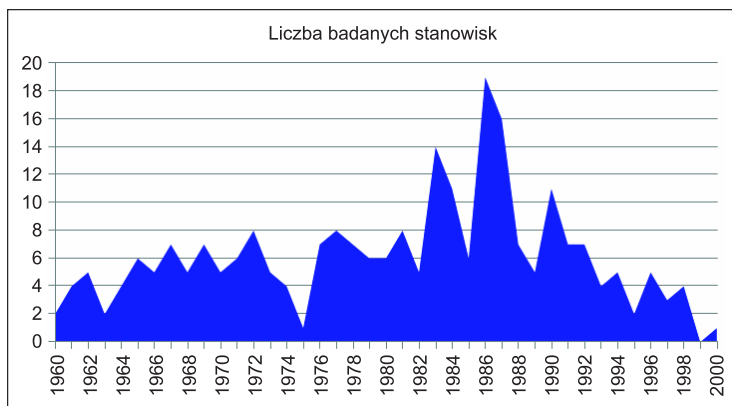
Tutaj jednak sprawą najważniejszą jest konieczność znacznego zwiększenia precyzji datowania badanych stanowisk. Średniowieczne dwory rycerskie badamy w zasadzie od lat 60. XX w. Mamy więc za sobą stosunkowo niewielkie, w porównaniu z archeologami „pradziejowymi”, doświadczenie. Lata „niemowlęce”, za jakie uznać należy okres wspomnianych lat 60. XX w., a może jeszcze 70., to dopiero czas uczenia się specyfiki, nie tylko dworów rycerskich, ale w ogóle stanowisk późnośredniowiecznych. Wówczas poznawano dopiero wytwórczość garncarską z tego okresu i wypracowywano ciągi typologiczne, konieczne dla podjęcia jakichkolwiek prób datowania badanych stanowisk¹⁰¹. Obecnie, dzięki szerokiej gamie badań laboratoryjnych, mamy znaczne możliwości ustalenia dat bezwzględnych dla odkrywanych artefaktów. Dysponujemy również znacznie większym doświadczeniem w tradycyjnym datowaniu względnym odnajdywanych zabytków ruchomych. Tak więc, o ile nie uda nam się w poszukiwaniu „datodajnych” materiałów organicznych ponownie rozkopać już kiedyś badanych stanowisk, to przynajmniej powinniśmy sięgnąć do przepastnych magazynów, ponownie obejrzeć zdeponowane tam zabytki i próbować potwierdzić bądź skorygować ich datowanie. Jest to tym bardziej istotne, że w tym wczesnym okresie (lata 60. i 70. XX w.) przebadano łącznie około 41% dworzysk¹⁰². Największa popularność tych badań przypadła jednak na lata 80. XX w., kiedy wykopaliskami objęto 38% stanowisk tego typu. Od tamtej pory ilość badań systematycznie spada i w latach 90. XX w. było to zaledwie 17% rozpoznanych do dziś obiektów. Dynamikę tych zmian ilustruje wykres 1 na ryc. VII.47. Nie chciałabym być posądzona o lekceważenie czy niedocenywanie umiejętności i wiedzy badaczy, którzy jako pierwsi podjęli trud badania stanowisk z czasów, którymi archeologia długo nie chciała się zainteresować. Wręcz przeciwnie, w pełni doceniam ich determinację i odwagę. Jednak analizując podawane przez badaczy datowania, zauważyłam pewną prawidłowość, której, jak się wydaje, nie można niestety wytłumaczyć ani stanem faktycznym, ani choćby nadzwyczajnym zbiegiem okoliczności. Istnieje bowiem pewna statystyczna prawidłowość – w miarę upływu czasu badane relikty dworów datowane są na coraz młodsze fazy średniowiecza. Szczególnie ostro rysuje się ona przy podawaniu czasu powstania siedzib. Ponieważ okresy ich użytkowania były różne, a przyczyny zniszczenia często losowe (pożary), podawane daty kresu ich funkcjonowania nie nadają się do takich rozważań. Powróćmy jednak do dat określających czas powstania poszczególnych dworów. Okazuje się, że w przypadku stanowisk badanych w latach 60.

¹⁰¹ Za symboliczną datę końca tego okresu można uznać dopiero rok 1981, czyli datę wydania przez J. Kruppę *Garncarstwa późnośredniowiecznego w Polsce*.

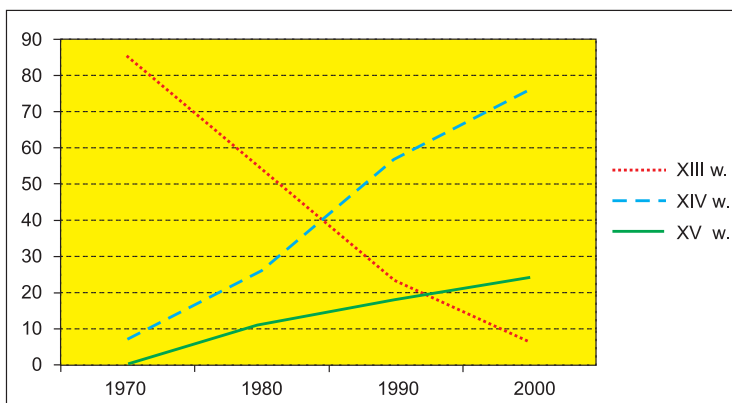
¹⁰² Biorę tu pod uwagę stanowiska, na których przeprowadzono badania stacjonarne lub weryfikacyjne, w czasie których wytyczono jednak przynajmniej jeden wykop.

XX w. uznano, że aż 85% z nich powstało w wieku XIII. Nie badano natomiast żadnego, którego pojawienie się przypadło na wiek XV. W miarę upływu czasu dworów datowanych na wiek XIII stopniowo ubywało i tak w latach 70. XX w. odnotowano ich 55%, w latach 80. było to 23% i zaledwie 5% dworów uzyskało takie datowanie w latach 90. ubiegłego wieku. Dokładnie odwrotnie kształtuje się krzywa będąca ilustracją ilości datowań na wiek XIV. W latach 60. XX w. taki czas powstania opisano dla zaledwie 5% stanowisk. Dla kolejnych dekad było to: 25%, 57% i 67%. Częstsze datowanie powstania badanych dworzysk na wiek XV pojawia się dopiero w II połowie lat 70. XX w. Ilość stanowisk o tak określonej chronologii stopniowo wzrasta, ale jest to różnica zaledwie kilku procent. Opisane powyżej prawidłowości wymownie ilustruje zamieszczony poniżej wykres 2 na ryc. VII.47.

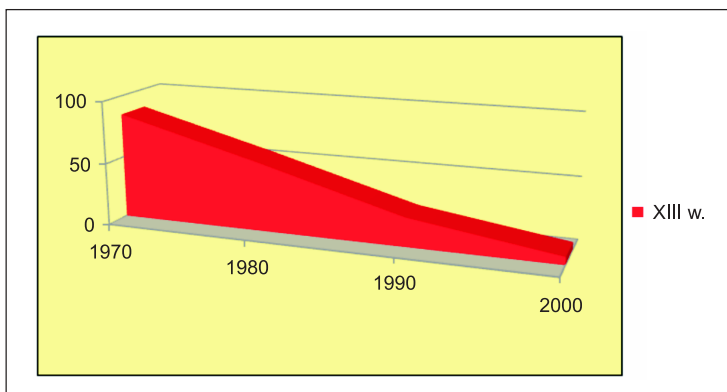
Wykres 1

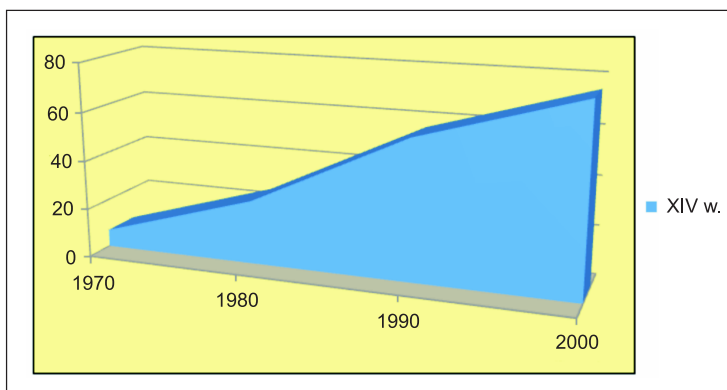
Wykres 2

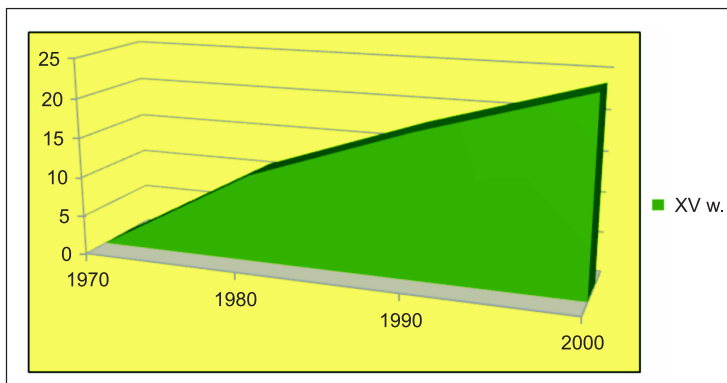
Wykres 3

Wykres 4

Wykres 5

Ryc. VII.47. Wykresy obrazujące: 1 – ilość badanych w poszczególnych latach stanowisk, 2 – datowanie grodzisk badanych w różnych latach, 3 – procent grodzisk datowanych na wiek XIII, 4 – procent grodzisk datowanych na wiek XIV, 5 – procent grodzisk datowanych na wiek XV

Trudno jest mi merytorycznie uzasadnić zaobserwowaną prawidłowość. Trudno jest również mieć nadzieję na poprawę takiego stanu naszej wiedzy. Ilość planowych, szerzej zakrojonych badań stale maleje, a nie widać również chętnych do ponownego (a czasami pierwszego) opracowania zabytków zalegających w magazynach. Jednak o konieczności „przedatowania”, a nawet „przeinterpretowania” dawniej badanych stanowisk wspomina się coraz częściej¹⁰³. Trzeba ze smutkiem przyznać, że wśród omawianych tutaj dworów jedynie dla nielicznych pozyskano daty bezwzględne.

Jednak najpilniejszym postulatem jest wymóg publikowania wyników badań, wraz z opisem i ilustracjami odkrytych reliktów zabudowy i zabytków ruchomych. Wspominałam już o ciągle aktualnym wzorze opracowania wyników badań wykopaliskowych siedzib rycerskich, jakim jest formularz wypracowany przez J. Kamińską¹⁰⁴. Tutaj jednak chciałabym zasugerować dodanie do tego kwestionariusza dodatkowego punktu, którego, w moim przekonaniu, zabrakło. Powinna się w nim znaleźć pełna analiza pozyskanych w wyniku badań terenowych zabytków, oczywiście wraz z rysunkami.

Obecnie, coraz częściej zdarza się, że znaczna część zabytków z badań wykopaliskowych oddawana jest do opracowania studentom w ramach prac magisterskich. I czasami jest to jedyny sposób, w jaki materiały te zostają opracowane. Oczywiście jest również, że poziom przeprowadzanych przez studentów analiz bywa różny. Istotne jest jednak, że zabytki zostają wówczas narysowane i poklasyfikowane. Niestety, opracowania takie giną potem w archiwach i badacze mają niewielkie szanse, aby z nich skorzystać. Ponieważ obecnie studenci zobowiązani są do oddawania prac również na nośnikach elektronicznych, należałoby się zastanowić, czy poszczególne ośrodki nie powinny stworzyć wirtualnego archiwum, które osobom zainteresowanym mogłoby udostępniać swoje zbiory *on line*?

Innym istotnym zagadnieniem jest konieczność zamieszczania w publikacjach nie tylko opisu samego stanowiska, ale również otaczającego je terenu, zwłaszcza z uwzględnieniem informacji o zespołach podworskich. Oczywiście, należałoby dążyć do takiej sytuacji, w której współpraca z geomorfologiem i historykiem pozwoliłaby w rezultacie przedstawić zarówno rekonstrukcję

¹⁰³ L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 111–122; T. J. Horbacz, *O niektórych „kopcach historycznych” w Sieradzkim w kilkadziesiąt lat później*, AHP, 1997, t. 5, s. 69–81; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 60–65.

¹⁰⁴ J. Kamińska, *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, PiMMAiEWŁ, 1978, nr 25, s. 169–177; por. też uwagi: A. Marciniak-Kajzer, *Recepta wciąż aktualna...*

środowiska naturalnego, jak i dziejów miejscowości, a także jej właścicieli. Postulat nieco szerszego spojrzenia na badane stanowisko powinno się odnieść również do obszaru poddanego pracom poszukiwawczym przez wytyczanie wykopów oraz drążenie odwiertów i poszukiwania powierzchniowe. Wspominałam już o konieczności zlokalizowania zaplecza gospodarczego towarzyszącego siedzibie, a także, na przykładzie grobli, o weryfikowaniu zmian w wyglądzie samego stanowiska itp.¹⁰⁵

Oczywiście, przedstawione powyżej postulaty dotyczące metody prowadzenia badań reliktyw zespołów dworskich będą mogły być realizowane jedynie w przypadku zapewnienia funduszy na dłuższą kampanię wykopaliskową. Wiadomo, że w sytuacji, w której nie ma pewności, czy badania będą kontynuowane, w inny sposób wyznacza się wykopy (zwykle ograniczając ich powierzchnię), ale również wytycza się je jedynie w miejscach, które wydają nam się (nie zawsze trafnie) „kluczowe”. W efekcie krótkotrwałych prac, kiedy przebadany zostaje niewielki wycinek stanowiska, ilość pozyskanych informacji jest najczęściej niewystarczająca do przeprowadzenia rekonstrukcji zabudowy i sposobu zagospodarowania otaczającego terenu. Niewielka ilość zabytków ruchomych nie pozwala na precyzyjne datowanie czasu „okupacji” stanowiska ani na pełne odtworzenie kultury materialnej mieszkańców. Dodatkowo, taki „zweryfikowany” obiekt raczej nie może już liczyć w przyszłości na powtórne finansowanie jego badań, gdyż został przecież „elementarnie” poznany.

Kolejną ważną sprawą jest dążenie do zarejestrowania wszystkich reliktyw dworów rycerskich, jakie jeszcze pozostały w naszym kraju. Jak się wydaje, nie wypracowaliśmy jeszcze dla takiej działalności odpowiednich procedur postępowania. Świadczy o tym w dalszym ciągu znaczna przewaga obiektów znanych ze źródeł pisanych, w stosunku do tych, które udało się nam zlokalizować w terenie¹⁰⁶. Niestety, wiele reliktyw tych interesujących siedzib zniknęło już bezpowrotnie. Zniszczeniu ulegają nawet te obiekty, które zostały opisane przez archeologów, ale nie były wpisane do Rejestru Zabytków. Wprawdzie taki zapis również nie daje pełnego zabezpieczenia, jednak ułatwia służbom konserwatorskim sprawowanie opieki nad tymi zabytkami.

Na koniec, po raz kolejny chciałabym zwrócić uwagę na fakt, że zajmując się późnym średniowieczem, archeolog nie jest już w pełni autonomicznym badaczem, jak ma to miejsce w przypadku pradziejów. Większość z nas doskonale zdaje sobie z tego sprawę. Na szczęście i przez historyków potrzeba

¹⁰⁵ Podobne postulaty zgłaszał już w 1976 r. E. Krause, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce*, „Informacje Bieżące PKZ. Archeologia”, nr 13: 77, Warszawa 1977.

¹⁰⁶ Por. uwagi zamieszczone w pracy L. Kajzera, *Pomiędzy faktami krajobrazowymi a źródłami historycznymi, czyli o tzw. grodziskach stożkowatych na Niżu Polskim*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łoziński, Poznań 1998, s. 429–437.

współpracy z archeologami również zaczyna być dostrzegana. Znakomicie przedstawił to zagadnienie m. in. A. Pośpiech w swojej książce *Pułapka oczywistości*, w której zwrócił uwagę na selektywność źródeł historycznych, zwłaszcza inwentarzy, w zakresie opisu ruchomości¹⁰⁷. Podobne refleksje wyraził również J. Sztetyło, który o działalności niektórych historyków pisał: „działa grupa badaczy zafascynowanych wartością poznawczą rachunków gospodarczych, inwentarzy pośmiertnych i testamentów. Zainteresowania te [...] wypływały bowiem z założeń metodycznych, skłaniających do badania przeszłości poprzez materialny konkret”, w konkluzji w tym właśnie widząc pole bezpośredniego współdziałania z archeologami¹⁰⁸.

Powróćmy zatem do archeologii. Wydaje się, że jedynym słusznym działaniem w poznawaniu przez archeologa minionych dziejów jest traktowanie wyników wykopalisk jako punktu wyjścia, zaledwie początku do dalszych działań, rozumianych nie tylko jako opisanie badań terenowych i pozyskanych w ich wyniku artefaktów, ale również jako tworzenie narracji – obrazu przeszłości¹⁰⁹. Pamiętać trzeba, że wykopaliska to proces niszczenia i od umiejętności i uczciwości badaczy zależy, na ile uda nam się zachować obraz tego, co chroniła ziemia przed wbiciem w nią łopaty archeologa. W jednym ze swych artykułów Z. Kobyliński przytoczył słowa holenderskiego badacza, który chyba najdosadniej sformułował postulaty badawcze współczesnej archeologii. F. R. Ankersmith stwierdził: „Powodowane chęcią odkrycia przeszłej rzeczywistości i naukowego jej zrekonstruowania barbarzyńskie, zachłanne i niekontrolowane w niej grzebanie nie jest już niekwestionowanym celem historyka. Lepiej byłoby, gdybyśmy zaczęli z większą uwagą badać efekty tego trwającego już sto pięćdziesiąt lat kopania i zaczęli częściej pytać samych siebie, jaki to wszystko ma sens. Nadszedł czas, by zamiast badać przeszłość, zacząć o niej myśleć”¹¹⁰.

Mam nadzieję, że w myśleniu tym średniowieczny dwór rycerski zajmie poczesne miejsce.

¹⁰⁷ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości*, Warszawa 1992, s. 24 i n.

¹⁰⁸ J. Sztetyło, *Od redakcji*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyło, Warszawa 1992, s. 5–6.

¹⁰⁹ O metodologicznych uwarunkowaniach takich działań pisali ostatnio m. in.: J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996; tenże, *O interpretacji i nadinterpretacji w archeologii*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, Warszawa 2000, s. 65–74; A. Ciesielska, *Archeolog – interpretator czy twórca źródła archeologicznego i minionej rzeczywistości*, [w:] *Interpretacja jako konstrukcja*, red. J. Topolski, Poznań 1998, s. 63–70; A. Pałubicka, S. Tabaczyński, *Społeczeństwo i kultura jako przedmiot badań archeologicznych*, [w:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, red. W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński, Wrocław, 1986, s. 57–183.

¹¹⁰ F. R. Ankersmith, *Historiografia i postmodernizm*, [w:] *Postmodernizm*, red. R. Nycz, Kraków 1997, s. 170, cyt. za: Z. Kobyliński, *Antypozytywizm a ochrona dziedzictwa archeologicznego*, [w:] *Archeologia w teorii...*, s. 171.

VIII. Katalog stanowisk badanych wykopaliskowo

Układ katalogu

Numer katalogu. Nazwa miejscowości, w której odkryto relikty dworu (ewentualnie numer stanowiska). Nazwa własna, o ile istnieje. Lokalizacja w obrębie obecnych jednostek administracyjnych.

1. Opis stanowiska.
2. Informacje o badaniach archeologicznych.
3. Wiadomości o stanowisku uzyskane w wyniku prac terenowych:
 - A. Wiadomości o reliktach dworu.
 - B. Wiadomości o zabytkach ruchomych.
4. Chronologia stanowiska.
5. Wiadomości o fundatorach.
6. Uwagi.
7. Wybór literatury.

Na wstępie omówię zasady, według których został zbudowany ten katalog. Część kryteriów, a mianowicie zakres terytorialny i chronologiczny, dobór stanowisk, które powinny się w nim znaleźć, omówiłam w rozdziale wstępnym. W ramach nakreślonych tam granic podstawowym założeniem dalszej kwalifikacji było umieszczenie w nim tych stanowisk, gdzie przeprowadzono badania wykopaliskowe, w wyniku których udało się potwierdzić istnienie warstwy kulturowej i pozyskano ruchomy materiał zabytkowy, pozwalający na datowanie badanych obiektów na okres późnego średniowiecza.

Jak się jednak okazało, nawet przy tak niewielkich i szeroko zarysowanych wymaganiach pojawiły się pewne kłopoty interpretacyjne. Znakomitym przykładem takich trudności jest, dla przykładu, grodzisko w Żółwińcu (Przewłocze koło Konina). Znany jest stosunkowo bogaty materiał pozyskany z tego stanowiska, niestety, nie napotkałam nigdzie wzmianki o potwierdzeniu metodą wykopaliskową istnienia średniowiecznej warstwy kulturowej. Z odwrotną sytuacją mamy do czynienia w przypadku Stanina (koło Siedlec), gdzie wymowa układu stratygraficznego jest aż nadto czytelna, natomiast brak jest ruchomego materiału zabytkowego. W takich sytuacjach kwestia zakwalifikowania stanowiska do katalogu jest bardzo dyskusyjna.

Czasami również miałam problemy z interpretacją wiadomości o zakresie prowadzonych badań archeologicznych. Poza badaniami wykopaliskowymi i powierzchniowymi środowisko naukowe nie wypracowało bowiem definicji innych działań terenowych. Nie do końca ściśle są określenia typu: „*badania sondażowe*”, „*inwentaryzacyjne*”, „*zwiadowcze*” czy „*inwentaryzacyjno-konserwatorskie*”, a tym bardziej „*badania ratownicze*”, których zakres może być przecież bardzo różny. Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie, czy badania sondażowe to tylko powierzchniówka, czy może wiercenia, a nawet jakiś niewielki wykop. Czy badania inwentaryzacyjne ograniczyły się do tzw. autopsji (które to określenie jest również dla mnie niejasne), czy może przy okazji zrobiono powierzchniówki i plan sytuacyjno-wysokościowy? Takie wątpliwość można mnożyć. W tej sytuacji zakres badań poszczególnych stanowisk jest trudny do porównania. Aby ograniczyć ilość używanych określeń, starałam się wprowadzić jedno rozróżnienie na: badania wykopaliskowe i powierzchniowe. Dodatkowo, jeśli w cytowanych opracowaniach podawano, że wykopaliska przeprowadzili pracownicy jakiejś instytucji (np. muzeum czy PP PKZ), jako prowadzącego te badania wpisywałam osobę, która podpisała składane po badaniach sprawozdanie.

W punkcie trzecim starałam się zamieścić skrótowy opis informacji, które uzyskano w wyniku badań archeologicznych. W części 3.A są to wiadomości wynikające z analizy układu stratygraficznego badanego stanowiska. Tutaj ilość danych jest bardzo zróżnicowana, od zaledwie potwierdzenia antropogenicznej genezy badanej formy terenowej (co również nie zawsze w opracowaniach było wyrażone *explicite*), do opisów konkretnych budynków, funkcjonujących czasami w kilku fazach osadniczych.

W części 3.B zawarłam informacje o pozyskanych w czasie wykopalisk zabytkach ruchomych. W punkcie „*fragmenty naczyń ceramicznych*”, oprócz danych zawartych w wykorzystywanych opracowaniach, starałam się umieścić również to, co można było odczytać z zamieszczonych w nich ilustracji. Jeśli w tekście nie wymieniano rodzajów naczyń, posługując się jedynie określeniem „*naczynia*” lub „*ceramika*”, starałam się na podstawie zamieszczonych rysunków rozpoznać asortyment naczyń (garnki, dzbany, misy itp.). W nawiasach podane są dane dotyczące technologii wykonania naczyń. Niestety, czasami brak jest na ten temat precyzyjnych informacji. Dlatego też, napotykając informacje o naczyniach szarych, czy czarniawych, wpisywałam „*wypał redukcyjny*”. W przypadku wypału utleniającego, niestety, nie zawsze można było ustalić, czy chodzi tu o wypał tradycyjny, czy w atmosferze silnie utleniającej (por. uwagi w rozdziale *Wyposażenie kuchni i stołu*). Tutaj również zaznaczenie jednego rodzaju wypału nie zawsze oznacza, że nie odnaleziono naczyń wykonanych w innych technologiach. Wpisano tylko taki wypał, jaki udało się rozpoznać na podstawie opisu w dostępnych opracowaniach. Szczegółowość opisu innych zabytków jest w znacznej mierze zależna od ilości informacji podawanych przez autorów badań. W przypadku kafli, jeśli wzmiance o odnalezieniu ich fragmentów nie towarzyszyły dodatkowe opisy, w katalogu wpisane są „ *płytowe (?)*”.

W zapisach katalogowych nie wymieniałam kości zwierzęcych i bryłek popielcy, przede wszystkim dlatego, że część autorów ich nie wymienia, zwłaszcza w krótkich sprawozdaniach.

W punkcie 4 – dotyczącym datowania omawianych stanowisk – podawane są określenia chronologiczne zaproponowane przez autorów badań.

Jak już wspomniałam we wstępie, nie byłam w stanie przeprowadzić kwerendy źródłowej, aby potwierdzić przynależność wszystkich opisywanych dworów do rodów rycerskich, dlatego też w punkcie 5 podaję jedynie te informacje, jakie można uzyskać na podstawie literatury wyszczególnionej w punkcie 7.

Na koniec chciałabym jeszcze raz podkreślić, że nie można traktować tego *Katalogu* jako pełnego korpusu badanych wykopaliskowo stanowisk dworskich. Stanowi on przede wszystkim ilustrację stanu badań (i dostępności ich wyników!), które stały się podstawą zaprezentowanych w tej książce studiów.

1. Bachórz st. 2

nazwa własna: Sklepisko

gm. Dynów, woj. podkarpackie

1. Wyraźnie rysujący się w terenie kopiec znajduje się w przysiółku o nazwie Chodorówka. Jest on częściowo zniszczony przez orkę.
2. W 1972 r. badania weryfikacyjne przeprowadził M. Parczewski.
3. A. Potwierdzono istnienie warstwy kulturowej zawierającej fragmenty cegieł i gruz skalny.
3. B. Zabytki datowane szeroko – na późne średniowiecze i nowożytność: Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: późne średniowiecze i nowożytność.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: M. Parczewski, *Badania wykopaliskowe w Bachórze, pow. Brzozów na stanowiskach nr 1, 2, 3, i 12*, MiSROA za lata 1970–1972, 1975, s. 100–101; tenże, *Bachórz district of Brzozów*, „Recherches archeologiques de 1972”, s. 50–52; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 37.

2. Baranów Sandomierski

woj. podkarpackie

1. Pozostałości dworu znajdują się pod zabudowaniami renesansowego zamku.
2. W latach 1960–1962 badania archeologiczne przeprowadził A. Krauss.
3. A. Relikty dworu odkryto w czasie badań wykopaliskowych na dziedzińcu zamkowym. Odsłonięto wówczas fragment muru, który datowano na I połowę XIV w. Niektórzy badacze rekonstruuja pierwszą rezydencję, której pozostałości odsłonięto pod powierzchnią dziedzińca, jako murowaną wieżę obronno-mieszkalną.
3. B. Zabytki datowane ogólnie na XV–XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych
Kafle piecowe: płytowe?
Przedmioty żelazne: podkowa, gwoździe.
4. Chronologia obiektu: od XIV w.
5. Grzymalici.
6. Jako właściciel pierwszej rezydencji wymieniany jest Jakub herbu Grzymała, podstoli sandomierski (1434–1440).
7. SGKP, 1881, t. 2, s. 103; M. Florek, *Stan badań nad średniowiecznym i nowożytnym budownictwem obronnym okolic Tarnobrzega*, „Rocznik Tarnobrzeński” 1996, t. 1, s. 16–20; A. Krauss, *Odkrycia archeologiczne w tarnobrzeńskim zagłębiu siarki w latach 1957–61*, „Materiały Archeologiczne” 1961, t. 4, s. 352–353; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 40; tenże, *Puszcza Sandomierska we wczesnym*

średniowieczu, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” 1962–1963, t. IV, (1965), s. 391; S. Kołodziejski, *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV do XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej Kielce 18 września 1999*, Kielce 2000, s. 17; A. Marciniak, *Budownictwo obronne w „Liber beneficiorum” Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL 1991, FA 12, s. 167–168; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006, s. 40.

3. Barłogi st. 2

gm. Grzegorzew, woj. wielkopolskie

1. Kopiec znajduje się wśród podmokłych łąk w szerokiej dolinie Warty, na wschodnim brzegu jej dopływu – Strugi Zakrzewskiej. Ma wysokość około 2 m, średnicę 31 m. Jest otoczony fosą szeroką średnio na 4 m. Nasyp jest obecnie częściowo splantowany.
2. W 1981 r. wykopaliska przeprowadził K. Gorczyca.
3. A. Zanotowano obecność nieciągłej warstwy kulturowej, odkryto również jamę głęboką na 1,6 m (czarna ziemia, przepalona polepa, kamienie).
3. B. Zabytki datowane: od II połowy XIII–XIV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, pokrywki, dzbany, fragmenty naczyń miniaturowych i ułamek naczynia zoomorficznego (akwamanili?); technologia – redukcyjne i utleniające.
 Przedmioty żelazne: 3 groty beltów (1 z trzpieniem, 2 z tuleją), 3 zgrzebla, wędzidło, 2 ostrogi (cała i kółko gwiaździste), 21 gwoździ, sierpy (5 fragmentów pochodzących co najmniej z 4 narzędzi), półkosek, krzesiwo ogniwkowe, nóż o wyodrębnionym trzpieniu, sprzączka do pasa, okucie pasa (blaszka w kształcie czterolistnej koniczyny), fragment kłódki.
 Przedmioty z metali kolorowych: nit cynowy, fragment okrągłej broszy z wycięciem w ramce dla osadzenia kolca.
 Przedmioty kościane: dwie okładziny (noża?), rurka, ornamentowana tarczka.
 Inne: kamienna osełka.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII–XIV w.
5. Wieś wchodziła w skład borysławickich dóbr Jastrzębców.
6. –
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL 1980, FA 1, s. 175; K. Gorczyca, *Barłogi st. 2 gm. Rzgów woj. konińskie*, IA B 1981, s. 213; S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rolę w osadnictwie*, KHKM, 1966, R. 14, nr 2, s. 184; tenże, *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1969, ser. I, z. 60, s. 83; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; M. Troszczyńska, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach, gmina Rzgów, po-*

wiat koniński, województwo wielkopolskie w świetle badań archeologicznych, Łódź 2007 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 189–190.

4. Bąkowa Góra st. 1

gm. Ręczno, woj. łódzkie

1. Pozostałości obiektu średniowiecznego odnaleziono pod ruinami dworu-zamku zbudowanego z wapiennego kamienia łamanego, ulokowanego na wzgórzu będącym krańcem cypla wysoczyzny nadpilickiej.
2. W latach 1983–1985, 1987 badania wykopaliskowe prowadził M. Głosek.
3. A. Dwór średniowieczny ulokowany był na stożku o średnicy około 30 m i wysokości około 4,5 m. W czasie badań wykopaliskowych odkryto tam nikielne relikty budynku drewnianego. Zaobserwowane w układzie stratygraficznym dwie warstwy spalenizny mogą sugerować, że obiekt miał dwie kondygnacje. Obecnie ruiny murowanego dworu/zamku otoczone są od strony zachodniej, północnej i do połowy długości od wschodniej wałem, prawdopodobnie przeformowanym ze starszego.
3. B. Zabytki datowane na pierwszą fazę – od II połowy XIII do II połowy XIV w.: Fragmenty naczyń ceramicznych: wyróżniono tylko garnki; technologia – tradycyjne, redukcyjne, 1 fragment z białej gliny. Przedmioty żelazne: pugiń, grot bełtu lub strzały, blaszki, gwoździe.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIII do II połowy XIV w.; faza 2 – XV/XVI–XVII w.(?).
5. Dwór należał do Zadorów – Bąków.
6. –
7. Wybór literatury: M. Głosek, *Bąkowa Góra gm. Ręczno, woj. piotrkowskie*, IA B 1983, s. 225; 1984, s. 158; 1985, s. 159; 1987, s. 187; tenże, *Dwór murowany w Bąkowej Górze*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1998, nr 42; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 190.

5. Bebelno st. 10

nazwa własna: Wieżysko

gm. Włoszczowa, woj. świętokrzyskie

1. Gródek położony jest w pobliżu kulminacji rozległego, niskiego cypla, wciśniętego między niewielkie doliny dwóch cieków. Nasyp ma regularny kształt zbliżony do kwadratu z zaokrąglonymi narożami. Otacza go fosa, której głębokość osiąga obecnie 1,5 m, a szerokość od około 4 m w partiach środkowych, do 10 m na narożach. Od strony północnej fosa została zasy-

pana. Kopiec na poziomie dna fosy ma wymiary: 24 x 24 m, a jego majdan 18 x 18 m. *Plateau* znajduje się na poziomie otaczającego terenu. Fosa była niegdyś stale lub prawie stale nawodniona.

2. W latach 2002–2003 r. wykopaliska przeprowadzili C. Hadamik i J. Koj.
3. A. Starsza faza budowlana przypadała na XIII–XIV w. Prawdopodobnie wówczas zbudowano drewniany budynek otoczony parkanem. Druga faza rozpoczęła się około II połowy XV w., kiedy to powstała jednoprzestrzenna wieża o wymiarach 6,8 x 7,5 m. W południowej części kopca odkryto podmurówkę o grubości około 1 m, którą wykonano z kamieni eratycznych (być może też z dodatkiem cegły) połączonych zaprawą wapienną. Nie wiadomo, czy ściany były na całej wysokości murowane. Interpretacja badań georadarem pozwala na sugestię, że ściany północna i południowa mogły być dłuższe. Wejście rekonstruowane jest od strony wschodniej. W narożu północno-zachodnim dolnej kondygnacji znaleziono ślady posadowienia pieca z kafli garnkowych. Natomiast na podstawie znalezisk kafli płytowych wysunięto przypuszczenie, że na pierwszym piętrze znajdowało się pomieszczenie reprezentacyjne ogrzewane piecem. Drewniana zabudowa towarzysząca znajdowała się prawdopodobnie przy zewnętrznym narożu północno-wschodnim dworu, gdzie odnotowano ślady słupów i nieregularności geofizyczne. Nie wiadomo, czy zabudowania otaczał jakiś obwód obronny, bo ślady słupów można przypisać dwóm fazom zasiedlenia tego terenu. Brak jest możliwości zlokalizowania mostu prowadzącego przez fosę.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – XIV w., faza 2 – II połowa XV–XVI w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, pokrywki; technologia – redukcyjne i utleniające, ceramika biała.
 Kafle piecowe: garnkowe o otworach okrągłych, czworokątnych i koniczynekowych, wiadomości o znalezieniu kafli płytowych pochodzą z badań archiwalnych.
 Przedmioty żelazne: gwoździe
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV w., po przerwie faza 2 – II połowa XV–XVI w.
5. Wieś w średniowieczu należała do dwóch rodów Rokoszków herbu Ostoja i Długoszków herbu Wieniawa.
6. –
7. Wybór literatury: J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka Opoczyńska 1932, s. 1; C. Hadamik, *Wyniki archeologicznych badań sondażowych przeprowadzonych w maju 2002 roku na gródku stożkowatym w Bebelnie pow. włoszczowski, woj. świętokrzyskie*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne” 2002, R. 7, t. 1, s. 9–35; tenże, *Szkic do dziejów Bebelna w okresie od XIII do XVI stulecia*, tamże, 2003, R. 8, t. 15, s. 8–17; tenże, *Bebelno koło Włoszczowy. Wieś i siedziba rycerska w wiekach średnich*, Kielce 2004; tenże, *Średniowieczne dwory obronne w powiecie włoszczowskim*, Włoszczowa 2005, s. 12–21.

6. Bedlno

woj. łódzkie

1. Grodzisko ma formę stożka o kolistej podstawie o średnicy 33 m i wysokości 2 m. Położone jest na łące i otacza je fosa, której szerokość wynosiła średnio 7–8 m, jednak miejscami mogła dochodzić do 12 m. Na szczycie nasypu znajduje się niewielkie zakłębienie.
2. W 1948 r. badania powierzchniowe przeprowadził M. Gozdowski, a w 1984 r. wykopaliska J. Pietrzak.
3. A. Odsłonięto pozostałości dwóch faz zasiedlenia tego miejsca. W starszej, na naturalnej kępie wybudowano dwór drewniany, który został zniszczony przez pożar. Dopiero w drugiej usypano kopiec i postawiono na nim kolejny drewniany budynek.
3. B. Zabytki datowane od końca XIII – do początków XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII – początek XV w.
5. –
6. W średniowieczu wieś należała do Wieniawitów.
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 89; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 175–177; J. Pietrzak, *Badania wykopaliskowe grodziska w Bedlnie, gm. loco, woj. płockie*, Łódź 1984 [mps w archiwum WKZ w Płocku]; L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 111–122; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 190.

7. Bedlno

nazwa własna: Wieżysko

gm. Końskie, woj. świętokrzyskie

1. Grodzisko znajduje się w zabagnionej dolinie rzeki Wąglanki, w pobliżu dwóch jej dopływów. Dookolny wał wznosi się na wysokość 1,50–1,65 m względem otaczającego terenu, z przerwami w przybliżeniu na osi wschód–zachód. Otacza on nieznacznie tylko wznoszące się ponad poziom łąk wyniesienie o średnicy około 10 m. Średnica całego nasypu u podstawy to 25–30 m. Dodatkowo otoczony jest on bardzo słabo czytelną w terenie fosą o szerokości około 12 m, która w postaci formy terenowej zaznacza się jedynie od północnego zachodu.
2. W 1984 r. wykopaliskowe badania weryfikacyjne przeprowadzili B. Muzolf i J. Pietrzak.

3. A. Na nasypie prawdopodobnie znajdowała się bliżej nieokreślona zabudowa drewniana, zniszczona przez pożar. Być może rozpoczęto również budowę kolejnego budynku (drugiej fazy), ale nie została ona ukończona.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – XIII i przełom XIII/XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIII i przełom XIII/XIV w., faza 2 – ?
5. Od II połowy XIV w. – do II połowy XVII w. wieś była własnością Bedlnińskich (Bedlińskich) herbu Leliwa.
6. –
7. Wybór literatury: *Spis zabytków województwa kieleckiego*, red. T. Błońska, Kielce 1981, s. 48; B. Muzolf, J. Pietrzak, *Grodzisko pierścieniowe w miejscowości Bedlno, gmina Końskie, województwo kieleckie*, Łódź 1984 [mps w archiwum WOAK w Kielcach]; A. Tosiek, *Osadnictwo obronne powiatu opoczyńskiego w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Łódź 1989 [mps w archiwum IA UŁ].

8. Bestwina st. 1

nazwa własna: Stary Dwór

gm. Czechowice-Dziedzice, woj. śląskie

1. Grodzisko znajduje się w terenie podmokłym, w północno-wschodniej części wsi. Otoczone jest od wschodu i zachodu dwoma potokami, łączącymi się ze sobą na północ od stanowiska. Majdan o średnicy około 28 m otoczony jest wałem. Teren ten częściowo zajęty został przez zabudowania gospodarcze.
2. Wykopalka w 1971 r. prowadziła H. Malinowska-Lazarczyk.
3. A. W czasie badań wykopaliskowych stwierdzono, że wał zbudowano w konstrukcji skrzyniowej (skrzynie budowane na zrąb). W południowej części majdanu odkryto fragmenty zabudowy wewnętrznej (być może słupowej).
3. B. Zabytki datowane – od XIII do XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, pokrywki; technologia – redukcyjne i utleniające.
Kafle piecowe: „kafle donicowate”, „rynienkowate” z reliefem, szkliwione.
Przedmioty żelazne: kula żelazna i grot bełtu z tuleją.
Inne: dachówki, fragmenty obuwia skórzanego, fragment wysmukłej butelki o grubych ściankach.
4. Chronologia obiektu: od przełomu XIII i XIV do XVII w.
5. Prywatni właściciele poświadczeni są od 1333 r. W II połowie XV w. miejscowość ta znajdowała się w posiadaniu rodziny herbu Kornicz/Kornic.
6. –
7. Wybór literatury: H. Malinowska, *Bestwina, pow. Bielsko, stanowisko 1*, IA B 1971, s. 237–238; H. Malinowska-Lazarczyk, *Bestwina, pow. Bielsko, stanowisko 1, Badania archeolo-*

giczne w województwie katowickim w roku 1971, *Komunikat Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, Bytom 1971, s. 7; też, *Bestwina*, pow. Bielsko-Biała, „Silesia Antiqua” 1973, t. 15, s. 340–343; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 113.

9. Będkowice st. 2

gm. Wielka Wieś, woj. małopolskie

1. Stanowisko znajduje się na wzgórzu Sokolna. Koniec cypla skalnego o wymiarach 20–40 m odcięto od wschodu suchą fosą o szerokości 10 m i umocniono wałem szerokim na 15 m. Nieco dalej widoczne są ślady jeszcze jednego wału o szerokości około 7 m.
2. Badania wykopaliskowe na początku XX w. prowadzili S. Ciszewski, L. Kozłowski i K. Stołyhwo, a w 1948 r. G. Leńczyk. Badania weryfikacyjne (bez wykopalisk) prowadzili w 1987 r. E. i J. Chochorowscy, a w 1988 r. J. Poleski i S. Kołodziejski.
3. A. Nasypy wałów prawdopodobnie wzmacniała wewnętrzna konstrukcja drewniana, a ich zbocza w kilku miejscach wyłożono kamieniami.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: trzy ostrogi z gwiaździstym bodźcem, dwa wędzidła, grot bełtu z trzpieniem, grot strzały z tulejką, grot oszczepu, dwie podkowy, nóż, dwa klucze żelazne, obcegi, sprzączki do pasa, sztaba żelazna, jeden zawias, gwoździe.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–XIV w.:
5. W XIV i XV w. wieś należała do kilku rodzin rycerskich.
6. –
7. Wybór literatury: E. Majewski, *Wiadomości o grodzisku w Będkowicach na Boleszynie*, pow. olkuski, „Światowit” 1911, t. 11, s. 89–100; K. Stołyhwo, *Sprawozdanie z poszukiwań przedhistorycznych na Sokolej Skale w Będkowicach*, „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1922, t. 3, Dział C. Archeologia, nr 1, s. 1–6; S. Kołodziejski, *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach (stanowisko 2), gmina Wielka Wieś, województwo krakowskie (opracowanie archeologiczno-konserwatorskie)*, Kraków 1988 [mps w posiadaniu autora]; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 114, tam dalsza literatura.

10. Będzieszyn

nazwa własna: Na Haraju

gm. Ostrów Wielkopolski, woj. wielkopolskie

1. Kopiec ziemny położony jest w środkowo-wschodniej części wsi, na pograniczu pól ornych i łąk, w odległości około 50 m na południe od niewiel-

kiego ciekłu wodnego. Nasyp o średnicy u podstawy 32 m i wysokości około 4 m otoczony jest wypełnioną wodą fosą o szerokości 3,5–4 m. Obiekt jest częściowo zniszczony przez okopy z okresu II wojny światowej.

2. Badania sondażowe przeprowadziły w 1984 r. A. Łosińska i A. Knapowska-Mikołajczyk, a weryfikacyjne w 1986 r. M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik.
3. A. W partii środkowej i północnej kopca znaleziono ślady obiektu drewnianego. Funkcjonował on prawdopodobnie od początku XIV do połowy XV w. i został zniszczony przez pożar.
3. B. Zabytki datowane: od początku XIV do połowy XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbanki, misy, pokrywki; technologia – redukcyjne i utleniające.
Przedmioty żelazne: hak, gwóźdź, grot.
Inne: fragment stopki naczynia szklanego.
4. Chronologia obiektu: od początku XIV do połowy XV w.
5. Właścicielami wsi byli przedstawiciele rodziny Będzieskich/Będzieńskich herbu Wieniawa.
6. W świetle przeprowadzonych prac postawiono tezę, że w XV w., po pożarze pierwszego dworu, cały zespół dworski przeniesiono na przeciwny brzeg rzeki, gdzie, również na kopcu otoczonym stawem, postawiono kolejny drewniany budynek. Natomiast w XIX w. zmieniono ukształtowanie terenu poprzez zasypianie stawu i zbudowano murowany dwór, którego reliktów są widoczne do dziś.
7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w Będziszynie, gm. Ostrów Wielkopolski, woj. kaliskie, wykonane za zlecenie WKZ w Kaliszu w 1986 r.*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, 1984, R. 32, nr 3, s. 395–405; J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166; tenże, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 61–62, tam starsza literatura.

11. Biała Wielka

(dziś na terenie wsi Kopiec)

gm. Kłobuck, woj. śląskie

1. Na prawym brzegu rzeczki Kocinki znajduje się wydłużone wzniesienie o wymiarach około 70 x 90 m, które wyniesione jest ponad poziom otaczających je podmokłych łąk na około 5 m. Od strony wschodniej zostało ono oddzielone od reszty wyniosłości fosą, która otacza całe założenie.

2. W 1963 r. badania sondażowe przeprowadzili W. Błaszczyk i J. Radkiewicz.
3. A. W północno-zachodniej i południowo-zachodniej części majdanu odsłonięto fragmenty kamiennych murów, w tym fragment narożnika wykonanego z muru o grubości 1 m.
3. B. Zabytki datowane są na późne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: późne średniowiecze.
5. W średniowieczu właścicielami wsi byli Bielowie herbu Ostoja.
6. –
7. Wybór literatury: W. Błaszczyk, T. Radkiewicz, *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie powiatu Częstochowa w roku 1963*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego” 1964, nr 40, s. 116; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski, *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty*, cz. I i II, Katowice 1970, s. 25–27; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 116–117, tam dalsza literatura.

12. Białaczów st. 3

nazwa własna: Wyspa Kochanowskiego
woj. łódzkie

1. Na stawie w parku otaczającym pałac Małachowskich znajduje się wyspa, nazywana „Wyspą Kochanowskiego”. Na niej zlokalizowany jest kopiec o średnicy podstawy 57–60 m i wysokości 3–4 m, który okala fosa szeroka na 9 m. *Plateau* ma średnicę około 37–40 m. W jego centralnej partii znajdują się reliktory murowanych piwnic – trzy przesklepione izby piwniczne i dwa inne pomieszczenia pozbawione sklepień i części ścian.
2. W 1997 r. wykopaliska i badania architektoniczne, a w 1998 r. nadzór archeologiczny przeprowadzili W. Długoszewska, J. Pietrzak.
3. A. Jak wykazały badania, w interesującej nas pierwszej fazie zamieszkiwania tego obiektu znajdowały się tu zabudowania drewniane z pewnymi elementami murowanymi.
3. B. Zabytki datowane na II połowę XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, szklione.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIV–XV w., faza 2 – dwór murowany datowany od połowy XVI w., rozbudowany w połowie XVII w. Obiekt był zamieszkiwany do XVIII w.
5. W średniowieczu właścicielami wsi byli Odrowążowie.
6. Po śmierci Strasza Czarnego, syna Strasza Odrowąża (I połowa XV w.), jego żona Jahna została oskarżona o przywłaszczenie ruchomości pochodzących z białaczowskiego *castrum* o wartości 3 tys. grzywien (*Starodawne*

Prawa Polskiego Pomniki (wypisy) z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej, t. 2, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1880, nr 2696).

7. Wybór literatury: K. Górski, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, „Roczniki Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 1928, t. 8, s. 29; A. Marciniak, *Budownictwo obronne w „Liber beneficiorum” Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL, 1991, FA 12, s. 161–168; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między Północą i Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 153; W. Długoszevska, J. Pietrzak, *Badania archeologiczno-architektoniczne i prace zabezpieczające przeprowadzone w obrębie reliktów dworu na kopcu (stanowisko 3) w Białaczowie, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, ŁSA, 1998, t. 4, s. 205–215; G. Ziółkowska, *Murowany dwór na kopcu w Białaczowie koło Opoczna w świetle badań terenowych z lat 1997–1998*, AUL, 2004, FA 24, s. 167–203, tam starsza literatura.

13. Biskupice st. 1

gm. Grodziec, woj. wielkopolskie

1. W dolinie Czarnej Strugi znajduje się kolisty nasyp o średnicy około 30 m i wysokości 5 m. Otoczony jest on fosą szeroką na 2–3 m. W XIX w. został częściowo zniwelowany i służył wówczas jako „góra wiatrakowa”.
2. W 1983 r. wykopaliska prowadził K. Gorczyca.
3. A. Na szczycie nasypu odsłonięto gliniany fundament czworobocznej drewnianej budowli o wymiarach 5 x 5 m. Domostwo zostało zniszczone w wyniku pożaru.
3. B. Zabytki datowane są na przełom XIII/XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: dwa groty beltów.
4. Chronologia obiektu: użytkowany krótko – na przełomie XIII/XIV w.
5. W średniowieczu wieś była w rękach rodzin rycerskich.
6. –
7. Wybór literatury: K. Gorczyca, *Biskupice, pow. Grodziec, woj. konińskie*, IA B 1983, s. 187.

14. Blotnica

gm. Stara Biała, woj. mazowieckie

1. Grodzisko w kształcie elipsoidalnego kopca, o wymiarach 54 x 76 m, wydłużonego na osi wschód–zachód, okolone jest od strony północnej i wschodniej częściowo zachowaną fosą. Całość założenia ma długość dochodzącą do 125 m. W stosunku do dna fosy nasyp wywyższony jest o około 2 m. Obecnie znajduje się na nim barokowy kościół.

2. W latach 1961, 1963 badania powierzchniowe, a w 1968 r. sondażowe prowadził Z. W. Pyzik. W 1979 r. powierzchniowe badania Z. Lechowicza.
3. A. Stwierdzono obecność zniszczonej warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane są od II połowy XIII do początków XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII–do początków XV w.
5. W średniowieczu właścicielami wsi byli Błotnicy, herbu Doliwa.
6. –
7. Wybór literatury: Z. W. Pyzik, *Średniowieczny skład kaflí garnkowych w Sieklukach, pow. Białobrzegi. Sprawozdanie z badań terenowych w r. 1961 i 1963*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. 3, s. 157; tenże, *Błotnica, pow. Białobrzegi*, IA B 1968, s. 327–328; J. Kuczyński, *Błotnica, pow. Białobrzegi, gm. Błotnica, PP PKZ. O. Łódź*, Łódź 1971 [mps archiwum WO SOZ w Radomiu]; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1982 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 20–21; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 98–100.

15. Borówek st. 1

gm. Bielawy, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród łąk (dawniej bagnistych, teraz zmeliorowanych) nad rzeczką Strugą. Jest to kopiec mający obecnie podstawę w kształcie prostokąta o zaokrąglonych narożnikach i bokach długości 42,5 i 62,5 m. Jego wymiary na szczycie to 22 x 40 m, a wysokość osiąga 6 m. Otoczony jest fosą szeroką na 8–15 m, której głębokość dochodzi aktualnie do około 1 m. Całość okala od północy i północnego wschodu mały wał, wysoki na około 0,5 m i szeroki na 10 m. Obok, od strony zachodniej, przylega do fosi drugi, wysoki na 3 m kopiec, o wymiarach podstawy 50 x 60 m.
2. Badania powierzchniowe prowadził w 1923 r. R. Jakimowicz, a w 1948 r. M. Gozdowski. W latach 1979, 1981, 1986 wykopaliska przeprowadził A. Kosiorek.
3. A. Obiekt posadowiono na piaszczystych łąkach, które nadsypano piaskiem i wzmocniono faszyną, belkami i kamieniami. Na nasypie stwierdzono relikty niepodpiwniczonego drewnianego (z elementami murowanymi?) budynku mieszkalnego oraz drewnianej zabudowy gospodarczej z dwoma paleniskami, oraz kamienną podstawę pieca. To ostatnie znalezisko, jak sugeruje A. Kosiorek, może być interpretowane jako pozostałość po kuźni.
3. B. Zabytki datowano na okres od początku XV do I połowy XVII w. (nie zaznaczono, które datowane są na czasy nowożytne):
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki i garnuszki, pokrywki, dzbanki, miseczki i misy. Technologia – redukcyjne i utleniające, śladowe ilości szkliwionych.

Przedmioty żelazne: związane z kowalstwem (fragment pilnika, dwie żelazne łyżki do odlewania kul, przecinaki), militaria (fragmenty pięciu ostróg, fragment wędzidla, strzemię, dwa groty bełtów, fragment plecionki kolczej, fragment topora oraz kilka małych płytek od zbroi, naplecznik – kirys płytowy, fragment zamka broni palnej) gwoździe, sierp, ogniwa łańcucha, okucia drzwi i skrzyń, brzytwa, nóż, haki, sprzączka do pasa, półprodukty do produkcji grotów bełtów, rak żelazny, tłuczek do moździerza.

Inne: fragment glinianej dyszy, ułamki butelek szklanych.

4. Chronologia obiektu: początek XV–I połowa XVII w.
5. W średniowieczu wieś należała do Bielawskich herbu Zareba.
6. –
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 89–90; *taż*, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVIII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 193–194; A. Kosiorek, *Borówek gm. Bielawy*, IA B 1979, s. 205–206; 1981, s. 214–215; 1986, s. 172; A. Nadolski, A. Kosiorek, *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Borówku [w:] Studia nad kulturą materialną wieków od XIV do XVI*, red. A. Nadolski, „Acta Archeologica Lodziensia” 1986, t. 32, s. 33–41; E. Krupa, *Późnośredniowieczna i nowożytna ceramika z dworu obronnego w Borówku gm. Bielawy, woj. skierniewickie*, Łódź 1989 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 113; *tenże*, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych*, AHP, 1995, t. 1, s. 189–190; A. Kosiorek, „Dwór na kopcu” w Borówku. *Wyniki badań archeologicznych*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2002, t. 3–4, s. 223–239; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 193–194.

16. Bralin st. 3

woj. wielkopolskie

1. Grodzisko położone jest wśród podmokłych łąk rozciągających się nad Czarną Widawką. Jest to obecnie płaskie, owalne wyniesienie, którego wysokość nie przekracza 1,5 m. Otoczone jest relikdami mokrej fosi szerokiej na około 7 m.
2. Badania weryfikacyjne w 1986 r. prowadzili M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że na nasypie funkcjonowały zabudowania drewniane, najprawdopodobniej usytuowane wzdłuż wewnętrznej linii obwodu tego założenia. Ponieważ natrafiono na nieliczne fragmenty cegieł i zaprawy, można domniemywać, że materiały te mogły być również użyte do budowy, aczkolwiek w niewielkim zakresie.
3. B. Zabytki datowane są od połowy XV do przełomu XVI/XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.

4. Chronologia obiektu: od połowy XV do przełomu XVI/XVII w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Bralin, gm. loco, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne stanowiska 3 (domniemane grodzisko pierścieniowate). Wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1986 r.*, Łódź 1986 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].

17. Broniszewice

gm. Czermin, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się w parku podworskim. Jest to kopiec o wysokości około 3,5 m, otoczony fosą szeroką na 6 m, która w części północnej przechodzi w staw zasilany wodą z bezimiennej ciek. Nasyp ma elipsoidalną podstawę o średnicach 33 i 45 m.
2. W 1987 r. badania powierzchniowe prowadzili G. Teske i J. Tomala; w 1988 r. badania wykopaliskowe J. Tomala.
3. A. W pierwszej fazie zamieszkiwania stanowiska, w centralnej części wysokiego ówczynie na około 1 m nasypu wzniesiono budynek na fundamencie z kamieni łączonych zaprawą glinianą. Odkryto, zachowany na wysokość około 0,8 m, fragment muru o szerokości 1,15 m. Jest to relikty budynku o wymiarach 9,4 x 10,3 m, zniszczonego przez pożar. W drugiej fazie powiększono fosę, tworząc staw, a z wydobytego materiału nadsypano kopiec. Na nim wybudowano wówczas ceglany budynek (6,3 x 6,6 m) ze sklepioną piwnicą.
3. B. Zabytki datowane: XV–XVI w., XVI/XVII–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV–XVI w., faza 2 – XVI/XVII–XVIII w.
5. W wieku XV właścicielami wsi byli Broniszewscy, potem Suchorzewscy.
6. –
7. Wybór literatury: J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 62–63.

18. Brzeziny – Trójnia st. 26

(dawniej Trójnia Stara)

nazwa własna: Tatarska Górka

gm. Lubartów, woj. lubelskie

1. Wykorzystana pod budowę dworu forma terenowa powstała przez odcięcie przekopem krańca cypla, utworzonego przez meandrujący Wieprz. Wymiary nasypu (obliczone na podstawie publikowanego planu) to 45 x 60 m, a jego wysokość osiąga 7 m. Po stronie wschodniej obiektu zachowało się obniżenie, mogące być pozostałością fosy.

2. W 1997 r. wykopaliska prowadzili A. i R. Niedźwiadkowie i A. Rozwalka.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nasyp od strony zewnętrznej umocniony był drewnianymi belkami ułożonymi na zrąb. Niewykluczone, że na koronie wału przebiegała konstrukcja o charakterze płotu, zapewne w formie plecionki. W przywałowej części majdanu odkryto relikty budynku, którego konstrukcję autorzy badań opisali jako: „konstrukcję drewnianą, wzmocnioną gliną”. Był on posadowiony bezpośrednio na humusie pierwotnym. Zabudowania te zostały zniszczone w wyniku pożaru.
3. B. Zabytki są datowane na I połowę XIV i XV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, dzbanki; technologia – wyróżniono naczynia „stołowe” wykonane z glinki kaolinitowej.
Przedmioty żelazne: gwoździe, groty do bełtów i ostrogi.
4. Chronologia obiektu: I połowa XIV i XV w.
5. Prawdopodobnie właścicielami tych dóbr była rodzina herbu Lewart.
6. Autorzy publikacji używają określenia „wały”, choć na zamieszczonym planie warstwicowym widnieje jedynie kopcowaty nasyp z zakłębnięciem.
7. Wybór literatury: S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales UMCS” 1951, sec. F, vol. 6, s. 354; J. Gurba, *Starożytne i wczesnośredniowieczne osadnictwo Lubelszczyzny (przeobrażenia środowiska geograficznego)*, „Rocznik Muzeum Wsi Lubelskiej” 1978, t. 1, s. 26; A. i R. Niedźwiadkowie, A. Rozwalka, *Wyniki badań gródka stożkowatego w Brzezinach-Trójni, stan. 26, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1998, t. 3, s. 227–233; A. Rozwalka, *Brzeziny-Trójnia, st. 26, gm. Lubartów, woj. lubelskie*, *AZP* 71–81/59, IA B 1997, s. 235.

Brzezówka patrz Tarnowiec

19. Budzynek st. 1

gm. Dalików, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajdowało się w obrębie zabudowań wsi, na krawędzi wysoczyzny i podmokłych łąk rozciągających się nad rzeką Gnidą. Był to wysoki na około 5 m kopiec, usypany na planie zbliżonym do czworoboku z zaokrąglonymi narożnikami o wymiarach 40 x 45 m.
2. Badania powierzchniowe w 1936 r. przeprowadzili pracownicy PMA Warszawa, w 1943 r. badacze niemieccy (kopia meldunku z tych prac znajduje się w Muzeum Okręgowym w Sieradzu), a w 1949 r. J. Kamińska. Wykopaliska w latach 1976–1977 prowadził A. Szymczak.
3. A. W pierwszej fazie, datowanej na koniec XV–XVI w., na nieco mniejszym niż obecnie kopcu wzniesiono drewniany budynek, być może otoczony palisadą. Miał on wymiary 6 x 11 m. W fazie drugiej, datowanej na wiek XVII, wybudowano kolejny dwór, przynajmniej częściowo murowany.

3. B. Zabytki datowane: z fazy 1 – koniec XV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: garnkowe.
Przedmioty żelazne: okucie drzwi lub okiennicy z zawiasem, gwoździe, okucia, zamek żelazny.
Przedmioty kościane: kostka do gry.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XV–XVI w., faza 2 – XVII–I połowa XVIII w.
5. W początkach XVI w. miejscowość ta była własnością Jakuba Licznickiego/Leżeńskiego.
6. –
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 90; J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEWL, 1966, nr 13, s. 43–78; A. Szymczak, *Budzynek gm. Dalików woj. sieradzkie. Stanowisko 1*, IA B 1976, s. 260; 1977, s. 215–216; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL 1980, FA 1, s. 202–203; tenże, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, tamże, 1996, FA 20, s. 111–122; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 196.

20. Charlupia Mała st. 24

gm. Sieradz, woj. łódzkie

1. Stanowisko znajduje się w północnej części wsi, w okolicy dawnego zespołu dworskiego, w pobliżu rzeki Mesznik odnogi Warty. Obecnie nasyp ma kształt stożka, którego średnica podstawy wynosi około 14 m, a wysokości osiąga 3 m. Te wymiary nie dają jednak informacji o pierwotnym wyglądzie grodziska stożkowatego, gdyż nasyp został znacznie przekształcony w czasie, gdy przygotowywano ten teren do ustawienia kapliczki. Wcześniej kopiec był niszczone przez wybieranie ziemi.
2. W 1984 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycja.
3. A. W wyniku badań potwierdzono istnienie w tym miejscu dwóch średniowiecznych faz osadniczych. W pierwszej funkcjonowała tu zapewne nieobronna siedziba, której relikty znaleziono poniżej stopy nasypu. W drugiej usypano kopiec wysokości 1–1,2 m i wzniesiono jakieś zabudowania drewniane, które prawdopodobnie funkcjonowały przez krótki okres.
3. B. Zabytki datowane: I połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: I połowa XIV w.
5. W średniowieczu wieś znajdowała się w rękach kilku rodzin: Grabskich-Brudzewskich, Zarembów, Gruszczyńskich.

6. We wcześniejszej dokumentacji konserwatorskiej (AZP) stanowisko opisywane było jako kurhan kultury przeworskiej.
7. Wybór literatury: SGKP, I, s. 546–547; G. Leńczyk, *Elementy obronne w miejscach umocnionych*, „Studia Archeologiczne” 1967, t. 2, s. 73–116; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 72–73; M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycja, *Charlupia Mała, woj. sieradzkie. Kopiec na gruncie kościelnym, tzw. grodzisko stożkowe, st. 24. Archeologiczne badania weryfikacyjne wykonane na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1985 [mps w archiwum IA UŁ]; T. J. Horbacz, *Tajemnica charlupskiego nasypu*, „Na sieradzkich szlakach” 1997, R. 12, nr 3, s. 17–18; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 199.

21. Charlupia Wielka

gm. Wróblew, woj. łódzkie

1. Kopiec znajdował się na skraju parku podworskiego, między młynówką a korytem rzeki Myji. Nasyp o średnicy około 30 m otoczony był przez płytką fosę o szerokości około 10 m. Został on całkowicie rozwieziony w roku 1965.
2. Amatorskie penetracje na początku XX w. przeprowadzili J. Kobierzycki i K. Walewski, a w latach 30. XX w. badania wykopaliskowe G. Leńczyk. W 1984 r. weryfikacje (wiercenia) M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycja. W 2009 r. badania ratownicze pod kierownictwem G. Teske i J. Tomali¹.
3. A. W wyniku ratowniczych badań udało się odsłonić spągową część nasypu, który na obrzeżach był stabilizowany drewnianymi umocnieniami. Odkryto zarys drewnianego budynku o wymiarach 10 x 14 m, ze śladami wewnętrznych podziałów. Ponieważ obiekt jest mocno zniszczony, datowanie budynku możliwe będzie po uzyskaniu dat dendrologicznych.
3. B. Zabytki datowane: XIV/XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
Kafle piecowe: płytowe nowożytnie.
4. Chronologia obiektu: od XIV do XVII w.
5. Od średniowiecza poświadczeni właściciele prywatni – Świnkowie, potem Malscy.
6. –
7. Wybór literatury: K. Walewski, *Z Sieradza ku Kaliszowi*, „Wieś Ilustrowana” 1912, R. 3, z. 5, s. 28; G. Leńczyk, *Kopce historyczne w powiecie sieradzkim*, „Sprawozdania PAU” 1937, t. 42, nr 8, s. 229–231; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego z XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 73–76; M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycja, *Kopce w parku podworskim w Charlupie Wielkiej gm. Wróblew, woj. sieradzkie, archeologiczne badania weryfikacyjne wykonane na zlecenie WKZ-Sieradz*,

¹ Serdecznie dziękuję panom dr. dr. G. Teskemu i J. Tomali za udzielenie informacji o prowadzonych właśnie badaniach.

Łódź 1984; T. J. Horbacz, *O archeologicznej wycieczce sprzed lat i kilku kopcach sieradzkich*, „Na sieradzkich szlakach” 1993, R. 8, nr 2 (30), s. 14–16; tenże, *O niektórych „kopcach historycznych” w Sieradzkim w kilkadziesiąt lat później*, AHP, 1997, t. 5, s. 69–81; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 199.

22. Chlebnia vel Chlewnia

gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. mazowieckie

1. Stanowisko usytuowane jest na podmokłych łąkach, na prawym brzegu Mrowy, w widłach, jakie tworzy ona wraz ze swoim dopływem – rzeczką Rokitnicą. Grodzisko jest dwuczłonowe – w części wschodniej wydzielony jest gródek wewnętrzny w formie stożka, którego średnica u podstawy wynosi około 25 m, a płaszczyzny szczytowej – 10 m. Okolony wałem i fosą oraz dodatkowo z trzech stron otoczony wałem zewnętrznym ma obecnie wysokość dochodzącą do 3,7 m. Od zachodu przylega doń podgrodzie otoczone wałem i słabo widoczną fosą. Wysokość wałów waha się od 1,5 do 2,5 m. Wymiary całego założenia to: długość około 150 m, szerokość od 85 m w części zachodniej do 110 m we wschodniej.
2. W 1968 r. badania powierzchniowe przeprowadził S. Woyda, a wykopaliska w latach 1967–1970 Z. Wartołowska, Z. Woźnicka i M. Czarnecki.
3. A. W wyniku przeprowadzonych prac stwierdzono, że „gródek wewnętrzny” jest sztucznym nasypem. Odsłonięto pozostałości trzech budowli półziemiankowych, usytuowanych w pobliżu wału. Na podstawie materiału zabytkowego wyróżniono dwie średniowieczne fazy użytkowania badanego stanowiska: pierwszą stanowił gród otoczony wałem z XI–XII w. – wówczas funkcjonowały dwa obiekty, których relikty określono jako ślady półziemianek. W drugiej, datowanej na wiek XIII, powstał stożkowaty nasyp. Wówczas funkcjonował najmłodszy z odsłoniętych budynków, również określony jako półziemianka, którego długość przekraczała 6 m. Kres jego egzystencji przyniósł gwałtowny pożar.
3. B. Zabytki datowane: XI–XIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: najstarszy okres użytkowania przypisano osadzie kultury łużyckiej. Średniowiecze: faza 1 – XI–XII w., faza 2 – XIII w.
5. Własność prywatna potwierdzona jest dopiero od XV w.
6. W pobliżu, w wyniku badań powierzchniowych, zlokalizowano osadnictwo otwarte datowane na XII–XIII w.
7. Wybór literatury: Z. Wartołowska, *Chlebnia, pow. Grodzisk Mazowiecki*, IA B 1967, s. 205–206; 1968, s. 221–222; 1969, s. 242–243; 1970, s. 157; *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 29–30.

23. Chłapowo st. 1

gm. Dominowo, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się w łąkach na prawym brzegu Moskawy. Jest to wysoki na 7 m, ścięty stożek o średnicy podstawy 75 m i płaszczyzny górnej 18 m. Otacza go fosa o szerokości 5 m oraz wał szeroki na 8 m i wysoki na 3,5 m.
2. W latach 1977–1979 wykopaliska przeprowadziła E. Naumowicz-Śmigielska.
3. A. W czasie badań stwierdzono, że pod budowę grodu wykorzystano niski cypel krawędzi doliny rzecznej. W XIV w. wybudowano tu budynek w konstrukcji zrębowej o wymiarach 4,7 x 6,7 m, orientowany narożnikami w kierunkach stron świata. Dwie ściany spoczywały na kamiennej podwalinie bez zaprawy. Podłogę wykonano z półokrągłaków. W pobliżu narożnika północnego znajdowało się gliniane palenisko. Ten budynek został rozebrany pod koniec XV lub na początku XVI w. Następnie teren zniwelowano, nawieziono warstwę gliny o grubości 40–50 cm i wzniesiono kolejny budynek zrębowy (5,5 x 6,5 m), który uległ zniszczeniu w XVII w.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVII w. (nie zaznaczono, dla których zabytków ustalono datowanie na późne średniowiecze):
 Fragmenty naczyń ceramicznych.
 Przedmioty żelazne: militaria (dwa fragmenty mieczy (a), trzewik pochwy noża, podkowy), gwoździe, zawiasy, skoble, różne okucia, sprzączki, noże, haczyki na ryby.
 Inne: orzech kuszy, płytką ozdobną i strunociąg liry korbowej (?) wykonane z poroża.
4. Chronologia obiektu: XIV–XVII w.
5. –
6. Miano tutaj znaleźć także kamienny młotek, dużo kamieni, cegły oraz część wędzidła żelaznego. Wiadomość o fragmentach miecza cyt. za P. A. Nowakowskim.
7. Wybór literatury: W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 188; *Studia i materiały...*, t. 1, s. 109; E. Naumowicz-Śmigielska, *Chłapowo, gm. Dominowo, woj. poznańskie*, IA B 1977, s. 218; 1979, s. 208; T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kusz w Polsce*, KHKM, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 481–497; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

24. Chrostowa

nazwy własne: Zamczysko, Kamyk

gm. Łapanów, woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się na skraju cypla grzbietu górskiego, ciągnącego się wzdłuż lewego brzegu Stradomki. Jego końcowy odcinek odcięto od zaplecza rowem, przechodzącym w dookólną fosę. Powstał w ten sposób majdan o wymiarach 20 x 28 m, który otoczono wałem. Dodatkowy wał usypano również na zboczach.
2. W 1923 r. badania sondażowe prowadzili tu J. Żurowski i J. Włodek, a w 1933 r. G. Leńczyk. W 1968 r. odbyły się wykopaliska pod kierunkiem A. Jodłowskiego.
3. A. W pierwszej fazie, w XIII w., być może powstała tu kamienna budowla, o czym zdają się świadczyć: fragment muru odkryty w centralnej partii majdanu i kawałek portalu z piaskowca odnaleziony na złożu wtórnym – w wale. Nie wiadomo, czy funkcjonowały w tym czasie jakiekolwiek umocnienia. W fazie drugiej, datowanej od XIV do końca XV w., wybudowano kamienną budowlę na planie kwadratu o boku 7,5 m, niewykluczone, że wieżową. Nie natrafiono na ślady zabudowań gospodarczych. Być może były to budynki drewniane, które uległy zniszczeniu pożarowemu, na co zdają się wskazywać odkryte ślady spalenizny. Podwójny wał miał konstrukcję kamienno-glinianą, wzmocnioną drewnianymi belkami. W wale dolnym, od strony północno-wschodniej i południowo-wschodniej, czyli od strony rzeki, widoczne są dodatkowe poszerzenia w kształcie trójkątnych nasypów, przypominających bastiony. Pod koniec XV w. obiekt został zniszczony przez pożar.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–do końca XV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, pokrywki; technologia – redukcyjne, utleniające, szkliwione.
Kafle piecowe: jeden fragment kafla gotyckiego z zieloną polewą.
Przedmioty żelazne: dwa groty bełtów, podkowa, najprawdopodobniej część kroju pługa, lemiesz żelazny do pługa, gwóźdź.
Inne: elementy kamieniarki, fragment dachówki.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIII do XIV w., faza 2 – od XIV do końca XV w.
5. W XV w. wieś należała do rodziny Marszowskich herbu Półkozic.
6. S. Kołodziejcki na podstawie źródeł pisanych twierdzi, że obiekt mógł funkcjonować do I połowy XVI w. Ta sugestia wydaje się interesująca w odniesieniu do formy terenowej opisanej jako „bastiony”. Być może są to ślady wczesnonowożytnej modernizacji tego obiektu.
7. Wybór literatury: A. Jodłowski, *Chrostowa, pow. Bochnia*, IA B 1968, s. 334–345; tenże, *Badania wykopaliskowe na „Zamczysku” w Chrostowej, pow. Bochnia*, „Badania Muzeum

Żup Krakowskich w 1968 r.”, s. 53–58; tenże, *Gródek średniowieczny w Chrostowej, pow. Bochnia*, Spraw. Arch., 1974, t. 26, s. 317–334; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 62–64; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 122–123; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne Półkoźców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, AUL, 1998, FA 22, s. 147–166, tam starsza literatura.

25. Czaple Szlacheckie (d. Ruskie)

nazwa własna: Głodowa Góra

gm. Korczew, woj. mazowieckie

1. Nasyp grodziska ma podstawę w kształcie zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach około 42 x 50 m. Wokół widoczne są wyraźne ślady fosy. Górna powierzchnia kopca o wymiarach 10 x 12 m wznosi się ponad poziom wypełniska fosy na wysokość 6,5 m. Podstawa nasypu zniszczona została przez zabudowania gospodarcze i orkę.
2. W 1968 r. weryfikacyjne badania wykopaliskowe prowadziła I. Górka.
3. A. W czasie badań potwierdzono obecność warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane: XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: gwóźdź.
4. Chronologia obiektu: XIII–XIV w.
5. W XVI w. wieś należała do rodziny Czapskich.
6. –
7. Wybór literatury: L. Gajewski, J. Górka, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, *Badania sondazowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968*, Spraw. Arch., 1970, t. 22, s. 151–172; *Grodziska Mazowsza i Podlasia...*, s. 35, tam starsza literatura.

26. Czarnuszka st. 1

gm. Dobrzyca, woj. wielkopolskie.

1. Grodzisko ulokowane jest na południe od niewielkiego cieków wodnego, dopływu Lutni. Średnica kopca u podstawy to około 26 m, a wysokość blisko 3 m. Porośnięty drzewami i krzewami nasyp otacza słabo obecnie widoczna fosa, o szerokości dochodzącej do 5 m. Od strony zachodniej widoczne są ślady dodatkowego wału.
2. W 1986 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że w pierwszej fazie wysokość nasypu wynosiła około 2,5 m. Na jego kulminacji wzniesiono zagłębiony, drewniany (przypuszczalnie zrębowy) budynek z okrągłaków o średnicy około

15 cm, którego ściany prawdopodobnie wylepiono gliną. Na podstawie odkrytych trzech poziomów gliny (razem 1,8 m) badacze sugerują, że miał on trzy kondygnacje. Zaobserwowane ślady spalenizny pozwalają na stwierdzenie, że został on zniszczony przez pożar. W drugiej fazie powierzchnię kopca wyrównano i wzniesiono nowy budynek o niemożliwej do zidentyfikowania formie.

3. B. Zabytki datowane: od połowy XIV do połowy XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbanki, misy; technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: od połowy XIV do połowy XV w.
5. W średniowieczu wieś należała do Wieniawitów.
6. –
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 1, s. 137; M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w Czarnuszcze gm. Dobrzyca, woj. kaliskie*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ]; J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbach, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166; tenże, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 70.

27. Czulczyce

gm. Sawin, woj. lubelskie

1. Grodzisko znajduje się na podmokłych łąkach rozciągających się nad rzeczką Uherką. Jest to nasyp na planie nieregularnego czworoboku z zaokrąglonymi narożnikami, którego wysokość osiąga 3,5 m, a powierzchnia użytkowa wynosi 300 m². Całość otacza fosa o szerokości około 7 m.
2. W 1980 r. wykopaliska przeprowadzili J. Cichomski i A. Hunicz.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że jest to sztucznie usypany kopiec, posadowiony na pierwotnie płaskim terenie. Potwierdzono obecność warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: dwa kafle garnkowe.
4. Chronologia obiektu: XIV–XV w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: J. Cichomski, *Czulczyce gm. Sawin woj. chełmskie*, IA B 1980, s. 191.

28. Dąbrówka

gm. Dopiewo, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk na lewym brzegu Wirynki. Ma ono wymiary 50 x 50 m i jest otoczone fosą o pierwotnej szerokości około 8 m i głębokości 1 m. Od strony wschodniej, poza fosą, nasyp częściowo otoczony jest podkowiastym wałem. Majdan ma rozmiary 13 x 13 m.
2. W 1950 r. badania powierzchniowe przeprowadziła Z. Hołowińska, a w 1972 r. wykopaliska E. Naumowicz-Śmigieliska.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że brzegi fosy były umacniane faszyną, a wał drewniano-ziemny zbudowany został w technice przekładkowo-rusztowej. Szerokość podstawy wału to 11 m, a sam nasyp zachował się do wysokości 3 m. W środkowej części majdanu odkryto ślady trzech rzędów słupów (o średnicy 20–30 cm), które oddalone są od siebie o około 1,5 m. Pozwoliło to na wysunięcie przypuszczenia, że są to reliktów budowli słupowej o wymiarach około 7 x 7 m. Na podstawie znalezisk dużych brył polepy autorka sugeruje możliwość istnienia kolejnego budynku w nierozkopanej części majdanu. W północnej jego części odsłonięto natomiast piec produkcyjny o niewyjaśnionej funkcji.
3. B. Zabytki datowane: od XI do początków XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: groty beltów (4?), głównie z tuleją, ostrogi i ich fragmenty, wędzidła, gwoździe, skoble, sierp.
Przedmioty kościane: rogowy dwustronny grzebień ze zdobioną okładziną.
4. Chronologia obiektu: od XI do początków XIV w.
5. —
6. —
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 1, s. 157; E. Naumowicz-Śmigieliska, *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na gródku średniowiecznym w Dąbrówce pow. Poznań*, FAP, 1973, t. 24, s. 250–251, tam starsza literatura.

29. Dębe

gm. Żelazków, woj. wielkopolskie

1. W południowo-wschodniej części wsi, na łąkach, około 200 m na północ od rzeczki Swędrni znajduje się mocno zniszczony nasyp o kolistej podstawie, której średnica osiąga około 25 m. W najwyższym miejscu jego wysokość dochodzi obecnie do 1,5 m.
2. Badania powierzchniowe E. Dąbrowskiego miały miejsce w 1939 r. W 1983 r. wykopaliska przeprowadził tu J. A. Splitt.

3. A. W wyniku badań stwierdzono, że stanowisko było zamieszkiwane w czasie dwóch faz osadniczych. W pierwszej powstał tu budynek wzniesiony w nieokreślonej konstrukcji drewnianej. Do jego budowy użyto drewnianych bierwion o średnicy 10–15 cm. Posadowiono go na izolacyjnej podsypce z gliny o wymiarach 18 x 24 m. Z drugiej fazy zachowało się gliniane klepisko grubości 8–18 cm, zbliżone kształtem do prostokąta o bokach 10 i 12 m.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – XIV–XV w., faza 2 – XVI/XVII–do końca XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV–XV w., faza 2 – XVI/XVII–do końca XVII w.
5. Własność prywatna potwierdzona od połowy XV w.
6. –
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 1, s. 160; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 120; K. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczne i średniowieczne grodziska w okolicach Kalisza*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. 3, s. 277–278; L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarza dóbr szlacheckich powiatu Kaliskiego)*, KHKM, 1984, R. 32, nr 3, s. 398; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 71–72.

30. Dębiny

gm. Przysucha, woj. mazowieckie

1. Relikty dworu zlokalizowano na nasypie o formie zbliżonej do kwadratu o boku około 50 m. Pierwotnie cały otoczony był fosą szerokości 20–25 m, która zachowała się z dwóch stron, i wałem. Fosę zniszczyła budowa zbiornika przeciwpożarowego, a większą część kopca zajmują obecnie zabudowania gospodarcze.
2. W 1978 r. badania weryfikacyjne przeprowadził B. Muzolf.
3. A. Odsłonięto pozostałości pierwotnego płaszcza glinianego umacniającego nasyp, zastąpionego potem murem oporowym. Nie poznano zabudowy wewnętrznej.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: kafle płytowe.
4. Chronologia obiektu: XIV–XVI w.
5. W średniowieczu wieś była w posiadaniu rodziny Duninów herbu Łabędź.
6. –
7. Wybór literatury: B. Muzolf, *Założenie obronne w Dębinach gm. Potworów, woj. radomskie*, PP PKZ. O.Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Radomiu]; E. Ćwiertak, *Wyniki*

weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, z. 1–2, s. 195; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 119–120.

31. Dmosin

woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się na podmokłych łąkach nad Mrogą. Jest to sztucznie usypany stożek o podstawie w kształcie owalu o wymiarach 20 x 30 m i wysokości około 3 m. Nie stwierdzono obecności fosy i innych urządzeń obronnych. Stanowisko niszczone jest przez rzekę.
2. Badania powierzchniowe w 1934 r. prowadził J. Fitzke, a w 1949 r. J. Kamińska. W 1980 r. badania ratownicze przeprowadzili Z. Lechowicz i T. J. Horbacz.
3. A. W czasie badań odnaleziono reliktów drewnianego budynku, prawdopodobnie zrębowego, który umocniono dodatkowo pionowymi słupami. Od strony zewnętrznej ściany były chyba wylepione gliną na grubość 20–25 cm. Być może w części były to zabudowania szachulcowe. Długość ściany budynku przekraczała 4 m, a w jego przyziemiu, zagłębionym na 1,2 m, znajdowało się kamienne palenisko.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV do początków XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: 3 groty bełtów, podkowa.
Inne: stopka szklancicy cylindrycznej.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV do początków XV w.
5. Od połowy XIV w. potwierdzona jest własność prywatna wsi.
6. Około 100 m na północny-wschód od grodziska, na niewielkiej kępie rozpoznano ślady zaplecza gospodarczego funkcjonującego w tym samym czasie, co dwór.
7. Wybór literatury: J. Fitzke, *Nieznane grodziska w okolicach Łodzi*, „Wiadomości Ludoznawcze” 1934, R. 3, z. 1, s. 32; tenże, *Prace archeologiczne na terenie woj. łódzkiego*, ZOW, 1936, z. 8–9, s. 109; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 91–92; Z. Lechowicz, *Dmosin, woj. skierniewickie*, IA B 1980, s. 191–192; T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. 32, s. 275–303, (tam starsza literatura); ciż, *Z badań nad osadnictwem Mazowsza Rawskiego*, tamże, 1984, t. 34, s. 249–269; ciż, *Jeszcze o siedzibie rycersko-szlacheckiej w Polsce*, AUL 1984, FA 5, s. 69–106.

32. Dobrzyca

woj. wielkopolskie

1. Zespół pałacowo-parkowy usytuowany jest w południowej części miejscowości. W parku znajdują się dwa stawy, zasilane wodą rzeki Potoki, dopływu Lutyni, z których jeden oblewa mury pałacu.
2. Badania archeologiczno-architektoniczne w 1989 r. przeprowadzili A. Bartczak i J. Pietrzak, a w latach 1990–1991 J. Pietrzak i P. Wawrzyniak.
3. A. W czasie badań, którymi objęto zarówno piwnice północnego skrzydła obecnego pałacu, jak i teren przylegający od zewnątrz do murów obwodowych, odkryto relikt budynku o konstrukcji sumikowo-łątkowej i przybliżonych wymiarach 4,1 x 10 m. Dwór otaczał prawdopodobnie wał drewniano-ziemny. Funkcjonujące do dzisiaj stawy mogą być śladem dawnej fosi.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XV w., kolejne fazy związane z nowożytnym murowanym dworem, a potem pałacem, funkcjonującym do dzisiaj.
5. W XV w. dobra te należały do rodziny Dobrzyckich.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. 2, s. 86; P. Wawrzyniak, *Dobrzyca gm. loco woj. kaliskie*, IA B 1991, s. 131; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 72–77; J. Skuratowicz, *Pałac w Dobrzycy*, Dobrzyca 2006.

Doluszyce patrz Kopaliny

33. Działkówek

(dawniej stanowisko znane jako Wiślanówka)

gm. Lubień Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie

1. Porośnięte starodrzewiem grodzisko jest słabo eksponowane w terenie, ponieważ znajduje się u podnóża stoków doliny strumienia. Ułożone jest ono w pobliżu dawnego dworu. Ma formę owalnego stożka o średnicy *plateau* wynoszącej 17 m, i wysokości sięgającej 8–9 m. Nasyp otoczony jest fosą o szerokości 3–5 m i głębokości 1–1,5 m. W odległości około 5–6 m od fosi widoczny jest, zachowany jedynie częściowo, rów o szerokości 5–6 m, który może być reliktem drugiej fosi.
2. W 1980 r. badania powierzchniowe przeprowadził H. Paner, a w 1984 r. badania weryfikacyjne L. Wojda.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nasyp powstał na naturalnym niewielkim wyniesieniu. Potwierdzono istnienie warstw kulturowych. Odkryto prawdopodobnie relikt bruku na dziedzińcu.

3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV i XV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbanki, miski; technologia – utleniające i redukcyjne, wydzielono ceramikę stołową.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV i XV w.
5. W 1489 r. właścicielami wsi byli Szreńscy herbu Dołęga.
6. –
7. Wybór literatury: B. Zielonka, *Zabytki archeologiczne województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1959, s. 33; tenże, *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1963, t. 1, z. 3, s. 32; H. Paner, *Osadnictwo grodowe Kujaw Brzeskich*, Łódź 1981 [mps w archiwum IA UŁ], s. 131–133; L. Wojda, *Weryfikacje siedzib mieszkalno-obronnych na terenie kowalskiego...*, s. 160–166.

34. Głuszynek

gm. Topólka, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko zlokalizowane jest na niewielkim cyplu, na wschodnim brzegu Jeziora Głuszyńskiego. Mały stożkowy nasyp ma średnicę *plateau* około 10 m, i wznosi się na około 3 m ponad poziom wody. Jego wierzchołek został niemal całkowicie zniszczony wkopem rabunkowym.
2. Odkryty w 1985 r. przez Zespół Badań Kujaw Instytutu Prahistorii UAM; wykopaliska w 1986 r. przeprowadził L. Kajzer.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że sztuczny nasyp powstał na naturalnym półwyspie. Wybudowano na nim drewniany, niepodpiwniczony dom, który prawdopodobnie był użytkowany stosunkowo krótko.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV w.
5. –
6. Obiekt w znacznym stopniu zniszczony.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Głuszynek, gm. Topólka, woj. włocławskie*, IA B 1986, s. 179.

35. Gniazdków st. 1

(w starszej literaturze jako Lucimia)

gm. Chotcza, woj. mazowieckie

1. Grodzisko znajduje się w połowie drogi między wsiami Lucimia i Gniazdków, na podmokłych łąkach w obrębie doliny Wisły w pobliżu ujścia Zwolenianki, na prawym jej brzegu. Stożek o wysokości 3 m ma podstawę o średnicy 32–33 m i górne *plateau* średnicy 19–21 m. Wokół widoczne jest niewielkie zagłębienie – ślad po dawnej fosie szerokiej na 5–7 m i być może wale szerokim na 3 m i wysokim obecnie na 0,3 m. Północna część obiektu jest zniszczona przez rzekę.

2. Badania powierzchniowe w 1968 r. przeprowadziła M. Chyżewska, a weryfikacyjne w 1981 r. A. Bartzak. W latach 1985–1988 wykopaliska prowadził Z. Lechowicz.
3. A. W pierwszej fazie, datowanej na schyłek XIII i I połowę XIV w., funkcjonował tu gródek pierścieniowy, zbudowany na poziomie kępy otoczonej bagnem, otoczony prawdopodobnie palisadą i fosą. Majdan miał średnicę 17–18 m, a średnica palisady to około 24 m. Odkryto pozostałości pięciu drewnianych, zrębowych budynków o wspólnych ścianach szczytowych, których szerokość wynosiła 2,6–3 m. Długość jednego z nich określono na 2,6 do 3,2 m. Być może jeden z budynków (wieża?) miał dwie kondygnacje. Hipotetycznie liczbę budynków określono na osiem – usytuowanych dookoła wzdłuż wału. Na dziedzińcu rozpoznano ponadto relikty studni i pieca. Obiekt ten został spalony, a następnie zaczęto wznosić stozek, pogłębiając jednocześnie fosę. Prawdopodobnie nie dokończono wznoszenia dworu.
3. B. Zabytki datowane: schyłek XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – utleniające, redukcyjne, szkliwione, ceramika tzw. ilżecka.
Przedmioty żelazne: cztery duże haki na ryby.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – schyłek XIII i I poł. XIV w., faza 2 – II połowa XIV w.
5. W XV w. miejscowość należała do Choteckich herbu Nabram.
6. –
7. Wybór literatury: M. Chyżewska, *Średniowieczne grodzisko we wsi Lucimia, pow. Zwolen, WA, 1969, t. 34, z. 3–4, s. 465*; A. Bartzak, *Wyniki badań weryfikacyjnych grodziska w miejscowości Lucimia, gm. Chotcza, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1983 [mps w posiadaniu autora]; Z. Lechowicz, *Gniazdków gm. Chotcza woj. radomskie*, IA B 1986, s. 180; tenże, *Wyniki badań na stanowisku I w Gniazdkowie gm. Chotcza, woj. radomskie w latach 1985–86*, [w:] *Materiały konserwatorskie. Badania archeologiczne w woj. radomskim – 1986*, cz. II, Radom 1987, s. 5–7; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 246; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 120–124.

36. Golice

nazwa własna: Kozia Górka
gm. Poddębice, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk w pobliżu niewielkiego cieków wodnego, około 300 m na południe od nowożytnego dworu. Kopiec silnie porośnięty drzewami ma średnicę 30–35 m i wysokość 3,5–4 m. Otoczony jest relikty fosy, które od strony zachodniej zostały zniszczone.

2. W 1985 r. weryfikacyjne prace wykopaliskowe przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i M. Ptycia.
3. A. W wyniku prac terenowych stwierdzono, że obiekt zamieszkiwany był w ramach dwóch faz osadniczych. Zabudowania pierwszej z nich znajdowały się prawdopodobnie na naturalnym, niewielkim wyniesieniu i chyba były otoczone wałem. Obiekt ten funkcjonował krótko i zniszczył go pożar. Został stosunkowo szybko odbudowany – w drugiej fazie usypano stożek i wykopano fosę.
3. B. Zabytki datowane: od połowy XIII do początków XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne/utleniające.
Inne: bryłka rudy darniowej ze śladami gliny i węgla drzewnego.
4. Chronologia obiektu: połowa XIII do początków XIV w.
5. W końcu wieku XIV wieś znajdowała się w posiadaniu przedstawicieli z rodu Niałków herbu Jeleń, a potem przeszła na własność Nałęczów.
6. W czasie penetracji powierzchniowych odkryto ślady średniowiecznej osady znajdującej się na północ od kopca.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 216–217; M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycia, *Golice, gm. Poddebice, woj. sieradzkie. Archeologiczne badania weryfikacyjne założenia obronnego*, Łódź 1985; L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 114; T. Nowak, *Własność ziemską w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003, s. 183, 245–247; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 206.

37. Gorlice

nazwa własna: zbór ariański
woj. małopolskie

1. Murowany dwór – tzw. zbór ariański – znajduje się na brzegu stromej skarpy nad doliną Ropy.
2. Inwentaryzatorskie badania T. Szydlowskiego i Z. Gawlika miały miejsce w latach 20. XX w. W 1966 r. badania architektoniczne prowadził J. Bogdanowski, a w 1988 r. prace weryfikacyjne S. Kołodziejcki i A. Szybowicz.
3. A. W wyniku prac terenowych udało się ustalić, że w pierwszej fazie, w początkach XV w., powstał tu długi podpiwniczony budynek na planie prostokąta o wymiarach 5 x 21 m, ustawiony prostopadłe do skarpy. W fazie drugiej, przypadającej na XV i I połowę XVI w., wybudowano kwadratową w rzucie budowlę o boku 7,5 m, która miała, co najmniej, dwie kondygnacje. Była ona oddzielona od starszego budynku wąskim korytarzem. Prawdopodobnie całość od południa otaczała fosa.

3. B. Zabytki datowane: brak materiału ruchomego datowanego na średniowiecze.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – początki XV w., faza 2 – XV i I połowa XVI w.
5. Wzniesienie obiektu przypisuje się Karwacjanom h. Zadora.
6. –
7. Wybór literatury: SHGKr. I/4, s. 792–799 – hasło *Gorlice*, oprac. J. Laberschek; T. Szydlowski, *O budowli tzw. arianskiej w Gorlicach*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1923, t. 3, z. 1, s. 17–19; J. Bogdanowski, *Obronna wieża mieszkalna dworu Karwacjanów w Gorlicach*, [w:] *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL. Łańcut 9–10 maja 1970. Materiały z sesji naukowej*, Łańcut 1972 s. 157–166; S. Kołodziejski, *Uwagi do działań konserwatorskich w Gorlicach. Obronna rezydencja Karwacjanów*, Kraków 1988 [mps w archiwum WKZ w Nowym Sączu]; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 131 (tam starsza literatura).

38. Goszczewice

gm. Przytyk, woj. mazowieckie

1. Grodzisko znajduje się w dolince małego cieku, wśród podmokłych łąk we wschodniej części wsi. Niski nasyp na planie prostokąta ma przybliżone wymiary 28 x 45 m i jest otoczony fosą o szerokości 10–28 m. Część jego powierzchni zajmują zabudowania gospodarcze.
2. W latach 60. XX w. badania powierzchniowe przeprowadził H. Sznuro, a w 1977 r. badania weryfikacyjne B. Muzolf.
3. A. W pierwszej fazie, datowanej od przełomu XIII/XIV do II połowy XV w., powstał tu drewniany dwór o nierozpoznanym rozplanowaniu. W fazie drugiej, datowanej na I połowę XVI w., wzniesiono murowany lub drewniano-murowany dwór, również o nieznanym planie.
3. B. Zabytki datowane: od przełomu XIII/XIV do XVII w.
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe (?).
4. Chronologia obiektu: faza 1 – od przełomu XIII/XIV do II połowy XV w., faza 2 – I połowa XVI do XVII w.
5. W XIV w. wieś należała do synów Bodzanty Święcy, w XV w. przeszła na własność Gościszewskich herbu Brochwicz II.
6. –
7. Wybór literatury: H. Sznuro, *Grodziska w Radomskim – uzupełnienie*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1968, R. 5, z. 3, s. 36–37; B. Muzolf, *Założenie obronne w Goszczewicach gm. Przytyk, woj. radomskie. Badania weryfikacyjne*, PP PZK. O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Radomiu]; T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Jeszcze o siedzibie rycersko-szlacheckiej w Polsce*, AUL, 1984, FA 5, s. 69–106; E. Cwiertak, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1975, t. 16, z. 1–2, s. 195; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 244; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu*.

Próba rekonstrukcji archeologicznej, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 19–20, 71; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 124–126.

39. Gowarczów

woj. świętokrzyskie

1. Obiekt położony jest na wysokim wzgórzu przylegającym do doliny strumienia. Jest to nasyp na planie ósemki ułożonej na osi wschód-zachód. Partia wschodnia (obecnie jest tu kościół) ma kształt wydłużonej elipsy o wymiarach 60 x 70 m, zaś partia zachodnia ma średnicę 25 m. Szczyt grodziska znacznie góruje nad otaczającym terenem: od strony doliny 17 m, z pozostałych 7–10 m. Obecna płaszczyzna użytkowa grodziska (3980 m²) jest całkowicie zniwelowana i brak jest śladów wału.
2. W roku 1920 badania powierzchniowe przeprowadził L. Sawicki, a w 1978 r. weryfikacyjne E. Ćwiertak.
3. A. W dotychczasowej literaturze panuje przekonanie, że w XII–XIII w. istniało tu założenie wczesnośredniowieczne, prawdopodobnie druga faza użytkowania przypada na przełom XIII i XIV w.
3. B. Zabytki datowane:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XII–XIII w., faza 2 – XIII–XIV w.
5. Prawdopodobnie w średniowieczu wieś należała do Rawiczów.
6. –
7. Wybór literatury: L. Sawicki, *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Okręgu Województw Wschodnich*, WA, 1932, t. 10, s. 297; E. Ćwiertak, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Gowarczów, województwo radomskie. Badania weryfikacyjne*, Łódź 1979, [mps PKZ w Łodzi]; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ] s. 68; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 153.

40. Gozdów st. 1

nazwa własna: Miasteczko

gm. Werbkowice, woj. lubelskie

1. Grodzisko zlokalizowane jest w południowej partii meandrowego cypla, w obrębie naturalnie odciętej terasy dennej Huczwy, stanowiącej wyniesienie o wymiarach 38 x 58 m i wysokości dochodzącej do 5 m. Pozostała część stanowiska, zwana „Miasteczko” ciągnie się w kierunku północnym cypla, zajmując powierzchnię około 4 ha.

2. W latach 1998 i 2000 wykopaliska prowadziła E. Prusicka-Kołcon.
3. A. W czasie badań wykopaliskowych rozpoznano relikty dwóch budynków: drewnianego i murowanego. Nie udało się ustalić ich przypuszczalnych wymiarów. Pod narożnikiem północno-wschodnim murowanego domu znaleziono naczynie datowane na XIV–XV w. (ofiara zakładzinowa?). Drewniany, podpiwniczony dom o przypuszczalnej długości 19–20 m, zbudowany był w konstrukcji zrębowej z drewna dębowego i sporadycznie topolowego, a przykrywał go dach z gontów sosnowych. Obiekt został zniszczony przez pożar prawdopodobnie w początku XVI w., został później odbudowany i przetrwał do wieku XVIII.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIV–XV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, dzbany; technologia – prze-waga naczyń z białej glinki wypalonych w atmosferze utleniającej:
Kafle piecowe: kafle garnkowe.
Przedmioty żelazne: gwóźdź, drut.
Inne: wyroby skórzane – buty wykonane prymitywną metodą chałupniczą ze skór bydłych, fragment pasa i odzieży, gonty sosnowe.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XIV–XV w., faza 2 – początki XVI–do XVIII w.
5. Pierwsi właściciele wsi to Sienniccy i Goździowie.
6. –
7. Wybór literatury: E. Banasiewicz, *Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 60–61; E. Prusicka-Kołcon, *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, t. 4; też, *Drugi sezon badań na tzw. gródku stożkowatym w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów*, tamże, 2001, t. 6.

41. Górzno

woj. mazowieckie

1. Grodzisko jest usytuowane na prawym brzegu bezimiennego ciek, dopływu Wilgi. Kopiec o podstawie 48 x 56 m ma wysokość 4–5 m. Od strony wschodniej jest zniszczony.
2. W roku 1959 weryfikacyjne badania przeprowadzili pracownicy Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego, a w 1972 r. badania powierzchniowe prowadzili M. i W. Henslowie.
3. A. W wyniku badań potwierdzono istnienie warstwy kulturowej i odsłonięto fragment bruku kamiennego.
3. B. Zabytki datowane: średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: niepolewane płytowe (?).
4. Chronologia obiektu: średniowiecze.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 49–50 (tam dalsza literatura).

42. Gózd Nowy

gm. Stara Błotnica, woj. mazowieckie

1. Grodzisko usytuowane jest wśród podmokłych łąk, około 400 m za ostatnimi zabudowaniami w miejscowości. Jest to kolisty kopiec o średnicy podstawy około 55 m i wysokości około 3,5 m. Okala go mokra fosa o szerokości 8–16 m i dwa wały. Pierwszy z nich, o szerokości około 13 m i wysokości 1,5 m, otacza nasyp dookoła, drugi, podkowiasty wał, ma szerokość 8–11 m i 2 m wysokości.
2. W 1904 r. stanowisko zostało odnotowane przez M. Wawrzeckiego, w 1967 r. badania wykopaliskowe przeprowadził Z.W. Pyzik, a w 1979 r. prace weryfikacyjne B. Muzolf.
3. A. Odkryto pozostałości dwóch faz budowlanych. W pierwszej, z przełomu XIII i XIV w., powstała zabudowa drewniana, spalona prawdopodobnie w XV w. W fazie drugiej wzniesiono dwór drewniano-murowany datowany od XVII do XIX w.
3. B. Zabytki datowane: XIII/XIV–XIX w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe i naczyniowe.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIII/XIV–XV w., faza 2 – XVII–XIX w.
5. W XIV w. wieś należała do Doliwów, w XV w. do rodziny Gojskich.
6. –
7. Wybór literatury: Z. W. Pyzik, *Średniowieczny skład kafli garnkowych w Sieklukach, pow. Białobrzegi. Sprawozdanie z badań terenowych w r. 1961 i 1963*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. 3, s. 157; H. Sznurowa, *Grodziska w Radomsku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1966, t. 3, z. 1, s. 1–9; B. Muzolf, *Dwory na kopcu w miejscowości Gózd Nowy, gm. Błotnica, woj. radomskie*, Łódź 1980 [mpis PKZ O. Łódź]; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 244–245; tenże, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, z. 1–2, s. 195; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 126–129 (tam starsza literatura).

43. Grabie

gm. Aleksandrów Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie

1. Stanowisko znajduje się na terenie dawnego zespołu dworskiego. Badany obiekt – wyspa – wchodzi skład parku podworskiego i usytuowana jest za ogrodową elewacją dworu, w południowej części wydłużonego stawu. Wyspa o średnicy około 30 m wyniesiona jest ponad poziom wody około 1 m. Z trzech stron okala ją fosa szeroka na 10 m, która od północy rozszerza się w staw.

2. W 1993 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili: O. Krut-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer.
3. A. Odkryto relikty drewnianego budynku, być może z elementami murowanymi (ciągi kominowe?). Obiekt uległ zniszczeniu w wyniku pożaru.
3. B. Zabytki datowane: przełom XIV/XV–II połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: przełom XIV/XV–II połowa XV w.
5. W średniowieczu wieś należała do Pomianów Grabskich.
6. –
7. Wybór literatury: O. Krut-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne w parku podworskim w miejscowości Grabie, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. włocławskie, przeprowadzone w 1993 r.*, Łódź 1993 [mps w archiwum IA UŁ].

44. Grodno

nazwa własna: Babia Góra

gm. Kowal, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na krawędzi doliny cieku i niecki jeziornej. Jest to soczewkowaty wydłużony kopiec, obecnie położony w lesie, który ma wymiary około 15–16 x 10 m i zróżnicowaną wysokość od 2,5–3 m do 4–4,5 m. Po stronie zachodniej kopca, w odległości około 50–60 m, znajduje się parów.
2. W 1984 r. badania weryfikacyjne prowadził L. Wojda.
3. A. Stwierdzono obecność bardzo cienkiej warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIV–początek XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: koniec XIV–początek XV w.
5. W XV w. wieś stanowiła własność rycerską.
6. –
7. Wybór literatury: L. Wojda, *Weryfikacje siedzib mieszkalno-obronnych na terenie Kowalskiego*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 169–170 (tam dalsza literatura).

45. Gruszczyce st. 1

gm. Błaszki, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się na bagnistych łąkach w dolinie Cieni (Trojanówki) w pobliżu dawnego zespołu dworskiego. Jest to stożkowaty, wysoki na oko-

- ło 3 m nasyp, o średnicy podstawy 32–36 m i *plateau* 18–20 m. Otacza go mokra fosa o szerokości miejscami przekraczającej 10 m.
2. W 1937 r. badania powierzchniowe przeprowadził G. Leńczyk, w 1991 r. badania weryfikacyjne A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz i L. Kajzer. W latach 1994–1995 wykopaliska prowadzili A. Marciniak-Kajzer i T. J. Horbacz.
 3. A. W wyniku badań stwierdzono, że pod nasyp wykorzystano naturalną, piaszczystą łachę wyniesioną na niecały metr ponad otaczające bagna. Ziemia do jego usypania pochodziła z wykopywanej równocześnie fosy. Na kopcu znaleziono relikty zagłębionego na 1–1,2 m budynku zrębowego, zbudowanego na planie kwadratu o boku około 5 m. Na północny zachód od niego odkryto ślady prawdopodobnie zadaszonego paleniska. Dziedziniec wokół budynku był przypuszczalnie wybrukowany kamieniami eratycznymi. W drugiej fazie funkcjonował tu niezagłębiony budynek drewniany, którego nikłe relikty nie pozwoliły na określenie wielkości.
 3. B. Zabytki datowane: faza 1 – II połowa XIV–XV:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, misy, pokrywki, kubki, trójnóżki; technologia – utleniające, redukcyjne, z białej glinki, w tym malowane, szkliwione.
 Przedmioty żelazne: militaria (9 grotów bełtów, 1 grot strzały, 7 płytek zbrojnikowych pancerza, 2 strzemiona, grot włóczni, 2 wędzidła, topór, 2 podkowy), 7 sprzączek, 6 noży, 2 zgrzebła, 10 fragmentów okuć, lemiesz, fragment łyżki, sierp, fragment szydła, podkówka buta(?), liczne gwoździe.
 Przedmioty z metali kolorowych: fragment brązowej sprzączki, fragment okładziny (miedź, mosiądz?).
 Przedmioty kościane: fragment zdobionej okładziny.
 4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIV–XV w., faza 2 – XVI – I ćwierć XVII w.
 5. W średniowieczu wieś należała do Gruszczyńskich herbu Poraj.
 6. Prawdopodobna jest korekta daty początkowej użytkowania kopca do schyłku wieku XIII. Wykonano również badania sondażowe na osadzie-folwarku położonym w bezpośrednim sąsiedztwie dworu, jak również szczegółowe badania powierzchniowe całej „włości gruszczyckiej”.
 7. Wybór literatury: A. Marciniak-Kajzer, T. J., Horbacz, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w Gruszczycach, gm. Błaszki, woj. sieradzkie, przeprowadzone w 1991 r., na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Sieradzu*, Łódź 1991 [mps w archiwum SOZ w Sieradzu]; A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbacz, *Gruszczyce st.1, gm. Błaszki, woj. sieradzkie*, IA B 1994, s. 93–94; 1995, s. 119–120; ciż, *Z problematyki siedzib „pańskich” w podsieradzkich Gruszczycach. Uwagi na marginesie dotychczasowych badań archeologicznych*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1994, t. 9, s. 125–139; ciż, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995 w miejscowości Gruszczyce gm. Błaszki woj. sieradzkie*, tamże, 1995–1996, t. 10, s. 121–125; ciż, *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym*

(st. 1) w *Gruszczycach gm. Błaszki, woj. sieradzkie, przeprowadzonych w 1994 r.*, ŁSA, 1996, t. 2, s. 137–150; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 208.

46. Horodysko st. 1 i 2

nazwa własna: Maczuły

pow. Chełm, woj. lubelskie

1. Na wzgórzu zwanym Maczuły sąsiadują ze sobą dwa stanowiska, tworząc prawdopodobnie jeden kompleks osadniczy. Do stanowiska 1 brak opisu. Stanowisko 2 to teren otoczony wałem tworzącym kwadrat o boku około 30 m.
2. Badania wykopaliskowe w 1967 r. przeprowadził J. Ślusarski.
3. A. Na obydwu stanowiskach potwierdzono istnienie warstwy kulturowej. Na stanowisku drugim odkryto trzy ziemianki z relikтами pieców kopułkowych.
3. B. Zabytki datowane: XII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: narzędzia (?).
4. Chronologia obiektu: XII–XIV w.
5. —
6. Odkryto również relikty osadnictwa pradziejowego (skarby kultury strzyżowskiej) oraz niedatowane cmentarzysko.
7. Wybór literatury: J. Ślusarski, *Horodysko, pow. Chełm*, IA B 1967, s. 331–332.

47. Imielnik Stary st. 1

gm. Stryków, woj. łódzkie

1. Kopiec grodziska został uformowany przez odcięcie przekopem cyplowatego fragmentu terasy nadzalewowej, wyodrębnionego przez starorzecze małego ciek. Pierwotnie był to wydłużony owal o długości około 50 m i szerokości, w przybliżeniu, około 25 m. Przekopem zmniejszono go od zachodu, uzyskując formę zbliżoną do prostokąta o zaokrąglonych narożach i wymiarach u podstawy 25 x 34 m i szczytowych 15 x 22 m, co daje powierzchnię pod zabudowę ok. 330 m². W części południowo-wschodniej rysuje się wydłużony nasyp (?), będący być może miejscem usytuowania wjazdu.
2. W 1996 r. badania inwentaryzacyjno-ratownicze przeprowadził B. Muzolf.
3. A. W wyniku przeprowadzonych badań ustalono, że naturalną formę terenową nadsypano o około 1 m, uzyskując wysokość około 3,2–3,6 m od

dna fosy, której szerokość określono w granicach od 4 do 9 m. Odkryto spalone konstrukcje drewniane.

3. B. Zabytki datowane: koniec XIV–początek XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, pokrywki, misy.
Przedmioty żelazne: sprzączka (może od uprzęży), nóż, grot beltu.
4. Chronologia obiektu: koniec XIV–początek XVI w.:
5. –
6. Dobra te były w średniowieczu w posiadaniu Ogończyków, a potem Łazęków.
7. Wybór literatury: B. Muzolf, *Działania ratownicze konserwatora zabytków archeologicznych na woj. łódzkie w 1996 roku*, PiMMAiEwŁ, 1997–1998, nr 40, s. 222–228; tenże, *Imielnik Stary st. 1, gm. Stryków, woj. łódzkie*, IA B 1996, s. 259; T. Nowak, *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003, s. 85, 400–407; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 209.

48. Iwno st. 3

nazwa własna: Napoleonek

gm. Kostrzyn, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na wzniesieniu, na zachodnim brzegu Jeziora Iwieńskiego. Jego obwód wynosi około 150 m, a wysokość sięga 15 m.
2. W 1974 r. wykopaliska prowadziły E. Naumowicz-Śmigielńska i M. Grab-ska.
3. A. W czasie badań odkryto relikty budynku o wymiarach 8 x 8,5 m oraz zagłębioną na 2 m piwnicę wyłożoną kamieniami. Z domu tego zachowały się jedynie negatywy wykopów fundamentowych o szerokości 0,9 m i ślady spalonego drewna. Duża ilość odnalezionych fragmentów cegieł „palcówek” pozwoliła na wysunięcie przypuszczenia, że budynek był murowany. Autorki badań datują powstanie dworu na drugą połowę wieku XIII, zaś jego zniszczenie w wyniku pożaru na wiek XV. Być może później stanowi-sko także było zamieszkiwane. Na krawędzi jeziora rozpoznano również ślady „pomostu zbudowanego z potężnych (50 x 50 cm) czworokątne obra-bianych bali drewnianych, spoczywających na słupach średnicy 29 cm wbi-tych w podłoże na głębokość 3,5 m. Szerokość pomostu wynosiła 10 m”.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–XV w.–?:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe (nieustalona chronologia).
Przedmioty żelazne: gwoździe.
Przedmioty z metali kolorowych: naparstki brązowe (nieustalona chronologia).
Inne: gliniane ciężarki do sieci, fragmenty naczyń szklanych.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII–XV w.–?
5. W XIV w. wieś była własnością Grzymalitów.

6. Zwraca uwagę niewspółmierność rozmiarów bali służących do budowy „pomostu” w stosunku do podtrzymujących je słupów, jak również zbyt duża szerokość rekonstruowanego pomostu². Należałoby zastanowić się nad hipotezą, czy nie były to pozostałości budynku stabilizowanego palami w grząskim gruncie [dop. A.M.-K.].
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 2, s. 178 (jako Iwno st. 2); E. Naumowicz-Śmigielska, M. Grabska, *Iwno pow. Środa. Stanowisko 2 i 3*, IA B 1974, s. 228–229.

49. Izdebno

pow. Żnin, woj. kujawsko-pomorskie

1. Stanowisko znajduje się na półwyspie Jeziora Wolskiego. Na samym skraju półwyspu zachowane są wały owalnego grodziska o średnicach 95 x 175 m. Prace podwodne prowadzono przy wschodnim brzegu półwyspu – najdalej wysuniętym w jezioro i w miejscu jego największego przewężenia.
2. W roku 1949 badania wykopaliskowe przeprowadzili pracownicy Uniwersytetu Poznańskiego. W 1974 r. miały miejsce prace podwodne kierowane przez O. Romanowską-Grabowską.
3. A. W najbardziej wysuniętej części odkryto fundamenty niedużej, prostokątnej budowli datowanej na wiek XIV. W pobliżu zlokalizowano również konstrukcję mostową, zachowaną w postaci dwóch rzędów dębowych pali, oddalonych od siebie o 2,5 m i biegnących od półwyspu w głąb jeziora na odległość około 10 m. Tutaj jednak istnieje zastrzeżenie, że most ten mógł funkcjonować w okresie zamieszkiwania stanowiska przez ludność kultury łużyckiej. Na ten właśnie okres datowany jest drugi most, odkryty na odcinku południowym – w miejscu przewężenia półwyspu.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–początek XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: dwa miecze.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–początek XIV w.
5. –
6. Prostokątną budowlę autorka badań uznała za strażnicę kontrolującą sieć drożną i przeprawę. Oba miecze M. Głosek datuje na XIII w. Odkryto również relikty osadnictwa kultury łużyckiej.
7. Wybór literatury: O. Romanowska-Grabowska, *Izdebno pow. Żnin. Jezioro Wolskie. Stanowisko 1*, IA B 1974, s. 230; M. Głosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa 1984, s. 157; *Studia i materiały...*, t. 2, s. 180–181 (tam dalsza literatura).

² Ponieważ taka interpretacja znaleziska jest kontrowersyjna, już tu podaję adres cytacji: E. Naumowicz-Śmigielska, M. Grabska, *Iwno pow. Środa. Stanowisko 2 i 3*, IA B 1974, s. 229.

50. Janiszewo st. 2

gm. Lubraniec, woj. kujawsko-pomorskie

1. Stanowisko znajduje się wśród podmokłych łąk, przy krawędzi doliny Zgłowiączki. W jego obrębie znajdują się trzy wyniesione formy terenowe. Grodzisko średniowieczne zlokalizowano na stożku o średnicy około 65 m, który obecnie wznosi się na około 9 m ponad otaczające łąki. Został on znacznie splantowany w latach 60. XX w.
2. W latach 80. XX w. powierzchniówki prowadził A. Horonziak, a wykopaliska w latach 1993–1996 A. i A. Andrzejewscy wraz z E. Poturalską.
3. A. W wyniku badań odkryto ślady drewnianych umocnień na krawędzi kopca od strony wysoczyzny. Odnaleziono również relikty czterech budynków, w tym dwóch nowożytnych. Najstarsze, datowane są na wiek XV. Jednym z nich jest obiekt oznaczony jako C – odkryto fragment fundamentu o długości 1,2 m, wykonanego z kamieni łączonych gliną. Kolejny obiekt, oznaczony jako D, był oddalony od poprzedniego o około 2 m. Odkryto fundament ściany i narożnika (grubość muru około 0,5 m), zachowane do wysokości 1,7 m. Relikty zinterpretowano jako piwnicę, którą jeszcze w XV w. zasypano.
3. B. Zabytki datowane: XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne, utleniające i szklwione.
Przedmioty żelazne: strzemień kuszy, krzesiwo ogniwkowe (być może również inne zabytki, ale z warstw przemieszanych).
4. Chronologia obiektu: XV–początki XVIII w.
5. W XV wieku wieś była własnością Janiszewskich/Januszowskich herbu Rola.
6. W czasie badań pozyskano bogaty zbiór zabytków z warstw nowożytnych.
7. Wybór literatury: A. Andrzejewski, *Janiszewo gm. Lubraniec, woj. włocławskie*, IA B 1993, s. 111; 1996, s. 296; 1997, s. 246–247; A. Andrzejewska, *Nieznany dwór w Janiszewie na Kujawach, województwo włocławskie*, AHP, 1996, t. 3, s. 223–234; E. Poturalska, *Dwór w Janiszewie na Kujawach Brzeskich w świetle badań archeologicznych – próba rekonstrukcji*, Łódź 1997 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; A. Andrzejewska, E. Poturalska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Janiszewie, stan. 2, gm. Lubraniec, woj. włocławskie, przeprowadzonych w 1997 roku*, Łódź 1997 [mps w posiadaniu autorek].

51. Jankowice

gm. Jedlińsk, woj. mazowieckie

1. Pozostałości założenia dworskiego znajdują się obok kościoła, na krawędzi terasy rzeki Radomki. Kopiec o powierzchni około 1 ha ma kształt zbliżony do prostokąta i jest obecnie zabudowany. Częściowo otacza go nawodniona

fosa o szerokości od 7 do 12 m, która od zachodu przechodzi w staw. Od północy widoczne są relikty wału ziemnego. W północno-wschodnim narożniku obiektu, przy wybudowanym w 1994 r. budynku, widoczne są relikty fundamentów murowanego, ceglanego budynku.

2. W 1976 r. badania weryfikacyjne przeprowadził Z. Lechowicz.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że teren ten był zasiedlony już przez ludność kultury łużyckiej. Następnie znajdowała się tu osada wczesnośredniowieczna (XII–XIII w.), i wreszcie, w XV–XVI w. funkcjonował tu dwór obronny, wielokrotnie przebudowywany, którego pozostałości rozebrano po II wojnie światowej.
3. B. Zabytki datowane: XV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: kultura łużycka, wczesne średniowiecze, XV–XVI w. aż po współczesność.
5. W XIV i XV w. w poświadczonych źródłach pisanych jest kilku właścicieli prywatnych. Fundatorem mógł być przedstawiciel rodu Ciołków.
6. –
7. Wybór literatury: Z. Lechowicz, *Założenie obronne w Jankowicach, gm. Jedlińsk. Badania weryfikacyjne*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1977 [mps w archiwum WKZ w Łodzi]; tenże, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 78; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 245; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 139–141 (tam dalsza literatura).

52. Jankowo Dolne st. 21

gm. Gniezno, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się w pobliżu reliktyw zespołu dworskiego z XVIII w. Położone jest na zachodniej krawędzi doliny Welny i Jeziora Jankowskiego, na wysokim wzgórzu otoczonym doliną i jarami. Jego płaski szczyt wyniesiony jest ponad otaczające doliny o przeszło 10 m i ma rozmiary 35–40 x 15–20 m.
2. W latach 1990–1992 wykopaliska przeprowadził tu C. Strzyżewski.
3. A. W czasie badań wykopaliskowych odkryto budynek zbudowany w konstrukcji kamienno-drewnianej, o wymiarach 4,5 x 8,6 m, w którym odnaleziono *in situ* rumowisko pieca kaflowego. Na północ od tego budynku natrafiono na pozostałości ceglanego pieca hypocaustycznego, którego południowo-zachodnia, dłuższa ściana znajdowała się na przedłużeniu południowo-zachodniej ściany dworu. Dalej na północ odnaleziono pozostałości jeszcze jednego pieca, stojącego zapewne w izbie znajdującej się w tym rejonie. Niestety, zniszczenie stanowiska nie pozwala na podjęcie rekonstrukcji kolejnego domu. Odkryto również rumowisko dworu z XVIII w.

3. B. Zabytki datowane: XV–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe (symbole heraldyczne, sceny religijne i rodzajowe, stwory fantastyczne, zdobienia geometryczne, maswerkowe, architektoniczne i ażurowe), garnkowe z otworami czworobocznymi i kolistymi, fragmenty dachówek piecowych i gliniany pierścień otworu dymnego.
Przedmioty żelazne: groty strzał, noże, sprzączki, gwoździe, ćwieki i okucia.
Przedmioty z metali kolorowych: brązowe okucie księgi.
Inne: dachówki (gąsior z XV wieku), ośelki, kula kamienna, płytki posadzkowe, cztery monety nowożytnie, ułamki szyb i naczyń szklanych.
4. Chronologia obiektu: XII–XVIII w. (dwór z XV w.).
5. Prawdopodobnych inwestorów można poszukiwać wśród przedstawicieli rodu Poraitów.
6. Prowadzono badania weryfikacyjne na trzech sąsiednich wzgórzach i wszędzie tam odnaleziono, m. in., relikty osadnictwa średniowiecznego.
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 2, s. 194–195; C. Strzyżewski, *Jankowo Dolne gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 1998; 1991, s. 119; 1992, s. 100–101; tenże, *Kafle gotyckie z ruin dworu w Jankowie Dolnym gm. Gniezno, woj. poznańskie, stan. 21*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1993, t. 2, s. 263–273; T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003, s. 17–20.

53. Janków Zaleśny st. 1

gm. Raszków, woj. wielkopolskie

1. Mocno zniszczony kopiec grodziska znajduje się w łąkach na zachodnim brzegu rzeczki Kuroch. Ma średnicę około 25 m i jest obecnie słabo widoczny w terenie, gdyż jego wysokość osiąga zaledwie około 0,6 m. Stanowisko jest w znacznym stopniu zniszczone.
2. W 1948 r. amatorskie badania wykopaliskowe przeprowadził miejscowy nauczyciel W. Strzyżewski, w tym samym roku penetracje powierzchniowe prowadził E. Dąbrowski. W 1986 r. odbyły się wykopaliska pod kierunkiem G. Teske i J. Tomali.
3. A. Potwierdzono antropogeniczną genezę nasypu. Wykluczono obecność wału obronnego. Zniszczenie stanowiska nie pozwoliło na zebranie danych o fazie średniowiecznej. Odkryto fundamenty zabudowy z XVII–XVIII w.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – m. in. szkliwione.
Przedmioty żelazne: sztabka.
Przedmioty z metali kolorowych: brązowa blaszka.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV–XV w., faza 2 – XVII–XVIII w.
5. W wieku XIV wieś znajdowała się w rękach prywatnych, w XV w. należała prawdopodobnie do starostwa odolanowskiego.

6. —

7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 2, s. 197; G. Teske, J. Tomala, *Janków Zaleśny, woj. kaliskie. Stanowisko I*, IA B 1986, s. 219–220; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 100–102; *Teki Dworzaczka...*

54. Jarocin st. 2

woj. wielkopolskie

1. Stanowisko znajduje się obecnie w parku miejskim, w północno-wschodniej części miasta w pobliżu stawu i rzeczki Lipówki, w pobliżu tzw. Skarbczyka, będącego reliktem murowanej wieży mieszkalnej z I połowy XV w.
2. W latach 1986–1990 wykopaliska prowadził R. Grygiel.
3. A. Stwierdzono, że nasyp, o pierwotnej wysokości około 5 m, miał umocnienia kamienno-drewniane. Prawdopodobnie otoczony był fosą zasilaną wodą z rzeki. Odkryto relikty podpiwniczenia drewnianej wieży, wzniesionej na planie kwadratu o boku 7 m. Na przełomie XIV i XV w. uległa ona spaleni.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–XIV/XV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, misy; technologia – redukcyjne, utleniające, malowane, fragment naczynia „protokamionkowego”.
 Przedmioty żelazne: 2 wrzeciędzie, gwoździe, obejmki, 2 klucze, klucz do kłódki cylindrycznej, świder ciesielski, noże (trzy okazy z trzpieniem i jeden z rękojeścią), 4 sierpy u nasady rękojeści ozdobione znakami kowalskimi (jeden z nich ząbkowany); militaria: 3 podkowy, fragmenty wędzideł (7), 2 fragmenty strzemion, 4 fragmenty ostróg (na jednym zdobienie srebrem), 2 zbrojniki pancerza, grot włóczni, groty bełtów (około 24?) zarówno z trzpieniem (4) jak i z tulejką (20), hak do napinania kuszy.
 Przedmioty kościane: zatyczki rogowe, wiele kościanych ornamentowanych okładzin z otworami na nity (w jednej kościany nit).
 Inne: fragmenty szklanej czarki.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII–XIV/XV w.
5. Zarembowie.
6. W czasie badań odnaleziono bogaty zbiór płytowych kafli piecowych, jednak autor badań uznaje, że pochodzą one z sąsiedniej murowanej siedziby wzniesionej w XV w., która nie była badana metodami wykopaliskowymi.
7. Wybór literatury: SGKP, t. 3, 1882, s. 452–453; R. Grygiel, *Jarocin woj. kaliskie. Stanowisko 2*, IA B 1986, s. 182–183; 1987, s. 195–196; 1988, s. 127–128; 1989, s. 87; 1990, s. 98–90; tenże, *Średniowieczna siedziba rycerska w Jarocinie*, „Zapiski Jarocińskie” 1987, z. 14–15, s. 1–16; tenże, *Późnogotyckie kafle piecowe z Jarocina*, tamże, 1989, z. 17–19; T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kusz w Polsce*, KHKM, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 481–497; R. Grygiel, *Zarembowie z Jarocina w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Łódź 1992; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia obronne mię-*

dzy Krotoszyńcem a Żerkowem, AHP, 2005, t. 15/1 s. 235–255; R. Grygiel, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 204–218; tenże, *Piece kaflowe typu rycerskiego wyrazem programu ideowego rezydencji późnośredniowiecznej i nowożytnej na terenie Wielkopolski*, [w:] tamże, s. 219–251; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

55. Jeziorsko st. 7

gm. Warta woj. łódzkie
obecnie Zalew Jeziorsko

1. Omawiany obiekt położony był w dolinie zalewowej Warty, po zachodniej stronie rzeki w pobliżu starorzeczy. Nasyp miał owalną podstawę o średnicach 30 x 35 m i wysokość około 2 m (pierwotnie około 3 m?). Majdan otoczony był wałem o podstawie około 10–12 m i wysokości około 4 m. Stanowisko było częściowo zniszczone już przed badaniami.
2. W latach 1971–1972 wykopaliska prowadził E. Krause.
3. A. Odkryto relikt drewnianej wieży wzniesionej na planie kwadratu o boku 6,5 m. Zbudowano ją prawdopodobnie w technice zrębowej z belek szerokości około 0,5 m i otoczono wałem ziemnym, którego wewnętrzne stoki umocnione były gliną. W najniższej kondygnacji znaleziono podłogę z dranic o szerokości 0,10–0,15 m, ułożoną na izolacyjnej warstwie gliny. W najwyższej kondygnacji prawdopodobnie funkcjonował piec z kafli garnkowych. Obiekt uległ spaleni.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–I połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, pokrywki (w tym okaz z uchwytem w kształcie postaci kobiecej), brak mis; technologia – utleniające/tradycyjne(?), śladowo redukcyjne.
Kafle piecowe: dwa ułamki kafli garnkowych o czworobocznych otworach.
Przedmioty żelazne: militaria: 20 grotów bełtów, (17 z tuleją, 3 z trzpieniem), fragmenty 3 ostróg (przynajmniej jednej z gwiazdzystym bodźcem), podkowa, strzemię; inne: 4 noże, fragment świdra, 2 sierpy, lemiesz pługa, sprzączka do pasa, fragmenty łańcucha, 16 gwoździ.
Przedmioty z metali kolorowych: dwa fragmenty okucia brązowego.
Przedmioty kościane: fragment dwustronnego grzebienia.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–I połowa XIV w.
5. Prawdopodobnie w XIV w. właścicielem tych dóbr był rycerz Wolimir z Jeziorska.
6. –
7. Wybór literatury: E. Krause, *Jeziorsko, pow. Turek. Stanowisko 7*, IA B 1972, s. 249–250; tenże, *Średniowieczna figurka kobieca z Jeziorska pow. Turek*, Wiad.Arch., 1975, t. 40,

s. 122–123; tenże, *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, PiMMAiEwŁ, 1976, nr 23, s. 293–322; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 113–114; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 210–211.

56. Kakawa

gm. Godziesze Wielkie, woj. wielkopolskie

1. Stanowisko znajduje się 300 m od koryta Prosny, na terenie doliny zalewowej. Kopiec jest mocno zniszczony, nasyp przypomina obecnie literę X. Jego pierwotna średnica podstawy miała prawdopodobnie około 18 m, a wysokość około 2,5 m. W osuwiskach gruntu widoczna była znaczna część układu stratygraficznego.
2. W 1978 r. pod kierownictwem R. Mazurowskiego, w ramach badań ratowniczych, oczyszczono profile niszczących stanowisko wkopów.
3. A. Ustalono, że znajdował się tu zrębowy budynek z drewna sosnowego o jednym boku długości około 5 m, ze ścianami oblepionymi gliną. Pierwszy wieniec spoczywał na poziomie gruntu, następnie najniższa kondygnacja obsypana została ziemią, która utworzyła kopiec.
3. B. Zabytki datowane: według R. Mazurowskiego: II połowa XIII–XIV, według J. Tomali: XIV–I połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: według R. Mazurowskiego: II połowa XIII–XIV, według J. Tomali: XIV–I połowa XV w.
5. W średniowieczu wieś pozostawała w rękach prywatnych, na przełomie XIV i XV w. należała do przedstawicieli rodu Świnków.
6. –
7. Wybór literatury: J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVIII/XVIII wieku w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 159–168; tenże, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 102–103.

57. Kalinowa, st. 5

gm. Błaszki, woj. łódzkie

1. Stanowisko znajduje się w podworskim parku, na kolistej wyspie o średnicy około 36 m, wyniesionej około 2 m ponad lustro wody okalającego ją stawu.
2. W 1988 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik.

3. A. Odkryto pozostałości budynku mieszkalnego, być może z elementami murowanymi (ciągi kominowe?).
3. B. Zabytki datowane: XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – utleniające i redukcyjne.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV w., faza 2 – I połowa XVII w.
5. W XV w. okoliczne dobra należały do przedstawicieli rodu Zarembów/Zarębów.
6. –
7. Wybór literatury: L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVIII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 116–118; M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Późnośredniowieczna siedziba obronna rodu Zarembów w Kalinowej, gm. Błaszki, woj. sieradzkie, w świetle badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w 1988 roku. Opracowanie wykonane na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1988 [mps w archiwum IA UL]; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 212.

58. Karmin

gm. Dobrzyca, woj. wielkopolskie

1. Wśród łąk, na wschodnim brzegu Lutyni znajduje się nasyp o wysokości około 2 m i średnicy zbliżonej do 26 m, otoczony fosą szeroką na około 7 m. Od strony północno-zachodniej, po zewnętrznej stronie fosy, widoczne jest niewielkie wyniesienie (około 0,5 m) przypominające wał. Krawędź fosy i podnóże kopca wzmocnione są kamieniami eratycznymi. W pobliżu znajduje się nowożytny zespół dworski.
2. W 1987 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik
3. A. W pierwszej fazie, datowanej na koniec XIII i I połowę XIV w., na naturalnym piaszczystym wyniesieniu funkcjonowało osadnictwo, ale formy zabudowy nie udało się rozpoznać. Wiadomo jedynie, że została ona zniszczona przez pożar. W kolejnej fazie, datowanej od II połowy XIV do przełomu XIV i XV w., zbudowano kopiec, a na nim zabudowania drewniane, których formy nie udało się określić ze względu na niewielki zakres badań.
3. B. Zabytki datowane: XIII–XIV/XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych
Inne: fragment dachówki mnich-mniszka.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XIII–I połowa XIV w., faza 2 – XIV–XIV/XV w.
5. W średniowieczu wieś ta należała do właścicieli prywatnych. W II połowie XV w. do Gruszczyńskich herbu Poraj.
6. Wśród znalezisk jest również fibula z okresu rzymskiego, pochodząca prawdopodobnie ze znajdującej się w sąsiedztwie osady z tego okresu. Na

wschód od kopca, w wyniku badań powierzchniowych, zlokalizowano osadę późnośredniowieczną.

7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Karmin, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne (domniemane grodzisko pierścieniowate), wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1987 r.*, Łódź 1987 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu]; J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII wieku*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166 (tam starsza literatura); A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 138–139.

59. Karminiek (d. Karmin Mały)

gm. Dobrzyca, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko zlokalizowane jest wśród łąk na wschodnim brzegu Lutyni, w pobliżu zabudowań podworskich. Jest to kopiec o wysokości około 3,5 m i podstawie o średnicy 32 m. Północna jego część jest zniszczona. Otacza go fosa o szerokości 5–7 m, która łączy się z bezimiennym ciekim, dopływem Lutyni.
2. W 1934 r. wykop sondażowy wykonali W. Kowalenko, A. Mańkowski i E. Morawski. W 1986 r. badania sondażowe przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik.
3. A. W wyniku badań na kopcu odkryto relikty drewnianej zabudowy zniszczonej przez pożar.
3. B. Zabytki datowane: od połowy XIV do końca XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: fragmenty kafli garnkowych.
Przedmioty żelazne: grot bełtu z tuleją.
Inne: fragment płytki ceramicznej grubości 1,6 cm.
4. Chronologia obiektu: połowa XIV do końca XV w.
5. W średniowieczu wieś ta należała do właścicieli prywatnych, prawdopodobnie Wieniawitów.
6. –
7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Karminiek, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego*, Łódź 1986 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu]; J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII wieku*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166; tenże, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 113, tam starsza literatura.

60. Karniewo st. 5

woj. mazowieckie

1. Stożkowaty nasyp znajduje się w łąkach.
2. Wykopalka w latach 1995–1996 przeprowadzili A. Byszewska-Levau i J. Kowalewski.
3. A. Odnaleziono obecność sztucznego nasypu i fragment systemu palowania umacniającego podstawę gródka. Odsłonięto fragmenty bruku kamiennego.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe (?).
Przedmioty żelazne: grot bełtu.
Przedmioty z metali kolorowych: (?).
Przedmioty kościane: (?).
Inne: zniszczony brakteat.
4. Chronologia obiektu: XIV–XV w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: A. Byszewska-Levau, J. Kowalewski, *Karniewo st. 5, gm. loco, woj. ciechanowskie*, IA B 1996, s. 261.

61. Karsznice st. 1

gm. Góra Św. Małgorzaty, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk rozciągających się nad małym ciekim, dopływem Bzury. Kolista nasyp ziemny o średnicy podstawy około 24–25 m ma *plateau* o średnicy 10–12 m i wysokość dochodzącą do 4 m. Kopiec otacza mokra fosa o szerokości 10–15 m.
2. W 1917 r. badania powierzchniowe prowadził T. Wyszomirski, w 1935 r. W. Kasiński. W roku 1983 wykopaliska przeprowadził P. Świątkiewicz.
3. A. W wyniku badań ustalono, że gliniasto-ziemny nasyp powstał bezpośrednio na poziomie łąki. Odkryto warstwę kulturową, jednak nie udało się zidentyfikować zabudowy. Po badaniach w 1935 r. wspomniano o reliktach spalonej palisady. Stanowisko było prawdopodobnie zamieszkiwane przez krótki okres.
3. B. Zabytki datowane: I połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki; technologia – utleniające i redukcyjne.
Przedmioty żelazne: okucia?
4. Chronologia obiektu: I połowa XIV w.
5. W średniowieczu wieś znajdowała się w rękach Poraitów, protoplastów Karsznickich/Karśnickich.

6. Powierzchniowo zarejestrowane 3 osady w promieniu 2 km od dworzyska.
7. Wybór literatury: W. Kasiński, *Z wycieczki prehistorycznej w Łęczyckie. Nowe grodziska wczesnohistoryczne w Karsznicach w pow. łęczyckim*, ZOW, 1935, R. 10, z. 1, s. 9–11; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 92–93; J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 224–225; P. Świątkiewicz, *Karsznice woj. płockie. Stanowisko 1*, IA B 1983, s. 196; tenże, *Późnośredniowieczne grodzisko w Karsznicach, woj. płockie*, PiMMAiEwŁ, 1988, nr 35, s. 137–157 (tam starsza literatura); L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 114; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 213.

62. Kępno

Nazwa własna: Kośmider
woj. wielkopolskie

1. Badany nasyp ziemny znajduje się na podmokłych łąkach w dolinie rzeki Niesób *alias* Samica. Ma średnicę podstawy 35 m i *plateau* o średnicy 20 m, osiągając wysokość 3,5 m.
2. W 1955 r. badania powierzchniowe prowadził tu T. Malinowski, a w 1977 r. J. Maik. W latach 1978–1979 wykopaliska przeprowadził J. Augustyniak.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że zabudowania umieszczone na nasypie otaczały dwa obwody obronne: wewnętrzny, składający się z drewnianego wychylonego na zewnątrz częstokołu, i zewnętrzny, w postaci wału glinianego oblicowanego belkami i faszyną. Pierwszy drewniany dom, który został wzniesiony w początkach XIV w., miał wymiary 4 x 5 m i uległ zniszczeniu przez pożar. Następnie, w II połowie wieku XV, nasyp podwyższono o 1,5–2 m i wybudowano kolejny budynek. Miał on wymiary 7 x 7 m i wyposażony był w piec kaflowy. Odkryto również relikty jego drewnianej podłogi. Obiekt ten przetrwał do połowy XVI w. Wał odkryty około 70 m na zachód od dworzyska sugeruje, że umocnione było także „zaplecze gospodarcze” siedziby obronnej.
3. B. Zabytki datowane: od końca XIII do połowy XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, dzbanuszki, misy, patelnie na nóżkach, pokrywki, pucharek; technologia – utleniające, redukcyjne, szkliwione, białe malowane, fragmenty dwóch kamionkowych kubków.
Kafle piecowe: naczyniowe (garnkowe, jeden miskowy), datowane na II połowę wieku XIV i płytowe (szkliwione i bez polew), datowane na II połowę XV w.
Przedmioty żelazne: militaria: 10 zbrojników pancerza, 3 ostrogi (przynajmniej jedna z gwiaździstym bodźcem i ze śladami inkrustacji srebrem), 2 strzemiona, 11 grotów beltów (jeden z trzpieniem), 3 podkowy, 2 frag-

menty grotu oszczepu, 1 fragment rękojeści tasaka; inne: 5 fr. łańcucha, krzesiwo, fragmenty 5 noży, kłódka zdobiona mosiądzem, gwoździe, haki, narzędzia ciesielskie (?). Ze starszych badań: okucie łopaty, sprzączka pasa, ucho od wiadra, gwoździe.

Przedmioty z metali kolorowych: wymienione wyżej: kłódka z elementami mosiężnymi i ostroga zdobiona srebrem.

Przedmioty kościane: ze starszych badań piszczałka kościana.

Inne: dachówki, płytki ceramiczne, fragmenty cegły gotyckiej.

4. Chronologia obiektu: koniec XIII do połowy XVI w.
5. Jako fundatora młodszego obiektu podaje się Wierzbietę z Paniewic [właściwie Palowic – dop. A.M.-K.], który stał się właścicielem Kępna w 1365 r.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP III, 1882, s. 960; R. Rosin, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963, s. 91; *Studia i materiały...*, t. 3, s. 56–58; J. Kurzawa, S. Nawrocki, *Dzieje Kępna*, Warszawa–Poznań 1978; J. Augustyniak, *Kępno, woj. kaliskie*, IA B 1978, s. 235; tenże, *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Kępnie*, [w:] *Szlakami ziemi kępińskiej*, Kępno 1979, s. 3–10 (tam starsza literatura); J. Kurzawa, *Kępno w wiekach średnich*, [w:] tamże, s. 11–15; L. Kajzer, *Z problematyki badań nad siedzibami obronnymi powiatu ostrzeszowskiego*, „*Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*” 1983, t. 15, z. 1, s. 19–36; A. Stasiak, *Zabytki archeologiczne z tzw. grodziska stożkowatego w Kępnie, województwo kaliskie. Analiza kafli piecowych*, Łódź 1992 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

63. Kielbów Stary

gm. Stara Błotnica, woj. mazowieckie

1. Grodzisko znajduje się na granicy pól i podmokłych łąk. Nasyp zbudowano na planie elipsy zbliżonej do koła o średnicy podstawy około 35 m. Ma ono kształt płasko ściętego stożka o wysokości 3,7 m. Otacza go fosa o szerokości wahającej się od 14 do 20 m. Średnica grodziska łącznie z fosą na osi północ-południe to 72,5 m, na osi wschód-zachód 67,5 m. W partii szczytowej średnica wynosi około 20 m. Pośrodku znajduje się nieckowate zakłębienie o wymiarach 6 x 11,5 m, którego głębokość dochodzi do 1,5 m. Woda w fosie utrzymuje się przez większą część roku.
2. W 1965 r. wykopaliska przeprowadził Z. W. Pyzik, w latach 1978–1979 badania weryfikacyjne – G. Kotkowski.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nasyp grodziska zbudowany jest z warstw piaszczystych przykrytych płaszczem glinianym. Odkryto relikty dwufazowej zabudowy. Pierwszy drewniany dom miał prawdopodobnie wymiary zbliżone do wielkości obserwowanego na powierzchni *plateau* zakłębienia, tj. 6 x 11,5 m. Odkryto pozostałości konstrukcji drewnianych

- i ślad paleniska lub pieca o podstawie w kształcie elipsy o wymiarach 1 x 1,4 m. Budynek ten został zniszczony przez pożar. Zabudowania drugiej fazy wzniesiono na niwelacyjnej warstwie gliny. Podwyższono również nasyp stożka. Z fazy tej odkryto palenisko z otoczek.
3. B. Zabytki datowane: według Z. W. Pyzika od II połowy XIII w. do lat 30. XIV w. Według G. Kotkowskiego początek zamieszkiwania tego stanowiska miał miejsce przed połową XIII w., a koniec w połowie XIV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany; technologia – tradycyjne, utleniające, redukcyjne.
 Przedmioty żelazne: 3 ostrogi, 3 groty beltów (2 z tuleją, jeden z trzpieciem), sierp z ząbkowaną krawędzią tnącą, świder, cała sprzączka i fragment drugiej, kółko żelazne lub fragment sprzączki, 7 noży, gwóźdź żelazny, fragment lejka z blachy żelaznej (?), żelazna żabka do umocowania kabłąka kosy [według interpretacji A.M.-K. „kapturek” do gaszenia świec].
 Przedmioty z metali kolorowych: naczynko z jednego kawałka miedzianej blachy.
 Przedmioty kościane: fragment iglicy, łyżwa, rurka kościana dokładnie obrabiona.
 Inne: klocek żużla, szyjka butelki z ciemnego szkła.
 4. Chronologia obiektu: według Z. W. Pyzika od II połowy XIII w. do lat 30. XIV w. Według G. Kotkowskiego początek przed połową XIII w. – koniec w połowie XIV w.
 5. W XV w. wieś należała do rodziny Kielbowskich herbu Orla.
 6. Według G. Kotkowskiego obiekt był trójfazowy – zabudowania pierwszej fazy o nierozpoznanym rozplanowaniu odkryto poniżej nasypu stożka i datowano na połowę wieku XIII.
 7. Wybór literatury: Z. W. Pyzik, *Średniowieczny skład kaflí garnkowych w Sieklukach, pow. Białobrzegi. Sprawozdanie z badań terenowych w r. 1961 i 1963*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. 3, s. 158; M. Wilczyńska, *Ziemia Radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu*, HKM, 1967, R. 15, nr 1, s. 108 i 113; Z. W. Pyzik, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym, pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, t. 6, s. 461–485; G. Kotkowski, *Grodzisko stożkowate w Kielbowie Starym, gm. Błotnica. Badania weryfikacyjne*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi]; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 151–155.

64. Kleszczyn Stary st. 1

gm. Brzuze, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na cyplu położonym w południowo-wschodniej części Jeziora Kleszczyńskiego. Pierwotnie mogła to być wyspa oddzielona od brzegu pasem mokradeł. Jest to owalny stożek o wysokości 6 m, średni-

cach podstawy 35 x 45 m i *plateau* 16 x 22 m. Od lądu oddziela go mokra fosa o szerokości około 5 m.

2. Badania powierzchniowe w 1969 r. prowadziła J. Chudziakowa, a w 1980 r. A. Gajda. W 1991 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak i L. Kajzer.
3. A. W wyniku przeprowadzonych prac potwierdzono obecność warstwy kulturowej. Prawdopodobnie funkcjonowały tu drewniane budynki z elementami murowanymi (ciągi kominowe?).
3. B. Zabytki datowane: od końca XV do II połowy XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy; technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: od końca XV do II połowy XVI w.
5. Potwierdzona źródłowo metryka wsi sięga zaledwie wieku XVIII.
6. –
7. Wybór literatury: A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne grodziska w miejscowości Kleszczyn Stary, gm. Brzuze, woj. wrocławskie, przeprowadzone w 1991 roku*, Łódź 1991; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, Wrocław 1995, s. 148–151 (tam dalsza literatura).

65. Klwów

woj. mazowieckie

1. Kopiec położony jest w dolinie strumienia Sławno przy wschodnim brzegu stawu, 300 m na zachód od kościoła. Zachowany jedynie w 40%, na skutek prowadzonych tu prac melioracyjnych i upraw. Obecna wysokość nie przekracza 1,5 m. Pierwotnie otoczony był fosą o szerokości od 8 do 12 m, po obu stronach której widoczne są niewielkie nasypy, powstałe być może przy jej pogłębianiu bądź będące pozostałością wałów.
2. W 1976 r. badania weryfikacyjne przeprowadził E. Ćwiertak.
3. A. Usypany na niewielkim naturalnym wyniesieniu w terenie bagiennym ziemny kopiec stabilizowany był drewnianymi belkami. W pierwszej fazie, około połowy XIII w., postawiono na nim drewniany budynek, który spłonął na początku XV w. Następnie kopiec wyrównano i położono warstwę bruku kamiennego. Na nim wybudowano, prawdopodobnie na początku XVII w., dwór murowany, który użytkowano do przełomu XVIII/XIX w.
3. B. Zabytki datowane: połowa XIII–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe?
4. Chronologia obiektu: faza 1 – połowa XIII–początki XV w., faza 2 – początki XVII–XVIII w.
5. Od wieku XV w źródłach pisanych potwierdzeni są prywatni właściciele wsi.

6. —

7. Wybór literatury: E. Ćwiertak, *Założenie obronne w Kłwowie gm. loco, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1977 [mps w archiwum WKZ w Radomiu]; tenże, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, z. 1–2, s. 190–191; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMa i EwŁ, 1987, nr 34, s. 245; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 157–160.

66. Kłocko st. 9

gm. Sieradz, woj. łódzkie

1. Grodzisko usytuowane jest w łąkach rozciągających się na terenie starorzeczka Myji (Meszny). Kopiec ma podstawę zbliżoną do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami i jest wysoki na około 3,5 m. Został uformowany przez odcięcie przekopem nasady cypla wysoczyzny. Ziemia wybrana na nasyp uformowała niewielki, nieprzekraczający głębokości 1 m, przekop. Górne *plateau* o owalnym kształcie ma średnicę 15 x 17 m.
2. W 1937 r. wykopaliska sondażowe przeprowadził G. Leńczyk, a w 1984 r. weryfikacyjne – M. Głosek, L. Kajzer i M. Ptycia. W latach 1986–1987 wykopaliska prowadzili tu B. Głowacka-Fronckiewicz i T. J. Horbacz.
3. A. W wyniku badań potwierdzono, że kopiec został usypany na naturalnym wyniesieniu. Ustalono, że jego stoki umacniane były eratykami i drewnem, a miejscami gliną. Początkowo kopiec wypiętrzony był w stosunku do łąk od 0,5 do 1,8 m. Jego podwyższenie miało miejsce już w nowożytności, kiedy przekształcono go w kopiec graniczny. Odsłonięto reliktu niepodpiwniczonego budynku drewnianego, o wymiarach 4,5 x 6 m i o niejednolitej konstrukcji. Ściana północna zbudowana była z plecionki, zachodnia i południowa były zrębowe. Nie udało się rozpoznać sposobu wzniesienia ściany wschodniej. Przy ścianie północnej odkryto gliniany korpus urządzenia grzewczego (pieca?), który miał w przybliżeniu kształt kwadratu o boku 1,8 m. Dwór użytkowany był prawdopodobnie w krótkim przedziale czasu.
3. B. Zabytki datowane: druga tercja XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, misy, liczne pokrywki; technologia – redukcyjne i utleniające.
Przedmioty żelazne: nóż, podkowa, trzy gwoździe.
Inne: fragment kamienia żarnowego.
4. Chronologia obiektu: druga tercja XIV w.
5. W XIV w. dobra te należały do rodu Świnków.
6. Znalezione również ceramiczny materiał pradziejowy i nowożytny.
7. Wybór literatury: G. Leńczyk, *Kopce historyczne w powiecie sieradzkim*, „Sprawozdania PAU” 1937, t. 42, nr 8, s. 229–231; M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycia, *Kłocko gm. Sieradz*,

woj. sieradzkie. *Kopiec w łakach, tzw. grodzisko stożkowe. Archeologiczne badania weryfikacyjne wykonane na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1984 [mps w WKZ w Sieradzu]; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 73–75; B. Głowacka-Fronckiewicz, *Kłocko gm. Sieradz, woj. sieradzkie. Stanowisko 9*, IA B 1986, s. 183–184; B. Głowacka-Fronckiewicz, T. J. Horbacz, *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowe w Klocku pod Sieradzem*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1992, t. 8, s. 133–148; T. J. Horbacz, *Co o gminie Sieradz wiedzieć warto*, „Na sieradzkich szlakach” 1997, R. 12, z. 3 (47), s. 2–4; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 215.

67. Kłóbka st. 1

gm. Lubień Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się w zabagnionej dolinie rzeki Łubienki (Kłobicy). Są to dwa nasypy znajdujące się jeden na drugim. Dolny jest owalny, wydłużony po linii N-S, o średnicach 30 i 60 m, przy jego krawędzi wschodniej wzniesiono drugi nasyp o średnicach 5–7 x 25 m i wysokości około 4 m. Wypiętrzenie nasypu ponad teren to 5 do 12 m. Całość otacza niezbyt głęboka fosa. Teren wokół jest jednak znacznie zmieniony, ponieważ wzmianka w *Słowniku geograficznym* informuje o otoczeniu gródka „podwójnym przekopem”.
2. W latach 1983–1984 wykopaliska prowadził tu T. J. Horbacz.
3. A. Stwierdzono, że dookólna fosa miała szerokość około 9 m i głębokość w granicach 1,3–1,6 m. Na górnym nasypie odkryto reliktu budynku o nieznannej konstrukcji, być może częściowo podpiwniczony. Był to prawdopodobnie obiekt drewniany z pewnymi elementami murowanymi (ciągi kominowe?). Na niższym nasypie zarejestrowano obecność warstwy kulturowej i odkryto jamę o nieznanym przeznaczeniu.
3. B. Zabytki datowane: schyłek XV–połowa XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, dzbanki, talerze i patelnie/trójkątne; technologia – utleniające, redukcyjne, szkliwione (?).
Kafle piecowe: nowożytnie (garnkowe i płytowe).
Przedmioty żelazne: okucie.
4. Chronologia obiektu: schyłek XV–połowa XVII w.
5. W interesującym nas okresie miejscowość należała do rodziny Kłóbskich, herbu Pomian.
6. —
7. Wybór literatury: SGKP, 1883, t. 4, s. 175; T. J. Horbacz, *Kłóbka, gm. Lubień Kujawski, woj. włocławskie. Stanowisko 1*, IA B 1983, s. 229–230; 1984, s. 165; tenże, *Dwór na kopcu w Kłóbcu, gm. Lubień Kujawski, woj. włocławskie*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 144–159 (tam dalsza literatura).

68. Kobyła Góra

woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się wśród łąk, w widłach strumienia Maresznicy i wpadającego doń bezimiennego cieku. Kopiec jest w znacznej części zniszczony.
2. W roku 1986 badania powierzchniowe przeprowadzili K. i J. A. Splitowie. W tym samym roku badania sondażowe przeprowadził Z. Karolczak.
3. A. Według autora badań kopiec mógł mieć pierwotnie wymiary około 20 x 30 m. Potwierdzono obecność warstwy kulturowej zawierającej fragmenty cegieł.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVIII w.
Fragmenty naczyń ceramicznych
4. Chronologia obiektu: XIV–XVIII w.
5. Wieś była własnością przedstawicieli rodu Wieniawitów.
6. –
7. Wybór literatury: J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kalisz 2005, s. 59–60.

69. Koniecpol Stary

nazwa własna: Wieża

gm. Koniecpol, woj. śląskie

1. Grodzisko znajdowało się wśród podmokłych łąk. Był to stożek usypany na kolistej podstawie o średnicy około 30 m i wysokości 3,5 (z wiadomości ustnych mieszkańców wynika, że pierwotnie był o 2 m wyższy). Otaczała go fosa szerokości 12–15 m, która w momencie przystąpienia do badań była zniszczona po stronie północnej. Już przed badaniami obiekt był znacznie zniszczony, a po wykopaliskach został całkowicie zniwelowany.
2. W 1970 r. wykopaliska Z. W. Pyzik.
3. A. W czasie badań stwierdzono, że nasyp grodziska umocniony był konstrukcjami drewnianymi, być może rusztowymi. Odslonięto relikty drewnianej zabudowy, jak sugeruje autor, „zapewne czworobocznej wieży mieszkalno-obronnej”, zniszczonej przez pożar. Ściany domostwa prawdopodobnie oblepione były gliną.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, kubeczek, czopowata zatyczka z szerokim uchwytem, dzbanki, talerze, pokrywka; technologia – utleniające i redukcyjne.
Przedmioty żelazne: gwoździe (6), hak, sprzączka do pasa, kawałek ostrogi, skobel, fragment radlicy (?), haczyk wędki.

4. Chronologia obiektu: II połowa XIII–XIV w.
5. Wieś stanowiła w średniowieczu własność Koniecpolskich-Pobogów.
6. Znaleziono fragmenty naczyń szklawionych (na żółto i brązowo), które autor datował na czasy wczesnonowżytnie. Poza obrębem fosy zlokalizowano ślady osadnictwa z późnego średniowiecza.
7. Wybór literatury: Z. W. Pyzik, *Koniecpol Stary pow. Włoszczowa*, IA B 1970, s. 234–235; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 132–133; Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu, województwo częstochowskie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1992, t. 16, s. 229–240; W. Gliński, *Uwagi na temat siedziby możnowładczej Pobogów-Koniecpolskich w Chrzóstowie-Koniecpolu*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady*, red. J. L. Adamczyk, Kielce 2000, s. 145–154; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 215.

70. Kopaliny Pogwizdowskie

(dawniej Dołuszycze)

nazwa własna: Zamczysko

gm. Nowy Wiśnicz, woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się w pobliżu bezimiennego potoku, na krańcu cypla wysoczyzny, który odcięto od zaplecza rowem o szerokości 10 m i głębokości 3 m. Majdan w $\frac{3}{4}$ jest zniszczony przez kamieniołom. Pierwotnie miał wymiary 48 x 60 m i był po linii krawędzi otoczony wałem. Drugi, dolny wał znajdował się 10–15 m poniżej *plateau* i otaczał obiekt z trzech stron, łącząc się z poprzecznym, odcinającym rowem.
2. W latach 50. XX w. penetracje powierzchniowe G. Leńczyka i A. Żakiego. Następnie, w roku 1968 badania sondażowe, a w 1971 r. wykopaliskowe A. Jodłowskiego.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że pierwotnie było to grodzisko kultury łużyckiej. W drugiej fazie, datowanej na XIII–XIV w., odbudowano oba wały. Wał górny miał konstrukcję ziemno-kamienną, wzmocnioną drewnianymi przekładkami. Dolny zbudowano z gliny.
3. B. Zabytki datowane: XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: topór, podkowa gotycka, dwa strzemiona, grot strzały.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – kultura łużycka, faza 2 – XIII–XIV w.
5. Jako fundatora wymienia się sołtysa Paszka Dołuskiego herbu Trąby (1393–1407), choć wieś należała do majątku klasztorowego.
6. –
7. Wybór literatury: J. Żurowski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych pogórza karpackiego Małopolski zachodniej*, Sprawozdania PAU, 1933, t. 38, s. 34; A. Żaki, *Początki osadnictwa w Karpatach Polskich*, „Wierchy” 1955, R. 24, s. 105; A. Jodłowski, *Badania powierzchniowe w bocheńskim rejonie solonośnym w r. 1968*, AAC, 1969, t. 11/1, s. 45–50; tenże, *Badania grodziska w Kopalinach, pow. Bochnia*, „Badania Archeologiczne Muzeum

Żup Krakowskich” prowadzone w roku 1971, Kraków 1972, s. 11–19; A. Niesiołowska-Wędzka, *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 193; też, *Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1989, s. 164; M. Szope, *Grodziska w Radomskim – uzupełnienie*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1966, t. 3, s. 44–46; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zameczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejki, Kraków 1983, s. 21, 68; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 128–129 (jako Dołuszyce); J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zameczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 108; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006 (jako Dołuszyce).

71. Kopytów

nazwa własna: Szwedzkie Okopy

gm. Błonie, woj. mazowieckie

1. Stanowisko zajmuje niewielkie kopcowate wzniesienie na wschodniej terasie rzeki Utraty (Mrowy). Obiekt jest obecnie znacznie zniszczony.
2. W 1972 r. badania wykopaliskowe przeprowadzili S. Suchodolski i T. Kiersnowska.
3. A. W wyniku badań badacze stwierdzili, że stanowisko kryje w sobie relikty niewielkich osad (datowanych od neolitu, przez okres rzymski, do wczesnego średniowiecza) nakładające się na siebie. Natomiast w późnym średniowieczu funkcjonował tu niewielki „gródek”.
3. B. Zabytki datowane: XI–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: gwoździe, nóż.
Przedmioty z metali kolorowych: dzwoneczek brązowy, fragment zawieszki brązowej.
Inne: paciorek szklany, bryłki żużla.
4. Chronologia obiektu: od neolitu, przez okres rzymski do późnego średniowiecza.
5. Wieś stanowiła własność Kopytowskich, herbu Kościesza.
6. –
7. Wybór literatury: S. Suchodolski, *Kopytów, pow. Pruszków*, IA B 1972, s. 251.

72. Kościelna Wieś st. 1

gm. Osiećciny, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na niewielkim naturalnym wyniesieniu, wśród zalewowych łąk w pobliżu niewielkiego cieku i podworskich stawów. Jest to stożek o wysokości około 6 m, usypany na planie kwadratu z silnie za-

okrągłonymi rogami, o boku około 45 m. Otacza go mokra fosa o szerokości 8–10 m, za którą znajduje się niewielkie wywyższenie, określane czasami jako „wał zewnętrzny”.

2. W latach 50. XX w. badania powierzchniowe prowadził J. Kmiecński, natomiast w latach 1987–1988 odbyły się wykopaliska pod kierownictwem L. Kajzera.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że kopiec był zamieszkiwany w czasie trzech faz osadniczych. W czasie pierwszej, na niewielkim naturalnym wyniesieniu, o wysokości nieprzekraczającej 1,5 m, powstał dookolny wał o szerokości podstawy 3 m, zamykający obszar o średnicy około 25 m. Drewniana zabudowa stojąca za wałem została spalona w I połowie XIV w. W drugiej fazie powiększono wał (szerokość podstawy – 7 m), a zabudowa prawdopodobnie miała charakter przywałowy. W trzeciej fazie usypano stożek o średnicy kolistego, górnego *plateau* około 20 m; tzw. zewnętrzny wał powstał przy okazji pogłębiania fosy. Faza ta datowana jest od trzeciej ćwierci XIV w. do połowy XV. Wówczas w centralnej części *plateau* powstał drewniany budynek zagłębiony na około 1 m, z brukowanym poziomem przyziemia.
3. B. Zabytki datowane: XIV–połowa XV w.
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, misy, pokrywki, trójnóżki; technologia – redukcyjne, utleniające i szkliwione.
 Kafle piecowe: fragment kafla garnkowego.
 Przedmioty żelazne: fragment ostrogi (z gwiaździstym bodźcem), nitowana płytką (zbrojnik), fragmenty wędzidla, sierpa, świdra, gwoździe, haki, kluczka żelazna.
 Przedmioty z metali kolorowych: „placuszek” ołowiany, brązowy „owczy” dzwoneczek.
 Inne: fragmenty szkła naczyniowego, ułamki dachówek mnich-mniszka.
4. Chronologia obiektu: XIV–połowa XV w.
5. Wieś wchodziła w skład majątku Powałów-Ogończyków.
6. Badaniami objęto również obszar średniowiecznej wsi i teren przykościelny.
7. Wybór literatury: SGKP, t. 4, s. 453; J. Kmiecński, *Grodzisko w miejscowości Kościelna Wieś, pow. Aleksandrów Kujawski*, WA, 1959, t. 24, s. 59–60; L. Kajzer, *Kościelna Wieś, gm. Osiećciny, woj. włocławskie*, IA B, 1987, s. 197; tenże, *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś w świetle archeologicznych badań terenowych*, [w:] *Kościelna Wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994, s. 107–158 (tam starsza literatura).

73. Kościerzyn st. 1

gm. Sieradz, woj. łódzkie

1. Grodzisko położone jest w łąkach w kierunku północno-zachodnim od zespołu dworsko-parkowego. Stożkowaty nasyp, obecnie częściowo znisz-

- czony, ma plan elipsy na 11 m (dawniej 15 m) szerokiej i 18 długiej. Wyniesiony jest ponad otaczające łąki o około 1,5 m. Otaczała go fosa, obecnie znacznie zniszczona, której szerokość nie przekraczała 6 m.
2. Obiekt został odkryty w końcu lat 70. XX w. przez A. Kufel-Dzierzgowską. W 1983 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili E. Ćwiertak, L. Kajzer i B. Muzolf.
 3. A. W wyniku badań rozpoznano relikty budowli drewnianej, dołem oblepionej gliną, która uległa zniszczeniu w wyniku pożaru.
 3. B. Zabytki datowane: I połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
 4. Chronologia obiektu: I połowa XIV w.
 5. Wieś należała do Świnków i Poraitów.
 6. –
 7. Wybór literatury: E. Ćwiertak, L. Kajzer, B. Muzolf, *Kościerzyn, gm. Wróblew, woj. sieradzkie, stanowisko 1. Kopiec w łąkach, tzw. grodzisko stożkowate*, Łódź 1983 [mps archiwum WKZ w Sieradzu]; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII*, Łódź 1986, s. 133–135; L. Kajzer, *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Warszawa 1994, s. 57–71; A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 214–215; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 216–217.

74. Kościerzyn st. 2

gm. Wróblew, woj. łódzkie

1. Grodzisko położone jest w parku podworskim, w odległości 50 m na północny wschód od obecnego dworu. Kopcowaty nasyp o średnicy 32,5 m wznosi się na wysokość około 0,5 m, ponad otaczający teren, a w stosunku do dna suchej obecnie fosy na blisko 3 m. Fosa szerokości 20–25 m otacza kopiec z trzech stron, od południa poszerza się w postaci stawu.
2. Stanowisko odkryte w 1982 r. przez L. Kajzera. W 1983 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili E. Ćwiertak, L. Kajzer i B. Muzolf.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że na początku XV w. wybudowano tu dwór drewniany, który, zapewne pod koniec stulecia, uległ zniszczeniu na skutek pożaru. Następnie pogłębiono fosę, podwyższając jednocześnie nasyp i wybudowano kolejny budynek, który posiadał jakieś elementy murywane (ciągi kominowe, piwnica?).
3. B. Zabytki datowane: 1 faza – XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV w., faza 2 – XVI–XVII w.
5. Wieś należała do Świnków i Poraitów.
6. Bogatszy jest materiał ruchomy pochodzący z drugiej, wczesnonowożytnej fazy zasiedlenia.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, sŁódź 1986, 133–135; E. Ćwiertak, L. Kaj-

zer, B. Muzolf, *Kościerzyn, gm. Wróblew, woj. sieradzkie, stanowisko 2. Kopiec w parku podworskim, tzw. grodzisko stożkowe*, Łódź 1983 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu]; A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 214-215; L. Kajzer, *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Warszawa 1994, s. 57-71.

75. Kowala Stępocina

gm. Kowala, woj. mazowieckie

1. Kopiec usytuowany jest na szczycie wzgórza około 200 m od kościoła parafialnego. Średnica jego podstawy wynosi obecnie około 40 m, a *plateau* 25 m, zaś wysokość osiąga 4 m. Otoczony jest suchą fosą o szerokości 8 m i wałem szerokim na 6 m, zachowanym do wysokości 1,5 m. Stanowisko zostało znacznie zniszczone przez okopy wojskowe.
2. W roku 1979 badania weryfikacyjne przeprowadził E. Ćwiertak.
3. A. W wyniku badań odkryto warstwy kulturowe, na podstawie których wysunięto hipotezę, że obiekt użytkowany był w trzech fazach osadniczych.
3. B. Zabytki datowane: ceramika XIII/XIV–do XV/XVI; zabytki metalowe XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: grot strzały, dwa groty bełtów, cztery gwoździe, ostroga, wędzidło, sierp, sprzączka.
Inne: rozcieracz kamienny, osełka.
4. Chronologia obiektu: XIII/XIV–XV/XVI w.
5. Na początku wieku XV właścicielami wsi byli przedstawiciele rodu pieczętującego się herbem Abdank, potem, w drugiej połowie tego stulecia, dobra przeszły w ręce Bogoriów.
6. –
7. Wybór literatury: E. Ćwiertak, *Grodzisko stożkowe w miejscowości Kowala Stępocina, gm. loco, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1980 [mps w archiwum WKZ w Radomiu]; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 245; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 161–162 (tam dalsza literatura).

Kownaty – patrz Mrówki

76. Kozłów

woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się na podmokłych łąkach rozciągających się w dolinie zalewowej Wierzbicy. Nasyp na planie owalnym o wymiarach 60 x 80 m został mocno zniwelowany i jest obecnie wyniesiony zaledwie o 1 m nad otaczające go łąki.

2. Badania zwiadowcze na początku XX w. przeprowadził M. Wawrzeniecki, a następnie także S. Lis-Kozłowski, K. Górski i L. Dunin. Badania powierzchniowe i wiercenia prowadzili w 1985 r. L. Kajzer i S. Kołodziejski. W latach 1987–1989 odbyły się wykopaliska pod kierunkiem S. Kołodziejskiego.
3. A. W wyniku badań ustalono, że był to obiekt dwuczłonowy. Właściwa rezydencja usytuowana była na eliptycznym nasypie o wymiarach 30 x 50 m, otoczonym fosą o szerokości 13–17 m. Zabudowa na majdanie była drewniana i koncentrowała się w części południowo-wschodniej. Od południa przylegał do nasypu aneks w rodzaju podgrodzia, który również otoczony był fosą. Całość obiegał wał ziemny łączący się z dwiema groblami umożliwiającymi dojazd do budowli. Komunikację między tymi dwiema częściami zapewniał drewniany most, którego fragmenty odkryto w czasie badań.
3. B. Zabytki datowane: od II połowy XIV–do początku XVI w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych.
 Kafle piecowe: płytowe.
 Przedmioty żelazne: militaria – cztery ostrogi z gwiazdzystym bodźcem, orzech kuszy, fragment strzemięcia, trzy wędzidła, cztery groty beltów z tulejkami, podkowa, topór; inne: dwa klucze, dwie sprzączki do pasa, pięć noży, trzy fragmenty okuć łopat, gwoździe, sierp, dwa ogniwa masywnego łańcucha, żelazne części wozu (?), kłódka cylindryczna, okucia, rygiel, wrzeciądz.
 Przedmioty kościane: kostka i pion do gry, rogowa okładzina rękojeści noża, kościana płytka z otworami (okładzina?).
 Inne: fragmenty szkła naczyniowego.
4. Chronologia obiektu: od II połowy XIV do początku XVI w.
5. Wieś stanowiła własność przedstawicieli rodu Lisów. Za fundatora można uznać Piotra z Kozłowa (zm. przed 1385 r.).
6. –
7. Wybór literatury: S. Kołodziejski, *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1987, s. 198; 1988, s. 129–130; 1990, s. 100–101; tenże, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1987 w Kozłowie, gm. loco, woj. kieleckie*, Kielce 1988 [mps w archiwum ROBiDZ w Kielcach]; tenże, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1988 w Kozłowie, gm. loco, woj. kieleckie*, Kielce 1989 [mps w archiwum ROBiDZ w Kielcach]; T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kusz w Polsce*, KHKM, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 481–497; S. Kołodziejski, *Średnio-wieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 149–150 (tam dalsza literatura); tenże, *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 66; P. A. Nowakowski, *Arse- nały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

77. Krajkowo st. 4

nazwa własna: Zamek, Okop

gm. Mosina, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na krańcu wcinającego się w dolinę rzeczny Warty cypla, który odcięto fosą. Teren ten został znacznie przekształcony w związ-

ku z budową ujęcia wody. Obecnie jest to sztuczna wyspa. Wobec zniszczeń stanowiska nie można zdecydować, czy pierwotnie dwór ulokowano na kopcu, czy też jedynie odcięto część cypla od nasady przekopem. Z relacji mieszkańców wynika, że było to owalne wyniesienie (około 3–4 m wysokości) o średnicy około 40 m.

2. W latach 1990–1991 badania wykopaliskowe przeprowadził P. Śniady.
3. A. W czasie badań odsłonięto brzegi fosy, do której od strony kopca dochodziły konstrukcje drewniane, umacniające grunt w formie konstrukcji terasowej. Rozpoznano również pozostałość mostu o szerokości 2–2,5 m prowadzącego na stożek. Ustalono, że szerokość fosy wynosiła 5–6 m. Na nasypie zarejestrowano relikty zabudowy drewnianej. Stwierdzono, że stanowisko było zamieszkiwane w czasie dwóch faz osadniczych. Faza 1 przypadała na wiek XV, a 2 – na XVII–XVIII w.
3. B. Zabytki datowane: XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: kafle garnkowe (z otworami kwadratowymi, okrągłymi i koniczynkowatymi), jeden fragment kafla płytowego z ciemnobrązowym szkliwem i nierozpoznanym reliefem.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV w., faza 2 – XVII–XVIII w.
5. Dobra te w średniowieczu były własnością prywatną.
6. Z młodszej fazy pochodzi bogaty zbiór kaflów.
7. Wybór literatury: P. Śniady, *Krajkowo, gm. Mosina, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 101; 1991, s. 121; A. Łaskiewicz, *Kafle i piece kaflowe z dworu na kopcu w Krajowie pod Mosiną, woj. poznańskie*, Poznań 1997.

78. Krajów

nazwa własna: Szwedzki Okop, Krajewska Góra

gm. Przysucha, woj. mazowieckie

1. Gródek ulokowany jest na niewielkim wzniesieniu wśród podmokłych łąk. Ścięty stożek, obecnie o średnicy podstawy około 34 m, a wysokości 2,2 m, otoczony jest mokrą fosą o szerokości 6–8 m i głębokości 1,5 m oraz wałem.
2. W roku 1977 badania weryfikacyjne przeprowadził G. Kotkowski.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że pierwotna drewniana siedziba posadowiona była prawdopodobnie na niższym niż obecny kopcu, który był otoczony wałem drewniano-ziemnym z przekładką gliny. Podwyższenie nasypu nastąpiło w XVI w. przed budową kolejnego dworu.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–I połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XIII–I połowa XIV w., faza 2 – XVI–XVII w.

5. Przez cały okres średniowiecza dobra te stanowiły własność Duninów herbu Łabędź.
6. –
7. Wybór literatury: G. Kotkowski, *Grodzisko w Krajowie, gm. Przysucha, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1978 [mps W archiwum WKZ w Łodzi]; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XVII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 245–246; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 67; S. Kołodziejski, *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV do XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej Kielce 18 września 1999*, Kielce 2000, s. 14; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 165–167.

79. Krępa, st. 1

gm. Dobrzyń, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na skraju cypla wyniosłej wysoczyzny wcinającej się w dolinę rzeczki Chełmicy. Wywyższone jest ono ponad otaczający teren o ponad 15 m. Dodatkowo od strony wysoczyzny wykonano dwa odcinające rowy. Powstałe w ten sposób *plateau* ma wymiary 10 x 18 m.
2. W latach 1889–1891 badania weryfikacyjne prowadził A. Zalewski. Następnie, w 1980 r., miały miejsce badania powierzchniowe A. Gajdy, a w 1990 r. – kolejne badania weryfikacyjne A. Horonziaka, L. Kajzera, A. Marciniak i J. Zaleskiej-Komosa.
3. A. W wyniku badań odkryto układ stratygraficzny, pozwalający na stwierdzenie, że najprawdopodobniej funkcjonował tu budynek drewniany o ścianach wylepianych gliną, który uległ zniszczeniu w wyniku pożaru. Dziedziniec wokół domu prawdopodobnie był wybrukowany. Nikłe ślady osadnictwa skłaniają do stwierdzenia, że obiekt był zamieszkiwany przez krótki okres.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV–I połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, miski, dzbany; technologia – redukcyjne i utleniające.
Inne: gładzik kamienny.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV–I połowa XV w.
5. W późnym średniowieczu zamieszkiwali tu Nałęcz-Krępińscy.
6. –
7. Wybór literatury: B. Zielonka, *Zabytki archeologiczne województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1959, s. 29; K. Jazdzewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1965, t. 4, s. 124; A. Horonziak, L. Kajzer, A. Marciniak, J. Zaleska-Komosa, *Archeologiczne badania weryfikacyjne grodziska w Krępie, gm. Dobrzyń nad Wisłą, woj. włocławskie, przeprowadzone w 1990 roku*

na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Włocławku, Łódź 1990 [mps w archiwum WKZ we Włocławku]; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. IV, red. L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 152–156 (tam starsza literatura).

80. Krzykawka st. 1

nazwa własna: Dziurka, Zamczysko

gm. Bukowno, woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się na terenie dawnego parku podworskiego i zajmuje cypel wcinający się w podmokłe łąki. Od wschodu został on odcięty głęboką na 7 m fosą o szerokości 28 m, zwieńczoną po obu stronach wałami ziemnymi. Wał wewnętrzny ma długość 31 m i szerokość podstawy 14 m. Zewnętrzny ma długość 37 m i szerokość 6 m. Koniec cypla w kształcie stożka odcięty jest mniejszą fosą o szerokości 4,2 m i głębokości 1,5 m. Stożek ma średnicę podstawy około 15 m, a drugi człon ma kształt zbliżony do trójkąta równoramiennego o długości boku około 40 m.
2. Wykopalka w 1984 r. prowadziła E. Szydłowska, a w 1989 r. J. Pierzak i D. Rozmus.
3. A. W wyniku badań na stożku odkryto ślady drewnianego, prawdopodobnie zrębowego budynku. Jedna z jego ścian miała długość około 5 m. Odsłonięto relikty przyziemia, którego podłogę stanowiło gliniane klepisko. Zabudowa ta została zniszczona w wyniku pożaru. W wewnętrznej fosie odkryto pozostałości mostu o szerokości około 2 m. Jego konstrukcja wspierała się na czterech narożnych słupach – dwa z nich od strony stożka były na dole umocowane za pomocą kamiennej obudowy. Na drugiej, trójkątnej części grodziska, nazywanej przez badaczy majdanem, po stronie zachodniej odkryto jamę o średnicy 1,2 m, z pozostałościami budynku słupowego. W części centralnej nie stwierdzono śladów zabudowy. Inne znaleziska pozwalają sugerować obecność kuźni, a także prowadzenia przez mieszkańców eksploatacji miejscowych rud ołowiu i srebra.
3. B. Zabytki datowane: XIII–XIV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy; technologia – w przewodze redukcyjnej, utleniającej, szkliwionej i grafitowanej.
 Przedmioty żelazne: militaria: fragment topora, dziewięć grotów bełtów z tuleją, fragmenty trzech podków i półfabrykat czwartej, nóż bojowy, fragment strzemięcia, gwiazdzisty bodziec ostrogi; inne: żelazna kopaczka, fragment sierpa z płaskim trzonkiem do osadzenia dwudzielnej rękojeści i ząbkowanym ostrzem, sierp o krótkim bolcu do nabicia oprawki, dwa nożyki, młotek kowalski – przebijak służący do wykonywania otworów w me-

tal, trójkątna kopaczka, dwa taśmowe okucia, skobel, zawias, dwa kółka, gwoździe, klamra ciesielska, okucia „blachowate”, żelazna prostokątna kłódka, hak, sprzączka półkolista.

Przedmioty z metali kolorowych: półksiężycowaty wisiorek (?) z brązu, okruchy rudy ołowiu.

Przedmioty kościane: trójwarstwowy grzebień (kościanny lub rogowy) z brązowymi nitami, przedziurawiona główka bydłowej (?) kości udowej.

Inne: fragmenty dwóch tygli z ceramiki z dodatkiem grafitu.

4. Chronologia obiektu: według E. Szydłowskiej: od połowy XIII do końca XIV; według J. Pierzaka, D. Rozmusa koniec użytkowania obiektu miał miejsce na początku XIV w.

5. Od XIV w. w źródłach pisanych potwierdzona własność rycerska.

6. —

7. Wybór literatury: E. Szydłowska, *Średniowieczny gródek w Krzykawce, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahisteryczne” 1989, t. 1, s. 138–163; J. Pierzak, D. Rozmus, *Krzykawka, gm. bukowno, woj. katowickie, st. I, AZP: 97–51, IA B 1989*, s. 88–89; ciż, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahisteryczne” 1994, t. 3, s. 122–137; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 152–153; D. Rozmus, *Hipoteza o pochodzeniu nazw Krzykawka/Krzykawka*, „Śląskie Prace Prahisteryczne” 1998, t. 5, s. 207–211; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w Średniowieczu*, Toruń 2006.

81. Krzymosze

nazwa własna: Grodzisk, Głodowa Góra

gm. Mordy, woj. mazowieckie

1. Grodzisko zachowane jest w postaci słabo widocznego wału i fosy.
2. W 1968 r. badania sondażowe przeprowadził L. Gajewski.
3. A. W wyniku badań ustalono, że wał, obecnie wysoki na 0,3 m u podstawy, miał szerokość 2–2,5 m i został usypany z ziemi uzyskanej po wykopaniu fosy. Ma ona szerokość 2–2,5 m, a jej głębokość osiąga nieco ponad 1,1 m. Zewnętrzny stok wału mógł być wzmocniony jakąś konstrukcją drewnianą. Wewnętrzny dziedziniec prawdopodobnie nie był zabudowany. Nasyp wału spoczywał ponad warstwą, w której znaleziono jedyny fragment naczynia, datowanego na koniec XIII–początek XIV w.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–początek XIV w.:
Fragment naczynia glinianego.
4. Chronologia obiektu: od przełomu XIII/XIV w.
5. —
6. —
7. Wybór literatury: SGKP, t. 4, s. 795; L. Gajewski, *Krzymosze – „Grodzisk”, pow. Siedlce*, IA B 1968, s. 348–349; L. Gajewski, I. Górska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, *Badania sondażowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968*, Spraw. Arch., 1920, t. 22, s. 164.

82. Książ Wielki st. 1

nazwa własna: Kółko

woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk w dolinie zalewowej strumienia. Kolisty nasyp o średnicy około 50 m otoczony jest nawodnioną fosą o szerokości 15–20 m oraz wałem ziemnym, którego szerokość podstawy osiąga około 20 m. Wał obecnie jest znacznie zniwelowany.
2. W 1945 r. wykopaliska przeprowadził G. Leńczyk, a w 1983 r. badania sondażowe i wiercenia E. Ćwiertak.
3. A. W czasie badań terenowych odsłonięto fragmenty podmurówki z kamieni i cegieł, ale nie zdołano rozpoznać planu zabudowy. Odkryto również piecowisko i ułamki kafli płytowych „z herbem królowej Bony”, co może wskazywać na wczesnonowożytną metrykę pieca.
3. B. Zabytki datowane: XIII–połowa XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: ostroga.
4. Chronologia obiektu: według G. Leńczyka osada istniała tu już u schyłku wieku XII. W końcu XIII w. powstało założenie obronne, które przetrwało do połowy XVI w.
5. Wybudowanie siedziby przypisywane jest przedstawicielom rodu Lisów lub Janina, potem własność Leliwitów.
6. –
7. Wybór literatury: G. Leńczyk, *Obronny dwór średniowieczny w Wielkim Książu w pow. miechowskim*, ZOW, 1948, R. 17, z. 5–6; E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesno-średniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław 1965, s. 225; E. Ćwiertak, *Badania inwentaryzacyjno-weryfikacyjne grodziska w miejscowości Książ Wielki, st. 1, gm. loco, woj. kieleckie*, Łódź 1983 [mps w archiwum WKZ w Kielcach]; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 153–154; tenże, *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 59–76.

83. Ktery

gm. Krzyżanów, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród łąk na zachód od zespołu dworsko-parkowego. Stożek o średnicy podstawy 27,5 m i wysokości 4 m, ma koliste *plateau* średnicy około 8 m. Otoczony jest fosą szeroką na 5 m i niewysokim wałem. Został znacznie zniszczony przez ułożoną na *plateau* lodownię.
2. W 1983 r. badania sondażowe przeprowadzili J. Tomala, A. Bartczak, G. Kotkowski, J. Pietrzak i J. Skowron.

3. A. Odkryto reliktywo zachowaną warstwę kulturową, która została znacznie zniszczona przez wybudowanie tu lodowni. Odkryty ruchomy materiał za-
bytkowy zalegał na złożu wtórnym.
3. B. Zabytki datowane: XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIV w. do XVI–XVII w. (dwór murowany?).
5. Wieś należała do Janinów, a potem do Oporowskich herbu Sulima.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. 4, s. 831; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem
Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 94; też, *Grodziska stożkowate śladem
posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, *Studia nad
świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL,
1980, FA 1, s. 226; J. Tomala, *Ktery gm. Krzyżanów, woj. plockie*, IA B 1983, s. 200;
A. Bartczak, *Wyniki badań weryfikacyjno-ratowniczych grodziska w miejscowości Ktery, gm.
Krzyżanów, woj. plockie*, Łódź 1984 [mps w archiwum PP PKZ w Łodzi]; L. Kajzer, *O bu-
downictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowo-
żytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 114; T. Nowak, *Własność ziemska
w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagielly*, Łódź 2003, s. 103–106; L. Kajzer, *Zamki
i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 217.

84. Kunowo st. 5

gm. Mogilno, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na podmokłych łąkach rozciągających się na wschod-
nim brzegu Noteci Zachodniej. Jest to kolisty w kształcie nasyp
o wysokości około 1 m i średnicy 20–22 m. Otoczony jest fosą, poza którą
znajdują się relikty wału szerokiego na 3,5 m. Od strony wschodniej nie ma
wału, za to znajduje się tu płaskie wyniesienie o wymiarach około 10 x 20 m.
2. W 1969 r. wykopaliska przeprowadzili tu T. Makiewicz i R. Mazurowski.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że obiekt był użytkowany w dwóch
fazach osadniczych. W pierwszej składał się z owalnego majdanu o wymia-
rach 18 x 22 m, który utworzono przez podwyższenie i wyrównanie natu-
ralnego wyniesienia. Otaczała go fosa szerokości około 2 m i głębokości
1,1 m. Wewnętrzny brzeg fosy umocniony był płotem-palisadą. Na majda-
nie drewniane budynki stały prawdopodobnie ustawione w czworobok.
Obiekt został zniszczony przez pożar. W drugiej fazie majdan podwyższono
i poszerzono tak, że uzyskał on wymiary 20 x 22 m oraz powiększono fosę,
której szerokość osiągnęła 3,8–4,5 m, a głębokość 1,7 m. Na stoku majdanu,
w odległości około 1 m od fosy, powstała wówczas palisada. Złożyły się na
nią dwa rzędy pali, wbijanych w odstępach 0,5 m, połączonych prawdopo-
dobnie plecionką. Przestrzeń pozostałą pomiędzy odległymi od siebie
o 1 m rzędami palisady zapewne wypełniono ziemią. W zachodniej części
nasypu odkryto wybiegający na 2 m w fosę przyczółek mostu.

3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–początek XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbanki; technologia – w przewadze redukcyjne i utleniające – tradycyjne.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–początek XIV w.
5. W końcu XIV w. w źródłach pisanych występują prywatni właściciele wsi.
6. –
7. Wybór literatury: T. Makiewicz, *Kunowo pow. Mogilno. Stanowisko 5*, IA B 1969, s. 36–67; T. Makiewicz, *Średniowieczne grodzisko stożkowe na stanowisku 5 w Kunowie, pow. Mogilno*, Slav.Ant. 1972, t. 19, s. 227–240; *Teki Dworzaczka...*

85. Ledniczka st. 4 (Rybitwy)

nazwa własna: Kuchnia Królewska, Kuchnia Polska, Kucharka
gm. Łubowa, woj. wielkopolskie

1. Stanowisko znajduje się na wyspie na Jeziorze Lednickim w odległości około 200 m na południowy zachód od Ostrowa Lednickiego i 100 m od brzegu jeziora. Wyspa ma kształt owalny o dłuższej osi około 150 m. W jej części wschodniej znajduje się wzniesienie wyniesione na około 6 m (7 m nad poziom wody). Jego kolistą podstawą ma około 40,5 m średnicy, a płasko uformowany szczyt około 20 m. Od strony północno-zachodniej widoczny jest półokrągły garb ziemny o maksymalnej wysokości 1,8 m i szerokości osiającej 20 m. Między nim a wzniesieniem znajduje się pięciometrowej szerokości obniżenie (fosa?), którego dno zlokalizowane jest około 0,7 m poniżej lustra wody.
2. W 1966 r. badania ratownicze prowadził A. Nowak, a wykopaliska w latach 1989–1990 J. Górecki, M. Łastowiecki i J. Wrzesiński.
3. A. W wyniku badań odkryto reliktów trzech budynków funkcjonujących na nasypie. Pierwszy, o wymiarach 4 x 5 m, zlokalizowany był w części północnej. Odkryto dolne partie ścian do wysokości około 0,8 m. Były one wzniesione z trzech warstw kamieni łączonych gliną. Zabrakło danych pozwalających na rekonstrukcję ich wyższych partii. Podłogę wykonano z ubitej gliny na podkładzie kamiennym. Drugi budynek o wymiarach 5 x 8 m zbudowany został prawdopodobnie w taki sam sposób – odkryto również trzy warstwy kamieni podmurówki. Zlokalizowany był w części centralnej i oddalony o 1 m od pierwszego. Podłoga wykonana z kamieni znajdowała się 1,1 m poniżej powierzchni gruntu. Być może pozostałością wejścia jest łagodne, długie na 1,8 m zbocze wyłożone kamieniami, znajdujące się w pobliżu narożnika północnego ściany zachodniej. Trzeci budynek, oddalony o 4 m od drugiego, to owalna, zagłębiona na 0,6 m półziemianka o powierzchni około 4–6 m². Odkryto również fragmenty dwóch murów wykonanych z kamieni łączonych gliną. Nie ustalono ich funkcji, można do-

mniemywać, że są to relikty niedokończonego budynku lub fragmentu ogrodu.

3. B. Zabytki datowane: koniec XIV–początki XV w.

Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany; technologia – tradycyjne, redukcyjne i utleniające.

Przedmioty żelazne: militaria: okucie pochwy miecza, fragment noża – tasaka, nóż bojowy, 14 grotów bełtów (13 z tuleją, 1 z trzpieniem), wędzidło, strzeżenie, ostroga z gwiaździstym bodźcem, sprzączka ostrogi, podkowa; i inne: klucz, 2 wrzeciądze, 2 rygle/zasuwy, 2 skoble, 3 haki, 1 obejmka, 9 różnych okuć, 13 gwoździ, 16 przebijaków, klin, punca, 3 sztabki/półfabrykaty, toporek ciesielski, świder, fragment sierpa z ząbkowatym ostrzem, 6 noży, 2 haczyki wędek, ucho od wiadra, 2 kółka, kilka fragmentów żelaznych blaszek.

Przedmioty z metali kolorowych: brązowe okucia skrzyni (?), „kapeluszone” okucie księgi (?), część brązowej obręczy naczynia (?), kółko z brązu, ołowiana przepalona płytką.

Przedmioty kościane: walcowata kościana oprawka z reszką żelaznego trzpienia, łyżwa, zdobiona okładzina z poroża z nitami z tego samego surowca, fragmenty trzech dwustronnych grzebieni z poroża.

Inne: dwa fragmenty szkła (1 okienne?).

4. Chronologia obiektu: koniec XIV–początki XV w.

5. Wieś Rybitwy stanowiła własność królewską, choć autorzy badań sugerują, że należała do Latałskich, czyli właścicieli Rybitw koło Inowrocławia.

6. –

7. Wybór literatury: W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 272; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, s. 82; *Studia i materiały...*, t. 3, s. 209; J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrześniński, *Gródek na Lednicze*, [w:] *Studia lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, s. 197–246 (tam dalsza literatura).

86. Lubień Kujawski

woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na zachodnim brzegu Jeziora Lubieńskiego, w sąsiedztwie zespołu dworsko-parkowego. Jest to obecnie półwysep o orientacyjnych wymiarach 35 x 35 m, który wznosi się na wysokość około 2 m nad poziom wody. Od zachodu, na przestrzeni około 70 m, z lądem łączy go obniżony bagnisty teren.

2. W 1961 r. przeprowadzono pierwsze wykopaliska, jednak ich dokumentacja zaginęła. W 1984 r. wykopaliska prowadził L. Kajzer.

3. A. W wyniku badań stwierdzono, że prawdopodobnie pierwotnie była to wyspa (przynajmniej okresowo). Istnieje miejscowa tradycja mówiąca o palach wbitych w dno jeziora na wschód od półwyspu – być może chodzi tu o relikty mo-

stu. Obiekt był użytkowany w ramach dwóch faz osadniczych. W fazie 1, mającej miejsce od połowy XIV do połowy XV w., funkcjonował tu drewniany dwór. W fazie 2, datowanej od połowy XVI do połowy XVII w., wybudowano prawdopodobnie szachulcowy budynek na murowanych fundamentach.

3. B. Zabytki datowane: połowa XIV–do połowy XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki; technologia – tradycyjne, redukcyjne.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – połowa XIV–do połowy XV w., faza 2 – połowa XVI–poł. XVII w.
5. W średniowieczu wieś należała do przedstawicieli rodu Doliwów.
6. Znacznie liczniejszy nowożytny materiał ruchomy.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Lubień Kujawski, woj. włocławskie*, IA B 1984, s. 168–169; tenże, *Dwór obronny w Lubieniu Kujawskim. Badania terenowe 1984 roku*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 118–143.

87. Lubstówek

gm. Sempolno, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na podmokłych łąkach na zachodnim krańcu Jeziora Lubstowskiego. Jest to zachowany załedwie w 1/3 nasyp górujący nad poziomem łąk o 7,5 m. W terenie nie są widoczne ślady fosy, być może dlatego, że pierwotnie nasyp mógł być z trzech stron otoczony wodami jeziora.
2. W 1983 r. wykopaliska prowadził M. Ciesielski.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nasyp wykonano z piasku i żwiru i na zewnątrz umocniono gliną.
3. B. Zabytki datowane: połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: nieliczne (?).
4. Chronologia obiektu: połowa XIV w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: M. Ciesielski, *Lubstówek, gm. Sempolno, woj. konińskie. Stanowisko 1*, IA B 1983, s. 201.

Lucimia – patrz Gniazdków

88. Łask st. 6

woj. łódzkie

1. Stanowisko zlokalizowano w północno-zachodniej części parku podworskiego. Kiedyś teren ten opływały dwie rzeki: od północy – Grabia, od po-

ludnia, dziś ujęta w podziemny kanał – Pisia. Znajduje się tu teraz duży, prawie czworoboczny staw. Na jego południowo-wschodnim brzegu widoczne jest skupisko kilku bardzo dużych głazów narzutowych. Sześć z nich wytycza prostokąt o wymiarach około 7 x 9 m.

2. W 1992 r. odbyły się wykopaliska prowadzone przez L. Kajzera.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że widoczne na powierzchni głazy to pozostałość podmurówki pod dwór o wymiarach około 7 x 9 m. Wybudowano go około połowy wieku XIV. Prawdopodobnie funkcjonował do wieku XVII, jednak późniejsze nawarstwienia uległy całkowitemu zniszczeniu.
3. B. Zabytki datowane: połowa XIV–połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki; technologia – redukcyjne i utleniające.
Kafle piecowe: garnkowe o otworach okrągłych.
4. Chronologia obiektu: połowa XIV–XVII w.
5. W średniowieczu wieś należała do Łaskich herbu Korab.
6. Liczny zbiór zabytków nowożytnych.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Łask, gm. loco, woj. sieradzkie*, AZP 70-49, IA B 1992, s. 124; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 150; L. Kajzer, *Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Warszawa 1994, s. 79–86; M. Madaliński, *Wyniki badań archeologicznych w Łasku koło Łodzi z 1992 roku*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UL]; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 221–222.

89. Łączki Jagiellońskie

nazwa własna: Okop

gm. Wojaszówka, woj. podkarpackie

1. Grodzisko znajduje się na wzgórzu wznoszącym się około 100 m ponad poziom lustra wody przepływającego u jego stóp Wisłoka. Koniec cyplowatego zakończenia został odcięty od strony grzbietu wysoczyzny fosą głęboką na 5 m i szeroką na 25 m. Powstał w ten sposób kolisty majdan o średnicy około 50 m. Na jego obrzeżach widoczne są pozostałości wału.
2. W 1951 r. odbyły się tu wykopaliska prowadzone pod kierunkiem A. Żakiego.
3. A. W wyniku badań potwierdzono istnienie warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIV–XV w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: A. Żaki, *Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w Wietrznie-Bóbrce pow. Krosno i okolicy*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, t. 2, z. 12, s. 499–509; tenże, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna*, „Wierchy” 1954, R. 23, s. 227; tenże, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955*, Spraw.Arch., 1959, t. 5, s. 195; tenże, *Sta-*

rożytnie i średniowieczne warownie karpackie, AAC, 1966, t. 8, s. 5–55; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 59; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 135.

90. Majkowice – Surdęga st. 1

gm. Ręczno, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk, około 1 km na zachód od obecnego brzegu Pilicy. Ma kolistą kształt i średnicę około 20 m. Otoczone jest fosą szerokości 12 m i głębokości obecnie około 0,7 m oraz wałem o szerokości około 10 m, dobrze widocznym w terenie. Wysokość stożka od powierzchni łąk osiąga 3 m.
2. W latach 1972–1973 wykopaliska prowadziła tu A. Chmielowska.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że umocnienie stożka stanowiły dwa rzędy „skrzyń” kształtu mniej więcej trapezowatego w układzie koncentrycznym, dodatkowo obwiedzionych dwoma pierścieniami z drewna i faszyny, stanowiącymi być może rodzaj podwójnej palisady. Wał miał nasyp gliniano-piaszczysty, prawdopodobnie umocniony był dodatkowo faszyną.
3. B. Zabytki datowane: od połowy XIII do połowy XIV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych: redukcyjne, utleniające.
Przedmioty żelazne: dwa krzesiwa, noże, hak, gwoździe.
Przedmioty z metali kolorowych: plomby ołowiane.
4. Chronologia obiektu: od połowy XIII do połowy XIV w.
5. W średniowieczu wieś należała do przedstawicieli rodu Nagodźców herbu Jelita.
6. W miejscowości tej badano wykopaliskowo zamek (st. 2) oraz rozpoznano powierzchniowo osadnictwo, m. in. późnośredniowieczne.
7. Wybór literatury: A. Chmielowska, *Majkowice, pow. Radomsko. Stanowisko 1 i 2*, IA B 1972, s. 258; *taż*, *Sprawozdanie z badań kompleksu osadniczego w Majkowicach, woj. Piotrków Trybunalski*, *Spraw. Arch.*, 1976, t. 28, s. 235–242; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 153–154; *Grodziska województwa piotrkowskiego*, oprac. M. Szukała, Piotrków Trybunalski 1997, s. 14–15; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 223–224.

91. Małków st. 14

gm. Warta, woj. łódzkie

1. Kopiec grodziska znajdował się w łąkach na lewym brzegu odnogi Warty, na wschód od założenia dworskiego. Nasyp miał wysokość sięgającą 3,5 m, a średnica jego górnej płaszczyzny to 9 m. Otoczony był nawodnioną fosą.

2. W 1937 r. badania weryfikacyjne przeprowadził tu G. Leńczyk.
3. A. W wyniku badań wykopaliskowych odsłonięto relikty drewnianej zabudowy, zniszczonej w wyniku pożaru. Zasygnowano istnienie „płotu na wale”.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: groty bełtów, grot włóczni.
Inne: dwie monety.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII–XIV w.
5. Wieś należała do przedstawicieli rodu Lisów.
6. –
7. Wybór literatury: G. Leńczyk, *Kopce historyczne w powiecie sieradzkim*, Sprawozdania PAU, 1937, t. 42, s. 229–231; tenże, *Elementy obronne w miejscach umocnionych, część 2. Materiały* [mps w Muzeum Archeologicznym w Krakowie]; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 103; tamże, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 155–156 (tam dalsza literatura); A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 294, 299, 307; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 225.

92. Miasteczko Krajeńskie

woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się w północno-wschodniej części miasta, na wzgórzu, na którym obecnie znajduje się tu kościół parafialny. Wyniesienie o stromych zboczach okolone jest od wschodu i zachodu parowami. Stożkowaty nasyp usytuowano na jego cyplowatym zakończeniu. Ma on kształt nieregularnego czworoboku o wymiarach 36 x 48–50 m, z kotlinką pośrodku. Narożniki południowo-wschodni i północno-zachodni są podwyższone.
2. W 1950 r. odbyły się badania B. Zielonki.
3. A. W czasie prac stwierdzono, że warstwa kulturowa zalega na głębokość 25 cm pod powierzchnią gruntu.
3. B. Zabytki datowane: faza D/E – pełne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza D/E – pełne średniowiecze.
5. W późnym średniowieczu była to własność prywatna, w XVI w. należąca do Potulickich.
6. W 1653 r. wzmiankowane „grodzisko”.
7. Wybór literatury: W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 256; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, s. 197; *Studia i materiały...*, t. 4, s. 38 (tam dalsza literatura).

93. Mokowo st. 1

gm. Dobrzyń nad Wisłą, woj. kujawsko-pomorskie

1. Stanowisko znajduje się w terenie podmokłym, zapewne dawniej bagienym. Zachowana do dziś forma terenowa to owal o wymiarach 77 x 85 m, utworzony przez wał ziemny, którego wysokość osiąga miejscami 2 m. Znajdujący się wewnątrz niego majdan ma wymiary 30 x 38 m.
2. Badania weryfikacyjne przeprowadzili w 1990 r. A. Horonziak, L. Kajzer, A. Marciniak i J. Zaleska-Komosa.
3. A. W czasie prac stwierdzono, że warstwa kulturowa ma grubość dochodzącą do 1,65 m.
3. B. Zabytki datowane: XIII do początków XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki; technologia – tradycyjne, redukcyjne, 1 fragment wypalony w atmosferze silnie utleniającej.
4. Chronologia obiektu: XIII do początków XVI w.
5. W I połowie XIII w. wieś należała do domeny książęcej, a następnie krótko do biskupów płockich i zakonu braci dobrzyńskich. W II połowie tego wieku przeszła na własność przedstawicieli rodu Powalów, protoplastów Mokowskich i Chudzewskich.
6. Obiekt ten uległ prawdopodobnie znacznym zniszczeniom, ponieważ w przekazach z końca XIX w. opisano wały, których wysokość dochodzić miała do 10 m (?!).
7. Wybór literatury: W. H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Płock 1825, s. 92; A. Zalewski, *Kilka wiadomości z dziedziny starożytnictwa*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1892, t. 12, Dz. 4, Antropologia, nr 33, s. 9; G. Zieliński, *O Ziemi Dobrzyńskiej. Badania historyczne*, „Biblioteka Warszawska” 1861, t. 3, s. 233–283, 525–572; Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań 1974, s. 155–157; A. Gajda, *Osadnictwo grodowe Ziemi Dobrzyńskiej w okresie od VI do XV wieku*, Łódź 1981, s. 169–171 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; A. Horonziak, L. Kajzer, A. Marciniak, J. Zaleska-Komosa, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska pierścieniowego w Mokowie, gm. Dobrzyń nad Wisłą woj. wrocławskie przeprowadzone w 1990 r. na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławku*, Łódź 1990 [mps w archiwum IA UŁ].

94. Mokrsko Dolne

nazwa własna: Dworska Góra

gm. Sobków, woj. świętokrzyskie

1. Grodzisko usytuowane jest na prawobrzeżnej terasie zalewowej Nidy. Jest to koliste wyniesienie otoczone od strony zachodniej szeroką miejscami do kilkunastu metrów fosą (w partii przydennej szeroka na 3 m). Maksymalna wysokość kopca w stosunku do dna fosy to 4,5 m. Część południowa nasypu została zniszczona.

2. W 1976 r. odbyły się wykopaliska pod kierunkiem Z. W. Pyzika.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nasyp wzmocniony jest wewnątrz kamieniami. Odkryto również pozostałości drewnianej zabudowy zinterpretowanej jako wieża mieszkalna. Stwierdzono także, że w drugiej fazie osadniczej rozpoczęto wznoszenie murowanego założenia, ale prac tych nie dołączono.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–początki XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: nóż.
Inne: fragment szkła, kawałek dachówki (gąsiora), grudka żużla żelaznego.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – od II połowy XIII do II połowy XIV w., faza 2 – od II połowy XIV do początków XV w.
5. W średniowieczu dobra te należały do rodziny Mokrskich herbu Jelita.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. 6, S. 634; Z. W. Pyzik, *Mokrsko Dolne, gm. Sobków, woj. kieleckie*, IA B 1976, s. 274; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 153–154; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 160–161 (tam dalsza literatura); tenże, *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV do XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej*, Kielce 18 września 1999, Kielce 2000, s. 17.

95. Mrówki

(w starszej literaturze Kownaty)

nazwa własna: Kopiec Napoleoński

gm. Wilczyn, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na półwyspie Jeziora Kownackiego. Kopiec powstał przez odcięcie i nadsypanie końca półwyspu. Ma średnicę około 44 m u podstawy i 18 m na poziomie *plateau*, a jego wysokość osiąga 7 m ponad poziom wody³. Widoczne są ślady fosy o szerokości około 2 m, która od strony północnej łączy się z jeziorem.
2. Kilkakrotnie badania powierzchniowe prowadzono w latach 20. 30. i 40. XX w. W roku 1959 miały miejsce prace weryfikacyjne J. Kamińskiej, a w latach 1971–1972 odbyły się wykopaliska pod kierunkiem Ł. i A. Nowaków.

³ Wymiary cytowane za K. Gorczycą, który podaje, że dane zamieszczone we wcześniejszych publikacjach były błędne (K. Gorczyca, *Skansen archeologiczny w Mrówkach*, „Kronika Wielkopolski” 1999, nr 4(92), s. 98).

3. A. Na *plateau* grodziska, w jego części południowo-zachodniej, odkryto pozostałości pięciobocznej budowli (rekonstruowanej jako wieża), której długość boku wynosiła 3 m. Budynek ten miał wybrukowany poziom użytkowy. Na północ od niego odnaleziono relikty piwniczki, która prawdopodobnie znajdowała się pod innym budynkiem. W części północnej *plateau* natrafiono na pozostałości obiektu, zrekonstruowanego jako kuźnia. Ł. i A. Nowakowie sugerują, że jeden z odkrytych obiektów pełnił funkcję pracowni garncarskiej.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: militaria: 11 ostróg z gwiaździstym bodźcem, groty beltów (15 z trzpieniem, 6 z tuleją), fragment strzemięcia, fragment głowni miecza, 2 haki do napinania cięciwy kuszy, fragment dźwigni spustowej kuszy, topór (czekan?); inne: 2 podkowy, szalka wagi, sierpy, świder, kuty krzyż stojący, narzędzia kowalskie (?), gwoździe.
Inne: ułamki naczyń szklanych.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–połowa XIV w.
5. W średniowieczu była to włość prywatna, na początku wieku XVI należała do Wilczyńskich herbu Poraj.
6. Od 1973 r. na stanowisku funkcjonuje skansen archeologiczny.
7. Wybór literatury: Z. Zakrzewski, *Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Wielkopolskiego za rok 1923*, WA, 1925, t. 9, s. 344; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 117–118; E. Naumowiczówna, *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1959–1960*, FAP, 1962, t. 13, s. 376; *Studia i materiały...*, t. 4, s. 132–133 (tam starsza literatura); Ł. i A. Nowakowie, *Mrówki, pow. Konin*, IA B 1971, s. 254; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, s. 171; M. Sobociński, D. Makowiecki, *Materiał kostny zwierzęcy z wykopalisk wczesnośredniowiecznego grodziska w miejscowości Mrówki*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” 1987, t. 184, „Archeozoologia” 12, s. 193–213; W. Świętosławski, *Strzemięta średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990, s. 109; K. Gorczyca, *Skansen archeologiczny w Mrówkach*, „Kronika Wielkopolski” 1999, nr 4(92), s. 97–99; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

96. Mrukowa

nazwa własna: Zamczysko

gm. Nowy Żmigród, woj. podkarpackie

1. Stanowisko znajduje się na wzgórzu wznoszącym się nad potokiem Szczawa. Cypłowata odnoga tego wzniesienia, tworząca owal o wymiarach 22 x 50 m, została odcięta od zaplecza fosą głębokości około 4 m.

2. Badania powierzchniowe K. Godłowskiego i J. Machnika miały miejsce w 1952 r., natomiast w 1953 r. badania sondażowe przeprowadzili S. Kozieł i A. Żaki.
3. A. W północno-zachodniej części *plateau* widoczne były fragmenty murowanej budowli, („baszty”?), zbudowanej ze średniego rozmiaru bloków miejscowego piaskowca, łączonego zaprawą wapienną z dużą ilością piasku. Opodal, w kierunku wschodnim znajduje się koliste zagłębienie o średnicy około 2,5 m, nazywane studnią.
3. B. Zabytki datowane:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIII/XIV–XIV/XV w.
5. Rycerskie (?)
6. –
7. Wybór literatury: A. Żaki, *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicja w Beskidzie Niskim*, AAC, 1963, t. 5, s. 80; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 61; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 147; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 163.

97. Mymoń

nazwa własna: Zamczysko

gm. Rymanów, woj. podkarpackie

1. Grodzisko zajmuje koniec cypla utworzonego przez Wisłok i jego beziemienny dopływ, rozciągając się na przestrzeni 60 x 120 m. Wznosi się on około 30–35 m ponad poziomem wody. Szerokość cypla w najwyższym, wschodnim krańcu wynosi 26,5 m. W odległości około 40 m od jego krańca widoczny jest pierwszy wał o wysokości 1–1,5 m. Za wałem znajduje się szeroka fosa, głębokości do 8 m. Dalej na zachód, w odległości około 85 m, widoczne są pozostałości drugiego wału, za nim znajduje się następna fosa o głębokości około 4 m. Jeszcze dalej na zachód w odległości od 20 do 40 m, widoczne jest wzniesienie, oznaczone jako trzeci wał.
2. Pierwsze wykopaliska przeprowadził w 1939 r. J. Pasternak. W latach 1952–1953, 1955, 1957 miały miejsce badania Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej, następne pod kierunkiem M. Cabalskiej odbyły się w latach 1969–1970.
3. A. Na podstawie obserwacji rozsypiska pierwszego wału można stwierdzić, że średnica wewnętrzna majdanu wynosiła około 40 m. Analiza nawarstwień pozwoliła na wysunięcie przypuszczenia, że ma on metrykę późno-średniowieczną. Zbudowany był na drewnianych podwalinach – stanowiących „pomost dla konstrukcji kamienno-ziemnej”. W wale drugim odkryto ślady drewnianych umocnień w postaci zbudowanych na zrąb izbic. Po-

wstanie tego wału autorka badań datuje na fazę wczesnośredniowieczną. Na majdanie odkryto 11 obiektów opisanych jako „jamy”. Zabudowa w okresie późnego średniowiecza grupowała się zarówno wzdłuż wałów (jamy 1 i 11), jak i na środku – jama 4 – zinterpretowana jako chata. Jedenasty obiekt zinterpretowano również jako relikwiarz chaty (2,5 x 4,5 m). Prawdopodobnie w połowie XV w. gródek uległ zniszczeniu.

3. B. Zabytki datowane: wczesne i późne średniowiecze – nie wszystkie zabytki przyporządkowano do poszczególnych faz:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, misy, korczagi(?)⁴; technologia – tradycyjne, redukcyjne, szklawione.
 Przedmioty żelazne: 9 grotów bełtów z tuleją, 3 ostrogi, grot oszczepu, grot strzały, 5 noży, 3 klamry pasa, żelazne okucie pochwy noża, wędzidło, fragment rękojeści noża z brązowymi bolcami do mocowania okładziny, kowadło, gwoździe, 7 haków, fragmenty obręczy, (w tym wiader), żużel żelazny, 20 „ostro zakończonych prętów klinowatych o przekroju prostokątnym”, 13 płytek i 3 okucia zamków od skrzynek (z żelaza i brązu), 4 kółka druciane.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – halsztat (osada), faza 2 – VIII do X w. (gród otoczony podwójnym wałem), faza 3 – XIV–połowa XV w. (gródek otoczony wałem kamiennie-ziemnym – wał nr 1).
5. –
6. Wymienione wędzidło do niedawna określano jako typu „huńskiego”. Znalezione również fragment główki broni białej różnie interpretowany: jako fragment korda lub nowożytniej szabli. Zabytki również z wcześniejszych faz.
7. Wybór literatury: L. Gajewski, *Nowe odkrycie archeologiczne. Mymoń, pow. Sanok*, ZOW, 1962, R. 28, z. 1, s. 353–354; tenże, *Zamczysko w miejscowości Mymoń, pow. Sanok (Polska)*, AAC, 1958, t. 1, s. 117–120; A. Żaki, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955*, Spraw.Arch., 1959, t. 5, s. 199; tenże, *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, AAC, 1966, t. 8, s. 5–55; M. Cabalska, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku w Mymoniu pow. Sanok w 1969 r.*, MiSROA 1968–1969, (1973), s. 112–118; też, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1970 r. na grodzisku w Mymoniu, pow. Krosno*, tamże, 1970–1972, (1975), s. 95–100; E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku*, Wrocław 1973, s. 46, 162–164; M. Cabalska, *Grodzisko w Mymoniu, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1975, t. 3, s. 321–339; M. Parczewski, *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, AAC, 1986, t. 25, s. 179–205; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 149–150; P. N. Kotowicz, *Problematyka „Zamczyska” w Mymoniu w świetle zabytków archeologicznych ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*, [w:] *Seminarium trepczańskie*, red. P. N. Kotowicz, W. Banach, E. Kasprzak, Sanok 2007, s. 51–67.

⁴ Taka interpretacja na podstawie jednego odnalezionego ucha naczynia może budzić wątpliwości.

98. Nabyszyce

gm. Odolanów, woj. wielkopolskie

1. Nasyp grodziska znajduje się wśród łąk w dolinie rzeki Kuroch. Obecnie sięga 1 m wysokości i około 65 m średnicy. Z wcześniejszych opisów wynika, że jest on w znacznej mierze zniszczony.
2. W 1986 r. badania sondażowe przeprowadził G. Teske, a w roku 1989 wykopaliska odbyły się pod kierunkiem G. Teske i J. Tomali.
3. A. Badacze stwierdzili, że w pierwszej fazie dziedziniec wyłożono siedmiowarstwowym brukiem kamiennym, w którego centrum znajdowała się studnia zbudowana w konstrukcji zrębowej z drewna brzoźowego. Wał wzniesiony został w konstrukcji rusztowej i miał od strony zewnętrznej kamienną odsadzkę. Zabudowy z czasu drugiej, datowanej na XIV w., fazy nie udało się rozpoznać. Stwierdzono ponadto, że zabudowa obu faz została zniszczona przez pożar.
3. B. Zabytki datowane: XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – X/XI w., faza 2 – XIV w.
5. Za fundatora siedziby uznawany jest Bartosz Wezenborg.
6. Ze starszych przekazów posiadamy informacje o znalezieniu tutaj srebrnej monety Wacława II (1278–1305), miecza, 2 grotów oszczepu, 3 strzemion, 4 ostróg, wędzidła, uzdy(?). Niestety, brak jest bliższych datowań i informacji.
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 4, s. 147–148; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 117–118 (tam dalsza literatura).

99. Nowe Miasto nad Wartą st. 2 i 2a

woj. wielkopolskie

1. Do budowy dworu wykorzystano naturalne niewielkie piaszczyste wyniesienie na terasie zalewowej Warty. Ulokowane tu założenie składa się z dwóch części: sztucznie usypanego kopca i tzw. przygródka. Stożkowaty nasyp ma u podstawy średnicę 60 m, a na poziomie *plateau* 30 m. Otoczony jest fosą, której głębokość osiąga miejscami 3 m. Wysokość nasypu, licząc od dna fosy, to 8 m. Drugą część wyniesienia zajmuje przygródek.
2. Badania powierzchniowe w 1923 r. przeprowadził J. Kostrzewski, w 1948 r. L. J. Łuka i E. Dąbrowski, a w 1952 r. W. Filipowiak. W latach 1992–1994 miały miejsce wykopaliska, którymi kierował R. Grygiel.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że fosa powstała na skutek wybierania ziemi służącej do utworzenia kopca. Następnie, w XIV w. wzniesiono tu drewniany podpiwniczony budynek wieżowy o wymiarach 5,5 x 6 m, który

został zniszczony przez pożar w latach 80. XIV w. Pod koniec tego stulecia nasyp powiększono i wybudowano kolejny wieżowy budynek, który tym razem zajął północno-wschodnią część powiększonego kopca. Został on rozebrany pod koniec XV w. W następnym stuleciu powstała tu murowana rezydencja, funkcjonująca do XVII w.

3. B. Zabytki datowane: XIV–XV w.:

Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, dzbany, miseczki, pokrywki, trójnóżki, pucharki (?); technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające, z białej glinki w tym malowane.

Kafle piecowe: garnkowe, płytowe.

Przedmioty żelazne: militaria: groty bełtów (93 z tuleją, 5 z trzpieniem), 2 haki do napinania kuszy, zbrojniki, kirys folgowy, orzech kuszy, plecionka kolcza, fragment ostrogi, miecz, hak hakownicy, 2 wędzidła; inne: około 200 gwoździ, kłódka cylindryczna i 5 kluczy (z czego 2 opisane przez autora opracowania jako „nasadowe”, sądząc z ilustracji, wydają się być kluczami do kłódki), 2 okucia, w tym jedno w kształcie lilijki (od skrzyni?), 2 krzesiwa żelazne, noże (12 na ilustracjach), na jednym nożu nity i obejmka pokryte mosiądzem, 2 żelazne sprzączki do pasa.

Przedmioty z metali kolorowych: fragmenty dwóch naczyń brązowych, fragment brązowego strzemięcia.

Przedmioty kościane: hetka, 2 oprawki noży (jedna ornamentowana).

Inne: bursztynowy paciorek, kamienna kula.

4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV w., faza 2 – XV w., faza 3 – XVI–XVII w.

5. Właścicielami tych dóbr w średniowieczu byli przedstawiciele rodu Doliwów.

6. Do fazy XV-wiecznej zaliczono również znany ze zbiorów archiwalnych miecz. Liczny zbiór zabytków z fazy nowożytnej.

7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 4, s. 217–219; R. Grygiel, *Nowe Miasto nad Wartą, st. 2, gm. loco, woj. poznańskie. AZP 59–32, IA B 1993, s. 93; 1994, s. 97; R. Grygiel, T. Jurek, Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996, (tam starsza literatura); P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

100. Oleksów

gm. Gniewoszków, woj. mazowieckie

1. Kopiec w kształcie ściętego stożka ulokowany jest wśród podmokłych łąk doliny Wisły około 500 m na północny-zachód od kościoła parafialnego. Obecna średnica podstawy to 56 m, a górnego *plateau* 24 m. Wysokość nasypu wynosi około 5 m. Jest on z trzech stron otoczony fosą o szerokości około 10 m. Stanowisko zostało częściowo zniszczone przez wojskowe okopy.

2. W 1984 r. badania weryfikacyjne przeprowadził A. Wójcik.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że sztuczny kopiec usypano w XIV w. z ziemi wydobywanej u jego podnóża, tworząc tym samym okalający go rów. Powstała na nim drewniana zabudowa o nieokreślonym charakterze, która spłonęła w końcu XIV w. Następnie w XV w. kopiec podwyższono o 1 m, pogłębiając fosę, a w jego południowej części postawiono drewniany, podpiwniczony budynek, który funkcjonował w XV i XVI w.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne, utleniające, szkliwione (?) i wykonane z glin białych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV w., faza 2 – XV i XVI w.
5. Za fundatorów omawianych dworów można uznać przedstawicieli rodziny Gniewoszków herbu Rawicz.
6. –
7. Wybór literatury: A. Sznurowicz *Grodziska w Radomsku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1966, t. 3, s. 15–16; A. Wójcik, *Badania weryfikacyjne kopca w Oleksowie, gm. Gniewoszków, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1985 [mps w archiwum WKZ w Łodzi]; E. Ćwierzak, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, s. 195; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEWŁ, 1987, nr 34, s. 246–247; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 170–172 (tam dalsza literatura).

101. Orenice

nazwa własna: Kopiec Tatarski, Babia Góra, Góra Szwedzka
gm. Piątek, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się w łąkach między rzekami Moszczenicą i Maliną. Jego dolna średnica to około 50 m, a górna około 10 m. Zachowana obecnie wysokość osiąga 7,5 m.
2. W latach 1986–1987 wykopaliska przeprowadził L. Kajzer.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że początkowo była to naturalna, lekko wyniesiona forma terenowa. Prace przy budowie dworu rozpoczęto od spalania roślinności i nadsypania warstwy o grubości około 3 m. Nie udało się rozpoznać śladów zabudowy z II połowy XIII i I połowy XIV w. – stwierdzono jedynie występowanie warstwy kulturowej. W fazie 2 nasyp powiększono i wybudowano drewniany budynek o wymiarach 6 x 6,5 m, zajmujący południowo-zachodnią część nasypu. Stwierdzono, że jego narożniki zlokalizowane były z około 20° odchyleniem w stosunku do stron świata.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII–połowa XV w.:

Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, pokrywki, misy; technologia – tradycyjne, redukcyjne, śladowo utleniające, szklawione i wykonane z glin białych.

Przedmioty żelazne: militaria: groty beltów z tuleją (19), podwójny hak do napinania cięciwy kuszy, kółko od wędzidła, fragment strzemięcia, ostroga z gwiazdzystym bodźcem; inne: 2 noże, ciosło, fragment sierpa, gwoździe, 2 klucze, fragment skobla, okucie otworu do klucza, inne okucia i ogniwa, żelazna zatyczka (?).

Przedmioty kościane: zdobiona okładzina do noża.

4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIII i I połowa XIV w., faza 2 – od połowy XIV do połowy XV w.
5. Od końca XIV w. wieś była własnością przedstawicieli rodu Grzymałów.
6. W odległości 50 m od stanowiska odkryto ślady osadnictwa towarzyszącego. W ostatniej publikacji autor badań L. Kajzer zawęził chronologię od połowy XIV do początku XV w.
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 96 (jako Oreniczki); też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; J. Szymczak, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbiicia dzielnicowego*, AUL, 1980, FH 1, s. 32; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 257; tenże, *Orenice gm. Piątek, woj. płockie*, IA B 1986, s. 190; 1987, s. 201–202; M. Kołaczyk, *Gródek stożkowaty w Orenicach gm. Piątek, woj. płockie w świetle badań z lat 1986–1987*, Łódź 1990 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 115; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 229.

102. Orlów

gm. Bedlno, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk (dawniej mokradeł) w dolinie Bzury. Obecnie nasyp wywyższony jest o około 2 m powyżej poziomu łąk. Jest to płaski kopiec na planie zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi rogami o wymiarach 45 x 50 m. Wymiary górnego plateau to 32 x 40 m. Brak jest widocznych śladów fosy.
2. Badania powierzchniowe w latach międzywojennych prowadził tu R. Jakimowicz, w 1948 r. M. Gozdowski, a w latach 50. XX w. J. Kamińska. W 1983 r. badania weryfikacyjne przeprowadził J. Tomala. W latach 1984–1985 odbyły się wykopaliska pod kierunkiem L. Kajzera.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że w czasie najstarszej fazy użytkowania tego terenu, przypadającej na schyłek wieku XIII, osadnictwo zajmowało niewiele wyniesiony powyżej otaczających mokradeł teren o średnicy około 20 m, otoczony przez płot-palisadę. Wzniesiono tu wówczas zabudowania

drewniane, które zniszczył pożar w I połowie wieku XIV. Około połowy tegoż wieku teren dworu znacznie powiększono i podwyższono. Wybudowano częstokół, który zamknął obszar o wymiarach 35–40 x 48 m. W jego południowo-wschodniej części wybudowano główny drewniany dom, natomiast po stronie wschodniej ulokowano zabudowę gospodarczą. Zespół ten funkcjonował do połowy wieku XV.

3. B. Zabytki datowane: schyłek XIII do połowy XV w.:

Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, pokrywki, dzbanki i dzbanuszki, kubki, misy, pucharek na pustej nóżce, pucharki na stopkach polewane na zielono, konwie [w tym wypadku chodzi o naczynie z wylewem rurkowatym – A.M.-K.]; technologia – tradycyjne, redukcyjne, szklwione, z białej glinki pokryte malaturą.

Przedmioty żelazne: militaria: dwie płytki pancerza, ułamek głowni dużego noża „bojowego”, trzy groty beltów (dwa z tuleją, jeden z trzpieniem), niewielki płaski liściowaty grocik włóchni, dwa fragmenty podków; inne: gwoździe, haki, cylindryczna kłódka ze śladami brązowych zdobień, klucz do kłódki, fragment dużego zamka, ułamek klucza, 6 fragmentarycznie zachowanych nożyków, odważnik, haczyk do wędki, zawiaski, sprzączka, igła, brzytwa, skoble, sztabka, okucia.

Przedmioty kościane: oprawka noża z kości słoniowej z lwem i małym lwiatkiem lub pieskiem (import z rejonu Morza Śródziemnego z pierwszej fazy funkcjonowania dworu), półwytwór ze śladami wyciętych kółek, igła.

Inne: skórzane (fragmenty podeszew i cholewek sześciu – ośmiu butów, relikw kołczanu lub łubia), drewniane (pałka odkryta we wnętrzu całkowicie zachowanego naczynia, drewniana „gruszka” z metalowym trzpieniem), sześć ułamków szkła (jeden paciorek, jeden fragment szkła być może z naczynia fletowego), ceramiczny gładzik (wykonany z dna naczynia), osełka, trzy bryłki żużla.

4. Chronologia obiektu: faza 1 – schyłek XIII–I połowa XIV w., faza 2 – połowa XIV–do połowy XV w.

5. Dobra te od schyłku wieku XIV były w posiadaniu Orłowskich herbu Junosza.

6. –

7. Wybór literatury: K. Biske, *Orłów*, „Ziemia” 1914, t. 5, nr 32, s. 504–505; J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich w XIII–XIV w.*, PiMMAiEWŁ, 1966, nr 13, s. 48; taż, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 96; J. Tomala, *Nowe odkrycia zabytków średniowiecznych z terenu Mazowsza*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 281–288; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 258; tenże, *gm. Bedlno woj. płockie*, IA B 1984, s. 170–171; 1985, s. 170–171; tenże, *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą*, Slav.Ant., 1990, t. 32, s. 241–290 (tam dalsza literatura); tenże, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych*, AHP, 1995, t. 1, s. 185–193; P. A. Nowakowski, *Arsenale domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 229.

103. Orszymowo

gm. Mała Wieś, woj. mazowieckie

1. Grodzisko znajduje się na krawędzi niewielkiego wzniesienia na prawym brzegu doliny strumienia Ryksa, prawego dopływu Wisły. Utworzone zostało przez odcięcie od reszty wzniesienia rowem o głębokości 1 m. Powstały w ten sposób okrągły kopiec ma średnicę podstawy 36–38 m i wysokość około 6 m. Na szczycie znajduje się zgłębiona platforma o średnicy 15 m.
2. W roku 1957 r. badania powierzchniowe przeprowadziła ekipa Pracowni Polskiego Atlasu Archeologicznego. W 1966 r. badania sondażowe prowadził W. Szymański.
3. A. W toku prac stwierdzono, że ziemny nasyp wzmocniony był nieregularnym brukiem kamiennym. Odkryto rumowisko przepalanej polepy z odciskami drewna oraz kamienną ławę o szerokości do 1,3 m ułożoną z trzech warstw kamieni polnych. Na tej podstawie wysunięto przypuszczenie, że w środkowej części *plateau* wzniesiono drewniany czworoboczny budynek wieżowy mający podstawę o boku co najmniej 6 m, którego ściany przed rozsunięciem zabezpieczała kamienna ława. Budynek ten był zagłębiony na około 1,5 m. Przypuszczalnie odkryto również ślad ofiary zakładzinowej.
3. B. Zabytki datowane: XIII w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbanki.
 Przedmioty żelazne: nożyk bez trzpienia, kółko, skobel (?), gwoździe, fragment taśmowatego okucia.
 Przedmioty z metali kolorowych: fragmenty naczynia brązowego.
 Inne: fragmenty drewna olchowego lub leszczynowego, być może pochodzące z łuku, zwęglone ziarna prosa, żyta i pszenicy oraz orzech laskowy.
4. Chronologia obiektu: XIII w.
5. –
6. Autor badań sugeruje, że warstwę spalenizny znaną poniżej opisywanego budynku można uznać za pozostałość starszego obiektu lub za ślad ofiary zakładzinowej.
7. Wybór literatury: W. Szymański, *Sprawozdanie z badań sondażowych grodzisk w miejscowościach: Biała, Orszymowo, Parzeń, Wilkanowo i Wyszogród (d. Drwały), pow. Płock w 1966 roku*, Spraw.Arch., 1966, t. 20, s. 231–235; tenże, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. płockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 55–71; *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 88–90.

104. Parzęczew st. 1

gm. loco, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk rozciągających się w dolinie Gnidy, niedaleko starego zespołu dworskiego. Kopiec ma zachowaną obec-

nie średnicę podstawy około 26 m i wysokość 4 m. Jest niszczone przez dzikie wysypiska śmieci.

2. W 1988 r. badania sondażowe przeprowadził L. Kajzer.
3. A. Efektem badań było stwierdzenie, że badany nasyp kryje w sobie ślady dwóch faz osadniczych. W pierwszej, datowanej na wiek XV, teren zajęty pod zabudowę miał średnicę około 20 m i był jedynie nieznacznie (obecnie różnica wynosi około 0,8 m) wyniesiony ponad otaczające mokradła. Około połowy wieku XVI kopiec powiększono tak, że uzyskał on wysokość 4 m i średnicę około 30 m. Wzniesiono drewniany niepodpiwniczony budynek (prawdopodobnie zrębowy), który uległ spaleniowi w połowie XVII w.
3. B. Zabytki datowane: XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, miski; technologia – tradycyjne/utleniające, redukcyjne.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV w., faza 2 – I połowa XVI do połowy XVII w.
5. Dobra ta w średniowieczu należała do protoplastów Paręczewskich herbu Rola.
6. W 1450 r. wzmiankowana była „fortalicja z fosą”. Liczne zabytki ruchome pochodzą z drugiej fazy zamieszkiwania dworu. Zlokalizowano również ślady średniowiecznego osadnictwa na pobliskiej wysoczyźnie.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 259–260; tenże, *Paręczew woj. Łódzkie*, IA B 1988, s. 132–133; tenże, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 116; P. Wesolek, *Dwór Rolców Paręczewskich w Paręczewie, gmina loco, województwo łódzkie w świetle badań w 1988 roku*, AUL, 1997, FA 21, 1997, s. 167–186; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 230.

105. Pelczyska st. 2

gm. Wartkowice, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk nad Nerem. Jego owalna podstawa ma średnicę około 30 m, a nasyp wznosi się na wysokość sięgającą 3 m. Wokół widoczne są pozostałości fosy.
2. W latach 50. XX w. badania powierzchniowe przeprowadziła J. Kamińska, a w 1996 r. badania weryfikacyjne L. Kajzer.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że na nasypie znajdował się drewniany budynek z zagłębionym na około 0,9 m przyziemiem, być może wieżowy. Teren wokół niego najprawdopodobniej był wybrukowany kamieniami eratycznymi.
3. B. Zabytki datowane: od początków XV w. do przełomu 3 i 4 ćwierci tego stulecia:
Fragmenty naczyń ceramicznych.

4. Chronologia obiektu: od początków XV do przełomu 3 i 4 ćwierci tego stulecia.
5. W interesującym nas czasie właścicielami tych dóbr byli Chodowscy herbu Paparona.
6. –
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 96; S. Zajączkowski, [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, „Roczniki Historyczne” 1956, t. 21, s. 322–323; J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEWŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 260; tenże, *Pelczyska, st. 2, gm. Wartkowice, woj. sieradzkie*, AZP 61-47/2, IA B 1996, s. 274; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 231.

106. Petrykozy

gm. Białaczów, woj. łódzkie

1. Grodzisko pierwotnie znajdowało się na wyspie. Obecnie jest to elipsoidalny kopiec, o wymiarach podstawy 20 x 32 m i wysokości 5 m, położony na brzegu Drzewiczki.
2. Badania powierzchniowe na tym stanowisku prowadzili: w 1920 r. R. Jakimowicz, w 1978 r. Z. Lechowicz, w 1982 r. M. Szukała, w 1988 r. L. Wojda. Wykopalka w latach 1990–1992 odbyły się pod kierunkiem W. Długoszewskiej.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że pozostałości pierwszej siedziby (datowanej na początek wieku XIV) uległy całkowitemu zniszczeniu. Prawdopodobnie wybudowano je na naturalnej wyspie. W drugiej fazie powstał budynek zapewne drewniany, wieżowy, którego kamienne, szerokie na 1 m, fundamenty odkryto 2,5 m poniżej obecnego poziomu gruntu. Ściany budynku zbudowanego na planie nieregularnego czworoboku miały długość około 8,5 m. Zabudowania te w I połowie wieku XV zostały zniszczone przez pożar i opuszczone.
3. B. Zabytki datowane: XIV–początek XV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające i wykonane z białej gliny.
 Przedmioty żelazne: militaria (18 grotów bełtów z tuleją i 6 z trzpieniem, 14 fragmentów kolczugi, grot strzały z tuleją), 2 noże, 12 fragmentów skodorodowanej blachy, 2 haczyki, fragment sierpa, 26 okuć, obejma, liczne gwoździe, klucz.
 Przedmioty kościane: klin rogowy, szydło, zdobiona okładzina noża.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – początek wieku XIV, faza 2 – II połowa XIV i początek XV w.
5. W średniowieczu wieś była w posiadaniu przedstawicieli rodu pieczętującego się herbem Odrowąż – późniejszych Petrykowskich.

6. —

7. Wybór literatury: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA, 1924, t. 9, s. 289; J. Wiśniewski, *Dekanat opoczyński*, Radom 1913, s. 136; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 17; J. P. Dekowski, *Opoczno i okolice*, Warszawa 1977, s. 94; W. Długoszewska, *Petrykozy gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1990, s. 105; 1991, s. 125–126; 1992, s. 108–109; A. Marciniak, *Budownictwo obronne w „Liber beneficiorum” Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL, 1991, FA 12, s. 175; M. Szukała, *Grodziska w województwie piotrkowskim*, Piotrków Trybunalski 1997, s. 20–22; *Archeologia w województwie piotrkowskim. Informator 1988–1994*, red. M. Gąsior, M. Szukała, Piotrków 1995, s. 20–21.

107. Pęczniew

woj. łódzkie

1. Grodzisko położone jest wśród bagnistych łąk doliny rzecznej, na lewym brzegu Pichny, dopływu Warty. Stożek o średnicy podstawy 28 m wznosi się na wysokość 2,6 m ponad otaczający teren. Od niego w kierunku wsi biegnie ziemna grobla. W pobliżu znajdował się, nieistniejący już dziś, zespół dworski.
2. W 1964 r. odbyły się wykopaliska pod kierunkiem J. Kamińskiej.
3. A. W wyniku badań wewnątrz stożka odkryto szczątki czworokątnej budowli drewnianej z grubych dranic dębowych o długości około 7 m. Spróchniałe końce nie pozwoliły na odtworzenie formy zaciosów. Budynek został obsypany przy budowie kopca, a jego ukryte pod ziemią relikty zachowały się do wysokości 1,5 m. Zabudowania te zostały zniszczone przez pożar. Odkryte w przyziemiu zabytki pozwoliły na wysunięcie hipotezy o zamykaniu tej „piwnicy” drewnianą pokrywą, umocowaną w podłodze pierwszej kondygnacji naziemnej.
3. B. Zabytki datowane: połowa XIII do I połowy XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany.
Przedmioty żelazne: militaria (bełty kuszy), znaczne ilości gwoździ, haków i okuć, krzesiwa ogniwkowe, cęgi kowalskie, noże (jeden z oprawą rógową), sierpy, klucz o zakończeniu zębatym.
Przedmioty kościane: wymieniona wyżej oprawa rógowa noża.
Inne: w przyziemiu odnaleziono relikty zinterpretowane jako kobyłka cieielska.
4. Chronologia obiektu: połowa XIII do I połowy XIV w.
5. Wieś była własnością protoplastów rodu Radliców i Korabitów Pęczniewskich.
6. —

7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 104; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48, 51–54; J. Kamińska, A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu „stożkowatego”, w pow. poddębickim, w 1965 roku*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 216–219; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 163–164; L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łączyskiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 589–603; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 231.

108. Piekary

gm. Dobra, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko ulokowane jest wśród łągów nad rzeką Wartą. Dolna średnica stożka to około 26 m, górna zbliżona do 10 m. Wysoki na 2,8 m nasyp otacza fosa.
2. Badania powierzchniowe prowadzili R. Jakimowicz w 1928 r. i J. Kamińska w 1953 r. Wykopiska w latach 1978–1979 przeprowadzili pracownicy Muzeum w Koninie.
3. A. –
3. B. Zabytki datowane: przedmioty z badań powierzchniowych – brak datowania:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: grot bełtu.
4. Chronologia obiektu: na podstawie morfologii obiektu i analizy źródeł pisanych XIII–XV w.
5. Od końca XIV w. własność Piekarskich herbu Pomian.
6. Wyniki badań wykopaliskowych nie zostały nigdzie opublikowane.
7. Wybór literatury: SGK, t. 8, s. 77; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 104–105; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; J. Szymczak, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbiegania dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1980, ser. I, z. 70, s. 36 (w tabeli); J. Augustyniak, L. Kajzer, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 164–165; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 232.

109. Pniewy st. I

woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się w parku, 200 m od Jeziora Pniewskiego. Nasyp o średnicy u podstawy 45 m i płaszczyzny górnej 17 m, ma wysokość około

- 4 m. Stożek otacza fosa o szerokości zbliżonej do 6 m i obecnej głębokości około 0,3 m (W. Kowalenko podawał inne wymiary (podstawa – 60 m, *plateau* – 19,5 m, wysokość 2–3 m, fosa szeroka na 16 m i głęboka na 1–1,5 m).
2. Badania powierzchniowe R. Virchowa odbyły się w 1877 r., a W. Kowalenki w 1922 r. Badania inwentaryzacyjno-konserwatorskie miały miejsce 1969 r., a przeprowadziła je E. Kihl-Byczko.
 3. A. –
 3. B. Zabytki datowane: pełne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne i redukcyjne.
Przedmioty żelazne: siekiera, nóż i kółko.
Przedmioty kościane: szydło z rogu jelenia, dwie łyżwy.
 4. Chronologia obiektu: pełne średniowiecze.
 5. W XV w. miasteczko należało, m. in., do Pniewskich i Nowomiejskich.
 6. W średniowieczu potwierdzona własność prywatna.
 7. Wybór literatury: *Teki Dworzaczka...*; *Studia i materiały...*, t. 5, s. 86–88, tam dalsza literatura.

110. Podłężyce, st. 1

gm. Sieradz, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk w zakolu Warty, na jej prawym brzegu i od północy ograniczone jest małą rzeczułką, a od południa wykopany rowem. Odległość od obecnego koryta Warty wynosi ok. 200 m. Nasyp ma kształt zaokrąglonego prostokąta o wymiarach 20 x 27 m. Jest częściowo zniszczony przez wkopy z 1927 r. – ślad po amatorskich badaniach. Wysokość osiąga od 1,5 do 3 m.
2. W 1967 r. wykopaliska przeprowadzili J. Kamińska i L. Kajzer.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że ziemny nasyp został umocniony gliną i drewnem. Rozpoznano również relikty zagłębionego budynku drewnianego, zniszczonego przez pożar.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIV–XV/XVI w. (we wcześniejszej literaturze koniec XIII–początki XIV w.):
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki i dzbany; technologia – tradycyjne, redukcyjne i utleniające.
Przedmioty żelazne: sześć grotów bełtów (jeden z tuleją), dwie sprzączki, sprężynujące nożyce, duża łyżka o długim trzonku (36 cm) wygiętym na końcu w haczyk do zawieszania, siedem fragmentów gwoździ i haków.
4. Chronologia obiektu: koniec XIV–XV/XVI w.
5. Podłęscy herbu Poraj?

6. W pierwszej publikacji⁵ zrekonstruowano dwór, jako otoczony wałem, w kolejnej⁶ podano sugestię, że najprawdopodobniej dwór obsypany został ziemią w czasie budowy stożkowatego nasypu. Odnaleziono fragmenty naczyń pradziejowych na wtórnym złożu. W dawnych amatorskich badaniach odnaleziono tu „bardzo długie szable”, ostrogi i monety – niestety, materiał zaginął.
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 68–69; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; J. Kamińska, L. Kajzer, *Grodzisko z XIII–XIV w Podlężycach pow. Sieradz*, Spraw.Arch., 1969, t. 21, s. 203–207; L. Kajzer *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 111–122; tenże, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”*. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych, AHP, 1995, t. 1, s. 186–187; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 233–234.

111. Popów

(dawniej Łęg Popowski)

gm. Pęczniew, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajdowało się wśród podmokłych łąk, w zakolu starorzecza na prawym brzegu rzeki Pichny (Rudy), która jest wschodnim dopływem Warty. Podstawa nasypu miała znaczne rozmiary – 54,5 x 57,5 m, a średnica górnej płaszczyzny osiągała 17 m. Kopiec wznosił się na wysokość 3 m. Widoczne były również pozostałości fosy.
2. W 1965 r. badania sondażowe przeprowadziła J. Kamińska. W latach 1981–1982 odbyły się ratownicze badania wykopaliskowe pod kierunkiem T. Łaskiewicza.
3. A. W fosie stwierdzono ślady umocnień drewnianych – szalowania bądź ostrokołu – palisady. Odsłonięto pozostałości domu (wieżowego?) zbudowanego z belek dębowych (i częściowo sosnowych) na planie kwadratu o boku 7,4 m. Odkryto zwęglone ściany, które zachowały się miejscami do wysokości 2,4 m. Przyziemie w całości zasypane było gliną i kamieniami, co pozwoliło na wysunięcie hipotezy, że pełniło ono funkcję swego rodzaju fundamentu stabilizującego całą konstrukcję. Budynek posadowiono na poziomie próchnicy pierwotnej, na drewnianym moszczeniu i obsypano piaskiem i żwirem tworząc kopiec. Ze względu na odnalezioną znaczną ilość gwoździ można przypuszczać, że dach wykonany był z gontów.

⁵ J. Kamińska, L. Kajzer, *Grodzisko z XIII – XIV w Podlężycach pow. Sieradz*, Spraw.Arch., 1969, t. 21, s. 203–207.

⁶ L. Kajzer, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”*. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych, AHP, 1995, t. 1, s. 185–193.

3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, pokrywki; technologia – redukcyjne i utleniające.
Przedmioty żelazne: militaria (fragmenty zbroi – 15 zbrojników, część cepa bojowego – cepiga, fragmenty uprzęży końskiej, podkowa, groty strzał i beltów), noże, gwoździe.
Przedmioty z metali kolorowych: fragmenty przedmiotów brązowych i ołowianych.
Inne: kawałki szklanych naczyń (kielich fletowy), oselki, ułamki cegieł „palcówek”.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV w.
5. W średniowieczu wieś należała najpierw do arcybiskupów gnieźnieńskich, a potem była własnością licznych rodzin prywatnych.
6. Obiekt ten mógł być użytkowany również w wieku XVIII. Nasyp po badaniach został całkowicie zniszczony.
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 105; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; J. Kamińska, A. Chmielowska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu „stożkowatego”, w pow. poddębickim, w 1965 roku*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 216–219; L. Kajzer, Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 167–168; T. Łaskiewicz, *Popów gm. Pęczniew woj. sieradzkie*, IA B 1981, s. 242–243; 1982, s. 266–267; T. Łaskiewicz, P. Wawrzyniak, *Popów – przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków stożkowatych*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 137–145; W. Dudak, *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Popowie*, ŁSA, 2004–2005, t. 9, s. 205–216; A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 75, 109, 111, 142, 304, 389, 393; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne Polski Centralnej*, Warszawa 2004, s. 234.

112. Posadów

nazwa własna: Zamczysko

gm. Telatyn, woj. lubelskie

1. Grodzisko znajduje się na cyplu wysoczyzny wysuniętym w stronę doliny rzecznej strugi Kamień, dopływu Huczwy. Kraniec cypla odcięty od wierzchołiny od strony północnej. Część tworząca majdan ma wymiary 58–79 m i otoczona jest dwoma wałami, których wysokość osiąga 5 m oraz znajdującą się między nimi głęboką fosą szerokości około 8 m. Zewnętrzny stok wału łączy się bezpośrednio ze stromymi zboczami ograniczającymi cypel. Od strony północno-wschodniej znajduje się przerwa w wałach, która może być pozostałością po dawnej bramie. Druga przerwa (brama?), w wale zewnętrznym, usytuowana jest od południa.

2. Badania archeologiczne w 1973 r. przeprowadziła I. Kutylowska.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że stanowisko było zasiedlone w czasie dwóch faz osadniczych. W pierwszej – wczesnośredniowiecznej – znajdowała się tu prawdopodobnie nieobronna osada. W drugiej, datowanej od XIV do XVII w., powstał obronny dwór.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – wczesne średniowiecze, faza 2 – od XIV do XVII w.
5. –
6. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...* opisano w tej miejscowości trzy interesujące obiekty: kopiec (przypisywany Szwedom), „zameczysko” otoczone podwójnymi wałami i kurhan w lesie. Wymieniono też liczne zabytki tu wykopywane, poczynając od siekierok kamiennych. Dla nas najbardziej interesująca jest wzmianka, że z „zameczyska” w 1837 r. wydobyto: „szyszak, naramiennik i ostrogę”.
7. Wybór literatury: SGKP, t. 8, s. 840; J. Gurba, *Grodzisko w Posadowie*, WA, 1951–1952, t. 23, z. 1, s. 112; I. Kutylowska, *Posadów, pow. Tomaszów Lubelski*, IA B 1973, s. 264; J. Gurba, I. Kutylowska, J. Wojtowicz, *Grodzisko Posadów*, [w:] *Przewodnik Ogólnopolskiego Zjazdu PTG*, Lublin 1974, s. 54–57; J. Gurba, *Grodziska Lubelszczyzny*, Lublin 1976, s. 28; E. Banasiewicz, *Grodziska i zameczyska Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 86–89.

113. Potarzyca

nazwa własna: Okop

gm. Jarocin, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się obecnie na terenie parku. Stożkowaty nasyp ma narys owalny o wymiarach u dołu 40 x 43 m, i wysokość 3,5–4,5 m. Według starszych relacji grodzisko otaczała fosa szerokości 5 m, która obecnie nie jest widoczna w terenie. W stawie obok grodziska odkryto dwa rzędy drewnianych pali.
2. Badania powierzchniowe prowadzili J. Kostrzewski w 1915 r. i Z. Zakrzewski w 1926 r. Pomiary i badania powierzchniowe autorstwa M. Kobusiewicza, Z. Kurnatowskiej oraz A. i W. Łosińskich miały miejsce w 1977 r. W 1991 r. badania weryfikacyjne przeprowadził J. Tomala.
3. A. W północnej partii grodziska zachowały się resztki fundamentów budowli (wieżowej?) o rozmiarach 12 x 20 m. Grubość murów osiąga szerokość około 1,9 m, a wysokość zachowanych ścian – 1,2 m. Fundament wykonano z nieociosanych kamieni wiązanych zaprawą wapienną. Wewnętrzne pomieszczenie ma, według autora badań, orientacyjne wymiary 7,35 x 15 m. Narożniki budynku nie są przewiązane, są za to wysunięte w kształcie przypór.

3. B. Zabytki datowane: brak materiału ruchomego.
4. Chronologia obiektu: „pełne średniowiecze” lub XVI w.
5. W późnym średniowieczu miasto było własnością prywatną.
6. Istniało podanie, że ruiny to pozostałość zboru ariańskiego.
7. Wybór literatury: F. Gibasiewicz *Grodziska powiatu jarocińskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 1923, R. 5, t. 2, z. 2, s. 222; *Studia i materiały...*, t. 5, s. 136–137 (tam starsza literatura); J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 250–251; tenże, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w Potarżycy (st. 10, gm. Jarocin, woj. kaliskie)*, Kalisz 2002 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu]; *Teki Dworzaczka...*

114. Potkanna

gm. Przytyk, woj. mazowieckie

1. Kopiec znajduje się 200 m na południowy wschód od obecnego koryta rzeki Wiązownicy. Utworzono go przez odcięcie i nadsypanie terasy rzecznej. Ma wymiary 60 x 70 m i wysokość około 2 m. Powierzchnia utworzonego w ten sposób *plateau* wynosiła 4200 m². Nasyp był otoczony mokrą fosą o szerokości 25 m.
2. W 1965 r. badania powierzchniowe przeprowadził W. Twardowski, a w latach 1977 i 1978 najpierw weryfikacyjne, a następnie sondażowe badania odbyły się pod kierunkiem E. Ćwierbaka.
3. A. W czasie badań odkryto pozostałości drewnianego dworu otoczonego fosą i drewnianym parkanem. Na początku XVI w. dokonano znacznej przebudowy, wznosząc zabudowania murowane o nieznannej formie i rozplanowaniu przestrzennym, a także postawiono mur oporowy.
3. B. Zabytki datowane: od XIII do XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe (?).
4. Chronologia obiektu: faza 1 – od przełomu XIII/XIV do początku XVI w.; faza 2 – XVI–XVIII w.
5. Od schyłku wieku XIV dobra te stanowiły własność protoplastów rodziny Potkańskich herbu Brochwicz.
6. –
7. Wybór literatury: E. Ćwierbak, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, s. 195; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 247; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 67, 78; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 178–180 (tam starsza literatura).

115. Prażki

gm. Będków, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się w łąkach rozciągających się na lewej terasie zalewowej Wolbórki. Zachowały się resztki stożka o średnicy podstawy około 21 m i wysokości sięgającej 1,5 m. Od strony zachodniej widoczne są pozostałości wału.
2. Badania powierzchniowe prowadził w 1948 r. M. Gozdowski, a w 1949 r. J. Kamińska. W 1989 r. badaniami sondażowymi kierował P. Gajda.
3. A. Odkryto konstrukcje drewniane, których przeznaczenia nie udało się ustalić, oraz wał kamienny.
3. B. Zabytki datowane: wg. P. Gajdy – schyłek średniowiecza, wg. L. Kajzera obiekt dwufazowy: faza 1 – XIV–XV w., faza 2 – XVI–XVII w. (?):
Fragmenty naczyń ceramicznych z obu faz.
Kafle piecowe z drugiej fazy.
Inne: fragmenty cegieł „palcówek”.
4. Chronologia obiektu: na podstawie badań powierzchniowych i przekazów ze źródeł pisanych: faza 1 – XIV–XV w., faza 2 – XVI–XVII w. (?); na podstawie wykopu sondażowego P. Gajdy – schyłek średniowiecza.
5. Właścicielami tych dóbr byli przedstawiciele rodu Nagodźców, piszących się z Remiszewic i Pokrzywnicy.
6. Murowany dwór z XVI–XVII w. znany jest ze źródeł pisanych.
7. Wybór literatury: J. Kamińska *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 98; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEWŁ, 1966, nr 13, s. 48; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 268; P. Gajda, *Prażki gm. Będków woj. piotrkowskie*, IA B 1989, s. 90; T. Nowak, *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003, s. 453; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne Polski Centralnej*, Warszawa 2004, s. 235.

116. Radzanów

nazwa własna: Zamek

gm. loco, woj. mazowieckie

1. Obiekt znajduje się w dolinie zalewowej na lewym brzegu Wkry. Jest to kępa otoczona z trzech stron wodami rzeki. Grodzisko typu pierścieniowego ma kształt zbliżony do czworoboku z zaokrąglonymi rogami. Rozmiary jego wnętrza to 43 x 50 m. Wysokość wałów od strony wewnętrznej wynosi 2,5–2,7 m. Wał został w kilku miejscach zniszczony. W połowie wału wschodniego, od strony rzeki, znajduje się obecnie przejście-grobla, zbudowane przez miejscową ludność – być może jest ślad po dawnym przejściu bramnym.

2. Badania weryfikacyjne w 1958 r. przeprowadzili pracownicy Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego. Wykopaliska sondażowe odbyły się w 1966 r. pod kierunkiem J. Pyrgały.
3. A. W wyniku badań odkryto obecność gruzu ceglanego z zaprawą murarską i fragmentami kafli, co pozwoliło na stwierdzenie, że prawdopodobnie znajdował się tu obiekt murowany.
3. B. Zabytki datowane: XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe (?).
4. Chronologia obiektu: XIII–XIV w.
5. Prawdopodobnie właścicielami wsi byli Radzanowscy herbu Prawdzic.
6. Ponieważ nie podano dokładniejszego opisu kafli, można domniemywać, że były to okazy płytowe. Wydaje się więc, że datowanie należy przesunąć, lub rozszerzyć, zwłaszcza że sami autorzy przytaczają wzmiankę źródłową pochodzącą z 1543 r. o „*fortalicium Radzanowo*” i o dworze „za wałem”.
7. Wybór literatury: *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 112–114 (tam starsza literatura); SHGPi, z. 3, s. 253–254.

117. Radzymin

nazwa własna: Kopiec

gm. Naruszewo, woj. mazowieckie

1. Grodzisko w formie stożka, o średnicy podstawy 25 m i wysokości od dna fosy około 3,5 m, znajduje się wśród łąk nad bezimienną strugą, będącą lewym dopływem Naruszewki. Nasyp otacza fosa o szerokości około 8 m, bardzo dobrze zachowana i nawodniona. Od północy i północnego zachodu widoczne są resztki wału sięgające 0,5 m wysokości. Od strony południowo-wschodniej stanowisko zostało częściowo zniszczone.
2. W latach 1954 i 1958 odbyły się badania inwentaryzacyjne i weryfikacyjne pracowników Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego. W roku 1965 sondażowe badania wykopaliskowe przeprowadził J. Pyrgała.
3. A. W czasie badań odkryto fragment dolnej części pieca (przepalona gliniana ściana i kamienie) o nieustalonym przeznaczeniu.
3. B. Zabytki datowane:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: grot oszczepu.
4. Chronologia obiektu: XIII–XIV w.
5. Być może właścicielami wsi byli protoplaści Radzymińskich herbu Lubicz.
6. –
7. Wybór literatury: J. Pyrgała, *Badania sondażowe wczesnośredniowiecznych grodzisk w powiecie płońskim przeprowadzone w 1965 roku przez Zakład Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 192–194; *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 118–119 (tam starsza literatura).

118. Raszewy st. 1

nazwa własna: Grodzisko

gm. Żerków, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko jest w znacznym stopniu zniszczone i obecnie ma kształt porośniętego drzewami i krzewami pagórka. Znajduje się na wysokiej krawędzi doliny Lutyni. Pierwotna średnica nasypu miała prawdopodobnie około 50 m i wysokość 5–6 m.
2. Pierwsze obserwacje poczyniono tu już w 1890 r. w czasie budowy drogi, w 1912 r. badania powierzchniowe prowadził na tym stanowisku E. Blume. W 1976 r. sondażowe wykopaliska przeprowadzono pod kierownictwem W. Śmigielskiego.
3. A. W wykonanym wykopie sondażowym odnotowano obecność warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane: pełne średniowiecze.
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – utleniające (?).
4. Chronologia obiektu: pełne średniowiecze.
5. W średniowieczu wieś należała do licznych właścicieli prywatnych.
6. Według relacji F. Gibasiewicza kiedyś odnaleziono tu „mnóstwo najrozmaitszych skorup, żuźle żelazne, krótki mieczyk i koleczugę”.
7. Wybór literatury: SGKP IX, s. 532–533; F. Gibasiewicz, *Grodziska powiatu jarocińskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 1923, R. 5, t. 2, z. 2, s. 223–224; W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 288; *Studia i materiały...*, t. 5, s. 373; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotośzynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 246.

119. Rososzycza

gm. Sieroszewice, woj. wielkopolskie

1. Stanowisko znajduje się w parku podworskim i usytuowane jest około 60 m na południe od murowanego dworu. Jest to kopiec o średnicy podstawy około 25 m i wysokości 2 m. Otacza go szeroka na około 10 m fosa, która od wschodu łączy się ze stawem. Od północy prowadzi do niego kamienno-ceglany most.
2. Obiekt został odkryty w 1982 r. przez R. Linette, a w 1984 r. badania powierzchniowe przeprowadziły A. Knapowska-Mikołajczyk i A. Łosińska. W tym samym roku odbyły się badania sondażowe prowadzone przez G. Teske.
3. A. Nie odkryto śladów zabudowy.
3. B. Zabytki datowane: z badań A. Knapowskiej-Mikołajczyk i A. Łosińskiej na XVI–XVII w.; z badań G. Teske na II połowę XV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.

4. Chronologia obiektu: II połowa XV–XVII w.
5. Obiekt ma od końca XV w. poświadczoną własność prywatną.
6. W 1429 r. wzmiankowany dwór na kopcu.
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, 1984, R. 32, nr 3, s. 401; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 130–131; tenże, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166.

120. Rozdrażew

woj. wielkopolskie

1. Relikty dworu położone są w łąkach, około 60 m na wschód od strugi Rozdrażewskiej. Jest to obecnie słabo widoczne w terenie wyniesienie o kształcie owalnym i przybliżonych wymiarach: 40 m po osi północ-południe i 39 m po osi wschód-zachód. Otacza je czytelna w terenie fosa o szerokości od 5 do 8 m.
2. Wykopalka w 1988 r. przeprowadził L. Wojda.
3. A. W wyniku badań ustalono, że obiekt użytkowany był dwufazowo. Nikłe pozostałości pierwszej fazy, datowanej na wiek XV, pozwalają jedynie na stwierdzenie, że na nasypie funkcjonowały zabudowania drewniane, zniszczone przez pożar. Następnie w wieku XVI wzniesiono tu budynek ceglano-kamienny, funkcjonujący do przełomu XVII i XVIII w. Po południowej stronie nasypu odkryto ślady pomostu o szerokości około 4 m, wspartego na palach o średnicy około 0,3 m przykrytego belkami o szerokości 10–20 cm.
3. B. Zabytki datowane: XV–XVII w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne, utleniające, szklwione, angobowane i z białej glinki.
 Kafle piecowe: garmkowe; płytowe z polewami: zielonymi, brązowymi i wielobarwnymi.
 Przedmioty żelazne: cztery nierozpoznane.
 Przedmioty kościane: półfabrykat łyżwy.
 Inne: płytki posadzkowe, cegły zendrówki.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV w., faza 2 – XVI–XVII/XVIII w.
5. Właścicielami wsi w interesującym nas czasie byli Rozdrażewscy herbu Doliwa.
6. J. Tomala twierdzi, że początek funkcjonowania dworu przypadł dopiero na wiek XVI. Przytacza jednak wzmianki o XV-wiecznych „drewnianych zamkach” lokalizowanych w Rozdrażewie. Sugeruje, że wcześniejsze osadnictwo może znajdować się na innym, znajdującym się w pobliżu nasypie.

7. Wybór literatury: L. Wojda, *Rozdrażew, woj. kaliskie*, IA B 1988, s. 134; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 247–248.

121. Rozprza-Łochyńsko

woj. łódzkie

1. Grodzisko pierścieniowate położone jest na wydmowym wzniesieniu wśród bagnistych łąk nad Luciążą. Ma średnicę około 40 m i otoczone jest fosą szeroką na około 12 m oraz wałem o szerokości około 8 m, o zachowanej wysokości 2,5 m. Jego zachodnia część jest zniszczona. Obecnie grodzisko ma kształt połowy stożka o zakłęśniętym środku.
2. W latach 1963–1966 wykopaliska przeprowadziła A. Chmielowska.
3. A. W czasie badań wykopaliskowych odkryto pozostałości czterech faz użytkowania obiektu. W czasie trwania dwóch pierwszych majdan otaczały wały ziemne z elementami drewnianymi, w trzeciej prawdopodobnie nasypy wzmocniono konstrukcją izbicową, a całość otoczono fosą. Wszystkie te fazy kończyły się pożarami. W fazie czwartej naprawiono wały płaszczem glinianym i całej konstrukcji nadano formę stożka.
3. B. Zabytki datowane: brak ścisłego podziału na fazy. Do późnośredniowiecznych zaliczono:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany miseczki, pokrywki, misy; technologia – tradycyjne, redukcyjne i wykonane z białej gliny.
 Przedmioty żelazne: militaria: 2 fragmenty posrebrzanych strzemion, fragmenty 7 ostróg, w tym 4 z gwiazdzistym bodźcem, fragmenty zbroi płytkowej (1 zbrojnik i 1 fragment blachy), posrebrzana żelazna sprzączka do pasa, groty beltów (1 z trzpieniem, 10 z tuleją), 2 groty włóczni, czekan, topór, 3 kółka do wędzideł, podkowa; inne: klucz hakowaty, klucz do kłódki, kłódka cylindryczna, okucie piasty koła, 2 wiertła, fragment noża, skobel.
 Przedmioty z metali kolorowych: brązowa obrączka – pierścioneł.
 Inne: żużel żelazny, fragmenty rękawicy skórzanej i dziecięcego bucika.
4. Chronologia obiektu: wg. A. Chmielowskiej: faza 1 – VI–IX w., faza 2 – XI–X w., faza 3 – XI–XIII w., faza 4 – połowa XIII–II połowa XIV w.
5. W średniowieczu właścicielami tych dóbr byli przedstawiciele rodu Nagodziców.
6. Badania prowadzono również na sąsiednich stanowiskach (także w mieście) odnajdując ślady osadnictwa wczesno- i późnośredniowiecznego.
7. Wybór literatury: SGKP IX, s. 842–843; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 99–100; A. Chmielowska, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym kompleksem osadniczym w Rozprzy, pow. Piotrków Trybunalski*,

PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 249–266; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. II, Łódź 1970, s. 73–74; A. Chmielowska, *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*, PiMMAiEwŁ, 1982 [1985], s. 159–212 (tam dalsza literatura); *Grodziska województwa piotrkowskiego...*, s. 28–30; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 239.

122. Rybojady st. 1

gm. Trzciel, woj. lubuskie

1. Stanowisko znajduje się na półwyspie Przysieka (dawniej wyspa) na zachodnim brzegu jeziora Rybojadło. Znacznie zniszczone w części południowej grodzisko stożkowate powstało być może na miejscu wcześniejszego „wkłęsłego”. Od strony południowo wschodniej czytelne są dwa wały i fosa. Stożek ma wymiary 33 x 40 m. Długość całego założenia, mierzona po osi z północnego zachodu na południowy wschód, wynosi około 80 m, a wysokość stożka sięga 2,5 m. Szerokość wału to 8–10 m, a fosy około 6 m.
2. Penetracje powierzchniowe przeprowadzili: w 1912 r. E. Blume, a w 1948 r. B. Kostrzewski. Badania sondażowe w latach 1960–1962, 1964 odbyły się pod kierunkiem A. Kołodziejskiego. Następnie w latach 1967 i 1973 sporządzono pomiary i plany warstwiczne.
3. A. W wyniku badań odkryto dwa poziomy osadnicze: pierwszy przypadający na wieki IX–XI i drugi – późnośredniowieczny. W warstwach fazy 2 odkryto gruz ceglany. Obiekt w XV w. został zniszczony w wyniku pożaru.
3. B. Zabytki datowane: pełne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne i redukcyjne.
Przedmioty żelazne: groty bełtów, okucie pochwy noża, gwoździe. Z badań z 1912 roku bez sprecyzowanej chronologii: rękojeść miecza, groty bełtów, rożen żelazny, motyka i siekiera.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – C–D, faza 2 – pełne średniowiecze.
5. W średniowieczu dobra te należały do Wezenborgów, a potem przeszły w ręce Ostrorogów.
6. Autor badań sugerował, że obiekt ten był strażnicą wojskową.
7. Wybór literatury: SGK IV/1, s. 234–235; A. Kołodziejski, *Wstępne badania archeologiczne grodziska w Rybojadach, pow. Międzyrzecz*, „Rocznik Lubuski” 1962, t. 3, s. 298–311; tenże, *Sprawozdanie z działalności zielonogórskiego ośrodka archeologicznego za lata 1958–1964*, „Silesia Antiqua” 1966, t. 8, s. 225, 229; tenże, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne w Rybojadach, pow. Międzyrzecz*, Zielona Góra 1967 [informator]; tenże, *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony zabytków archeologicznych w województwie zielonogórskim w latach 1960–1966*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” 1969, nr 1, s. 176–183; *Studia i materiały...*, t. 5, s. 455–456 (tam starsza literatura).

123. Rzeczków st. 1

gm. Skierniewice, woj. łódzkie

1. Grodzisko zajmuje szczyt naturalnego wyniesienia nad rzeczką Łupiną. Zachowała się korona wałów i fragmenty fosy od strony północnej, wschodniej i zachodniej. Średnica mierzona po zewnętrznej krawędzi wałów wynosi 45–50 m. Wały są zachowane do wysokości 1,1–2,4 m.
2. W latach 1981 i 1983 r. wykopaliska przeprowadził tu Z. Lechowicz.
3. A. W wyniku badań odkryto nawarstwienia pozwalające na zrekonstruowanie sposobu budowy wału. Miał on konstrukcję skrzyniową (prawdopodobnie w technice zrębowej), którą dodatkowo ustabilizowano pionowo wbitymi palami, a od zewnątrz umocniono dodatkowo gliniano-ziemnym przedpiersiem. Skrzynie dołem wypełnione były kamieniami, wyżej piaskiem i żwirem. Duże ilości gliny i polepy zinterpretowano jako ślad po zabezpieczeniu skrzyń przed pożarem. Całość założenia otaczała sucha fosa o głębokości 1,5–2 m i szerokości 6–12 m. Obiekt najprawdopodobniej został spalony wkrótce po wybudowaniu.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–I ćwierć XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – w przewadze tradycyjne.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–I ćwierć XIV w.
5. W XIII wieku była to prawdopodobnie włość książęca, natomiast w XV w. należała do właścicieli prywatnych.
6. Niewykluczone, że obiekt powstał z inicjatywy książęcej. W obrębie wałów odkryto również ślady osadnictwa z XVII w.
7. Wybór literatury: T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Z badań nad osadnictwem Mazowsza Rawskiego*, „Rocznik Łódzki” 1984, t. 34, s. 249–269; A. Kosiorek, *Z najnowszych badań archeologicznych nad założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego*, AUL, 2001, FA 23/2, s. 89–90.

124. Sędziszów

(dzisiaj na terenie wsi Piła)

gm. Sędziszów, woj. świętokrzyskie

1. Stanowisko znajduje się na skraju podmokłej doliny zalewowej potoku Lipka, prawego dopływu Mierzawy. Kopiec ziemny w kształcie smukłego stożka ma średnicę podstawy około 30 m i wysokość sięgającą 8 m. Nasyp otaczają relikty fosy.
2. Wykopaliska w 1980 r. przeprowadził tu Z. W. Pyzik.
3. A. W wyniku badań, w warstwach na kulminacji kopca, odkryto pokłady węgla drzewnych i polepy.

3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: trzy groty bełtów, klucz żelazny, gwoździe.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII w.
5. Prawdopodobnie wieś ta należała w średniowieczu do przedstawicieli rodu Jastrzębców.
6. —
7. Wybór literatury: SGKP, t. 10, s. 466; Z. W. Pyzik, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Pile, gm. Sędziszów, woj. Kielce, przeprowadzonych w okresie 14 lipca do 2 sierpnia 1980 r.*, Kielce 1980 [mps w WKZ Kielce]; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 173 (tam dalsza literatura); SHGKr. II/1, s. 88 – hasło *Gródek* oprac. F. Sikora.

125. Siedlątków

gm. Poddębice, woj. łódzkie

1. Grodzisko było położone wśród łąk w dolinie zalewowej Warty nad rzeczką Pichną (Brodnią). Obecnie jego relikty znajdują się na dnie sztucznego zbiornika Jeziorsko. Był to nasyp w kształcie stożka (bez zakłębienia), o wysokości sięgającej 3,5 m, i dolnej średnicy około 35 m. Średnica górnego *plateau* miała 13 m. W ukształtowaniu terenu można było dopatrywać się pozostałości wału i fosy.
2. Penetracje powierzchniowe prowadzili: w 1928 r. R. Jakimowicz, a w 1953 r. J. Kamińska. Wykopaliska w latach 1965–1966 przeprowadziła J. Kamińska, a w 1974 r. E. Krause.
3. A. W wyniku badań dokonano hipotetycznej rekonstrukcji zabudowy funkcjonującej na kopcu. Była to wieża mieszkalna na planie kwadratu o boku 6 m, zbudowana w konstrukcji zrębowej z drewna dębowego. Dodatkowo J. Kamińska sugerowała, że wejście do wieży wykonano w konstrukcji sumikowo-łątkowej, nie precyzując jednak sposobu połączenia obu tych konstrukcji. Przypuszczalnie wieża miała trzy kondygnacje, czyli wysokość około 9–10 m i dodatkowo była częściowo podpiwniczona. Zagłębienie o wymiarach 2 x 2 m sięgało 1 m poniżej ówczesnego poziomu gruntu. Odnalezienie znacznej ilości gwoździ pozwoliło na wysunięcie hipotezy o przekryciu budynku dachem gontowym. Zabudowania te zostały zniszczone w wyniku pożaru.
3. B. Zabytki datowane: od połowy do 3 ćwierci XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, pokrywki, misy, dzbany, miseczki, pucharek; technologia – tradycyjne, redukcyjne, z białej gliny.
Kafle piecowe: garnkowe w większości z otworami kwadratowymi, część z okrągłymi.

Przedmioty żelazne: militaria: fragmenty zbroi: hełm, naręczak, nałokcica, kirys płytowy, grot kopii, 2 groty oszczepów, 2 topory, 1 grot włóčni (lub kopii), 14 grotów bełtów (1 z trzpieniem, 13 z tuleją), 5 ostróg, wędzidło, 3 strzemiona, orzech kuszy, 6 podków, fragment dźwigni spustowej kuszy, 3 haki do naciągania cięciwy kuszy; inne: 4 ciosła, 2 dłuta, 765 gwoździ z łebkiem podłużnym, 13 z okrągłym, 8 haków, 1 klin dużych rozmiarów, 1 kilof, 4 siekiery, 1 strug, 2 świdry, zasuwa do drzwi, 2 zawiasy, 2 klucze, 3 kłódki cylindryczne, 4 kółka, 4 luśnie do wozu, 10 łańcuchów, 8 noży, okucie łopaty, 7 haczyków, rak do chodzenia po lodzie, zwartka do wozu, 11 skobli, 5 sierpów, uchwyt wiadra, 4 okucia dyszla, sprzęt kowalski (gwoździownica, kowadełko, 2 łopatki do węgla, 2 młotki, 12 przecinaków, 1 rylec, 1 siekacz, 12 sztabek żelaza, 2 tłoczki, 1 toporek, jako cęgi kowalskie omyłkowo opisano w publikacji fragment kuszy), nutownik. Wśród umieszczonych przez autorkę badań rysunków przedmiotów o „nieokreślonej funkcji” rozpoznać można dodatkowo rygiel i zatyczkę z uszkiem.

Przedmioty z metali kolorowych: fragmenty blachy brązowej (46).

Przedmioty kościane.

Inne: osełka, 1 kawałek szkła, 1 tygiel, 1 forma odlewnicza z piaskowca.

4. Chronologia obiektu: od połowy do 3 ćwierci XIV w.
5. Od II połowy wieku XIV w źródłach pisanych poświadczeni są prywatni właściciele tych dóbr. Prawdopodobnie byli to przedstawiciele rodu pieczętującego się herbem Korab.
6. Badania prowadzono również na osadzie towarzyszącej dworowi. Spis militariów podaje według nowszych opracowań: M. Głosek, L. Kajzer, A. Nadolski, *Wykaz zabytków*, [w:] *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978, s. 48; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 105; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; J. Kamińska, A. Chmielewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu „stożkowatego”, w pow. poddębickim, w 1965 roku*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 216–219; J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 15–88; też, *Zespół przedmiotów żelaznych z Siedlątkowa, pow. Poddębice*, KHKM, 1968, R. 15, nr 2, s. 430–433; A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, PiMMAiEwŁ, 1963, nr 15, s. 89–93; E. Nosek, *Czternastowieczna kuźnia w Siedlątkowie*, tamże, 1968, nr 15, s. 95–131; W. Susłowska, T. Urbanowicz, *Materiały osteologiczne ssaków z Siedlątkowa, pow. Poddębice*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 95–131; A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlątkowie, nad Wartą*, „Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego” 1969, t. 4, s. 5–23; E. Krause, *Siedlątków pow. Poddębice. Stanowisko I, 1a, IA B 1974*, s. 258–259; tenże, *Nowe źródła archeologiczne o siedzibie rycerskiej w Siedlątkowie w woj. sieradzkim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985 roku*, red. A. Kula, Toruń 1987, s. 127–130; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 183–184; L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib*

rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w wieku XIII–XVI wieku, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 589–603; T. Wojciechowski, *Znaleziska fragmentów kusz w Polsce*, tamże, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 481–497; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 241.

126. Siemkowice st. 4

nazwa własna: Zameczek

woj. łódzkie

1. Dwór zbudowano na skraju wysoczyzny, którą w czasie budowy domu nadsypano, otrzymując formę kopca otoczonego fosą.
2. W roku 1974 odbyły się wykopaliska pod kierunkiem M. Głoska i L. Kajzera.
3. A. W wyniku badań udało się ustalić, że najstarszą częścią budynku są relikty kamiennej wieży na rzucie kwadratu o boku 10 m. Jej budowę należy datować na lata około 1441 r. W II połowie wieku XVI obiekt rozbudowano do formy renesansowego dworu na planie prostokąta o bokach 17 x 18,5 m. Kolejne przebudowy miały miejsce w końcu XVII w. oraz w połowie wieku XIX.
3. B. Zabytki datowane: od połowy XV do końca XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, pokrywki, dzbany; technologia – redukcyjne, utleniające, z glin białych szkliwione wewnątrz.
Kafle piecowe: kafle miskowe o kwadratowych otworach, z gliny kaolinitowej wypalone w atmosferze utleniającej.
Przedmioty żelazne: 21 gwoździ, sprzączka, nożyk, fragment ostrza siekier/topora, skoblica, podkówka buta, grot bełtu.
Inne: ciężarek do sieci z piaskowca, kulka z bursztynu o średnicy 3 cm.
4. Chronologia obiektu: od połowy XV w.
5. Dobra te w średniowieczu należały do przedstawicieli rodu Wrszowców, a następnie Siemkowskich herbu Oksza.
6. Odnaleziono bogaty materiał nowożytny, w tym kafle płytowe. W odległości 250 m od opisywanego obiektu, na zabagnionych łąkach, znajdowało się grodzisko stożkowate, obecnie całkowicie rozwieszone.
7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, *Siemkowice, pow. Pajęczno*, IA B 1974, s. 260–261; ciż, *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, z. 2, s. 153–166; L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 590–593; tenże, *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, t. 2, *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, red. T. S. Jaroszewski, Warszawa 1994, s. 139–152; P. Dzwonik, *Materiały archeologiczne z badań dworu obronnego w Siemkowicach woj. łódzkie*, Łódź 2001 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 241–242.

127. Sienno

woj. mazowieckie

1. Stanowisko położone jest w częściowo zabagnionym terenie, w widłach rzeczki Wolanki i jej bezimiennego dopływu. Kopiec od strony północno-zachodniej, zachodniej i południowo-zachodniej otacza półkolistą fosą, o zachowanej szerokości 5 m, która odcina cypel wysoczyzny wchodzący klinem w widły cieków. Obecnie średnica podstawy kolistego nasypu wynosi 45 m, a jego wysokość osiąga 2,5 m.
2. Badania sondażowe w 1981 r. przeprowadził B. Muzolf.
3. A. W wyniku badań odkryto zachowaną sklepioną piwnicę i zarys murowanego z łamanego wapienia dworu o wymiarach 20 x 25 m, który otoczony był dookołnym murem o grubości 2 m i 1 m od trudno dostępnej strony wschodniej. Odkryto również dwa inne odcinki muru fundamentowego wykonanego z kamieni eratycznych łączonych zaprawą wapienną. Nie udało się jednak rozpoznać rozplanowania całej zabudowy kopca.
3. B. Zabytki datowane: XV–XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: omówione łącznie: garnki, misy, pokrywki; technologia – ceramika biała, redukcyjna.
4. Chronologia obiektu: XV–XVII w.
5. W XV w. dobra te były własnością Oleśnickich-Sienińskich, herbu Dębno.
6. –
7. Wybór literatury: B. Muzolf, *Założenie obronne rodu Oleśnickich-Sienińskich w Siennie, woj. radomskie*, Łódź 1983 [mps w archiwum WKZ w Łodzi]; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 247; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 201–204 (tam dalsza literatura).

128. Skalów st. 1

gm. Koźmin, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na wschodnim brzegu Orli, obecnie jest prawie całkowicie zniwelowane. Założenie miało kształt zbliżony do prostokąta o zaokrąglonych rogach i wymiary 25 x 40 m. Dziedziniec (9,5 x 14 m) otaczał wał ziemny i przykop od strony łąki. Jako fosę wykorzystano starorzecze Orli.
2. Wykopaliska w 1987 r. przeprowadził Z. Lechowicz.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że stok fosy umocniono faszynowaniem, a zabudowania uległy zniszczeniu w wyniku pożaru.

3. B. Zabytki datowane: od połowy XIII do połowy XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne i redukcyjne.
4. Chronologia obiektu: od połowy XIII do połowy XIV w.
5. Wieś w średniowieczu (od 1338 r.) należała do właścicieli prywatnych.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. X, s. 647; Z. Lechowicz, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 1 w Skałowie gm. Koźmin woj. kaliskie przeprowadzonych w 1987 roku* [mps w archiwum WKZ w Kaliszu]; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 244.

129. Skoszewy Stare st. 1

gm. Nowosolna, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się na wysokiej terasie na prawym brzegu rzeki Moszczenicy. Zachowały się reliktów dwóch wałów. Mniejszy o wysokości 3 m i długości 40 m położony jest od strony południowo-zachodniej. Większy o wysokości 4 m i długości 105 m zamyka półkole płaski majdan o średnicy około 70 m.
2. W 1980 r. badania powierzchniowe prowadzili R. Grygiel i M. Góra. Wykopiska w latach 1989–1990 odbyły się pod kierunkiem A. Chmielowskiej.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że mały wał to wydma, łącząca się ze stromym brzegiem Moszczenicy, broniąca w sposób naturalny dostępu do grodu od strony południowej. Duży wał posiadał niezidentyfikowane konstrukcje drewniane wzmocnione kamieniami. Jego wewnętrzny stok zabezpieczała ława z kamieni eratycznych, a zewnętrzny gliniano-kamienne płaszczowanie. Na majdanie odkryto 16 (?) jam, z których 5 większych zaopatrzonych w paleniska uznano za pozostałości chat z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych.
3. B. Zabytki datowane: w obrębie chat występował przemieszany materiał z trzech faz użytkowania, przy czym materiał wczesnośredniowieczny w ilościach śladowych. Nie wszystkie zabytki przypisano do określonych faz:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbanki, pokrywki; technologia – tradycyjne, redukcyjne i utleniające.
Przedmioty żelazne: 4 noże (1 wczesnośredniowieczny?), 4 gwoździe, 3 fragmenty sierpów, 1 sprzączka, 1 fragment podkowy, okucie drzwi, fragment blachy brązowej.
Inne: 4 osetki.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – VII–IX/X w., faza 2 – XIII/XIV–XV w., faza 3 – XVI–II połowa XVII w.
5. W średniowieczu dobra te należały do Łazęki – Piotra Strykowskiego, a następnie do rodzin Warszzyckich i Duninów.

6. P. Wesołek datuje obiekt na XV–XVI w. Z zabytków nowożytnych wymienić trzeba: monetę Albrechta Hohenzollerna z 1542 r., dwa szelągi z XVII w., płytowe kafle piecowe.
7. Wybór literatury: J. Dylik, *Łódź i okolice. Przewodnik geograficzny*, Łódź 1939, s. 158–159; L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1, s. 280–281; M. Góra, *Skoszewy Stare st. 1, woj. łódzkie*, IA B 1989, s. 74; A. Chmielowska, *Skoszewy Stare gm. Nowosolna, woj. łódzkie*, IA B 1990, s. 109; 1991, s. 104; P. Wesołek, *Małe założenia obronne pogranicza Łęczyckiego i Mazowsza Rawskiego w świetle nowych badań*, Łódź 1992 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 117; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 243; M. Góra, *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Skoszewach Starych, gmina Nowosolna, województwo łódzkie*, PiMMAiEwŁ, 2004–2007, nr 43, s. 273–299.

130. Słupia

nazwa własna: Zamczysko

gm. Jodłownik, woj. nowosądeckie

1. Grodzisko znajduje się na wzgórzu Zamczysko, które wznosi się na lewym brzegu Tarnawy. Cypel wyniesienia odcięto od zaplecza rowem szerokości 9 m, umocnionym po obu stronach ziemnymi wałami. Pozostałości wału oraz rowu widoczne są także na zachodnim zboczu. Utworzone w ten sposób *plateau* tworzy owal o wymiarach 8 x 10 m.
2. W 1949 r. badania sondażowe przeprowadził G. Leńczyk.
3. A. W czasie badań odkryto spalone konstrukcje drewniane, na tej podstawie G. Leńczyk zaproponował zrekonstruowanie zabudowy w postaci drewnianej budowli „zapewne wieżowej”.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty z metali kolorowych: grudka stopionej miedzi.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII–XIV w.
5. W średniowieczu dobra te były najprawdopodobniej własnością prywatną (Szreniawici, potem Drużynici).
6. –
7. Wybór literatury: A. Jodłowski, *Uwagi nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w dorzeczu Raby*, AAC, 1968, t. 10, s. 76–78; M. Cabalska, *Pradzieje powiatu limanowskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1970, Prace Archeologiczne, z. 12, s. 13; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 30, 99; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 176–177; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 203.

131. Smogulec st. 1

nazwa własna: Zamczysko

gm. Gołańcz, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko usytuowane jest wśród podmokłych łąk w dolinie zalewowej Noteci, na nieznacznie wyniesionej piaszczystej łasze. Otacza je fosa, poza którą widoczne są pozostałości niskiego wału. Stożkowaty nasyp ma wymiary: podstawa 50 x 54, płaszczyzna szczytowa 16 x 16 m. Wysokość mierzona do obecnego dna fosy to 6,4–7,4 m. Fosa, szeroka na 6–10 m, ma obecnie zróżnicowaną głębokość od 0,4 do 2,75 m. Od zachodu do tego stanowiska przylega osada (st. 1a).
2. Wielokrotne penetracje terenowe prowadzone tu były m. in. przez J. Radziwińskiego w 1885 r., miejscowego nauczyciela Meyera w 1912 r., J. Kostrzewskiego w 1929 r., Richtera w 1943 r. Wizytacja konserwatorska Z. Pieczyńskiego odbyła się w 1957 r., a badania powierzchniowo-weryfikacyjne M. Grabskiej, Z. Kurnatowskiej, A. Łosińskiej, Z. Bagniewskiego i A. Starzyńskiego w 1978 r. Prace sondażowe w 1980 r. prowadził E. Cnotliwy.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że obiekt był użytkowany w czasie trzech faz osadniczych. W pierwszej fazie (od II połowy XIII do początku XIV w.) pośrodku założenia wybudowano drewnianą wieżę o maksymalnych wymiarach 7 x 10 m. Otoczona była ona ziemnym wałem pierścieniowym, otwartym od południowego zachodu. Po spaleniu tych zabudowań wyrównano teren i wzniesiono nowy budynek 7,5 x 8,5 m oraz podwyższono wał (2 faza – I połowa XIV–początek II połowy XIV w.). W fazie 3 (koniec XIV–początek XV w.) powstał kolejny budynek na tym samym planie. Otoczono go wałem-nasypem oraz fosą i drugim, zewnętrznym wałem.
3. B. Zabytki datowane: od II połowy XIII do początku XV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, pokrywki, misy, dzbanki; technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające, importowane kamionki, naczynia wykonane z białej gliny, szklone oraz 1 fragment naczynia grafitowanego. Kafle piecowe: z dawnych badań znamy rysunek kafła garnkowego.
 Przedmioty żelazne: wrzeczadło, okucia (taśmy żelazne z otworami na gwoździe), gwoździe, ćwieki; militaria: fragmenty pancerza kolczastego, 3 groty włóczni, 16 grotów bełtów (15 z tulejką, 1 z trzpieniem), ostroga z gwiaździstym bodźcem i fragment ostrogi, fragment podkowy i być może wędzidło dwuczęściowe; półfabrykaty kowalskie: 5 sztabek, gwoździownice?, do narzędzi rolniczych zaliczono sierp wykonany z taśmy żelaznej, 3 noże, jeden z fragmentem okładziny kościanej i śladami po nitach brązowych, 2 fragmenty małej miseczki, 12 egzemplarzy nieokreślonych (3 oścień?), bryłka żuźla.
 Przedmioty z metali kolorowych: 7 fragmentów różnych przedmiotów z brązu (blacha brązowa).

Przedmioty kościane: fragment szydła, fragment okładziny zdobionej nacięciami, półsurowiec – fragment wygładzonej łukowato wygiętej kości; z poroża – 3 fragmenty (półsurowce) ze śladami obróbki.

Inne: przedmioty szklane w tym 6 fragmentów naczyń i 2 ułamki butelek⁷.

4. Chronologia obiektu: 1 faza – od II połowy XIII do początku XIV w.; 2 faza – I połowa XIV–początek II połowy XIV w.; 3 faza – koniec XIV–początek XV w.
5. Fundacja dworu przypisywana jest Bogusławowi Domaradziowi herbu Grzymała.
6. Z dawnych badań miały pochodzić fragmenty mieczy, strzemion, podkowy, łyżki srebrne, oprawa do noża (zachowane rysunki 5 noży i innych przedmiotów żelaznych oraz 2 naczyń i kafla garnkowego) Badania przeprowadzono również na osadzie przygodowej (st. 1a) datowanej na XIII/XIV w.
7. Wybór literatury: SGKP, t. 10, s. 891; *Studia i materiały...*, t. 6, s. 167–171; E. Cnotliwy, R. Rogosz, E. Wilgocki, *Grodzisko stożkowe w Smogulcu gm. Gołańcz, woj. Piła, w świetle badań weryfikacyjnych*, Slav.Ant., t. 34 (tam dalsza literatura); A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.

132. Smyczyna st. 20

gm. Lipno, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się obecnie na terenach leśnych położonych w dolinie rzeki Samicy. Jest to kopiec o średnicy około 40 m i wysokości 1–3 m z zakłębieniem pośrodku. W południowej części obiekt został częściowo zniszczony przez drogę.
2. Badania ratownicze w 2003 r. przeprowadził M. Wróbel.
3. A. Nasyp zbudowany z kamieni i gliny.
3. B. Zabytki datowane: 1 faza średniowieczna; 2 faza – XVI–II połowa XVII w.: Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: 1 faza średniowieczna; 2 faza – XVI–II połowa XVII w.
5. Przy końcu średniowiecza wieś była siedzibą Radomickich herbu Kotwicz.
6. W pobliżu znajduje się niewielki kopiec, który według autora badań może być pozostałością po młynie wzmiankowanym tutaj od połowy XV w. W tej samej miejscowości w czasie badań powierzchniowych znaleziono kilka śladów osadniczych średniowiecznych i osadę datowaną na XIII–XIV w., gdzie wykonano wykop sondażowy
7. Wybór literatury: M. Wróbel, *Nieznane grodzisko średniowieczne i nowożytny dwór na kopcu ze Smyczyny, gm. Lipno, woj. Wielkopolskie* (AZP 62–23/35; *Smyczyna, Stan. 20*), „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2003, t. 6, s. 403–409.

⁷ Tak wczesne datowanie butelek może budzić pewne wątpliwości.

133. Sobolów (Sobolewo-Sieradze)

nazwa własna: Koci Zamek

gm. Łapanów, woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się na wzgórzu wznoszącym się na prawym brzegu Stradomki. Cypel wzgórza został oddzielony od zaplecza rowem, który pogłębiając naturalne obniżenie, otoczył następnie cały uformowany w ten sposób stożek. Tak powstało eliptyczne w kształcie *plateau*, które miało w 1949 roku wymiary 11 x 24 m, a obecnie 11 x 19 m. Część wierzchołka grodziska zniszczył kamieniołom. W południowej części zarysowuje się słabo zachowany wał, który pierwotnie otaczał prawdopodobnie cały majdan. Na linii wałów znajdują się rumowiska kamieni.
2. Badania zwiadowcze w 1949 r. przeprowadził G. Leńczyk, a wykopaliska pod kierownictwem K. Reguły miały miejsce w 1967 r.
3. A. W wyniku badań na krawędzi majdanu odkryto ślady po spalonych umocnieniach drewnianych – być może po częstokole. Stwierdzono również, że obiekt ten został zniszczony przez pożar.
3. B. Zabytki datowane: XIII–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające i szkliwione.
4. Chronologia obiektu: XIII–XIV w.
5. W XIV i na początku XV wieku dobra te były w posiadaniu rodziny Brun herbu Strzemie.
6. –
7. Wybór literatury: J. Żurowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zachodnio-Małopolskiego za rok 1923*, WA, 1924–1925, t. 3, s. 333; K. Reguła, *Sobolewo-Sieradze, pow. Bochnia*, IA B 1967, s. 365–366; tenże, *Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sobolowie-Sieradze, pow. Bochnia*, „Badania Muzeum Żup Krakowskich w r. 1967”, s. 61–63; A. Jodłowski, *Uwagi nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w dorzeczu Raby*, AAC, 1968, t. 10, s. 73–80; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 30, 100; S. Kołodziejewski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 177–178; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 204.

134. Sobota

gm. Bielawy, woj. łódzkie

1. Kopiec położony jest w dolinie Bzury. Owalny w kształcie stożek u podstawy ma średnicę 65 m, a na majdanie 30–45 m i jest wysoki na około 5 m. Według przekazów w XIX w. otaczały go trzy fosy. Obecnie widoczne są relikty dwóch: jedna od strony północnej i wschodniej otaczała grodzisko

i zawsze pełna była wody; druga – o kilkadziesiąt kroków na zewnątrz – znajdowała się w stronie południowo-wschodniej i łączyła się z Bzurą. Górna powierzchnia kopca wyrównana została dla celów gospodarczych. Znajduje się na niej neogotycki zameczek z 3 ćwierci XIX w., który zbudowano na reliktach murowanego dworu z I połowy XVI w.

2. Badania powierzchniowe R. Jakimowicz przeprowadził w 1923 r., natomiast wykopaliskami w latach 1985–1987 kierował A. Kosiorek. W 1985 r. badania architektoniczne prowadził tu J. Salm.
3. A. W wyniku badań archeologicznych rozpoznano trzy fazy budowlane. W fazie 1, w II połowie XIII w., funkcjonowały tu zabudowania drewniane, zniszczone w czasie późniejszej przebudowy. W połowie lub II połowie XV w. wzniesiono budynki murowane, których przemiany omówiono w *Leksykonie zamków w Polsce*.
3. B. Zabytki datowane: 2–3 ćwierć XIV w. (brak jest archeologicznych materiałów pochodzących z okresu od końca XIV do 3 ćwierci XV w.): Fragmenty naczyń ceramicznych: misy, talerze, miseczki, garnki, patelnie, pokrywki, kamionkowa flaszka; technologia – tradycyjne, redukcyjne, kamionka i naczynia szklone. Kafle piecowe: naczyniowe w większości o otworach: kwadratowym, prostokątnym, owalnym; ze szklawem zielonym i brązowym, z pobiałką. Kafle płytowe renesansowe i młodsze.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – od II połowy XIII w., faza 2 – od połowy XV w., faza 3 – od początku XVI w.
5. Wieś ta należała do rodziny Sobockich herbu Doliwa.
6. Liczny ruchomy materiał nowożytny.
7. Wybór literatury: SGKP, t. 10, s. 953; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 101; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEWŁ, 1966, nr 13, s. 48; S. M. Zajęczkowski, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckim i Sieradzkim i jej rolę w osadnictwie*, KHKM, 1966, R. 14, nr 2, s. 179–208; tenże, *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1969, ser. I, z. 60, s. 79–104; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1970, s. 226; L. Kajzer, *O wieży kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, KHKM, 1980, R. 28, nr 2, s. 240; tenże, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL 1980, FA 1, s. 71–72, 281–287; A. Kosiorek, *Sobota gm. Bielawy woj. skierniewickie. Stanowisko 1*, IA B 1985, s. 178; 1986, s. 198; 1987, s. 238; W. Długoszewska, *Ruchome materiały archeologiczne z dworu obronnego w Sobocie gm. Bielawy, woj. skierniewickie*, Łódź 1989 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; L. Kajzer, *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 119; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001, s. 462; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004, s. 244.

135. Sromowce Wyżne

nazwa własna: Zamczysko

gm. Czorsztyn, woj. nowosądeckie.

1. Grodzisko znajduje się na wyniesieniu o stromych zboczach, zwanym „Zamczysko”. Zajmuje ono trójkątny wierzchołek wzgórza o wymiarach 60 x 60 x 70 m. Od strony zachodniej widoczne są pozostałości wału o wysokości dochodzącej do 2 m. W południowym narożniku stanowiska znajduje się rów długości 20 m.
2. Badania sondażowe przeprowadził w 1955 r. G. Leńczyk, w tym samym roku odbyły się pierwsze penetracje A. Żakiego. W 1967 r. prace sondażowe przeprowadzili L. Lakwaj i A. Żaki.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że wał miał konstrukcję przekładkową. W jego pobliżu znajdowały się drewniane budynki. Ponieważ znaleziono grudki zaprawy wapiennej, nie można wykluczyć również istnienia zabudowań murowanych.
3. B. Zabytki datowane: według G. Leńczyka – XIV, natomiast A. Żaki datuje je na XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: gwoździe, fragmenty dwóch noży.
Inne: denar Władysława Pogrobowca (1450–1457).
4. Chronologia obiektu: wg G. Leńczyka – XIV, wg A. Żakiego – XV w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: H. Langerówna, *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929, s. 47–48; G. Leńczyk, *Na śladach miejsc obronnych*, „Dawna Kultura” 1956, R. 3, s. 122–127; A. Żaki, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955*, Spraw.Arch., 1959, t. 5, s. 208; A. Żaki, *Fortalicjum średniowieczne w Sromowcach Wyżnich (Pieniny polskie)*, AAC, 1970, t. 11/2, s. 231–238; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 31, 102; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 179 (tam dalsza literatura).

136. Staw st. 1

gm. Szczytniki, woj. wielkopolskie.

1. Grodzisko stożkowate znajduje się wśród łąk na północnym brzegu rzeczki Cieni. Jego średnica u podstawy wynosi około 25 m, a wysokość sięga 2 m. Kopiec otoczony jest fosą o szerokości około 10 m, zasypaną w części północno-zachodniej. W części północnej znajdują się reliktu sklepionego przyziemia murowanego dworu, nazywanego obecnie „lodownią”.
2. Badania inwentaryzacyjne Stacji Archeologicznej IHKM PAN w Kaliszu odbyły się w 1956 r. W latach 1986–1987 wykopaliska przeprowadził G. Teske.

3. A. W czasie badań odkryto zabudowę, którą przypisano dwóm fazom osadniczym. Stwierdzono, że w fazie pierwszej teren wymoszczono faszyną. Odsłonięto również dwa fragmenty budynków oddalonych od siebie o 4 m. Pierwszy, znajdujący się w partii centralnej, zbudowany był z drewna dębowego. Jego ściany ulokowane na linii północ-południe miały długość około 6,2 m. Drugi budynek, znajdujący się na południe od pierwszego, wzniesiono z bali sosnowych, a jego ściana po linii północ-południe miała około 5,6 m. Budynom przypisano następujące funkcje: dębowy budynek określono jako dworski, a sosnowy jako gospodarczy. W fazie 2 nasyp podwyższono o około 1 m. W części północnej kopca zbudowano murowany dwór na planie prostokąta o wymiarach 12,3 x 13,7 m. Miał on fundamenty z kamieni eratycznych i cegieł łączonych zaprawą wapienną. Na południe od niego wzniesiono drugi murowany budynek, którego odsłonięte fragmenty ścian miały długość 1,3 m i 11,6 m.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – połowa XIV do połowy XVI w., faza 2 – XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: 1 faza – połowa XIV do połowy XVI w. – dwór drewniany; 2 faza – XVI w. – dwór murowany.
5. Od końca XIV w., dobra te znajdowały się w rękach Stawskich herbu Wieniawa i Brudzewskich.
6. W źródłach w XV w. wzmiankowano tu młyn.
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 121; *Studia i materiały...*, t. 6, s. 243–244. K. Dąbrowski, *Wczesnośredniowieczne i średniowieczne grodziska w okolicach Kalisza*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. 3, s. 269–292; L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 601; tenże, *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, 1984, R. 32, nr 3, s. 399; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 198; J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościierzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166; tenże, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, 134–136 (tam dalsza literatura); L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 245.

137. Staw

gm. Czarnożyły, woj. łódzkie

1. Słabo już rysujący się w terenie kopiec położony jest wśród łąk, w dolinie rzeki Pysznej.

2. W 1992 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, L. Kajzer.
3. A. W wyniku obserwacji układu stratygraficznego stwierdzono, że kopiec powstał w wyniku intencjonalnej działalności człowieka. Na jego wierchołku znajdowały się niepodpiwniczone zabudowania drewniane. Na podstawie materiału ruchomego, początek zasiedlenia tego miejsca można datować na schyłek XV w., jednak większość odnalezionych ruchomości pochodzi z dworów funkcjonujących tutaj w XVII i XVIII w. Forma, rozmiary oraz charakter badanych budynków nie są możliwe do odtworzenia. Zabudowania uległy spaleni, po czym kopiec opuszczono.
3. B. Zabytki datowane: XV w. i II połowa XVII–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne, utleniające, szkliwione.
4. Chronologia obiektu: 1 faza (słabo udokumentowana) – XV w; 2 faza – II połowa XVII–XVIII w.
5. Wieś należała do rodziny Stawskich herbu Szreniawa.
6. –
7. Wybór literatury: L. Kajzer, *Dwory obronne Wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1984, FA 6, s. 90–91; A. Marciniak-Kajzer, T. J. Horbach, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjno-konserwatorskie kopca (tzw. grodziska stożkowatego) w miejscowości Staw, przeprowadzone w 1992 r. na zlecenie WKZ w Sieradzu, Łódź 1992* [mps w archiwum IA UL]; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 245.

138. Stryków st. 5

woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się w dawnej dolinie zalewowej Moszczenicy. Jest to kopiec o średnicy 40–45 m i wysokości około 1 m. Z przekazów wynika, że został on znacznie splantowany. Od zachodu ograniczony jest rowem melioracyjnym, do uformowania którego prawdopodobnie wykorzystano dawną fosę, która jest jeszcze czytelna od południowego wschodu. Północna część obiektu została zniszczona przez wybudowanie w latach 80. XX w. stacji oczyszczania.
2. Badania powierzchniowe w 1997 r. przeprowadził P. Świątkiewicz, w 1998 r. odbyły się wykopaliska kierowane przez B. Muzolfą.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nasyp kopca był stabilizowany drewnem, a jego stoki być może wzmacniane płaszczem kamiennym. Najstarsza odkryta budowla to drewniany dom na planie kwadratu o boku 5 m, o ścianach wykonanych w konstrukcji ramowej. Została ona zniszczona w II połowie XV w. w wyniku pożaru. Drugi budynek, ulokowany na południowy zachód od omówionego, zbudowany był z dranic układanych po-

ziomo i datowano go na koniec XV–początek XVI w. Od strony północnej znajdowała się najmlodsza, podpiwniczona budowla z wybrukowaną podłogą pochodząca z czasów nowożytnych.

3. B. Zabytki datowane: XV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: garnkowe.
Przedmioty żelazne: militaria (dwa groty beltów, broda topora), okucia, gwoździe, haki, zawiasy do drzwi.
4. Chronologia obiektu: od II połowy wieku XV do XVII/XVIII w.
5. W średniowieczu właścicielami miasta byli Strykowscy herbu Leliwa, a potem Kurozwęccy.
6. Bogatszy, lecz niepublikowany materiał nowożytny (kafle renesansowe i barokowe).
7. Wybór literatury: B. Muzolf, *Stryków, st. 5 – siedziba obronna właścicieli miasta Strykowa*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2003, t. 5, s. 80–83; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 246; P. M. Świątkiewicz, *Analiza zbioru kafli piecowych z siedziby obronnej właścicieli miasta Strykowa*, Łódź 2010 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].

139. Strzałków

gm. Lisków, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na granicy łąk i pól uprawnych. Średnica kołistej podstawy kopca ma około 40 m, a jest on wysoki na około 2 m. Otacza go fosa o szerokości około 12 m.
2. W 1985 r. badania sondażowe przeprowadzili G. Teske i J. Tomala.
3. A. Na podstawie badań stwierdzono, że obiekt był użytkowany w ramach dwóch faz osadniczych. W fazie 1, datowanej na XIV–XV w., na niewielkim wyniesieniu wśród łąk posadowiono drewniany budynek, który uległ spaleni. Faza 2 przypadała na XVI–XVII w. Wybudowano wówczas mурowany dwór na fundamencie z kamieni eratycznych.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV–XV w., faza 2 – XVI–XVIII w.
5. Obiekt młodszy przypisać prawdopodobnie można fundacji Zarembów.
6. –
7. Wybór literatury: J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północną a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Koście-rzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166; tenże, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 139–140 (tam dalsza literatura).

140. Strzemkowo st. 3a

gm. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie

1. Kopiec położony jest w parku podworskim, znajdującym się na krawędzi południowego stoku kotlinki o podmokłym dnie, zajętym częściowo przez niewielkie jezioro. Czworoboczny nasyp ma wymiary 18 x 20 m u podstawy i 10 x 12 m na *plateau*. Jego maksymalna wysokość osiąga 2,5 m.
2. Badania powierzchniowe prowadził T. Grzeczyński w 1936 r. Badania sondażowe J. Bednarczyka i A. Cofty-Broniewskiej miały miejsce w 1984 r., a powierzchniowo-sondażowe M. Kary w 1986 r.
3. A. W wyniku badań potwierdzono jedynie antropogeniczny charakter nasypu.
3. B. Zabytki datowane: faza F/późne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza F/późne średniowiecze.
5. W XVI w. wieś należała do właścicieli prywatnych.
6. Dawniej miano tu znaleźć dwa kamienie żarnowe, „kamień ofiarny” i „zgliszcza”.
7. Wybór literatury: SGKP, t. XI, s. 476; W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 303; B. Zielonka, *Zabytki archeologiczne województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1959, s. 31; A. Cofta-Broniewska, *Strzemkowo gm. Inowrocław, woj. bydgoskie. Stanowisko 3A*, IA B 1984, s. 176; *Studia i materiały...*, t. 6, s. 284–285.

141. Strzyżewo st. 7

(dawniej st. 1)

gm. Zbąszyń, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk w zakolu Obry, na jej zachodnim brzegu. Ze względu na znaczne zniszczenia jego forma jest obecnie niezbyt czytelna. Zachowane relikty mają formę nasypu stożkowego o nieregularnej podstawie o wymiarach 24 x 35 m i zachowanej wysokości maksymalnie 2,5 m (w 1934 r. było to około 4 m). Na południowy zachód od kopca zachował się kolisty ślad innego nasypu o średnicy w przybliżeniu 14 m. Na podstawie pomiarów zaobserwowano również nieregularny wyodrębniający się teren o wymiarach około 100 x 110 m, ze śladami otaczającej fosy. Być może jest to pozostałość grodziska „wkłęsłego”?
2. Powierzchniowe badania prowadzone przez Z. Rajewskiego i innych miały miejsce w 1934 r., studentów prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego w 1948 r., prace powierzchniowo-sondażowe przeprowadził w 1967 r. S. Kurnatowski, a pomiary i plan warstwicowy wykonali J. Tupalski i C. Fiedler w roku 1967.
3. A. –

3. B. Zabytki datowane: faza B–C, gródek stożkowaty – F:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające i szkliwione.
Przedmioty żelazne: z badań powierzchniowych: grot beltu, dwa fragmenty sierpów, dwa fragmenty przedmiotów żelaznych.
Inne: fragmenty prąznicy.
4. Chronologia obiektu: faza B–C, gródek stożkowaty – F.
5. W XV w. wieś była własnością prywatną.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. XI, s. 487; A. Urbańska, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII wieku*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 1, Zielona Góra 1967, ryc. 11, 12, s. 107, 110 (jako osada i gródek z II połowy XIII w.); Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981 (1983), t. 32, s. 61; *Studia i materiały...*, t. 6, s. 294–297 (tam dalsza literatura).

142. Strzyżewo Paczkowe st. 37

gm. Gniezno, woj. wielkopolskie

1. Stanowisko znajduje się we wsi w pobliżu zabudowań z końca XIX w. Zostało zniszczone przez współczesną zabudowę.
2. W 1994 r. wykopaliska przeprowadził C. Strzyżewski.
3. A. W wyniku badań zaobserwowano nakładające się na siebie relikty zabudowy dworskiej, które można datować od XIV do XVIII w. Odkryto ceglany budynek o przyziemiu wyłożonym ceglami, pochodzący z XIV–XV w., drugi dom, również ceglany ale z klepiskiem, datowano na koniec XV–XVI w. Relikty te zniszczone były częściowo przez piwnice domów z XVI, XVII–XVIII w.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne i utleniające.
Kafle piecowe: płytowy ze św. Jerzym z XV w., oraz miskowe i płytowe nowożytnie.
Przedmioty żelazne: gwoździe, ćwiek, część noża i zamka.
Inne: kulka szklana, płytki posadzkowe.
4. Chronologia obiektu: XIV–XVIII w.
5. W XVI w. wieś należała do kilku właścicieli prywatnych.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. XI, s. 488; C. Strzyżewski, *Strzyżewo Paczkowe, st. 37, gm. Gniezno woj. poznańskie*, IA B 1994, s. 105–106.

143. Strzyżów st. 22

(dawniej Żarnowa, Niziny)

nazwa własna: Żarnowska Góra

woj. podkarpackie

1. Stanowisko znajduje się na terenie nowożytnego folwarku ulokowanego na cyploatym skłonie Żarnowskiej Góry położonej w zakolu Wisłoka.
2. Badania wykopaliskowe w latach 2000–2002 prowadził A. Lubelczyk.
3. A. W pobliżu obecnej stodoły (dawniej oficyny dworskiej) odkopano relikty kamiennych murów o szerokości 0,5–0,6 m, które zidentyfikowano jako pozostałości późnośredniowiecznej piwnicy o wymiarach zewnętrznych 4,6 x 6,1 m. Autor badań sugeruje, że późnośredniowieczną metrykę mogą mieć również fundamenty obecnej stodoły.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XV – początek XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, pokrywki; technologia – utleniające i redukcyjne.
4. Chronologia obiektu: II połowa XV–początek XVI w.
5. Właścicielami wsi byli Machowscy herbu Abdank.
6. –
7. Wybór literatury: A. Lubelczyk, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w roku 2000 na stanowisku 22 w Strzyżowie*, MiSROA, 2002, t. 23, s. 227–250; tenże, *Czu-dec, Godowa, Niziny. Przykłady średniowiecznych rezydencji średniozamożnej szlachty na Pogórzu Strzyżowskim*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2007, s. 209–267.

144. Sulkowo st. 1

gm. Lubraniec, woj. kujawsko-pomorskie

1. Grodzisko znajduje się na krawędzi wysoczyzny opadającej stromym zboczem w dolinę strumienia Kocieniec. Stożek o średnicy podstawy 35–40 m i wysokości 4 m ma lekko zakłęsnięte *plateau* o średnicy około 25 m. Od północy i wschodu stożek otoczony jest fosą szeroką w partii przydennej na 2–3 m, górą sięgającą 10 m. Za fosą znajduje się „wał”, a od zachodu i południowego zachodu stoki kopca opadają ku poziomej półce na krawędzi doliny rzecznej. W tym miejscu przewyższenie sięga 17 m.
2. Badaniami sondażowymi w 1987 r. kierował L. Wojda, a w 1996 r. prace weryfikacyjne przeprowadzili O. Krut-Horonzia, A. Marciniak-Kajzer, L. Kajzer, A. Horonzia.
3. A. W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że fosa powstała najprawdopodobniej w wyniku wybierania ziemi i formowania nasypu. Natomiast rzekomy „wał” jest pozostałością naturalnej formy terenowej. Nawarstwienia kulturowe odkryte na kopcu wskazują, że funkcjonowała tu zabudowa drewniana.

3. B. Zabytki datowane: od połowy XIV do połowy XV w. (wg L. Wojdy I połowa XIII–początek XV w.):
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające.
4. Chronologia obiektu: od połowy XIV do połowy XV w. (wg L. Wojdy II połowa XIII–początek XV w.)
5. Fundatorami mogli być protoplaści Sułkowskich z rodu Łodziów lub Sulimów.
6. Na wschód od grodziska zlokalizowano stanowisko archeologiczne będące reliktem zabudowy gospodarczej towarzyszącej dworowi.
7. Wybór literatury: L. Wojda, *Sulkowo gm. Lubraniec woj. wrocławskie. Stanowisko 1*, IA B 1987, s. 208–209; L. Kajzer, *Sulkowo st. 1 gm. Lubraniec woj. wrocławskie*, AZP 51-46/78, IA B 1996, s. 282; O. Krut-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, L. Kajzer, A. Horonziak, *Archeologiczne badania weryfikacyjno-konserwatorskie grodziska we wsi Sulkowo, gmina Lubraniec*, Łódź 1996 [mps w archiwum WKZ we Wrocławku].

145. Sumin st. 1

gm. Kikół, woj. wrocławskie

1. Grodzisko znajduje się na zachodnim brzegu Jeziora Sumińskiego, w obrębie parku podworskiego, na krańcu wzniesienia otoczonego od strony północnej głębokim jarem, przez który przepływa strumień. Stożkowaty nasyp powstał przez odcięcie cypla wysoczyzny przekopem tworzącym suchą fosę. Podstawa kopca ma wymiary 40 x 44 m, a górne *plateau* 16 x 18 m. Wysokość od strony odcięcia (suchej fosy) to około 4 m, od północy i wschodu przekracza 12 m. Na szczycie nasypu znajduje się wyraźne zagłębienie po wkopie rabunkowym.
2. W 1960 r. miała miejsce weryfikacja K. Żurowskiego, a w 1980 r. badania powierzchniowe prowadził A. Gajda. W roku 1992 badania weryfikacyjne przeprowadzili O. Krut-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer.
3. A. Stwierdzono, że na kopcu funkcjonował znacznie zagłębiony poniżej poziomu gruntu drewniany budynek.
3. B. Zabytki datowane: połowa XIV–I połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne i utleniające.
4. Chronologia obiektu: połowa XIV–I połowa XV w.
5. W średniowieczu dobra te stanowiły własność rodu Leszczyńców.
6. W czasie penetracji powierzchniowych zlokalizowano osadę przygodową, znajdującą się po południowo-zachodniej stronie dworu, której funkcjonowanie można datować od I połowy XIV po przełom XVI/XVII w.
7. Wybór literatury: B. Zielonka, *Zarys polskich badań archeologicznych na terenie województwa bydgoskiego*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1963, t. 1, s. 30; O. Krut-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw.*

grodziska stożkowatego w miejscowości Sumin, gm. Kikół, woj. wrocławskie, przeprowadzone w 1992 roku, Łódź 1992 [mps w archiwum WKZ we Wrocławku]; L. Kajzer, A. Horonziak, Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań, Wrocław 1995, s. 206–210.

146. Szamotuły st. 2

(dawniej Gałowo, Świdlin)

woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się w dolinie rzeki Samy (Samicy). Pod jego budowę wykorzystano północny cypel wzniesienia, odcinając go fosą od strony południowej. Podwyższono go warstwami nasypowymi o grubości około 2 m. Oprócz fosy otoczone było również wałem o szerokości 7–8 m. Według danych z 1936 r. grodzisko miało kształt ściętego ostrosłupa o podstawie w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 29 x 32 m i wysokości sięgającej 4–5 m. Otoczone było fosą szerokości 8–12 m i głębokości 0,5 m oraz zniszczonym obecnie wałem szerokości 8–10 m i wysokości do 1 m. Na wysokości 1,3 m od podstawy w nasypie utworzony był stopień, na którym miał znajdować się mur.
2. W 1936 r. badania powierzchniowe przeprowadził W. Kowalenko, a w 1973 r. odbyły się wykopaliska E. Krausego, J. Bednarczyka i A. Różyckiego.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że wewnętrzny brzeg fosy był umocniony palami wbijanymi co 2 m, pomiędzy którymi ułożono poziomo dranice. Po zewnętrznej stronie fosy, od strony łąk, usypano wał ziemny wzmocniony konstrukcjami drewnianymi, być może palisadą. Na kopcu nie odkryto reliktyw zabudowy (mogła znajdować się w zniszczonej części obiektu). Wykopaliska nie potwierdziły istnienia obiektów murowanych, co sugerowano po amatorskich badaniach w latach 30. XX w.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV–połowa XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: kafle garnkowe stalowszare o kwadratowych wylotach (datowane na 2 poł. XIV w.).
Przedmioty żelazne: nóż z drewnianą rękojeścią, fragment nieokreślonego pod względem funkcji przedmiotu metalowego z blachy.
Inne: fragmenty obuwia skórzanego.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV–połowa XV w.
5. Miasto stanowiło centrum klucza majątkowego należącego do Nałęczów.
6. Badania prowadzono również na osadzie towarzyszącej, usytuowanej na południe od grodziska – stanowisko 2a. Zlokalizowano tam zabudowania określone przez autorów badań jako „dworskie”, towarzyszące gródkowi. Odkryto relikty: drewnianego budynku mieszkalnego z piecem glinianym, drugiego budynku o wymiarach 6 x 7 m, podpiwniczonego, również drewnianego budynku gospodarczego o wymiarach 4,5 x 6 m, a także budowli, zapewne

półziemiankowej. Zabytki ruchome pozyskane z tych badań to: fragment żelaznej ostrogi posrebrzanej o bodźcu zakończonym kuleczkami, gwoździe, zawiasy żelazne, haki do nich, podkowy oraz fragment grotu włóczni.

7. Wybór literatury: Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na pólmetku*, FAP, 1981 (1983), t. 32, s. 59; *Studia i materiały...*, t. 6, s. 324–327 (tam starsza literatura); E. Krause, *Szamotoły-Osówka*, IA B 1973, s. 269–270; też, *Badania archeologiczne grodziszczka w Szamotołach w woj. poznańskim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985 roku*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 131–135; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

147. Szczekociny

nazwa własna: Zamczysko

woj. śląskie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk, rozciągających się na terasie zalewowej na lewym brzegu Pilicy. Kopiec ziemny w kształcie stożka o średnicy podstawy 30–33 m i wysokości 3 m, otoczony jest fosą szeroką na 10 m.
2. Zwiadowcze poszukiwania M. Wawrzenieckiego miały miejsce w 1905–1906 r. Badania powierzchniowe J. Kuczyńskiego odbyły się w 1963 r., a T. Dębowskiego i M. Myszkę w 1968 r. Wykopaliskami w 1969 r. kierował Z. W. Pyzik.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że bagnisty grunt pod nasypem umocniono bierwionami i wbitymi w ziemię palami. Na kopcu odsłonięto relikty drewnianego domu, być może wieżowego, którego ściany były prawdopodobnie oblepione gliną.
3. B. Zabytki datowane: ostatnia ćwierć XIII–do połowy XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne/utleniające.
Przedmioty żelazne: fragmenty ostróg z bodźcem gwiaździstym, groty bełtów, nóż rycerski (kordzik), wędzidło, podkowa, nożyczki i gwoździe.
Przedmioty kościane: wyroby kościane: długi przedmiot spiczasto zakończony (narzędzie rybackie?), przekłuwacz i zdobione okładziny.
Inne: żużel żelazny.
4. Chronologia obiektu: ostatnia ćwierć XIII–do połowy XIV w.
5. Dobra te były własnością przedstawicieli rodu Odrowążów (protoplastów Szczekockich).
6. –
7. Wybór literatury: M. Wawrzeniecki, *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 roku przez Maryana Wawrzenieckiego i Szczęsnego Jatrzębowskiego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1908, Seria Archeologiczna, t. 10, s. 87; Z. W. Pyzik, *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B

1969, s. 396–397; S. Kołodziejcki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 181; tenże, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 154; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

148. Szczyty

gm. Białobrzegi, woj. mazowieckie

1. Grodzisko położone jest na brzegu małego strumienia. Kopcowaty nasyp o średnicy podstawy 70 m i średnicy szczytu 40 m, jest wysoki na 5 m. Posiada częściowo zachowaną fosę o szerokości od 15 do 25 m, której dzisiejsza głębokość wynosi około 0,5 m. Obecnie znajduje się tutaj, pobudowany na początku XX w., drewniany dworek.
2. Badania weryfikacyjne w 1979 r. przeprowadził A. Bartczak.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że pierwotnie był to obiekt otoczony wałem. Jego funkcjonowanie przypadało na wiek XII. W drugiej fazie użytkowania, datowanej na wiek XV, usypano stożkowaty nasyp i pobudowano drewniany dwór, który funkcjonował prawdopodobnie do XVIII w.
3. B. Zabytki datowane:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XII w., faza 2 XV–XVIII w.
5. W XV w. potwierdzona własność prywatna tych dóbr.
6. –
7. Wybór literatury: Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 74; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 24, s. 247.

149. Szydłowiec

woj. mazowieckie

1. Grodzisko ulokowane było wśród rozlewisk rzeki Korzeniówki, na sztucznie usypanej wyspie, umocnionej grubymi dranicami wspartymi palami. Obecnie na jego miejscu znajduje się zamek.
2. Badania wykopaliskowe w 1962 r. przeprowadził Z. W. Pyzik, a w 1965 r. J. Rozpędowski i J. Kaźmierczyk. Badaniami ratowniczymi w latach 1969–1970 kierował W. Twardowski.

3. A. Według autorów badań, na wyspie od II połowy XIII do początków XV w. funkcjonował gródek, następnie w XV w. drewniany dwór i od połowy tego stulecia zamek.
3. B. Zabytki datowane: najwcześniejsze XV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIII do początków XV w., faza 2 – I połowa XV w., faza 3 – od połowy XV w.
5. Za fundatorów gródka uważa się Odrowążów.
6. –
7. Wybór literatury: W. Twardowski, *Szydłowiec – zamek*, IA B. 1969, s. 423; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XII–XVIII w.*, PiMMAiEWŁ, 1987, nr 34, s. 247; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 215–224 (tam dalsza literatura).

150. Świętne st. 1

(dawnej Wilczyn, Kownaty)

nazwa własna: Okop

gm. Wilczyn, woj. wielkopolskie

1. Obiekt znajduje się na półwyspie Jeziora Suszewskiego. Pierwotnie był to gród kultury łżyckiej, mający formę wydłużonego nasypu obwiedzionego wałem. W jego północno-wschodniej części w średniowieczu usypano stożkowaty nasyp, na który materiał wybierano formując dookołą fosę. Kopiec ma kolistą podstawę o średnicy 45–48 m i wysokość 5–6 m. Otaczająca go fosa ma głębokość 2,5–3 m i szerokość około 4 m.
2. Liczne badania powierzchniowe prowadzili: w 1949 r. J. Kamińska, w 1959 r. pracownicy Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i w 1988 r. K. Gorczyca. Badania sondażowe w 1976 r. przeprowadziła Ł. Pawlicka-Nowak.
3. A. Na szczycie nasypu odkryto obecność paleniska.
3. B. Zabytki datowane: XIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: grot bełtu.
4. Chronologia obiektu: XIII w.
5. W średniowieczu była to włość prywatna, na początku wieku XVI należała do Wilczyńskich herbu Poraj.
6. –
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 119–120; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, s. 171; *Studia i materiały...*, t. 6, s. 384–386 (tam dalsza literatura).

151. Taczów

gm. Zakrzew, woj. mazowieckie

1. Stożkowaty kopiec znajduje się na podmokłej łące, w zlewisku dwóch strumieni, obok dwóch stawów. Obecna średnica podstawy nasypu to 26–27 m, średnica *plateau* 14–15 m, a wysokość sięga 3,5 m. Grodzisko otacza fosa o szerokości 5 m, która od strony zachodniej przechodzi w staw, rozszerzając się do 32 m. Nasyp jest na szczycie w części środkowej częściowo zniszczony.
2. W latach 60. XX w. badania powierzchniowe prowadził tu H. Sznuro, a w 1977 r. badania weryfikacyjne E. Ćwiertak.
3. A. W wyniku badań rozpoznano jedynie wewnętrzną budowę sztucznego nasypu. Ze względu na zniszczenie stanowiska nie odkryto reliktów zabudowy.
3. B. Zabytki datowane: od XIII/XIV do końca XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: od XIII/XIV do końca XV w.
5. W średniowieczu dobra te należały do przedstawicieli rodu Powalów.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. XII, s. 140; E. Ćwiertak, *Gródek stożkowaty w Taczowie, gm. Zakrzew, woj. radomskie*, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi]; H. Sznuro, *Grodziska w Radomskim*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1996, t. 3, s. 4–5; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 247–248; A. Marciniak, *Budownictwo obronne w „Liber beneficiorum” Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL, 1991, FA 12, s. 173–174; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 230–232.

152. Tarnawa

nazwa własna: Trutowisko

gm. Łapanów, woj. małopolskie

1. Grodzisko znajduje się na wzgórzu zwanym „Trutowiskiem”, położonym w widłach Tarnawy i jej bezimiennego prawobrzeżnego dopływu. Relikty zajmują cypel wzgórza, odcięty od zaplecza podkowiatym rowem o szerokości 15 m i głębokości 4 m. Przekop ten został umocniony po obu stronach ziemnymi wałami. Pozostałości rowu są widoczne także na południowym zboczu. Majdan grodziska ma wymiary 15 x 25 m.
2. Badania zwiadowcze przed 1948 r. prowadził P. Galas, a prace sondażowe G. Leńczyka miały miejsce w 1956 r.
3. A. W trakcie badań sondażowych wewnętrznego wału odkryto relikt drewnianych konstrukcji wzmacniających nasyp. Odkryto również węgle drzewne pochodzące być może z drewnianej zabudowy.

3. B. Zabytki datowane: XIII i XIV w. wg A. Jodłowskiego: Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIII i XIV w. wg A. Jodłowskiego.
5. W średniowieczu właścicielami tych dóbr byli przedstawiciele rodu pieczętującego się herbem Drużyna.
6. –
7. Wybór literatury: P. Galas, *Grodzisko w Tarnawie (pow. bocheński)*, ZOW, 1948, t. 17, z. 5–6, s. 83; A. Jodłowski, *Uwagi nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w dorzeczu Raby*, AAC, 1968, t. 10, s. 76–78; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 32, 204; A. Marciniak, *Budownictwo obronne w „Liber beneficiorum” Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL, 1991, FA 12, s. 174; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 183.

153. Tarnowiec

(dziś na terenie Brzezówki)

nazwa własna: Zamczysko

gm. Tarnowiec, woj. podkarpackie

1. Grodzisko znajduje się na wzgórzu zwanym „Zamczyskiem”, usytuowanym na lewym brzegu rzeki Jasiołki. Relikty zajmują cypel wzgórza, ukształtowany w formie stożka ze ściętym wierzchołkiem. Kolisty majdan o wymiarach 14 x 23 m jest otoczony przez ziemny wał o wysokości dochodzącej do 2 m, którego szerokość u podstawy osiąga 4,5 m. Od południowej i południowo-zachodniej strony wał rozdwa się, tworząc dodatkowe zakole.
2. Badania zwiadowcze H. Zoll-Adamikowej i J. Potockiego miały miejsce w 1952 r., a sondażowe J. Janowskiego w latach 1957, 1958 i 1965.
3. A. W czasie badań odkryto na majdanie relikty zabudowy drewnianej. Obecność węgli drzewnych w nasypie wału pozwoliła na wysunięcie hipotezy o istnieniu dodatkowych konstrukcji drewnianych wzmacniających nasyp.
3. B. Zabytki datowane: wg H. Zoll-Adamikowej – XIV w., wg J. Janowskiego – XI i XII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: grot bełtu.
4. Chronologia obiektu: wg H. Zoll-Adamikowej – XIV w., wg J. Janowskiego – XI i XII w.
5. Hipotetyczna fundacja Półkoźców.
6. S. Kołodziejski, po przeanalizowaniu wzmianek w źródłach pisanych, przyjmuje datowanie na XIV w., choć nie wyklucza wcześniejszego osadnictwa w tym miejscu. Uważa również, że J. Garbacik niesłusznie nazywa zamek Szczytnikami (S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne*

możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego, Kraków 1994, s. 184; por. SHGKr. I/2, s. 199–200 – hasło *Borzisow*, s. 269–270 – hasło *Brzozówka*, oprac. F. Sikora).

7. Wybór literatury: J. Janowski, *Badania powierzchniowe i weryfikacyjne prowadzone przez Muzeum w Krośnie*, MiSROA za rok 1965, Rzeszów 1966, s. 124–126; J. Garbacik, *Ostatni kasztelan biecki i jego siedziba w Tarnowcu*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 299–308; A. Kunysz, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w górnym dorzeczu Wisłoki*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1963–1964, R. 6, z. 1–2, s. 3–29; H. Zollówna, *Średniowieczne „Zamczysko” w powiecie jasielskim*, „Wierchy” 1954, R. 23, s. 228–230; H. Zollówna, *Jeszcze o grodzisku w Brzezówce*, tamże, 1955, R. 24, s. 162; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 184 (tam dalsza literatura); tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne Półkoźców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, AUL, 1998, FA 22, s. 161.

154. Tczyca

gm. Charsznica, woj. małopolskie

1. Stanowisko zlokalizowane jest na wyniesieniu znajdującym się w odległości około 100 m od kościoła parafialnego. Według ustaleń G. Leńczyka, ziemny kopiec o podstawie owalnej miał początkowo wymiary 26 x 29 m. Na początku XX w. został od północnej strony rozwieszony i w 1948 r. miał wymiary 23 x 29 m. W 1985 r. jego średnia wielkość nie przekraczała 20 m. Podorywanie zmieniło również jego kształt. Obecnie jest to kopiec ziemny na planie czworokąta o wysokości 2–3 m. Widoczne są relikty dookołnej fosy, której szerokość G. Leńczyk określał na 13 m. Na zewnątrz fosy istniał prawdopodobnie wał ziemny, o którym wspominał L. Kozłowski w 1911 r.
2. Badania zwiadowcze na początku XX w. prowadzili L. Kozłowski i J. Piwowarski. Sondażowe prace G. Leńczyka miały miejsce w 1948 r., a penetracje A. Żakiego w latach 60. XX w. Badania weryfikacyjne K. Tuni odbyły się w 1982 r., a weryfikacyjne L. Kajzera i S. Kołodziejkiego w 1985 r.
3. A. Na majdanie odkryto pokłady węgla drzewnych i grudy polepy, będące zapewne pozostałościami drewnianej zabudowy, zniszczonej w wyniku pożaru.
3. B. Zabytki datowane: XIV i XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIV i XV w.
5. W średniowieczu była to własność rycerska przedstawicieli rodów pieczętujących się herbami Topór i Wieniawa.
6. –
7. Wybór literatury: L. Kozłowski, *Sprawozdanie tymczasowe z poszukiwań archeologiczno-przedhistorycznych w dorzeczu Przemszy, Dłubni i Szreniawy*, „Światowit” 1911, t. 9, s. 85;

J. Piwowarski, *Rejestr zabytków przedhistorycznych, znajdujących się na terenie powiatu miechowskiego*, WA, 1935, t. 13, s. 180; A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 49, 55, ryc. 176; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 185 (tam dalsza literatura).

155. Tokary st. 1

gm. Kawęczyn, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się obecnie między zabudowaniami wiejskimi. Jest to okrągły kopiec o średnicy około 60 m, otoczony dookołnym rowem. Pozostałości ostatniego znajdującego się tu dworu rozebrano na przełomie XVIII i XIX w.
2. W 1992 r. odbyły się badania wykopaliskowe pod kierunkiem K. Gorczycy.
3. A. W czasie badań ustalono, że kopiec powstał na płaskim terenie. Do budowy użyto materiału ziemnego pochodzącego z wykopywanej fosy. Przed usypaniem kopca istniała prawdopodobnie w tym miejscu jakaś zabudowa z elementami murowanymi, śladem której jest warstwa zawierająca fragmenty gruzu ceglanego, która zalega na próchnicy pierwotnej. Warstwę tę datowano na wiek XV. Po usypaniu kopca wzniesiono drugą budowlę, po której pozostały warstwy gruzowe. Kolejna faza przypadła na wiek XVIII. Odkryto piwnicę wybudowanego wówczas dworu.
3. B. Zabytki datowane: XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: kafle garnkowe.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV w., dwie następne: XVI–XVIII w.
5. Potwierdzona jest własność prywatna tych dóbr w średniowieczu.
6. –
7. Wybór literatury: SGK, t. 12, s. 359–360; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII w.*, Łódź 1986, s. 208–209; K. Gorczyca, *Tokary gm. Kawęczyn, woj. konińskie AZP 64-43, IA B 1992*, s. 113; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 248.

156. Trzciel st. 1

woj. wielkopolskie

nazwa własna: Stary Zamek

1. Grodzisko zajmuje część piaszczystej wydmy wznoszącej się wśród łąk, na wschodnim brzegu Obry. Od północnego zachodu oddziela je od południowej partii wyniesienia głęboki rów. Uformowany w ten sposób nasyp ma podstawę kolistą o średnicy 53–55 m i wysokość ponad 4 m. Od południowego wschodu zachował się fragment wału o szerokości 15 m i wysokości 3 m.

2. Powierzchniowe badania B. Kołodziejskiego miały miejsce w 1948 r. A. Kołodziejski przeprowadził tu wykopaliska w latach 1959–1962 i 1964. Wzmianki o wcześniejszych penetracjach patrz: *Studia i materiały...*
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że wał obłożony był z obu stron poziomo układanymi belkami, podtrzymywanymi przez pionowe kołki. Jego szerokość u podstawy nie przekraczała 6 m. Rozpoznano dwie fazy jego budowy, obie zniszczone przez pożar. Na stożku również odkryto relikty dwóch faz: pierwsza na znacznej głębokości, co może wskazywać, że wówczas jeszcze nie funkcjonował nasyp, miała charakter rumowiska pożarowego. Nad nią znajdowała się warstwa niwelacyjna z materiałem wczesnośredniowiecznym na wtórnym złożu. Górne warstwy zawierały również resztki spaleni-
zny i dużą ilość cegieł.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – XIII/XIV–XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: (tradycyjne, redukcyjne).
Przedmioty żelazne: podkowa, wędzidło, noże, groty beltów.
Inne: monety, fragmenty szkła.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIII/XIV–XIV w., faza 2 – koniec XIV–
XVI/XVII w.
5. Wieś po 1319 r. przeszła w ręce prywatne. Przez dłuższy czas dobra te
należały do Wezenborgów.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. XII, s. 544-545; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 56–58 (tam dalsza literatura); W. Kowalenko, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 310; A. Kołodziejski, *Trzciel pow. Międzyrzecz w świetle wykopalisk*, Zielona Góra 1967 [Informator Muzealny]; A. Urbańska, S. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII wieku*, [w:] *Studia nad początkiem i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 1, Zielona Góra 1967, s. 109; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981(1983), t. 32, s. 43.

157. Trzemsze st. 1

nazwa własna: Mogiła Krakusa i Wandy

gm. Przykona, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych dawniej łąk w dolinie Warty, w pobliżu niewielkiego stawu. Nasyp o narysie nieregularnym, zaokrąglonym ma wymiary podstawy 32 x 37 m, górna płaszczyzna natomiast ma średnicę około 15 m. Kopiec osiąga wysokość do 3 m.
2. Badania powierzchniowe H. Johwicza odbyły się w 1935 r., a J. Kamińskiej w 1949 r. Prace powierzchniowe i wykopaliska Ł. Pawlicka-Nowak przeprowadziła w latach 1975–1976. Badania sondażowe K. Górczyca miały miejsce w 1987 r.

3. A. W wyniku badań stwierdzono, że kopiec został usypany sztucznie. Piaszczyste warstwy od strony północnej umocniono gliną.
3. B. Zabytki datowane: od lat 30. XIV w. – do lat 1382–1385 (wojna domowa w Wielkopolsce) wg M. Kocińskiego:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, misy, pokrywki; technologia – tradycyjne, redukcyjne i utleniające.
 Kafle piecowe: fragment kafla garnkowego z okrągłym otworem.
 Przedmioty żelazne: militaria: 1 pugiinał tarczowy, grot strzały (z tuleją), 30 grotów beltów (25 z tuleją, 5 z trzpieniem), 2 groty włócznie, 7 ostróg, 3 strzemiona, 7 wędzieli, 4 podkowy; inne: 2 zgrzebla, 4 klucze, kłódka z kluczem, 2 wrzeciędzy ogniwkowe, 10 okuć budowlanych (2 haki, 7 klamer), 88 gwoździ, okucie w kształcie krzyża greckiego (szkatułki?), 7 żelaznych sprzączek (na jednej prawdopodobnie ślady posrebrzania), 3 kabłączki (kółka), 3 noże, 1 waga (13 elementów), 7 sierpów, szydło, świder, dłuto, 3 przebijaki, młotek, siekiera.
 Przedmioty kościane: tarczka z kości zwierzęcej z otworem, zdobiona (zawieszka, pionek do gry?), tarczka herbowa (być może malowana), płytką ceramiczną zdobioną reliefem, (okładzina ściany?).
4. Chronologia obiektu: od lat 30. XIV w. – do wojny domowej w Wielkopolsce, czyli lat 1382–1385 (według M. Kocińskiego).
5. W średniowieczu dobra te należały do przedstawicieli rodu Przysnów.
6. –
7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadniczym*, Łódź 1953, s. 110; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48; A. Nadolski, M. Głosek, L. Kajzer, *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978, s. 47; J. Szymczak, *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbięcia dzielnicowego*, AUL, 1980, FH 70, s. 34; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981 (1983), t. 32, s. 47; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII w.*, Łódź 1986, s. 209–210; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 92–94; M. Kociński, *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemeszach w woj. konińskim*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ]; M. Lewandowski, *Pugiinały średniowieczne z ziem polskich*, [w:] *Mediaevalia Archaeologica*, red. A. Nadolski, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1986, nr 31, s. 101–119; D. Makowiecki, *Zwierzęce szczątki kostne ze średniowiecznego grodziska stożkowatego w Trzemeszach*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” 1986, 172, s. 67–75; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 249.

158. Turostowo st. 1

gm. Kiskowo, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na cyplu wyniesienia położonego około 30 m na wschód od brzegu Jeziora Turostowskiego. Owalny kopiec ma wymiary

dołem około 40 x 60 m, na górze 25 x 38 m i wysokość do 6 m. Otoczony jest od wschodu i południowego wschodu przez podmokłą dolinę strumienia, a od północnego zachodu i zachodu półkolistą fosą o szerokości 6 m i półkolisty wał zewnętrzny o szerokości podstawy dochodzącej do 16 m i wysokości do 2 m.

2. Odkryty został w 1937 r. przez F. Wawrzyniaka. Badania powierzchniowe w 1964 r. przeprowadziła G. Mikołajczyk, a badania sondażowe w 1981 r. A. Łosińska, E. Dzieciolowski i J. Wrzesiński.
3. A. Potwierdzono istnienie warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane: pełne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: pełne średniowiecze.
5. Od połowy wieku XIV potwierdzona jest własność prywatna wsi.
6. —
7. Wybór literatury: SGKP, t. XII, s. 648; W. Kowalenko, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 312 (typu nieustalonego); Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981(1983), t. 32, s. 56, nr 16.

159. Tyczyn

gm. Burzenin, woj. łódzkie

1. Kopiec w Tyczynie leżał w dolinie zalewowej Warty, po lewej stronie rzeki. Został całkowicie zniszczony w wyniku działań II wojny światowej. Pierwotnie miał on średnicę około 20 m.
2. W roku 1964 weryfikacyjne badania wykopaliskowe przeprowadziła J. Kamińska.
3. A. W wyniku badań odkryto ślady spalonego budynku drewnianego i relikty związane z nim paleniska wykonanego prawdopodobnie z kamieni.
3. B. Zabytki datowane: koniec XIII i początek wieku XIV.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: (tradycyjne i redukcyjne).
Przedmioty żelazne: 10 beltów kuszy, ostroga inkrustowana srebrem z uchwytem do mocowania kółka zębatego, strzemię, klucz, krzesiwo, fragmenty sprzączek i gwoździ, podkowa.
4. Chronologia obiektu: koniec XIII w. i początek XIV w.
5. W 1347 r. Kazimierz Wielki nadał tę wieś Pomianowi, wcześniej stanowiła własność królewską, podobnie jak w początkach XV w.
6. Obecność ceramiki redukcyjnej pozwala przypuszczać, że w świetle nowszych ustaleń datowanie tego stanowiska może ulec pewnym korektom. Ze względu na usytuowanie (u zbiegu Widawki z Wartą) i znaleziska militariów autorka badań sugerowała wojskową funkcję obiektu.

7. Wybór literatury: K. Jazdzewski, *Tyczyn*, ZOW, 1946, t. 15, z. 3–6, s. 48; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 110; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 48, 54–55; J. Kamińska, R. Gupieńcowa, *Sprawozdanie z badań archeologicznych, przeprowadzonych w 1964 roku na terenie ziemi sieradzkiej*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 222–225; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym Sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 210; L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 596; A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 252; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 250; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.

160. Tylewice st.1

gm. Wschowa, woj. lubuskie

1. Grodzisko znajduje się we wsi, w pobliżu stawu. Stożkowaty nasyp ma owalną podstawę o wymiarach 18 x 20 m i wysokość do 3 m. Górna płaszczyzna ma wymiary 10 x 13 m. Nasyp otacza fosa, która zachowana jest na 2/3 obwodu. Ma ona obecnie szerokość około 3 m i głębokość około 0,5 m.
2. Nowsze badania: powierzchniowe A. Wędzkiego w 1953 r., weryfikacyjno-sondażowe J. Lodowskiego i J. Romanowa w 1982 r.
3. A. W wykopie sondażowym ulokowanym na *plateau* odkryto warstwę kulturową z węglami i polepą, na której zaobserwowano odciski żerdzi i słomy.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: nieokreślone.
4. Chronologia obiektu: XIV–XV w.
5. Od XV w. potwierdzona jest własność prywatna wsi.
6. –
7. Wybór literatury: W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 313. (opis może odnosić się do obiektu w Łysinach); *Studia i materiały...*, t. 7, s. 114–116 (tam dalsza literatura); *Teki Dworzaczka...*

161. Uzarzewo st. 1

gm. Swarzędz, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko znajduje się na wschodniej krawędzi wysoczyzny opadającej ku dolinie strumyka. Ma plan nieregularnego czworoboku o wymiarach podstawy 22 x 22 m i *plateau* 11 x 12 m. Otaczająca je fosa jest czytelna od południowego wschodu i południa, od zachodu widoczne są relikty dodatkowego wału (?). Wysokość grodziska od dna fosy wynosi 5 m. Na szczycie znajduje się głęboki dół o wymiarach 1,5 x 2 m.

2. Powierzchniowe badania prowadził D. Durczewski w 1976 r. i Z. Głogowski w 1984 r. Badania weryfikacyjne A. Łosińskiej i M. Tuszyńskiego miały miejsce w 1983 r.
3. A. W oczyszczonym profilu rabunkowego wkopu potwierdzono istnienie warstwy kulturowej.
3. B. Zabytki datowane:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: 1 nieokreślony.
4. Chronologia obiektu: pełne średniowiecze.
5. W XV w. dobra te stanowiły własność Zarembów.
6. –
7. Wybór literatury: W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938, s. 313–14; Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984*, FAP, 1982–1985, t. 34, s. 83; J. Pakulski, *Nalęcze wielkopolscy w średniowieczu. Geneologia, uposażenie i rola polityczna w XII–XIV wieku*, Warszawa 1982, s. 50–51; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 137–139 (tam dalsza literatura).

162. Więslawice

(obecnie na gruntach wsi Więslawice Parcele, dawniej znane jako Rakutowo)
gm. Kowal, woj. kujawsko-pomorskie

1. Położony w łąkach kopiec ma średnicę około 40 m i wysokość sięgającą 2 m. Otacza go czytelna w terenie fosa.
2. W 1994 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili: O. Krut-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że kopiec użytkowany był w czasie trzech faz osadniczych. W fazie 1 (od II połowy XIV do I połowy XV w.) na kępie wśród podmokłych łąk funkcjonowało osadnictwo obronne, którego formy nie udało się odtworzyć. W fazie 2, datowanej na I połowę XV w., usypano kopiec i otoczono go rowem z wodą. Charakter zabudowy tego nasypu nie jest jednak znany. W ostatniej fazie (przypadająca na XVIII w.) wzniesiono kolejną budowlę drewnianą.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV–XIX/XX w.
5. Pierwsze dwie fazy łączyć można się z przedstawicielami rodu Roliczów. Dwór XVIII-wieczny wzniesli prawdopodobnie Kretkowscy herbu Dołęga.
6. –
7. Wybór literatury: O. Kurt-Horonziak, A. Marciniak-Kajzer, A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w miejscowości Więslawice Parcele (Rakutowo) gm. Kowal przeprowadzone w 1994 r.*, Łódź 1995 [mps w archiwum WZK we Włocławku]; L. Wojda, *Weryfikacje siedzib mieszkalno-obronnych na terenie Kowalskiego*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 177.

163. Wielowieś

gm. Krotoszyn, woj. wielkopolskie

1. Kopiec położony jest wśród łąk. Obecnie ma wysokość około 1,5 m i średnicę u podstawy około 20 m. Otaczał go dodatkowo wał o szerokości około 6 m, który jest obecnie zniwelowany i wystaje ponad poziom łąk zaledwie na około 0,2 m. Według informacji z 1926 r. widoczny był podwójny wał.
2. Badania powierzchniowe W. Kostrzewskiego odbyły się w 1926 r., a D. Kosińskiego w 1989 r. Badania sondażowe J. Tomali miały miejsce w 1991 r.
3. A. Na podstawie badań stwierdzono, że w XIV w. stał tu drewniany dwór, a na jego miejscu w XVII w. wzniesiono drewniany budynek na kamiennym fundamencie o szerokości 0,2 m.
3. B. Zabytki datowane: XIV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV w., faza 2 – XVI–XVII w.
5. Dobra te w średniowieczu należały do Poraitów, w XVI w. stanowiły własność rodziny Cieleckich. J. Tomala jako właścicieli w XIV w. wymienia Ziemietów.
6. –
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 7, s. 198–199; J. Tomala, *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk historycznego powiatu pyzdrowskiego (w granicach z XVI wieku). Wielowieś gm. Krotoszyn*, Kalisz 2002 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu]; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 248.

164. Wieruszyce

gm. Łapanów, woj. małopolskie

1. Murowany dwór położony jest na skraju *plateau* wzniesienia, którego stoki opadają stromo ku dolinie Stradomki.
2. Badania architektoniczne w latach 60. i 70. XX w. prowadziła M. Dayczak-Domanasiewicz. Wykopalka pod kierunkiem W. Okrzei odbyły się w 1965 r., a J. Kozaka w latach 1968–1974. Wykopalka na terenie przyległym do dworu zostały przeprowadzone w latach 1970–1974 przez C. i J. Kozaków.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że najstarsza część dworu, pochodząca prawdopodobnie z II połowy XV w., znajdowała się na południe od obecnie zachowanego budynku. Odsłonięto partie fundamentowe budowli, prawdopodobnie wieżowej, zbudowanej na planie prostokąta o wymiarach 11 x 14 m. W drugiej fazie, przypadającej na początek wieku XVI, założenie to rozbudowano, wznosząc wieżę mieszkalno-obronną o wymiarach 14,5 x 15 m. Kolejne rozbudowy miały miejsce w fazie trzeciej, czyli w II połowie wieku

XVI. Wówczas dobudowano dwutraktową, podpiwniczoną część parterową z okrągłą basztą w północno-wschodnim narożniku. Po wschodniej stronie założenia odkryto reliktu fosy.

3. B. Zabytki datowane: XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, przykrywki, tygielki.
Kafle piecowe: płytowe (?).
4. Chronologia obiektu: faza 1 – od II połowy XV w., faza 2 – od początku XVI w., faza 3 – od II połowy XVI w.
5. W średniowieczu właścicielami wsi byli Drużynici.
6. –
7. Wybór literatury: S. Komornicki, *Dwory murowane w Małopolsce z czasów Odrodzenia*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1930, t. 5, z. 1, s. 65–68; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, *Woj. krakowskie*, red. J. Szablowski, A. Misiąg-Bocheńska, Warszawa 1953, s. 62; J. Kozak, *Wieruszycze, pow. Bochnia*, IA B 1968, s. 407; 1969, s. 405; 1971, s. 299–300; 1972, s. 289; 1973, s. 297; 1974, s. 291; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979, s. 122, przyp. 64; S. Kołodziej-ski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 192–193.

165. Wilkanowo

(dawnej Nakwasin)

gm. Mała Wieś, woj. mazowieckie

1. Grodzisko znajduje się wśród podmokłych łąk w dolinie Ryksy, na jej prawym brzegu. Kopiec ma średnicę podstawy 27 m i wysokość 2 m. Jest otoczony płytkim zabagnionym rowem o szerokości około 6 m. Na wierzchołku widoczne jest okrągłe zakłębienie.
2. W 1873 r. A. Przezdziecki błędnie określił nasyp jako kurhan. W latach 1957, 1958 stanowisko zostało zinwentaryzowane przez ekipę Pracowni Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN. W roku 1966 r. wykopaliska przeprowadził W. Szymański.
3. A. W wyniku badań odkryto reliktu drewnianej zabudowy. Zgrupowana była ona na obrzeżach dziedzińca, którego średnica osiągała zaledwie 3 m. Zabudowa również zajmowała pas szerokości około 3 m.
3. B. Zabytki datowane: XIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIII w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: W. Szymański, *Inwentaryzacja grodzisk w powiecie plockim*, „Notatki Plockie” 1958, nr 7, s. 9; tenże, *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 65–71; *Grodziska Mazowska i Podlasia...*, s. 155.

166. Wistka (Krajów)

gm. Przysucha, woj. mazowieckie

1. Położony wśród podmokłych łąk kopiec powstał przez odcięcie końca niskiego cypla wysoczyzny. Ma on obecnie średnicę 25–28 m i wysokość około 2,5 m. Otoczony jest dodatkowo wałem glinianym o szerokości podstawy 6 m i wysokości 2,5 m oraz fosą, która od strony północnej przechodzi w staw. Obiekt jest w około 40% zniszczony.
2. W roku 1977 badania sondażowe przeprowadził G. Kotkowski.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że kopiec powstał z materiału pozyskanego przy kopaniu fosy. Nie natrafiono na relikty zabudowy.
3. B. Zabytki datowane: XIII/XIV–XVIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIII/XIV–XVIII w.
5. W średniowieczu dobra te należały do przedstawicieli rodu Łabędziów.
6. W pobliżu znajdował się XVI-wieczny dwór, użytkowany do XVIII w. Na zachód od grodziska znajduje się badana powierzchniowo i za pomocą odwiertów osada datowana na XIII–XIV do XVII w.
7. Wybór literatury: G. Kotkowski, *Gródek we wsi Wistka, gm. Przysucha, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi]; E. Cwiertak, *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, s. 196; tenże, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 248; Z. Lechowicz, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 67; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 233–235 (tam dalsza literatura).

167. Witów st. 4

gm. Burzenin, woj. łódzkie

1. Grodzisko ulokowano w dolinie zalewowej Warty, na jej lewym brzegu. Powstało przez odcięcie od zaplecza części cypla wysoczyzny. Powstały w ten sposób nasyp ma kształt zbliżony nieco do czworoboku o zaokrąglonych rogach, oraz średnicę około 30 m i zachowaną wysokość 4,6 m.
2. W roku 1946 badania powierzchniowe przeprowadził K. Jażdżewski, a w 1964 r. wykopaliska J. Kamińska.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że na nasypie funkcjonowała niezagłębiona budowla drewniana, po spaleniu której pozostały węgle drzewne i polepa. Odkryto klepisko na podkładzie z dranic, które miało wymiary 4 x 8 m.
3. B. Zabytki datowane: XIII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – brak ceramiki redukcyjnej.

Przedmioty żelazne: dwa groty beltów, trzy noże, dwa gwoździe, jeden haczyk, jeden fragment podkowy.

Przedmioty z metali kolorowych: dwa ołowiane krążki z otworem pośrodku (ciężarki?).

Inne: przeszłik gliniany.

4. Chronologia obiektu: XIII w.
5. Dobra te stanowiły własność przedstawicieli rodu Poraitów.
6. Na sąsiednich polach odnaleziono fragmenty cegieł „palcówek” i ceramikę średniowieczną, w tym redukcyjną, co może wskazywać na młodsze osadnictwo, a chyba raczej na zbyt wczesne datowanie gródka przez J. Kamińską por. L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne...*, s. 193–194.
7. Wybór literatury: K. Jażdżewski, *Tyczyn*, ZOW 1946, t. 15, z. 3–6, s. 48; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 111; też, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwL, 1966, nr 13, s. 55–58; J. Kamińska, R. Gupieńcowa, *Sprawozdanie z badań archeologicznych, przeprowadzonych w 1964 roku na terenie ziemi sieradzkiej*, *Spraw.Arch.*, 1968, t. 19, s. 222–225; J. Kamińska, A. Golczyńska, *Kopiec w Witowie*, [w:] *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą VI–XIV w.*, red. J. Kamińska, Wrocław 1970, s. 162–165; L. Kajzer, *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, *KHKM*, 1975, R. 23, nr 4, s. 595–597; tenże, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 253.

168. Włoszczowa

nazwa własna: Kopiec

woj. świętokrzyskie

1. Grodzisko znajduje się na podmokłych łąkach. Kolisty nasyp ma średnicę około 40 m i wysokość około 5 m. Zachowały się niktłe ślady szerokiej na kilkanaście metrów fosy.
2. W 1973 r. wykopaliska prowadził tu Z. W. Pyzik
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że na nasypie funkcjonowała zabudowa drewniana. Odkryto rumowisko pieca grzewczego zbudowanego z kamienia, cegły „palcówki” oraz kafle garnkowe z wylotem kolistym.
3. B. Zabytki datowane: połowa XIV w. wg Z. Pyzika, S. Kołodziejki przesuwają datowanie do XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne i szklwione.
Kafle piecowe: kafle garnkowe z otworem kolistym.
Przedmioty żelazne: grot beltu z tuleją, nóż składany – brzytwa, okucia, kółka, klucz, kłódka, haki, 231 duże gwoździe, ząb brzozy bramnej?, podkowa, którą po zużyciu przerobiono na skobel, 2 noże, 4 skobele, okucie łopaty, uchwyt żelazny sepetu (?). Na publikowanym rysunku rozpoznać można jeszcze „kapturek” do gaszenia świec [dop. A.M.-K.].

Przedmioty z metali kolorowych: kłódka i nóż zawierają elementy miedziane. Miedziane lub brązowe: sprzączka, pręt, dwa okucia, miedziana nóżka rondelka (?).

Przedmioty kościane: fragment okładziny kościanej.

4. Chronologia obiektu: połowa XIV w. wg Z. W. Pyzika, S. Kołodziejski przeszuwa datowanie do XV w.
5. Według Z. Pyzika grodzisko powstało jeszcze podczas przynależności Włoszczowy do dóbr królewskich, natomiast wg S. Kołodziejskiego jest ono młodsze, a fundatorem mógł być Piotr z Radomina herbu Pierzchała.
6. —
7. Wybór literatury: Z. W. Pyzik, *Włoszczowa*, IA B 1973, s. 275; S. Kołodziejski, *Uwagi do problematyki badawczej reliktyw obronnej rezydencji możnowładczej we Włoszczowie* [mps w archiwum WKZ w Kielcach]; tenże, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wielką, [w:] Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wielkie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbach, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 154; Z. W. Pyzik, *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19, s. 157–175; S. Kołodziejski, *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV do XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej Kielce 18 września 1999*, Kielce 2000, s. 18; C. Hadamik, *Średniowieczne dwory obronne w powiecie włoszczowskim*, Włoszczowa 2005, s. 31–37.

169. Wola Chelmska

(dziś Wola Justowska)

cz. m. Krakowa.

1. Zespół pałacowy znajduje się w zachodniej części Krakowa, usytuowany jest na wypłaszczeniu wschodnich stoków góry Sikornik i Sowiniec.
2. Badania architektoniczne przeprowadzali: J. Bogdanowski w 1951 r. oraz A. Kadłuczka i W. Zin w 1974–1978 r. Wykopiska pod kierunkiem E. Zaitza miały miejsce w 1977 r.
3. A. Przeprowadzone badania pozwoliły na wyróżnienie czterech głównych faz zasiedlenia tego terenu. Dwie pierwsze, średniowieczne obejmowały całą powierzchnię obecnego parteru i piwnic, bez dostawionej później loggi z narożnymi ryzalitami. Był to budynek piętrowy, z dwoma prostokątnymi pomieszczeniami po obu stronach sieni, zakończonej od zachodu wieżą na planie kwadratu o boku 4,75 m. Budowla została wzniesiona z obrabianych kamieni wapiennych, a w partii naziemnej ściany oblicowano ceglami. Z treści dokumentu z 1445 r. wynika, że zespół rezydencjalno-obronny składał się z dwóch budowli, czyli z domu dworskiego i domu wysokiego z wieżą. Późniejsze, nowożytne przebudowy doprowadziły do powstania istniejącej do dzisiaj kreacji tego założenia.

3. B. Zabytki datowane: koniec XIV–początki XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany, pokrywki, misy.
Kafle piecowe: płytowe?
Przedmioty żelazne: gwoździe, kołec brony rolniczej (?).
Inne: ośelka (gładzik?), ułamki szkła.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XIV–początek XV w., faza 2 – XV–1 ćwierć XVI w.
5. Dobra te należały do przedstawicieli rodziny herbu Ostoja.
6. –
7. Wybór literatury: S. Tomkowicz, *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej. Powiat krakowski*, „*Teka Główna Konserwatorów Galicji Zachodniej*”, t. 2, Kraków 1906, s. 259–263; J. Bogdanowski, *Przemiany architektoniczne willi na Woli Justowskiej*, „*Rocznik Krakowski*” 1975, t. 56, s. 5–24; E. Zaitz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy pałacu Decjusza na Woli Justowskiej w Krakowie*, MA, 1980, t. 20, s. 131–157; W. Zin, K. Radwański, A. Kadłuczka, *Wstępne wyniki badań prowadzonych w Pałacu Decjusza na Woli Justowskiej*, „*Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie*”, 1981, t. 23/1, s. 163–166; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 196–197.

170. Wola Książęca st. 1

(dawniej Słupia st. 1)

gm. Kotlin, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko stożkowate znajduje się na krawędzi doliny na północno-wschodnim brzegu Lutyni. Nasyp w kształcie kopca uformowano przez odcięcie cypla krawędzi doliny, w wyniku czego w części północnej powstała sucha fosa z dodatkowymi wałami, widocznymi od wschodu i zachodu. Średnica kopca u podstawy wynosi około 60 m, na górze około 25 m. Jego wysokość jest zróżnicowana i sięga od południa (krawędź doliny) 14,5 m, podczas gdy od strony południowej jest to tylko 5,5 m.
2. Stanowisko zostało odkryte w 1929 r. przez Z. Rajewskiego. Badania powierzchniowe w 1989 r. i sondażowe w 1990 r. prowadził R. Grygiel.
3. A. W czasie badań odkryto resztki budowli (?), na dnie której zalegała warstwa węgla drzewnego i polepy grubości 20 cm, przykryta 20 cm warstwą gliny.
3. B. Zabytki datowane: XIII/ XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: XIII/ XIV–XV w.
5. Dobra te należały do prywatnych właścicieli (Świnkowie, Zarembowie).
6. –
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 7, s. 269–270 (tam dalsza literatura); J. Tomala, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu*

i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.), red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166.

171. Wola Piekarska st. 1

gm. Dobra, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko położone jest na nadwarciańskim łęgu, około 30 m od niewielkiego ciek. Stożkowaty nasyp o kolistej podstawie ma dołem średnicę 35 m, górą 18 m i jest wysoki na 4 m. Otacza go fosa o szerokości sięgającej 17 m i głębokości 1 m. Po stronie zachodniej i wschodniej widoczne są obecnie groble. Od południowego zachodu znajduje się rodzaj podwyższenia (podest) o wysokości 0,5 m i szerokości 3 m. Na szczycie widoczne było zagłębienie o średnicy około 11 m i największej głębokości 1,5 m.
2. Badania powierzchniowe R. Jakimowicza odbyły się w 1928 r., a J. Kamińskiej w 1953 r. Prace sondażowe Muzeum Zagłębia Konińskiego miały miejsce w 1975 r. Wykopaliska pod kierunkiem J. Rybackiego odbyły się w 1980 r., a badania powierzchniowe T. Łaskiewicza w 1984 r. i K. Gorczycy w 1986 r.
3. A. Na podstawie wykopalisk stwierdzono, że na nasypie funkcjonował drewniany budynek na planie kwadratu o boku około 4 m. Odkrytą w czasie badań część budynku, zagłębioną na 1,5 m w ziemi, zinterpretowano jako piwnicę. Budynek zbudowano prawdopodobnie w konstrukcji zrębowej z drewna sosnowego i dębowego, stwierdzono też szalowanie deskami pionowymi ściany północnej. Od strony południowej poziom użytkowy został umocniony nieregularnym brukiem kamiennym. Tam też odkryto zalegającą na kamieniach znacznych rozmiarów deskę, którą uznano za próg wyznaczający wejście do budynku. Bruk znaleziono też w niektórych innych partiach *plateau*. Na południe od budynku odkryto fragment muru (?) czy ławy ceglanej o szerokości 0,25 m i długości 40 cm.
3. B. Zabytki datowane: XIV/XV–XV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne i utleniające.
 Przedmioty żelazne: z dawnych badań: grot beltu. Z nowszych: militaria (fragmenty dwóch grotów beltów, tuleja grot włóczni, ostrogi typu III (wg Hilczerówny), wędzidła (?), fragmentarycznie zachowane narzędzia (trzy noże bądź tasaki, dłuto), kabłąk od wiadra, gwoździe, skoble, okucia, sprzączka.
 Przedmioty z metali kolorowych: fragment posrebrzanej brązowej sprzączki.
4. Chronologia obiektu: XIV/XV–XV w.
5. Dobra te należały do właścicieli prywatnych (Piekarscy?).
6. Według autora opracowania wyników badań budynek nie został ukończony, co nie jest przekonujące, m. in. ze względu na fakt, iż wybrukowano otacza-

jący go dziedziniec (J. Rybacki, *Grodziska stożkowe w Woli Piekarskiej i Piekarach nad środkową Wartą*, Poznań 1984 [mps pracy magisterskiej – *non vidimus*], cyt. za *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274). Około 200 m na zachód od grodziska w czasie badań powierzchniowych znaleziono analogiczny materiał ruchomy – być może ślad osady towarzyszącej.

7. Wybór literatury: J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 111; *taż*, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 271–274; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 271–274 (tam dalsza literatura); Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981 (1983), t. 32, s. 47; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 218–219; M. Sobociński, W. Kruszona, *Materiał kostny zwierzęcy z grodzisk wczesnośredniowiecznych w Piekarach i Woli Piekarskiej*, „Archeozoologia” 1990, t. 14, s. 129–144; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 255.

172. Wrząca st. 1

gm. Błaszki, woj. łódzkie

1. Grodzisko znajduje się w parku dworskim, na jednym ze stawów. Jest to płaska wyspa o średnicy około 30 m.
2. Badania sondażowe w 1987 r. przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik.
3. A. Stwierdzono obecność warstwy kulturowej, związanej prawdopodobnie z funkcjonowaniem na przełomie XV i XVI w. drewnianego dworu. Powyżej zalegały nawarstwienia będące pozostałością zabudowań nowożytnych, datowanych na II połowę XVII–XVIII/XIX w.
3. B. Zabytki datowane: XV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne, redukcyjne, utleniające.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XV–XVI w., faza 2 – II połowa XVII–XVIII/XIX w.
5. Dobra te należały do przedstawicieli rodziny Zajączków herbu Świnka.
6. –
7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Archeologiczne badania weryfikacyjne dworu na kopcu we Wrzącej, gm. Błaszki, wykonane w 1987 r. na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Sieradzu*, Łódź 1987 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu]; L. Kajzer, *Zespół dworski we Wrzącej koło Sieradza*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6–7 kwietnia 1989*, red. A. Gogut, Warszawa 1990, s. 113–125; *tenże*, *Dwór we Wrzącej koło Sieradza*, Sieradz 1991; *tenże*, *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Warszawa 1994, s. 169–178; *tenże*, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004, s. 256.

173. Wyszanów

nazwy własne: Łysa Góra, Kośmider, Armeńska Góra

gm. Wieruszów, woj. wielkopolskie

1. Stanowisko znajduje się w dolinie zalewowej Proсны na łące zwanej „Grodzisko”. Nasyp o wymiarach u podstawy około 35 x 45 m wyniesiony jest ponad okoliczne łąki na 4,5 m. Na zachód od wzgórza widoczne są niki pozostałości będące być może reliktem wału.
2. Znany z badań powierzchniowych jeszcze w okresie międzywojennym. W 1986 r. badania weryfikacyjne przeprowadzili M. Głosek, L. Kajzer i A. Wójcik.
3. A. Obiekt jest prawie całkowicie zniszczony. Zaobserwowano warstwy spływowe u podnóży stoku. Nie natrafiono na relikty fosy ani wału.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – XII/XIII do XIV w., faza 2 – XV w. Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XII/XIII do XIV w., faza 2 – XV w.
5. Wieś przeszła w ręce prywatne pod koniec XIV w., następnie pod koniec XV w. znajdowała się w domenie królewskiej.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. XIV, s. 144; M. Głosek, L. Kajzer, A. Wójcik, *Wyszanów, gm. Wieruszów, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego*, Łódź 1986 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu]; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kalisz 2005, s. 66–67.

174. Zacharzew

(dzisiaj dzielnica Ostrowa Wielkopolskiego)

gm. Ostrów Wielkopolski, woj. wielkopolskie

1. Między ulicami J. Bema i Chłapowskiego znajduje się kopiec o średnicy u podstawy 50 m i około 2 m wysokości. Otacza go fosa o szerokości około 20 m, którą po stronie północnej zasypano. W części centralnej nasypu widoczne są relikty podpiwniczonego budynku z XIX w.
2. Badania powierzchniowe w 1989 r. prowadzili G. Teske i J. Tomala, a w roku 1990 badaniami wykopaliskowymi kierował A. Bartczak.
3. A. W wyniku badań wyodrębniono cztery fazy zasiedlenia nasypu. Faza 1 – datowana na XIV w. – na niewielkim wyniesieniu otoczonym palisadą pobudowano drewniany budynek, prawdopodobnie podpiwniczony, który uległ spaleni. W fazie 2 – pod koniec XV w. – zasypano zgłiszczą podwyższając nasyp, krawędzie fosy umocniono palisadą. Nasyp miał wówczas średnicę około 34 m, a w jego centralnej partii stanął drewniany budynek. Trzecia, nowożytna faza, datowana na XVII–XVIII w., to kolejny dwór i umocnienie krawędzi kopca brukiem, następna – XIX-wieczna – związana jest z dworem na podmurówce, którego relikty istnieją do dziś.

3. B. Zabytki datowane: XIV–XIX w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – XIV w., faza 2 – koniec XV i początek XVI, faza 3 – XVII–XVIII; faza 4 – XIX w.
5. Potwierdzona własność prywatna wsi w średniowieczu.
6. –
7. Wybór literatury: SGKP, t. XIV, s. 213; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995, s. 141–142; tenże, *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 166.

175. Zagórze st. 5

(dziś część miasta Sosnowca)

woj. śląskie

1. Grodzisko znajduje się na skraju trójkątnego cypla wcinającego się w podmokłe łąki. Kolisty kopiec o średnicy podstawy 25 m i wysokości około 7 m powstał przez odcięcie części cypla rowem. Wybraną z niego ziemię zużyto do uformowania stożka. Od strony wschodniej widoczne są relikty ziemnego wału i mokrej fosy.
2. W roku 1986 miały miejsce wykopaliska pod kierunkiem T. Kosmali.
3. A. W czasie badań odkryto na wierzchołku kopca wolnostojący pal obudowany kamieniami wapiennymi spojonymi gliną. W pobliżu znajdowały się elementy konstrukcji drewnianej w niezidentyfikowanym układzie.
3. B. Zabytki datowane: XIV i XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: gwoździe, tulejka grotu.
4. Chronologia obiektu: XIV i XV w.
5. Dobra te należały do przedstawicieli rodu pieczętującego się herbem Gryf.
6. Autorka badań sugeruje, że była to „wieża obserwacyjna” na słupach.
7. Wybór literatury: T. Kosmała, *Sosnowiec-Zagórze, woj. katowickie. Stanowisko 5*, IA B 1986, s. 199; S. Kołodziejowski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 200–201; tenże, *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów. Uwagi do problematyki badawczej*, AUL, 1996, FA 20, s. 83, 86.

176. Zagórze st. 13

gm. Mucharz, woj. małopolskie.

1. Stanowisko znajduje się na *plateau* cypla wcinającego się w terasę prawobrzeżnej Skawy. Obecnie istnieje tu budynek, którego powstanie datuje się na wiek XVIII.

2. Wykopaliska w 1993 r. prowadziła T. Kosmala.
3. A. Odkryto warstwę kulturową i fragment muru z drobnych kamieni wapiennych łączonych zaprawą wapienną.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych (?).
4. Chronologia obiektu: XIV–XVII w.
5. –
6. –
7. Wybór literatury: T. Kosmala, *Zagórze st. 13, gm. Mucharz, woj. bielskie, AZP 107-53, IA B 1993*, s. 103–104.

177. Zajączkowo

gm. Pniewy, woj. wielkopolskie.

1. Stanowisko zlokalizowane jest w obrębie parku dworskiego, na półwyspie po wschodniej stronie Jeziora Zajączkowskiego. Obecna wysokość kopca to 1–1,5 m, średnica jego podstawy to 40–50 m. Nasyp w ostatnich latach został znacznie zniekształcony.
2. Badania powierzchniowe E. Stelmachowskiej i B. Kirschke miały miejsce w latach 1987–1988. Wykopaliska sondażowe przeprowadzili w 1990 r. A. Łosińska, M. Kara i T. Kasproicz.
3. A. Potwierdzono istnienie nawarstwień kulturowych.
3. B. Zabytki datowane: pełne średniowiecze/czasy nowożytne:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne, utleniające i pokryte pobiałą.
4. Chronologia obiektu: pełne średniowiecze/czasy nowożytne.
5. Właścicielami wsi byli Zajączkowscy herbu Grzymała.
6. Według tradycji jest to miejsce starego dworu Grzymalitów (II połowa XIV w.), Nałęczów lub Zarembów. W najbliższej okolicy w czasie badań powierzchniowych znajdowano ceramikę średniowieczną i fragmenty szklonych kafli piecowych.
7. Wybór literatury: *Studia i materiały...*, t. 7, s. 320.

178. Zakrzów

(dzisiaj Bugaj Zakrzowski, przysiółek Zakrzowa)

gm. Stryszów, woj. małopolskie.

1. Grodzisko znajduje się na krańcu pasma wzniesień, po lewej stronie potoku zwanego Cedron. Fosa, odcinająca obiekt od pozostałej części cypla, otacza kolisty majdan o średnicach 20 x 25 m, widoczne są również relikty wału ziemnego.

2. Odkryty w 1957 r. przez Karpacką Ekspedycję Archeologiczną, badania sondażowe A. Żakiego i M. Frasia odbyły się w 1958 r.
3. A. Potwierdzono istnienie nawarstwień kulturowych.
3. B. Zabytki datowane: późne średniowiecze i czasy nowożytne. Fragmenty naczyń ceramicznych.
4. Chronologia obiektu: późne średniowiecze i czasy nowożytne.
5. S. Kołodziejski przypuszcza, że obronną siedzibę wzniesli starostowie lub tenutariusze barwałdscy.
6. –
7. Wybór literatury: A. Żaki, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w roku 1957*, Spraw.Arch., 1960, t. 11, s. 71–80; J. Reyniak, *Osadnictwo obronne w dorzeczu górnej Wisły*, AAC, 1980, t. 20, s. 90; W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, wyd. II, Wrocław 1964, s. 164, ryc. 167; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 201 (tam dalsza literatura).

179. Zameczek st. 1

gm. Przytyk, woj. mazowieckie

1. Kopiec o wymiarach 35 x 45 m jest już częściowo rozplantowany. Otacza go sucha fosa o szerokości 20–30 m i maksymalnej głębokości 2 m. W latach 80 XX w. były widoczne na powierzchni relikty muru kamienno-ceglanego. Obok znajduje się murowany dwór z XIX w. otoczony parkiem krajobrazowym.
2. Badania powierzchniowe w 1980 r. prowadził Z. Lechowicz, również pod jego kierunkiem odbyły się wykopaliska w latach 1981–1982.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że na kopcu, usypanym pod koniec XV w., wzniesiono drewniany budynek na fundamentach murowanych z głazów narzutowych. Został on zniszczony przez pożar w II połowie XVI w., a następnie odbudowany na przełomie XVI i XVII w.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe z ornamentem figuralnym heraldycznym, mitologiczno-fantastycznym i garnkowe.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XV–XV/XVI, faza 2 – XVI–XVII w.
5. Włości te należały do Podłódowskich herbu Janina.
6. –
7. Wybór literatury: J. Wiśniewski, *Dekanat radomski*, Radom 1913, s. 168, 173; Z. Lechowicz, *Kasztelanía skrzyńska. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 23–24; tenże, *Wyniki badań archeologicznych na st. 1 w Zameczku gm. Przytyk, woj. radomskie*, Łódź 1981 [mps udostępniony przez autora]; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 248; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 241–242 (tam dalsza literatura).

180. Zawalów st. 1

nazwy własne: Zamczysko, Jabłońszczyzna
gm. Miączyn, woj. lubelskie

1. Grodzisko znajduje się na lewym brzegu rzeki Sinochy. Jest to kopiec o średnicy około 50 m u podstawy i wysokości około 4 m. Otacza go fosa o szerokości około 6 m i wał ziemny o wysokości 1,5 m. W bezpośrednim sąsiedztwie kopca, od strony południowej, w kierunku rzeki znajduje się nasyp ziemny w kształcie trójkąta, oddzielony od kopca fosą.
2. Wykopaliska w latach 1985–1986 przeprowadził A. Urbański.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że brzegi fosy umocnione były za pomocą konstrukcji z drewnianych belek obrobionych „w kant”. Stok wału od strony fosy umocniony był faszyną. Na koronie wału odkryto ślad po pionowo wbitym palu – pozostałość częstokołu (?). Obserwowaną w wykopie warstwę spalenizny zinterpretowano jako relikty drewnianego budynku.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Kafle piecowe: płytowe (nowożytny).
Przedmioty z metali kolorowych: interesujące zabytki nowożytny wykonane z cyny.
Inne: fragmenty naczyń szklanych (prawdopodobnie nowożytny).
4. Chronologia obiektu: XIV–XVII w.
5. W 1462 r. jako właściciele wsi wymieniani są Nieborowscy herbu Prawdzic.
6. –
7. Wybór literatury: J. Gurba, *Grodziska Lubelszczyzny*, Lublin 1976; A. Urbański, *Zawalów gm. Miączyn woj. zamojskie. Stanowisko 1*, IA B 1985, s. 184; 1986 s. 208–209; tenże, *Grodzisko stożkowe w Zawalowie stan. 1 gm. Miączyn – XIV–XVII w.*, „Sprawozdania z Badań Terenowych w Województwie Zamojskim” 1986, z. 1, s. 36; E. Banasiewicz, *Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 112–117.

181. Zduny

woj. wielkopolskie

1. Grodzisko zlokalizowane jest wśród podmokłych łąk, na prawym brzegu rzeki Borownicy. Pierwotnie dwór oblany był wodą, którą spiętrzano poprzez wybudowanie grobli na rzece. Obecnie jest to płaskie, owalne wyniesienie o średnicach podstawy około 40 i 46 m i o wysokości około 1,5 m ponad otaczający teren.
2. W 1985 r. badania weryfikacyjne prowadzili M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycia, A. Wójcik, badania wykopaliskowe R. Grygla miały miejsce w latach 1997–1998.

3. A. W wyniku badań stwierdzono, że nieco mniejszy od obecnego nasyp zbudowano na drewnianym moszczeniu położonym bezpośrednio na humusie łąkowym. Na obrzeżach wzmocniony był płaszczem kamiennym i palisadą. W fazie 1 (koniec XIV do połowy XV w.) funkcjonował tu drewniany, lekko zagłębiony budynek o wymiarach 5,5 x 7 m, który został planowo rozebrany. Drugi budynek (przez R. Grygla określany jako „dom cieśli”) o wymiarach 3,5 x 4,5 (wg zdjęcia), ulokowany 10 m na północny wschód, zbudowano z belek o średnicy około 15 cm, do których przybito deski o szerokości 10 cm i grubości 3–4 cm i oblepiono gliną. Ten obiekt uległ spaleniowi. W fazie 2, datowanej od połowy XV do początków XVI w., wybudowano niezagłębiony budynek drewniany (8 x 9,5 m) z podłogą wykonaną z gliny na podłożu bruku kamiennego. Nasyp do obecnych rozmiarów powiększono na początku XVI w.
3. B. Zabytki datowane: faza 1 – koniec XIV do połowy XV w., faza 2 – od połowy XV do początków XVI w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, misy, dzbany, pokrywki, trójnóżki, garnek z wylewem rurkowatym, kufel; technologia – redukcyjne, utleniające, z białej gliny, w tym malowane, szkliwione.
 Kafle piecowe: faza 1 – garnkowe z otworami kwadratowymi i mniej licznymi okrągłymi; faza 2 – miskowe z otworami kwadratowymi.
 Przedmioty żelazne: faza 1 – militaria (trzy zbrojniki, fragment plecionki kolczej, sześć ostróg, na jednej ślady zdobienia srebrem lub cyną, cztery groty bełtów z tulejkami, dwa topory jeden ze znakiem kowalskim, strzeżenie, cztery fragmenty wędzideł, cztery podkowy), okucia drzwi i zawias, okucia skrzyń, trzy skoble, trzy obejmki, trójkątna kłódka i klucz do niej, fragment sierpa ze śladami ząbkowania, haczyk na ryby, sześć fragmentów noży, ostrze ciosła, ciosło, brązowa szpila/rylec, uchwyt łyżki wykonany z żelaznego skręconego wokół osi pręta, dwie sprzączki do pasa, gwoździe; faza 2 – gwoździe, hak, okucia, klucz, pięć zbrojników, sprzączka pasa, nóż (?), fragment wędzidla, uchwyt do drzwi (?).
 Przedmioty z metali kolorowych: faza 1 – brązowa szpila/rylec.
 Inne: faza 1–2 bryłki żużla.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – koniec XIV do połowy XV w., faza 2 – od połowy XV do początków XVI w.; kolejne dwie fazy nowożytnie do połowy XVII w.
5. Nominalnymi właścicielami tych dóbr byli biskupi wrocławscy, jednak od końca XIV w. pozostawały one w dziedzicznej dzierżawie rodziny Borschnitzów, którzy potem przyjęli nazwisko Zdunowskich.
6. –
7. Wybór literatury: M. Głosek, L. Kajzer, M. Ptycja, A. Wójcik, *Zduny, gm. loco, woj. kaliskie. Archeologiczne badania weryfikacyjne domniemanego grodziska „pierścieniowego” wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu, Łódź 1985* [mps w archiwum IA UŁ]; R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta, Łódź [1999]*; R. Grygiel, *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawa układu rezyden-*

cjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce, [w:] Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 204–218.

182. Zembrzyce

woj. małopolskie

1. Stanowisko zlokalizowane jest na wzgórzu Zamczysko, położonym na lewym brzegu Skawy. Cypel wzgórza wyodrębniony został przez dwa strumienie wpadające do Skawy. Dodatkowo odcięto go od zaplecza rowem o szerokości 3 m i głębokości 2 m, który przechodzi następnie na południowe zbocza. Od strony południowo-zachodniej i południowej widoczny jest na stoku wał ziemny o szerokości podstawy 8 m i wysokości 2 m.
2. Badania zwiadowcze J. Żurowskiego odbyły się w 1922 r. i G. Leńczyka w 1932 r. Wykopalka W. Popki miały miejsce w roku 1962, a badania weryfikacyjne Z. Bagniewskiego w 1977 r.
3. A. W czasie badań na skraju majdanu odsłonięto relikty drewnianych konstrukcji, prawdopodobnie mieszkalnych.
3. B. Zabytki datowane: późne średniowiecze:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: topór żelazny, gwoździe, dwa odważniki.
4. Chronologia obiektu: późne średniowiecze.
5. Wieś należała na zmianę do książąt oświęcimskich i właścicieli prywatnych.
6. Z. Bagniewski na podstawie badań powierzchniowych datował obiekt na X–XIII w.
7. Wybór literatury: J. Żurowski, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Zachodnio-Małopolski za rok 1922*, WA 1923, t. 8, s. 90; J. Reyniak, *Osadnictwo obronne w dorzeczu górnej Wisły*, AAC, 1980, t. 20, s. 82, 85; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejki, Kraków 1983, s. 35, 116; S. Kołodziejki, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 203–204 (tam dalsza literatura).

183. Ziemin st. 1

gm. Wielichowo, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko stożkowate o narysie owalnym i wymiarach 40 x 44 m znajduje się około 65 m na południowy wschód od kanału Obry. Ma obecnie wysokość około 1,5 m. Od południowego zachodu zachował się fragment wału o szerokości około 10 m i wysokość sięgającej 0,5 m.
2. Badania powierzchniowe M. Grabskiej, Z. Kurnatowskiej i A. Łosińskiej odbyły się w 1976 r., a sondażowe pod kierunkiem M. Kary i W. Dębskiego w 1987 r.

3. A. Potwierdzono obecność nawarstwień kulturowych.
3. B. Zabytki datowane: XIV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych (redukcyjne, utleniające, malowane, szkliwione, kamionka).
Kafle piecowe: 1 fragment płytowego (?).
Przedmioty żelazne: grot strzały, blaszka, ogniwo, gwóźdź.
4. Chronologia obiektu: XIV–XVI w.
5. –
6. Podczas rozwożenia grodziska miano znaleźć miecz żelazny.
7. Wybór literatury: Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981 (1983), t. 32, s. 57, poz. 29; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 378–379 (tam dalsza literatura).

184. Żegrowo

gm. Śmigiel, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko stożkowate znajduje się w północnej części parku podworskiego. Ma wysokość sięgającą 4 m i średnicę górnego *plateau* około 10 m. Od północy przylega do stawu, z pozostałych stron otoczone jest fosą. Na zboczach kopca widoczne są kamienie.
2. Badania powierzchniowe W. Dębskiego odbyły się w 1986 r., kolejne, A. Starzyńskiego, W. Dębskiego, i M. Kary, w 1987 r. Prace sondażowe pod kierunkiem W. Dębskiego i M. Wróbla miały miejsce w 1987 r.
3. A. Potwierdzono obecność nawarstwień kulturowych.
3. B. Zabytki datowane: pełne średniowiecze/czasy nowożytne:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – redukcyjne, utleniające i szkliwione.
Inne: zaprawa wapienna.
4. Chronologia obiektu: pełne średniowiecze/czasy nowożytne.
5. W XV w. wieś była własnością prywatną
6. Stwierdzono obecność średniowiecznego ruchomego materiału zabytkowego na polach przylegających do stanowiska od południa i zachodu.
7. Wybór literatury: SGK, t. XIV, s. 758–759; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 402–403 (tam dalsza literatura); *Teki Dworzaczka...*

185. Żelazna st. 1

gm. Skierniewice, woj. łódzkie

1. Grodzisko usytuowane jest w podworskim parku na południe od dworu z 1900 r. Znajduje się na wyspie, zlokalizowanej na stawie, który zasilany

jest przez rzekę Łupię. Kopiec ma wymiary u podstawy 48 x 56 m, wielkość majdanu wynosi 36 x 38 m, a wysokość od lustra wody około 1 m.

2. Badania powierzchniowe w 1981 r. przeprowadził T. J. Horbach, a badania sondażowe w latach 1982–1983 Z. Lechowicz.
3. A. W czasie badań stwierdzono, że na kopcu funkcjonowała zabudowa murowana. Zachowane ceglano-kamienne fundamenty świadczą o dwóch fazach rozbudowy tego obiektu. Budynek główny usytuowany był na osi północny zachód-południowy wschód, a jego szerokość (?) wynosiła 12 m. Umocniono go systemem poziomych i pionowych pali drewnianych. Fundament składał się z luźno ułożonych kamieni eratycznych i z cegieł związanych zaprawą wapienną. Przy murze północno-wschodnim odkryto fragment posadzki ceglanej. Relikty te jednak datowano na czasy nowożytne (XVI w.).
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV–I połowa XVII w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych (nieliczne fragmenty ceramiki z XIV w.).
Kafle piecowe: płytowe renesansowe.
Inne: szkło butelkowe i okienne (nowożytne?).
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV–I połowa XVII w.
5. Dobra należały do przedstawicieli rodu Rawiczów.
6. –
7. Wybór literatury: T. J. Horbach, Z. Lechowicz, *Z badań nad osadnictwem Mazowsza Rawskiego*, „Rocznik Łódzki” 1984, t. 34, tab. s. 267 nr 89; A. Kosiorek, *Z najnowszych badań archeologicznych nad założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego*, AUL, 2001, FA 23/2, s. 91–92.

186. Żerniki-Jaryszki st. 31

gm. Kórnik, woj. wielkopolskie

1. Dwór znajdował się pierwotnie na niewielkim wyniesieniu otoczonym podmokłą doliną rzeki Kopli oraz wpadającego do niej strumienia, po którym pozostało jeszcze czytelne obniżenie terenowe i parę zabagnionych oczek wodnych. Obiekt nie był przed badaniami widoczny w terenie.
2. W wyniku przeprowadzonych badań odkryto relikty fosy w kształcie okręgu o średnicy 24 m, szerokości od 4 do 5 m i pierwotnej głębokości przekraczającej 1–1,5 m. Na jej dnie obserwowano nieregularnie ułożone kamienie eratyczne. Za najbardziej prawdopodobne uznano, że glinę z wybierania fosy wysypywano do wnętrza o średnicy około 20 m, tworząc w ten sposób wyniesiony stożek, którego wysokości nie można odtworzyć. Obiekt uległ spaleniowi, o czym świadczą ślady spalenizny odkryte w fosie. Odkryto również obiekty wkopane w zasypaną fosę (datowane na XV w.), co pozwala na datowanie *ante quem* wcześniejszego dworu na kopcu.

3. A. Na podstawie badań wnioskować można, że otoczony fosą nasyp był pierwotnie umocniony kamieniami eratycznymi, które w czasie niwelacji kopca zostały wrzucone do zasypywanej fosy.
3. B. Zabytki datowane: zabytki wydobyte z fosy – od II połowy XIV do początków XV w.
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: militaria (2 groty oszczepów, 2 groty strzał, 1 cały i fragmenty 2 toporów, fragment kolczugi, pugińal i 9 fragmentów ostróg), 30 noży, ponad 20 fragmentów sierpów, nożyce, brzytwa, igły i klucze.
Przedmioty kościane: łyżwa, flet, okładziny rękojeści noży.
Inne: kamienne oselki i fragmenty żaren rotacyjnych.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIV–początki XV w.
5. Od XV w. potwierdzona własność prywatna wsi.
6. Liczne znaleziska pochodzą również z terenów przylegających do reliktyw fosy (pierścionek, aplikacje brązowe, okucie końcówki pasa rycerskiego).
7. Wybór literatury: T. Stepnik, A. Dębski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych późnośredniowiecznej osady rycerskiej w Żernikach-Jaryszkach, gm. Kórnik, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2009, t. 10, s. 207–217; Teki Dworaczka...

187. Żmigród Stary

pow. Jasło, woj. podkarpackie

1. Grodzisko zajmuje wierzchołek góry o nazwie „Zamczysko”. Ma owalny kształt o osiach 30 x 48 m. Poniżej na zboczach znajduje się dookólna fosa, umocniona na zewnątrz ziemnym wałem. Szerokość fosy wynosi 25–30 m, a głębokość sięga 2 m. Od strony zachodniej widoczne są pozostałości podkowiastych nasypów ziemnych. J. Marszałek pisze o potrójnych wałach.
2. Wykopaliska T. Sulimirskiego odbyły się w 1939 r., badania zwiadowcze A. Żakiego w latach 1952–1954 i A. Kunysza w 1961–1962 r.
3. A. Potwierdzono obecność nawarstwień kulturowych.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIII do XV/XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych.
Przedmioty żelazne: trzy ostrogi z gwiaździstym bodźcem, kilkanaście grotych bełtów.
Przedmioty z metali kolorowych: brązowa waga.
4. Chronologia obiektu: II połowa XIII do XV/XVI w.
5. Włości te należały do Bogoriów, potem do Szreniawitów.
6. –
7. Wybór literatury: A. Żaki, *Wietrznów, wczesnośredniowieczny gród graniczny w świetle badań 1952–1953 r.*, WA, 1957, t. 24, s. 22; tenże, *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalice w Beskidzie Niskim*, AAC, 1963, t. 5, s. 77–84; A. Kunysz, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w górnym dorzeczu Wisłoki*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1963–1964,

R. 6, z. 1–2, s. 3–29; A. Żaki, *Najdawniejsze dzieje Jasła i okolicy (od starożytności po wczesne średniowiecze)*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 40; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 85; E. Kowalczyk, *Żmigród w świetle badań historycznych i językowych*, [w:] *San domierz. Badania 1969–1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993, s. 80–89; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 204–205; J. Marszałek, *Katalog grodzisk...*, s. 263.

188. Żółków st. 1

(dawniej Żerków st. 5)

gm. Żerków, woj. wielkopolskie

1. Grodzisko stożkowate położone jest wśród łąk w dolinie Lutyni, na jej lewym brzegu. Otoczone było niegdyś podwójnym wałem (wał zewnętrzny został częściowo rozwieziony). Kopiec ma wymiary podstawy 43 x 50 m, a górnej płaszczyzny 30 m. Wysokość nasypu osiąga 5–6 m. Wał wewnętrzny, oddalony od kopca około 8 m, ma szerokości 13–14 m i wysokość 1,5 m. Średnica całego założenia dochodziła do 140 m.
2. Badania powierzchniowe w 1981 r. przeprowadził A. Prinke, a sondażowe Z. Kurnatowska, A. Łosińska i W. Śmigielski. Wykopalka w 1991 r. odbyły się pod kierunkiem J. Tomali.
3. A. W wyniku badań rozpoznano dwie fazy zasiedlenia stanowiska. W pierwszej fazie, na niewielkim kopcu (średnica około 15 m i wysokość około 2 m), funkcjonował drewniany budynek (drewniana wieża o jednym z boków długości 10 m), którego poziom użytkowy wyłożono drewnianymi belkami. Obiekt ten został prawdopodobnie zniszczony w wyniku pożaru w czasie walk w 1383 r. Następnie podwyższono nasyp, wzmocniono bliżej nieokreśloną konstrukcją drewnianą i w centralnej części zbudowano drewniany dwór o długości boku 15 m, który pod koniec XVI w. rozebrano. Podstawę nasypu stanowił dwuwarstwowy bruk kamienny, a jądro wzmocniała bliżej nieokreślona konstrukcja drewniana.
3. B. Zabytki datowane na XIV–XVI w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: garnki, dzbany; technologia – tradycyjne w XIV w., natomiast XV/XVI w. – redukcyjne i utleniające.
Przedmioty żelazne: gwoździe (228), haki (7), noże (3), sierp, sprzączki (2), groty bełtów (2), ostroga, zgrzebło i część wędzidła [w publikacji opisana jako hak – A.M.-K.].
Inne: 2 kule kamienne.
4. Chronologia obiektu: faza 1 – początek XIV w., faza 2 – XV/XVI w.
5. Do połowy XIII w. była to wieś książęca, potem Zarembów i Doliwów.
6. –

7. Wybór literatury: SGKP, t. XIV, s. 780; *Studia i materiały...*, t. 7, s. 405–409 (tam dalsza literatura); G. Teske, J. Tomala, *Archeologiczne badania domniemanego grodziska kasztelańskiego w Żółkowie, gm. Żarków, woj. kaliskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 1, s. 149–158; J. Tomala, *Późnośredniowieczne i nowożytnie założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 246–247; P. A. Nowakowski, *Arsenały domowe rycerstwa w średniowieczu*, Toruń 2006.

189. Żuków

gm. Wieniawa, woj. mazowieckie

1. Kopiec z zachowanymi relikami murów, położony jest w północnej części wsi. Otoczony był mokrą fosą, obecnie zachowaną częściowo.
2. Wykopaliska przeprowadził w latach 1980–1981 Z. Lechowicz.
3. A. W wyniku badań stwierdzono, że w średniowieczu na kopcu funkcjonowała zabudowa drewniana. W drugiej fazie, po 1532 roku zbudowano tu dwór murowany.
3. B. Zabytki datowane: II połowa XIV–XV w.:
Fragmenty naczyń ceramicznych: technologia – tradycyjne (?).
4. Chronologia obiektu: faza 1 – II połowa XIV–XV w., faza 2 – połowa XVI–XVIII/XIX w.
5. Dobra te należały do przedstawicieli rodu Łabędziów.
6. Większość zabytków wydobytych podczas badań pochodzi z drugiej, nowożytnej fazy.
7. Wybór literatury: Z. Lechowicz, *Dwór Podlódowskich w Żukowie – nieznany pałac – donjon*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1981, t. 18, z. 1, s. 61–63; tenże, *Wyniki badań na st. I w Żukowie, gm. Wieniawa, woj. radomskie*, Łódź 1981 [mps udostępniony przez autora]; tenże, *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ], s. 67; E. Ćwiertak, *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEWŁ, 1987, nr 34, s. 248; A. Nierychlewska, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002, s. 244–248 (tam dalsza literatura).

190. Żywiec st. 1

nazwa własna: Mały Grojec

woj. śląskie

1. Grodzisko zajmuje wyniosły grzbiet wzgórza o szerokości około 30 i długości około 100 m. Jego wierzchołek otoczono rowem i ziemnym wałem.
2. Badania sondażowe J. Drewki miały miejsce w 1917 r., a wykopaliska T. Reymana, T. Sulimirskiego i innych w latach 1938–1939. Kolejne prace wykopaliskowe odbyły się w 1983 r. pod kierunkiem B. Gołąb.

3. A. W wyniku badań wykopaliskowych stwierdzono, że część obwodu obronnego powstała w okresie przedrzymskim, natomiast w średniowieczu podwyższono wał i wzmocniono nasyp drewnem i kamieniami. Po wewnętrznej stronie wałów odkryto relikty drewnianej zabudowy.
3. B. Zabytki datowane: XIV/XV–XV w.:
 Fragmenty naczyń ceramicznych.
 Kafle piecowe: płytowe (?).
 Przedmioty żelazne: gwoździe, wędzidło, nóż, groty beltów.
 Inne: Brakteat guziczkowy, denary Władysława Jagiełły.
4. Chronologia obiektu: XIV/XV–XV w.
5. Prywatna własność potwierdzona dla wieku XV (przejściowo w rękach Kazimierza Jagiellończyka).
6. W warstwie próchnicy pierwotnej znaleziono zabytki pradziejowe.
7. Wybór literatury: J. Reyniak, *Osadnictwo obronne w dorzeczu górnej Wisły*, AAC, 1980, t. 20, s. 74 i n.; tenże, *Dawne miejsca obronne w dorzeczu górnej Wisły*, „Karta Groni” 1980, nr IX–X, s. 60 i n.; G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, s. 30–31, 101; B. Gołąb, *Nieznany zamek w Żywcu*, Żywiec 1982; też, *Żywiec, woj. bielskie, Stanowisko I, Mały Grojec*, IA B 1983, s. 112; też, *Sprawozdanie z wykopalisk archeologicznych na Grojcu*, „Karta Groni” 1985, t. 13; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 205–206 (tam dalsza literatura).

IX. Bibliografia

IX. 1. Opracowania niepublikowane*

- Andrzejewska A., Poturalska E., *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Janiszewie, stan. 2, gm. Lubraniec, woj. wrocławskie, przeprowadzonych w 1997 roku*, Łódź 1997 [mps w posiadaniu autorek].
- Bartczak A., *Wyniki badań weryfikacyjno-ratowniczych grodziska w miejscowości Ktery, gm. Krzyżanów, woj. płockie*, Łódź 1984 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Bartczak A., *Wyniki badań weryfikacyjnych grodziska w miejscowości Lucimia, gm. Chotcza, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1983 [mps w posiadaniu autora].
- Ćwiertak E., *Badania inwentaryzacyjno-weryfikacyjne grodziska w miejscowości Książ Wielki, st. 1, gm. loco, woj. kieleckie*, Łódź 1983 [mps w archiwum WKZ w Kielcach].
- Ćwiertak E., *Grodzisko stożkowe w miejscowości Kowala Stępcina, gm. loco, woj. radomskie*; PP PKZ. O. Łódź, Łódź 1980 [mps w archiwum WKZ w Radomiu].
- Ćwiertak E., *Gródek stożkowaty w Taczowie, gm. Zakrzew, woj. radomskie*, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Ćwiertak E., *Wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Gowarczów, województwo radomskie. Badania weryfikacyjne*, Łódź 1979 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Ćwiertak E., *Założenie obronne w Kłwowie, gm. loco, woj. radomskie*; PP PKZ O. Łódź, Łódź 1977 [mps w archiwum WKZ w Radomiu].
- Ćwiertak E., Kajzer L., Muzolf B., *Kościerzyn, gm. Wróblew, woj. sieradzkie, stanowisko 1. Kopiec w łąkach, tzw. grodzisko stożkowate*, Łódź 1983 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu].
- Ćwiertak E., Kajzer L., Muzolf B., *Kościerzyn, gm. Wróblew, woj. sieradzkie, stanowisko 2. Kopiec w parku podworskim, tzw. grodzisko stożkowate*, Łódź 1983 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu].
- Długoszewska W., *Ruchome materiały archeologiczne z dworu obronnego w Sobocie gm. Bielawy, woj. skierniewickie*, Łódź 1989 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Dzwonik P., *Materiały archeologiczne z badań dworu obronnego w Siemkowicach woj. łódzkie*, Łódź 2001 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Głosek M., Kajzer L., Ptycia M., *Charlupia Mała, woj. sieradzkie. Kopiec na gruncie kościelnym, tzw. grodzisko stożkowate, st. 24. Archeologiczne badania weryfikacyjne wykonane na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1985 [mps w archiwum IA UŁ].
- Głosek M., Kajzer L., Ptycia M., *Kopce w parku podworskim w Charlupie Wielkiej gm. Wróblew, woj. sieradzkie, archeologiczne badania weryfikacyjne wykonane na zlecenie WKZ – Sieradz*, Łódź 1984 [mps w archiwum IA UŁ].

* Ponieważ oficjalne nazwy służb ochrony zabytków w Polsce ulegają ciągłym zmianom, a od czasu sporządzenia większości cytowanych tutaj opracowań zmienił się również podział administracyjny kraju, określenie „archiwum WKZ w...” – należy rozumieć jako archiwum służb konserwatorskich podległych Wojewódzkim Konserwatorom Zabytków w danym mieście.

- Głosek M., Kajzer L., Ptycia M., Zduny, gm. loco, woj. kaliskie. *Archeologiczne badania weryfikacyjne domniemanego grodziska „pierścieniowego” wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu*, Łódź 1985 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w Będzieszynie, gm. Ostrów Wielkopolski, woj. kaliskie, wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1986 r.*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w Czarnuszcze, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie*, Łódź 1986 [mps w archiwum IA UŁ].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., *Archeologiczne badania weryfikacyjne dworu na kopcu we Wrzącej, gm. Błaszki, wykonane w 1987 r. na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Sieradzu*, Łódź 1987 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., Bralin, gm. loco, woj. kaliskie. *Archeologiczne badania weryfikacyjne stanowiska 3 (domniemane grodzisko pierścieniowe), wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1986 r.*, Łódź 1986 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., Karmin, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. *Archeologiczne badania weryfikacyjne (domniemane grodzisko pierścieniowe), wykonane na zlecenie WKZ w Kaliszu w 1987 r.*, Łódź 1987 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., Karminek, gm. Dobrzyca, woj. kaliskie. *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego*, Łódź 1986 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., *Późnośredniowieczna siedziba obronna rodu Zarembów w Kalinowej, gm. Błaszki, woj. sieradzkie, w świetle badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w 1988 roku. Opracowanie wykonane na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1988 [mps archiwum IA UŁ].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., Wyszanów, gm. Wieruszów, woj. kaliskie. *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego*, Łódź 1986 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Głosek M., Kajzer L., Ptycia M., Kłocko gm. Sieradz, woj. sieradzkie. *Kopiec na łąkach, tzw. grodzisko stożkowe. Archeologiczne badania weryfikacyjne wykonane na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1984 [mps w WKZ z Sieradzu].
- Głosek M., Kajzer L., Wójcik A., Ptycia M., Golice, gm. Poddębice, woj. sieradzkie. *Archeologiczne badania weryfikacyjne założenia obronnego*, Łódź 1985 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu].
- Horoniak A., Kajzer L., Marciniak A., Zaleska-Komosa J., *Archeologiczne badania weryfikacyjne grodziska w Krepie, gm. Dobrzyń nad Wisłą, woj. włocławskie, przeprowadzone w 1990 roku na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Włocławku*, Łódź 1990 [mps w archiwum WKZ we Włocławku].
- Horoniak A., Kajzer L., Marciniak A., Zaleska-Komosa J., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska pierścieniowego w Mokowie, gm. Dobrzyń nad Wisłą woj. włocławskie przeprowadzone w 1990 r. na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Włocławku*, Łódź 1990 [mps w archiwum IA UŁ].
- Kociński M., *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Trzemszach w woj. konińskim*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Kołaczyk M., *Gródek stożkowaty w Orenicach gm. Piątek, woj. płockie w świetle badań z lat 1986–1987*, Łódź 1990 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Kołodziejski S., *Grodzisko „Sokolna” w Będkowicach (stanowisko 2), gmina Wielka Wieś, województwo krakowskie (opracowanie archeologiczno-konserwatorskie)*, Kraków 1988 [mps w posiadaniu autora].
- Kołodziejski S., *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1987 w Kozłowie, gm. loco, woj. kieleckie*, Kielce 1988 [mps w archiwum ROBiDZ w Kielcach].

- Kołodziejski S., *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1988 w Kozłowie, gm. loco, woj. kieleckie*, Kielce 1989 [mps w archiwum ROBiDZ w Kielcach].
- Kołodziejski S., *Uwagi do działań konserwatorskich w Gorlicach. Obronna rezydencja Karwacjanów*, Kraków 1988 [mps w archiwum WKZ w Nowym Sączu].
- Kołodziejski S., *Uwagi do problematyki badawczej reliktyw obronnej rezydencji możnowładczej we Włoszczowej*, Kraków 1986 [mps w archiwum WKZ w Kielcach].
- Kotkowski G., *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym, gm. Błotnica. Badania weryfikacyjne*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Kotkowski G., *Grodzisko w Krajowie, gm. Przysucha, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Kotkowski G., *Gródek we wsi Wistka, gm. Przysucha, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Krupa E., *Późnośredniowieczna i nowożytna ceramika z dworu obronnego w Borówku gm. Bielawy, woj. skierniewickie*, Łódź 1989 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Krut-Horonziać O., Marciniak-Kajzer A., Horonziać A., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w miejscowości Sumin, gm. Kikół, woj. wrocławskie, przeprowadzone w 1992 roku*, Łódź 1992 [mps w archiwum WKZ we Wrocławku].
- Krut-Horonziać O., Marciniak-Kajzer A., Horonziać A., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w miejscowości Więstawice Parcele (Rakutowo) gm. Kowal przeprowadzone w 1994 roku*, Łódź 1994 [mps w archiwum IA UŁ].
- Krut-Horonziać O., Marciniak-Kajzer A., Horonziać A., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjne w parku podworskim w miejscowości Grabie, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. wrocławskie, przeprowadzone w 1993 r.*, Łódź 1993 [mps w archiwum IA UŁ].
- Krut-Horonziać O., Marciniak-Kajzer A., Horonziać A., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjno-konserwatorskie grodziska we wsi Sulkowo, gmina Lubraniec*, Łódź 1996 [mps w archiwum WKZ we Wrocławku].
- Kuczyński J., *Błotnica, pow. Białobrzegi, gm. Błotnica*, PP PKZ. O. Łódź, Łódź 1971 [mps w archiwum WKZ w Radomiu].
- Lechowicz Z., *Kasztelania skrzyńska w średniowieczu. Próba rekonstrukcji archeologicznej*, Łódź 1985 [mps pracy doktorskiej w archiwum UŁ].
- Lechowicz Z., *Wyniki badań archeologicznych na st. I w Zameczku gm. Przytyk, woj. radomskie*, Łódź 1981 [mps w posiadaniu autora].
- Lechowicz Z., *Wyniki badań na st. I w Żukowie, gm. Wieniawa, woj. radomskie*, Łódź 1981 [mps w posiadaniu autora].
- Lechowicz Z., *Założenie obronne w Jankowicach, gm. Jedlińsk. Badania weryfikacyjne*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1977 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Leńczyk G., *Elementy obronne w miejscach umocnionych, cz. II* [mps w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie].
- Madaliński M., *Wyniki badań archeologicznych w Łasku koło Łodzi z 1992 roku*, Łódź 1995 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Marciniak-Kajzer A., Horbacz T. J., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowego w Gruszczycach, gm. Błaszki, woj. sieradzkie, przeprowadzone w 1991 r. na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Sieradzu*, Łódź 1991 [mps w archiwum WKZ w Sieradzu].
- Marciniak-Kajzer A., Horbacz T. J., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjno-konserwatorskie kopca (tzw. grodziska stożkowego) w miejscowości Staw, przeprowadzone w 1992 r. na zlecenie WKZ w Sieradzu*, Łódź 1992 [mps w archiwum IA UŁ].
- Marciniak-Kajzer A., Horonziać A., Kajzer L., *Archeologiczne badania weryfikacyjne grodziska w miejscowości Kleszczyn Stary, gm. Brzuze, woj. wrocławskie przeprowadzone w 1991 roku*, Łódź 1991 [mps w archiwum IA UŁ].

- Muzolf B., *Dwory na kopcu w miejscowości Gózd Nowy, gm. Błotnica, woj. radomskie*, Łódź 1980 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].
- Muzolf B., Pietrzak J., *Grodzisko pierścieniowate w miejscowości Bedlno, gmina Końskie, województwo kieleckie*, Łódź 1984 [mps w ROBiDZ w Kielcach].
- Muzolf B., *Założenie obronne w Dębinach, gm. Potworów, woj. radomskie*, PP PKZ. O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Radomiu].
- Muzolf B., *Założenie obronne w Goszczewicach gm. Przytyk, woj. radomskie. Badania weryfikacyjne*, PP PKZ. O. Łódź, Łódź 1978 [mps w archiwum WKZ w Radomiu].
- Paner H., *Osadnictwo grodowe Kujaw Brzeskich*, Łódź 1981 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Pawłowski A., *Grody stożkowate, ostrosłupowe i wieże mieszkalno-obronne na Śląsku w średniowieczu*, Wrocław 1978 [mps w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej].
- Piasek D., *Obronne i quasi-obronne siedziby rycerskie i szlacheckie na Kociewiu w XII–XVII w. Inwentaryzacja wstępna*, Gdańsk 1999 [mps pracy magisterskiej w posiadaniu autora].
- Piasek D., *Rycerskie i szlacheckie siedziby obronne na Pomorzu Gdańskim w XIII–poł. XVII w.*, Gdańsk 2006 [mps pracy doktorskiej w posiadaniu autora].
- Pietrzak J., *Badania wykopaliskowe grodziska w Bedlnie, gm. loco, woj. płockie*, Łódź 1984 [mps w archiwum WKZ w Płocku].
- Poturalska E., *Dwór w Janiszewie na Kujawach Brzeskich w świetle badań archeologicznych – próba rekonstrukcji*, Łódź 1997 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Pyzik Z. W., *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Pile, gm. Sędziszów, woj. Kielce, przeprowadzonych w okresie od 14 lipca do 2 sierpnia 1980 r.*, Kielce 1980 [mps w archiwum WKZ Kielce].
- Stasiak A., *Zabytki archeologiczne z tzw. grodziska stożkowatego w Kępnie, województwo kaliskie. Analiza kaflí piecowych*, Łódź 1992 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Tomala J., *Archeologiczne badania weryfikacyjne tzw. grodziska stożkowatego w Potarzystwie (st. 10, gm. Jarocin, woj. kaliskie)*, Kalisz 2002 [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Tomala J., *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk historycznego powiatu pyzdrowskiego (w granicach z XVI wieku). Wielowieś gm. Krotoszyn, Kalisz 2002* [mps w archiwum WKZ w Kaliszu].
- Tosiek A., *Osadnictwo obronne powiatu opoczyńskiego w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Łódź 1989 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Troszczyńska M., *Późnośredniowieczna siedziba obronna w Barłogach, gmina Rzgów, powiat koniński, województwo wielkopolskie, w świetle badań archeologicznych*, Łódź 2007 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Wesołek P., *Małe założenia obronne pogranicza Łęczyckiego i Mazowsza Rawskiego w świetle nowych badań*, Łódź 1992 [mps pracy magisterskiej w archiwum IA UŁ].
- Wójcik A., *Badania weryfikacyjne kopca w Oleksowie, gm. Gniewosów, woj. radomskie*, PP PKZ O. Łódź, Łódź 1985 [mps w archiwum WKZ w Łodzi].

IX. 2. Prace publikowane

- Abramowicz A., *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce, cz. I, Od średniowiecza po czasy saskie i świat oświecenia*, Wrocław 1983.
- Abramowicz A., *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991.
- Album zabytków przedhistorycznych – wydawany w Poznaniu od 1893 roku.
- Andrzejewska A., *Nieznaný dwór w Janiszewie na Kujawach, województwo wrocławskie*, AHP, 1996, t. 3, s. 223–234.

- Andrzejewski A., *Janiszewo, gm. Lubranice, woj. włocławskie*, IA B 1993, s. 111; 1996, s. 296; 1997, s. 246–247.
- Andrzejewski A., Kajzer L., *Z archeologiczno-architektonicznych badań weryfikacyjnych zespołu pałacowego w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego w 2002 roku*, ŁSA, 2002/2003, t. 8, s. 275–284.
- Ankersmith F.R., *Historiografia i postmodernizm*, [w:] *Postmodernizm*, red. R. Nycz, Kraków 1997, s. 145–172.
- Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000.
- Archeologia w województwie piotrkowskim. Informator 1988–1994*, red. M. Gąsior, M. Szukała, Piotrków Trybunalski 1995.
- Ariès P., *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995.
- Arnold S., *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. II, Kraków 1927, s. 74–82.
- Augustyniak J., *Kępno, woj. kaliskie*, IA B 1978, s. 235.
- Augustyniak J., *Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym w Kępnie*, [w:] *Szlakami ziemi kępińskiej*, Kępno 1979, s. 3–10.
- Banasiewicz E., *Grodziska i zameczyska Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Barber R., *Rycerze i rycerskość*, Warszawa 2000.
- Barthelemy D., *Zagospodarowanie przestrzeni prywatnej XI–XIII w.*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. II, *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998, s. 431–458.
- Beresford M., Hurst J., *Desert Medieval Villages*, Lutterworth 1973.
- Biblioteka Warszawska – wydawana w latach 1841–1914 w Warszawie.
- Bieniak J., *Elita ziemi dobrzyńskiej w późnym średniowieczu i jej majątki*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 23–60.
- Bieniak J., *Ród Łabędziów*, [w:] *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniaczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, Toruń 1987, s. 9–31.
- Bieniak J., *Tytuł rycerski jako kryterium identyfikacji osób w średniowieczu*, [w:] *Personae – colligationes – facta*, Toruń 1991, s. 66–73.
- Biller T., *Die Adelsburg in Deutschland: Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993.
- Biske K., *Orlów, „Ziemia”* 1914, t. 5, nr 32, s. 504–505.
- Błaszczak W., Radkiewicz T., *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie powiatu Częstochowa w roku 1963*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego” 1964, nr 40, s. 112–116.
- Bogdanowski J., *Obronna wieża mieszkalna dworu Karwacjanów w Gorlicach*, [w:] *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego w świetle badań naukowych prowadzonych w 25-lecie PRL, Łańcut 9–10 maja 1970, Materiały z sesji naukowej*, Łańcut 1972, s. 157–166.
- Bogdanowski J., *Przemiany architektoniczne willi na Woli Justowskiej*, „Rocznik Krakowski” 1975, t. 46, s. 5–24.
- Bogdanowski J., *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach polskich*, AAC, 1966, z. 8, s. 123–152.
- Bogucka M., *Historia kultury materialnej a postmodernizm. Kilka uwag do modnego tematu*, [w:] *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, „Studia i materiały z historii kultury materialnej”, t. 71, Warszawa 2006, s. 31–34.
- Bogucki A., *Rycerz i panosza w źródłach polskich XIV i XV wieku*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. VII, red. S. K. Kuczyński, Warszawa, s. 165–200.
- Bogucki A., *„Strenuus” jako tytuł rycerzy pasowanych (XIII–XV w.)*, „Przegląd Historyczny” 1986, t. 77, z. 4 (1987), s. 625–647.

- Böhme H. W., von der Dollen B., Kerber D., Meckseper C., Schock-Werner B., Zeune J., *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*, Bd. I i II, Stuttgart 1999.
- Bollnow H., *Ein Heimatbuch des Kreis Randow*, Magdeburg 1933.
- Borkiewicz-Celińska A., *Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym*, [w:] *Studia i materiały do dziejów ziemi zawkrzeńskiej*, t. 1, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1971, s. 37–78.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm, XV–XVIII wiek*, t. 1, *Struktury codzienności. Możliwe i niemożliwe*, red. J. Kochanowicz, Warszawa 1992.
- Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978.
- Brych V., *Hmotná kultura středověké tvrze v Čechách*, [w:] *Encyklopedie českých tvrzí*, t. 1, Praha 1998, s. 47–83.
- Buczek K., *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 1, s. 23–46.
- Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*: cz. I, L. Kajzer *Zamek w Raciążku*, Łódź 1990; cz. II, T. J. Horbach, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, red. L. Kajzer, Łódź 1991; cz. III, *Kościelna Wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994; cz. IV, L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, red. L. Kajzer, Włocławek 1995; cz. V, A. Andrzejewska, *Średniowieczny zespół osadniczy w Zgłowiączce na Kujawach*, Włocławek 1996; cz. VI, *Zamek w Sadlowie na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2004; cz. VII, *Zamek w Radzikach Dużych na ziemi dobrzyńskiej*, red. L. Kajzer, Rypin 2009.
- Buko A., *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław 1990.
- Buko A., *O niektórych aspektach opisu wyrobów garncarskich*, „Archeologia Polski” 1988, t. 33, z. 1, s. 210–219.
- Buko A., *Problemy analizy opisowej wyrobów garncarskich zachowanych fragmentarycznie*, KHKM, 1987, R. 27, nr 2, s. 187–207.
- Burg und Schloss als Lebensorte in Mittelalter und Renaissance*, Hrsg. W. G. Busse, „Studia humaniora” 26, Düsseldorf 1995.
- Buśko C., *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 61–73.
- Buśko C., Wiśniewski A., Piekalski J., *Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Węzienna 8–12) w 1990 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 33, s. 136–139.
- Buśko C., *Archeolog w kuchni*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, Wrocław–Praha 2002, s. 309–315.
- Byszewska-Levau A., Kowalewski J., *Karniewo st. 5, gm. loco, woj. ciechanowskie*, IA B 1996, s. 261.
- Cabalska M., *Grodzisko w Mymoni, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1975, t. 3, s. 321–339.
- Cabalska M., *Pradzieje powiatu limanowskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1970, Prace Archeologiczne, z. 12, s. 7–25.
- Cabalska M., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na grodzisku w Mymoni, pow. Sanok, w latach 1969 i 1970*, Spraw.Arch., 1973, t. 25, s. 235–242.
- Cabalska M., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku w Mymoni pow. Sanok w 1969 r.*, MiSROA, 1968–1969 (1973), s. 112–118.
- Cabalska M., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1970 roku w Mymoni, pow. Krosno*, MiSROA, 1970–72 (1975), s. 95–100.
- Chmiel A., *Dawne wyroby nożowników krakowskich i znaki na nich*, „Rocznik Krakowski” 1899, t. II, s. 89–108.

- Chmielowska A., *Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1971.
- Chmielowska A., *Majkowice, pow. Radomsko. Stanowisko 1 i 2.*, IA B 1972, s. 258.
- Chmielowska A., *Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu*, PiMMAiEwŁ, 1982 [1985], nr 29, s. 159–212.
- Chmielowska A., *Skoszewy Stare gm. Nowosolna, woj. łódzkie*, IA B 1989, s. 74; IA B 1990, s. 109; IA B 1991, s. 104.
- Chmielowska A., *Sprawozdanie z badań kompleksu osadniczego w Majkowicach, woj. Piotrków Trybunalski*, Spraw.Arch. 1976, t. 28, s. 235–242.
- Chmielowska A., *Z badań nad wczesnośredniowiecznym kompleksem osadniczym w Rozprzy, pow. Piotrków Trybunalski*, PiMMAiEwŁ, 1966, nr 13, s. 249–266.
- Chorowska M., *Z badań nad funkcją i wyposażeniem średniowiecznych siedzib feudalnych na Śląsku*, AHP, t. 14, s. 135–155.
- Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
- Chotěbor P., *Obranná zařízení*, [w:] *Encyklopedie českých tvrzí*, t. I, Praha 1998, s. 37–39.
- Chotěbor P., *Tvrze v ikonografických pramenech*, AH, 1992, t. 17, s. 177–187.
- Chudziakowa J., *Akwamania z Mogilna*, „Archeologia Polski” 1977, t. 22, z. 1, s. 171–178.
- Chyżewska M., *Średniowieczne grodzisko we wsi Lucimia, pow. Zwoleń*, WA, 1969, t. 34, z. 3–4, s. 465.
- Cichomski J., *Czulczyce gm. Sawin woj. chełmskie*, IA B 1980, s. 191.
- Ciesielska A., *Archeolog – interpretator czy twórca źródła archeologicznego i minionej rzeczywistości*, [w:] *Interpretacja jako konstrukcja*, red. J. Topolski, Poznań 1998, s. 63–70.
- Ciesielski M., *Lubstówek, gm. Sempolno, woj. konińskie. Stanowisko 1*, IA B 1983, s. 201.
- Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, red. C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch, Wrocław–Praha 2002.
- Cnotliwy E., *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław 1973.
- Cnotliwy E., Rogosz R., Wilgocki E., *Grodzisko stożkowate w Smogulcu, gm. Gołańcz, woj. Piła, w świetle badań weryfikacyjnych*, Slav.Ant., 1993, t. 34, s. 141–205.
- Cofa-Broniewska A., *Badania archeologiczne w Inowrocławiu i powiecie inowrocławskim w latach 1967–73*, WA, 1975, t. 40, z. 3, s. 411–417.
- Cofa-Broniewska A., *Strzemkowo gm. Inowrocław, woj. bydgoskie. Stanowisko 3A*, IA B 1984, s. 176.
- Contamine P., *Problemy XIV–XV wiek*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 2. *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998.
- Contamine P., *Wojna w średniowieczu*, Warszawa 1999.
- Contamine P., *Zagospodarowanie prywatnej przestrzeni XIV–XV wiek*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 2. *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998, s. 458–540.
- Cynarski S., *Dzieje rodu Lanckorońskich z Brzezia*, Warszawa–Kraków 1996.
- Ćwiertak E., *Wyniki weryfikacji grodzisk w oparciu o badania na terenie województwa radomskiego*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1979, t. 16, z. 1–2.
- Ćwiertak E., *Ze studiów nad wiejską siedzibą obronną w ziemi radomskiej w XIII–XVIII w.*, PiMMAiEwŁ, 1987, nr 34, s. 241–249.
- Dąbrowska E., *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław 1965.
- Dąbrowska E., *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku*, Wrocław 1973.
- Dąbrowska M., *Ogrzewanie i oświetlenie wnętrz mieszkalnych na ziemiach polskich w VI–XIII wieku*, KHKM, 1971, R. 19, nr 3, s. 370–398.
- Dąbrowska M., *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987.

- Dąbrowska M., *Kominek – luksus czy konieczność?*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Szteyflo, Warszawa 1992, s. 177–181.
- Dąbrowska M., *Oświetlenie i ogrzewanie średniowiecznych wnętrz zamkowych*, AHP, 2004, t. 14, s. 173–188.
- Dąbrowski K., *Wczesnośredniowieczne i średniowieczne grodziska w okolicach Kalisza*, „Rocznik Kaliski” 1970, t. 3, s. 277–278.
- Dějiny hmotné kultury*, t. I (2), *Kultura každodenního života od 13. do 15. století*, red. J. Petráň, Praha 1985.
- Dekowski J. P., *Opoczno i okolice*, Warszawa 1977.
- Demetrykiewicz W., *Dunajcem z niziny nadwiślańskiej w Tatry. Przewodnik dla wycieczki krajoznawczej XI Zjazdu Polskich Lekarzy i Przyrodników*, Kraków 1911.
- Dębska-Luty K., Naumowicz-Śmigielska E., *Osiągnięcia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w badaniach nad wczesnym średniowieczem*, FAP, 1976, t. 27, s. 54–62.
- Długoszevska W., *Petrykozy gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, IA B 1990 s. 105; IA B 1991, s. 125–126; IA B 1992, s. 108–109.
- Długoszevska W., Pietrzak J., *Badania archeologiczno-architektoniczne i prace zabezpieczające przeprowadzone w obrębie relikwów dworu na kopcu (stanowisko 3) w Białaczowie, gm. Białaczów, woj. piotrkowskie*, ŁSA, 1998, t. 4, s. 205–215.
- Dobrowolski K., *Uwagi o grodach wczesno-historycznych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem grodziska w Piekarach*, „Sprawozdania PAU”, 1932 (1933), t. 37, s. 24–26.
- Dołęga Chodakowski Z., *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem, oraz inne pisma i listy*, oprac. J. Maślanka, Warszawa 1967.
- Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.
- Drewett P., *Rich Man, Poor Man: An Archaeological Comparison of the Economy of a Castle and a Farm, in East Sussex, England, C. 1100–1500 A.D.*, [w:] *Život v archeologii středověku*, red. J. Kubková, J. Kláště, M. Ježek, P. Meduna, Praha 1997, s. 160–168.
- Dudak W., *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Popowie*, ŁSA, 2004–2005, t. 9, s. 205–216.
- Durdík T., *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999.
- Durdík T., Kašička F., Nechvátal B., *Hrady hrádky a tvrze na Písecku*, Písek 1995.
- Dworzaczek W., *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985.
- Dworzaczek W., *Leliwici Tarnowscy od schyłku XVI wieku do czasów współczesnych*, Tarnów 1996.
- Dworzaczek W., *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XIV–XV*, Warszawa 1971.
- Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6–7 kwietnia 1989*, red. A. Gogut, Warszawa 1990.
- Dylik J., *Analiza położenia geograficznego grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Poznań 1936.
- Dylik J., *Łódź i okolice. Przewodnik geograficzny*, Łódź 1939.
- Dymek K., *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*, Wrocław 1995.
- Dzieduszycki W., *Garncarstwo polskie u progu późnego średniowiecza. Tradycje. Adaptacja nowych wzorów. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, AHP, 1997, t. 5, s. 153–161.
- Dzieduszycki W., *Przemiany w strukturze garncarstwa polskiego w 2 połowie XIII i w 1 połowie XIV wieku*, „Archeologia Polski” 1980, t. 24, z. 2, s. 363–379.
- Ericsson I., *Vom slawischen Burgwall zum deutschen Gut. Studie zur mittelalterlichen Siedlungsgenese im Raum Futterkamp, Holstein*, Lund 1984.
- Firszt S., *Oświetlenie w średniowiecznym mieście śląskim*, „Silesia Antiqua” 2000, t. 41, s. 83–93.

- Fitzke J., *Nieznane grodziska w okolicach Łodzi*, „Wiadomości Ludoznawcze” 1934, R. 3, z. 1, s. 29–32.
- Fitzke J., *Prace archeologiczne na terenie woj. łódzkiego*, ZOW, 1936, R. 11, z. 8–9, s. 107–112.
- Florek M., *Rozpoznanie grodzisk na terenie województwa Podkarpackiego*, [w:] *Rzeszowska Teka Konserwatorska*, t. 2, Rzeszów 2000, s. 7–39.
- Florek M., *Stan badań nad średniowiecznym i nowożytnym budownictwem obronnym okolic Tarnobrzega*, „Rocznik Tarnobrzegi” 1996, t. 1, s. 13–43.
- Flori J., *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, Poznań 2003.
- Frazik J. T., *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków 1971.
- Gajda P., *Prażki gm. Będków woj. piotrkowskie*, IA B 1989, s. 90.
- Gajewska M., *Garncarstwo nowożytne w Polsce. Stan i potrzeby badań*, PiMMAiEwŁ, 1993, nr 36, s. 159–169.
- Gajewski L., *Krzymosze – „Grodzisk”*, pow. Siedlce, IA B 1968, s. 348–349.
- Gajewski L., *Nowe odkrycie archeologiczne. Mymoń, pow. Sanok*, ZOW, 1962, R. 28, z. 1, s. 353–354.
- Gajewski L., *Zamczysko w miejscowości Mymoń, pow. Sanok (Polska)*, AAC, 1958, t. 1, s. 117–120.
- Gajewski L., Górski I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., *Badania sondażowe grodzisk Mazowsza i Podlasia w latach 1966–1968*, Spraw.Arch., 1970, t. 22, s. 151–172.
- Galas P., *Grodzisko w Tarnawie (pow. bocheński)*, ZOW, 1948, R. 17, z. 5–6, s. 83.
- Garbacz J., *Ostatni kasztelan biecki i jego siedziba w Tarnowcu. Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacz, Kraków 1964, s. 299–308.
- Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji – Rzeszów, 21–23 IX 1993*, red. A. Gruszczyńska i A. Targońska, Rzeszów 1994.
- Gawarecki W. H., *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Warszawa 1825.
- Gawarecki W. H., *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Wyszogrodzkiej*, Warszawa 1823.
- Gawęda S., *Możnowładztwo małopolskie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1966, Prace historyczne, z. 18.
- Gawęda S., *Początki i rola rodziny Lanckorońskich do końca średniowiecza*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1989, Prace historyczne, z. 89.
- Gąsiorowski A., *Podróże panującego w średniowiecznej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1973, t. 25, z. 2, s. 41–68.
- Gąsiorowski A., *Rex ambulans*, „Sprawozdania Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, II półrocze 1969, (1971), nr 83, s. 254–256.
- Gąsiorowski A., *Rex ambulans*, „Quaestiones Medii Aevi” 1977, t. 1, s. 139–162.
- Gąsiorowski A., *Stacje królewskie w średniowiecznej Polsce*, KHKM, 1972, R. 20, nr 2, s. 243–265.
- Gąssowska E., *Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski w Kielcach. Plan działania*, „Peregrinus” 1990, nr 1, s. 5–26.
- Gedl M., *Erforschung der mittelalterlichen Wehranlagen im nördlichen Teil des schlesischkleinpolnischen Grenzgebietes*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1976, Prace Archeologiczne, z. 23, s. 97–103.
- Gedl M., *Pozostałości drewnianej budowli na średniowiecznym gródku w Zbójewsku*, AHP, 2003, t. 12, s. 73–80.
- Gedl M., *Studien bei die Entwicklung der Frühmittelalterlichen Besiedlung im Nordteil der kleinpolnisch-schlesischen Grenzgebiete*, [w:] *Rapports du IIIe Congres International d'Archeologie Slave*, t. 1, Bratislava 1979, s. 271–276.
- Gedl M., Ginter B., Godłowski K., *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty*, cz. I i II, Katowice 1970.
- Gibasiewicz F., *Grodziska powiatu jarocińskiego*, „Przegląd Archeologiczny” 1923, R. 5, t. 2, z. 2, s. 219–227.
- Gierlach B., *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.*, Ciechanów 1972.

- Gieysztor A., [rec.] Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław 1976, KHKM, 1977, R. 25, z. 4, s. 550–551.
- Gliński W., *Uwagi na temat siedziby możnowładczej Pobogów-Konieczpolskich w Chrzastowie-Konieczpolu*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady*, red. J. L. Adamczyk, Kielce 2000, s. 145–154.
- Głosek M., *Bąkowa Góra gm. Ręčno, woj. piotrkowskie*, IA B 1983, s. 225; IA B 1984, s. 158; IA B 1985, s. 159; IA B. 1987 s. 187;
- Głosek M., *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990, s. 131–142.
- Głosek M., *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 1998, s. 40–52.
- Głosek M., *Dwór murowany w Bąkowej Górze*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, 1998, nr 42.
- Głosek M., *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa 1984.
- Głosek M., *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Łódź 1996.
- Głosek M., Kajzer L., *Łuk średniowieczny znaleziony w Brzegu*, „Silesia Antiqua” 1977, t. 19, s. 243–252.
- Głosek M., Kajzer L., *Renesansowy dwór obronny w Siemkowicach (przyczynek do poznania przemian wiejskiej siedziby obronnej)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, z. 2, s. 153–166
- Głosek M., Kajzer L., *Siemkowice, pow. Pajęczno*, IA B 1974, s. 260–261.
- Głosek M., Kajzer L., Nadolski A., *Wykaz zabytków*, [w:] *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978, s. 25–49.
- Głowacka-Fronckiewicz B., *Kłocko gm. Sieradz, woj. sieradzkie. Stanowisko 9*, IA B 1986, s. 183–184.
- Głowacka-Fronckiewicz B., Horbacz T. J., *Późnośredniowieczne grodzisko stożkowate w Kłocku pod Sieradzem*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1992, t. 8, s. 133–148.
- Gołąb B., *Nieznaný zamek w Żywcu*, Żywiec 1982.
- Gołąb B., *Sprawozdanie z wykopalisk archeologicznych na Grojcu*, „Karta Groni” 1985, t. 13.
- Gołąb B., *Żywiec, woj. bielskie, Stanowisko I, Mały Grojec*, IA B, 1983, s. 112.
- Gorczyca K., *Barłogi st. 2, gm. Rzgów woj. konińskie*, IA B 1981, s. 213
- Gorczyca K., *Biskupice, pow. Grodziec, woj. konińskie*, IA B 1983, s. 187.
- Gorczyca K., *Skansen archeologiczny w Mrówkach*, „Kronika Wielkopolski” 1999, nr 4(92), s. 97–99.
- Gorczyca K., *Tokary, gm. Kawęczyn, woj. konińskie*, IA B 1992, s. 113.
- Góra M., *Skoszewy Stare st. I, woj. łódzkie*, IA B 1989, s. 74.
- Góra M., *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Skoszewach Starych, gmina Nowosolna, województwo łódzkie*, PiMMAiEwŁ, 2004–2007, nr 43, s. 273–299.
- Górecki J., Łastowiecki M., Wrzesiński J., *Gródek na Lednicze*, [w:] *Studia Lednickie*, t. 4, Poznań–Lednica 1996, s. 197–246.
- Górna D., *Pelczyska, pow. Pińczów, Grodzisko*, IA B 1974, s. 189–90.
- Górna D., *Zabytki kościane z Pelczysk, woj. Kielce*, WA, 1980, t. 45, s. 249–251
- Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław 1976.
- Górski K., *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, „Roczniki Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” 1928, t. 8, s. 1–105.
- Gradowski M., *To też są zabytki*, „Spotkania z Zabytkami” 1985, nr 2, s. 34–35.
- Grążawski K., *Parthaczyn – przyczynek do badań nawodnych dworów myśliwskich w Prusach krzyżackich*, KHKM, 1989, R. XXXVII, nr 3–4, s. 577–588.

- Grażawski, K., *Późnośredniowieczny gródek rycerski w Radoszkach gmina Grązawy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Szkice brodnickie*, t. 1, red. S. Bilski, Brodnica-Toruń 1988, s. 45–66.
- Grażawski K., *Średniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej na tle wyników archeologicznych badań w Polsce*, *Spraw.Arch.*, 1987, t. 39, s. 383–385.
- Grażawski K., *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych*, *Spraw.Arch.*, 1988, t. 40, s. 317–341.
- Gręzak A, Kurach B., *Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych*, „*Archeologia Polski*” 1996, t. 41, z. 1–2, s. 139–167.
- Grundmann G., *Burgen, Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*, Bd. 1, *Die mittelalterischen Burgruinen, Burgen und Wohntürme*, Breslau 1939 (reprint 1982).
- Grygiel R., *Curia cum fortalicio (dwór i wieża obronna) podstawą układu rezydencjonalnego późnośredniowiecznej siedziby rycerskiej w Wielkopolsce*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 204–218.
- Grygiel R., *Dzieje rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996, s. 11–284.
- Grygiel R., *Jarocin woj. kaliskie. Stanowisko 2*, IA B 1986, s. 182–183; 1987 s. 195–96; 1988, s. 127–128; 1989, s. 87; 90, s. 98–90.
- Grygiel R., *Nowe Miasto nad Wartą, st. 2, gm. loco, woj. poznańskie. AZP 59-32*, IA B 1993, s. 93; 1994, s. 97.
- Grygiel R., *Piece kaflowe typu rycerskiego wyrazem programu ideowego rezydencji późnośredniowiecznej i nowożytnej na terenie Wielkopolski*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński i T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 219–251.
- Grygiel R., *Późnogotyckie kafle piecowe z Jarocina*, „*Zapiski Jarocińskie*” 1989, z. 17–19.
- Grygiel R., *Średniowieczna siedziba rycerska w Jarocinie*, „*Zapiski Jarocińskie*” 1987, z. 14–15.
- Grygiel R., *Wyniki badań archeologicznych rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta*, Łódź [1999], s. 27–242.
- Grygiel R., *Zarembowie z Jarocina w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, Łódź 1992.
- Grygiel R., Jurek T., *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa. Dzieje rezydencji i ich właścicieli*, Łódź 1996.
- Grygiel R., Jurek T., *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta*, Łódź [1999].
- Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984 [I wyd. w 1974].
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań 1974.
- Gurba J., *Grodziska Lubelszczyzny*, Lublin 1976.
- Gurba J., *Grodzisko w Posadowie*, WA, 1951–1952, t. 23, z. 1, s. 112.
- Gurba J., *Starożytne i wczesnośredniowieczne osadnictwo Lubelszczyzny (przeobrażenia środowiska geograficznego)*, „*Rocznik Muzeum Wsi Lubelskiej*” 1978, t. 1, s. 7–36.
- Gurba J., Kutylowska I., Wojtowicz J., *Grodzisko Posadów*, [w:] *Przewodnik Ogólnopolskiego Zjazdu PTG*, Lublin 1974, s. 54–57.
- Habovštiak A., *Stredoveká dedina na Slovensku*, Bratislava 1985.
- Hadamik C., *Bebelno koło Włoszczowy. Wieś i siedziba rycerska w wiekach średnich*, Kielce 2004.
- Hadamik C., *Szkic do dziejów Bebelna w okresie od XIII do XVI stulecia*, „*Włoszczowskie Zeszyty Historyczne*” 2003, R. 8, t. 15, s. 8–17.
- Hadamik C., *Średniowieczne dwory obronne w powiecie włoszczowskim*, Włoszczowa 2005.
- Hadamik C., *Wyniki archeologicznych badań sondażowych przeprowadzonych w maju 2002 roku na gródku stożkowatym w Bebelnie, pow. włoszczowski, woj. świętokrzyskie*, „*Włoszczowskie Zeszyty Historyczne*” 2002, R. 7, t. 1, s. 9–35.

- Hejna A., *České tvrze*, Praha 1961.
- Hejna A., *Príspevek ke studiu malých opevněných sídel doby Přemyslovské w Čechách*, „Památky Archeologické” 1983, t. 74, s. 366–436.
- Hellmich M., *Schlesische Burghügel und Burgwalle*, „Der Oberschiesier” 1930, J. 12, s. 343–357.
- Hensel W., *Polska przed tysiącem lat*, wyd. II, Wrocław 1964.
- Hensel W., *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1965.
- Herrnbradt A., *Der Husterknup. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, Köln 1958.
- Herrnbradt A., *Die Ausgrabungen auf der Motte Hoverberg bei Birgelen, Kreis Geilenkirchen – Heinsberg*, „Bonner Jahrbücher” 1955/1956, BD. 155–156.
- Hilczerówna Z., [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1956, t. 2/1, s. 307–313.
- Hilczerówna Z., *Rogownictwo gdańskie w X–XIV w.*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4, Gdańsk 1961, s. 41–144, 301–328.
- Hinz H., *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, Köln 1981.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdur, t. 2, *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław 1978.
- Historia życia prywatnego*, t. 2, *Od Europy feudalnej do renesansu*, red. G. Duby, Wrocław 1998.
- Hładyłowicz K., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932.
- Horbacz T. J., *Co o gminie Sieradz wiedzieć warto*, „Na sieradzkich szlakach [Kwartalnik Regionalnej Pracowni Krajoznawczej w Sieradzu]” 1997, R. 12, z. 3 (47), s. 2–4.
- Horbacz T. J., *Dwór na kopcu w Klóbcie, gm. Lubień Kujawski, woj. wrocławskie*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 144–159.
- Horbacz T. J., *Fragment późnośredniowiecznej akwamanili z Bobrownik, woj. wrocławskie*, AUL 1983, FA 4, s. 123–129.
- Horbacz T. J., *Klóbka, gm. Lubień Kujawski, woj. wrocławskie. Stanowisko 1*, IA B 1983, s. 229–230; IA B 1984, s. 165.
- Horbacz T. J., *Nowożytny dwór w Brodni Dolnej koło Łasku*, [w:] *Miedzy Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. J. Horbacz i L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 303–307.
- Horbacz T. J., *O archeologicznej wycieczce sprzed lat i kilku kopcach sieradzkich*, „Na sieradzkich szlakach” 1993, R. 8, nr 2 (30), s. 14–16.
- Horbacz T. J., *O niektórych „kopcach historycznych” w Sieradzkim w kilkadziesiąt lat później*, AHP, 1997, t. 5, s. 69–82.
- Horbacz T. J., *Tajemnica charłupskiego nasypu*, „Na sieradzkich szlakach” 1997, R. 12, nr 3, s. 17–18.
- Horbacz T. J., Kajzer L., Nowak T., Wojda L., *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991.
- Horbacz T. J., Lechowicz Z., *Fikcja czy rekonstrukcja? (w związku z artykułem A. Pawłowskiego)*, ZOW, 1982, R. 48, nr 4, s. 175–185.
- Horbacz T. J., Lechowicz Z., *Jeszcze o siedzibie rycersko-szlacheckiej w Polsce*, AUL, 1984, FA 5, s. 69–106.
- Horbacz T. J., Lechowicz Z., *Przyczynek do problematyki osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w rejonie Dmosina, województwo skierniewickie*, „Rocznik Łódzki” 1982, t. 32, s. 275–303.
- Horbacz T. J., Lechowicz Z., *Z badań nad osadnictwem Mazowsza Rawskiego*, „Rocznik Łódzki” 1984, t. 34, s. 249–269.

- Hunicz A., *Katalog wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych grodzisk południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, „Biuletyn Informacyjny Pracowni Konserwacji Zabytków” 1970, [R. 5], nr 19, s. 163–179.
- Hunicz A., *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, Wydawnictwo PKZ: Studia i Materiały, Warszawa 1984.
- Interpretacja jako konstrukcja*, red. J. Topolski, Poznań 1998.
- Jaguś J., *Uwagi na temat wymowy magicznej średniowiecznych amuletów i ozdób na ziemiach polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2003, sec. F, t. 58, s. 7–24.
- Jakimowicz R., *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939–1948.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA, 1924, t. IX, s. 305–331 i następne publikowane w tym czasopiśmie do 1935 r.
- Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979.
- Jamka R., Leńczyk G., Dobrowolski K., *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*, Prace Prehistoryczne 1939, nr 2, Kraków.
- Janiak T., *Kaflę gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003.
- Jankowski J., *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1988, nr 960, Historia 67.
- Janowski J., *Badania powierzchniowe i weryfikacyjne prowadzone przez Muzeum w Krośnie*, MiSROA za rok 1965, Rzeszów 1966, s. 124–126.
- Jaworski K., *Ślady obróbki surowca kościanego i rogowego*, [w:] *Wratislavia Antiqua*, t. 1, *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, red. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, s. 70–92.
- Jaworski K., *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego*, Wrocław 1990.
- Jażdżewski K., *Tyczyn*, ZOW, 1946, R. 15, z. 3–6, s. 48.
- Jażdżewski K., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1956, t. 4, s. 109–148.
- Jodłowski A., *Badania grodziska w Kopalinach, pow. Bochnia*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1971”, Kraków 1972, s. 11–19.
- Jodłowski A., *Badania powierzchniowe w bocheńskim rejonie solonośnym w r. 1968*, AAC, 1969, t. 11/1, s. 45–50.
- Jodłowski A., *Badania wykopaliskowe na „Zamczysku” w Chrostowej, pow. Bochnia*, „Badania Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce” 1968, s. 53–58.
- Jodłowski A., *Chrostowa, pow. Bochnia*, IA B 1968 s. 334–335.
- Jodłowski A., *Gródek średniowieczny w Chrostowej, pow. Bochnia*, Spraw.Arch., 1974, t. 26, s. 317–334.
- Jodłowski A., *Osadnictwo obronne w dolinie Dunajca*, „Materiały Archeologiczne” 1967, t. 8, s. 5–23.
- Jodłowski A., *Uwagi nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w dorzeczu Raby*, AAC, 1968, t. 10, s. 63–98.
- Jurek T., *Właściciele rezydencji*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta*, Łódź 1999.
- Kajzer L., *Archeologia a historia kultury materialnej*, KHKM, 1994, R. 42, nr 2, s. 173–175.
- Kajzer L., *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Łódź 1988.

- Kajzer L., *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne”*. Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych, AHP, 1995, t. 1, s. 185–193.
- Kajzer L., *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, cz. II, T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, red. L. Kajzer, Łódź 1991.
- Kajzer L., *Czy akwamanila mogileńska pochodzi z XII wieku?*, KHKM, 1981, R. 29, nr 1, s. 79–81.
- Kajzer L., *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa”?*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 105–126.
- Kajzer L., *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?*, KHKM, 2003, R. 51, nr 3–4, s. 337–354.
- Kajzer L., *Dwory obronne Wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1984, FA 6.
- Kajzer L., *Dwór obronny w Lubieniu Kujawskim. Badania terenowe 1984 roku*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 118–143.
- Kajzer L., *Dwór we Wrzącej koło Sieradza*, Sieradz 1991.
- Kajzer L., *„Główne momenty” raz jeszcze. Uwagi o przemianach garncarstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w Polsce*, [w:] *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji – Rzeszów, 21–23 IX 1993*, red. A. Gruszczyńska i A. Targońska, Rzeszów 1994, s. 9–14.
- Kajzer L., *Głuszynek, gm. Topółka woj. wrocławskie*, IA B 1986, s. 179.
- Kajzer L., *Grodziska średniowieczne i nowożytne*, PiMMAiEwŁ, 1989–1990, nr 36, s. 33–43.
- Kajzer L., *Kościelna Wieś, gm. Osięciny, woj. wrocławskie*, IA B 1987, s. 197.
- Kajzer L., *Lubień Kujawski, woj. wrocławskie*, IA B 1984, s. 168–169.
- Kajzer L., *Łask, gm. loco, woj. sieradzkie*, AZP 70–49, IA B 1992, s. 124.
- Kajzer L., *O budownictwie obronnym województwa łęczyckiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych – w piętnaście lat później*, AUL, 1996, FA 20, s. 111–122.
- Kajzer L., *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, KHKM, 1980, R. 28, nr 2, s. 231–246.
- Kajzer L., *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 199–225.
- Kajzer L., *Orenice, gm. Piątek, woj. płockie*, IA B 1986, s. 190; IA B 1987, s. 201–202.
- Kajzer L., *Palace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, Warszawa 1994.
- Kajzer L., *Parzęczew, woj. łódzkie*, IA B 1988, s. 132–133.
- Kajzer L., *Pelczyska, st. 2, gm. Wartkowice, woj. sieradzkie*, AZP 61-47/2, IA B 1996, s. 274.
- Kajzer L., *Pomiędzy faktami krajoobrazowymi a źródłami historycznymi, czyli o tzw. grodziskach stożkowatych na Niżu Polskim*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 429–437.
- Kajzer L., [rec.] J. Olczak, *Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym*, Koszalin 1974, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 657–658.
- Kajzer L., [rec.] M. Szope, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981, ZOW, 1982, R. 48, nr 4, s. 191–192.
- Kajzer L., *Rezydencje feudalne w średniowiecznej Polsce w optyce archeologów*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński i T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 194–203.
- Kajzer L., *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, AUL, 1980, FA 1.
- Kajzer L., *Sułkowo st. 1, gm. Lubraniec woj. wrocławskie*, AZP 51-46/78, IA B 1996, s. 282.
- Kajzer L., *Średniowieczna i nowożytna Kościelna Wieś w świetle archeologicznych badań terenowych*, [w:] *Kościelna wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, Łódź 1994, s. 107–158.

- Kajzer L., *Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą*, Slav.Ant., 1990, t. 32, s. 241–290.
- Kajzer L., *Uwagi na marginesie pracy T. J. Horbacza i Z. Lechowicza*, AUL, 1984, FA 5, s. 107–116.
- Kajzer L., *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku*, KHKM, 1975, R. 23, nr 4, s. 589–603.
- Kajzer L., *W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych”*, KHKM, 1977, R. 25, nr 3, s. 389–394.
- Kajzer L., *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, KHKM, 1972, R. 20, nr 3, s. 451–465.
- Kajzer L., *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, KHKM, 1991, R. 39, nr 4, s. 467–483.
- Kajzer L., „*Wąsko czy szeroko*”. *Uwagi o datowaniu stanowisk archeologicznych z czasów historycznych*, AHP, 1997, t. 6, s. 23–43.
- Kajzer L., *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996.
- Kajzer L., *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984.
- Kajzer L., *Wstęp do badań nad siedzibami obronnymi Kaliskiego (uwagi na marginesie zakończenia edycji Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego)*, KHKM, 1984, R. 32, nr 3, s. 395–405.
- Kajzer L., *Wstępna informacja o zbiorze późnogotyckich kafli z zamku w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego*, ŁSA, 2006–2007, t. 10, s. 259–274.
- Kajzer L., *Z badań nad budownictwem rezydencjonalno-obronnym ziemi łęczyckiej i sieradzkiej w XVI w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1979, t. 24, z. 4, s. 373–382.
- Kajzer L., *Z problematyki badań nad siedzibami obronnymi powiatu ostrzeszowskiego*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1983, t. 15, z. 1, s. 19–36.
- Kajzer L., *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych (Uwagi na marginesie lektury VI tomu Początków Polski prof. Henryka Łowmiańskiego)*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 331–339.
- Kajzer L., *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004.
- Kajzer L., *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993.
- Kajzer L., Zespół dworski we Wrzącej koło Sieradza, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe* [Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce 6–7 kwietnia 1989], red. A. Gogut, Warszawa 1990, s. 113–125.
- Kajzer L., Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986.
- Kajzer L., Horonziak A., *Archeologiczna weryfikacja grodzisk i kopców podworskich na obszarze Kujaw Brzeskich i ziemi dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskiej” 1997, t. 11, s. 11–39.
- Kajzer L., Horonziak A., *Budownictwo obronne Ziemi Dobrzyńskiej. Wstęp do badań*, Włocławek 1995.
- Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001.
- Kałagate S., *Średniowieczny materiał zabytkowy z przypadkowego odkrycia na stacji meteorologicznej w Radziniu gm. Ślawa, woj. zielonogórskie, stan. 10 (AZP 63-19/74)*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1995, t. 3, s. 229–237.
- Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953.
- Kamińska J., *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w.*, PiMMAiEWŁ, 1966, nr 13, s. 43–78.
- Kamińska J., *Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, PiMMAiEWŁ, 1978, nr 25, s. 169–177.

- Kamińska J., *Radomsko-Dobryszycze*, [w:] *Na granicach archeologii*, red. A. Nadolski, Łódź 1968, s. 67–72.
- Kamińska J., *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 15–88.
- Kamińska J., *Sprawozdanie z badań nad grodami i osadnictwem otwartym wczesnego średniowiecza na terenie Polski środkowej w 1955 r.*, Spraw.Arch., 1959 t. 5, s. 185–188.
- Kamińska J., *Zespół przedmiotów żelaznych z Siedlątkowa, pow. Poddębice*, KHKM, 1968, R. 15, nr 2, s. 430–433.
- Kamińska J., Chmielowska A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodziskach typu „stożkowatego”, w pow. poddębickim, w 1965 roku*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 216–219.
- Kamińska J. Golczyńska A., *Kopiec w Witowie*, [w:] *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą VI–XIV w.*, red. J. Kamińska, Wrocław 1970, s. 162–165.
- Kamińska J., Gupieńcowa R., *Sprawozdanie z badań archeologicznych, przeprowadzonych w 1964 roku na terenie ziemi sieradzkiej*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 222–225.
- Kamińska J., Kajzer L., *Grodzisko z XIII–XIV w. w Podlężycach, pow. Sieradz*, Spraw.Arch., 1969, t. 21, s. 203–207.
- Karczewska J., *Ród Pomianów na Kujawach w średniowieczu*, Poznań–Warszawa 2003.
- Kašička F., *Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách*, AH, 1985, t. 10, s. 57–65.
- Kasiński W., *Z wycieczki prehistorycznej w Łęczyckie. Nowe grodziska wczesnohistoryczne w Karsznicach w pow. łęczyckim*, ZOW, 1935, R. 10, z. 1, s. 9–11.
- Kasprzak M., *Materiał kościany i rogowy ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 3, red. H. Paner, Gdańsk 2007, s. 17–25.
- Kastek T. A., Limisiewicz A., Mruczek R., *Domniemane ofiary zakładzinowe z terenu folwarku w Sobótce*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 43, s. 461–472.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 1, *Woj. krakowskie*, red. J. Szablowski, A. Misiąg-Bocheńska, Warszawa 1953.
- Kaźmierczyk J., *Podkowy na Śląsku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław 1978.
- Kaźmierczyk J., *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1, Kraków 1966, cz. 2, Kraków 1970.
- Kaźmierczyk J., *Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku*, „Archeologia Polski” 1966, t. 10, z. 2, s. 680–681.
- Kiersnowska T., „*Ślupy*” rycerskie w Polsce średniowiecznej, KHKM, 1972, R. 20, nr 3, s. 437–450.
- Kirschke B., Prinke A., *Grodziska w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych*, „Poznańskie Zeszyty Archeologiczno-Konserwatorskie” 1995, nr 2.
- Kiryk F., *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939 r.*, Kraków 1972.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. M. Dernałowicz, Warszawa 1985.
- Kmiecinski J., *Grodzisko w miejscowości Kościelna Wieś, pow. Aleksandrów Kujawski*, WA, 1959, t. 24, s. 59–60.
- Kobylińska U., Kobyliński Z., *Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze*, „Archeologia Polski” 1993, t. 38, nr 2, s. 229–262.
- Kobyliński Z., *Antypozytywizm a ochrona dziedzictwa archeologicznego*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 167–186.
- Kochanowski M., Boguwołski R., *Gruta woj. toruńskie. Stanowisko 1*, IA B 1978, s. 231.
- Kochanowski M., *Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Poznań 1985, s. 165–183.

- Kociszewski L., Kruppé J., *Badania fizykochemiczne ceramiki warszawskiej XIV–XVII w.*, Warszawa 1973.
- Kočka-Krenz H., *Biżuteria średniowieczna na ziemiach polskich jako wyznacznik chronologiczny*, AHP, 1997, t. 6, s. 69–75.
- Kočka-Krenz H., Sikorski A., *Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. 1. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, 1992, t. 1, s. 135–148.
- Kola A., *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Toruń 1991.
- Kola A., *Stan i perspektywy badań archeologicznych późnośredniowiecznych siedzib rycerskich na ziemi chełmińskiej*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 3–15.
- Kola A., *Z badań nad typologią późnośredniowiecznych wiejskich dworów obronnych na terenie ziemi chełmińskiej*, „Zapiski Historyczne TNT” 1985, t. 50, z. 4, s. 127–147.
- Kola A., *Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia*, [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Poznań 1985, s. 63–83.
- Kola A., Wilke G., *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1980, Archeologia 6, s. 65–87.
- Kołodziejcki A., *Sprawozdanie z działalności z zakresu ochrony zabytków archeologicznych w województwie zielonogórskim w latach 1960–1966*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” 1969, nr 1, s. 171–190.
- Kołodziejcki A., *Sprawozdanie z działalności zielonogórskiego ośrodka archeologicznego za lata 1958–1964*, „Silesia Antiqua” 1966, t. 8, s. 218–229.
- Kołodziejcki A., *Trzciel pow. Międzyrzecz w świetle wykopalisk*, Zielona Góra 1967 [informator muzealny].
- Kołodziejcki A., *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne w Rybojadach, pow. Międzyrzecz*, Zielona Góra 1967 [informator muzealny].
- Kołodziejcki A., *Wstępne badania archeologiczne grodziska w Rybojadach, pow. Międzyrzecz*, „Rocznik Lubuski” 1962, t. 3, s. 298–311.
- Kołodziejcki S., *Kozłów, woj. kieleckie*, IA B 1987, s. 198; IA B 1988, s. 129–130; IA B 1990, s. 100–101.
- Kołodziejcki S., *La problématique des études sur les résidences fortifiées féodales sur le territoire de la Petite – Pologne occidentale*, AAC, 1983, t. 22, s. 161–198.
- Kołodziejcki S., *Obronne rezydencje Lisów w północnej Małopolsce. Uwagi do problematyki badań*, AUL, 1994, FA 18, s. 59–76.
- Kołodziejcki S., *Początki średniowiecznych rezydencji obronnych możnowładztwa w Małopolsce*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 1983, 1986, t. 27/1, s. 16–18.
- Kołodziejcki S., *Późnośredniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa ziemi krakowskiej i sandomierskiej*, PiMMAiEwŁ, 1989–1990, 1993, nr 36 s. 45–55.
- Kołodziejcki S., *Problematyka badań średniowiecznych grodzców w zachodniej Małopolsce*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 1982, t. 24/2, s. 302–304.
- Kołodziejcki S., *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych*, „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego” 1981, nr 2 [54], s. 27–29.
- Kołodziejcki S., *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Koście-rzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 145–158.

- Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów. Uwagi do problematyki badawczej*, AUL, 1996, FA 20, s. 79–95.
- Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994.
- Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne Półkoźców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, AUL, 1998, FA 22, s. 147–166.
- Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne w zachodniej Małopolsce*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 167–179.
- Kołodziejski S., *Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1990, s. 275–282.
- Kołodziejski S., *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV do XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady. Materiały z sesji naukowej Kielce 18 września 1999*, Kielce 2000, s. 9–18.
- Komornicki S., *Dwory murowane w Małopolsce z czasów Odrodzenia*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1930, t. 5, z. 1, s. 62–116.
- Koppány T., *A Középkori Magyarországi kastélyai*, Budapest 1999.
- Kordala T., *Dzieje badań archeologicznych na Mazowszu Płockim*, Płock 2000.
- Kornecki M., *Gotyckie kościoły drewniane na Podhalu*, Kraków 1987.
- Kornecki M., *Kościoły drewniane w Małopolsce. Zagadnienia do uwarunkowań oraz systematyki typów i form architektury (od średniowiecza do XX wieku)*, Kraków 1999.
- Kosiorek A., „*Dwór na kopcu*” w Borówku. *Wyniki badań archeologicznych*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2002, t. 3–4, s. 223–239.
- Kosiorek A., *Borówek, gm. Bielawy*, IA B 1986, s. 172.
- Kosiorek A., *Sobota gm. Bielawy woj. skierniewickie. Stanowisko I*, IA B 1985, s. 178; IA B 1986, s. 198; IA B 1987, s. 238.
- Kosiorek A., *Z najnowszych badań archeologicznych nad założeniami obronnymi dawnego województwa skierniewickiego*, AUL, 2001, FA 23/2, s. 85–92.
- Kosmala T., *Zagórze st. 13, gm. Mucharz, woj. bielskie*, AZP 107–53, IA B 1993, s. 103–104.
- Kosmala T., *Sosnowiec-Zagórze, woj. katowickie. Stanowisko 5*, IA B 1986, s. 199.
- Kostrzewski J., *Kultura prapolska*, Wrocław 1947.
- Kościelna wieś na Kujawach. Studium osadnicze*, red. L. Kajzer, [w:] *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, cz. III, Łódź 1994.
- Kotowicz P. N., *Problematyka „Zamczyska” w Mymoniu w świetle zabytków archeologicznych ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*, [w:] *Seminarium trepczańskie*, red. P. N. Kotowicz, W. Banach, E. Kasprzak, Sanok 2007, s. 51–67.
- Kowalczyk E., „*Nazwy obronne*” *Slup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.
- Kowalczyk E., [rec.] Jankowski J., *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1988, nr 960, Historia 67, HKKM, 1989, R. 37, nr 3–4, s. 653–661.
- Kowalczyk E., *Żmigród w świetle badań historycznych i językowych*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969–1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993, s. 80–89.
- Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938.
- Kowalski A. P., *Archeologia kulturoznawcza. Projekt dyskursu „negatywistycznego”*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 115–136.

- Kowalski K. M., *Artefakty jako źródło poznania. Studium z teorii nauki historycznej*, Gdańsk 1996.
- Kozak J., *Wieruszyce, pow. Bochnia*, IA B 1968, s. 407; IA B 1969, s. 405; IA B 1971, s. 299–300; IA B 1972, s. 289; IA B 1973, s. 297; IA B 1974, s. 291.
- Kozierowski S., *Studia nad pierwotnym rozszedleniem rycerstwa wielkopolskiego*, publikowane sukcesywnie w „Miesięczniku Heraldycznym” w latach 1913–1920.
- Kozłowski L., *Sprawozdanie tymczasowe z poszukiwań archeologiczno-przedhistorycznych w dorzeczu Przemszy, Dłubni i Szreniawy*, „Światowit” 1911, t. 9, s. 79–86.
- Крадин Н. П., *Русское деревянное оборонное зодчество*, Москва 1988.
- Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998.
- Kramarek J., *Pierwsze wykopaliska archeologiczne na Śląsku*, ZOW, 1958, R. 24, nr 1, s. 25–333.
- Kramarek J., *Wyniki badań w Ryczeniu, pow. Góra Śląska i zagadnienie lokalizacji grodu Recen w wojnie 1109 roku*, „Silesia Antiqua” 1964, t. 6, s. 143–157.
- Kramarkowie I., J., *U źródeł archeologii*, Wrocław 1972.
- Krause E., *Badania archeologiczne grodziszczka w Szamotułach w woj. poznańskim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985 roku*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 131–135.
- Krause E., *Jeziorsko, pow. Turek. Stanowisko 7*, IA B 1972, s. 249–250.
- Krause E., *Nowe źródła archeologiczne o siedzibie rycerskiej w Siedlątkowie w woj. sieradzkim*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 127–130.
- Krause E., *Szamotuły–Osówka*, IA B, 1973, s. 269–270.
- Krause E., *Średniowieczna figurka kobieca z Jeziorska, pow. Turek, WA*, 1975, t. 40, s. 122–123.
- Krause E., *Średniowieczne siedziby rycerskie w Wielkopolsce i Polsce środkowej*, „Rocznik. Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków” 1988, z. 2, za 1987, s. 44–60.
- Krause E., *Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku*, PiMMAiEwŁ, 1976, nr 23, s. 293–322.
- Krause E., *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce*, „Informacje Bieżące PKZ. Archeologia”, nr 13: 77, Warszawa 1977.
- Krause E., *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych” w Polsce*, *Spraw.Arch.* 1976, z. 28, s. 283–284.
- Krauss A., *Odkrycia archeologiczne w tarnobrzskim zagłębiu siarki w latach 1957–1961*, „Materiały Archeologiczne” 1961, t. 4, s. 352–353.
- Kręt H., *Dwór królewski Jadwigi i Jagiełły*, Kraków 1987.
- Kruppé J., *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981.
- Kruppé J., *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*, Wrocław 1967.
- Kruppé J., *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Warszawa 1961.
- Krzywiec R., *Podstawy technologii ceramiki*, Wrocław 1952.
- Kuczyński J., *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1982, t. 12, s. 211–233.
- Kuczyński J., *Dębno, pow. Kielce*, IA B 1972, s. 244.
- Kultura materialna średniowiecza w Polsce. Materiały ze studenckiej konferencji naukowej Toruń, 24–25 kwietnia 2008 roku*, red. P. Kucyper, S. Wadył, Toruń 2008.
- Kultura Polski średniowiecznej, XIV–XV wiek*, red. B. Geremek, Warszawa 1997.

- Kundera L., Měřinský Z., *Przegląd dotychczasowych badań opuszczonych wsi na Morawach*, KHKM, 1985, R. 33, nr 1–2, s. 81–89.
- Kunysz A., *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 25–87.
- Kunysz A., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w górnym dorzeczu Wisłoki*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1963–1964, R. 6, z. 1–2, s. 3–29.
- Kurczab J., *O działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków–Krosno 2003, s. 83–120.
- Kurnatowska Z., Łosińska A., *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983–1984*, FAP, 1982–1985, t. 34, s. 77–84.
- Kurnatowska Z., Łosińska A., *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, 1981 (1983), t. 32, s. 25–62.
- Kurowicz P., *Sieradzkie i wieluńskie – północny zasięg występowania ceramiki białej*, [w:] *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, red. A. Buko, L. Kajzer, Kielce–Łagów 2005, s. 153–160.
- Kurtyka J., *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997.
- Kurzawa J., *Kępno w wiekach średnich*, [w:] *Szlakami ziemi kępińskiej*, Kępno 1979, s. 11–15.
- Kurzawa J., Nawrocki S., *Dzieje Kępna*, Warszawa–Poznań 1978.
- Kurzyńska M., *Akwamania z Górnej Grupy w zbiorach Muzeum im. Ks. Władysława Łęgi w Grudziądzu*, „Pomorania Antiqua” 2009, t. XXII, s. 103–108.
- Kutyłowska I., *Posadów, pow. Tomaszów Lubelski*, IA B 73, s. 264.
- Kwapieńowa M., *Organizacja produkcji i zbytu wyrobów garncarskich w Krakowie w XIV–XVIII w.*, [w:] M. Kwapień, J. Maroszek, A. Wyrobisz, *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*. *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, t. 51, Warszawa 1976, s. 7–87.
- Kwaśniewski K., *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym*, Wrocław 1963.
- Labuda G., *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, s. 5–56.
- Lalik T., *Budowa dworu drewnianego w Jadownikach w roku 1394*, KHKM, 1971, R. 19, nr 3, s. 463–468.
- Langerówna H., *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929.
- Lechowicz Z., *Dmosin, woj. skierniewickie*, IA B 1980, s. 191.
- Lechowicz Z., *Dwór Podlódzskich w Żukowie – nieznany palais-donjon*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1981, t. 18, z. 1, s. 61–63.
- Lechowicz Z., *Gniazdków gm. Chotcza woj. radomskie*, IA B 1986, s. 180.
- Lechowicz Z., *Wyniki badań na stanowisku 1 w Gniazdkowie gm. Chotcza, woj. radomskie w latach 1985–86*, [w:] *Materiały konserwatorskie. Badania archeologiczne w woj. radomskim – 1986*, cz. II, Radom 1987, s. 5–7.
- Leciejewicz L., *Opuszczanie wsi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Život v archeologii středověku*, red. J. Kubková, J. Klápště, M. Ježek, P. Meduna, Praha 1997, s. 427–432.
- Legendziewicz A., Małachowicz M., *Średniowieczne mechanizmy zamknięcia i blokady drzwi*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w Europie Środkowej*, Wrocław–Praha 2002, red. C. Buśko, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch, s. 317–323.
- Leńczyk G., *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. krakowskim w r. 1933*, „Sprawozdania PAU” 1934, t. 39, s. 28–33.
- Leńczyk G., *Elementy obronne w miejscach umocnionych, część 2, Materiały*, b.d. [mps w Muzeum Archeologicznym w Krakowie].

- Leńczyk G., *Elementy obronne w miejscach umocnionych*, „Studia Archeologiczne” 1967, t. 2, s. 73–116.
- Leńczyk G., *Grodzisko w Piekarach w powiecie krakowskim*, ZOW, 1932, R. 7, s. 77–85.
- Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983.
- Leńczyk G., *Kopce historyczne w powiecie sieradzkim*, Sprawozdania PAU, 1937, t. 42, nr 8, s. 229–231.
- Leńczyk G., *Na śladach miejsc obronnych*, „Dawna Kultura” 1956, R. 3, s. 122–127.
- Leńczyk G., *Na śladach miejsc umocnionych*, ZOW, 1961, R. 27, s. 108–109.
- Leńczyk G., *Obronny dwór średniowieczny w Wielkim Książu w pow. miechowskim*, ZOW, 1948, R. 17, z. 5–6, s. 81–82.
- Leńczyk G., *Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie wołyńskim*, „Sprawozdania PAU” 1937, t. 42, nr 8, s. 227–229.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w okolicy Krakowa*, „Sprawozdania PAU” 1932, t. 37, s. 36–40.
- Leńczyk G., *Sprawozdanie z wakacyjnych wycieczek na Wołyn i powiat sieradzki*, „Sprawozdania PAU” 1937, t. 42, nr 8, s. 122–124.
- Leńczyk G., *Trzecie sprawozdanie z badań archeologicznych w woj. krakowskim w r. 1935*, „Sprawozdania PAU” 1935, t. 40, s. 317–319.
- Leńczyk G., *Tymczasowe sprawozdanie z badań terenowych na grodzisku w Piekarach pod Krakowem*, „Sprawozdania PAU” 1932, t. 37, s. 23–24.
- Leńczyk G., *W sprawie atlasu grodzisk. Uwagi na marginesie doświadczeń w woj. krakowskim*, ZOW, 1950, R. 19, s. 130–132.
- Leńczyk G., *Zamki i grodziska nad Wisłokiem*, ZOW, 1938, R. 13, s. 99–104.
- Lewandowska J., *Próba interpretacji znaczenia kulturowego amuletów pochodzących ze średniowiecznego kompleksu osadniczego w Starorypinie w województwie kujawsko-pomorskim*, „Rocznik Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie” 2009, t. 1, s. 51–59.
- Lewandowski M., *Puginaty średniowieczne z ziem polskich*, [w:] *Mediaevalia Archaeologica*, red. A. Nadolski, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1986, nr 31, s. 101–119.
- Lodowski J., *Relikty późnośredniowiecznych rezydencji obronnych w Chroście i Żuchlowie, pow. Góra*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 43, s. 565–570.
- Lodowski J., *Ryczeń, gm. Góra, woj. leszczyńskie, stanowisko 1*, IA B 1981, s. 250.
- Lubelczyk A., *Czudec, Godowa, Niziny. Przykłady średniowiecznych rezydencji średniozamożnej szlachty na Pogórzu Strzyżowskim*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2007, s. 209–267.
- Lubelczyk A., *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w roku 2000 na stanowisku 22 w Strzyżowie*, MiSROA, 2002, nr 23, s. 227–250.
- Łaskiewicz A., *Kafle i piece kaflowe z dworu na kopcu w Krajkowie pod Mosiną, woj. poznańskie*, Poznań 1997.
- Łaskiewicz T., *Popów gm. Pęczniew woj. sieradzkie*, IA B 1981, s. 242–243; IA B 1982, s. 266–267.
- Łaskiewicz T., Wawrzyniak P., *Popów – przyczynek do dyskusji nad funkcją niektórych gródków stożkowatych*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 137–145.
- Ławrynowicz O., *Pas rycerski w Polsce wieków średnich – studium ikonograficzne*, KHKM, 2005, R. 53, nr 1, s. 3–15.
- Ławrynowicz O., *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2005, nr 51.

- Łepkowski J., *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863.
- Łęga W., *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, cz. II, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1930, R. 36, s. 295–327.
- Łowmiański H., *Początki Polski*, t. 3, Warszawa 1967.
- Łuszczkiewicz W., *Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim*, z. 1, Kraków 1964; z. 2–3, Kraków 1866; z. 5, Kraków 1876.
- Kwapien M., Maroszek J., Wyrobisz A., *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w. Studia i materiały z historii kultury materialnej*, t. 51, Warszawa 1976.
- Machnik J., *Legenda Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków–Krosno 2003, s. 65–82.
- Majewski E., *Wiadomości o grodzisku w Będkowicach na Boleszynie, pow. olkuski*, „Światowit” 1911, t. 11, s. 89–100.
- Makiewicz T., *Kunowo, pow. Mogilno. Stanowisko 5*, IA B 1969, s. 366–367.
- Makiewicz T., *Średniowieczne grodzisko stożkowate na stanowisku 5 w Kunowie, pow. Mogilno*, Slav.Ant., 1972, t. 19, s. 227–240.
- Makowiecki D., *Zwierzęce szczątki kostne ze średniowiecznego grodziska stożkowatego w Trzemszach*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” 1986, t. 172, s. 67–75.
- Malinowska-Lazarczyk H., *Bestwina, pow. Bielsko-Biała*, „Silesia Antiqua” 1973, t. 15, s. 340–343.
- Malinowska-Lazarczyk H., *Bestwina, pow. Bielsko-Biała, stanowisko 1. Badania archeologiczne w województwie katowickim w roku 1971*, „Komunikaty Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Bytom 1971, s. 7.
- Malinowska H., *Bestwina, pow. Bielsko, stanowisko 1*, IA B 1971, s. 237–238.
- Mamzer H., Ostojca-Zagórski J., *Orientacje badawcze w polskiej archeologii*, „Nauka” 2007, s. 131–148.
- Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wartolowska, Wrocław 1964.
- Marciniak A., *Budownictwo obronne w Liber Beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne*, AUL, 1991, FA 12, s. 161–198.
- Marciniak A., [rec.] Jankowski J., *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1988, nr 960, Historia 67, HKKM, 1989, R. 37, nr 3–4, s. 649–654.
- Marciniak-Kajzer A., *Czy późne średniowiecze i nowożytność są nadal epokami niedostępnymi dla archeologów*, [w:] *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*, Warszawa 2007, s. 299–307.
- Marciniak-Kajzer A., *Do walki, czy do uciech stołu – kilka słów o jednym średniowiecznym nożu*, AHP, 2007, t. 17, s. 153–160.
- Marciniak-Kajzer A., *Drewno na zamkach, czyli o czym na ogół zapominamy*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 491–496.
- Marciniak-Kajzer A., *Dwór obronny w Proboszczewicach*, AUL, 1994, FA 18, s. 25–58.
- Marciniak-Kajzer A., *Fundacje architektoniczne małopolskich Leliwitów*, Łódź 2001.
- Marciniak-Kajzer A., *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze z pogranicza krzyżacko-polskiego*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2007, t. 3, s. 201–208.
- Marciniak-Kajzer A., *Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszczu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, nr 1 (251), s. 7–17.
- Marciniak-Kajzer A., *Recepta wciąż aktualna, czyli Janiny Kamińskiej poglądy na metodykę badań średniowiecznych dworów*, [w:] *Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne*

- wędrówki. *Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, red. M. Głosek, J. Maik, Łódź 2007, s. 96–100.
- Marciniak-Kajzer A., Horbacz T. J., *Gruszczycze st. I, gm. Błaszk, woj. sieradzkie*, IA B 1995, s. 119–120.
- Marciniak-Kajzer A., Horbacz T. J., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1995 w miejscowości Gruszczycze gm. Błaszk woj. sieradzkie*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1995–1996, t. 10, s. 121–125.
- Marciniak-Kajzer A., Horbacz T. J., *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych na grodzisku stożkowatym (st. I) w Gruszczycach gm. Błaszk, woj. sieradzkie, przeprowadzonych w 1994 r.*, ŁSA, 1996, t. 2, s. 137–150.
- Marciniak-Kajzer A., Horbacz T. J., *Z problematyki siedzib „pańskich” w podsieradzkich Gruszczycach. Uwagi na marginesie dotychczasowych badań archeologicznych*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1995, t. 9, s. 125–139.
- Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993.
- Maślanka J., *Zorian Dołęga Chodakowski*, „Prace Komisji Historyczno-Literackiej PAN Oddz. w Krakowie” 1965, nr 13, Wrocław.
- Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko stożkowate*, red. A. Żak, Poznań 1976.
- Menclová D., *České hrady*, t. 1, 2, Praha 1972.
- Měřinský Z., *Die „Villa deserta” als Problem der mährischen Mediävistik (Archäologie und Geschichte)*, AH, 2008, t. 33, s. 9–26.
- Měřinský Z., *Provoz a vybavení domácnosti ve vyšším sociálním prostředí (měšťanstvo a šlechta) na základě pramenů archeologických*, AH, 1990, t. 15, s. 19–42.
- Měřinský Z., *Středověké hrádky a tvrze na jihozápadní Moravě*, AH, 1977, t. 2, s. 37–43.
- Michalik P., *Późnośredniowieczne i wczesnonowożytnie noże z zamku w Pucku*, Warszawa 2007.
- Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz i L. Kajzer, Sieradz 1993.
- Mikołajczyk A., *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa–Łódź 1994.
- Minta-Tworzowska D., *Postmodernizm, myśl poststrukturalistyczna a archeologia (zarys problematyki)*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 87–95.
- Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Kiel, od 1995 r.
- Młynarska M., [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, KHKM, 1956, R. 4, s. 131–140.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek)*, Warszawa 1975.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Warszawa 1967.
- Możejko B., *Ród Świnków na pograniczu polsko-krzyżackim w średniowieczu*, Gdańsk 1998.
- Müller-Wille M., *Mittelalterliche Burghügel im nördlichen Rheinland*, Köln/Gratz 1967.
- Muzolf B., *Działania ratownicze konserwatora zabytków archeologicznych na woj. łódzkie w 1996 roku*, PiMMAiEWŁ, 1997–1998, nr 40, s. 215–228.
- Muzolf B., *Imielnik Stary st. I gm. Stryków, woj. łódzkie*, IA B 1996, s. 259.
- Muzolf B., *Stryków, st. 5 – siedziba obronna właścicieli miasta Strykowa*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2003, t. 5, s. 80–83.
- Na granicach archeologii*, red. A. Nadolski, Łódź 1968.
- Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, red. A. Buko, L. Kajzer, Kielce–Łagów 2005.

- Nadolski A., *Helm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, PiMMAiEwŁ, 1963, nr 15, s. 89–93.
- Nadolski A., *Helm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlątkowie nad Wartą*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1969, t. 4, s. 5–23.
- Nadolski A., Głosek M., Kajzer L., *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978.
- Nadolski A., Kosiorek A., *Szczątki zbroi średniowiecznej z grodziska w Borowku*, [w:] *Studia nad kulturą materialną wieków od XIV do XVI*, red. A. Nadolski, „Acta Archaeologica Lodzienia” 1986, t. 32, s. 33–41.
- Naumowiczówna E., *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1959–1960*, FAP, 1962, t. 13, s. 376.
- Naumowicz-Śmigiełska E., *Chłapowo, gm. Dominowo woj. poznańskie. Stanowisko I*, IA B 1977, s. 218; IA B 1979, s. 208.
- Naumowicz-Śmigiełska E., *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na gródku średniowiecznym w Dąbrówce, pow. Poznań*, FAP, 1973, t. 24, s. 250–251.
- Naumowicz-Śmigiełska E., Grabska M., *Iwno pow. Środa. Stanowisko 2 i 3*, IA B 1974, s. 228–229.
- Nawroński T., *Stan i potrzeby badań nad produkcją garncarską na Pomorzu Zachodnim w późnym średniowieczu*, „Archeologia Polski” 1978, t. 23, z. 1, s. 141–179.
- Nekuda R., Nekuda V., *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Dům a dvůr ve středověké vesnici*, t. 2, Brno 1997.
- Nekuda V., *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsnutá – opevnění*, t. 1, Brno 1985.
- Nekuda V., Unger J., *Hrádky a tvrze na Moravě*, Brno 1981.
- Nędra i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX, red. J. Sztetyło, Warszawa 1992.
- Nie tylko archeologia*, red. E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2006.
- Niedźwiadkowie A i R., Rozwałka A., *Wyniki badań gródka stożkowatego w Brzezinach-Trójni, stan. 26, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1998, t. 3, s. 227–233.
- Niegoda J., *Naczynia ceramiczne*, [w:] *Wratislavia Antiqua*, t. 1, *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, red. C. Buśko, J. Piekalski, Wrocław 1999, s. 157–182.
- Niemcy – Polska w średniowieczu*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1986.
- Nierychlewska A., *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII wieku*, Radom 2002.
- Niesiołowska-Wędzka A., *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Niesiołowska-Wędzka A., *Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1989.
- Nosek E., *Czternastowieczna kuźnia w Siedlątkowie*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 95–131.
- Nosek S., *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1951, sec. F, t. 6.
- Nosek S., *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Prace Komisji Archeologicznej, nr 7, Wrocław 1967.
- Nowak T., *Własność ziemska w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, Łódź 2003.
- Nowak T., Szymczak J., *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz i L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 81–95.
- Nowakowie Ł. i A., *Mrówki, pow. Konin*, IA B 1971, s. 254.
- Nowakowski A., *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Toruń 1998, s. 31–110.

- Nowakowski A., *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991.
- Nowakowski D., *Siedziby książęce i rycerskie księstwa glogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.
- Nowakowski P. A., *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.
- O rzeczach minionych. *Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 71, Warszawa 2006.
- Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, red. M. Głosek, J. Maik, Łódź 2007.
- Olczak J., *Niektóre aspekty badań grodzisk stożkowatych na Pomorzu Środkowym*, [w:] *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin 1974, s. 255–278.
- Olczak J., Siuchniński K., *Typologische Klassifikation der frühmittelalterlichen Burganlagen in Mittelpommern*, „Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift” 1975, Bd. 16, s. 443–474.
- Ostoja-Zagórski J., *W kwestii znaczeniowych treści kultury materialnej*, KHKM, 1994, R. 42, nr 2, s. 177–179.
- Pakulski J., *Nałęczę wielkopolscy w średniowieczu. Genealogia, uposażenie i rola polityczna w XII–XIV wieku*, Warszawa 1982.
- Pakulski J., *Ród Zarembów w Wielkopolsce w XIII i początkach XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1975.
- Pałubicka A., *Archeologia jako nauka historyczna o kulturze. O badaniach formy i funkcji znalezisk archeologicznych*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 75–86.
- Pałubicka A., Tabaczyński S., *Spółczesność i kultura jako przedmiot badań archeologicznych*, [w:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, red. W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński, Wrocław 1986, s. 57–183.
- Parczewski M., *Bachórz district of Brzozów*, „Recherches archeologiques de 1972”, s. 50–52.
- Parczewski M., *Badania wykopaliskowe w Bachórze, pow. Brzozów na stanowiskach nr 1, 2, 3 i 12*, MiSROA za lata 1970–72, 1975, s. 100–101.
- Parczewski M., *Jędrzychowice, pow. Głubczyce*, IA B 1972, s. 250–251.
- Parczewski M., *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, AAC, 1986, t. 25, s. 179–205.
- Pauk M. R., *Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*, KHKM, 2003, R. 51, nr 1, s. 3–16.
- Pawłowski A., *Jak budowano obronne siedziby rycerskie?*, ZOW, 1980, R. 46, nr 1, s. 80.
- Pawłowski A., *Wiejskie siedziby obronne na tle podziału politycznego Śląska w 1 połowie XIV wieku*, „Silesia Antiqua” 1984, t. 26, s. 111–118.
- Pawłowski A., *Z badań grodzisk średniowiecznych województwa wrocławskiego*, *Spraw. Arch.*, 1978, t. 30, s. 241–257.
- Piaskowski J., *Metaloznawcze badania starożytnych i wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych i żużla z południowo-wschodnich ziem Polski*, MiSROA za lata 1976–1979, s. 171–205.
- Piekalski J., *Problem genezy budowli typu kemenate w miastach środkowoeuropejskiej strefy nadmorskiej*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębowski, J. Tandecki, Elbląg 2004, s. 227–236.
- Piekalski J., *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław 2004.
- Piekalski J., Wiśniewski A., *Akwamania z mieszczkańskiej parceli przy ul. Nożowniczej 13 we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 33, s. 175–182.
- Piekalski J., Żurek A., *Rezydencje obronne pogranicza śląsko-wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i cza-*

- sach nowożytnych. *Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 169–183.
- Piekalski J., Żurek A., *Ze studiów nad siedzibami obronnymi północno-wschodniego pogranicza Śląska w XIII–XVII w.*, „Acta Universitatis Vratislaviensis” 1993, Studia Archeologiczne, t. 24, s. 139–187.
- Piepers W., *Die Ausgrabungen auf Burg Garsdorf Kreis Bergheim*, „Bonner Jahrbücher” 1962, Bd. 162, s. 433–444.
- Pierzak J., Rozmus D., *Gródek rycerski w Kozłowie, gm. Sośnicowice*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 1997, t. 11/13, s. 21–37.
- Pierzak J., D. Rozmus, *Krzykawka, gm. Bukowno, woj. katowickie, st. I, AZP: 97–51, IA B 1989*, s. 88–89.
- Pierzak J., Rozmus D., *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce, gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 1994, t. 3, s. 122–137.
- Piwowski J., *Rejestr zabytków przedhistorycznych, znajdujących się na terenie powiatu miechowskiego*, WA, 1935, t. 13, s. 179–183.
- Plaček M., *Ke vzťahu sídel nižší šlechty a jejich hospodářského zázemí*, AH, 2008, t. 33, s. 209–220.
- Plemięta. *Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa–Poznań–Toruń 1985.
- Plazak M., *Stare Bielsko, pow. Bielsko Biala*, IA B 1973, s. 218; IA B 1974, s. 200–201.
- Poklewski T., *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, Łódź 1975.
- Polaszewski L., *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976.
- Poliński D., *Późnośredniowieczna ceramika tradycyjna. Problematyka identyfikacji i datowania*, AHP, 2007, t. 16, s. 77–89.
- Poliński D., *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*, AHP, 1996, t. 4.
- Polla B., *Hrady a kaštiele na Východnom Slovensku*, Košice 1980.
- Polla B., *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*, Bratislava 1962.
- Polonia Minor Medii Aevi. *Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków–Krosno 2003.
- Poppe D., *Szuba w ubiorze średniowiecznym w Polsce i na Rusi*, [w:] *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 61, Wrocław 1989, s. 11–39.
- Pośpiech A., *Pułapka oczywistości*, Warszawa 1992.
- Pośpiech A., *Srebrna tyłka – probierz szlacheckiej zamożności? (przykład Wielkopolski XVII wieku)*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyło, Warszawa 1992, s. 151–162.
- Potkański K., *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, Kraków 1905.
- Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2007.
- Proksa M., *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemyśl 2001.
- Prusicka-Kolcon E., *Drugi sezon badań na tzw. gródku stożkowatym w Gozdowie, stan. I, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Południowowschodniej” 2001, t. 6, s. 142–145.
- Prusicka-Kolcon E., *Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. I, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, t. 4, s. 191–196.
- Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady*, red. J. L. Adamczyk, Kielce 2000.

- Pyrgała J., *Badania sondażowe wczesnośredniowiecznych grodzisk w powiecie płońskim przeprowadzone w 1965 roku przez Zakład Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN*, Spraw.Arch., 1968, t. 19, s. 192–194.
- Pyzik Z. W., *Blotnica, pow. Białobrzegi*, IA B 1968, s. 327–328.
- Pyzik Z. W., *Grodzisko stożkowe w Kielbowie Starym, pow. Białobrzegi*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, t. 6, s. 461–485.
- Pyzik Z. W., *Grodzisko średniowieczne w Starym Koniecpolu, województwo częstochowskie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1992, t. 16, s. 229–240.
- Pyzik Z. W., *Grodzisko średniowieczne we Włoszczowie*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1998, t. 19, s. 157–175.
- Pyzik Z. W., *Mokrsko Dolne, gm. Sobków, woj. kieleckie*, IA B 1976, s. 274.
- Pyzik Z. W., *Szczekociny, pow. Włoszczowa*, IA B 1969, s. 396–397.
- Pyzik Z. W., *Średniowieczny skład kafla garnkowych w Sieklukach, pow. Białobrzegi. Sprawozdanie z badań terenowych w r. 1961 i 1963*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. 3, s. 139–161.
- Pyzik Z. W., *Włoszczowa*, IA B 1973, s. 275.
- Rajewski Z., *O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych wiejskich zespołów osadniczych*, WA, 1955, t. 22, s. 117–141.
- Ratzel F., *Antropogeographie, Bd. 1–2*, Stuttgart 1921 [pierwsze wydanie z 1882 r.]
- Reguła K., *Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sobolewie-Sieradze, pow. Bochnia*, „Badania Muzeum Żup Krakowskich w r. 1967”, s. 61–63.
- Reguła K., *Sobolewo-Sieradze, pow. Bochnia*, IA B 1967, s. 365–366.
- Renn D. T., *Mottes: a classification*, „Antiquity” 1959, t. 33, s. 106–112.
- Reyniak J., *Dawne miejsca obronne w dorzeczu górnej Wisły*, „Karta Groni” 1980, nr IX–X, s. 55–74.
- Reyniak J., *Osadnictwo obronne w dorzeczu górnej Wisły*, AAC, 1980, t. 20, s. 73–92.
- Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński i T. Wiślicz, Warszawa 2001.
- Rębkowski M., *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*, Kołobrzeg 1995.
- Romanowska-Grabowska O., *Izdebnopow. Żnin. Jezioro Wolskie. Stanowisko I*, IA B 1974, s. 230.
- Rosin R., *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963.
- Rozmus D., *Hipoteza o pochodzeniu nazw Krzykawa/Krzykawka*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 1998, t. 5, s. 207–211.
- Rozpędowski J., *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1965, t. 10, z. 3–4, s. 149–179.
- Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą VI–XIV w.*, red. J. Kamińska, Wrocław 1970.
- Rutkowska-Plachcińska A., *Gospodarka rolno-hodowlana*, [w:] *Historia kultury materialnej*, t. 2, *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Plachcińska, Wrocław 1978, s. 39–57.
- Rutkowska-Plachcińska A., *Mieszkanie, higiena*, [w:] *Historia kultury materialnej*, t. 2, *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Plachcińska, Wrocław 1978, s. 312–357.
- Rzeźnik P., *Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław 1998, s. 121–153.
- Rzeźnik P., *Ślad oddziaływań garncarstwa morawskiego na ceramikę średniowiecznego Śląska u progu i w czasie lokacyjnych przemian osadniczych*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, red. C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Możdzioch, Wrocław–Praha 2002, s. 439–446.

- Rzeźnik P., Stoksik H., *Ceramika grafitowa z Raciborza (XII–XIII w.) w świetle pierwszych analiz specjalistycznych*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, red. D. Ablańowicz, M. Furmanek, M. Michnik, Gliwice 2004, s. 171–185.
- Rzeźnik P., Trzciniński M., *Późnośredniowieczna ceramika ze wsi Rusko, gm. Strzegom, z badań w 1994 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1996, t. 37, s. 301–314.
- Sachs R., *Tak zwane „fibule w kształcie sowy” i ich znaczenie. Z badań nad treściami ideowymi ozdób w państwie krzyżackim*, [w:] *Niemcy – Polska w średniowieczu*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1986, s. 355–365.
- Sachs R., *Witków woj. zielonogórskie. Stanowisko 6*, IA B 1983, s. 221–222.
- Sachsenspiegel oder Sächsisches Landrecht*, wyd. C. R. Sachße, Heidelberg 1848 (Reprint Verlag Leipzig 1998).
- Samsonowicz H., *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVI w.*, Warszawa 1954.
- Samsonowicz H., *Struktura społeczna późnego średniowiecza Polski w badaniach historycznych*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, red. S. K. Kuczyński, t. 7, Warszawa 1996, s. 267–282.
- Sawicki L., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Okręgu Województw Wschodnich za lata 1924–1926*, WA, t. 10, s. 286–287.
- Schwartz W., *I. Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen (Zusammenstellung der Funde und Fundorte)*, „Beilage zum Programm des Königl. Fr. Wilh. Gymnasiums in Posen”, Poznań 1879.
- Schwartz W., *II Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen (Zusammenstellung der Funde und Fundorte)*, „Beilage zum Programm des Königl. Fr. Wilh. Gymnasiums in Posen”, Poznań 1880.
- Schwartz W., *III. Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen (Zusammenstellung der Funde und Fundorte)*, „Beilage zum Programm des Königl. Fr. Wilh. Gymnasiums in Posen”, Poznań 1981.
- Schwartz W., *IV. Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen (Zusammenstellung der Funde und Fundorte)*, „Beilage zum Programm des Königl. Fr. Wilh. Gymnasiums in Posen”, Poznań 1882.
- Sedlaček A., *Hrady, zámky a tvrze království českého*, t. 1–15, Praha 1880–1927, (2 wyd. Praha 1927–1937).
- Semkowicz W., *Ród Awdańców w wiekach średnich*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1917, t. 44.
- Semkowicz W., *Ród Pałuków*, Kraków 1907.
- Setkowicz J., *Zarys historii mebla od czasów starożytnych do końca XIX wieku*, Warszawa–Kraków 1969.
- Skibiński S., *Jan Jakub Susza, archeolog i historyk ziemi chełmskiej z XVII w.*, ZOW, 1961, R. 27, z. 3, s. 270–272.
- Skuratowicz J., *Pałac w Dobrzycy*, Dobrzyca 2006.
- Slivka M., *Veže ako dominanty domínii (Symbolika a geneticko – typologický vývoj na Slovensku)*, AHP, 2002, t. 12, s. 9–29.
- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 2, z. 10 (18), Wrocław 1967.
- Sobociński M., Kruszona W., *Materiał kostny zwierzęcy z grodzisk wczesnośredniowiecznych w Piekarach i Woli Piekarskiej*, „Archeozoologia” 1990, t. 14, s. 129–144.
- Sobociński M., Makowiecki D., *Materiał kostny zwierzęcy z wykopalisk wczesnośredniowiecznego grodziska w miejscowości Mrówki*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” 1987, t. 184, „Archeozoologia”, 12, s. 193–213.
- Sołtan K., *O stylusach rogowych lub kościanych. Przyczynek do zagadnienia średniowiecznych technik pisania na tabliczkach woskowych*, KHKM, 1999, R. 47, nr 3–4, s. 413–420.

- Sołtan K., *Stylusy późnośredniowieczne z terenu obecnej Polski*, KHKM, 2002, R. 50, nr 2, s. 123–132.
- South S., *Method and Theory in Historical Archaeology*, New York 1977.
- Sperka J., *Szafranów herbu Stary Koń. Z dziejów kariery i awansu w późnośredniowiecznej Polsce*, Katowice 2001.
- Spis zabytków województwa kieleckiego*, red. T. Błońska, Kielce 1981.
- Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, red. S. K. Kuczyński, t. 7, Warszawa 1996.
- Sroka S., *Rodzina Kurowskich w XIV–XV wieku. Ze studiów nad dziejami możnowładztwa małopolskiego w średniowieczu*, Kraków 1990.
- Stan i potrzeby badań archeologicznych nad późnym średniowieczem i okresem nowożytnym w Polsce*, PiMMAiEwŁ, 1989–1990, 1993, nr 36.
- Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1990, s. 275–282.
- Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. 1–3, Warszawa 1843–1846.
- Stępnik T., Dębski A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych późnośredniowiecznej osady rycerskiej w Żernikach-Jaryszkach, gm. Kórnik, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2009, t. 10, s. 207–217.
- Stogowska A., *W. H. Gawarecki realizator programu Towarzystwa Naukowego Płockiego*, „Notatki Płockie” 1995, nr 1/162.
- Stoksik H., *Technologia warsztatu ceramicznego średniowiecznego Śląska w świetle badań specjalistycznych i eksperymentalnych*, Wrocław 2007.
- Stoksik H., Rzeźnik P., *Domieszki schudające i konstrukcyjne. Nowy kierunek interpretacji wyników badań fizykochemicznych średniowiecznych mas garncarskich*, „Szkło i Ceramika” 2008, nr 5, s. 30–38.
- Stołyhwo K., *Sprawozdanie z poszukiwań przedhistorycznych na Sokolej Skale w Będkowicach*, „Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1922, t. 3, Dział C. Archeologia nr 1, s. 1–6.
- Strzyżewski C., *Strzyżewo Paczkowe, st. 37, gm. Gniezno woj. poznańskie*, IA B 1994, s. 105–106.
- Strzyżewski C., *Jankowo Dolne, gm. Gniezno, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 98; IA B 1991, s. 119; IA B 1992, s. 100–101.
- Strzyżewski C., *Kaflę gotyckie z ruin dworu w Jankowie Dolnym, gm. Gniezno, woj. poznańskie, stan. 21*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1993, t. 2, s. 263–273.
- Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964.
- Suchodolski S., *Kopytów, pow. Pruszków*, IA B 1972, s. 251.
- Sulkowska-Tuszyńska K., *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia ceramiczne na trzech nóżkach ze Strzelna*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1992, Archeologia, t. 20, s. 63–111.
- Sulkowska-Tuszyńska K., *Próba interpretacji naczyń na trzech nóżkach w świetle wybranych źródeł ikonograficznych*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” 1990, seria B, t. 86, s. 109–138.
- Sulkowska-Tuszyńska K., *Średniowieczne naczynia ceramiczne z klasztoru norbertanek w Strzelnie*, Toruń 1997.
- Sułowska M., *Piotrawin nad Wisłą. Średniowieczny mikroregion osadniczy*, Warszawa 1984.
- Susłowska W., Urbanowicz T., *Materiały osteologiczne ssaków z Siedlątkowa, pow. Podgębice*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 133–134.
- Svoboda L., *Stavební vývoj českých tvrzí*, [w:] *Encyklopedie českých tvrzí*, t. 1, Praha 1998, s. 11–33.
- Svoboda L., Úlovec J., Chotěbor P., Procházka Z., Fišera Z., Anderle J., Slavík J., Rykl M., Durdík T., Brych V., *Encyklopedie českých tvrzí*, t. 1, Praha 1998; t. 2, 2000, t. 3, 2005.

- Sznuro H., *Grodziska w Radomskim*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1966, t. 3, z. 1, s. 1–23.
- Sznuro H., *Grodziska w Radomskim – uzupełnienie*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1968, t. 5, z. 3, s. 34–37.
- Szope M., *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981.
- Sztetyłło J., *Od redakcji*, [w:] *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyłło, Warszawa 1992, s. 5–6.
- Sztetyłło J., *Rzemiosła metalowe wraz z uzbrojeniem*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdur, t. 2, *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Warszawa 1978, s. 73–108.
- Szukała M., *Grodziska województwa piotrkowskiego*, Piotrków Trybunalski 1997.
- Szwed A., *Ród Grzymałów w Wielkopolsce*, Toruń 2001.
- Szydłowska E., *Średniowieczny gródek w Krzykawce, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistyczne” 1989, t. 1, s. 138–163.
- Szydłowski T., *O budowli tzw. arianskiej w Gorlicach*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1923, t. 3, z. 1, s. 17–19.
- Szymański W., *Inwentaryzacja grodzisk w powiecie plockim*, „Notatki Płockie” 1958, nr 7, s. 9.
- Szymański W., *Przyczynek do badań nad problematyką grodzisk stożkowatych (Orszymowo i Wilkanowo w pow. plockim)*, KHKM, 1968, R. 16, nr 1, s. 55–72.
- Szymański W., *Sprawozdanie z badań sondażowych grodzisk w miejscowościach: Biała, Orszymowo, Parzeń, Wilkanowo i Wyszogród (d. Drwały), pow. Płock w 1966 roku*, Spraw.Arch., 1966, t. 20, s. 231–235.
- Szymczak A., *Budzynek, gm. Dalików woj. sieradzkie. Stanowisko I*, IA B 1976, s. 260; IA B 1977, s. 215–216.
- Szymczak J., *Grody w Polsce środkowej i zachodniej w okresie rozbitcia dzielnicowego*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1980, ser. I, z. 70.
- Szymczak J., *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990, s. 208–282.
- Szymczak J., *Ostrogi żelazne i pozłociste*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, Łódź 1997, s. 275–284.
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004.
- Szymczak J., *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź 1989.
- Szymczakowa A., *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998.
- Szymczakowa A., *Urzędnicy łęczyccy i sieradzcy do połowy XV wieku*, AUL, 1984, FH 20.
- Śliwiński B., *Lisowie Krzelowscy w XIV–XV w. i ich antenaci*, Gdańsk 1993.
- Ślusarski J., *Horodysko, pow. Chełm, (stanowisko II)*, IA B 1967, s. 331.
- Śniady P., *Krajkowo, gm. Mosina, woj. poznańskie*, IA B 1990, s. 101; 1991, s. 121.
- Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej. Bachotek 3–4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń 1987.
- Świątkiewicz P., *Karsznice woj. płockie. Stanowisko I*, IA B 1983, s. 196.
- Świątkiewicz P., *O średniowiecznej lampie ze Zgierza*, [w:] *Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, Łódź 2007, s. 59–61.
- Świątkiewicz P., *Późnośredniowieczne grodzisko w Karsznicach, woj. płockie*, PiMMAiEwŁ, 1988, nr 35, s. 137–157.
- Świętosławski W., *Strzemiiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź 1990.
- Tabaczyński S., *Archeologia średniowiecza. Problemy. Źródła. Cele badawcze*, Wrocław 1987.

- Tarnas-Tomczyk A., *Ród Wierzbnow do końca XIV wieku. Genealogia i rozsiadlenie*, Wrocław 1993.
- Teske G., Tomala J., *Archeologiczne badania domniemanego grodziska kasztelańskiego w Żółkowie, gm. Żerków, woj. kaliskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1992, t. 1, s. 149–158.
- Teske G., Tomala J., *Janków Zalesny, woj. kaliskie. Stanowisko I*, IA B 1986, s. 219–220.
- Thullie C., *Zabytkowe dzwonnice drewniane w Polsce*, „Teka Komisji Architektury i Urbanistyki” 1969, t. III, s. 119.
- Timpel W., *Gommerstedt bei Bösleben, Kr. Arnstadt. Burghügel und Siedlung des Mittelalters, „Ausgrabungen und Funde”* 1976, Bd. 21, s. 142–144.
- Tokarski W., *Średniowieczne militaria jako wyznaczniki chronologii*, AHP, 1997, t. 6, s. 55–68.
- Tomala J., *Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV–XVIII wieku*, Poznań 1995.
- Tomala J., *Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kalisz 2005.
- Tomala J., *Budownictwo obronne wschodniego pogranicza zachodniej Wielkopolski w XIII–XVII/XVIII w.*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 159–168.
- Tomala J., *Ktery, gm. Krzyżanów, woj. plockie*, IA B 1983, s. 200.
- Tomala J., *Nowe odkrycia zabytków średniowiecznych z terenu Mazowsza*, KHKM, 1986, R. 34, nr 2, s. 281–288.
- Tomala J., *Późnośredniowieczne i nowożytne założenia obronne między Krotoszynem a Żerkowem*, AHP, 2005, t. 15/1, s. 235–255.
- Tomaszewski A., *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974.
- Tomkowicz S., *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej. Powiat gorlicki*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 1, Kraków 1900, s. 167–319.
- Tomkowicz S., *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej. Powiat grybowski*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 1, Kraków 1900, s. 95–165.
- Tomkowicz S., *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej. Powiat krakowski*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. 2, Kraków 1906, s. 1–318, 365–367.
- Tomkowicz S., *Z wycieczki do Królestwa Polskiego*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1907, t. 8, z. I–II, Kraków 1912, s. 146–199.
- Topolski J., *Fernand Braudel a koncepcja historii kultury materialnej*, KHKM, 1994, R. 42, nr 2, s. 159–165.
- Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996.
- Topolski J., *O interpretacji i nadinterpretacji w archeologii*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, Warszawa 2000, s. 65–74.
- Trawka R., *Kmitowie. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce*, Kraków 2005.
- Trzeciecki M., *Ceramika biała w średniowiecznym i nowożytnym Plocku*, [w:] *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, red. A. Buko, L. Kajzer, Kielce–Łagów 2005, s. 73–82.
- Twardowski W., *Szydłowiec – zamek*, IA B 1969, s. 423.
- Tyszkiewicz J., *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej*, Warszawa 1981.
- Úlovec J., *Hrady, zámky a tvrze na Chebsku*, Cheb 1998.
- Unger J., *Hmotná kultura středověké šlechty v archeologických pramenech na Moravě*, AH, 1985, t. 10, s. 323–329.

- Unger J., *Koválov, šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě*, Brno 1994.
- Unger J., *Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Antropologická sociokulturní studie*, Brno 1999.
- Urbańska A., Kurnatowski S., *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII wieku*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 1, Zielona Góra 1967, s. 35–111.
- Urbański A., *Grodzisko stożkowe w Zawalowie stan. 1 gm. Miączyn – XIV–XVII w.*, „Sprawozdania z Badań Terenowych w Województwie Zamojskim” 1986, z. 1, s. 36.
- Urbański A., *Zawalów gm. Miączyn woj. zamojskie. Stanowisko 1*, IA B 1985, s. 184; 1986, s. 208–209.
- Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolski, Łódź 1990.
- Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 1998.
- Vidal de la Blache P., *Principes de Geographie humaine*, Paris 1948 [wyd. I z 1922 r.].
- Wachowski K., *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola*, Wrocław 1984, s. 11–112.
- Wachowski K., *Okucia budowlane i urządzenia zabezpieczające przed kradzieżą*, [w:] *Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia*, t. 1, *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, red. C. Buśko, J. Piekalski, Wrocław 1999, s. 53–58.
- Wachowski K., *Późnośredniowieczny pas rycerski na Śląsku w świetle źródeł archeologicznych*, „Archeologia Silesiae” 2002, nr 1, s. 239–264.
- Walewski K., *Z Sieradza ku Kaliszowi*, „Wiś Ilustrowana” 1912, R. 3, z. 5, s. 27.
- Walicki M., *Sprawa inwentaryzacji zabytków w Królestwie Polskim (1827–1862)*, Warszawa 1931.
- Wałowy A., *Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych*, MA, 1979, t. 19, s. 5–152.
- Wartołowska Z., *Chlebnia, pow. Grodzisk Mazowiecki*, IA B 1967, s. 205–206; IA B 1968, s. 221–222; IA B 1969, s. 242–243; IA B 1970, s. 157.
- Wawrzeniecki M., *Materiały do mapy archeologicznej Królestwa Polskiego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1910, Seria Archeologiczna, t. 11, s. 64–98.
- Wawrzeniecki M., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 roku przez Maryana Wawrzenieckiego i Szczęsnego Jastrzębowskiego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1908, Seria Archeologiczna, t. 10, s. 46–63.
- Wawrzeniecki M., *Poszukiwania zabytków przedhistorycznych w Królestwie Polskim*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1912, Seria Archeologiczna, t. 12, s. 34–52.
- Wawrzeniecki M., *Rysunki kopca we wsi Wrocimowice*, „Wisła” 1893, t. 7, s. 175–176.
- Wawrzeniecki M., Jastrzębowski S., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane przez Maryana Wawrzenieckiego i Szczęsnego Jastrzębowskiego w sierpniu 1902 roku*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1904, Seria Archeologiczna, t. 7, s. 149–160.
- Wawrzonowska Z., *Uzbrojenie i ubiór Piastów Śląskich od XII do XIV w.*, Łódź 1976.
- Wawrzyniak P., *Średniowieczna rezydencja biskupów poznańskich w Główniej w świetle badań archeologicznych w latach 2004–2005*, [w:] *Nie tylko archeologia*, red. E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2006, s. 317–330.
- Wawrzyniak P., Pietrzak J., *Dobrzyca, gm. loco woj. kaliskie*, IA B 1991, s. 131.
- Wdowiszewski Z., *Ród Bogoriów w wiekach średnich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1928/1929, t. 9.
- Wenzel J., *Ceramika grafitowa z Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 6, red. H. Kočka-Krenz, Poznań 2008, s. 139–177.

- Wesołek P., *Dwór Roliczów Parzęczewskich w Parzęczewie, gmina loco, województwo łódzkie w świetle badań w 1988 roku*, AUL, 1997, FA 21, s. 167–186.
- Wędzki A., [rec.] J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiEwŁ, 1968, nr 15, s. 15–88, Slav.Ant., 1970, t. 17, s. 312–314.
- Wędzki A., *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XVI wieku*, Slav.Ant., 1966, t. 13, s. 126.
- Wędzki A., *Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI–XII wieku*, Slav.Ant., 1978, t. 25, s. 173–187.
- White H., *Metahistory. The Historical Imagination of Nineteenth Century Europe*, Baltimore 1973.
- „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” wydawane w Krakowie od 1889 r.
- Wielkopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*, t. 4, *Roty kaliskie*, red. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1974.
- Wilczyńska M., *Ziemia Radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu*, KHKM, 1967, R. 15, nr 1, s. 105–117.
- Wilke G., *Średniowieczne wieże w miastach Toskanii zasiedlane okresowo*, AHP, t. 12, s. 31–46.
- Wiśniewski J., *Dekanat opoczyński*, Radom 1913.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Mariówka Opoczyńska 1932.
- Wohntürme, Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigun. e.V.*, Hrsg. H. Müller, Langenweißbach 2002.
- Wojciechowski T., *Znaleziska fragmentów kusz w Polsce*, KHKM, 1989, R. 39, nr 3–4, s. 481–497.
- Wojda L., *Rozdrażew, woj. kaliskie*, IA B 1988, s. 134.
- Wojda L., *Sułkowo, gm. Lubraniec woj. wrocławskie. Stanowisko I*, IA B 1987, s. 208–209.
- Wojda L., *Weryfikacje siedzib mieszkalno-obronnych na terenie kowalskiego*, [w:] T. J. Horbacz, L. Kajzer, T. Nowak, L. Wojda, *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII–XVIII wieku*, Łódź 1991, s. 160–166.
- Wolski M., *Trzeciocy herbu Strzeмиę. Małopolska rodzina szlachecka XIV–XVI wieku*, Kraków 2005.
- Wójcik M. L., *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie – genealogia – rozsiedlenie*, Wrocław 1993.
- Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Warszowice i Grotowice*, Toruń 1992.
- Wroniszewski J., *Ród Rawiczów. Współrodowcy Warszowiców i Grotowiców*, Toruń 1994.
- Wróbel M., *Nieznane grodzisko średniowieczne i nowożytny dwór na kopcu ze Smyczyny, gm. Lipno, woj. wielkopolskie (AZP 62-23/35; Smyczyna, stan. 20)*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2003, t. 6, s. 403–409.
- Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006.
- Wrzosek W., *Braudelowska idea kultury materialnej*, KHKM, 1994, R. 42, nr 2, s. 167–172.
- Wyrobisz A., *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Wrocław 1968.
- Zaitz E., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy pałacu Decjusza na Woli Justowskiej w Krakowie*, MA, 1980, t. 20, s. 131–157.
- Zajączkowski S., [rec.] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa Łódź 1953*, „Roczniki Historyczne” 1956, t. 21, s. 322–323.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S. M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I i II, Łódź 1966, 1970.
- Zajączkowski S. M., *O wielowioskowej własności szlacheckiej w województwie łęczyckim w XV i pierwszej połowie XVI w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1969, ser. I, z. 60, s. 79–104.
- Zajączkowski S. M., *Wielowioskowa własność szlachecka w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w drugiej połowie XIII i w XIV w.*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. 9(12), s. 119–143.
- Zajączkowski S. M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI wieku*, Slav.Ant., 1972, t. 19, s. 19–80.

- Zajączkowski S. M., *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rolę w osadnictwie*, KHKM, 1966, R. 14, nr 2, s. 179–208.
- Zajączkowski S. M., *Wielowioskowa własność szlachecka w województwie sieradzkim (XV i pierwsza połowa XVI w.)*, „Rocznik Łódzki” 1973, t. 18 (21), s. 23–50.
- Zajączkowski S. M., *Własność rycerska w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do połowy XIII w.*, „Rocznik Łódzki” 1961, t. 4 (7), s. 139–169.
- Zakrzewski I., *O grodach Wielkopolski*, „Zapiski Archeologiczne” 1887, [Poznań], z. I, s. 5–10.
- Zakrzewski Z., *Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Wielkopolskiego za rok 1923*, WA, 1925, t. 9, s. 344.
- Zalewska A., *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*, Lublin 2005.
- Zalewski A., *Kilka wiadomości z dziedziny starożytnictwa*, „Pamiętnik Fizyograficzny” 1892, t. 12, Dz. 4, Antropologia, nr 33, s. 1–23.
- Zamek i dwór w średniowieczu. Od XI do XV wieku*, red. J. Wiesiołowski, przy współpracy J. Kowalskiego, Poznań 2001.
- „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” wydawany w Krakowie od 1886 r.
- Zieliński G., *O Ziemi Dobrzyńskiej. Badania historyczne*, „Biblioteka Warszawska” 1861, t. 3, s. 240–246, 253–283, 525–572.
- Zielonka B., *Zabytki archeologiczne województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1959.
- Zielonka B., *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1963, t. 1, z. 3, s. 32.
- Zin W., Radwański K., Kadłuczka A., *Wstępne wyniki badań prowadzonych w Pałacu Decjusza na Woli Justowskiej*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych. Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie” 1981, t. 23/1, s. 163–166;
- Zollówna H., *Jeszcze o grodzisku w Brzeźówce*, „Wierchy” 1955, R. 24, s. 162.
- Život v archeologii středověku*, red. J. Kubková, J. Klápště, M. Ježek, P. Meduna, Praha 1997.
- Żaki A., *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974.
- Żaki A., *Fortalicjum średniowieczne w Sromowcach Wyżnich (Pieniny polskie)*, AAC, 1970, t. 11/2, s. 231–238.
- Żaki A., *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna*, „Wierchy” 1954, R. 23, s. 227.
- Żaki A., *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w latach 1951–1955*, Spraw.Arch., 1959, t. 5, s. 193–212.
- Żaki A., *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w roku 1957*, Spraw.Arch., 1960, t. 11, s. 71–80.
- Żaki A., *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicja w Beskidzie Niskim*, AAC, 1963, t. 5, s. 77–84.
- Żaki A., *Najdawniejsze dzieje Jasła i okolicy (od starożytności po wczesne średniowiecze*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 28–49.
- Żaki A., *Początki osadnictwa w Karpatach Polskich*, „Wierchy” 1955, R. 24, s. 99–116.
- Żaki A., *Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w Wietrznie-Bóbrce pow. Krosno i okolicy*, „Przegląd Zachodni” 1951, R. 7, t. 2, z. 12, s. 499–509.
- Żaki A., *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, AAC, 1966, t. 8, s. 5–55.
- Żurowski J., *Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zachodniomałopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926*, WA, 1929, t. 10, s. 213–229.
- Żurowski J., *Sprawozdanie z badań archeologicznych pogórza karpackiego Małopolski zachodniej*, „Sprawozdania PAU”, 1933, t. 38, s. 33–35.
- Żurowski J., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Zachodnio-Małopolski za rok 1922*, WA, 1923, t. 8, s. 84–99.
- Żurowski J., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zachodnio-Małopolskiego za rok 1923*, WA, 1924–1925, t. 9, s. 331–342.
- Żurowski J., Jakimowicz R., *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, z. 1, Kraków 1939.

X. Wykaz skrótów

AAC – „Acta Archaeologica Carpathica”

AH – „Archaeologia Historica”

AHP – „Archaeologia Historica Polona”

AUL – „Acta Universitatis Lodziensis”

FAP – „Fontes Archaeologici Posnanienses”

FA – „Folia Archaeologica”

FH – „Folia Historica”

Grodziska Mazowska i Podlasia... – Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław 1976

IA B – „Informator Archeologiczny. Badania z roku.... ”

IA UŁ – Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego

IHKM – Instytut Historii Kultury Materialnej

KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

LSA – „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”

MA – „Materiały Archeologiczne”

MiSROA – „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”

PiMMAiEwŁ – „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”. Seria Archeologiczna

PP PKZ – Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków

ROBiDZ – Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków

SHGKr. I/1 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 1, red. J. Wiśniewski, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław 1980

SHGKr. I/2 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 2, red. J. Wiśniewski, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski, Wrocław 1985

SHGKr. I/3 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 3, red. J. Wiśniewski, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław 1985

SHGKr. I/4 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 4, red. J. Wiśniewski, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski, Wrocław 1986

SHGKr. II/1 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 1, red. A. Gąsiorowski, oprac. S. Chmielewski, K. Górska-Gołaska, J. Lucinski, Wrocław 1989

SHGKr. II/2 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 2, red. A. Gąsiorowski, oprac. J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław 1989

SHGKr. II/3 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 3, red. A. Gąsiorowski, oprac. J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław 1991

- SHGKr. II/4 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 4, red. F. Sikora, oprac. J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław 1993
- SHGKr. III/1 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 1, red. F. Sikora, oprac. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Kraków 1994
- SHGKr. III/2 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 2, red. F. Sikora, oprac. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Kraków 1997
- SHGKr. III/3 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 3, red. F. Sikora, oprac. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, M. Wolski, Kraków 2000
- SHGKr. III/4 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 4, red. F. Sikora, oprac. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, A. Marzec, F. Sikora, M. Wilamowski, M. Wolski, Kraków 2003
- SHGKr. IV/1 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. IV, z. 1, red. W. Bukowski, oprac. W. Bukowski, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, A. Marzec, M. Wilamowski, M. Wolski, M. Zdanek, współpraca archeologiczna S. Kołodziejewski, Kraków 2006
- SHGP III/3 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 3, red. A. Gąsiorowski, oprac. K. Górską-Gołaską, T. Jurek, J. Luciński, G. Rutkowska, I. Siekierska, Wrocław 1997
- SHGP IV/3 – *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. IV, z. 3, red. T. Jurek, oprac. P. Dembiński, K. Górską-Gołaską, T. Jurek, współpraca archeologiczna A. Łosińska, Poznań 2005
- SHGPI. – *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, z. 1–4, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Warszawa 1980, 1981, 1998, 2000
- Slav.Ant. – „Slavia Antiqua”
- SPZ – *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki (wypisy) z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1880
- Spraw. Arch. – „Sprawozdania Archeologiczne”
- „Sprawozdania PAU” – „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”
- Studia i materiały...*, t. 1 – Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań 1950
- Studia i materiały...*, t. 2 – Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. II, Poznań 1953
- Studia i materiały...*, t. 3 – Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. III, Warszawa 1959
- Studia i materiały...*, t. 4 – Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław 1972
- Studia i materiały...*, t. 5 – Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Wrocław 1980
- Studia i materiały...*, t. 6 – Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VI, Wrocław 1987
- Studia i materiały...*, t. 7 – Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Poznań 1995
- Teki Dworzaczka* – http://teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html
- WA – „Wiadomości Archeologiczne”
- WKZ – Wojewódzki Konserwator Zabytków
- ZOW – „Z otchłani wieków”

XI. Spis ilustracji

Fot. 1. Grodzisko w Trzemszach. Fot. M. Kociński.	}	po s. 70
Fot. 2. Grodzisko w Dmosinie. Fot. A. Nierychlewska.		
Fot. 3. Grodzisko w Bebelnie. Fot. W. Siudowski.		
Fot. 4. Grodzisko w Kurzeszynie Starym. Fot. A. Nierychlewska.		
Fot. 5. Grodzisko w Mrówkach – skansen archeologiczny. Fot. K. Gorczyca.		
Fot. 6. Grodzisko w Kozłowie. Fot. C. Abratkiewicz.		
Fot. 7. Orłów – oprawka noża wykonana z kości słoniowej. Fot. A. Marciniak-Kajzer.		po s. 236
Fot. 8. Kafel z zamku w Ujeździe. Fot. J. Błaszczuk.		po s. 300
Fot. 9. Baszta obronnego miasta Illimsk na Syberii zrekonstruowana w skansenie. Fot. A. Pisarska-Umańska.		po s. 304

Mapa 1. Rozmieszczenie stanowisk ujętych w <i>Katalogu</i> .	po s. 312

Ryc. V.1. Rekonstrukcja drzwi na podstawie znalezisk z Kozłowa gm. Sośniowice	114
Ryc. V.2. Żelazne elementy drzwi: 1, 2 – okucia; 3 – zamek	115
Ryc. V.3. Trzemsze: 1 – wrzeciędz, 2 – skobel, 3, 4 – klamry budowlane (?), 5–8 – gwoździe	117
Ryc. V.4. Trzemsze: klucze	118
Ryc. V.5. Kozłów, woj. kieleckie: klucz	119
Ryc. V.6. Relikty kłódek i kluczy do nich: 1 – z Kozłowa woj. kieleckie; 2 – z Trzemsz; 3 – 4 – z Krzykawki; 5–6 – z Orłowa	121
Ryc. V.7. Ledniczka: 1, 2 – rygle/zasuwy, 3, 5 – wrzeciędze, 4 – skobel	123
Ryc. V.8. Trzemsze: ceramiczna płytką (okładzina ściany?)	126
Ryc. V.9. Krzykawka. Przedmioty związane z budownictwem: 1 – klamra ciesielska, 2 – hak, 3 i 4 – okucia, 5 – zawias	128
Ryc. V.10. Fragmenty brązowych okuć 1, 2; 3 – ozdobne okucie/uchwyt; 4 – żelazny ozdobny nit	142
Ryc. V.11 Okucia: Jeziorsko: 1 – wykonane z brązu; Oreniec: 2 – okucie dziurki klucza; 3 – klucz szkatułki (?)	143
Ryc. V.12. Barłogi: naczynie zdobione plastyczną listwą	157
Ryc. V.13. Orłów: naczynia ceramiczne	159
Ryc. V.14. Orłów: naczynia ceramiczne	160
Ryc. V.15. Orłów: naczynia ceramiczne	161
Ryc. V.16. Orłów: naczynia ceramiczne	162
Ryc. V.17. Barłogi: fragment akwamanili	163
Ryc. V.18. Jeziorsko: ceramiczna pokrywa	165
Ryc. V.19. Orłów: drewniane „pałki” do użytku kuchennego (?)	171

Ryc. V.20. Krzykawka: narzędzia: 1 – młotek, 2 – nóż, 3, 5 – fragmenty sierpów, 4 – kopaczka	175
Ryc. V.21. Rozprza: sierpy	181
Ryc. V.22. Jeziorsko: narzędzia: 1 – lemiesz pługa, 2 – świder	182
Ryc. V.23. Trzemsze: narzędzia: 1–4 gwoździe, 5 – młotek, 6 – sierp, 7 – siekiera, 8 – nóż, 9 – szydło, 10 – świder, 11 – dłuto	187
Ryc. V.24. Ledniczka: nóż	189
Ryc. V.25. Kozłów, woj. kieleckie: nóż/część nożyc (?)	191
Ryc. V.26. Orłów: noże	192
Ryc. V.27. Przedmioty kościane: Kozłów: 1 – oprawka; Barłogi: 2 – okładzina, 3 – rurka, 6 – płytką z otworami; Orłów: 4 – szydło, 7 – półprodukt, 9 – okładzina; 5 – oprawka kościana, 8 – fragment okładziny z poroża z nitem z tego samego materiału	194
Ryc. V.28. 1 – Orłów: oselka; 2 – Barłogi: krzesiwo; 3 – Kozłów: krzesiwo	197
Ryc. V.29. Ledniczka: narzędzia: 1 – ciosło, 2 – haczyk do ryb, 3 – punca, 4 – świder, 5 – klin	199
Ryc. V.30. Zgrzebla: 1, 3 – Barłogi; 2 – Trzemsze	202
Ryc. V.31. Jeziorsko: groty	206
Ryc. V.32. Rozprza: militaria: 1 – strzemię, 2–3 – ostrogi, 4 – podkowa, 5–10 – groty beltów	209
Ryc. V.33. Krzykawka: militaria: 1 – nóż bojowy, 2–5 – groty beltów, 6 – fragment topora	212
Ryc. V.34. Mrówki: militaria: 1–3 – ostrogi, 4 – fragment dźwigni spustowej kuszy, 5–6 – haki do napinania cięciwy kuszy	214
Ryc. V.35. Trzemsze: militaria: 1 – nóż bojowy, 2–4 – ostrogi, 5–8 – groty beltów, 9 – strzemię	218
Ryc. V.36. Trzemsze: 1–3 – wędzidla, 4–5 – podkowy	220
Ryc. V.37. Orłów: militaria: 1 – podkowa, 2–4 – groty beltów, 5, 7 – płytki pancerza, 6 – grot włóczni	223
Ryc. V.38. Kozłów – orzech kuszy	224
Ryc. V.39. Orłów – fragmenty obuwia skórzanego	228
Ryc. V.40. Gozdów – fragmenty obuwia i paska skórzanego z Gozdowa	229
Ryc. V.41. Fragment skórzaney rękawicy	230
Ryc. V.42. Przedmioty użytku osobistego: 1 – grzebień z Krzykawki, 2, 3 – grzebienie z Ledniczki, 4 – brzytwa z Orłowa, 5 – klamerka z Ledniczki, 6 – klamerka z Orłowa, 7 – brązowa ozdoba z Krzykawki	233
Ryc. V.43. Kozłów: pion i kostka do gry; brązowe okucie księgi	235
Ryc. V.44. Orłów: odważnik	280
Ryc. VII.45. Baszta obronnej miasta Ilmsk na Syberii, rekonstrukcja	302
Ryc. VII.46. Zachodnia baszta twierdzy Jakuckiej, datowana na XVII w. – rekonstrukcja	303
Ryc. VII.47. Wykresy obrazujące: 1 – ilość badanych w poszczególnych latach stanowisk, 2 – datowanie grodzisk badanych w różnych latach, 3 – procent grodzisk datowanych na wiek XIII, 4 – procent grodzisk datowanych na wiek XIV, 5 – procent grodzisk datowanych na wiek XV	308

Medieval Knight's Manor House in Poland

Archaeological Image

(Summary)

I. Introduction

The author's intention was to investigate transformations of medieval knight's manor houses from the beginnings to the times when new social-economic realities caused its change into a modern, comfortable noble house. Division into chapters, used in the present paper, aimed at showing the life spheres, which became the subject of archaeologists' research, on the grounds of stratigraphic arrangements and movables discovered during the excavations.

I.1. Knight's manor house – archaeological designations

In this chapter considerations about types of archaeological sites, which contain relics of medieval manor houses are included. Also archeological terminology used in their description was analyzed. Moreover, Latin nomenclature that occurs in medieval written sources when knight's abodes are mentioned is discussed.

Castles, which were abodes of magnates not knights have not been taken into consideration.

I.2. Territorial and chronological range of the paper

Territorial range of the book covers Polish lands in the Middle Ages, which included: Great Poland, Kuyavia with Dobrzyń Land, Łęczyca and Sieradz lands, Masovia, Little Poland and Red Ruthenia. The considerations excluded Chełmno Land and Gdańsk Pomerania, which, in time when the majority of manor houses of our interest appeared, were subjected to much more rigorous rules of the State of the Teutonic Order. Discoveries from the area of Chełmno Land, Gdańsk Pomerania and Silesia are in this paper taken into account as an important comparative background. Chronological range covers the period between the occurrence of private defensive abodes, which in Poland took place in the 2nd half of the 13th century, and systemic changes that led to transformation of the knighthood into the nobility, that is the time about the half of the 16th century.

II. History of research and forming of views

The first nationwide action of “ancient defensive castles, fortresses or other buildings...” cataloguing took place as early as in 1827 and was conducted on behalf of the Administrative Council of the Kingdom of Poland. However, fully scientific researches started in the 1930s, and Władysław Łęga and Gabriel Leńczyk may be recognized their forerunners. After World War II in most regions of Poland actions that aimed at cataloguing and description of medieval strongholds were undertaken. These originally were *stricte* archaeological publications of report or catalogue character. Not until the 1980s these studies became fully interdisciplinary in character, and archaeologists started to use the written sources better. Janina Kamińska and Leszek Kajzer belong to the forerunners of such conducted researches. In this time, in publications there occurred a discussion whether houses built on small earthen mounds, cones, which were subjects of archaeological excavations are relics of residential-defensive seats or probably remains of exclusively refugial arrangements.

III. Manor house – identification of place and buildings

Most archaeological sites, which were considered remains of medieval knight's manor houses have readable (separated) terrain form. Most frequently they were localised on artificial mounds, placed in boggy areas, often in valleys of small rivers. They were surrounded by a moat, earth from which was used to build the mound. Sometimes they additionally had ramparts located at the outer side of the moat. The interior of the mound was sometimes strengthened with wooden, rarely stone structures. Other way to form the mound was digging a ditch, which cut off the end of a headland surrounded by a river valley. Very often manor houses were also located on solitary hills, and at that time its defensibility was strengthened by raising the rampart.

The oldest manor houses more often had lowland localization. In the course of time, their location on high banks of river valleys became more and more popular. Then, the defensibility was more often ensured by a surrounding pond, and “mound-islands” became bigger and bigger and more flat. Surely the choice of the place for a manor house was determined by accessible terrain forms. However, it may be noticed that in case of the use of natural forms, considerably bigger areas were arranged.

IV. Forms of manor houses' buildings reconstructed on the grounds of archaeological excavations

In vast majority a knight' manor house in medieval Poland was built of wood. Because of the poor state of preservation of the relics, only in not numerous cases we are able to determine the way of their constructing. Most

spectacular discoveries of buildings were made in Siedlątków (Central Poland) and Plemięta (Chełmno Land). In the first case, the house was raised in log construction, whereas in the other in palisade construction. During the excavations also the use of construction, in which short horizontal logs cut into wedge-shape at either end are inserted into groves cut into vertical posts, as well as wattle construction was confirmed.

Usually these were single houses. Only in case of the use of natural terrain forms when bigger area was adapted for arrangement, more than one building was raised.

Most often they were built on rectangular plan with sides of 5–9 m. Probably most of them had 2-4 storeys (first of them a cellar one). It is also testified by source and iconographic records.

We know not much about forms of manor houses built in mason work. We usually discover only their foundations. In other cases they were rebuilt many times. The oldest are dated to the decline of the 14th century.

V. Equipment of manor houses

V.1. Elements of equipment permanently connected with the building

Roofs of manorial buildings were most frequently made of organic materials: wooden shingle, cane and straw; finds of tiles are rare. Windows did not have glass panes. Doors often had iron fittings and closing devices in form of chains, staples and bolts.

V.2. Elements of interior equipment

As a result of excavations, the use of different heating devices was revealed. Beginning with open hearths, through domed stoves to stoves made of tiles (vessel and plate ones). In one case (Jankowo Dolne) heating of *hypocaustum* type was found. In accompanying buildings stoves were discovered, which were interpreted as baker's, smith's, and even potter's ones. The buildings most often were lit by open hearths and by torches fixed in a wall by the use of iron holders.

The only elements of furniture, which preserve well in earthen layers are metal parts. Most frequently found ones include different types of fittings of chests to store the belongings. Also numerous padlocks and keys are known. They may have locked the house door but also cupboards and chests.

V.3. Kitchen and table equipment

Most numerous artefacts obtained during the excavations of medieval manor houses are fragments of pottery vessels. Considerable part of this chapter is devoted to presentation of the state of research and discussing the

issues, which should be present in scientific publications. They concern both problems connected with methodology of field research, analysis of materials, and methodological postulates. Also a problem of imported vessels (among others glass, stoneware, grapens etc.) was taken up. They are relatively not numerous, even in comparison with the quantity of finds coming from medieval towns. Vessels made of iron and other metals are found equally not numerous. Also exceptionally rare metal spoons and iron spits have been discussed.

V.4. Tools and objects of everyday use

In the course of excavations nails and hooks were decidedly most numerous. The second biggest group of artefacts is knives. It is a universal tool – used both in kitchen, workshop and in fight. Also blacksmith's tools are relatively often found. Some researchers even suggest the existence of forges at manor houses. However, it seems that the discussed tools first of all served to repairs or making simple objects (horseshoes, nails, arrowheads). Also relics of devices connected with founding were discovered. Objects connected with wood processing (axes, chisels, borers, planes, etc.) are also numerous. Next, tools connected with agriculture should be mentioned. Most numerous are here sickles, but also scythes, ploughshare fittings, spades, and hoes should be mentioned. Other, tiny tools include: needles, awls (both iron and bone ones), stone whetstones and polishers, iron shears, hooks for fishing and weights (pottery and stone ones). Several finds of scales fragments deserve a special attention. Very not numerous are objects connected with weaving, for instance whorls. Parts of wagons are not numerous recognized. Also different kinds of iron hoops of wooden vessels and their handles were registered. Unfortunately, we are not able to interpret a considerable part of metal objects, especially those fragmentarily preserved.

V.5. Military accessories

Military accessories are often found during excavations of medieval knight's manor houses. Most frequently discovered artefacts in this category are bolt heads, and less numerous arrowheads and spearheads. Also other fragments of crossbows are found, such as nuts or fragments of trigger mechanisms and hooks for drawing the bowstring. We know single specimens of quivers and a bow. Swords are rarely represented among the finds, and sheaths, actually their iron fittings, are even rarer. Daggers and battle-axes were a bit more numerous. From among protective equipment we may register only one helmet (from Siedlątków). Fragments of plate armours and parts of chain-armours are more frequently discovered. Objects connected with horse tack: spurs, or their fragments – they are all included to a type with starshaped goad, stirrups, and

bits are relatively often found by archaeologists. Also horseshoes and curry-combs should be here mentioned.

V.6. Objects of personal use

Most popular objects of this kind were surely clothes. However, because made of organic materials, they extremely rarely preserve in earthen layers. Most frequently we find fragments of clothes, which were made of leather. Most numerous are here shoes, belts, fragments of different kinds of purses and gloves. More permanent elements of dress were bone fastenings, metal belt clasps and their fittings. Decorations are very not numerous: pendants, brooches or rings. They were made of different materials (bone, antler, non-ferrous metals, glass, amber). We know not many objects connected with personal hygiene. These are mainly razors and bone combs. Iron crampons for walking on ice and bone skates are interesting finds.

In this chapter also die and pawns, and fragments of musical instruments (most often pipes) have been discussed. Single finds include book fittings made of bronze, a stylus, an imported knife with a carved helve made of ivory, and not numerous coins.

VI. An attempt at reconstruction of an picture of medieval knight's manor house in Poland

This chapter presents an attempt at reconstruction of knight's manor house – its buildings and equipment. The information presented in the previous chapters of the book, obtained on the grounds of archaeological research, were completed with knowledge included in written sources.

An attention should be paid on diversity of terrain forms used for development and lack of real defensive values of the discussed abodes, which may have protected against a bad neighbour but not against an armed unit. Quite poor image of equipment, which is outlined on the grounds of excavations is excellently completed by source records. On their grounds we learn about the richness of equipment with furniture and bedding. What is also striking is the amount and variety of table and kitchen ware. The kitchen vessels were varied – assigned for very specific purposes. In case of kitchen equipment, its picture will however remain incomplete. Multitude of objects made of organic materials, which do not preserve in earthen layers and their inconsiderable material value cause that they will not be found among archaeological artifacts and we will not read about them in written reports. This certainly considerably reduces our knowledge on medieval cuisine. Source descriptions of numerous vessels together with often mentioned their value allow to be familiar with their varied purposes, and indirectly the richness of the menu.

The biggest differences between modest “archaeological picture” and source report are shown in case of a description of wealthy dresses (often made of valuable imported materials and furs) and all kinds of decorations, especially decorative belts and women’s jewellery. The matter is similar in case of descriptions of armament.

Descriptions, which appear in sources, although very laconic, allow to become acquainted with organization of economic base of manor houses because in this case archaeological excavations are not numerous.

VII. Summary

This chapter presented an attempt at comparison of the above outlined picture of knight’s manor house in the area of medieval Polish kingdom with information about similar abodes in neighbouring areas. Generally speaking, in the area of Gdańsk Pomerania and terrains belonging to the State of the Teutonic Order characteristics of the discussed objects looks very similarly. The situation is a bit different in Czech and German territories where different political and economic situation caused that typical of Polish terrains wooden motte-and-bailey abodes occurred over a hundred years earlier, also they were quickly rebuilt and changed into small built in mason work castles.

The author also discusses view about supposed functions of “motte-and-bailey” towers, inclining to a thesis that they are dwelling abodes, which were formal reductions of pan-European scheme of abodes of *motte* type.

Another group of issues concerns research postulates in reference to excavations. Hitherto researches concentrated in places where manor houses buildings were expected – that is most frequently on mounds of strongholds. Only in not numerous cases excavations were conducted in the closest vicinity that is in the area where economic base of manorial complex was situated. It gives an incomplete picture of the abode. The biggest amount of sites was excavated till the end of the 1980s. At that time, dating with physic-chemical methods or dendrochronological was extremely difficult to access in Poland. Datings on the grounds of fragments of pottery vessels are imprecise what hinders the studies on transformations of manorial occupation. Additionally, because medieval archaeology was just gaining its experience, among the given datings a certain kind of “fashion” may be observed, what is presented in included diagrams. Initial very early datings to the 13th century were gradually corrected and shifted towards the 14th and 15th centuries. As it is possible, the older research should be verified and more precise datings should be obtained.

Hitherto presented in literature reconstructions of manorial buildings themselves seem to be too simplified and do not refer to a rich tradition of wooden architecture in Slavic lands. A representation of a manor house placed on a tile dated to the 15th century and presented on the cover of this book is here a significant example. The author of the discussed representation certainly showed a picture, which he knew and published it so often that it may have played a role of a readable record for a potential onlooker. Therefore, reconstructions of medieval knight's manor house copied for many times as a simple tower building (3–4 storeyed) quadrilateral in plan, covered with a hipped roof should be verified. In reality, these may have been more spacious houses, with individual stylistic features or certain decorative elements, but still remaining a “defensive” knight's abode.

Another postulate is dedication of more attention to material culture of the investigated abodes, both by archaeologists and historians.

VIII. Catalogue

At the end of the paper there is a catalogue, which includes information about excavated archaeological sites containing relics of medieval defensive manor houses.

Arrangement of the catalogue

Catalogue number

Name of a locality, in which manor's relics were discovered; (possible a site number)

Proper name, if such exists.

Localization within the present administrative units.

1. Description of the site
2. Information about archaeological research
3. Knowledge on the site obtained as a result of terrain works:
 - A. Knowledge on relics of the manor house
 - B. Knowledge on movable artefacts
4. Chronology of the site
5. Information about the founders
6. Remarks
7. Selection of literature

Od Redakcji

Anna Marciniak-Kajzer jest archeologiem, absolwentką Uniwersytetu Łódzkiego, gdzie w 1985 r. uzyskała magisterium na podstawie pracy *Budownictwo obronne w Liber beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne*. Zatrudniona w Katedrze Archeologii UŁ, początkowo jako rysownik, a następnie jako asystent, w 1999 r. napisała pod kierunkiem profesora Andrzeja Nowakowskiego doktorat, którego skrócona wersja ukazała się drukiem: *Fundacje architektoniczne małopolskich Leliwitów*, Łódź 2001.

Obecnie jako adiunkt zatrudniona jest w Instytucie Archeologii UŁ, gdzie prowadzi zajęcia z zakresu średniowiecza i metodologii archeologii historycznej. W swoich badaniach zajmowała się przede wszystkim średniowiecznymi rezydencjami rycerskimi i możnowładczymi. Prowadziła badania wykopaliskowe na kilkunastu stanowiskach, głównie grodziskach i zamkach. Jest współautorką kilkudziesięciu opracowań z badań weryfikacyjnych grodzisk w Polsce Centralnej i na Kujawach.

Obecne zainteresowania autorki idą w kierunku studiów nad szeroko rozumianym życiem codziennym w średniowiecznej Polsce, które jako archeolog obserwuje przez pryzmat przedmiotów.

W dotychczasowym dorobku naukowym ma jedną książkę i ponad 50 artykułów w czasopismach naukowych i pracach zbiorowych.